T.C.

ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

KAFKAS CEPHESİ'NDE 16'NCI KOLORDU KOMUTANLIĞI VE MUSTAFA KEMAL PAŞA

Oral ATEŞ

Doktora Tezi

Danışman

Doç. Dr. Recep BÜYÜKTOLU

Çankırı – 2023

T.C.

ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANA BİLİM DALI

KAFKAS CEPHESİ'NDE 16'NCI KOLORDU KOMUTANLIĞI VE MUSTAFA KEMAL PAŞA

Oral ATEŞ

ORCID: 0000-0002-6197-0890

Doktora Tezi

Danışman

Doç. Dr. Recep BÜYÜKTOLU

Bu çalışma *Çankırı Karatekin Üniversitesi tarafından EF210621D03 nolu* Doktora tez projesi olarak desteklenmiştir.

Çankırı – 2023

İÇİNDEKİLER

Sayfa

İÇİNDEKİLER i
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ v
TEZ KABUL ve ONAY vi
ÖNSÖZ vii
ÖZET ix
ABSTRACT x
KISALTMALAR xi
TABLO LİSTESİ xii
GÖRSEL LİSTESİ xiv

1. GİRİŞ 1

2. 16'NCI KOLORDU KOMUTANLIĞININ KURULUŞU VE MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN EDİRNE'DEKİ FAALİYETLERİ 17

2.1 16'ncı Kolordu Komutanlığının Kuruluşu ve Teşkilatlanması 17

2.2. Çanakkale Cephesi'nde Muharebelerin Sona Ermesi 28

2.3.16'ncı Kolordu Komutanlığının Çanakkale Cephesi'nden Ayrılması 30

2.4.Albay Mustafa Kemal Bey'in Çanakkale Cephesi'nden Ayrılışı 33

2.5. 16'ncı Kolordu Komutanlığının Edirne'ye İntikali ve Lojistik Durum 49

2.5.1. İntikal Bölgesinde ve Güzergâhında Lojistik Durum 49

2.5.2. 16'ncı Kolordu Komutanlığının Edirne'ye İntikali 50

2.5.3. Albay Mustafa Kemal Bey'in 16'ncı Kolordu Komutanlığına Katılması 64

2.5.4. 16'ncı Kolordu Komutanı Albay Mustafa Kemal Bey'in Edirne'de Karşılanması 66

2.6. 16'ncı Kolordu Komutanı Albay Mustafa Kemal Bey'in Faaliyetleri 69

2.6.1. Askeri Faaliyetleri 69

2.6.2. Sivil Faaliyetleri 96

2.7. 16'ncı Kolordu Karargâhının ve Albay Mustafa Kemal Bey'in Edirne'den Ayrılması 97

3. 16'NCI KOLORDU KOMUTANLIĞININ KAFKAS CEPHESİNE İNTİKALİ VE KAFKAS CEPHESİ'NİN DURUMU 101

3.1. İntikal Güzergâhı ve Durumu..... 101

3.2. 16'ncı Kolordu Komutanlığı Emrine Girecek Birliklerin Kafkas Cephesi'ne İntikali 102

3.3. Albay Mustafa Kemal Bey'in ve 16'ncı Kolordu Karargâhının Kafkas Cephesi'ne İntikali 121

3.4. 16'ncı Kolordu Harekât Bölgesinin Coğrafi Açıdan İncelenmesi 124

3.4.1. Dağlar, Geçitler, Gedikler ve Boğazlar..... 125

3.4.2. Yaylalar ve Ovalar 128

3.4.3. Akarsular..... 129

3.4.4. Göller 131

3.4.5. İklim ve Hava Koşulları..... 131

3.4.6. Bitki Örtüsü..... 132

3.4.7. Yollar 132

3.4.8. Demir Yolları 135

3.4.9. Suyolları..... 136

3.4.10. Doğal Coğrafya ve Sunî Arızaların Harekâta ve Lojistik Destek Hizmetlerine Etkisi……136

3.4.11. Nüfus ve Toplumsal Yapı 137

3.4.12. Bölgenin Ekonomik Durumu, Tarım ve Hayvancılık..... 139

3.5. 16'ncı Kolordu Kafkas Cephesi'ne Gelmeden 16'ncı Kolordu Komutanlığına Verilecek Bölgenin Durumu 140

3.5.1. Kafkas Cephesi'nin Genel Durumu ve Bitlis'in Ruslar Tarafından İşgal Edilmesine Kadar Yaşanan Olaylar 140

3.5.2. Bitlis'in Ruslar Tarafından İşgal Edilmesi ve Nedenleri 161

3.5.3. 04-27 Mart 1916 Tarihleri Arasında Harekât Bölgesinin Durumu..... 170

3.6. 16'ncı Kolordu Komutanlığının Kafkas Cephesi'nde Yeniden Teşkilatlandırılması..... 179

3.7. Albay Mustafa Kemal Bey'in Gönüllü Müfrezeler Oluşturma Çalışmaları 181

3.8. Gönüllü Müfrezelerin Komutanları..... 188

3.9. Mustafa Kemal Paşa'nın Terfisi, Diyarbakır Faaliyetleri ve Birliklerini Denetlemesi..... 194

3.9.1. Mustafa Kemal Paşa'nın Terfisi ve Diyarbakır Faaliyetleri 194

3.9.2. 17'nci Piyade Alayının Diyarbakır'a Gelişi ve Şin Bölgesine Gönderilmesi 203

3.9.3. Mustafa Kemal Paşa'nın Diyarbakır'da Bitlis Cephesi'ne Gitmeden Vermiş Olduğu Emirler 205

3.9.4. Mustafa Kemal Paşa'nın 5'inci Tümen Cephesini Denetlemesi 211
3.9.5. Mustafa Kemal Paşa'nın Kulp Mıntıkasında 17'nci Alayı Denetlemesi 221
3.9.6. Mustafa Kemal Paşa'nın Diyarbakır'a Dönüşü, 8'inci Tümeni Denetlemesi ve Kolordu Karargâhını Silvan'a Taşıması 223

4. 16'NCI KOLORDU KOMUTANLIĞININ KAFKAS CEPHESİ'NDEKİ MUHAREBELERİ VE LOJİSTİK FAALİYETLERİ 226
4.1. 16'ncı Kolordu Komutanlığının Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeleri 226
4.1.1. 1916 Yılı Nisan Ayı Muharebeleri 226
4.1.2. 1916 Yılı Mayıs Ayı Muharebeleri 238
4.1.3. 1916 Yılı Haziran Ayı Muharebeleri 250
4.1.4. 1916 Yılı Temmuz Ayı Muharebeleri 262
4.1.5. 1916 Yılı Ağustos Ayı Muharebeleri 276
4.1.6. Eylül 1916-Mart 1917 Tarihleri Arasındaki Faaliyetleri 308
4.2. 16'ncı Kolordu Komutanlığının Lojistik Faaliyetleri 319
4.2.1. Genel Lojistik Faaliyetleri 319
4.2.2. İkmal Maddelerinin Sınıflandırılması 323
4.2.3. İkmal Maddelerinin Karşılanması ve İkmal Faaliyetleri 324
4.2.3.1. 1'inci Sınıf İkmal Maddelerinin Karşılanması 324
4.3.3.2. 1'inci Sınıf İkmal Maddeleri ve İkmal Faaliyetleri 327
4.2.3.3. 2'nci Sınıf İkmal Maddelerinin Karşılanması 342
4.2.3.4. 2'nci Sınıf İkmal Maddeleri ve İkmal Faaliyetleri 342
4.2.3.4.1. Silah ve Teçhizat İkmal Faaliyetleri 342
4.2.3.4.2. El Bombası İkmal Faaliyetleri 347
4.2.3.4.3. Hayvan ve Yük Arabaları İkmal Faaliyetleri 353
4.2.3.5 3'üncü Sınıf İkmal Maddelerinin Karşılanması 366
4.2.3.6. 4'üncü Sınıf İkmal Maddelerinin Karşılanması 366
4.2.3.7. 5'inci Sınıf İkmal Maddelerinin Karşılanması 367
4.2.3.8. 5'inci Sınıf İkmal Maddeleri ve İkmal Faaliyetleri 367
4.2.4. Sağlık ve Veteriner Hizmetleri 376
4.2.5. 16'ncı Kolordu Komutanlığının Personel Mevcudu ve Personel Bütünleme Hizmetleri 378
4.2.5.1. 16'ncı Kolordu Komutanlığının Personel Mevcudu 378
4.2.5.2. Personel Bütünleme Hizmetleri 382
4.3. Mustafa Kemal Paşa'nın Bitlis Bölgesinde Birlikleri Denetlemesi 384

4.4. 16'ncı Kolordu Komutanlığının Lağv Edilmesi ve Mustafa Kemal Paşa'nın 16'ncı Kolordu Komutanlığından Ayrılışı 394

SONUÇ 399
KAYNAKÇA 405
EKLER 433
ÖZGEÇMİŞ 455

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Doktora tezi olarak hazırladığım *Kafkas Cephesi'nde 16'ncı Kolordu Komutanlığı ve Mustafa Kemal Paşa* adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

12/05/2023

Oral ATEŞ

TEZ KABUL ve ONAY

ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Oral ATEŞ tarafından hazırlanan "**Kafkas Cephesi'nde 16'ncı Kolordu Komutanlığı ve Mustafa Kemal Paşa**" başlıklı bu çalışma, 12.05.2023 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Danışman	: Doç. Dr. Recep BÜYÜKTOLU	İmza:…….....
Üye	: Doç. Dr. Emrah ÖZDEMİR	İmza:……..…..
Üye	: Prof. Dr. Mehmet Serhat YILMAZ	İmza:……..…..
Üye	: Prof. Dr. Ahmet ÖZCAN	İmza:……..…..
Üye	: Prof. Dr. İsmet ÜZEN	İmza:……..…..

ONAY

Bu Tez, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun ……. tarih ve ……. sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Coşkun POLAT

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

I. Dünya Harbi üzerinden yüzyıl geçmesine rağmen aydınlatılamamış pek çok konu bulunmaktadır. Bu bağlamda harp boyunca açılan en büyük cephelerden biri olan Kafkas Cephesi'ni konu alan çeşitli başlıklar altında bugüne kadar ondan fazla tez hazırlandığı görülmektedir. Bu çalışmalar ise büyük ölçüde 3'üncü Ordu bölgesi ve Sarıkamış Harekâtı hakkında yapılmıştır. Bu önemli tarihi vakaya ait gerçeklerin daha fazla açığa çıkarılması amacıyla bugüne kadar akademik olarak yapılan çalışmaların kısıtlı ve dar kapsamlı olması nedeniyle, 2'nci Ordu Komutanlığına bağlı 16'ncı Kolordu Komutanlığı ile ilgili bir çalışma yapılması hedeflenmiştir. İncelenecek birlik olarak 16'ncı Kolordu Komutanlığının seçilme nedenleri ise savaş içinde çok önemli mevkilerde yer alması, Rusları Bitlis, Muş ve Çapakçur Cephelerinde geri püskürterek Akdeniz'e inme hedeflerini gerçekleştirmelerine engel olmasının yanında bu birliğin Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün emir komutasında bulunması olmuştur.

Bu çalışmada 16'ncı Kolordu Komutanlığının kuruluşundan lağv edilişine kadar teşkilat değişiklikleri ve faaliyetleri, yaptığı muharebeler ile Kafkas Cephesi'nde Rusların planlarını bozarak onların Irak Cephesi'nde İngilizlerle birleşmelerini önlemesi de incelenecek diğer bir konu olmuştur. Muharebelerde yapılan taktik harekât çeşitleri, stratejik geri çekilme hareketleri ile şiddetli derin kar ve soğuklarda muharebelerde gösterilen başarılar, bölgede yapılan milis oluşumlar çalışmada açıklanmaya çalışılmıştır.

16'ncı Kolordu Komutanlığının yaptığı muharebelerin Türk ve Dünya tarihindeki önemi nedeniyle farklı yönlerden değerlendirilmesinin gerekliliği ortadadır. Bu kapsamda yapılacak her bir tespit gelecekte yapılacak çalışmalara yol gösterici olabilecektir. Bir taraftan da ortaya çıkarılan yeni bilgiler vasıtasıyla tarihin yeniden ve doğru şekliyle yazılması söz konusu olacaktır. Yapılan bu çalışma ile 16'ncı Kolordu Komutanlığı tüm yönleriyle analiz edilmeye çalışılmış, Mustafa Kemal Paşa'nın Edirne'de kaldığı 44 günlük sürede yaptığı denetleme ve faaliyetler ortaya çıkarılan belgelerle açıklanmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın Kafkas Cephesi'nde icra

ettiği muharebelerde ise bugüne kadar gözden kaçmış veya hiç bilinmeyen bilgilerin ortaya çıkarılması sağlanmıştır.

Bu çalışmanın başlangıç, tamamlama ve onay süreçlerinde emeklerini hiç esirgemeyen Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün akademik ve idari personeline, ATASE Kütüphanesi ve arşiv belgeleri ile ilgili çalışmalarımda yardımlarını esirgemeyen Nuri BAYRAK'a, Enes DİNÇER'e, ilgisi ve bilgisiyle bu süreçte her zaman yanımda olan Prof. Dr. Ahmet ÖZCAN'a, Orkun ÇELİK'e, Salih POTUKOĞLU'na, Bitlis bölgesindeki saha araştırmalarında ve yaptığımız mülakatlarda yardım ve desteğini esirgemeyen Mehmet Törehan SERDAR'a, Kutbettin BAYAV'a teşekkürü bir borç bilirim.

Bu çalışmayı tamamlamamdaki en büyük avantajım danışman hocamdı. Çalışmanın en başından itibaren her türlü desteğini ve yakınlığını esirgemeyen, karşıma çıkan her sorun ve çıkmazımda yardım eden, değerli danışmanın Doç. Dr. Recep BÜYÜKTOLU'ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Çalışmam boyunca en zorlandığım dönemlerde dahi benden maddi ve manevi desteğini esirgemeyen kıymetli eşim Dudu ATEŞ'e, onlara ayıracağım zamanlardan ödünç alarak çalışmamı hazırladığım oğlum Mustafa Kemal'e, kızım Elif'e minnettarlığımı ve sevgilerimi sunduğumu ifade etmek isterim.

12/05/2023

Oral ATEŞ

ÖZET

Tezin Başlığı : Kafkas Cephesi'nde 16'ncı Kolordu Komutanlığı ve Mustafa Kemal Paşa.
Tezin Yazarı : Oral ATEŞ
Danışman : Doç. Dr. Recep BÜYÜKTOLU
Anabilim Dalı: Tarih Anabilim Dalı
Tezin Türü : Doktora
Kabul Tarihi : 12.05.2023

Birinci Dünya Savaşında Osmanlı coğrafyasının her köşesinde mücadeleler verilmiş, açılan cephelerde şiddetli muharebeler yapılmıştır. Çanakkale Cephesi ve Kafkas Cephesi, stratejik ve askerî açıdan çok önem verilen cepheler olmuştur. Çanakkale Muharebelerinin sona ermesi üzerine 16'ncı Kolordu Komutanlığı yeni verilecek görevlere hazırlanması maksadıyla Edirne'ye gönderilmiştir. Kafkas Cephesi'nde ise öncelikle 3'üncü Ordu Komutanlığı birlikleri görev almış, Rusların Erzurum, Van, Bitlis, Muş gibi yerleri işgal etmesi üzerine Başkomutanlık Vekâletince karargâhı Edirne'de olan 2'nci Ordu Komutanlığı'nın bazı birlikleri ve Albay Mustafa Kemal Bey komutasında 16'ncı Kolordu Komutanlığının karargâhı bölgeye gönderilerek aynı isimle Kafkas Cephesi'nde yeniden teşkilatlandırılmasına karar verilmiştir. Zor şartlarda yapılan bir intikalden sonra Kafkas Cephesi'nde görev alan 16'ncı Kolordu, Bitlis ve Muş'u Rus işgalinden kurtarmış, Rusların geri çekilmesini sağlamış ve onların Irak Cephesi'nde İngiliz kuvvetleriyle birleşmesini engellemiştir. Bu çalışmada 16'ncı Kolordu Komutanlığının kuruluşundan itibaren lağv edilinceye kadar faaliyetleri, Mustafa Kemal Paşa'nın silah arkadaşlarıyla icra ettiği muharebeler, daha önceki cephelerdeki edindiği tecrübeler ışığında Kafkas Cephesi'ndeki uygulamaları, bölgedeki halkla kurduğu sıcak ilişkileri, gönüllü müfrezeler ve bu cephede edinilen tecrübelerin de İstiklal Harbi'ne yansıtılması konuları ele alınmıştır. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın Edirne' de bulunduğu süreçteki faaliyetleri de incelenerek literatüre önemli katkı sağlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: 16'ncı Kolordu, Kafkas Cephesi, Mustafa Kemal Paşa, Edirne, Bitlis.

ABSTRACT

Title Of The Thesis : The Command of the 16th Corps and Mustafa Kemal Pasha On The Caucasus Front.

Author : Oral ATEŞ

Supervisor : Ass. Prof. Recep BÜYÜKTOLU

Department : History

Thesis Type : Ph.D

Date : 12.05.2023

Inthe First World War, struggleswerefought in everycorner of the Ottoman geography, and fierce battles were fought on the opened fronts. The Dardanelles and the Caucasus were the fronts that were given great importance in terms of strategic and military aspects. Upon the end of the Battle of Dardanelles, the 16th Corps was sent to Edirne in order to prepare for the new missions. In the Caucasus Front, firstly, the 3rd Army Command units take part, and upon the Russians occupied places such as Erzurum, Van, Bitlis, and Muş; some units of the 2nd Army Command, whose head quarters was in Edirne and, and the headquarters of the 16th Corps under the command of Colonel Mustafa Kemal Bey was sent to there gi on and it was decided to be reorganized in the Caucasus Front under the same name. After a difficult deployment, the 16th Corps, which served in the Caucasus Front, saved Bitlis and Muş from the Russian occupation, ensured the withdrawal of the Russians and prevented them from uniting with the British forces in the Iraq Front. In this study, the activities of the 16th Corps Command from its establishment until its abolition, the battles Mustafa Kemal Pasha had with his comrades, thepractices in the Caucasus Front in the light of the experiences he had in the previous fronts, the warm relations he established with the people in the region, the voluntary detachments and reflecting his experiences in this front to Turkish war of Independence were scrutinized. In addition, the activities of Mustafa Kemal Pasha during his presence in Edirne were also examined and a significant contribution was made to the literature.

Keywords: 16th Corps, Caucasus Front, Mustafa Kemal Pasha, Edirne, Bitlis.

KISALTMALAR

ATASE	Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi
ATBD.	Askeri Tarih Belgeleri Dergisi
a.g.e.	Adı Gecen Eser
a.g.m.	Adı Gecen Makale
a.g.t.	Adı Geçen Tez.
BDH	Birinci Dünya Harbi Kataloğu
BEO	Bâb-ı Âli Evrâk Odası
BOA	Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
DH. EUM.	Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti
DH. EUM. KLH	Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Kalem-i Hususî
DH. EUM. SSM	Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Seyrüsefer Kalemi
DH. HR. SYS.	Dâhiliye Nezareti Hariciye Siyasi Kısım Evrakı Odası
DH. İ.UM	Dâhiliye Nezâreti İdâre-i Umumiyye Müdüriyeti
DH. ŞFR.	Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi
DUİT.	Dosya Usulü İradeler Tasnifi
Der.	Derleyen
Dos.	Dosya
Ed.	Editör
Fih.	Fihrist
G.	Gömlek.
HRT.	Harita
İ. HB.	İdare Harbiye
Kls.	Klasör
No.	Numara
S.	Sayı
s.	Sayfa
TTK	Türk Tarih Kurumu
Yay.	Yayınlayan
Yay. Haz.	Yayına Hazırlayan

TABLO LİSTESİ

Tablo No	No
Tablo 1.1: 2 Şubat 1916 Tarihindeki Hayvan İhtiyacı……...	69
Tablo 1.2: 13 Şubat 1916'a kadar Takip Edilecek Günlük Program Transkripsiyonu…….	78
Tablo 1.3: Topçu Birlikleri Haftalık Eğitim Programı Transkripsiyonu……...	79
Tablo 1.4: Kolların Eğitim Programı…….	80
Tablo 1.5: Bir Haftalık Program Örneği……	81
Tablo 1.6: 27 Ocak 1916 tarihli Avcı Makineli Tüfek Takımının Kadrosu…..	93
Tablo 1.7: Avcı Makineli Tüfek Takımının Muharebe Ağırlığı……	94
Tablo 1.8: Avcı Makineli Tüfek Takımının Büyük Ağırlığı…….	95
Tablo 1.9: Avcı Makineli Tüfek Bölüğü Erkânı……	95
Tablo 1.10: Avcı Makineli Bölüğünün Muharebe Ağırlığı……...	96
Tablo 1.11: Avcı Makineli Tüfek Bölüğünün Büyük Ağırlığı……..	96
Tablo 2.1: 5'inci Tümen 13'ücü Piyade Alayı……...	109
Tablo 2.2: 5'inci Piyade Tümeni 14 ve 15'inci Piyade Alayı……	110
Tablo 2.3: 8'inci Tümen 17'nci Piyade Alayı……...	111
Tablo 2.4: 8'inci Tümen 23 ve 24'üncü Piyade Alayı, Müstakil Cebel Taburu	116
Tablo 2.5: 16'ncı Kolordu Komutanlığı Süvari Bölüğü……	117
Tablo 2.6: 1914 Nüfus Sayımına Göre Bölgedeki Etnik Dağılım…….	138
Tablo 2.7: 4 Şubat 1916 Tarihindeki Rus Kuvvetleri……	153
Tablo 3.1: Askerin Günlük Yiyecek İstihkak Çizelgesi……	326
Tablo 3.2: 16'ncı Kolordu Komutanlığının 2 Haziran 1916 tarihli Silah Mevcudu……	344
Tablo 3.3: 16'ncı Kolordu Komutanlığının 9 Temmuz 1916 tarihli Silah Mevcudu……	345
Tablo 3.4: 16'ncı Kolordu Komutanlığının 13 Kasım 1916 tarihli Silah Mevcudu……	346
Tablo 3.5: 8'inci Tümen Komutanlığının 19 Mayıs 1916 Tarihindeki Nakliye Kolları ve Hayvan Mevcudu……..	354
Tablo 3.6: 5'inci Tümen Komutanlığı Milis Birliklerinin Personel ve Hayvan Mevcudu……	355
Tablo 3.7: 5'inci Tümen Komutanlığının 14 Mayıs 1916 Tarihli Hayvan Mevcudu……	356
Tablo 3.8: 16'ncı Kolordu Komutanlığının 2 Haziran 1916 tarihli Hayvan Mevcudu……	357
Tablo 3.9: 16'ncı Kolordu Komutanlığının 9 Temmuz 1916 tarihli Hayvan ve Araba Mevcudu…….	359
Tablo 3.10: 13 Kasım 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığının Hayvan ve Araba Mevcudu……...	365
Tablo 13.11: 16'ncı Kolordu Komutanlığının 9 Temmuz 1916 Tarihli Mühimmat Mevcudu……	368
Tablo 3.12: 13 Kasım 1916 Tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığının Mühimmat Mevcudu…….	375
Tablo 3.13: 2 Haziran 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığının Personel Mevcudu…….	379
Tablo 3.14: 9 Temmuz 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığının Personel Mevcudu…….	380

Tablo 3.15: 13 Kasım 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığının Personel Mevcudu…….. 381
Tablo 3.16: 19 Şubat 1917 tarihinde 5 ve 8'inci Tümenin Komutanlığının Personel Mevcudu…….. 382

GÖRSEL LİSTESİ

Görsel No No

Görsel 1.1: 16'ncı Kolordu Komutanlığının İlk Kuruluş Belgesi…… 17
Görsel 1.2: 5'inci Mürettep Tümenin 17 Ağustos 1915 tarihli Kuruluşu……. 23
Görsel 1.3: 16'ncı Kolordu Komutanlığının 02 Ekim 1915- 14 Ocak 1916 Tarihleri Arasındaki Teşkilatı…….. 26
Görsel 1.4: 16'ncı Kolordu Komutanlığının Turşunköy'deki Karargâh Binası 28
Görsel 1.5: 16'ncı Kolordu Komutanlığının 14 Ocak 1916 tarihli Teşkilatı… 31
Görsel 1.6: 1915 Yılı Edirne ve Civarı Yolları Gösterir Harita……... 51
Görsel 1.7: 16'ncı Kolordu Komutanlığının Edirne'ye İntikal Güzergâhının Tarafımızdan Harita Üzerine İşlenmiş Hali……. 52
Görsel 1.8: 12'nci Tümenin Edirne'ye Gelişinde Halk Tarafından Yemek Dağıtılması…….. 64
Görsel 1.9: Albay Mustafa Kemal Bey'in 16'ncı Kolordu Komutanı Olarak 28 Ocak 1916 Tarihli İmzaladığı İlk Belge…….. 68
Görsel 1.10: 13 Şubat 1916 Tarihine Kadar Uygulanacak Günlük ve Haftalık Program…….. 77
Görsel 1.11: Albay Mustafa Kemal Bey'in Harp Oyunu Konulu Emri…….. 83
Görsel 1.12: Albay Mustafa Kemal Bey'in 11'inci Tümeni Denetlemesi sonrası Birliklerine Gönderdiği Emrin Son Sayfası ……... 89
Görsel 2.1: Doğu Cephesi Demiryolu İntikal Planı……. 102
Görsel 2.2: Kafkas Cephesi'nde Zorlu Arazi Şartlarında İntikal Eden Bir Birlik…… 103
Görsel 2.3: Kelekle Yapılan Bir Sevkiyat…… 104
Görsel 2.4: 7 Şubat 1915 tarihli Osmanlı Demiryolları Haritası……. 105
Görsel 2.5: 7 Şubat 1915 tarihli Osmanlı Demiryolları Haritasına Tarafımızdan İntikalin Resulayn'a kadar İşlenmiş Hali…….. 106
Görsel 2.6: Osmanlı'da Genel Yollar, İşletilmekte Olan Demiryolları, İnşası Süren Demir Yollarını Gösterir Harita……. 107
Görsel 2.7: Pozantı ile Kürtmusa ve Mamure ile Katma arasındaki Kara Yürüyüşünün Tarafımızdan Haritaya İşlenmiş Hali…… 108
Görsel 2.8: 1916 yılında Pozantı İstasyonu…….. 112
Görsel 2.9: 1916 yılı Çamalan köyü…… 113
Görsel 2.10: 1916 Yılı Kavaklıhan köyü……. 114
Görsel 2.11: 7 Şubat 1915 Tarihli Demiryollarının Uzunluklarını Gösteren Cetvel……... 118
Görsel 2.12: 13 Mart 1916 tarihli Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğusunun ve Kısmen Güneyinin Mülki Taksimatını ve Yollarını Gösteren Harita……. 119
Görsel 2.13: Birliklerin Resülayn'dan Muş ve Bitlis bölgesine yaptıkları Kara Yürüyüşünün Tarafımızdan Harita Üzerine İşlenmiş Hali…….. 120
Görsel 2.14: 16'ncı Kolordu Komutanlığının Harekât Alanı……... 124
Görsel 2.15: 1916 Ocak Ayında Kafkas Cephesi Güneyinde Tarafların Durumu…… 151
Görsel 2.16: 20 Ocak- 2 Mart 1916 tarihleri Arasında Murat Havzasındaki Hareketler……. 157
Görsel 2.17: Kaymakam Ali Bey'in Raporunun İlk Sayfası…….. 168
Görsel 2.18: Albay Refet Bey'in Raporu……. 169

Görsel 2.19: Murat Havzasında 15 Mart 1916 tarihinde Tarafların Durumu.. 172
Görsel 2.20: 21- 29 Mart 1916 Tarihleri arasında 5'inci Tümenin Durumu... 176
Görsel 2.21: Çapakçur Müfrezesinin 21-29 Mart 1916 Tarihleri Arasındaki Durumu…… 178
Görsel 2.22: 16'ncı Kolordu Komutanlığının 14 Mart1916 Tarihindeki Kuruluşu…….. 181
Görsel 2.23: Albay Mustafa Kemal Bey'in Rütbesinin Mirlivalığa Yükseltiliğine Dair Padişah Buyruğu'nun Transkripsiyonu…… 195
Görsel 2.24: 16'ncı Kolordu Komutanlığının ve Karşısındaki Rus Birliklerinin Durumunu Gösteren Kroki…….. 200
Görsel 2.25: 10 Nisan 1916 tarihli emre göre 16'ncı Kolordunun Sorumluluk Alanındaki Birliklerin Ara Hatları……... 210
Görsel 2.26: Mustafa Kemal Paşa'nın Denetleme İntikal Emri……... 212
Görsel 2.27: Mustafa Kemal Paşa'nın İsimlerinin Yanına + koyduğu 6 kişilik 1'inci Kafile Listesi……... 212
Görsel 2.28: Mustafa Kemal Paşa'nın Bitlis Cephesini Denetlemesi…….. 214
Görsel 2.29: Mustafa Kemal Paşa Bitlis'te Bir Birliği Denetlerken…… 217
Görsel 3.1: 5'inci Tümenin 12-13 Nisan 1916 Durumu…….. 228
Görsel 3.2: Rusların 5'inci Tümenine 13 Nisan ve 25 Nisan 1916 tarihlerinde yaptığı Taarruzlar…….. 229
Görsel 3.3: 1884 Kurtalan Doğumlu Mahmut Oğlu Abdulbari Bayav'ın Hatıra Defterinden Bir Sayfa……... 232
Görsel 3.4: 13'üncü Alay'ın 11-13 Nisan 1916 Tarihlerinde Muhtemel Zayiatı Olarak Tespit Edilen Askerlerin Defnedildiği Alan…… 234
Görsel 3.5:16'ncı Kolordu Komutanlığının 5 numaralı Kolordu Emri Gereği Ayırdığı Cepheler ve Cephelerdeki Birliklerin Durumu…….. 245
Görsel 3.6: 16'ncı Kolordu Komutanlığının ve Karşısındaki Rus Birliklerinin 11 Mayıs 1916 Tarihindeki Durumu……... 246
Görsel 3.7: 16'ncı Kolordu Komutanlığının Rus Birliklerinin 28 Mayıs 1916 Tarihindeki Durumu…… 248
Görsel 3.8: 16'ncı Kolordu Komutanlığının 15 Haziran 1916 Tarihi İtibariyle Cephelerdeki Durumu Karşısındaki Rus Kuvvetleri…… 256
Görsel 3.9: Haziran Sonu İtibariyle 16'ncı Kolordu ve Komşu Birlikleri ve Rus Birlikleri…… 260
Görsel 3.10: 4'üncü Rus Kolordusunun Muş ve Kulp Boğazı İstikametlerindeki 12-15 Temmuz 1916 Tarihleri Arasındaki Taarruzu……. 264
Görsel 3.11: 8'inci Tümen Komutanlığının ve Rus Birliklerinin 12-16 Temmuz 1916 Tarihleri Arasındaki Durumu……... 268
Görsel 3.12: 1916 Yılı Temmuz Ayı Sonunda 8'inci Tümenin Durumu…… 275
Görsel 3.13: Ağustos Ayı Başında Oğnut ve Çilligöl Tepesi'ne Rus Taarruzları ve Cephenin Durumu……. 277
Görsel 3.14: 02-06 Ağustos 1916 Tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığı ve Karşısındaki Rus Birliklerinin Durumu……... 281
Görsel 3.15: 16'ncı Kolordu Komutanlığının 9-16 Ağustos 1916 Tarihleri Arasındaki Durumu…….. 292
Görsel 3.16: 15 Ağustos 1916 Tarihinde 2'nci Ordu Birlikleri Karşısındaki Rus Birlikleri…… 297
Görsel 3.17: 17-21 Ağustos 1916 Tarihleri Arasındaki Oğnut Muharebeleri 298
Görsel 3.18: 24-27 Ağustos 1916 Tarihleri Arasında Yapılan Harekâtlar…... 302

Görsel 3.19: 16'ncı Kolordu Komutanlığı ve Rus Ordusunun 28-30 Ağustos 1916 Tarihleri Arasındaki Muharebeleri…….. 304
Görsel 3.20: 31 Ağustos 1916 tarihinde Rus Birliklerinin 16'ncı Kolorduya Taarruzu……... 307
Görsel 3.21: Kafkas Cephesi'nde Rus Ordusundan Alınan Müslüman Esirlerden Türk Ordusuna Katılanlar……... 313
Görsel 3.22: Türk ve Rus Birliklerinin 1916 yılı Kasım Ayı Kış Tertiplenmesinde Bulunduğu Hatlar…… 314
Görsel 3.23: 2'nci Ordu Komutanlığı 1916-1918 Yılları Menzil Müfettişliği Tesisleri…… 322
Görsel 3.24: El Bombası Kibritliği…….. 348
Görsel 3.25: El Bombası Kibritliğinin Üniforma Üzerinde Takıldığı Yer….. 348
Görsel 3.26: 16'ncı Kolordu Komutanlığının El Bombası Fitili İhtiyaç Yazısı…… 349
Görsel 3.27: El Bombası ve Parçalarının Tanıtımı…….. 350
Görsel 3.28: Mustafa Kemal Paşa Bitlis'te Hastaneleri Denetlerken…….. 388
Görsel 3.29: Kalkanlar'ın Evi…….. 389
Görsel 3.30: Muhammet Küfrevi'nin Türbesi……. 389
Görsel 3.31: 27 Kasım 1916 tarihinde Kezer Çayı Mevkiinde Mustafa Kemal Paşa'nın Karşılanması…….. 392
Görsel 3.32: 1917 Haziran Ayı Mustafa Kemal Paşa ve Beraberlerindeki Heyet…… 396
Görsel 3.33: 16'ncı Kolordu Komutanlığı Teşkilatında Bulunan Erzak ve Cephane Kollarının Yeni Numaraları…….. 397
Görsel 3.34: 16'ncı Kolordu Komutanlığının Lağv Edildiğini Gösteren Belge…… 398

1. GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı 19. Yüzyılın sonu ve 20. Yüzyılın başlarında meydana gelen olaylar ve gelişmelerin bir sonucu olarak başlamıştır. Avrupa'da yaşanan siyasi ve ekonomik çatışmalar Üçlü İttifak ve Üçlü İtilaf bloklarının kurulmasını doğurmuş, savaş hazırlıklarını hızlandırmıştır. Devletlerarası dengeler kuruldukça savaş geciktirilebilmiş olsa da, 28 Haziran 1914 tarihinde Avusturya Veliahdı Arşidük Ferdinand ve eşinin Bosna Hersek'te bir Sırp tarafından öldürülmesi savaşı başlatan olay olmuştur[1]. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu yaşanan bu olayın sorumlusu olarak gördüğü Sırbistan'a nota vererek bir dizi ağır şartları olan isteklerde bulunmuş ve bu isteklerin yerine getirilmesi için 48 saat süre verilmiştir. Sırbistan bu isteklerin birçoğunu kabul ederken bir kısmını da reddetmiş ve ülkesinde seferberlik ilan etmiştir. Bu olaylar üzerine 28 Temmuz 1914'te Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Sırbistan'a savaş ilan etmiştir. Bunun üzerine Sırbistan'ın yanında yer alan Rusya da seferberlik ilan etmiştir. Bu durumu Avusturya-Sırp anlaşmazlığına müdahale olarak gören Almanya 1 Ağustos 1914 tarihinde Rusya'ya savaş ilan etmiş, sonra 12 Ağustos 1914 tarihinde Fransa'ya savaş ilan ederek Belçika üzerinden Fransa'ya karşı taarruza geçmiştir. Yaşanan bu olaylar üzerine İngiltere, Belçika'nın tarafsızlığının ihlal edildiğini belirterek 4 Ağustos 1914 tarihinde Almanya'ya savaş ilan etmiştir. Böylece 1914 yılı Temmuz ve Ağustos aylarında Avrupa'da yaşanan bu olayların sonucu olarak başlayan savaş kısa sürede genel bir savaşa dönüşmüştür[2].

Birinci Dünya Savaşı başladığında Osmanlı İmparatorluğu Trablusgarp Savaşı ve ardından Balkan Savaşı'ndan yeni çıkmış, bu savaşlarda uğradığı yenilgi sonucunda büyük toprak kayıpları meydana gelmiş ve birtakım sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Ordunun zayıflaması, diplomatik ilişkilerin yetersizliği ve yaşanan siyasi yalnızlıklar bu sorunların başlıcaları olmuştur. Osmanlı Devleti diplomatik ve siyasi ilişkileri geliştirmek ve uluslararası alanda yalnız kalmamak için bir dizi girişimlerde bulunmaya başlamıştır[3].

---

[1] Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2014)*, Der Yayınları, 10. Basım, İstanbul, 2015, s. 599.
[2] Michael Howard, *Yüzüncü Yıldönümünde Birinci Dünya Savaşı*, Dost Yayınevi, Ankara 2014, s. 47-49.
[3] Uçarol, a.g.e., s. 602.

Osmanlı Devleti 19. Yüzyılın sonlarından itibaren Almanya ile olan ilişkilerini geliştirmişti. Ancak Trablusgarp Savaşı Almanya'nın müttefiki İtalya tarafından çıkarılmış Almanya bu duruma engel olamamıştır. Bu nedenle Osmanlı Devleti ilk önce İtilaf Devletleri ile ittifak yapma girişimlerinde bulunmuştur. Balkan savaşlarında diplomatik yönlerden Osmanlı İmparatorluğu aleyhine faaliyet göstermiş İngiltere ve Fransa bu ittifaka yanaşmamıştır[4]. İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu ile ittifak yapmamasındaki önemli sebeplerinden birisi Rusya'nın bu ittifaka karşı olmasıdır. Çünkü Rusya, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni güçlendirmesine, onunla her alanda iş birliği yapmasına karşı olmuştur. Bu nedenle Alman tehlikesi yüzünden Rusya'ya yakınlaşmış olan İngiltere, bu tehlikeyi bertaraf etmek için Osmanlı Devleti'ni bu anlamda feda etmeye razı olmuştur[5]. Bu iki devlet yakın zamanda dağılacağını beklediği Osmanlı İmparatorluğunun yükünü bu savaşta taşımak ve diğer ittifak kurdukları Rusya'yı da gücendirmek istememiştir[6].

Osmanlı Devleti'nin bir diğer ittifak girişimi de Rusya ile olmuştur. 5-14 Ağustos 1914 tarihinde iki devlet arasında İstanbul'da ve Petersburg'da bazı müzakereler yapıldıysa da sonuç alınamamıştır. İki tarafın anlaşması durumunda Rusya'nın Boğazlardan vazgeçmiş sayılacak olması, İngiltere ve Fransa'nın evvelden beri uyguladıkları Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya'yı karşı karşıya getirme stratejisinin de bu anlaşmazlıkta rolü büyük olmuştur[7].

Fransa, Rusya ve İngiltere büyükelçileri 17 ve 29 Ağustos 1914 tarihinde Sadrazam Said Halim Paşa'yı ziyaret etmiştir. Bu ziyarette Osmanlı İmparatorluğunun tarafsız kalması durumunda bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü garanti edeceklerini, Alman demiryolu imtiyazlarının tamamen geri verilmesini onaylayabileceklerini, kapitülasyonların kaldırılması hususunda daha anlayışlı olabileceklerini hükümetleri adına sözlü olarak ifade etmiştir. Rusya ise bu sıralarda Osmanlı İmparatorluğunun Kafkaslarda yapmaya başladığı yığınaklanmadan ve Goeben ile Breslau'ın

[4] Cemal Akbay, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, C. 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1991, s. 36-39.
[5] Ali Kaşıyuğun, *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nin İttifak Arayışları ve I. Dünya Savaşı'na Girişi (1911-1914)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Bölümü, Kahramanmaraş, 2014, s. 79.
[6] Uçarol, a.g.e., s. 603.
[7] Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıcından 1917'ye Kadar*, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2020, s. 440-441.

Karadeniz'de yapabileceği herhangi bir saldırıdan çekinmekteydi. Büyükelçilerin bu girişimleri politik bir manevra olarak değerlendirilebilir. Kısa bir zaman önce söz konusu devletlere ittifak teklifinde bulunulduğunda hiçbiri bu ittifaka yanaşmamıştır. Şimdi ise birçok konuda Osmanlı İmparatorluğunun yanında olacaklarını ifade etmeleri Osmanlı Devleti'nin Almanya ile müttefiklik yapmamasını engellemek için bir girişim olduğu söylenebilir[8].

Osmanlı İmparatorluğu bu savaşta ittifak için İtilaf Devletlerine başvurmuş ancak arzu ettiği sonucu alamamıştır. Yapılan ittifak girişimlerin sonucunda İtilaf Devletleri genel olarak Osmanlı Devleti'nden tarafsız kalmasını istemiştir[9]. Bu sonuçtan memnun olmayan Osmanlı Devleti ise İttifak Devletlerine yönelmiştir. Diğer taraftan Almanya'da İtilaf Devletleri tarafından ülkesi etrafında kurulmuş olan çemberin yarılabilmesi için Osmanlı İmparatorluğu ile anlaşma yapmayı kendi çıkarlarına uygun bularak güçlenmesini de istiyordu[10]. İttifak Devletlerinin bir diğer müttefiki Avusturya ise Sırbistan'a karşı kendisine müttefik olması için Osmanlı İmparatorluğu ile ittifak yapmak düşüncesindeydi. Bu gelişmelerin sonucu olarak Osmanlı Devleti ve İttifak Devletleri arasında görüşmeler başlamıştır[11].

Harbiye Nazırı Enver Paşa 22 Temmuz 1914 tarihinde Alman Büyükelçisi Wangenhaim'la görüşmesi üzerine Osmanlı İmparatorluğu Almanya'ya resmi olarak ittifak teklifinde bulunmuştur[12]. Aynı tarihte Sadrazam Sait Halim Paşa da Avusturya Büyükelçisi Pallavicini'ye antlaşma teklifinde bulunmuş ve 23 Temmuz 1914

---

[8] Kaşıyuğun, a.g.t., s. 103.
[9] Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt. III Kısım: I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 69.
[10] Uçarol, a.g.e., s. 605.
[11] Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2006, s. 651.
[12] Osmanlı İmparatorluğu, son dönemlerinde özellikle Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında maddi-manevi kayıplara uğramasında İtilaf Devletleri'nin rolü büyüktü. Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya göre yeni bir savaş durumunda eğer Osmanlı Devleti savaşa dâhil olursa İtilaf Devletleri tarafından çok büyük kayıplara uğraması ihtimali vardı. Diğer taraftan Almanya ile savaşması kendisine bir yarar sağlamayacağı gibi Balkan Savaşlarında yaşanan kayıpları da telafi etmesi söz konusu olabilecekti. Bu nedenle İtilaf Devletleri ile beraber savaşa girmek Osmanlı İmparatorluğunun menfaatine olmayacaktı. Enver Paşa, Almanların Rusya'yı mağlup edeceğine ve Rusya'da ihtilal çıkacağına inanıyordu. Bu durumun sonucunda Osmanlı Devleti Rus tehdidinden kurtulacak ve Kafkaslarda toprak kazanması da gündeme gelecekti. Dolayısıyla bu gerekçelerle Almanya'nın yanında savaşa girmek gerekiyordu. Bu sebeplerle Almanya'nın yanında savaşa girilmesi kapitülasyonları, Düyun-u Umumiye'yi ve Rus saldırılarını bertaraf edebileceği gibi Balkan Savaşları kayıplarının da giderilmesi anlamı da taşımaktaydı. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1*, Ercan Kitapevi, İzmir, 2000, s. 47.; Bayur, a.g.e., s. 68-70.

tarihinde Avusturya-Macaristan aynı şartlar geçerli olmak üzere bu ittifak teklifini kabul ettiğini bildirmiştir[13]. Yapılan ittifak görüşmelerinin sonucunda 2 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı-Alman İttifak Antlaşması Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Baron Hansvon Wangenheim ve Sadrazam Said Halim Paşa arasında Osmanlı-Alman Anlaşması imzalanmıştır[14].

Almanya savaş öncesinde Balkan Savaşı'ndan ağır bir yenilgi ile çıkan Osmanlı Devleti ile ittifak yapmaktan çekinmiş ve Osmanlı Devleti'ni kendisine yük olarak görmüştür. Bir süre sonra fikirlerini değiştirerek Osmanlı Devleti'ni savaşa sokmak için hiçbir fedakârlıktan çekinmemiş ve yoğun diplomatik girişimlerde bulunmuştur. Sonuç olarak İtilaf Devletleri'ne yapılan başvuruların sonuçsuz kalması Osmanlı Devleti'nin varlığını devam ettirmesi açısından Almanya'ya yakınlık göstermesini zorunlu kılmıştır. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğunun içerisinde bulunduğu şartlar dikkate alındığında İttifak Devletleri'yle eşit şartlarda bir antlaşmanın da yapılmış olması Osmanlı Devleti'nin kendisini daha çok güvende hissetmesini sağlamış ve Almanya ile iş birliğinin gerçekleştirilmesinde önemli bir etken olmuştur[15].

Osmanlı İmparatorluğu Almanya ile ittifak antlaşması yaptıktan sonra 3 Ağustos 1914 tarihinde seferberlik ilan etmiştir. 4 Ağustos 1914 tarihinde ise bu savaşta tarafsız kalacağını duyurmuştur. 7 Ağustos 1914 tarihinde Avusturya'nın Rusya'ya savaş ilan etmesiyle yapılan antlaşma gereği Çanakkale ve İstanbul Boğazlarını ticari gemilere açık olmak koşuluyla savaş gemilerine kapatmıştır[16]. Bu sıralarda Akdeniz'de bulunan Goeben ve Breslau isimli iki Alman zırhlı gemisi İngiliz donanmasının takibinden kaçarak 10 Ağustos 1914 tarihinde Çanakkale Boğazı'ndan geçerek Marmara Denizi'ne girmiştir. Osmanlı İmparatorluğu tarafsız olduğu için bu gemileri Osmanlı karasularından çıkarması veya savaş sonuna kadar el koyması gerektiği halde bu kurala uymamıştır. Diğer taraftan Osmanlı Devleti 1 Ağustos 1914 tarihinde parasını ödeyip İngiliz tezgâhlarında yaptırdığı, Ege Denizi'nde Yunanistan ile dengeyi sağlamak için kullanmayı planladığı, Reşadiye ile Sultan Osman

[13] Kâzım Karabekir, *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 50.
[14] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, C. IX, TTK, Ankara 1999, s. 381.
[15] Kaşıyuğun, a.g.t., s. 117.
[16] Karal, a.g.e., s. 382.

isimlerini verdiği iki savaş gemisine İngiltere el koymuştur[17]. Ancak Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını koruduğu sürece savaş sonunda bu gemilerin iade edileceğini belirtmiştir. Ayrıca, günde 1.000 sterlin olmak üzere her hafta ödeme olacak şekilde el konulan gemiler için taksitle ödeme planı da sunmuştur. Ama bu ödeme Türkler savaşta tarafsız kaldığı sürece devam edeceğini ifade etmiştir. Diğer taraftan 10 Ağustos 1914'te, tarafsız Osmanlı Devleti için iki Alman gemisinin zamansız gelmesi de çok büyük bir sıkıntı yaratmıştır. Tüm bu hadiseleri fırsat bilen Almanlar mümkün olduğu kadar Osmanlı Devleti'ni savaşa sokmak için elinden geleni yapmıştır. Osmanlı Devleti ülkenin tarafsızlığını korumak için Alman gemilerinin silahlarını teslim etmesini uygun bulmuş ve durumu Alman elçisine bildirmiştir. Elçi, Osmanlı Devleti istediği için geldiklerini ve silahlarını teslim etmeyeceklerini söyledikten sonra eğer Osmanlı Devleti bunu yaparsa Rusya ile anlaşarak Türkiye'yi böleceklerini söyleyecek kadar ileri gitmiştir. Sonunda bir uzlaşma olarak gemilerin Türkiye'ye satılması konusu gündeme gelmiştir. Bir oldubitti ile Osmanlı Devleti gemileri satın almıştır[18]. Gemilere 16 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı bayrağı takılıp, isimleri Yavuz ve Midilli olarak değiştirilmiştir. Bu şekilde gemiler Osmanlı donanmasına katılarak Amiral Souchon'un komutası altına verilmiştir[19].

Bu gelişmelerden sonra Almanya Osmanlı İmparatorluğunun bir an önce savaşa girmesini istemiştir. Osmanlı Devleti savaşa girdiği takdirde Rus ordusunun bir kısmını Osmanlı Devleti üzerine çekebilecekti. Ancak Osmanlı Devleti, Almanya ile karadan bir bağlantısının olmayışı, seferberliğini tamamlayamamış olması, hem de tarafsızlığını korumak istediğinden savaşa girmeyi uygun bulmuyordu[20]. Sınır komşusu olan Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan'ın durumunun belli olmasını istiyordu. Bu gelişmelerden sonra Almanya ve Avusturya'nın desteğiyle bu ülkelerle ittifak ve tarafsızlık, sınır güvenliği gibi konularda anlaşma yapmak istenildiyse de istenilen sonuç alınamadı. Bütün bu olaylara rağmen Osmanlı İmparatorluğu tarafsızlığını sürdürdü[21].

---

[17] Uçarol, a.g.e., s. 606.
[18] İsmet Üzen, *Birinci Dünya Savaşında Kanal Seferleri (1915-1916),* Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2007, s. 69-71.
[19] Bayur, a.g.e., s. 87.
[20] Üzen, a.g.t., s. 66.
[21] Uçarol, a.g.e., s. 607.

Osmanlı Devleti 9 Eylül 1914 tarihinde, 1 Ekim 1914'ten itibaren geçerli olmak üzere, tek taraflı olarak kapitülasyonları kaldırdığını ilan etmiştir. Ancak bu duruma başta Almanya ve Avusturya olmak üzere diğer devletler tepki göstermiş, sonrasında siyasi ortamdaki gerginlik ve belirsizliklerden dolayı daha fazla da ileri gidememiştir[22]. Bu sırada 6-9 Eylül 1914 tarihleri arasında Almanlar ve Fransızlar arasında yapılan Marne muharebesinde Fransızlar başarılı olmuş, Rus tehlikesi karşısında Almanya savaş planlarında önemli bir değişikliğe gitmiştir. Osmanlı İmparatorluğunun bir an önce savaşa dâhil edilerek Kafkaslar'da Rusya'ya karşı bir cephe açılması çok önemli hale gelmiştir. Nitekim Boğazların kapatılması Rusya ile müttefiklerinin ilişkilerini engelleyecek, savaş İngiliz sömürgelerine kadar yayılabilecek ve en önemlisi Almanya'nın Batı bölgesindeki yükü hafifleyecekti[23].

Almanya, Osmanlı Devleti'ni savaşa bir an önce girmesi için yaptığı baskıları artırmaya başlamıştır. 2 Ağustos 1914 tarihinde yapılan antlaşmayı tek taraflı fesih ettiğini ve Almanya'nın bir yardımda bulunmayacağını belirtmiştir[24]. Osmanlı Ordusunun ıslah edilmesi maksadıyla gönderilen Alman askeri heyetinin geri çağırılması, Yavuz ve Midilli isimli gemilerin içerisindeki Alman mürettebat tarafından batırılması ve Osmanlı Devleti'nin Üçlü Anlaşma Devletleri karşısında yalnız bırakılması gibi tehditlerde bulunmuştur[25]. Osmanlı İmparatorluğu bu tehdit ve baskılar karşısında savaşa erken girmemek için maddi durumunun iyi olmadığını öne sürmüştür. Almanya, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi koşuluyla 11 Ekim 1914 tarihinde para yardımı yapılacağının sözünü vermiştir[26]. Bütün bu gelişmelerin sonucunda Osmanlı İmparatorluğu 27 Ekim 1914 tarihinde Amiral Souchon komutasında Türk Donanması Karadeniz'e çıkararak 28-29 Ekim 1914 tarihi gecesinde Rusya'nın Odesa, Novrosiski, Sivastopol, Kefe Limanlarına taarruz ederek birkaç Rus gemisini batırmış ve fiilen savaşa girmiştir[27].

[22] Bayur, a.g.e., s. 74.
[23] Akbay, a.g.e., s. 19-20.
[24] Uçarol, a.g.e., s. 608.
[25] Bayur, a.g.e., s. 199.
[26] Akbay, a.g.e., s. 214.
[27] Sertif Demir, Alev Keskin, Fatma İlhan, "Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Girişi: Karadeniz Baskını", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 17, Şubat 2011, s. 108.

Bu olay üzerine Rusya, Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarından taarruza geçerek 2 Kasım 1914 tarihinde Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan etmiştir. Savaş başlayınca Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere ve Fransa ile de diplomatik ilişkilerini kestiğini duyurmuştur. İngiltere de 2 Kasım 1914 tarihinde Urla iskelesinde iki Türk gemisini batırmış, 3 Kasım 1914 tarihinde bir İngiliz-Fransız karma filosu Çanakkale Boğazı'nda bulunan tabyaları kısa bir süreliğine bombalamıştır. 5 Kasım 1914 tarihinde İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Kafkas Cephesi'nin lojistik ihtiyaçların karşılanması maksadıyla Başkomutanlık Karargâhı 5 Kasım 1916 gecesi Mithatpaşa, Bahriahmer ve Bezmiâlem isimli gemileri bir güvenlik düzeni almadan Karadeniz'e çıkarmıştır. Zonguldak'ı denizden bombalamak için görevde bulunan Rus filosu rastladığı bu bu üç gemiyi 6 Kasım 1914 tarihinde batırılmıştır[28]. Osmanlı Devleti de 11 Kasım 1914'te İtilaf Devletleri'ne resmen harp ilan ederek İttifak Devletleri'nin yanında savaşa katılmıştır[29].

Osmanlı İmparatorluğunun savaşa girmesi taraflar arasındaki muharebelerin Galiçya'dan, Kafkaslara, Çanakkale'den Basra'ya, Sina'ya kadar geniş bir alanda açılan cephelerde dünya coğrafyasının büyük bir bölümüne yayılmasına yol açmıştır. Bu cephelerden kronolojik önceliği ve ilk açılan cephe olması sebebiyle Kafkas Cephesi'ndeki gelişmeleri ve sonrasında Çanakkale Cephesi'ndeki gelişmeleri açıklayarak devam edilmesi konunun daha iyi anlaşılması için faydalı olacaktır.

Birinci Dünya Harbi'nde Anadolu'da Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya arasında yaşanan savaşların tamamı *"Kafkas Cephesi"* veya *"Doğu Cephesi"* şeklinde adlandırılmıştır[30]. Bu cephede Osmanlı Ordusu, kendinden daha üstün imkân ve kabiliyetlere sahip Rus kuvvetleri ile savaşmıştır. Rusların, İskenderun'dan

[28]Bandırma'dan bakla, buğday, İstanbul'dan iki uçak, bomba ve bir uçak bölüğü yükleyen Bezmiâlem, İstanbul'dan elbise ayakkabı ve askerî gereç yükleyen Bahriahmer ve Mithatpaşa gemileri bu yüklerini Samsun, Ordu ve Trabzon'a çıkarmak üzere 5/6 Kasım 1914 tarihinde Boğazdan çıktılar. Şiddetli bir fırtınada birer mil aralıkla güçlükle ilerleyen gemiler, 6 Kasım saat 23.00'te Kandilli kömür ocakları önünde Rus filosuna rastlamıştır. Bahriahmer ve Bezmiâlem top mermisiyle, Mithatpaşa da torpito ile Ruslar tarafından batırılmıştır. Üç geminin toplam 220 kişi olan personelinden ancak 17'si kurtulabilmiştir. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VIII Cilt, Deniz Harekâtı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1976, s. 88.

[29] Karal, a.g.e., s. 396-398.; Uçarol, a.g.e., s. 609.

[30] Süleyman Tekir, *Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi'nde Türk-Rus Mücadelesi (1914-1917)*, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kars, 2015, s. 88.

Akdeniz'e ve Basra Körfezi'ne ulaşmak, Karadeniz kıyıları boyunca Trabzon istikametinden İstanbul'a doğru uzanmak maksadıyla 1 Kasım 1914 tarihinde sınırı geçerek Kötek ve Narman bölgelerinden taarruz etmesiyle savaş başlamıştır[31]. Sınırı geçmesine müteakiben Erzurum istikametinde ilerleyen Rus Ordusu, 07-12 Kasım 1914 tarihleri arasında meydana gelen Köprüköy Muharebesi ile 17-20 Kasım 1914 tarihleri arasında cereyan eden Azap Muharebesi'ni kaybetmiş ve geri çekilmek zorunda kalmıştır. Kafkas Cephesi'nden sorumlu olan 3'üncü Ordu ise geri çekilen Rus kuvvetlerini takip edememiş ve sonrasında onlarda geri çekilmiştir[32].

Köprüköy ve Azap Muharebeleri'nin sonucu, Karadeniz kıyılarında Rus birliklerinin yığınak yapması ve Rus taarruzların artarak devam etmesiyle Başkomutan Vekili Enver Paşa, Rusları geriye püskürtmek ve Kars ile Batum'u geri alabilmek için bir kuşatma harekâtı yapılmasını düşünmüştür. Cephenin durumunu tetkik etmek ve birlikleri yerinde görmek maksadıyla 12 Aralık 1914'te Erzurum'a gelmiştir[33].

Başkomutan Vekili Enver Paşa, emrindeki yaklaşık 134.000 kişilik bir orduyla Ruslara karşı Sarıkamış Harekatı'nı başlatmıştır[34]. Bu muharebeler 22 Aralık 1914-15 Ocak 1915 tarihleri arasında cereyan etmiştir. Sarıkamış harekâtına giren 3'üncü Ordu, çok ağır derecede kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmıştır. Rusların desteğiyle bölgede başlayan Ermeni isyanlarının da bu dönemde yoğunlaştığı, özellikle 3'üncü Ordunun mağlubiyetinden sonra bu isyanların daha açık bir şekilde

---

[31] Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, *Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, s. 101.

[32] Yarbay Selahattin, *Kafkas Cephesi'nde 10'ncu Kolordu'nun Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Sarıkamış Muharebelerinin Sonuna Kadar Olan Harekâtı*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, 2006, s. 72.; 3'üncü Ordu Komutanı, top mermisinin yetersizliği, savunma cephesinin çok geniş olduğu ve bir Rus karşı taarruzuna bulunduğu mevzilerde karşı koymasının zor ve tehlikeli olacağı düşüncesiyle birliklerini kar yağışlı ve tipli bir havada geri çekmiştir. Bu çekilme kararı alındığı zaman 10'uncu Kolordunun 30'uncu Piyade Tümeni muharebelere katılmak için Köprüköy-Hopik bölgesine gelmiş bulunuyordu. Aynı zamanda Rusların esas mevzilerinde tahkimat yapmakta oldukları ve Narman bölgesindeki Rus birliklerinin de mevzilerinde bulunduğu, herhangi bir karşı taarruz emaresi olmadığının bilgisi gelmişti. Bu duruma göre 3'üncü Ordu Komutanının düşündüğü derecede tehlikeli bir durumda değildi ve bu çekilme tamamen Ordu Komutanının endişesi ve isteği ile yapılmış bir hareketti. Bu geri çekilme kararı alınmasında Başkomutanlıktan emir de alınmamıştı. Ayrıntılı Bilgi için Bkz. Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I, s. 319.

[33] Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I, s. 349-351.

[34] Dokakin Zade Feridun, *III. Sınıf Büyükharp Türk Cepheleri*, Yıldız Harp Akademileri Matbaası, 1930, s. 121.

artmaya başladığı görülmektedir. Bu muharebelerden sonra Kafkas Cephesi'ndeki üstünlük tamamen Rus Ordusuna geçmiştir[35].

İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'ni saf dışı bırakmak ve müttefikleri Rusya'ya bu güzergâhtan yardım ulaştırabilmek maksadıyla Çanakkale Cephesi'ni açmıştır[36]. Çanakkale Cephesi'nde yapılan savaşlar 19 Şubat-18 Mart 1915 tarihleri arası deniz savaşlarının sürdüğü dönem ve 25 Nisan 1915'te başlayıp 9 Ocak 1916 tarihine kadar 259 gün süren kara savaşlarının sürdüğü dönem olmak üzere iki aşamada cereyan etmiştir[37]. Şiddetli boğaz muharebelerinden sonra deniz savaşlarını kaybeden İtilaf Devletleri 18 Mart 1915 tarihinde geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu yenilgiyi telafi edebilmek ve İstanbul yönünde karadan ilerlemek maksadıyla taarruz planları yapan İtilaf Devletleri, İngiliz ve Fransız askerlerinden oluşan beş buçuk tümenlik bir kuvvet meydana getirmiştir[38]. İtilaf Devletleri'nin 25 Nisan 1915 tarihinde karaya çıkarma harekâtı yapmasıyla kara savaşları başlamıştır[39].

İtilaf Devletleri'nin hareketlerini yakından izleyen Başkomutanlık Vekâleti[40], 24 Mart 1915 tarihinde Çanakkale'de bulunan birliklerini takviye edip, 3'üncü ve 15'inci Kolordularla, 5'inci Tümen ve Bağımsız Süvari Tugayı'ndan oluşan 5'inci Ordu Komutanlığını kurmuş, başına Alman Mareşal Liman von Sanders'i getirmiştir[41]. Liman von Sanders 26 Mart 1915 tarihinde Gelibolu'ya gelerek görevine başlamıştır[42]. Bu takviyeler yeterli gelmeyince 5'inci Ordu Komutanı'nın Saroz Körfezi'nin güneyinde kullanmak maksadıyla takviye birlikler istemesi

---

[35] Aziz Samih İlter, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, 2007, s. 21.
[36] Uçarol, a.g.e., s. 631.
[37] Kemal Turan, "95.Yıldönümünde Çanakkale Zaferi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 73, Cilt: 25, Yıl: 2009, s. 65.; Ahmet Esenkaya, "Çanakkale Cephesinde Karargâhlar", *ÇOMÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, 2016, s. 76.
[38]Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, V. Cilt Çanakkale Cephesi II. Kitap Amfibi Harekât,* ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1978, s. 6.
[39] Karal, a.g.e., s. 458.
[40] Harbiye Nezareti tarafından 02 Ağustos 1914 tarihinde *"Karargâh-ı Umumi ve Başkumandanlık Vekâleti"* kurularak Enver Paşa'nın göreve başladığı bildirilmiştir. Bu teşkilatlanma ile görev yapacak şube ve kadrolar belirlenmiş ve görevlerine başlamıştır. Bkz. İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu (1912-1922)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 53.
[41] Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, V. Cilt Çanakkale Cephesi Harekâtı 1'inci 2'nci ve 3'üncü Kitapların Özetlenmiş Tarihi (Haziran 1914- 6 Ocak 1916)*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1997, s. 52.
[42] Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, (Çev.: Eşref Bengi Özbilen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 7. Basım, İstanbul, 2019, s. 87.; Çanakkale Cephesi II. Kitap Amfibi Harekât, s. 11.

üzerine Başkomutanlık, 26 Nisan 1915[43] tarihindeki emriyle 16'ncı Kolordu Komutanlığını kurarak Çanakkale Cephesi'ni takviye etmeye karar vermiştir[44].

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra 16'ncı Kolordu Komutanlığının kurulma sürecine geçmeden önce konunun daha iyi anlaşılması maksadıyla Osmanlı Ordusu'ndaki ıslahat hareketleri neticesinde kolordu teşkilatının bir askeri birim ortaya çıkışı ve teşkilatlanmasından bahsedilmesi uygun olacaktır.

Osmanlı Ordusu'nu yeniden teşkil etmek ve daha kuvvetli hale getirme çalışmaları 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra 1880 yılından itibaren yapılmaya başlanmıştır. Önemli yenilikleri barındıran bu süreç Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'na girmesine kadar devam etmiştir[45]. II. Meşrutiyetin ilan edilmesiyle birlikte Osmanlı Ordusu'nun yeniden ıslahı için yapılan çalışmalar hız kazanmış, 1910 yılında son şekli verilmiştir. Yapılan değerlendirmelerden sonra 9 Temmuz 1910 tarihinde yayınlanan *"Devlet-î Âliye-i Osmaniye Ordusu'nun Teşkilât-ı Esasiye Nizamnamesi"* (Askerî Teşkilât Nizamnamesi) nin kabul edilerek ordu teşkilâtının yenilenmesine karar verilmiştir. Bu değişiklikle bir takım ıslahat ve uygulamalar hayata geçirilmeye başlanmış, bir dizi yenilikler birbirini izlemiştir. Ordu komutanlıkları kaldırılmış, yerlerine ordu müfettişlikleri kurulmuştur. Ordu Müfettişliklerine ise yalnız eğitim ve seferberlik işleri ve hazırlıklar kapsamında sorumluluk verilmiştir. Bu düzenlemeler kapsamında Türk Ordusu'nda *"kolordu teşkilâtı"* ilk defa 8 Ocak 1911 tarihinde kurulmuştur. Kuvveti ise genel olarak üç piyade tümeni ve birçok bağlı birliklerden oluşturulmuştur. Bir piyade tümeni ise üç piyade alayı ile bir nişancı taburu, bir sahra topçu alayı ve bir mızıka bölüğünden ibaret olarak teşkilatlandırılmıştır. Bu teşkilatlanma 1913 yılına kadar uygulanmaya devam etmiştir[46].

---

[43] Arşiv belgelerinde bulunan tarihler Rumi veya Hicri tarihlerdir. Söz konusu tarihler tez metninde verilirken bütün tarih çevirimleri Türk Tarih Kurumunun Tarih Çevirme Kılavuzu'na (http://www.ttk.gov.tr.) göre yapılarak miladi takvime çevrilmiştir.

[44] Genelkurmay Personel Başkanlığı, ATASE Daire Başkanlığı (ATASE) Arşivi, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu (BDH), Klasör (Kls.) 4449, Dosya (Dos.) 86, Fihrist (Fih.) 1.

[45] Mutlu Karakaya, *Çanakkale Savaşı'nda 14. Alay*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2017, s. 16.

[46] Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III Cilt 6'ncı Kısım, (1908-1920)*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1996, s. 95.

Balkan Savaşları'nda yaşanan hezimetten sonra yeni düzenlemeye gidilerek 14 Şubat 1913 tarihinde *"Teşkilat-ı Umumiye-i Askerlik Nizamnamesi"* yayımlanmıştır. Nizamnameye göre *"kolordu"* Osmanlı Ordusu'nun etkin seferberlik ve harekât birimi haline getirilmeye çalışılmıştır[47]. Ordu Komutanlıklarının yapısı ise çok daha hızlı seferberlik hazırlıklarını tamamlayabilmesi için yeniden teşkilatlandırılmıştır. Bu kapsamda, Teşkilat-ı Esasiye Nizamnamesi ile birlikte teşkilatlanması yapılan ve Balkan Savaşı'nda kullanılan Ordu müfettişliklerinin istenilen vazifeyi ifa edemediği, Harbiye Nezareti ile Kolordu Komutanlıkları arasında sadece kırtasiyecilik görevi yaptığı, takdir ve ceza yetkilerinin dahi bulunmadığı gerekçesi ile bunlara son verilerek tekrar Ordu Komutanlıkları kurulmuştur[48]. Ordu Komutanlıklarının sorumluluk sahaları Balkan Savaşları'ndan sonra yeniden belirlenmiştir. Osmanlı Kara Ordusunda 3 Ağustos 1914 tarihinde seferberliğin ilan edilmesiyle sefer kuruluşları oluşturulmuştur. Öngörülen değişikliklerin yapılmasıyla dört ordu halinde, 13 kolordu (biri bağımsız) ve bu kolordulara bağlı 36 tümen ile 2 müstakil tümenden müteşekkil olarak yeniden düzenlenerek Birinci Dünya Savaşı'na girilmiştir[49].

Literatür incelendiğinde 16'ncı Kolordu Komutanlığı ile ilgili bugüne kadar bir çalışma yapılmadığı gibi, kolordu büyüklüğünde bir birlik incelemesi de yapılmamıştır. Ancak alay düzeyinde Mutlu Karakaya tarafından 2017 yılında yapılan *"Çanakkale Savaşı'nda 14. Alay"* adlı doktora tezinde birlik incelemesine rastlanılmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın 16'ncı Kolordu Komutanlığı ile ilgili olarak ise Mehmet Evsile tarafından 1988 yılında yapılan "*Birinci Dünya Harbi Sırasında Atatürk'ün Diyarbakır'daki Faaliyetleri (16'ncı Kolordu ve II. Ordu Komutanlıkları)"* isimli yüksek lisans tezinde çeşitli bilgilere ulaşılabilir. Bazı yüksek lisans düzeyinde yapılan çalışmaların içinde ise Mustafa Kemal Paşa'nın Kafkas Cephesi'nde ki 16'ncı Kolordu Komutanlığı dönemine ait sınırlı konularda bazı bilgilere ulaşmak mümkündür.

---

[47] Mehmet Beşikçi, "Balkan Harbi Yenilgisi Sonrası Osmanlı Ordusunda Yeniden Yapılanma Hamleleri", HAK.lığı, *Balkan Harbi Panel Bildirileri*, İstanbul, 2016, s. 136.

[48] Mevlüt Karagöz, *I. Dünya Savaşında Menzil Hizmetleri: IV. Ordu Örneği,* Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 2019, s. 30.

[49] Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik,* X. Cilt, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995, s. 94.

Mevcut literatürde Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde 16'ncı Kolordu Komutanlığı ile ilgili başvuru eserleri ve günümüzde yapılan askeri tarih araştırmaları ölçeğine göz atıldığında kısıtlı bilgilere ulaşılabildiği ifade edilebilir. Makale ve süreli yayınlarda ise yapılan çalışmalarda: Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis, Muş ve Bingöl'ün işgalden kurtarılmasında Mustafa Kemal Paşa'nın rolü, Mustafa Kemal Paşa'nın 16'ncı Kolordu Komutanlığı üzerine yapılan değerlendirmeler, bölgede oluşturulan milis yapılanmaları gibi konuların ön plana çıktığı görülse de Mustafa Kemal Paşa'nın 16'ncı Kolordu Komutanlığı hakkında bir bütünlük içinde bilgi sahibi olunduğu söylenemez.

Çalışmanın sınırlarını oluşturan zaman aralığı, Birinci Dünya Savaşı'nın oldukça hassas bir dönemini olan 1915-1917 yılları arasıdır. Kapanan Çanakkale Cephesi'nden ayrılan birlikler diğer cephelere gitmek üzere çeşitli bölgelere intikali gerçekleşmiştir. Makedonya, Filistin, Galiçya, Romanya ve Kafkas Cephesi birlik gönderilen başlıca cepheler olmuştur. Çanakkale Cephesi'nde kara savaşlarının başlamasıyla kurulan 16'ncı Kolordu Komutanlığının karargâhı ise Kafkas Cephesi'ne gönderilen ilk unsurlardan biri olmuştur. Kafkas Cephesi'ne intikal eden ve görevine başlayan 16'ncı Kolordu Komutanlığı karargâhı, 2'nci Ordu Komutanlığı bölgeye intikal edene kadar 3'üncü Ordu Komutanlığı emrinde kalmıştır. 16'ncı Kolordu Komutanlığına 3'üncü Ordu Komutanlığının üçe ayrılan mıntıkasının yaklaşık 100 km genişliğindeki 1'inci mıntıkasının sorumluluğu verilmiştir. Bu sırada 16'ncı Kolordu Komutanlığı 5'inci Tümen ve milis güçlerden oluşturulmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın nizami birliklerle beraber milis güçleri de kullanması ve milis güçler oluşturma çabaları tezde ele alınmıştır.

Bu araştırmanın cevaplamaya çalıştığı temel soru Kafkas Cephesi'nde görev alan 16'ncı Kolordu Komutanlığının ilk kuruluşundan lağv edilmesine kadar teşkilatlanmasını ve Kafkas Cephesi'ndeki faaliyetlerini ortaya çıkarmaktır. Bunun yanında bir alt problem olarak ise Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa'nın Kolordu Komutanlığının ona kattığı tecrübeleri analiz edebilmek olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle bugüne kadar yeterince incelenmemiş Mustafa Kemal Paşa'nın Çanakkale Cephesi'nde edindiği tecrübeleri yansıttığı Edirne'de geçen 44 günlük süredeki askeri faaliyetleri literatürdeki önemli bir boşluğu dolduracaktır.

Tezde cevabını aradığımız diğer alt sorular ise çalışmamıza ayrı bir önem katmıştır. 16'ncı Kolordu Komutanlığının Kafkas Cephesi'ne intikalinde ne gibi sıkıntılar yaşanmıştır? 16'ncı Kolordu Komutanlığının komuta kademesi kimlerden oluşmuş, kimler görev almıştır? Kuruluşundan lağv edilmesine kadar hangi birlikler teşkilatına dâhil olmuştur? Hangi bölgelerde harekât icra etmiştir? 16'ncı Kolordu Komutanlığı Kafkas Cephesi'ne intikal ettiğinde lojistik teşkilatlanma henüz kurulmadığından ikmal ve iaşe nasıl sağlanmıştır? Bölgede oluşturulan milis kuvvetlere hangi aşiret ve gönüllüler katkı sağlamıştır? 16'ncı Kolordu Komutanlığının Kafkas Cephesi'ne ne gibi katkıları olmuştur? Mustafa Kemal Paşa Çanakkale Savaşı'ndan sonra 16'ncı Kolordu Komutanı olarak Edirne'ye görevlendirilmesiyle burada geçirdiği bir buçuk aylık sürede neler yaşanmıştır? Trablusgarp ve Çanakkale Muharebelerinde edindiği tecrübeleri Kolordu Komutanlığına nasıl yansıtmıştır? Denetleme ve eğitimlerde dikkat ettiği konular neler olmuştur? Bu konulardan günümüz harp doktrinde geçerliliğini korumakta mıdır? Gibi sorulara çalışmada cevap aranmıştır.

Tez konusu olan *"Kafkas Cephesi'nde 16'ncı Kolordu Komutanlığı ve Mustafa Kemal Paşa"* isimli çalışmada; alay, tümen ve gönüllü milis birliklerinin komutanlarının kimliklerini de ilgi alanımızın içine alarak küçük biyografilerini dipnotlarda verilmesi uygun görülmüştür. Yine dipnotlarda verilen Mustafa Kemal Paşa'nın bu cephede verdiği bazı emirler ile Trablusgarp Savaşı'nda ve Çanakkale Cephesi'nde verdiği emirler belirtilerek bu bağlamda uyguladığı taktik harekâtı değerlendirmek suretiyle çalışmaya derinlik kazandırılması amaçlanmıştır.

Araştırma ve inceleme yaparken, bizi en çok zorlayan konulardan biri, arşiv belgelerinde yer alan ve çoğu günümüze kadar olan zaman içinde isimleri değişmiş yerleşim yeri ve mevkii isimlerini doğru okuyabilmek ve müteakiben de o yerin günümüzde hangi isimle bilindiğini tespit edebilmek olmuştur. Bu yerlerin doğru tespit edilmesi hem birliklerin intikal güzergâhını doğru belirlemek hem de yapılan muharebeleri değerlendirebilmek için önem arz etmekteydi. Çalışmanın daha iyi anlaşılabilmesi ve olaylar hakkında doğru kararlar verebilmek için birliklerin intikalleri ve intikal güzergâhları dönemin haritaları üzerinde açıklamalı olarak gösterilmiştir. Ayrıca çalışmamızda verdiğimiz bilgilerin yanında konuyla ilgili elde edebildiğimiz harita, resim ve tablolarla bir bütün halinde verilmeye çaba

gösterilmiştir. Çalışmanın bu kapsamdaki amacı konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak ve bir bütünlük içinde sunabilmek olmuştur.

Tezde, arşiv belgelerinden alıntı yaparken belgenin anlatım özelliğini günümüze göre daha anlaşılır bir duruma getirmek maksadıyla daha sade bir halde, bazen de olayların daha iyi anlaşılabilmesi için aynı şekilde verilmesine özen gösterilmiştir. Çok geniş bilgi aktaran harp raporu belgelerinin ise önemli kısımları özetleyerek verilmiştir. Bazı önemli gördüğümüz belgeleri metin içinde, bazılarının ise ekler bölümünde verilmesi daha uygun görülmüştür. Yapılan alıntıların transkripsiyonlarında o dönemde kullanılan bazı kelimeleri anlaşılması kolay olması için Türkçenin bugünkü kullanımıyla verilmeye çalışılmıştır. Çalışmada metin içinde konunun bütünlüğünü bozabilecek nitelikteki açıklamalar dipnotlarda verilmiştir. Metin içinde verilmesi uygun görülmeyen önemli fotoğraf, belge ve haritalar da ekler bölümünde verilerek çalışma zenginleştirilmiştir.

16'ncı Kolordu Komutanlığının muharebelerinin yapıldığı ve Mustafa Kemal Paşa'nın denetleme ve ziyaretler yaptığı Bitlis ve Muş bölgesi 2018-2019 yılında birkaç kez ziyaret edilmiştir. Bu bölgelerde edinilen bilgiler ve gözlemlerin çok faydası olmuştur. Özellikle bölgede çalışmalar yapan Mehmet Törehan Serdar ile yapılan mülakat ve görüşmelerin bize katkısı büyük olmuştur. Araştırmamız esnasında o dönemde 16'ncı Kolordu Komutanlığında gönüllü milis olarak görev yapan Abdülmenaf Aşiretine mensup Abdülbari Ceylan'ın muharebeler esnasında tuttuğu hatırata ulaşılmıştır. Hatıratı bize ulaştıran Abdülbari Ceylan'ın oğlu Kutbettin Bayav olmuştur. Kutbettin Bayav ile yaptığımız mülakat sonucunda ise edindiğimiz bilgiler ve bölgede yaptığımız mülakatlar sonucunda 13'üncü Alay'a ait olması muhtemel bir şehitlik olabilecek bölge tespit edilmiştir. Bu bölge hakkında ki tespitlerimizi yaparak Millî Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askeri Tarih Başkanlığına 13'üncü Alay'ın şehit listesi ve ceridesini alabilmek maksadıyla başvuru yapılmıştır. Başvuru neticesinde 13'üncü Alay'ın şehit listesine ulaşılmış, ancak 13'üncü Alayın ceride defterine ulaşılamamıştır. Millî Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askeri Tarih Başkanlığı tarafından tüm belgeler Devlet Arşivleri Başkanlığına teslim edilmesi ve halen araştırmacıların erişimine açılmadığından bu bölgede kayıp olarak kayıt

edilmiş ancak şehit olduğu değerlendirilen askerlerin kimliklerini tespit edilememiştir. Bu durum çalışmamın en büyük kısıtlılığı olarak değerlendirilmiştir.

Ulaşılan bütün bilgiler kapsamında çalışmamızın zeminini oluşturmak için ilk önce kapsamlı yerli ve yabancı kaynak taraması yapılmıştır. Tarama sonucunda hem Kafkas Cephesi hem de Mustafa Kemal Paşa'nın kolordu komutanlığı dönemi ile ilgili tezler, kitaplar, makaleler, dergi ve gazeteler, günlükler, hatıralar vb.'den elde edilen bilgiler toplanmıştır. Özellikle çalışmamızın kapsadığı süre içerisinde yayın yapan dönemin gazeteleri İkdam, Tanin, Tercüman-ı Hakikat, Tasvir-i Efkâr, Serveti Fünun, Askeri Mecmua ve Harp Mecmuasının tüm sayıları incelenmiştir. Bu toplanan belge ve bilgiler konu bütünlüğü içinde kronolojik olarak bir araya getirilip tasnif edilmiştir. Müteakiben elde edilen bu bilgileri daha genişletmek veya ulaşılan bilgiyi desteklemek ya da farklı bir görüş ortaya koymak maksadıyla arşivlerde araştırma yapılmıştır. Arşiv araştırmalarında belli miktarda belgeye ulaşıldıktan sonra tezimizin yazımına başlanmıştır. Çalışmanın kaleme alınmasıyla birlikte eksikler ve literatürdeki çelişkili olan hususlar daha net olarak ortaya çıkarılmıştır. Tespit edilen bu hususları giderebilmek için Bitlis ve Muş bölgesinde saha araştırmaları yapılmış, arşivlere ve kütüphanelere tekrar gidilmiştir. Elde edilen bilgi ve belgeler ile beraber başvuru kaynaklarına tekrar dönülerek denetimler yapılmıştır. Tüm bu süreçlerin başlangıcından çalışmamızın bittiği güne kadar ulaşılabilen bilgi ve belgeler doğrultusunda tespit edilen hususlar ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızı yaparken en fazla yararlandığımız arşiv Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE) olmuştur. Askerî Tarih araştırmalarında en önemli arşiv olan ATASE koleksiyonlarında çok defa yapılan katalog taraması sonucunda, tespit edilen dosyalar fişlere yazılmak suretiyle arşiv birimine teslim edilmiş ve toplamda 43 dosya alınabilmiş, 2 dosyanın tarafımıza verilmesi uygun görülmemiştir. 2020 yılından itibaren ATASE Arşivi, Devlet Arşivleri Başkanlığına ilgili mevzuat kapsamında devredildiğinden araştırmacılara kapatılmış, Devlet Arşivleri Başkanlığınca da henüz araştırmacıların belge erişimine açılmamıştır. Bu durum araştırmamızın bir kısıtı olmuştur. Çalışmaların yoğunlaştığı diğer arşiv olan Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, istenilen belgeye internet ortamından kolayca

ulaşılabilinmiştir. Özellikle lojistik konularda birçok belgeye ve Mustafa Kemal Paşa ile ilgili atamalar hakkında bazı belgelere ulaşmak mümkün olmuştur.

Tezin yazılmasında öncelikli olarak ATASE Başkanlığından temin edilen arşiv belgelerinin yanında, bu kurum tarafından basılan kitaplardan ve süreli olarak yayımlanan yayınlardan faydalanılmıştır. Bunlar Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Serisi, Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Askeri Tarih Bültenleri, Askeri Tarih Seminerleri, ATASE yayınlarından çıkan araştırma ve inceleme eserlerdir. Çalışmamızda kullandığımız en önemli hatırat olarak ise birinci el kaynak diyebileceğimiz Mustafa Kemal Atatürk'ün 16'ncı Kolordu Komutanı iken Kafkas Cephesi'nde yazdığı *"Hatırat Defteri"*, *"Anafartalar Muharebeleri'ne Ait Tarihçe"* ve *"Arıburnu Muharebeleri Raporu"* gelmektedir. Bunların yanında günlüklerden ise Mustafa Kemal Atatürk'ün kolordu komutanı iken Kurmay Başkanlığını yapan İzzettin Çalışlar'ın "*On Yıllık Savaş Günlüğü"*, yaveri Şükrü Tezer'in *"Atatürk'ün Hatıra Defteri"*, İsmail Hakkı Sunata'nın "*Gelibolu'dan Kafkaslara I. Dünya Savaşı Anılarım",* Güliz Beşe Erginsoy'un *"Dedem Hüseyin Atıf Beşe"* yararlandığımız günlüklerin başında gelmektedir.

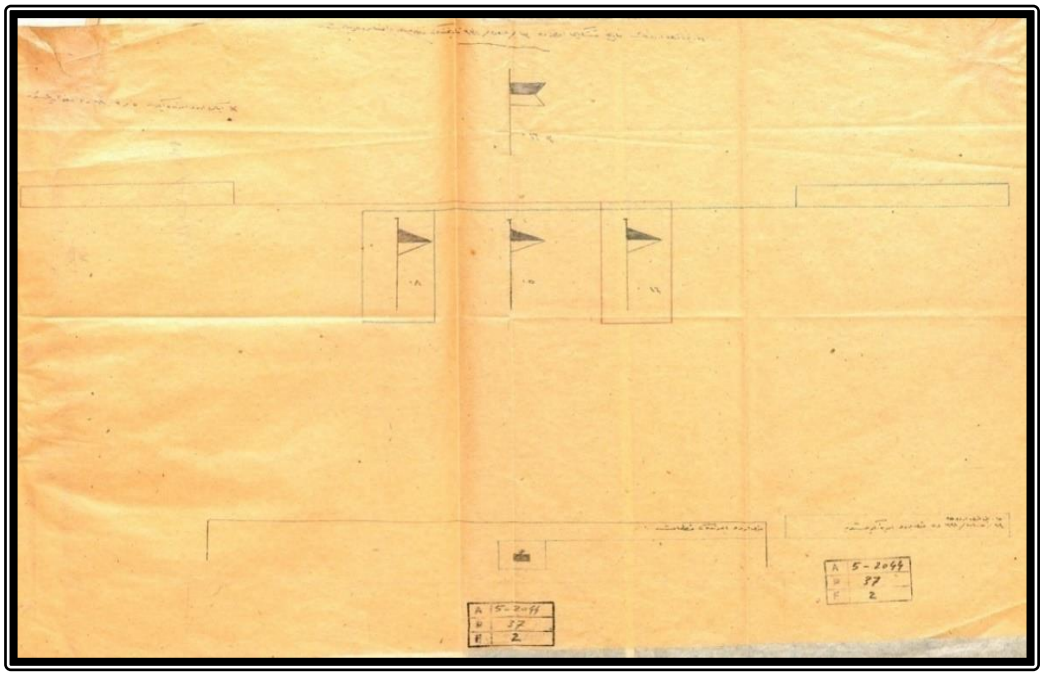
Literatür taraması yapılırken en sık başvurulan kütüphane ATASE Kütüphanesi olmuştur. Bunun yanında Harbiye Askeri Müze Kütüphanesi ve Milli Kütüphane, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi de çalışmamız için önemli bir veri kaynağı olmuştur. Diğer yararlanılan kütüphaneler; Çankırı Karatekin Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, İstanbul Milli Savunma Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Kara Kuvvetleri Komutanlığı Kütüphanesi, 3'üncü Ordu Komutanlığı Kütüphanesi, Ankara Üniversitesi İnkılâp Tarihi Enstitüsü Kütüphanesi, Edirne Halk Kütüphanesi, Bitlis Halk Kütüphanesi, Bitlis İl Kültür Müdürlüğü Kütüphanesi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphanesi olmuştur.

2. 16'NCI KOLORDU KOMUTANLIĞININ KURULUŞU VE MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN EDİRNE'DEKİ FAALİYETLERİ

2.1 16'ncı Kolordu Komutanlığının Kuruluşu ve Teşkilatlanması

16'ncı Kolordu Komutanlığının kuruluşu Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra Osmanlı Ordusu'nun yeniden yapılanması ve Çanakkale Cephesi'nde kara savaşları esnasındaki ihtiyaçlarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Çanakkale Cephesi'ndeki kara savaşları dar olan bir alanda gerçekleşmiştir. Zayiatın çok olması sebebiyle bazen birliklerin lağvına karar verilip birkaç birlik komutanlığı yeni bir komutanlık veya grup adı altında yeniden teşkilatlandırılmış, birlik karargâhları da harekâtın yoğunlaştığı bölgelere göre defalarca yer değiştirmek zorunda kalmıştır[50]. 16'ncı Kolordu Komutanlığı kuruluşundan lağv edilişine kadar bağlı bulunduğu komutanlıklarda ve emir komuta ettiği birliklerin teşkilatlanmalarında zaman zaman değişiklikler yaşanmıştır.

Görsel 1.1: 16'ncı Kolordu Komutanlığının İlk Kuruluş Belgesi[51]

[50] Esenkaya, a.g.m., s. 49.

[51] Belgenin üst kısmında *"16. Kolordu'nun tarihi teşekkülü esnasında 26 Nisan 1915 tarihindeki nizam-ı harbe esas tutulmuştur."* şeklinde açıklamada bulunulmuş, kolordu emrindeki kıt'alar gösterilmiştir. ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 2.

Başkomutanlık Vekâletince 16'ncı Kolordu Komutanlığının 26 Nisan 1915 tarihinde kurulmasıyla Kolordu Komutanı olarak 12'nci Tümen Komutanı Albay Fevzi Bey'in[52] atandığını bildirmiştir[53]. Erkan-ı Harp Reisliğine[54] Hayri Bey görevlendirilmiştir[55]. Böylece 16'ncı Kolordu Komutanlığının ilk kuruluşu gerçekleşmiştir. Bu teşkilatlanma ilk kuruluşta 5, 8 ve 16'ncı tümenlerden oluşturulmuş ancak 8'inci Tümen fiili olarak 16'ncı Kolordu Komutanlığı kuruluşunda görev yapmamıştır. Şöyle ki; Başkomutanlıktan 31 Temmuz 1914 tarihinde verilen seferberlik emriyle Tekirdağ ve çevresinde konuşlu bulunan 8'inci Tümen, Çanakkale Cephesi'ni takviye edecek birlik olarak belirlenmiştir. 8'inci Tümenin ilk unsuru olarak harekete başlayan 22'nci Alay, Bandırma'dan Çanakkale'ye 20 Aralık 1914 tarihinde intikalini tamamlamıştır[56]. Çanakkale'ye intikali devam eden 8'inci Tümen diğer unsurlarıyla yoldayken verilen bir emirle Kanal Cephesi'ne kaydırılmış ve Sina bölgesi takviye edilmiştir[57]. 22'nci Alay'ın da Çanakkale'den Sina Cephesi'ne gitmek üzere 4 Ocak 1915 tarihi itibariyle Derince Limanı'na hareket etmesi ve oradan trenle Pozantı'ya intikali planlanmıştır. İntikalini

---

[52] Çanakkale Cephesi II. Kitap Amfibi Harekât, s. 27'de 16'ncı Kolordu Komutanı olarak 12'nci Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Bey'in atandığı belirtilmiştir. Fevzi Bey 6 Ocak 1914 tarihinden itibaren 16'ncı Kolordu Komutanı olarak atandığı 26 Nisan 1915 tarihine kadar 12'nci Tümen Komutanı olarak görev yaptığından bu hususun sehven 12'nci Kolordu Komutanı olarak yazıldığı değerlendirilmiştir. Ahmet Fevzi Bey'in esas adı Ahmet Feyzullah Tümay'dır. Arşiv belgelerinde ve bazı kaynaklarda Fevzi, Feyzullah veya Feyzi Bey olarak geçmektedir. Geniş bilgi için bkz. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt I,* (Haz.: Hülya Toker-Nurcan Aslan), ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2009, s. 267.; Hülya Toker, *Çanakkale Muharebelerine Katılan Komutanların Biyografileri (Belge ve Fotoğraflarla)*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2014, s. 35-36.

[53] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 1.; Çanakkale Cephesi II. Kitap Amfibi Harekât, s. 28; s. 82.

[54] Birinci Dünya Savaşı'nda kolordu ve tümen komutanlıkları karargâh teşkilâtı, Erkan-ı Harp Reisi (günümüzdeki ismi Kurmay Başkanı) emri altında harekât, personel işleri, levazım vb. şubelerden oluşturulmuştur. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III Cilt 6'ncı Kısım, (1908-1920), s. 141.

[55] Belgelerde ismi Hayri Bey olarak geçen Mehmet Hayri Tarhan (Tümgeneral), Atatürk'ün Harp Akademisi'nden sınıf arkadaşıdır. 1880 yılında Tırnova'da doğmuştur. Tırnovacıklı Hayri olarak bilinir. 16'ncı Kolordu Erkan-ı Harp Reisliğinden sonra Saros Grubu müteakiben Anafartalar Grubu Erkan-ı Harp Reisliği yapmıştır. Anafartalar Grubu'nun Kolordulara bölünmesi ve 16'ncı Kolordu Karargâhının teşkil edilmeye başlanmasıyla tekrar 16'ncı Kolordu Komutanlığında görevlendirilmiştir. Geniş bilgi için Bkz. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt III,* (Haz.: Hülya Toker-Nurcan Aslan), ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2009, s. 180.; İzzettin Çalışlar, *On Yıllık Savaş Günlüğü,* (Yay.Haz.: İzzettin Çalışlar, İsmet Görgülü), Güncel Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 177.

[56]Muhterem Saral, Alpaslan Orhon, Şükrü Erkal, *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi (Haziran 1914-25 Nisan 1915)*, V. Cilt, Kitap I, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2012, s. 19.

[57] M Larcher, *Büyük Harpte Türk Harbi Cilt 2, Eski Türk cephelerindeki Harekât ve Muharebat*, Tahşiye ed. Mehmed Nihat, Yay. Haz. Erol Kılınç, İstanbul Matbaa-i Askeriye, 1928, s. 234.

tamamlayan 8'inci Tümenin 8 Ocak 1915 tarihi itibariyle Çanakkale Cephesi ile bir ilişiği kalmamıştır[58].

8'inci Tümenin Sina bölgesine gönderilmesiyle yerine Tekirdağ'da 19'uncu Tümenin kurulmasına karar verilmiştir[59]. Sina bölgesindeki durgunluk ve Çanakkale Cephesi'nde kara savaşlarının başlaması nedeniyle 8'inci Tümenin Nisan 1915'de tekrar Çanakkale Cephesi'ne gönderilmesi kararlaştırılmış ve tümen İstanbul'a intikal etmeye başlamıştır[60]. Yapılan araştırmada 8'inci Tümenin, Çanakkale Cephesi'ne intikal halindeyken, 26 Nisan 1915 tarihinde yeni kurulan 16'ncı Kolordu Komutanlığının ilk kuruluşuna dâhil edildiği ancak fiili olarak bu teşkilatlanmanın gerçekleşmediği tespit edilmiştir.

16'ncı Kolordu Komutanlığının karargâhı İstanbul'da kurulurken, kolorduya bağlanmış olan 16'ncı Tümen, intikalinin İstanbul'dan 26 Nisan 1915 tarihinde öğleden önce başladığını ve 28 Nisan 1915 tarihinde son bulacağını 5'inci Ordu Komutanlığına bildirilmiştir[61]. 5'inci Ordu Komutanlığını da 16'ncı Kolordu Komutanlığına, 5 Mayıs 1915 tarihinde Gelibolu'dan Akbaş'a hareket etmesini emretmiştir[62]. Muhabere irtibatlarının tesisi ve haberleşmenin hemen sağlanabilmesi için 15'inci Kolordudan bir telgraf takımı 16'ncı Kolordunun emrine verilmiştir[63]. 16'ncı Kolordu intikalini tamamlamasına müteakiben adı 15'inci Kolordu Komutanlığı olarak değiştirilip Anadolu yakasında görevlendirilmiş ve Çanakkale Jandarma Alay Komutanlığı da emrine verilmiştir[64].

---

[58]Fahri Belen, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri, 2'nci Cilt*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964, s. 5.; Hülya Toker, Y. Serdar Demirtaş, "Harp Ceridelerine Göre Çanakkale Muharebelerinde 3'üncü Kolordunun Kuruluş, Konuş ve Muharebelerdeki Rolü", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 30, Yıl 16, Ocak 2018, Ankara, s. 56.; Çanakkale Cephesi Harekâtı 1'inci 2'nci ve 3'üncü Kitapların Özetlenmiş Tarihi (Haziran 1914- 6 Ocak 1916), s. 17.

[59]Saral, Orhon ve Erkal, a.g.e., s. 88.; Çanakkale Cephesi II. Kitap Amfibi Harekât, s. 5.

[60]Belen, 1915 Yılı Hareketleri, s. 84.; M Larcher, a.g.e., s. 240.; Sina Cephesi'nden harekete başlayan 8'inci Tümen'in Çanakkale Cephesi'ne ulaşan ilk unsuru 22'nci Alay Haziran 1915 de diğer unsurlar da geldikçe parça parça Güney Grup Komutanlığının emrine verilmiştir. Geniş bilgi için bkz. İrfan Tekşüt, Necati Ökse, *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi (04 Haziran 1915-09 Ocak 1916)*, V. Cilt, III. Kitap, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2012, s. 95.; 101.; Ek-11.; Ek-14.; Çizelge-2.

[61]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 1-1.

[62]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 1-13.

[63]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 1-14.

[64] 7 Mayıs 1915 tarihinde 15'inci Kolordu Komutanı General Weber 3'üncü Kolordu'nun Seddülbahir bölgesindeki kanat kuvvetlerine Güney Grubu Komutanı olarak atanmıştır. Karargâhı ile göreve başlamasından sonra bir süre daha önceki komutanlık makamıyla, 15'inci Kolordu Komutanı olarak

Mayıs ayı sonlarına doğru *"Çanakkale'deki düşman, kuvvetlerini her an ve ciddî ölçüde artırabilir"* şeklinde alınan istihbarat bilgisi üzerine Başkomutanlık Vekâletince alınan tedbirler artırılmış ve Anadolu yakası stratejik ölçüde bağımsız bir operasyona yetişebilecek kuvvetlerle takviye edilmeye başlanmıştır. 28 Mayıs 1915 tarihinde yayınlanan bir ordu emriyle 1'inci Kolordu Komutanı Mehmet Ali Paşa 15'inci Kolordu Komutanı olarak atanmış ve Albay Ahmet Fevzi Bey'den görevi devralmıştır[65].

Bu takviyelerle beraber cephede başka düzenlemelere de ihtiyaç duyulmuştur. Kara savaşları aşamasının başladığı 25 Nisan'dan 5 Mayıs'a kadar geçen süre içerisinde düşmanın karaya çıkarma harekâtına karşı, Arıburnu mevkiindeki bütün birliklere 19'uncu Tümen Komutanı Yarbay Mustafa Kemal Bey komuta etmiştir. Bu mevkide emir komutanın[66] tek komutanlık altında toplanması harekâtın zorunluluğu olarak görülmüş, bu teşkilatlanmada sevk ve idare konusunda herhangi bir aksaklık yaşanmamıştır. Ancak ast kademelerdeki tabur ve alay seviyesindeki birliklerin emir komuta faaliyetlerinde sıkıntılar yaşanmış, ikmal hizmetleri aksamıştır. Emir komuta zincirini daha uygun bir hale getirmek maksadıyla muharebelerin sükûnet bulması beklenmiştir[67].

Muharebelerin yoğunluğunun bir süre azalması üzerine emrindeki birliklerin durumunu yakından görmek ve onları yeniden düzenlemek amacıyla Liman von Sanders, cephelerde denetlemelerde bulunmuş ve 5 Mayıs 1915 tarihli bir emirle,

---

anılmıştır. Bu durum idari faaliyetlere ve yazışmalara da yansımış, 15'nci Kolordunun Seddülbahir bölgesine kaydırıldığı gibi bir izlenim oluşturmuştur. Diğer taraftan da Anadolu yakasındaki birlikler 15'nci Kolordu adını taşımakta ve buradaki emir komuta bağlantısı kaldırılmadığı için bütün resmî işlemler buna göre yürütülmüştür. 5'inci Ordu Komutanlığı bu ikili çelişkili görünüşün düşman istihbaratını şaşırtabileceğini düşünerek bir süre için resmî haberleşme ve işlemlerde bu durumu muhafaza etmiştir. Bu olaylar esnasında General Weber'in boşalttığı Anadolu yakasında yeni kurulan 16'ncı Kolordu Komutanı ve karargâhı 15'nci Kolordu Komutanlığı olarak göreve başlamış ve 10 Haziran 1915 tarihine kadar adı bu şekilde tutulmuştur. Geniş bilgi için bkz. Çanakkale Cephesi II. Kitap Amfibi Harekât, s. 81-84.

[65]Görgülü, On Yıllık Harbin Kadrosu, s. 98.

[66] Askerlik kavramı, birden fazla kişinin bir amaç uğrunda bir araya gelmesi veya getirilmesiyle bir güç oluşturulmasını, bu gücün yönetilmesini, yönlendirilmesini ve kontrolünü içermektedir. Bu kişiler arasındaki ilişkinin temel belirleyicisi emir komutadır. Kim kimlere emir verecek, kimler kimin emrini yerine getirecek emir komuta ile belirlenmiş olur. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Cevat Şayin, *Askeri Tarih Araştırmasında Yeni Bir Yaklaşım 3T (Teşkilat, Teçhizat, Tefekkürat),* (Der.) Cevat Şayin-Gültekin Yıldız, *Osmanlı Askeri Tarihi Araştırmak; Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, s. 77-78.

[67] Çanakkale Cephesi II. Kitap Amfibi Harekât, s. 173.; Sanders, a.g.e., s. 101-105.

bölgede bulunan birlikler Anadolu Grubu, Güney Grubu, Kuzey Grubu ve Saros grubu olmak üzere dört grup halinde düzenlenmiştir. Yapılan düzenlemeyle birlikler arasında ara hatlar belirlenmiş ve gruplara göre de yeni atamalar yapılmıştır. Grup Komutanlarından birliklerini, eski kuruluşlarındaki tümen ve alay yapısı içinde yeniden teşkilatlanmaları ve gerekli birlik değiştirilmelerini yapmaları emredilmiştir[68]. 1 Haziran 1915 tarihinde Saros Grubu Komutanı olarak 16'ncı Kolordu Komutanı Albay Ahmet Fevzi Bey, Erkânı Harp Reisi Hayri Bey atanmıştır[69]. 16'ncı Kolordu Komutanı Albay Ahmet Fevzi Bey ve karargâhı, Mayıs ayı sonlarından itibaren önce Saros Grubu'nun, sonra 7 Ağustos 1915 tarihinde Anafartalar Grup Komutanlığı'nın komutanlık ve karargâh faaliyetlerini yürütmüştür[70]. 8 Ağustos 1915 tarihinde ise 4, 5, 6, 7, 8, 9 ve 12'nci Tümenlerin oluşturduğu Anafartalar Grup Komutanlığına Albay Mustafa Kemal Bey atanmıştır[71].

29 Ağustos 1915 tarihinde Başkomutan Vekili Enver Paşa cepheyi teftişlerinde Anafartalar Grubu'ndaki altı tümenin harekât alanında bir komutan altında sevkinin mümkün olamayacağını belirtmiştir. Arıburnu ile Anafartalar'ın esasen birbirine bağlı olması nedeniyle bu tümenlerden birbiri yanında 2'nci veya 3'üncü Kolordu tesis edilmesini, bu kolorduların doğrudan 5'inci Ordu Komutanlığına bağlanmasını uygun görmüş, bu esasa göre cephede soldan itibaren 3, 15, 16 ve 2'nci Kolorduların yan yana olacağını yayınladığı emirle belirtmiştir[72]. 5 Eylül 1915 tarihinde ise durumu tekrar değerlendiren Enver Paşa, yayınladığı emirle Anafartalar Grup

---

[68]Tekşüt ve Ökse, a.g.e., s. 36.; Çanakkale Cephesi Harekâtı 1'inci 2'nci ve 3'üncü Kitapların Özetlenmiş Tarihi (Haziran 1914- 6 Ocak 1916), s. 83.
[69]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 1-15.
[70]Sanders, a.g.e., s. 120-121.; Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt I, s. 268.; Toker, a.g.e., s. 220.
[71]Mustafa Kemal, *Anafartalar Muharebeleri'ne Ait Tarihçe*, (Yay. Haz.: Suat Akgül, Hülya Toker, Sema Demirtaş), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2011, s. 21.
[72]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos.86, Fih. 1-16.; İzzettin (Çalışlar) Bey günlüğünde, Enver Paşa'nın 24 Ağustos 1915 tarihinde cepheye geldiğini, Anafartalar Grup karargahında bir saat kadar Liman Paşa, Bronzart Paşa ve Albay Mustafa Kemal Bey'in görüştüklerini ve grubun 2'nci ve 15'inci Kolordular olmak üzere iki kolordu halinde tekerrür ettiğini belirtmiştir. Bkz. Çalışlar, a.g.e., s. 143.; Mustafa Kemal Bey'in 19 Ağustos 1915'de 16'ncı Kolordu Komutanı olarak atanması, Cephede Enver Paşa'nın 24 Ağustos 1915 tarihinde ziyaretinde grubun iki kolordu halinde bölünmesi konusu görüşülmesi ve müteakiben 05 Eylül 1915 tarihinde emirle grubun devamına karar vermesini değerlendirdiğimizde; Enver Paşa'nın Anafartalar Grubu'nu kolordular halinde bölmek istemesini ve 5'inci Ordu Komutanlığına bağlanması yönündeki düşüncesinin Çanakkale Cephesi'ndeki yüz yüze yaptığı görüşmelerden sonra değiştiği ve Albay Mustafa Kemal Bey'in Anafartalar Grup Komutanı olarak devam etmesi yönünde karar verdiği anlaşılmaktadır.

Komutanlığının bir süre daha devamını uygun görmüş, grup içindeki tümenlerin şimdilik yalnız 2'nci ve 15'inci Kolordu Komutanlıklarını teşkil etmesini[73] grup komutanlığının ise 16'ncı Kolordu Komutanı Albay Mustafa Kemal Bey tarafından ifa edilmesini istemiştir[74]. Mustafa Kemal Bey aslında 19 Ağustos 1915 tarihinde resen 16'ncı Kolordu Komutanı olarak atanmıştır[75]. Çanakkale Cephesi'nden ayrıldığı 10 Aralık 1915 tarihine kadar fiilen Anafartalar Grup Komutanı olarak görevine devam etmiştir[76].

16'ncı Kolordu Komutanlığı kurulduğu 26 Nisan 1915 tarihinden Ekim ayı başlarına kadar kolordu olarak birlik bütünlüğü içinde Çanakkale Cephesi'nde muharebelerde bir faaliyeti olduğuna dair herhangi bir tespit yapılamamıştır. Ancak kolorduya bağlı tümenlerin savaşın gidişatına veya muharebelerin yoğunlaştığı bölgelere göre diğer grup veya birlik komutanlıklarının emrine girmiş ve verilen görevleri yerine getirdikleri görülmektedir.

Çanakkale Cephesi'nde Anafartalar Muharebelerinden sonra Eylül ayının ilk günlerinden itibaren muharebelerin yoğunluğu daha çok siper muharebeleri şeklinde devam etmiş ve cephede bir sükûnet hali meydana gelmiştir. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen 5'inci Ordu Komutanlığı teşkilat yapısını yeniden düzenlemeye başlamıştır. 24 Eylül 1915 tarihinde Başkomutan Vekili Enver Paşa'da iki gün süre ile cephede birbirine birlikleri iyice karışmış durumda bulunan kıtaları asıl kuruluşlarına bir an önce geçirebilmek maksadıyla incelemelerde bulunmuştur[77].

---

[73]15'nci Kolordu 4, 6, 8'inci Tümenlerden, 2'nci Kolordu 5, 9, 12'nci Tümenlerden teşkil edilmiştir. Bkz. Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi (04 Haziran 1915- 09 Ocak 1916) V. Cilt III. Kitap, Kuruluş-13.

[74]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 1-17.

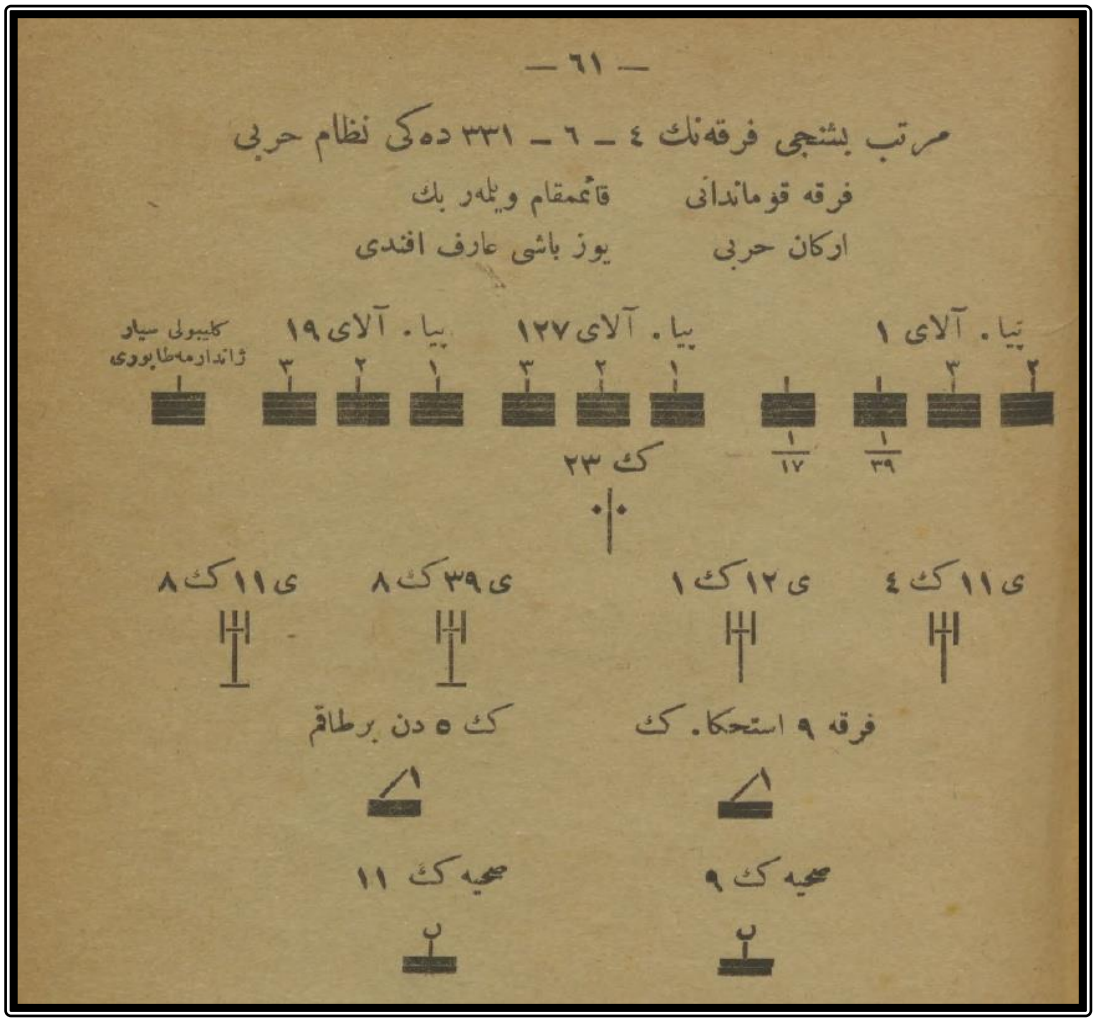
[75]Albay Mustafa Kemal Bey'in önce 15'nci Kolordu Komutanı olarak 28 Temmuz 1915 tarihinde atamasının yapıldığı, ancak fiilen bu görevi yapmadığı anlaşılmaktadır. Bkz. BOA, İ.HB., 171-43.; 16'ncı Kolordu Komutanı olarak atanma emrinde *"15'nci Kolordu Komutanı Miralay Mustafa Kemal Bey'in 16'ncı Kolordu Kumandanlığına tayini…"* şeklinde yazmaktadır. Bkz. BOA, BEO, 4370-327705. Cevat Abbas Gürer anılarında *"…Aklımda kaldığına göre otuz-kırk gün saklanan ve belki de küçük memurların, büyüklerinin gözlerinden kaçırmalarıyla bildirilen bir padişah emri görmüştük. Bu iradede 19.Fırka Kumandanı Mustafa Kemal'in Arıburnu'nda kolordu kumandanı olduğu bildiriyordu. Hâlbuki tebliğ Anafartalar Grubunda oluyordu."* Bu durum belki de daha önce ataması yapılan 15'inci Kolordu Komutanı atanması ile ilgili olabilir. Bkz. Cevat Abbas Gürer, *Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer Cepheden Meclise Büyük Önder ile 24 Yıl*, (Der.: Turgut Gürer), 4.Basım, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2019, s. 211.

[76]Tekşüt ve Ökse, a.g.e., s. 427.; Toker, a.g.e., s. 33.

[77]Tekşüt ve Ökse, a.g.e., s. 432.; Mesut Uyar-Edward J. Erıckson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3.Basım, İstanbul, 2020, s. 515.

Müteakiben Başkomutanlık ve 5'inci Ordu aralarından yapılan yazışmalardan sonra 2 Ekim 1915 tarihinden itibaren Kuzey ve Anafartalar Grupları arasında birbirine karışmış ve görevlendirmeyle gelen birlikler tabur tabur değiştirilmeye başlanmıştır[78]. Ağustos 1915 sonundan itibaren Anafartalar Grubu'nun yeniden düzenlenmesi esnasında 2'nci Kolorduya bağlı aşağıda teşkilatlanması belirtilen Mürettep 5'inci Tümen'in birlikleri de yeniden düzenlenmiştir[79].

Görsel 1.2: 5'inci Mürettep Tümenin 17 Ağustos 1915 Tarihli Kuruluşu[80]

[78]Tekşüt ve Ökse, a.g.e., s. 434.; ATASE Arşivi, BDH Kls.4431, Dos.5, Fih. 4.;4-1;5-1.

[79]Anafartalar Grubu'ndan bazı birlikler Alman Wilhem Willmer Bey'in emir komutasında bir tümen oluşturulmuş ve Mürettep 5'inci Tümen olarak adlandırılmıştır. Karargâhı da Turşunköy bölgesinde konuşlandırılmıştır. Bu bilgileri Yarbay Hayri Bey, 1919'da Erkân-ı Harbiye Mektebi'nde verdiği bir konferansta aktarmıştır. Bkz. Hayri Bey, *Çanakkale Cephesi Anafartalar Grubu Muharebatı,* İstanbul Erkan-ı Harbiye Mektebi Matbaası, 1919.

[80]Kuruluşundaki birlikler 1'inci Alay, 127'nci Alay ve 19'uncu Alay ile Gelibolu Seyyar Jandarma Müfrezesi, 4 adet Topçu Bataryası, 9 ve 11'nci Sıhhiye Bölükleri, 9'uncu Tümen İstihkâm Bölüğüdür. 30 Ekim'de 1915 tarihinde Keşan'a gönderilen 5'inci Tümen ile Mürettep 5'inci Tümen arsında hiçbir benzerlik yoktur. Geniş bilgi için bkz. Hayri Bey, a.g.e., s. 61.

Mürettep 5'inci Tümen 3 Ekim 1915 tarihinde 11'inci Tümen numarasını almış ve bölgede bulunan 33, 126 ve 127'nci Alaylardan kurulmuştur. Yalova'da konuşlu bulunan 20'nci Tümen'in Süvari Bölüğü de 30 Eylül 1915 tarihli emirle 16'ncı Kolordunun emrine verilmiştir[81]. 6 Ekim 1915 tarihinde 33'üncü Alay 11'inci Tümenin emrine girmek üzere 16'ncı Kolordu bölgesine intikal etmiştir[82]. İsmailoğlu Tepesi'ndeki 126'ncı Alay da 11'inci Tümen'in esas alayı olduğundan direkt birliğine katılmıştır[83].

Başkomutanlıktan 6 Ekim 1915 tarihinde verilen bir emirle Anafartalar Grubundan 2'nci Kolordu Karargâhı ile 4 ve 13'üncü Tümenlerin bir grup halinde Trakya bölgesine gönderilmesi, Anafartalar Grubu'nun sağ tarafında kalan 9, 11 ve 12'nci Tümenlerinde 16'ncı Kolordu Komutanlığı adı altında teşkilatlandırılması emredilmiştir[84]. 16'ncı Kolordu Komutanı Vekili olarak da emir komutayı almak üzere Alman Albay Hans Kannengıesser[85] görevlendirilmiştir[86]. Hans Kannengıesser hatıratında bu görevlendirmeyi şu cümlelerle aktarmıştır[87].

> *"Benim Kayaltepe'deki eski yerim tekrar önem kazandı ve böylece üçüncü bir kolordu-kısmı da orada teşkil edildi. Tuğgeneral Mehmet Vehip Paşa Mareşal Otto Viktor Karl Liman von Sanders'in de müsaadesini ve olurlarını alarak benim yeni teşkil edilen bu kolordu komutanlığını üzerime almamı, 2 Ekim 1915 tarihli çok nazik ve iltifatlı bir yazıyla da görevlendirildiğimi bildirdi.(...) Zira altı gün sonra Anafartalar Grubu'nda ve Turşunköy'de vekâleten atanma emrini aldım.(2. Kolordu karargâhı bölgeden ayrılınca yerine 16.Kolordu teşkil edilmişti.) 9 Ekim 1915 sabahında ve saat 7.30'da (...) Kemalyeri'ndeki Esat Paşa'ya ve oradan da Anafartalar üzerinde bulunan ve benim yeni*

[81]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4431, Dos. 5, Fih. 5-1.
[82]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4431, Dos. 5, Fih. 9-1.
[83]Tekşüt ve Ökse, a.g.e., s. 436.
[84]Hans Kannengıesser, *Çanakkale'de Türklerle Beraber Bir Alman Albayın Gözünden Çanakkale*, (Çev. Mehmet Serez), Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, s. 237.; Sanders, a.g.e., s. 139.; Kemal, Anafartalar Muharebeleri'ne Ait Tarihçe, s. 52.
[85]Hans Kannengıesser Alman Askeri Kurulu Heyeti üyeleriyle birlikte 1914 yılında Türkiye'ye gelmiştir. Yarbay rütbesiyle 25 Nisan 1915'e kadar Harbiye Nazırlığında Şube Müdürü olarak görev yapmıştır. 8 Haziran 1915 tarihinde 9'uncu Tümen Komutanı olarak atanmıştır. 2 Ekim 1915 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığına vekâleten tayin edilmiştir. 12 Ocak 1916'da 11 ve 12'nci Tümenlerden kurulan ve Edirne'de konuşlu 16'ncı Kolordu Komutanlığına atanmıştır. Bir müddet sonra Harbiye Nazırlığında Şube Müdürü olarak tekrar göreve başlamıştır. Ekim 1918'de Edirne 25'inci Kolordu Komutanlığına görevlendirilmiştir. Tümgeneral olarak Almanya'ya dönmüş ve 1920 yılında emekli olmuştur. Geniş bilgi için Bkz. Kannengıesser, a.g.e., s. 12.
[86]Kannengıesser, a.g.e., 237.; Kemal, Anafartalar Muharebeleri'ne Ait Tarihçe, s. 52.; Tekşüt ve Ökse, a.g.e., s. 435.
[87]Kannengıesser, a.g.e., s. 233-238.

komutanım olan Anafartalar Grubu Komutanı Albay Mustafa Kemal'e gittik. Bana dostane bir şekilde arabasını tahsis etti ve böylece tayin yerim olan Turşunköy'ün batısına çok çabuk vardık".[88]

16'ncı Kolordu Komutanlığının 9, 11 ve 12'nci Tümenlerden oluşturulan teşkilatlanması ile ilgili kaynaklarda farklı tarihler bulunmaktadır[89]. Ancak, Albay Hans Kannengıesser 2 Ekim 1915 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanı Vekili olarak atanmıştır. Bu tarihten itibaren cephede kıtalar arasında tabur tabur birlik değiştirmeleri başlamıştır. 11'inci Tümen'in 33'üncü Alay'ı 6 Ekim 1915 tarihinde kolordu bölgesine gelmiştir. 126'ncı Alay ise 11'inci Tümenin bölgesinde direkt emrine girmiştir. 2'nci Kolordu Karargâhı da 16 Ekim 1915 tarihinde cepheden fiilen ayrılmıştır[90]. Bu olayları beraber değerlendirdiğimizde 16'ncı Kolordu Komutanlığının 9, 11 ve 12'nci Tümenlerden oluşturulan teşkilatlanmasının 2 Ekim 1915- 14 Ocak 1916 tarihleri arasında gerçekleştiği sonucuna varılmıştır.

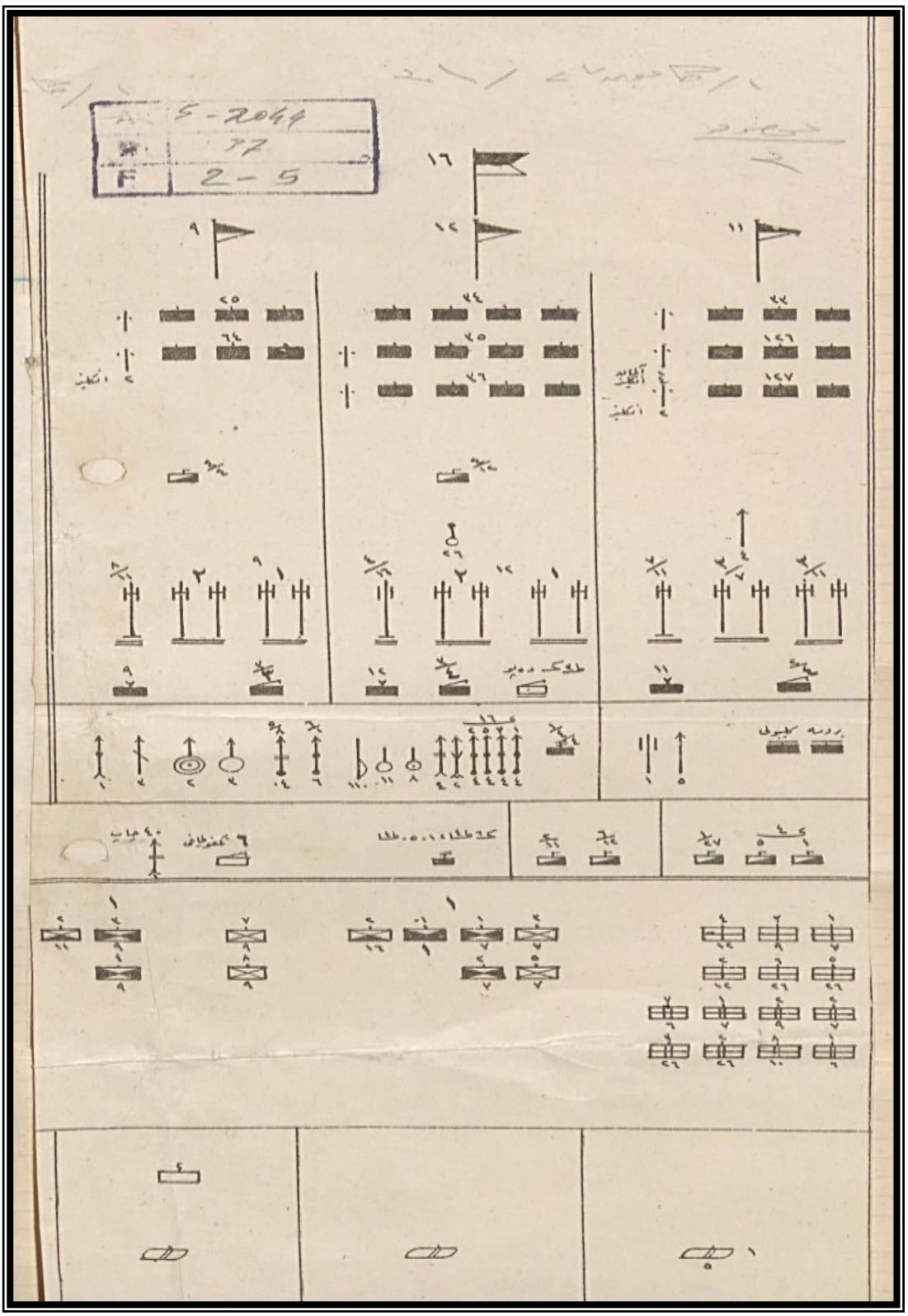
---

[88]Mustafa Kemal (Atatürk), 2 Mayıs 1915 tarihinde yaşanan bir olaydan yola çıkarak Albay Hans Kannengiesser hakkındaki düşüncelerini Arıburnu Muharebeleri Raporu'nda şu şekilde aktarmaktadır; *"Albay Kannengiesser dünkü (1 Mayıs) birliklerin taarruza başlamasından sonra Kemalyeri'ne gelmiş, rütbesi albay olması nedeniyle Tümeninin emir-komutasını üstlenmemiş, kolordu komutanının bizzat gelip muharebeyi idare etmesi veya kendisinin bütün Arıburnu Kuvvetleri Komutanlığını üstlenmesi suretiyle komutanın düzenlenmesi gerektiğinden bahsetmişse de 'Kolordu Komutanı'nı davete yetkili olmadığımı, doğrudan doğruya vatanın çok önemli, hayati bir meselesini teşkil eden ve tarafımdan başlanıp bugüne kadar idare edilen muharebelerin ve özellikle bugün başlamış olduğum taarruzun sorumluluğunu kendiliğimden henüz askerlik vasfını tanımadığım yeni gelmiş bir kişiye vermek istemediğimi ve kendisinin bir seyirci olarak yanımda bulunmasından başka bir şeye izin vermeyeceğimi açıklayarak sorumlu olduğum görevime devam ettim. Albay Kannengiesser 1 Mayıs günü cereyan eden muharebenin gelişimini ve tarafımdan nasıl idare edildiğini gördükten sonra, kendisinde oluşan güven duygusuyla 1/2 Mayıs 1915 gecesi rütbesinin büyük olmasına bakmadan her türlü emrin yapılmasına hazır olduğunu belirtmiştir."* Mustafa Kemal, *Arıburnu Muharebeleri Raporu*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2011, s. 65-66.

[89] Mustafa Kemal (Atatürk), Anafartalar Muharebeleri'ne ait Tarihçesi'nde 16'ncı Kolordu'nun kuruluşunu: "***30 Ekim' de*** *2'nci Kolordu Karargâhının geriye alınması üzerine bu Kolordu cephesi vekâleten Albay Kaninkiser'in komuta ettiği 16'ncı Kolordu adını almıştı*." cümleleriyle belirtilmiştir. Bkz. Mustafa Kemal, Anafartalar Muharebeleri'ne ait Tarihçe, s. 52.; Sıklıkla yararlandığımız Genelkurmay Başkanlığı yayınında ise "*2'nci Kolordu Karargâhının Anafartalar Grubundan ayrılmasından sonra, grubun sağındaki 11'inci, 12'nci ve 9'uncu Tümenlerden kurulu kolordunun başına Albay Kannengiesser getirilmiş ve bu kolorduya,* ***27 Ekim 1915****'te 16'ncı Kolordu adı verilmişti*." şeklinde aktarılmıştır. Bkz. İrfan Tekşüt, Necati Ökse, a.g.e., s. 436.; İsmet Görgülü ise 2'nci Kolordu Karargâhı **16 Ekim 1915** tarihinde bölgeden ayrılınca yerine 16'ncı Kolordu Karargâhı teşkil edildiğini belirtmiştir. Bkz. Görgülü, On Yıllık Harbin Kadrosu, s. 95.

[90]Görgülü, On Yıllık Harbin Kadrosu, s. 95.

Görsel 1.3: 16'ncı Kolordu Komutanlığının 02 Ekim 1915-14 Ocak 1916 Tarihleri Arasındaki Teşkilatı[91]

[91]ATASE Arşivi, BDH Kls.4449, Dos.86, Fih. 2-5.

16'ncı Kolordu Komutanlığının 2 Ekim 1915 tarihli teşkilatı aşağıdaki gibi oluşturulmuştur:

- 9'uncu Tümen: Tümen Komutanı Yarbay Sabri Bey[92]'dir. Birlikleri ise her biri 3 piyade taburundan oluşan 25 ve 64'üncü Alay, sahra topları ve dağ toplarından oluşturulan 2 topçu taburu, bir süvari bölüğü, bir istihkâm bölüğü, bir sıhhiye bölüğü, bir telgraf takımı, bir ekmekçi takımı, bir seyyar hastane ve muhtelif silahlardan teşkil edilmiştir.
- 11'inci Tümen: Komutanı Kaymakam Wilhem Wilmer[93] Bey'dir. Birlikleri ise, her biri 3 piyade taburundan oluşan 126, 127 ve 33'üncü Alay, sahra ve dağ toplarından oluşturulan 2 topçu Taburu, bir süvari bölüğü, bir istihkâm bölüğü, bir sıhhiye bölüğü, bir telgraf takımı, bir ekmekçi takımı, bir seyyar hastane ve muhtelif silahlardan teşkil edilmiştir.
- 12'nci Tümen: Komutanı Miralay Remzi Bey[94], Erkan-ı Harp Reisi Binbaşı Yarko Bey'dir. Birlikleri ise, her biri 4 piyade taburundan oluşan 34, 35 ve 36'ncı Alay, sahra ve dağ toplarından oluşturulan 2 topçu taburu, bir süvari bölüğü, bir istihkâm bölüğü, bir sıhhiye bölüğü, bir telgraf takımı, bir ekmekçi takımı, seyyar hastane ve muhtelif silahlardan teşkil edilmiştir.
- Kolordu emrinde 11 cephane, 8 ağır erzak ve 6 hafif erzak kolu bulunmaktadır[95].

---

[92] Tuğgeneral Sabri Bey (1308-P.49): 1874 yılında İstanbul'da doğmuştur. 13 Haziran 1889'da girdiği Harp Okulundan 6 Mayıs 1892'de teğmen rütbesiyle mezun olmuş, 2'nci Ordu Komutanlığı emrine görevlendirilmiştir. 10 Mart 1914'te 3'üncü Kolordu Komutanlığında Taburu Komutanı, 19 Nisan 1914'te 19'uncu Alay Komutanı, 8 Ağustos 1915'te 33'üncü Alay Komutanı, 5 Aralık 1915'te 9'uncu Tümen Komutanı olarak atanmıştır. 9'uncu Tümen Komutanı iken 15 Temmuz 1916'da şehit olmuştur. Osmanlı-Yunan Savaşı, Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı'na katılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt I, s. 205-206.

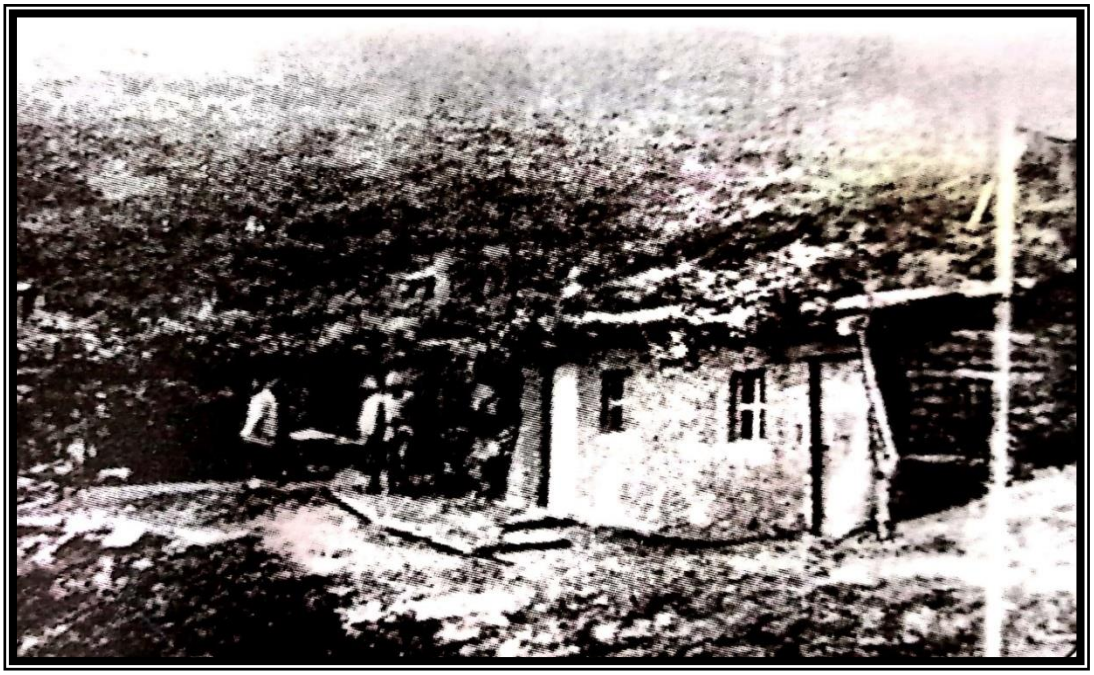
[93] Wilhelm Wilmer 1915-1918 yılları arasında yarbay rütbesiyle Çanakkale Cephesi'nde 11'inci ve 5'inci Tümen Komutanı olarak görev yapmış ve Alman askeri misyonunda görev almıştır. Filistin Cephesi'nde de Alay Komutanlığı yapmıştır. Bkz. Kannengıesser, a.g.e., 201.

[94] Kurmay Albay Ali Remzi Alçıtepe'dir. Şahsi dosyasında şu ifadeler yer almaktadır: "*Becayişliğim icra kılındı. 12'nci Tümen ile Anafartalar'da bulundum. Düşman Anafartalar'dan çekildikten sonra tümenim Seddülbahir taraflarına memur edilerek Sarafim Çiftliği civarında ihtiyatta kalındı. Düşman buradan da çekildikten sonra Edirne'ye dönüldü*." Bkz. Çanakkale Muharebelerine Katılan Komutanların Biyografileri, a.g.e., s. 101.

[95] Birlik ihtiyaçlarının karşılanmasında genel olarak her birliğin kadrolarında bulunan mekkâre (at, katır gibi yük hayvanı) ve araba gibi vasıtalar kullanılmıştır. Bu gibi vasıtalar bulunmadığı veya yetmediği hallerde ise, ücreti karşılığında çeşitli halk araçlarıyla taşıma yoluna gidilmiştir. Bir intikalde birliklerde taşıma vasıtası olarak teşekkül eden yiyecek ve eşya ağırlıklarıyla hafif kol (piyade) ve hafif cephane (topçu) kollarından başka, tümen, kolordu ve orduların bünyelerinde kurulan piyade topçu cephane kolları ve erzak kolları, nakliye sınıfının başlıca teşkilâtını meydana

16’ncı Kolordu Komutanlığının karargâhı ilk önce Turşunköy’ün batısında bir vadide, komuta yeri ise Tekketepe’de kurulmuştur. Daha sonra vadi yamaçlarının içine doğru hızlıca kerpiçten inşa edilen küçük bir kulübe tarzı yapıyla faaliyetlerini sürdürmüştür[96].

Görsel 1.4: 16'ncı Kolordu Komutanlığının Turşunköy'deki Karargâh Binası[97]

2.2. Çanakkale Cephesi’nde Muharebelerin Sona Ermesi[98]

Bir taraftan cephede birliklerin yeniden teşkilatlanması ve belirli bir düzene sokulması devam ederken bir taraftan da muharebeler devam etmiştir. Ekim ve Kasım ayı içerinde siper muharebeleri, karşılıklı bomba atma ve lağım patlatma faaliyetlerinde iki tarafında zayiatı çok olmuştur. İngiliz ve Fransız birlikleri yapılan çıkarma harekâtında başarıya ulaşamamıştır. Bunun üzerine İngilizler 23 Kasım 1915

getirmiştir. Kollar, hem yürüyüş hız ve kabiliyetinin korunması ve hem de arazinin göstereceği müşkülatın beraberce yenilmesi bakımından aynı cins araba veya hayvanlardan oluşturulmuştur. Nakliye kollarının ihtiyacını sağlamak ve gereğinde yardımlaşmayı temin etmek bakımından, birkaç nakliye kolu birleştirilerek katarlar teşkil edilmiştir. Bkz.Tekşüt ve Ökse, a.g.e., s. 499.; Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III Cilt 6’ncı Kısım (1908-1920), s. 148.

[96]Kannengıesser, a.g.e., s. 238.

[97]Fotoğraf 15 Ekim 1915 tarihinde çekilmiştir. Bkz. Kannengıesser, a.g.e., s. 295.

[98]Çanakkale Muharebeleri’nin ayrıntıları bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Ancak cephede muharebelerin sona ermesi ve İtilaf Devletleri’nin cepheden çekilme sürecine değinmek konunun daha iyi anlaşılması açısından faydalı olacağı değerlendirilmiştir.

tarihinde aldıkları bir kararla Anafartalar ve Arıburnu'nda bulunan birliklerinin tahliyesine karar vermiş, tamamen çekildiklerini belli etmemek içinde Seddülbahir mevkiinin tutulması yönünde faaliyetlerine başlamıştır. Kuvvetlerini yavaş yavaş çeken İngilizler bir taraftan savaş alanında devamlı Türk tarafına karşı havadan ve denizden bombalama ve ateş faaliyetlerini aksatmadan sürdürmüştür. Türk keşif kolları bu tahliye faaliyetleri hakkında herhangi bir bilgi elde edememiştir[99]. 20 Aralık 1915 tarihi itibariyle Anafartalar ve Arıburnu mevkilerinden, 9 Ocak 1916 tarihinde ise Seddülbahir bölgesinden İtilaf Devletleri tamamen çekilmiştir[100].

İngilizler Çanakkale Cephesi'nden 8 Ocak 1915'e kadar 118.300 insan, 8.384 hayvan (at/katır), 2.025 atlı araba, 21 motorlu araç ve 313 top, 1.600 ton malzeme ve mühimmat tahliye etmişlerdir[101]. İ. Hakkı Sunata[102] günlüğünde[103] İtilaf Devletleri'nin geri çekilirken katır ve beygirleri öldürdüğünü, top ve silahlarından götüremediklerini ve tahrip ettiklerini, tahrip etmeye zaman bulamadıkları eşyaları da bıraktığını aktarmıştır[104]. Aspinal ise eserinde gemilere alınmayan ve öldürülen katır sayısının 508, tahrip edilerek terk edilen araba sayısı ise 1.500 olarak vermiştir[105]. İkdam Gazetesi savaş muhabirleri 7-14 Ocak 1915 tarihleri arasında, *"Çanakkale'de Aldığımız Ganaim"* ve "*Anafartalarda Düşmandan Aldığımız Ganaim"* adlı başlıklı yazılarla İtilaf devletleri çekildikten sonra bölgede edindiği bilgileri okuyuculara duyurmuşlardır. Düşmanın yüzlerce fanila, don, gömlek ve binlerce postalının gömüldüğü yerden çıkarıldığını, sadece elde edilen ganimetlerin

[99]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4431, Dos. 5, Fih. 46-3, 46-16.
[100]Tekşüt ve Ökse, a.g.e., s. 449-461.
[101]Naim Babüroğlu, "İtilaf Devletlerinin Çanakkale Cephesi'ni Tahliyeleri", *Karatay Sosyal Araştırma Dergisi*, Sayı 2, Nisan 2019, s. 100.
[102]İsmail Hakkı Sunata (1892-1988), Çanakkale Cephesi'nde 12'inciTümen 35'inci Alay, 2'nci Tabur 6'ncı Bölük'te yedek subay olarak görev yapmıştır. Savaş süresince görev yaptığı tabur ve bölüğü zaman zaman değişmiştir. Geniş bilgi için bkz. İ. Hakkı Sunata, *Gelibolu'dan Kafkaslara 1.Dünya Savaşı Anılarım,* (Yay. Haz.: Kansu Şarman), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5. Basım, Sena Ofset, İstanbul, 2018.
[103] Günlükler ve hatıralar çoğunlukla yan yana ifade edilseler de günlük ve hatırat aslında iki farklı metin türüdür. İki türde yazan kişinin süzgecinden geçirilmiş olsa da günlükler, yazarının gündelik tecrübelerini daha anlık olarak kayda geçirirler. Tarih araştırmaları içinde daha doğrudan ve daha olgusal bilgi sunarlar. Cihan Harbi'ne ait günlüklerin çoğu ihtiyat zabitleri olmak üzere subaylara aittir ve genel resmi okuyucuya sunmaktadır. Ayrıca çoğunluğu köylü olan Osmanlı askerlerinin geriye çok az yazılı kayıt bıraktığı düşünüldüğünde, bu günlüklerin Osmanlı askerlerinin savaşa dair tepkilerinin ast kademelerden bir okumasını yapabilmek için çok önemli ve eldeki tek kayıt olduğunu söylemek mümkündür. Bkz. Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 28-29.
[104]Sunata, a.g.e, s. 205.
[105]Oglander Aspinall, *Büyük Harb'in Tarihi Çanakkale Gelibolu Askeri Harekâtı,* (Çev. M. Hulusi), Cilt II, Askeri Matbaa, İstanbul, 1940, s. 463.

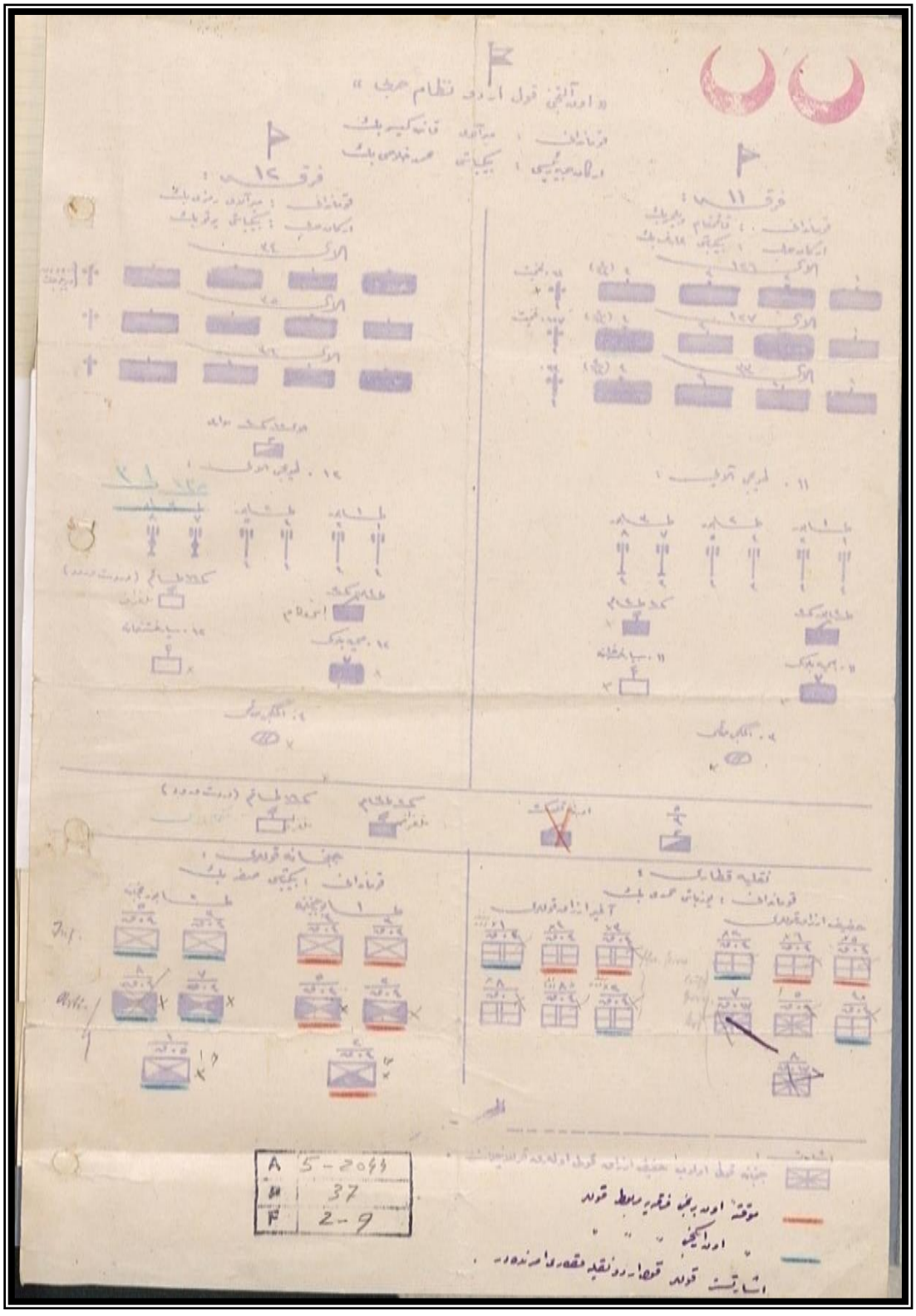
çamaşır ve melbusat kısmının bile alayları tepeden tırnağa giydirmeye yeteceğini bildirmiştir[106].

2.3. 16'ncı Kolordu Komutanlığının Çanakkale Cephesi'nden Ayrılması

Çanakkale Cephesi'nde İngilizlerin geri çekilmesi esnasında Başkomutanlık Vekâletinden gelen bir emirle, 5'inci Ordu Komutanlığı'ndan cephede görev alan 17 tümenden dokuzunun derhal Trakya bölgesine yola çıkarılması istenmiştir[107]. Bunun üzerine 5'inci Ordu Komutanı Liman von Sanders, 9 Ocak 1916 günü yayımladığı bir emirle, Çanakkale harekât alanının genel savunma düzenini ve birlikleri ile Trakya bölgesinde yapılacak teşkilatlanmayı bildirmiştir[108]. Bu emirle Trakya'ya alınacak birliklerin yakın zamanda yeni görevler alacağını, Gelibolu ve Boğaz bölgesinde bırakılacak birliklerin ise belirtilen bölgelerde görevlerine devam edeceğini belirtmiştir. 9'uncu Tümen 16'ncı Kolordu'dan alınarak 3'üncü Kolorduya dâhil edilmiştir. 11 ve 12'inci Tümenlerden oluşan 16'ncı Kolordu'nun ise Albay Hans Kannengiesser emir komutasında 16'ncı Kolordu Komutanlığını oluşturarak Edirne'ye intikal edeceği emredilmiştir[109].

[106]"Çanakkale'de Aldığımız Ganaim" başlıklı haber, *İkdam*, (7 Ocak 1916), 1.; "Anafartalarda Düşmandan Aldığımız Ganaim" başlıklı haber, *İkdam*, (8 Ocak 1916), 1.
[107]Uyar-Erickson, a.g.e., s. 515.; Sanders, a.g.e., s. 140.
[108]Tekşüt ve Ökse, a.g.e., s. 462.; Kroki-56.
[109]Kannengıesser, a.g.e, s. 265.

Görsel 1.5: 16'ncı Kolordu Komutanlığının 14 Ocak 1916 Tarihli Teşkilatı[110]

[110]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos.86, Fih. 2-9. Belgede tarih yoktur. Bir önceki kuruluş 14 Ocak 1916 tarihinde sona erdiğinden bu kuruluşun başlangıcının da 14 Ocak 1916 günü olabileceği kanaatine varılmıştır.

16’ncı Kolordu Komutanlığının 14 Ocak 1916 tarihli teşkilatlanması ve emir komuta zinciri aşağıdaki gibi oluşturulmuştur:

- Kolordu Komutanı Albay Hans Kannengiesser’dir. Erkan-ı Harp Reisi Binbaşı Mehmet Hulusi Bey’dir[111].
- 11’inci Tümen: Komutanı Kaymakam Wilmer Bey, Erkan-ı Harp Reisi Binbaşı Arif Bey’dir. Birlikleri ise, 126, 127 ve 33’üncü Alay (her biri 4 taburlu), 11’inci Topçu Alayı (1, 2 ve 3’üncü Topçu Tabur’undan teşkil, 1 ve 2’nci Tabur sahra topları, 3’üncü Tabur dağ toplarından oluşturulmuştur.), bir süvari bölüğü, bir istihkâm bölüğü, bir sıhhiye bölüğü, bir telgraf takımı, bir ekmekçi takımı, bir seyyar hastanedir.
- 12’nci Tümen: Komutanı Miralay Remzi Bey, Erkan-ı Harp Reisi Binbaşı Yarko Bey’dir. Birlikleri ise, 34, 35 ve 36’ncı Alay (her biri 4 taburlu), 12’nci Topçu Alayı (1, 2 ve 3’üncü Topçu Taburundan teşkil, 1 ve 2’nci tabur sahra topları, 3’üncü Tabur obüs toplarından oluşturulmuştur.), bir süvari bölüğü, bir istihkâm bölüğü, bir sıhhiye bölüğü, bir telgraf takımı, bir ekmekçi takımı, bir seyyar hastanedir.
- Kolordunun cephane kolları komutanı Binbaşı Hızır Bey, nakliye katar kolları komutanı ise Yüzbaşı Hamdi Bey’dir. Kolordu emrinde 10 cephane kolu, 6 ağır erzak kolu ve 7 adet hafif erzak kolu bulunmaktadır. 7 adet hafif erzak kolunun üç kolu cephane kolu olarak teşkil edilmiş ancak hafif erzak kolu olarak kullanılmıştır. Bu kollara Edirne’ye intikal için geçici verilen kollarda bu sayılara dâhil edilmiştir.

Edirne’ye intikal edecek 16’ncı Kolordu Komutanlığının 12’nci Tümenine bağlı 34’üncü Alayın makineli tüfeklerinin 5’inci Ordu Komutanlığından verileceği, 11’inci Tümenin 126 ve 127’inci Alayların ise İngilizlerden ele geçirilen ganimet makineli tüfeklerden oluşturulduğu yeni teşkilatlanma şemasından anlaşılmaktadır[112]. Ayrıca bu tümenler Almanya’dan yıl içinde gelen malzemelerle de takviye edilmiştir[113].

[111] Kurmay Binbaşı (sonra Albay) Mehmet Hulusi Conk (1881-1950), 11 Ocak 1916 tarihinde 16’ncı Kolordu Erkan-ı Harp Reisi olarak atanmıştır. Geniş bilgi için bkz. Birinci Dünya Savaşı’na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt I, s. 259.
[112] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 2-9.
[113] Belen, 1915 Yılı Hareketleri, s. 250.

2.4. Albay Mustafa Kemal Bey'in Çanakkale Cephesi'nden Ayrılışı

Yarbay Mustafa Kemal Bey, 19'uncu Tümen Komutanı olarak Tekirdağ'dan 57'nci Alay ile beraber Çanakkale Cephesi'ne 24 Şubat 1915 tarihinde gelmiştir[114]. Cephede Maydos bölgesinde bulunan 9'uncu Tümen Komutanlığına bağlı 26'ncı ve 27'nci Alaylar ile topçu birlikleri de 19'uncu Tümenin emrine verilerek *"Maydos Mıntıka Komutanlığı*" oluşturulmuş ve 25 Şubat 1915 tarihinden itibaren Ece Limanı-Seddülbahir kıyı bölgelerinin savunması ile görevlendirilmiştir[115]. Bu komutanlık aynı anda 3'üncü Kolorduya ve Müstahkem Mevkii Komutanlığına bağlı olarak faaliyetlerini sürdürmüştür[116]. Yarbay Mustafa Kemal Bey, Maydos Mıntıka Komutanı olarak bir süre görev yaptıktan sonra 25 Mart 1915 tarihinde görevini 9'uncu Tümen Komutanı Halil Sami Bey'e devretmiş ve birliği ile beraber 5'inci Ordu ihtiyat kuvveti olarak yaklaşık bir ay süreyle verilebilecek görevler için hazır bekletilmiştir. Yarbay Mustafa Kemal Bey, bu süre içerisinde birliklerinin savaşa hazırlık seviyelerini artırmak maksadıyla birliklerine sık sık tatbikatlar yaptırmıştır[117].

25 Nisan 1915 tarihinde 19'uncu Tümen ile diğer tümenlerin topçu ve piyade alaylarından da takviye edilen birliklerle oluşturulan Arıburnu Kuvvetleri Komutanlığına atanmıştır[118]. Bu komutanlığı döneminde inisiyatif kullanma becerisini en üst seviyede uygulayarak Conkbayırı bölgesinde düşmanı bozguna uğratmış ve muharebenin seyrinde çok yararlılık sağlamıştır[119]. 17 Mayıs 1915 tarihinde cephedeki kuvvetler muharebelerin aldığı duruma göre yeniden düzenlenmiş ve bölge savunması dört gruba ayrılmıştır. Arıburnu Kuvvetler Komutanlığı dağıtılmış ve Yarbay Mustafa Kemal Bey'in komutasındaki 19'uncu

[114]Celal Erikan, *Komutan Atatürk Cilt I-II*, 4. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006, s. 104.; Millî Savunma Bakanlığı, *Bir Kahramanlık Abidesi 57. Piyade Alay Şehitler Alayı*, Ankara, 2003, s. 23.
[115]İsmet Görgülü, *Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1983, s. 9.
[116]Kemal, Arıburnu Muharebeleri Raporu, s. 5-6.
[117]İsmail Bilgin, "Maydos Mıntıka Komutanı: Kurmay Yarbay Mustafa Kemal ve Cephedeki Görev Süresi, Cepheden Ayrılışı", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi*, Yıl 13, Bahar 2015, s. 77.
[118]Toker, Çanakkale Muharebelerine Katılan Komutanların Biyografileri, s. 4.; Yarbay Mustafa Kemal Bey'in bu görevi bazı kaynaklarda Arıburnu Bölge Komutanlığı olarak belirtilmiştir. Bkz. Erikan, a.g.e, s. 112.
[119]Bilgin, a.g.m., s. 78.

Tümen, Kuzey Grup Komutanlığının emrine verilmiştir[120]. Bu arada Yarbay Mustafa Kemal Bey, 1 Haziran 1915 tarihinde Albaylığa terfi etmiştir[121]. 2 Haziran 1915 tarihinde ise 19'uncu Tümen cephesi genişletilerek emrine ilave birlikler verilmiştir[122].

5'inci Ordu Komutanlığı tarafından Ağustos ayı başında birliklerin yeniden düzenlemesi yapılmış, Kocaçimen ve Anafartalar bölgesini içerisine alan *"Anafartalar Grubu Komutanlığı"* adıyla bir komutanlık teşkil edilmiş ve komutan olarak da 7 Ağustos 1915 günü komutan olarak Albay Feyzi Bey atanmıştır[123]. Bu atamadan hemen sonra 7-8 Ağustos günü Ordu Komutanı tarafından emredilen taarruz harekâtı yapılamadığından Albay Fevzi Bey görevden alınmış ve Albay Mustafa Kemal Bey 8 Ağustos günü Anafartalar Grup Komutanı olarak atanmıştır[124]. Mustafa Kemal Bey aynı gün gece 01.30'da grup karargâhının olduğu bölgeye gelerek emir komutayı almıştır[125]. Görevi devir almasına müteakiben birliklerini başarıyla emir komuta etmiş, büyük kahramanlık göstermiş ve taarruzla düşmana ağır zayiatlar verdirilmiştir. Bu kazandığı zaferle yalnız İstanbul'un değil, aynı zamanda bütün memleketin işgal edilmesini önlemiştir[126].

Albay Mustafa Kemal Bey, uzun süren ve aktif olarak yaptığı komutanlıklardan sonra 20 Eylül 1915 tarihinde hastalanmış ve malarya hastalığına (sıtma) yakalandığından şüphe edilmiştir. Bu durum üzerine Ordu Komutanı Liman von Sanders Anafartalar Grubu Karargâhına gelerek Mustafa Kemal Bey'in durumunu sormuş, geçmiş olsun dileklerini iletmiş ve özel doktorunu göndermiştir[127]. Mustafa

---

[120]Kemal, Arıburnu Muharebeleri Raporu, s. 99.; Cihat Akçakayalı, *Atatürk (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1980, s. 149.

[121]Enver Paşa Mustafa Kemal Bey'e hitaben *"Yeni rütbenizi tebrik ederim. Bu terfi, görmekte olduğunuz büyük ve fedakarane hizmetlerinize karşılık bir mükâfat değil, ancak, memlekete daha mühim ve ordumuza daha kıymetli, hizmetler görebilecek mevkilere erişmek için, geçilmesi gereken bir basamaktır."* tebrik telgrafı göndermiştir. Bkz. Utkan Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, 2. Basım, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2007, s. 50.

[122] Kemal, Arıburnu Muharebeleri Raporu, s. 155.; Kemal, Anafartalar Muharebeleri'ne ait Tarihçe, s. 4-6.

[123]Görgülü, a.g.e., s. 88.

[124]Toker, Çanakkale Muharebelerinde Adı Geçen Komutanların Biyografileri, s. 6.

[125]Çalışlar, a.g.e., s. 148.

[126]Fahrettin Altay, *10 Yıl Savaş ve Sonrası 1912-1922*, (Yay.Haz.: Oğuzhan Dalkıran), Yeniden Grup Matbaacılık, Ankara, 2008, s. 115.

[127]Çalışlar, a.g.e., s. 119.

Kemal Bey'i hasta olduğu günlerde çadırında ziyaret eden Almanya'nın İstanbul elçiliği görevlilerinden Dr. Ernest Jackh anılarında,

> *"Mustafa Kemal Bey, ağır suretle hastaydı ve bu yüzden kendisini ziyaret için çadırına gittim. Malarya'ya tekrar yakalanmıştı. O kadar zayıflamıştı ki, ilkin tanıyamadım. Bununla birlikte ateşli tabiatı, evvelce sık sık yaptığımız bütün gece devam eden çok sevdiği görüşmeler gibi, bizi siyasi bir tartışmaya daldırdı."*

cümleleriyle izlenimlerini aktarmıştır[128]. Albay Mustafa Kemal Bey'in uzun zamandır içerisinde bulunduğu cephedeki gergin savaş ortamı ve mücadelesinin onu yorgun düşürdüğü anlaşılmaktadır.

Albay Mustafa Kemal Bey'in istirahatinin bitmesinden birkaç gün sonra cepheye gelen Enver Paşa birçok yere uğramasına rağmen Albay Mustafa Kemal Bey'i ziyaret etmemiştir. Anafartalar Grup Komutanlığı'nın Erkan-ı Harp Reisi İzzettin Çalışlar günlüğüne; 26 Eylül 1915 tarihinde *"(...) Enver Paşa sabahleyin Şimal Grubu'na gitmiş ve bizim cephede Conkbayırı'nı gezmiş. Sonra orduya gitmiştir. Bize gelmedi (...)"* yazmıştır.

Enver Paşa'nın, Albay Mustafa Kemal Bey'in sorumluluk alanındaki bir bölgeye gelip kendisini ziyaret etmeden ayrılmasına ve Anafartalar'da kazanılan zaferden sonra kolordu komutanı yetkisiyle birliklere emir komuta ederken kendisini19'uncu Tümen Komutanı olarak tebrik etmesine Albay Mustafa Kemal Bey çok gücendiği anlaşılmaktadır. Albay Mustafa Kemal Bey bu olaylar üzerine askerlikten istifasını içeren mektubu Liman von Sanders'e göndermiştir[129]. Bu olayla ilgili İzzettin Çalışlar günlüğüne 27 Eylül 1915 tarihinde yaşanan bu gelişmeyi şu cümlelerle aktarmıştır:

> *"(...) Kumandan, Enver Paşa'nın muamelesinden dolayı muğber (gücenmiş) olarak istifasını Ordu Komutanı'na verdi. 15'inci Kolordu*

[128]Kocatürk, a.g.e, s. 63.; Ernest Jackh, *Yükselen Hilal (Dünkü, Bugünkü ve Yarınki Türkiye)*, (Çev. Perihan Kuturman), 1946, s. 190.
[129]Altay, a.g.e., s. 114.; Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal Atatürk Birinci Cilt 1881-1919*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979, s. 258.; *Esat Paşa'nın Çanakkale Anıları*, Baha Matbaası, İstanbul, 1975, s. 180.; İpek Çalışlar, *Mustafa Kemal Atatürk Mücadelesi ve Özel Hayatı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 149.

Erkânı Harbiye Reisi Kazım (İnanç) Bey karargâha geldiler. Kumandan bu istifa meselesini onlara da mevzu bahis etti. Onlar da gayri muvafık buldular. Fakat Kemal Bey kararında musir ve sabit olarak istifanamesini Mareşal'e gönderdi."[130].

3'üncü Kolordu Komutanı Esat Paşa ve Erkan-ı Harp Reisi Fahrettin (Altay) Bey bu durumdan rahatsız olmuş ve Liman von Sanders ile görüşerek dilekçenin geri çekilmesini, Albay Mustafa Kemal Bey'in kaybedilmemesi gerektiğini bildirmiştir[131]. Aynı fikirde olan Liman von Sanders de bu dilekçeyi işleme koymayarak istifanın altında yatan sebepleri de bildiğinden Enver Paşa'ya durumu anlatan bir mektup yazmıştır. Albay Mustafa Kemal Bey hakkında övgü dolu ifadelerinde yer aldığı 30 Eylül 1915 tarihli mektup şu şekildedir;

Ekselans Enver Paşa,
Osmanlı İmparatorluğu Ordusu ve Donanması Başkumandan Vekili Zatı Şahane'nin Yaver-i Ekremi. Ekselanslarınıza, Albay Mustafa Kemal Beyin yazılı bir dilekçe ile hizmetten ayrılmasını dilemiş olduğunu bildirmekle şeref duyarım. Bu dilekçeyi destekleyemem. Çünkü Mustafa Kemal Bey vatanın bu büyük savaşta hizmetlerine muhakkak surette muhtaç olduğu, çok müstesna kabiliyetli, yetkili ve cesur bir subay olarak tanımayı ve takdir etmeyi öğrendim. Albay Mustafa Kemal Bey, 5 ay önceki ilk kara çıkış hareketinden beri 19. Tümen'in başında parlak şekilde savaşmış ve İngilizlerin Anafarta kanadında son büyük çıkarma hareketleri esnasında müşkül bir anda kumandayı üzerine almak zorunda kalmıştır, çünkü bu hususta görevlendirilmiş olan XVI. Kolordu Komutanı, 7. ve 12. Tümenlerle hücuma geçmesi yönünde verilen mükerrer emri yerine getirmemiştir. Albay Mustafa Kemal burada da görevini büyük bir cesaret ile ve iyice açık irtibat alarak ifa etmiştir, öyle ki kendisine vazifem icabı olarak takdirimi ve şükranlarımı tekrar tekrar ifade ettim. Albay Mustafa Kemal Bey ayrılmak istiyor, çünkü Ekselanslarının-İmparatorluk Ordusunun Başkumandan Vekili ve en yüksek mafevkinin güvenine sahip olmadığı kanısındadır. O bunu bilhassa Ekselanslarınızın son defa burada bulundukları sırada o zaman ve halen hasta olduğu halde ve diğer üç grubun şeflerini ziyaretinizle şereflendirmiş olmanıza rağmen kendisini aramamış olmanızdan istidlal ettiğine inanmaktadır. Ben Albay Mustafa Kemal Beye ziyaretinin sırf zaman yetersizliği yüzünden yapılmadığını ve Ekselanslarınızın kendisinin hizmetlerini her zaman takdir ettiğini ifade ettim. Şimdilik ilişikte takdim etmediğim ayrılma dilekçesini Ekselanslarınızın güvenini belirtmek suretiyle reddetmek lutfunda bulunmalarını rica ediyorum.
Ekselanslarınızın daimi en derin hükümdarı. Liman von Sanders."[132]

[130]Çalışlar, a.g.e., s. 150.
[131] Esat Paşa'nın Çanakkale Anıları, a.g.e., s. 180.
[132]Aydemir, a.g.e., s. 263-264.

Bu mektubu alan Enver Paşa'da Liman von Sanders ile aynı fikirde olduğunu ve bir nevide Albay Mustafa Kemal Bey'in gönlünü almaya yönelik 4 Ekim 1915 tarihinde bir telgraf göndermiştir. Bu telgraf şu şekildedir;

> *"Rahatsızlığınızı işittim. Müteessir oldum. Son defaki Çanakkale ziyaretimde çeşitli mevzileri görmek istediğimden, sizi ziyarete zamanım kalmamıştı. İnşallah yakında tamamen sağlığınıza kavuşur ve bugüne kadar olduğu gibi kumanda ettiğiniz kıtanın başında başarıyla görevinize devam edersiniz"*[133].

Başkomutan Vekilinden bu telgrafı alan Albay Mustafa Kemal Bey, her zaman verilecek görev ve sorumluluklara hazır olduğunu bildiren şu telgrafı cevaben Enver Paşa'ya göndermiştir;

> *"Rahatsızlığımdan dolayı yüksek iltifat ve teveccühlerinize özel olarak teşekkür ederken, bendenizi yakında meydana gelmesi muhtemel vakalar için hazırlanan kuvvetin başında da bulundurarak zat-ı devletlerine daha büyük hizmetler verilmesine mazhariyetle taltif buyuracağınızdan eminim"*[134].

Bu telgraflaşmalardan sonra Albay Mustafa Kemal Bey görevine devam etmiştir. 31 Ekim 1915 tarihinde Başkomutan Vekili Enver Paşa, beraberindeki heyet ile Anafartalar Grubu Karargâhını ziyaret ederek Albay Mustafa Kemal ile görüşmüştür[135]. Enver Paşa Albay Mustafa Kemal Bey'in gönlünü almak için ziyaret etmesinde Liman von Sanders'in yazdığı mektubun etkili olduğunu söylemek mümkündür[136].

Albay Mustafa Kemal Bey ile Enver Paşa arasında yaşanan bu hadiselerin, cephede daha önceki tarihlerden beri yaşanan olayların bir devamı olduğuna dönemin tanıklarının hatıratından da anlaşılmaktadır. Albay Mustafa Kemal Bey'i istifaya götüren ve cepheden ayrılışına neden olan başlıca olaylar aşağıda incelenmiştir.

---

[133]Uluğ İğdemir, "Atatürk'ün Anafartalar Grubu Komutanlığından İstifasına Dair Bazı Belgeler", *Belleten*, TTK., Cilt: XXXII, Sayı:128, Ankara 1968, s. 477.
[134]Kocatürk, a.g.e., s. 64.
[135]Çalışlar, a.g.e., s. 156.
[136]Bilgin, a.g.m., s. 81.

25 Nisan 1915 tarihinde düşmanın cephenin hangi bölgesinden saldırıya geçeceği belirlenememiştir. Liman von Sanders müttefiklerin Bolayır mevki kıyılarına çıkarma harekâtı yapacağını değerlendirerek kendisi Bolayır'a gitmiş, 3'üncü Kolordu Komutanı Esat Paşa'yı Eceabat'a o bölgede bulunan kuvvetlere komuta etmek için göndermiştir. Esat Paşa çıkarmanın bulunduğu bölgeden yapılmaya başlamasını anılarında şu şekilde aktarmıştır;

> "*Liman von Sanders Paşa'ya bilgi vermek için kendisini aradım. Cevap Alamadım (...) Bolayır sırtlarında olduğunu öğrenince (...) bir taraftan durumu bildirmek gerekli emirleri almak üzere otomobille kendisini aramaya gittim (...) Bolayır karşısında durmaktaydılar (...) kendisine asıl çıkarmanın Arıburnu ile Seddülbahir'de başladığını ve Saroz Körfezi'nden gelen gemilerin bir gösterişten ibaret olması muhtemel bulunduğunu söyledim. Bir an önce Eceabat'a gidip duruma el atabilmek için emrinde bulunan şirket vapurunun geçici olarak emrime verilmesini rica ettim. Düşman hakkındaki görüşümü yerinde buldu, karargâha dönüşe karar vererek şirket vapuruyla Eceabat'a gitmeme izin verdi. Yalnız kendisinden yapılacak hareket hakkında hiçbir talimat almadım (...) Mustafa Kemal Bey Tümenin 57'nci Alayını 9 ncu Tümen'e bağlı olup (Arıburnu- Kabatepe) hattı gerisinde bulunan 27 nci alayı kimseden izin almadan Arıburnu'na doğru göndermiş, Tümeninin 72 ve 77 nci alaylarını Maltepe ve Kocadere arasında ihtiyatta tutmuş… Bu sırada Mustafa Kemal Bey, yanıma geldi. Tümenini düşman donanması tarafından yapılan ve birçok kayıplara sebebiyet veren ateş yağmurundan kurtarmak için Eğertepe'yi geri almak düşüncesinde olduğunu söyledi (...) Beyfendi, askerimiz eğitimi henüz noksan olduğundan tarihte birçok örnekleri görüldüğü gibi bu çekilişi bozgun sayarak istediğiniz yerde duramayarak kaçmaya çalışacaktır. Bunun içindir ki Tümeniniz yerinde kalarak gerekirse düşmana saldıracaktır. Ölmek var dönmek yok dedim. Kendileri cepheye dönerek bölgeyi kahramanca savunup düşmanı bir adım dahi ilerletmedi."*[137].

Esat Paşa'nın aktardığı olayda, Liman von Sanders'in kara savaşlarının başladığı ilk gün çıkarmanın yapıldığı yer belli olduğunda bulunduğu Bolayır mevkiinden Arıburnu bölgesine değil de karargâhına dönmesi ve uygulanacak hareket tarzı için de Esat Paşa'ya bir emir vermemesi emir komuta zafiyeti olarak değerlendirilebilir. Esat Paşa'nın sözlerinden, Albay Mustafa Kemal Bey'in Eğritepe'yi almak istemesini ve ihtiyattaki alaylar ile cephe hattındaki alayları değiştirmesini bir geri çekilme hareketi olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Bu durum Esat Paşa'nın

[137]Esat Paşa'nın Çanakkale Anıları, s. 35-39.

Erkan-ı Harp Reisi Fahrettin Altay'ın anılarıyla birlikte değerlendirildiğinde daha net olarak görülmektedir. Fahrettin Altay anılarında;

> "*Mustafa Kemal Bey Gelibolu'dan geçerken bize uğradı. Kendisini ilk defa görüyordum (...) Görüştükten sonra kendisini uğurladık. Eceabat'a gider gitmez beni telefonla aradı: Aman Reis Bey Kumandan Paşa'dan rica edelim bana verilen 72 ve 77 nci Alaylar Arap'tır. Bir kısmı Yezidi Nusayri gibi savaşa karşı insanlardır. Eğitimleri azdır, bunları geri alsınlar, halis Türk delikanlıları olan ve eğitimleri oldukça ilerlemiş bulunan benim eski iki depo alayımı göndersinler. Tehlikeli bir bölgeye böyle kıymetsiz askerlerin gönderilmesine şaşmış ve Başkumandan'a yazmıştık. Aldığımız cevap şu oldu: Artık değiştiremezler, çalışıp eksiklerini tamamlasınlar."*[138].

Başkomutan Vekili Enver Paşa tarafından alayların değiştirilmesi uygun görülmemiştir. Ancak savaş başlayınca Mustafa Kemal Bey'in öngörüsü doğru çıkmıştır. Hatıra defterine not aldığı cümleler onun ne kadar haklı olduğunu göstermiştir;

> "*26 Nisan sabahı gün doğarken Kocadere telefon merkezinin tesis edildiği eve yeni girmiştim (...) 77'nci Alayın 1'inci tabur Komutanı Binbaşı Mehmet Emin Bey yanıma geldi şu açıklamada bulundu: Efendim! (...) Maalesef alayımız çil yavrusu gibi dağılarak muharebe meydanından firar etmiş ve bir ucu Maltepe'ye kadar gitmiştir. Alay Komutanını bulamadım (...) Mehmet Emin'e şu emri verdim: Hacı Emin! Bu manzara benim için ve senin için ilk defa görülmüş değildir. Hatırlayınız ki Derne'de İtalyanlarla yaptığımız birçok muharebede cephemizin bazı kısımlarındaki Araplar bugün gördüğünüz gibi kaçmışlardır (...)*[139].

Albay Mustafa Kemal Bey bu konuda inisiyatif alarak alayları değiştirmiş ve düşmana geçit vermemiştir. Fahrettin Altay, Albay Mustafa Kemal Bey'in alayları değiştirme teklifinin Enver Paşa'yı kızdırdığını, ikisi arasında İttihat ve Terakki Partisi içindeki Selanik çalışmalarında ve Balkan Harbi sırasında anlaşmazlıklar yaşandığını, bu tartışmaların aralarındaki soğukluğu artırdığını aktarmıştır[140].

[138]Altay, a.g.e., s. 84.
[139]Mehmet Emin Bey, Trablusgarp Savaşı'nda Mustafa Kemal Atatürk Derne Komutanı iken emrinde kol komutanlığı yapmıştır. Kemal, Arıburnu Muharebeleri Raporu, s. 22
[140]Esat Paşa'nın Çanakkale Anıları, s. 83-84.

Albay Mustafa Kemal Bey, Arıburnu Muharebeleri esnasında emir komuta ettiği birliklerin zayiatının çok olmasını sürekli İtilaf Devletleri'nin denizden bombardımanı altında kalmaları ve bu durumunda stratejik ve taktik seviyedeki hatalardan kaynaklandığı görüşündedir. Komuta kademesinde entrika ve subayların birbirini suçlaması hadiselerinin de baş göstermesi üzerine Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya 3 Mayıs 1915'te bir mektup yazmıştır. Mustafa Kemal Bey'in Ever Paşa'ya yazmış olduğu mektup şu şekildedir:

> *"Muazzez Huzura (Yüce Makama)*
> *Muhteremim (Sayın Bayım), Evvelce size bu bölgenin, diğer bölgelere oranla önemini arz etmiştim. Eceabat bölgesi kuvvetlerine kumanda ettiğim zaman aldığım düzen ile düşmanın karaya çıkmasına olanak verilmeyebilirdi. Liman von Sanders Paşa Hazretleri bizi, bizim orduları, bizim memleketimizi tanımadığı ve gereğince incelemede bulunacak kadar bir zamana da sahip olamadığından sahilde çıkarma noktalarını tamamıyla açık bırakacak düzen almış ve bugün düşmanın karaya asker çıkarmasını kolaylaştırmıştır. Ben düşmanın Arıburnu arazisine dört tugay çıktığı zaman, bölge kumandanlığını yapan Albay Sami Bey tarafından haberdar edildim. Bu kuvvetin sol kanadına taarruz ettim ve tamamını denize döktüm. Fakat düşman aynı derecede kuvveti aynı bölgeye tekrar çıkardı ve karşı taarruz yaptı. Bunu savdım. Tümenime katılan kuvvetlerle tekrar üstün kuvvete taarruz etmekten başka bir çare bulamadım. Ve yine düşman kuvveti yok edildi. Fakat düşman üçüncü defa olmak üzere tekrar kuvvet çıkardı. Bu defa da yine düşmana taarruz ediyorum. Birliklerim hücum mesafesinde düşmanla karşı karşıya bulunuyor. Arazinin kötülüğü, emrimdeki kumandanların sevk ve idaredeki noksanlıkları yüzünden kati netice henüz alınamadı. Bu vaziyetimizle dahi, düşmanın Boğaz'ı ele geçirmek üzere çıkardığı kuvvetleri imha edilmiş ve savunmaya geçtiği, harekât üslerine uzaktan yeni kuvvetler getirmekle meşgul olduğu kanaatindeyim. Vatanımızın savunmasında kalp ve vicdanları bizim kadar vuramayacağına şüphe olmayan, başta Liman von Sanders olmak üzere bütün Almanların fikrî kabiliyetine de güven duymamanızı kati surette temin ederim. Bence, bizzat sizin buraya gelmeniz ve genel durumumuzun gerektirdiğine göre harekâtı şahsen idare etmeniz uygun olur kardeşim."*[141].

Alman subaylar hakkındaki gözlemlerini aktarmış ve yapılan hatalardan dolayı Alman yöneticilere güven duyulmamasını, emir komutanın böylesi kritik bir safhada Başkomutan Vekili sıfatıyla kendisinin ele almasını istemiştir[142]. Bu mektubu alan

[141] *Atatürk'ün Bütün Eserleri (1903-1915)*, Cilt I, Kaynak Yayınları, 1998, s. 218.
[142] Turhan Seçer, *Anılarla Çanakkale Cephesi ve Neticesi*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2008, s. 56.; Andrew Mango, *Atatürk*, (Çev.: Füsun Doruker), 1.Baskı, Medya Ofset, İstanbul, 2000, s.145.

Enver Paşa, 11 Mayıs 1915 tarihinde cepheye gelerek Yarbay Mustafa Kemal'i ziyaret etmiş ve cephenin durumu hakkında bilgi almıştır[143]. Mustafa Kemal Bey Arıburnu Raporu'nda bu ziyareti:

> *"(...) Bugün, başlangıçtan beri Arıburnu cephesinde geçen durumu ve bu cephede bundan sonra uygulanması gereken harekât hakkında görüşlerimi aşağıdaki raporumla Kolordu Komutanlığına bildirmiştim (...) Bu raporun birini (...) Başkomutan Vekili Paşa Hazretlerinin Kurmayına verdim."* cümleleriyle aktarmıştır[144].

Esat Paşa Albay Mustafa Kemal Bey'in raporunda sunduğu görüşlere tam katılmamış ancak göz ardı da edilemeyeceğini söylemiştir. Liman von Sanders bu önerileri Enver Paşa'ya iletmiştir[145]. Enver Paşa'nın ise bu önerilere karşı hiç iyi sözler söylemediği ve Albay Mustafa Kemal Bey'e karşı olan düşüncelerinin iyi olmadığı Fahrettin Altay'ın anılarına yansımıştır[146].

Albay Mustafa Kemal Bey'i istifa dilekçesi vermeye götüren bu olaylardan sonra da cephede birtakım anlaşmazlıklar yaşanmaya devam etmiş ve 30 Kasım 1915'de Albay Mustafa Kemal cepheden azlini istemeye karar vermiştir[147]. İzzettin Çalışlar bu durumu 30 Kasım 1915'te günlüğüne şu cümleleri not etmiştir;

> *(...) Vaziyette tebeddül yok. İki esir yakalandı (...) Liman Paşa'nın Mustafa Kemal Bey'le olan vaziyeti en ziyade calibi dikkat mesail sırasına geçti (fazla dikkat çekmeye başladı). Esbap hülasatan şudur (Sebepler özetle şudur):*
> *1. Enver ve İzzet (Furgaç) paşaların geldiğinde, Kemal Bey'in Liman'ın fikir ve arzusunu tervicen Enver Paşa'ya, İkinci Ordu'nun Selanik'e doğru yürümesi teklifinde bulunmaması,*
> *2. Hamdi ile von Berg'in (Alman subay) aralarında tahaddüs eden (meydana gelen) vaka üzerine Hamdi'yi himaye etmesi ve Mareşal talep ettiği halde göndermemesi,*
> *3. 11.Fırka ve 16. Kolordu karargâhlarında bulunan Alman zabitlerinin sureti memuriyetlerini (vazifelerinin ne olduğunu) ordudan istizan ederek (sorarak) bu gibi zabitlerin fazla bulunduklarını göstermek,*

[143]Kemal, Arıburnu Muharebeleri Raporu, s. 83.; Çalışlar, a.g.e., s. 118; Mango, a.g.e., s. 146.
[144]Kemal, Arıburnu Muharebeleri Raporu, s. 83.
[145]Esat Paşa'nın Çanakkale Anıları, a.g.e., s. 123.
[146]Altay, a.g.e., s. 96. Fahrettin Altay anılarında Enver Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa hakkındaki düşünceleri konusunda ayrıntı vermemiştir.
[147]Klaus Kreiser, *Atatürk Bir Biyografi*, (Çev. Dilek Zaptcıoğlu), 4.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 114.

4. Holman'ın (Alman subay) 11.Fırka'dan gönderilmesi ve Mareşal'in bundan pek muğber olarak bir daha gruba (Anafartalar Grubu) Alman zabit göndermeyeceğini resmen bildirmesi,
5. İngiliz kuvvetlerini anlamak üzere keşif taarruzları emredildiği (cepheden tahliye durumlarını anlamak için) ve grupça icrasına teşebbüs edildiği halde birinci emrine (Liman Paşa'nın verdiği emir) muhalif olarak ikinci emirle grubun hareketini tenkit eylemesi, Kemal Bey'in de bilmukabele Mareşal'in muahezelerini (eleştirilerini) ret ve cerh eylemesi (reddetmesi ve çürütmesi).
Bu ahval iki komutan arasında büyük bir sui tefehhüm ve bürudet tevlit etmiş (anlaşmazlık ve soğukluk doğurmuş) ve Kemal Bey'in raporlu olarak İstanbul'a gitmesine sebebiyet vermiştir."[148].

Bu süreçte Albay Mustafa Kemal Bey ile Ordu Komutanı Liman von Sanders'in arasının açıldığı söylenebilir. Ordu Komutanının Alman çıkarlarını gözeterek vermiş olduğu emirler çerçevesinde Albay Mustafa Kemal Bey'i bu yönde yönlendiremediği görülmektedir. Birlikleri gezerken yaptığı bir tenkit de aralarındaki ipleri iyice koparmıştır. İzzettin Çalışlar 4 Aralık 1915'te günlüğüne bu konuya dair şu bilgileri;

"Hava iyi. Öğleden sonra yolları ve cephanelikleri görmek üzere Kumköy tarafını gezdim. Geç vakit avdet ettim. Müşir Paşa (Liman von Sanders) bugün bizim karargâh önüne kadar geldi. Yanına Pertev gitti. Pertev'e yolların âdemi intizamından şikâyet etti. Ve dedi ki "Kemal Bey villa yapacağına yolları yaptıraydı". Bu sözüyle Mareşal yine küçüklük gösterdi." not etmiştir[149].

Liman von Sanders'in villa diye tarif ettiği yer, toprağın içine kazılmış, ahşap dikmelerle ve taşlarla takviye edilmiş büyük bir siperlik olarak yapılmış karargâh personelinin çalışma yeridir[150]. Anafartalar bölgesinde 27-28 Kasım 1915 tarihlerinde şiddetli fırtına ve yağıştan dolayı 556 askerin zayiat verildiğini[151], siperlerin 80-90 cm su ile dolduğu[152] dikkate alındığında böyle bir yerin yapılmasının savaşın bir gereği olduğunu ortaya koymaktadır. Diğer taraftan Ekim ayı içerisinde Albay Hans Kannengieser'in komutasında bulunan 16'ncı Kolordu Karargâhının Tekketepe'de yamaç duvarların içine kerpiçten yapılmış yerini denetlerken de *"Bu da ne siz bir Çingene çadırında mı kalıyorsunuz"* diyerek bağırmış ve daha iyi bir

[148]Çalışlar, a.g.e., s. 160.
[149]Çalışlar, a.g.e., s. 161.
[150]Babüroğlu, a.g.m., s. 113.; Kreiser, a.g.e., s. 114.
[151]Tekşüt ve Ökse, a.g.e., s. 439.; Çalışlar ise günlüğünde "*30 Kasım 1915 tarihine fırtınalar yüzünden 190 vefat ve 30 kadar mağrukan vefat vardı*." şeklinde not etmiştir. Bkz. Çalışlar, a.g.e., s. 159.
[152]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4431, Dos. 5, Fih. 55.

yer yapılmasını belirtmiştir[153]. Bu olay aynı bölgede aynı konuda farklı şekilde hareket eden ve Alman subaya da farklı davranan Liman von Sanders'in genel anlamda Türk subaylara yaklaşımındaki çifte standardı ve özelinde Albay Mustafa Kemal Bey'e karşı davranışları iyi niyetli bir tutum içinde olmadığını ortaya koymaktadır.

Albay Mustafa Kemal Bey'in Çanakkale Cephesi'nde görev yaptığı süre içerisinde hep yanında olan ve onun komutanlık yaptığı birliklerin karargâh faaliyetlerini takip eden İzzettin Bey'in göre tuttuğu günlükten Albay Mustafa Kemal Bey'in cepheden ayrılışının esas nedeninin sağlık sorunu olmadığı anlaşılmaktadır. Liman von Sanders ile anlaşmazlıkları sürekli artarak devam etmiş, düşmanın geri çekilme emarelerinin tespiti maksadıyla iki taburla keşif taarruzu teklifine karşı çıkılması çok gücüne gitmiştir. Anafartalar Grup Komutanlığı Erkan-ı Harbiye'sinde görevli ve sonradan Albay Mustafa Kemal Bey'in yaverliğini yapan Cevat Abbas Gürer, anılarında Albay Mustafa Kemal Bey'in cepheden ayrılışını İzzettin Bey'i doğrular şekilde şu cümlelerle kaleme almıştır;

> *"Anafartalar'dan düşman çekileceğini yalnız Mustafa Kemali kendine has o; (...) büyük hassasiyetle duymuştu. Bu duygusunu geçen birkaç gün içinde daha ileri götürerek düşmanın çekilmeye başladığına hükmetmiş ve bu hükmünü fiilen gerçekleştirmek istemişti. Ordu Komutanı Muşir von Sanders yalnız bu hüküm ve karara itiraz etmiyordu. Başkumandanlık Vekâleti ile Mustafa Kemal'i her türlü hareketten men ediyordu. Hâlbuki kimsenin göremediğini Mustafa Kemal görmüş, kimsenin hissetmediğini Mustafa Kemal hissetmişti. (...) Aziz memleketi uğruna kaçırılmış büyük fırsattan uzaklaştırılan ve bütün enerjisi, keşif taarruzu için "bir tek nefer israf edemeyiz" cevabıyla felce uğratılan Mustafa Kemal, 'Türk askeri tarihine kara bir lekeyi kendi elimle koyamam' diyerek istifasını verdi. Fakat Albay Mustafa Kemal'e ekselanssız hitap etmemeye başlamış olan Ordu Komutanı Liman von Sanders, sebep olduğu hatayı (düşmanın çekilip çekilmemesinin tespiti için yapılması teklif edilen keşif taarruzu) gidermek için komutanımın istifasını hava değişimine çevirdi."*[154].

Mustafa Kemal Bey, Anafartalar Muharebeleri'ne Ait Tarihçe isimli hatıratında bu olayı şu şekilde kaleme almıştır;

[153]Kannengiesser, a.g.e., s. 239.
[154] Gürer, a.g.e., s. 158-159.

"27 Kasımda düşmanın çekilmekte olduğu ve bu açıdan cephede tetkikat, keşif ve ateş baskınları yapılması hakkında Ordu Komutanından emirler ve talimat verilmişti. Her tümen cephesi üzerinde bu açıdan keşiflere devam edildi. Fakat düşmanın cephede gücünün azaldığına dair bir kanaat oluşmuyordu. Bu hususun aydınlatılması için her iki kolordu cephesinde birer taburdan ibaret bir kuvvetle düşmanın belirgin iki noktasına ciddi bir keşif taarruzu yapılması uygun görülmüş ve bunun için gerekli tertipler de alınmışsa da Ordu Komutanının onayına sunulmadığından sonuçsuz kalmıştır. Sonuç olarak düşmanın durumu hakkındaki düşüncelerimiz aydınlanmadığı gibi kanaatimiz de düşmanın Anafartalar cephesinde yeterli kuvvet bulundurmakta olduğu zemininden ibaret kalmıştı. 10 Aralıkta sağlık durumum nedeniyle grubun emir ve komutasını 5'inci Kolordu Komutanı Tuğgeneral Fevzi Paşa'ya bırakarak ayrıldım."[155].

Albay Mustafa Kemal Bey, cepheden ayrılışını hatıratında düşmanın geri çekilmesinin tespit edilmesi ile alakalı olarak iki taburla bir keşif taarruzu yapılması teklifini Ordu Komutanı'nın uygun görmemesi konusuna veya Ordu Komutanı ve Enver Paşa ile aralarında devamlı artan anlaşmazlıklara bağlamamış, sağlık sorununu gerekçe göstermiştir. Ancak cepheden ayrılışını İstanbul'a döndükten sonra ise Salih Bozok'a şu şekilde anlatmıştır;

"Ben düşmanın çekileceğini anladığım için bir taarruz yapılmasını teklif etmiştim. Fakat benim bu teklifimi kabul etmediler. Bundan dolayı canım çok sıkıldı. Çok ta yorgun olduğum için izin alarak İstanbul'a geldim. Eğer ben orada iken düşman şimdiki gibi çekilmiş olsaydı herhalde daha çok sıkılacaktım. Burada bulunmaklığım benim için bir talih eseridir."[156].

Liman von Sanders 27 Kasım 1915 tarihinde birliklerine yayımladığı bir emirle; İngilizlerin geri çekilme yönünde hazırlık yaptıklarını, karşı keşif ve gözetleme işaretlerine çok dikkat etmelerini, İngilizlerin bu yarımadayı *"ya ölerek ya da esir edilerek terk etmeleri"* gerektiğini bildirmiştir[157]. Ancak Albay Mustafa Kemal Bey İngilizlere zayiat verdirilmesi veya esir edilmesi için uygulanacak hareket tarzını tahlil edip emirde alınması istenen tedbirlerin yeterli gelmeyeceğini, Anafartalar Grup Komutanı olarak sorumlu olduğu iki kolordu bölgesinde birer tabur kuvvetle

[155]Kemal, Anafartalar Muharebeleri'ne Ait Tarihçe, s. 52.
[156]Salih Bozok, *Yaveri Atatürk'ü Anlatıyor Salih Bozok,* (Yay.Haz.: Can Dündar), 6. Baskı, Doğan Kitapçılık A.Ş., İstanbul, 2005, s. 56.
[157]Tekşüt ve Ökse, a.g.e., s. 438.; Ek-18.

cebri keşif[158] yapılmasını teklif etmiş olmalıdır. Mevcut durumda denizden ve havadan keşif, gözetleme imkân kabiliyeti zayıf olan birlik için en iyi hareket tarzının cebri keşif[159] olduğu ifade edilebilir.

Çanakkale Savaşları süresince yapılan stratejik ve taktik hatalarla 250.000 zayiata yol açılmıştır. Liman von Sanders'in Albay Mustafa Kemal Bey'in teklifine karşı önemsiz bir iş için kuvvet kullanmak istiyormuş gibi *"bir tek nefer israf edemeyiz"* şeklinde cevap vermesi ve bu teklifi kabul etmemesi çok düşündürücü olduğu söylenebilir. Sanki bir an önce İngilizler cepheden çekilsin ve savaş sona ersin gibi bir düşüncede olmuş olabilir. Çünkü 9 Ocak 1916 tarihinde İngilizlerin Gelibolu Yarımadası'nı boşaltmasıyla ilgili olarak Başkomutanlık Vekâletine çektiği telgraf şu şekildedir; *"Tanrı'ya şükür Gelibolu Yarımadası tamamen düşmandan temizlenmiştir. Diğer ayrıntılar ayrıca sunulacaktır."*[160]. Bu zayiatsız çekilmenin olumsuz başka bir tarafı da İngilizler yarımadadan gizlilik içinde çekilerek tahliye ettikleri kuvvetlerini Suriye ve Sina bölgelerine kaydırmış olmalarıdır[161].

Liman von Sanders ile Albay Mustafa Kemal arasında yaşanan bu görüş ayrılığına dair birçok kaynakta çeşitli yorum ve tespitler bulunmaktadır. Lord Kinross eserinde;

> *"…Mustafa Kemal yarımadadaki görevinden alınmasını istedi; Liman von Sanders de onu başka bir göreve atamayı kabul etti. Zaten sağlık durumu da kötüleşmişti; cephede kalacak hali yoktu. Burada yapacağı bir iş de kalmamıştı. Bu arada Selanik'ten arkadaşı Tevfik Rüştü, doktor olarak Gelibolu'ya gelmişti. Mustafa Kemal o anda aldığı bir kararla "Bende seninle İstanbul'a geleceğim dedi…"*[162].

Öncelikle Albay Mustafa Kemal Bey'e tebdilihava vesikası (hava değişimi belgesi) Liman von Sanders tarafından 5 Aralık 1915 tarihinde verildiği, Tevfik Rüştü Bey'in ve Anafartalar Grup Komutanlığı'nı vekâleten teslim alacak Fevzi (Çakmak)

---

[158]Cebrî keşif; makul büyüklükte bir kuvvetle bilgi elde etme, düşmanın tertibini, kuvvet ve reaksiyonunu test etmek ve yerini tayin etmek için kullanılan kısıtlı hedefli bir harekât çeşididir. Cebrî keşif düşmanı tepki vermeye zorlayan bir faaliyettir. Karşı tarafa kayıp verdirmeyi amaçlar. Düşmanın kuvvetini, tertibatını veya niyetini meydana çıkarmak için icra edilir. Bu maksatla durum açıklığa kavuşturulur ve eğer düşman savunmasında faydalanabilecek zayıf noktalar ortaya çıkarsa cebrî keşif asıl taarruza dönüştürülür.
[159]Erikan, a.g.e., s. 156.
[160]Tekşüt ve Ökse, a.g.e., s. 462.
[161]Erikan, a.g.e., s. 157.; Tekşüt ve Ökse, a.g.e., s. 457.
[162]Kinross, a.g.e., s. 125.

Paşa'nın 8 Aralık 1915 tarihinde cepheye geldiği İzzettin Çalışlar'ın günlüğünden anlaşılmaktadır[163]. Kinross'un iddia ettiği gibi Albay Mustafa Kemal Bey'in cepheden ayrılış kararı Tevfik Rüştü Bey'in gelmesine istinaden o anda alınmış bir karar gibi gözükmemektedir. Ayrıca Mustafa Kemal Bey'in doktoru Hüseyin Hüsnü Bey[164] cephede devamlı yanında olmuştur. 9 Aralık 1915 tarihi akşamında Mustafa Kemal Bey Tevfik Rüştü Bey'e *"Durum o ki İngilizlerin burada kalmasında artık fayda yok, dolayısıyla çekilip gideceklerdir. Onlar çekilirken ben buna seyirci kalamam. Bu benim için ayıp olur."* şeklinde cepheden ayrılış amacını ifade ettiği anlaşılmaktadır[165].

Celal Erikan eserinde;

> *"Onura dokunucu başka bir mesele daha çıktı Mustafa Kemal şimdiye dek Anafartalar Grubu Komutanı olarak 15'inci ve 16'ncı Kolordulara komuta ediyordu. Yeni bir buyrukla Anafartalar Grubu Komutanlığına General Mustafa Fevzi (Meraşal Çakmak)nin getirilmesi, kendinin de 16'ncı Kolordu Komutanlığına atanması isteği onu istifa etmek zorunda bıraktı. Mareşal Sanders, onun hizmetini düşünerek kendisine bir aylık hava değişimi verdirdi. Albay Mustafa Kemal ise İstanbul'a gitmişti. (10 Aralık 1915)[166].*

Albay Mustafa Kemal Bey 19 Ağustos 1915 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanı olarak atanmış, Kolordu Komutanı yetkisiyle Anafartalar Grup Komutanlığını görevini yürütmüştür. 4 Eylül 1915 tarihli bir emirle[167] görevine devam etmiş, Fevzi Paşa ise 10 Aralık 1915'ten itibaren 5'inci Kolordu Komutanlığı uhdesinde kalmak üzere Anafartalar Grubu Komutan Vekili olarak görevlendirilmiştir[168]. Dolayısıyla Erikan'ın eserinde bahsettiği gibi Albay Mustafa Kemal Bey'in yerine bir atama yapılmamış, hava değişimine ayrıldığı için vekâleten komuta değişikliği yapılmıştır.

---

[163]Çalışlar, a.g.e., s. 161.

[164]Trablusgarp Savaşı esnasında Mustafa Kemal Bey ile tanışan Dr. Hüseyin Hüsnü Bey, bundan sonra Mustafa Kemal Paşa ile Çanakkale Cephesi süresince beraber olmuştur. 19'uncu Tümen'in Baştabibi ve Anafartalar Grup Komutanlığı'nın ise Sıhhiye Başkanlığı'nı yürüterek Mustafa Kemal Bey'in sağlığını yakından takip etmiştir. Metin Özata, "Atatürk'ün Cephedeki Doktoru Hüseyin Hüsnü", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, Nisan 2008, Sayı 396, s. 19-21.

[165]Özata, a.g.m., s. 23.; Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eserleri Doğumundan Samsun'a Çıkışına Kadar*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1990, s. 102.

[166]Erikan, a.g.e., s. 156.

[167]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 1-17.

[168]Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt II*, (Haz.: Hülya Toker-Nurcan Aslan), ATASE Yayınları Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2009, s. 131.

Dolayısıyla iddia ettiği hususların Albay Mustafa Kemal Bey'in cepheden ayrılış sebebi olamayacağı söylenebilir.

Konuyla alakalı olarak başka bir eserde[169] ise;

> *"(…) Anafartalar Grubu Komutanlığını yapmakta olan Mustafa Kemal'in Çanakkale Savaşı'ndaki başarılarını çekemeyen Enver Paşa 26 Ekim 1915'de gönderdiği emirle; 11'nci 12'nci ve 9'uncu Tümenler 16'ncı Kolordu'yu teşkil edecek; 16'ncı Kolordu Komutanı Albay Mustafa Kemal kolordu komutanı yetkisiyle Anafartalar Grubunu sevk ve idare edecektir. Albay Kaninkiser, 16'ncı Kolordu Komutanı Vekili olarak kolorduya bakacaktır. (…) Bu onur kırıcı duruma elbette baş eğilemezdi. Bu nedenle Mustafa Kemal, istifa etmek zorunda kaldı… Böylece Mustafa Kemal Anafartalar Grubu Komutanlığından ayrılmış oldu."*

şeklinde ifade edilmektedir. Albay Mustafa Kemal Bey'in 19 Ağustos 1915 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanı olarak Albay Kannengiesser'in 02 Ekim 1915 tarihinde 16'ncı Kolordu Vekili olarak atandığı ve görevlerine devam ettiğini yukarıda açıklamıştık. Anafartalar Grubu'nda 29 Ağustos 1915 tarihinde[170] önce dört kolordulu bir yapı düşünülmüş, sonra iki kolordulu bir teşkilatlanmaya geçilmiştir. Bu yapılanma aniden Ekim ayı sonunda yapılmış olmamakla birlikte ilerleyen dönemde cephede yeni bir teşkilatlanma yapılacağı için düşünülmüş olabilir. Enver Paşa'nın Mustafa Kemal Bey'in başarılarını çekemediğinden böyle bir atama yaptığı iddiası ise pek mümkün gözükmemektedir. Böyle bir düşüncede olsaydı Mustafa Kemal Bey'in 27 Eylül 1915 tarihindeki istifasına cevaben 4 Ekim 1915 tarihinde övgü dolu sözlerle mektup yazmak yerine Harbiye Nazırı yetkisiyle istifasını kabul edebilirdi[171].

Albay Mustafa Kemal Bey'in cepheden ayrılışını; Uluğ İğdemir ve Şevket Süreyya Aydemir eserlerinde sağlık sorunlarına[172], Austin Bay ise hem hastalandığına hem de

---

[169] *Askeri Yönüyle Atatürk*, ATASE Yayınları, GATA Basımevi, Ankara, 1981, s. 44.
[170] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 1-16.
[171] İsmet Görgülü, "Atatürk'ün Biyografisine Yeni Sayfalar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 8, Sayı 23, 1992, s. 253.
[172] Uluğ İğdemir, *Atatürk'ün Yaşamı 1881-1918 1.Cilt*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1988, s. 76.; Aydemir, a.g.e., s. 268-271.

Liman von Sanders ile arasının bozulduğuna bağlamıştır[173]. İsmet İnönü bu ayrılışı hatıratında *"Çanakkale Harbinin son devresinde Atatürk cepheden çekilmiş, ciddi bir tedavi altına alınmıştı."* şeklinde ifade etmiştir[174]. Yusuf Hikmet Bayur ve Cevat Abbas Bey ise İngilizlerin ve Fransızların hiç kayba uğramdan çekilmelerine gönlü razı olmayan Albay Mustafa Kemal Bey buna benzer düşüncelerle istifa ettiğini, Liman von Sanders'in ise bu istifayı hava tebdiline iznine çevirdiğini aktarmıştır[175].

Sonuç olarak; Albay Mustafa Kemal Bey Eylül ayında rahatsızlandığı sırada Enver Paşa'nın Anafartalar Grubu'na gelmesi ancak kendisini ziyaret etmemesine gücenmiş ve istifa dilekçesi vermiştir. Esat Paşa ve Fahrettin Bey'in araya girmesi ve Liman von Sanders'in de girişimleriyle Mustafa Kemal Bey ve Enver Paşa arasındaki anlaşmazlıklar kısa süreliğine çözüme kavuştuğu söylenebilir. Mustafa Kemal Bey'in mizacı ve Çanakkale'de gösterdiği başarılar Enver Paşa'nın içten içe eleştirisine uğrasa da Trablusgarp Muharebeleri'nden başlayarak onu takdir etmeyi de bilmiştir[176].

Muharebelerin durgunlaştığı dönemde Albay Mustafa Kemal Bey rahatsızlığı sebebiyle bir ay süreli istirahatli olarak cepheden ayrılmış ve 10 Aralık 1915 tarihinde İstanbul'a dönmüştür[177]. Bu ayrılışın sebebinin sadece sağlık sebebi ile olmadığı yönünde yaygın bir kanaat hâkim olduğu görülmektedir. Albay Mustafa Kemal Bey ve Liman von Sanders'in hatıratlarına bu konu hakkında fazla bir bilgide bulunmamaktadır. Albay Mustafa Kemal Bey'in cepheden ayrılışına Liman von Sanders ile olan anlaşmazlıkları, Alman subaylar hakkındaki olumsuz düşünceleri de etken olmuştur. Ancak asıl sebebin İngilizlerin geri çekilmesine yönelik yaptığı hareket tarzı teklifinin Liman von Sanders tarafından kabul görmemesi ve İngilizler ile Fransızların cepheden rahatça tahliye edilmelerine seyirci kalmak istemediği gerekçesiyle olduğu anlaşılmaktadır.

---

[173]Austin Bay, *Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu Dahi Generalden Liderlik Üzerine Dersler*, (Çev.: Fethi Aytuna), Pegasus Yayınları, İstanbul, 2013, s. 144.
[174]İsmet İnönü, *İsmet İnönü Hatıralar*, (Yay. Haz.: Sabahattin Selek), 2. Basım, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 105.
[175]Bayur, a.g.e., s. 102.; Gürer, a.g.e., s. 159.
[176]Aydemir, a.g.e., s. 258.
[177]İğdemir, *Atatürk'ün Yaşamı 1881-1918*, s. 76.; Kemal, Anafartalar Muharebeleri'ne ait Tarihçe, s. 56.

2.5. 16'ncı Kolordu Komutanlığının Edirne'ye İntikali ve Lojistik Durum

2.5.1. İntikal Bölgesinde ve Güzergâhında Lojistik Durum

Osmanlı İmparatorluğu'nda lojistik faaliyetler beylik döneminden beri *"Menzil Teşkilatı"* vasıtasıyla icra edilmiş ve bu teşkilatlanma Birinci Dünya Savaşı döneminde de faaliyetlerini sürdürmüştür[178]. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine seferberliğin ilanıyla bu alanda başta Menzil Hattı Nizamnamesi olmak üzere bazı yeni düzenlemeler yapılmıştır[179]. Başkomutanlık Menzil Genel Müfettişliği kurulmuş, ordu ve kolordu bölgelerinde ise ordu menzil müfettişlikleri oluşturulmuştur. Bu müfettişlikler ayrıca Harbiye Nezareti altında bulunan levazım, veteriner, sıhhiye gibi daireler ile koordineli olarak faaliyetlerini yürütmüştür. Ordu komutanlığı sorumluluk bölgelerinde Ordu Menzil Müfettişliğine bağlı olarak bölge müfettişliği, nokta komutanlığı, hat komutanlığı, yiyecek ve diğer malzeme depoları, hastaneler ve tesisler kurularak lojistik faaliyetler sürdürülmüştür[180]. Nokta komutanlıkları intikal güzergâhlarında aşhaneler ve çayhaneler kurmuş, kolların ve efradın sıcak yemek yemelerini, istirahat etmelerini sağlamıştır[181].

Ordu bölgesinde yürüyüşle yapılan intikaller menzil teşkilatına bağlı nakliye kolları vasıtasıyla icra edilmiştir. Beslenme ve erzak malzemeleri erzak kolları tarafından taşınmıştır. Bu kollar ağır ve hafif erzak kolları olarak ikiye ayrılmış aynı zamanda nakliye hizmetlerinin yanında erzak ambarı olarak da kullanılmıştır[182].

16'ncı Kolordu Komutanlığının intikal güzergâhı üzerindeki lojistik ihtiyaçları 5'inci Ordu Menzil Müfettişliği unsurları tarafından karşılanmıştır. Edirne'de depo taburu,

---

[178] Oral Ateş, "Osmanlı Asker Organizasyonlarında Asker İaşesi", *KAREFAD, Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 8, Sayı 2, Ekim 2020, s. 291.

[179] Osmanlı Ordusu'nun ilk dönemlerinde ferman ve hükümlerle yönetilen menzil teşkilâtı, daha sonra orduların lojistik teşkilatlanması ve yapılan kanunların kapsamı içinde yönetilmiş ve 1911'de Osmanlı Ordusu'nda görev yapan General Von der Goltz tarafından Alman talimnamelerinden *"Menzil Hidematı Nizamnamesi"* adıyla tercüme edilerek geliştirilmiştir. Bu dönemde bu nizamname dâhil birçok nizamnameyi Almancadan Osmanlıcaya tercüme ettirerek Osmanlı Ordusunda kullanılmasını sağlamıştır. Geniş bilgi için bkz. Bülent Durgun, "Sefer planlarında ve Balkan Harbinde Osmanlı Ordusunda Menzil Teşkilatı", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, İzmir, Sayı 29, 2014, s. 59.; İdari Faaliyetler ve Lojistik, s. 53-55.

[180] Saral, Orhon ve Erkal, a.g.e., s. 231.

[181] Tekşüt ve Ökse, a.g.e., s. 498.

[182] Mehmet Çevik, Yavuz Selim Celoğlu, "Çanakkale Cephesinde Türk Ordusunun İaşe ve İkmal Faaliyetleri", *Çanakkale Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 18, s. 326.

Gelibolu, Keşan, Uzunköprü'de nokta komutanlıkları ve erzak ambarları kullanılmıştır. Gelibolu, Uzunköprü ve Keşan'da hastane, Uzunköprü'de 1'inci, 8'inci 10'uncu ve 11'inci, Keşan'da 6'ncı, 7'nci, 12'nci Arabalı Erzak Nakliye Katarları ile 2'nci Cephane Kolu intikal boyunca destek vermiştir[183]. Nakliye kollarının taşıma kapasiteleri hayvan veya araba sayısına göre değişmiştir[184].

Bu koldaki nakliye arabaları; öküz veya manda arabası 600 kg, kağnı arabası 150 kg, at arabası 250 kg, yük hayvanları 80 kg, kendi yiyecekleri düşülerek hesaplandığında ise bir mekkâre 100 kg, bir katır 130 kg, bir deve 250 kg, dört atlı araba ise 1.000 kg olarak belirlenmişti. Bir kağnı kolu 10 ton, bir at arabası kolu 25 ton, bir deve kolu ise 15 tonluk yük taşınabilmiştir[185]. 16'ncı Kolordu Komutanlığının Edirne'ye intikalinde, emrinde olan nakliye kollarının yanında Ordu Menzil Müfettişliği emrindeki kollardan faydalanılmıştır.

2.5.2. 16'ncı Kolordu Komutanlığının Edirne'ye İntikali

Çanakkale Cephesi'nde muharebelerin sona ermesinin ardından 5'inci Ordu Komutanlığının yeniden teşkilatlanması kapsamında 9 Ocak 1916 tarihinde 107 sayılı bir emir yayınlanmıştır. Bu emirle 11'inci Tümen'in 9 Ocak 1916'da 12'nci Tümen'in ise 16 Ocak 1916 tarihinde Çanakkale Cephesi'nden hareket edeceği bildirilmiştir[186]. Kolordu Komutanlıklarına ise ast birliklerinin intikal edeceği bölgelere kadar yürüyüşlerini ve diğer hususlara ilişkin tedbirleri alması gerektiği emredilmiştir. Bu emrin sadece genel kuruluş, düzen ve direktiflerden ibaret olduğunu, kolordulara yürüyüş yolları, hedefleri ve intikal esnasında konaklayacağı bölgelerin daha sonra ayrıntılı bir emirle belirleneceği bildirilmiştir[187].

16'ncı Kolordu Komutanlığı verilecek yeni görevlere hazır olmak maksadıyla Çanakkale Cephesi'nde teşkilatlanmasını ve intikal hazırlıklarını tamamlamıştır. Edirne'ye hareket emri verilmesinin ardından intikaline Gelibolu üzerinden kademe

[183]Tekşüt ve Ökse, a.g.e., s. 485-502.
[184]Saral, Orhon ve Erkal, a.g.e., s. 241.
[185]Çevik ve Celoğlu, a.g.m., s. 250.
[186]Görgülü, a.g.e., s. 95.
[187]Tekşüt ve Ökse, a.g.e., s. 463-464.

kademe başlamıştır. Kolordu karargâhı ikiye ayrılarak iki kademe halinde, 11 ve 12'nci Tümen ise birlik bütünlüğü halinde hareket etmiştir. Kara yürüyüşüyle intikalin yapıldığı 1915 yılı Edirne ve civarındaki ana ve tali yolları gösteren harita aşağıda sunulmuştur.

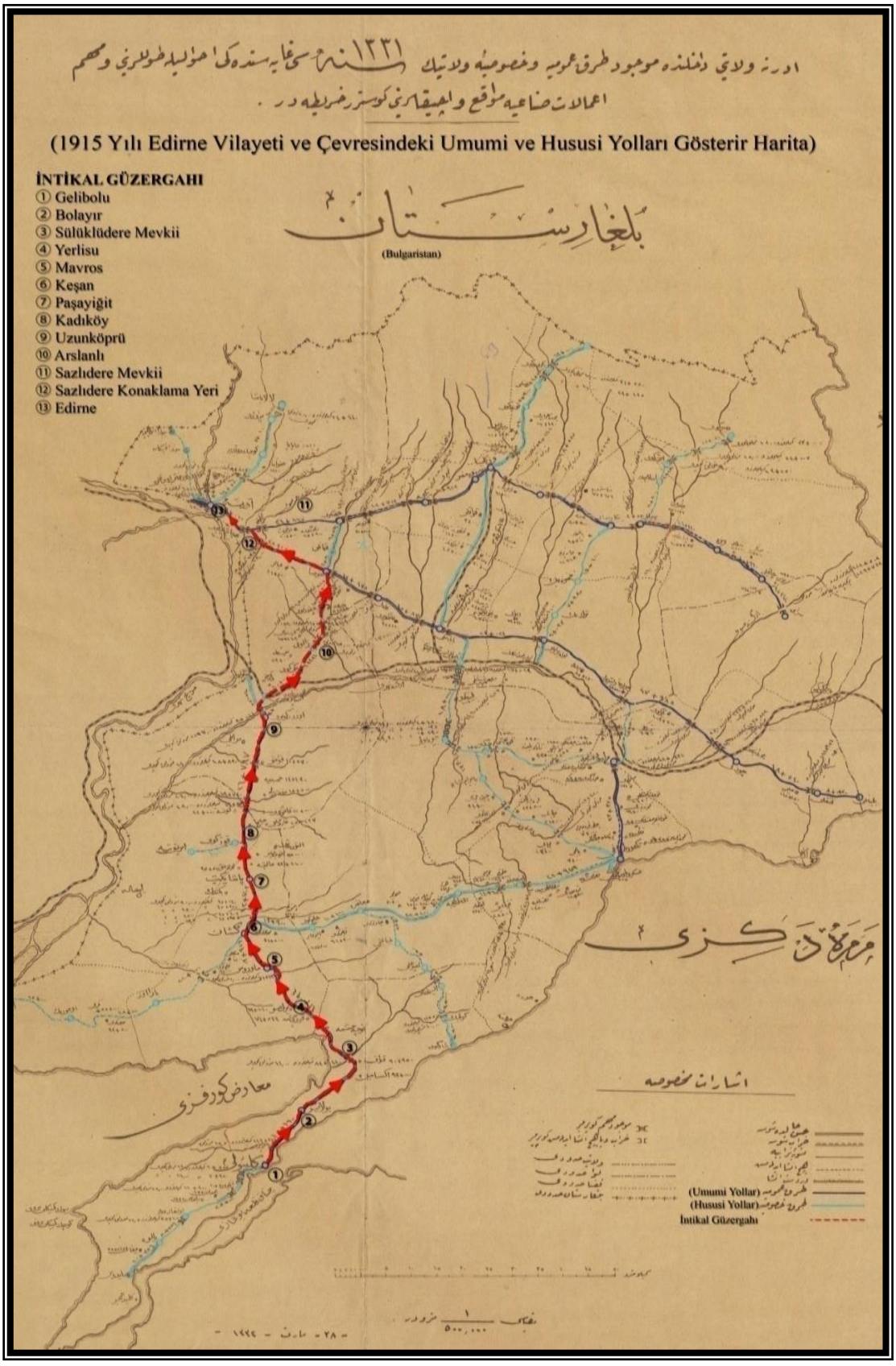
Görsel 1.6: 1915 Yılı Edirne ve Civarı Yolları Gösterir Harita[188]

İntikal güzergâhı ve konaklama yerleri konunun daha iyi anlaşılması için intikalin başından bitiş yerine kadar tarafımızdan harita üzerinde işaretlenerek aşağıda gösterilmiş ve intikal gün gün incelenmiştir.

[188]Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Harita (HRT.), 2379, Belge Tarihi: 6.6.1334.

Görsel 1.7: 16'ncı Kolordu Komutanlığının Edirne'ye İntikal Güzergâhının Tarafımızdan Harita Üzerine İşlenmiş Hali

İntikalin yapıldığı dönemde haritada gösterilen yolların bir bölümü taştan, diğer bölümleri ise toprak tesviyeli yollardan oluşmaktadır[189]. Bu yollar at, öküz gibi hayvanlarla yapılan nakliye arabalarına göre düşünülerek yapıldığından dardır ve altyapıları çok sağlam inşa edilmemiştir. Genel olarak bakımsızdır. Birliklerin Gelibolu yarımadasından itibaren kullandığı araba yolu olarak da anılan Bolayır-Ekzamil-Keşan hattı ve müteakiben Uzunköprü demiryolu boyunca uzanan karayolu hattı ulaşım için çok önem arz etmiştir. Bu yollara göre de nakliyede kullanılan en hızlı ve verimli araçlar çift atlı arabalar olmuştur[190].

13 Ocak 1916 günü:11'inci Tümenin intikali planlandığı gibi 9 Ocak'ta başlamış, 13 Ocak'ta öğleden sonra saat tüm kıtalarıyla 14.00'da Keşan'a ulaşmıştır. Birlikler epeyce yorulduğundan, intikalin düzenli ve topluca devam edebilmesi için Uzunköprü'ye ulaşıldığında Tümenin bir gün istirahat etmesine müsaade edilmesi Kolordu Komutanlığı'ndan istenmiş ve uygun görülmüştür[191].

14 Ocak 1916 günü Kolordu karargâhının Yüzbaşı Şemsettin emir komutasında ilerleyen birinci kademesi, havanın yağmurlu olması ve yolların hareket kabiliyetini engellediğini belirterek 14/15 Ocak 1915 gecesi Gelibolu'ya gelindiğini bildirmiştir[192]. 15/16 Ocak 1915 gecesi de Kavaklı/Uzunköprü bölgesine gelinebileceğini aktarmıştır[193]. Kolordu Telgraf Takımı da öğlen saatlerinde intikaline başlamıştır[194]. 12'nci Tümen hareket emrini alınca hazırlıklara başlamış, askerlerin ayakkabılarını tamir ve elbiselerinin yırtıklarını yamalama ve benzeri hazırlıklarını sürdürmüştür[195].

15 Ocak 1916 günü: Kolordu Karargâhının Yüzbaşı Mustafa emir komutasında ilerleyen ikinci kademesi, Turşunköy'de bulunan kolordu karargâhından hareket

[189]Çevik ve Celoğlu, a.g.m., s. 326.
[190] İdari Faaliyetler ve Lojistik, s. 104-119.
[191]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1.
[192]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-2.
[193]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-3.
[194]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-4.
[195]İsmail Hakkı Sunata, 12'nci Tümen 35'inci Alay ile Çanakkale'den Edirne'ye intikal etmiştir. Günlüğünde belirttiği tarihler ve intikalde geçilen güzergâhlar, konaklanan yer ve tarihleri arşiv belgeleriyle uyumlu olduğu tespit edilmiştir. Sunata, a.g.e., s. 206.

ederek 15 Ocak gecesi saat 06.00'da Gelibolu'ya ulaşmıştır[196]. Yüzbaşı Mustafa: hava muhalefeti nedeniyle intikale devam edilemediğini, tahsis edilen cephane kolundan 12 arabanın hayvanları boş arabaları dahi çekemediğini, Gelibolu Mıntıka Komutanlığından vasıta istediğini ancak alamadığını, bir kısım eşyayı burada bırakarak hava düzeldiğinde hareketine devam edeceğini bildirmiştir. Birinci kademe ise emrinde bulunan 17 mekkâre, 2 beygir ve 11 öküz arabasıyla intikaline devam etmiştir[197]. 12'nci Tümen bölgesinde de hava muhalefeti olsa da intikal hazırlıkları tüm hızıyla sürdürülmüştür[198].

16 Ocak 1916 günü Ordu Menzil Müfettişliği, kuzeye doğru hareket halinde olan 16'ncı Kolordu birliklerinin bazılarının belirlenen yürüyüş cetveline[199] aykırı hareket ettiklerini bildirilmiştir. Ayrıca bazı mıntıkalarda uzun süre beklediklerini, menzilce cetvel harici olan günlerde iaşenin mümkün olamayacağını, bazı kıtaların yollarda boş dönen menzil kollarına mensup kolları çevirerek beraber alıp götürdüğünün kıtalara bildirilmesini istemiştir[200]. Bu durum Kolordu Komutanlığınca da kıt'alara bildirilmiş, menzilin intikal halindeki kıtaların iaşesi için kullandığı düzeni bozduklarını, çok acil bir durum olmadıkça yürüyüş cetvelinin bozulmamasını ve böyle bir zaruret halinde ise derhal kolorduya ve doğruca menzil müfettişliğine haber verilmesini istenmiştir[201]. 12'nci Tümen mutfak ve çadırlarını toplamış, önde 34' üncü Alay olmak üzere sırayla 35 ve 36'ncı Alay, arkasına Topçu Alayı sıralanmış ve intikal düzeni alınmaya başlamıştır[202]. Kolordu Karargâhının birinci kademesi 16 Ocak 1916 gecesi Paşayiğit'e ulaşmıştır[203].

[196]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-5.
[197]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-9.
[198]Sunata, a.g.e., s. 207.
[199]Birliklerin intikal boyunca hangi menzilde ne kadar süre konaklayacağı, hangi iaşe maddeleri ile besleneceği vb. bilgileri ve hesaplamaları içeren planları yürüyüş cetveli olarak tanımlamak mümkündür. Bu hesaplamalarda hangi faktörlerin kullanıldığı kesin olarak bulunamamışsa da bir seferi plânlarken ihtiyaçların tespitinde bir dizi formüller kullanmıştır. Bu hesaplamaların seferin Anadolu veya Rumeli istikametine olmasına göre değişmiştir. Osmanlı'nın ilk dönemlerinde seferde askerin beslenmesiyle ilgili ihtiyacın belirlenmesinde şu formülün kullanıldığı değerlendirilmiştir; Ordu mevcudu x bir erin günlük istihkakı x menzilde kalacağı gün x 2 (gidiş ve dönüş)= Sefer Gereksinimi. Ayrıntılı bilgi için bkz. İdari Faaliyetler ve Lojistik, s. 66.
[200]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-13.
[201]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-14; Dos. 19, Fih. 2.
[202]Sunata, a.g.e., s. 207.
[203]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-6, 1-7.

17 Ocak 1916 günü Kolordu karargâhının birinci kademesi Paşayiğit'te konaklamıştır. İkinci kademe ise Gelibolu'da konaklamaya devam etmiştir[204]. 12'nci Tümen Gelibolu'ya doğru hareket etmiş ve Bakırköy mevkiinde konaklamıştır[205]. İntikal devam ederken erzak ve eşyaların taşınması maksadıyla nakliye kollarının yetersizliği her aşamada ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Güneybatı bölgesinde 17'nci Kolordudan verilecek 2 erzak kolu ile Asya Grubu'ndan verilecek kolların da halen verilmediği, bu işin takip edilmesi için Kumköy civarlarında irtibatçı olduğu anlaşılan 16'ncı Kolordu Karargâhında görevli Levazım Reisi Arif Bey tarafından istenmiştir[206]. 16'ncı Kolordu Karargâhından verilen cevapta: güneybatıdan gelecek 5'nci Cephane Koluyla 1'nci Cebel Cephane Kolu, Saroz'dan gelecek 7 ve 8'inci Piyade Cephane Kollarının katılış yaptığı bildirilmiştir. Menzil Müfettişliği de 8 numaralı Öküz Arabalı ve 3 Numaralı Develi Ağır Erzak Kolları ile 7 numaralı Sahra Cephane Kolunun Rumeli yakasına geçirildiğini bildirmiştir. Bunların süratle birliğe katılmalarının takip edilmesi ve bilgi verilmesi, o mevkiden geçen kollara kolordunun idaresinde orada kalan eşya ve kolordu karargâhının Gelibolu'da bırakılan eşyasının yükletilerek gönderilmesini Arif Bey'den istenmiştir[207].

18 Ocak 1916 günü Kolordu Karargâhının ikinci kademesi, bir kısım eşyanın emniyetini sağlamak maksadıyla üç askeri Gelibolu'da nöbetçi bırakmış ve hareket etmiştir. İntikal halinde iken Tayfur ve Bakırköy arasında Cephane Kolunda 7 hayvan telef olmuş, 1 sandık ilaç ve Eczacı İsmail Hakkı Bey'in şahsi eşyası zayii olmuştur[208]. İntikal halindeki kıtalarla haberleşmede sıkıntılar yaşanmıştır. Bu durumun önüne geçilmesi maksadıyla intikal halindeki kıtaların verilen emirleri süratle alabilmeleri, kendi verdikleri emirleri süratle gönderebilmeleri için telefon ve telgraf merkezlerine uzakta olsalar bile bir muhabere postası göndermeleri kolordu karargâhından kıt'alara emredilmiştir[209]. İntikal başlamadan yapılan plana göre 11'inci Tümenin 18 Ocak 1916 günü Edirne'de olması gerekirken havaların yağmurlu ve soğuk, yolların çamurlu olmasından dolayı ancak Uzunköprü'den

[204]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-8.
[205]Sunata, a.g.e., s. 208.
[206]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-16.
[207]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 7-2.
[208]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-10.
[209]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 5.

hareket edebilmiştir[210]. 12'nci Tümen Gelibolu'ya gelmiş ve geceyi bu bölgede geçirmiştir[211]. 16'ncı Kolordu Komutanlığınca Anadolu'dan geçirilecek kolların henüz geçirilmediği, en kısa sürede geçirilmesi için Menzil Müfettişliğine emir verilmesini, bir kısım personelin kolordunun iaşesi için Levazım Dairesinde ve Edirne'de hazırlık yapacağı ancak hiçbir hazırlığın yapılmadığı ve tedbir alınması gerektiği 5'inci Ordu Komutanlığından istemiştir[212]. Bunun üzerine Menzil Müfettişliği 8 Öküz Arabalı ve 3 Develi Ağır Erzak Kolu ile 2 Sahra Cephane Kolunun Rumeli'den 16'ncı Kolordu merkezine doğru harekete geçirildiğini bildirmiştir[213]. Kolordu Komutanlığınca Arif Bey'e bu kollardan istifade ile Gelibolu'da bırakılan eşyanın derhal alınmasını ve Akbaş ambar memuru ile beraber süratle Edirne'ye gelinmesi emredilmiştir[214].

Kolordu Levazım Reisi Arif Bey irtibatçı olarak bulunduğu 26'ncı Tümenden Keşan'a kadar sürecek intikal için bir aylık süreli alabildiği öküz arabalı kol ile kolordu levazım heyeti ve Akbaş ambar memurunun bugün hareket ettiğini bildirmiştir. 17'nci Kolordudan verilecek kolların verilemeyeceğini menzilden öğrenmesi üzerine 12'nci Tümen için tedarik edilen 1.200 sandık et konservesi ve erzakların, 11'inci Tümen'den alınacak 2 ağır ve 2 hafif erzak koluyla Gelibolu'dan hızlıca gönderilmesine 16'ncı Kolordudan müsaade istemiş ve uygun görülmüştür[215].

19 Ocak 1916 günü 16'ncı Kolordu Komutanlığı, 12'nci Tümen Komutanlığına hitaben gönderdiği emirde, intikale başlanıldığı günden beri şimdiye kadar Tümenin yürüyüşü hakkında hiçbir malumat verilmediğini belirtmiştir. Artık her gün Tümenin nereye geldiğini, ne vakit nereden hareket ettiğini, yürüyüş halini ve Tümene şimdiye kadar hangi kolların iltihak ettiğinin Kolorduya bildirilmesini istemiştir[216]. Tümen karargâhı, alaylar ve kollardan oluşturulacak bir konakçı müfrezesini[217] önden göndererek hazırlık yapılmasını ve tümenin bir an önce Edirne'ye ulaşmasını

[210]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-15.
[211]Sunata, a.g.e., s. 208.
[212]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-15.
[213]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-18.
[214]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 29, Fih. 7-3.; Dos. 19, Fih. 4.
[215]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-17.
[216]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 2-1.; Dos. 25, Fih. 1-20.
[217] Tümen'in Edirne'ye ulaşmasından önce, önceden yapılacak birtakım işleri koordine etmek, iaşe ve kalacak yerlerin ayarlanması gibi faaliyetleri yapacak özel olarak talimatlandırılarak görevlendirilmiş bir ekip.

emretmiştir[218]. Gelibolu Nokta Komutanlığı da 12'nci Tümenin 19 Ocak 1916 tarihinde Bolayır mevkiinden geçtiğini 16'ncı Kolordu Komutanlığına bildirmiştir[219]. 12'nci Tümen Bolayır'ın ilerisinde Sülüklüdere mevkiinde konaklamıştır[220].

Şimdiye kadar yapılan intikallerde hava muhalefeti, yürüyüşlerde kıtaların topluca hareket etmelerinde gösterilen zafiyetler, nakliye kollarının planlandığı gibi zamanında Kolordu'nun emrine girmemesi ve haberleşmede yaşanılan güçlükler nedeniyle Kolordu Karargâhının intikal halindeki kıtalar hakkında devamlı bilgi alınmasında güçlük çektiği anlaşılmaktadır.

20 Ocak 1916 günü Kolordu Karargâhı bugün gelinen son durumu ortaya koymak maksadıyla intikalin güzergâhı üzerinde bulunan Akbaş, Gelibolu, Keşan ve Uzunköprü Menzil Nokta Komutanlıklarından bilgi istemiştir. İstenilen bilgide kolorduya bağlı erzak ve cephane kollarından hangisinin nokta komutanlığına ulaşırsa kolun numarasını belirterek derhal telgrafla ve kol komutanına her akşam gideceği mahalli hemen kolorduya bildirmesini özellikle belirtilmesi vurgulanmıştır[221].

Kolordu Karargâhınca: 11 ve 12'nci Tümenlerden, kolorduya bağlanan 5 cephane ve 4 erzak kollarından hangilerinin tümen emrine dâhil olduğunu, hangilerinin henüz tümen emrine girmediğini ve her bir kolun nereye kadar ulaşabildiğini numaralarıyla birlikte süratle bildirilmesi istenmiştir[222]. 11'inci Tümen Komutanı tarafından verilen cevapta, 2, 3, 4 ve 5'inci Cephane Kollarının Edirne'ye ulaştığı, 3 ve 4 numaralı Ağır Erzak Kolu ile 5 ve 6 numaralı Hafif Erzak Kollarının Uzunköprü ve Edirne arasında olduğunun değerlendirildiği, bir cephane kolunun ise boş ve hareket kabiliyeti kalmadığından Keşan'da bırakıldığı bildirilmiştir[223]. 12'nci Tümen, Sülüklüdere mevkiinden hareketine başlayıp Koru Dağları'nı aşmasına müteakiben Yerlisu mevkiinde konaklamıştır[224]. 11'inci Tümen ise Edirne'ye ulaşmıştır[225]. Uzunköprü

[218]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 2-2.
[219]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-11.
[220]Sunata, a.g.e., s. 208.
[221]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 7-5.; 7-6.; 7-7.; 7-14; Dos. 25, Fih. 1-21.; 1-22.
[222]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-26.; Dos. 19, Fih. 2-3.
[223]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-24.
[224]Sunata, a.g.e., s. 209.
[225]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 8-4; Dos. 25, Fih. 1-23.

Menzil Müfettişliğinden alınan bilgiye göre; Edirne'de toplanan 16'ncı Kolordu için Şalaplar mevkiinde bir ambar yapılması planlandığı anlaşılmıştır. Kolordu tarafından yapılan değerlendirmede kolordu emrinde bulunan kollar pek zayıf ve kuvvetten düşmüş oldukları gibi Şalaplar – Edirne yolu harekâtı zorlaştırdığı ve durumunun iyi olmadığı, bunun yanında mesafesinin de uzak olmasından dolayı, erzak sevkiyatının Karaağaç istasyonundan yapılarak Havza'da bir ambar tesis edilmesinin daha uygun olacağı değerlendirilmiştir. Bu husus ayrıca 16'ncı Kolordu Komutanlığı tarafından 5'inci Ordu Kumandanlığına ve Uzunköprü Menzil Müfettişliğine de bildirilmiştir[226].

İntikalin ilk başlangıç tarihinden bir hafta geçmesine rağmen iaşe konusunda yaşanan güçlükler aşılamamıştır. 16'ncı Kolordu Komutanlığı bu durumu; 5'inci Ordu Komutanlığına, Menzil Müfettişliğine ve Uzunköprü Menzil Müfettişliğine bildirmiş, 11'inci Tümenin Edirne'ye ulaştığını, ancak iaşe için daha erzak gönderilemediğini, şartların ağırlaşmaması için ya Karaağaç istasyonu vasıtasıyla Edirne'ye erzak yetiştirilmesini ya da Havza'da ambar oluşturulmasını acilen istemiştir[227].

21 Ocak 1916 tarihinde 5'inci Menzil Müfettişliğinden Kolordu Komutanlığı emrine verilen nakliye kolları Asya'dan Gelibolu'ya geçirilmiştir[228]. Kolordu Komutanlığı 11'inci Tümen'in ve bilahare gelecek 12'nci Tümen'in iaşesi hakkında önceki gün istenen hususlarla ilgili bir cevap verilmediği, kıtaların iaşesinin müşkül duruma düştüğü ve gerekli çalışmaların bir an evvel tamamlanmasını 5'inci Ordu Komutanlığına ve Menzil Müfettişliğine tekrar bildirmiştir[229]. Uzunköprü Menzil Müfettişliğine de 11'inci Tümen'in iki gündür iaşesinin yapılabildiği ancak ertesi günden sonra iaşesinin mümkün olmayacağı bildirilmiş ve süratle erzak ikmal edilmesini emretmiştir[230].

16'ncı Kolordu Komutanlığı bir taraftan gelen kıtaların iaşesini yoluna koymaya çalışırken bir taraftan da emrine girmesi gereken nakliye kollarını tamamlamaya çalışmıştır. Gelibolu ve Mavruz Nokta Komutanlıklarına; Asya'dan Rumeli'ye

[226]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 7-8.
[227]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 8.
[228]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-25.
[229]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 8-1.
[230]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 8-2.

geçirilerek kolorduya ilhak edilmek üzere yolda bulundukları anlaşılan 1'inci, 2'nci ve 8'inci Ağır Erzak Kolları ile 7 Numaralı Sahra Cephane Kolunun Gelibolu'ya geldiğinde boş iseler durdurulması, şayet daha evvel hareket edenler varsa onlarında ne vakit hareket ettiklerinin Kolordu Komutanlığına bildirilmesini istemiştir[231]. 17'nci Kolordu Komutanlığı'na bir yazı göndererek erzak kolu olarak kullanmak üzere 16'ncı Kolordu emrine verilen 7 ve 8 Numaralı Piyade Cephane Kollarının henüz gönderilmediğini, kolordu kıtalarının iaşelerinin temini için bu kollara fevkalade ihtiyaç bulunduğunu bildirerek kolların acilen gönderilmesini belirtmiştir[232].

16'ncı Kolordu Komutanı Hans Kannengıesser de Gelibolu'dan İstanbul'a geçmiş, oradan da Edirne'ye gelmiştir[233]. 12'nci Tümen, Koru Dağları eteklerinden intikal ederek Mavruz köyü civarında konaklamıştır[234]. Ancak 16'ncı Kolordu Karargâhından, 12'nci Tümen Komutanlığına tümenin yürüyüşü hakkında şimdiye kadar hiç malumat verilmediği bildirilmiştir. Tümenin bulunduğu mevkii, kolların geceyi geçirdikleri noktaların günü gününe bilgisi ile şimdiye kadar tümenin emrine giren kollardan gelenlerin numaraları ile bunların nereye ulaştıklarının bildirilmesi, tümenin emrine verilen kollardan henüz gelmeyenler varsa bunlar hakkında da bilgi verilmesi emredilmiştir[235]. Edirne'ye ulaşan her kıt'adan ertesi günün akşamına kadar küçük bir birlik oluşturularak kolorduya gönderilmesi istenmiştir[236].

22 Ocak 1916 tarihinde12'nci Tümen Komutanı 16'ncı Kolorduya detaylı bir rapor vermiştir.[237] Raporunda özellikle şu hususları vurgulamıştır:

- Tümenin 22 Ocak 1916 tarihinde Keşan'a tüm unsurlarıyla beraber ulaştığını ve gece burada konaklayacağını[238],

[231]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos.19, Fih. 7-9.; Dos.25, Fih. 1-27.
[232]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos.19, Fih. 7-10.
[233]Kannengıesser, a.g.e., s. 265.
[234]Sunata, a.g.e., s. 209.
[235]ATASE Arşivi, BDH Kls.4434, Dos.19, Fih. 2-4.; Dos.25, Fih. 1-29.
[236]ATASE Arşivi, BDH Kls.4434, Dos.19, Fih. 8-3.
[237]ATASE Arşivi, BDH Kls.4434, Dos.25, Fih. 1-33.
[238]Keşan halkı askerlere karşılama merasimi yapmıştır. Süvari Teğmen Safiyüddin Efendi de günlüğüne aynı güzergâhtan 23 Ocak 1916 tarihinde geçtikleri esnada Keşan halkının askerleri pek hürmetle karşıladığını yazmıştır. Bkz. *Süvari Teğmen Safiyyüddin Efendi'nin Çanakkale ve Kafkas*

- Tümen ile beraber hareket etmesi emredilen 12'nci Tümen Süvari Bölük Komutanlığının haber vermeden kendiliğinden hareket ettiğini,
- Tümenin 2'nci ve 4'üncü Hafif Erzak Kolları ile 14'üncü Tümenden 1'inci Cebel Cephane Koluna mensup 7 arabadan başka herhangi bir kolun tümene katılmadığını, diğer unsurları da halen Tekfur Dağı'nda bulunduğunu,
- Tümenin intikale başlamasından sonra Asya'dan geçirilen 1 ve 2 Numaralı Deve Kollarının ancak bugün Keşan'da tümene katılabildiğini, bu kolların çok zayıf olduğundan pek fayda sağlayamayacağını,
- Alınan istihbarat ve tahminlerine göre Asya'dan gelen 8'inci Ağır Erzak Kolunun ancak 22 Ocak 1916 tarihinde Koru Dağı'na, yalnız boş arabaları taşıyabilen 7'nci Sahra Topçu Cephane Kolunun da Aksamil[239] civarlarına kadar ulaşabildiğini,
- Kıt'aların eşyalarının nakliye araba ve kolların taşıyabileceği miktardan çok fazla olduğundan daha sonra alınmak üzere geride bırakıldığını bildirmiştir.

12'nci Tümen ayrıca buraya geldiklerinde 5'inci Menzil Müfettişliğine, Uzunköprü Menzil Müfettişliğine ve Nokta Komutanlığına hayvanların iaşesinde sıkıntı yaşandığını, hiç arpa ve saman kalmadığını çok önemli koduyla bildirmiştir. Sürekli yaşanan iaşe yetersizliği ile zayıf düşen hayvanlar bu defa da tamamen aç kalmakla karşı karşıya kalmıştır. Neredeyse elden çıkmak üzeredir. Kıtaların yürüyüş cetveli gereğince hareket edebilmeleri için en seri vasıtayla 12'nci Tümen ihtiyacı için Keşan'a ve ilerisindeki Aluş köyü[240] civarına bir miktar arpa gönderilmesi ve fırkanın haberdar edilmesini istemiştir[241].

16'ncı Kolordu Komutanlığından yayımlanan emirde: 12'nci Tümenden zayıf birçok askerin intikale devam edemediğini, bu tarzda geride kalan zayıf askerlerin ve arızalı arabaların toplattırılarak Edirne'ye kadar gelmelerinin sağlanması istenmiştir.

Cephesi Harp Hatıratı, (Yay.Haz.: Eren Ergül), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 112.; Sunata, a.g.e., s. 209

[239]Gelibolu Ortaköy Mevkii.

[240]Aluş köyü, Uzunköprü ile Keşan arasında Kadıköy'ün güneyinde yer alan günümüzdeki Alıç köyüdür.

[241]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos.19, Fih.2-5.

Yürüyemeyecek kadar hasta askerlerin ise menzillere teslim edilerek yollarda terk edilmemesi ve 12'nci Tümen tarafından gerekli tedbirlerin alınması emredilmiştir[242]. 16'ncı Kolordu Levazım Reisi Arif Bey, kolordunun geride kalan eşyalarının bir kısmı ile idare ve ambar personeliyle beraber Gelibolu'dan tedarik edilen arabalar ile Uzunköprü'ye gelmiştir. Buradan Edirne'ye kadar vesait bulunmadığından intikale devam edememiştir. 23 Ocak 1916 tarihi akşamı Uzunköprü'de bulunmak üzere Edirne'den 30 adet atlı arabanın gönderilmesini ve bu arabaların Uzunköprü Nokta Komutanı Yüzbaşı Nuri Bey'e müracaat etmelerinin sağlanmasını 16'ncı Kolordu Komutanlığından talep etmiştir[243]. Kolordu karargâhının ikinci kademesi de Uzunköprü'ye gelmiş ve gece burada konaklamıştır[244].

Levazım Reisi Arif Bey, 13 Ocak tarihinde geride bırakılan büyük eşyaların trenle Edirne'ye sevk edilebilmeleri maksadıyla 6'ncı Kolorduya ait bir katarın tahsis edildiği haberini 21 Ocak günü katar komutanından bir telgrafla aldığını ve iki gün önce de bu katarın Gelibolu'da olduğunun değerlendirildiğini 16'ncı Kolorduya bildirilmiştir[245].

23 Ocak 1916 günü 16'ncı Kolordu Levazım Reisi Arif Bey'in 22 Ocak 1916 tarihinde istekte bulunduğu 30 çift atlı arabanın, 11'nci Tümen tarafından karşılanarak Uzunköprü'ye derhal gönderilmesi ve arabaların başındaki memurun da nokta kumandanı Yüzbaşı Nuri Efendi'ye müracaat etmesi 16'ncı Kolordudan 11'inci Tümene emredilmiştir[246]. 12'nci Tümen sabah Keşan'dan intikaline devam etmiştir[247].

22 Ocak 1916 günü Kolordu Erkan-ı Harp Reisliğinden emredilen hususlarla ilgili ise 12'nci Tümen: kıtaların ileri hareketinin düzenli ve yürüyüş cetvellerine uygun yapıldığını, uygun hareket etmediği bildirilen kıtaların bu güzergâhta önlerinde

[242]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos.25, Fih. 1-34.
[243]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih.1-30.
[244]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih.1-31.
[245]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih.1-28.
[246]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih.1-31.
[247]Sunata, a.g.e., s. 209.

hareket eden 11'inci Tümene ait olduğunu ve bu geceyi Karapınar[248] yakınlarında Aluş köyünde geçireceğini bildirmiştir[249].

Keşan, Uzunköprü ve Karapınar ambarlarında arpa ve saman bulunmadığından 12'nci Tümenin hayvanlarına iki gündür yem verilememiştir. 2'nci Menzil Müfettişliğinden 22 Ocak 1916 günü ise Karapınar'a bir miktar yem sevk edilmiştir[250]. Ancak bununla da hayvanların iaşesinin yeterli yapılamadığından derhal Uzunköprü'ye bol miktarda arpa ve saman gönderilmesi[251], 17'nci Kolordu'dan hafif erzak kolu olarak kullanılmak üzere gelmesi beklenen 7 ve 8'inci piyade cephane kolları halen gönderilmediğinden iaşe sıkıntısı yaşandığı ve bu kolların derhal gönderilmesi 5'inci Ordu Komutanlığından istenmiştir[252].

23 Ocak 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığından verilen emirde, Çanakkale bölgesinde bulunan ve 11'inci Tümenin emrine verilen 11'inci Topçu Alayının 1'nci Bataryası henüz mahallinden hareket ederek intikale başlamadığı ve söz konusu birliğin görev yerine gönderilmesi 5'inci Orduya bildirilmiştir[253]. 16'ncı Kolordunun Turşunköy'den intikaline başlamadan önce verilen emir üzerine telefon makineleri ve santralleri olduğu gibi terk edilmiştir. 16'ncı Kolordudan yeni teşkil olunan telgraf bölüğünün de henüz katılmadığı ve muharebede yaşanan sıkıntıların devam ettiği ifade edilerek bir an önce bölüğün katılmasının sağlanması, telefon muharebesinin sağlanması için sahra telefon pili ve katranlı şerit ihtiyacının bulunduğu 5'inci Orduya bildirilmiştir[254].

24 Ocak 1916 tarihinde 12'nci Tümen Aluş köyünden intikale başlamış ve Uzunköprü istasyonu civarında konaklamıştır[255]. 25 Ocak 1916 tarihinde 12'nci Tümen Uzunköprü'de istirahat etmiştir. İstirahatinde Uzunköprü'yü gezen İ. Hakkı Sunata günlüğünde bu gezintisini;

---

[248] Karapınar, Kadıköy mevkiin Edirne'ye doğru kuzey istikametinde bir köydür.
[249]ATASE Arşivi, BDH Kls.4434, Dos.25, Fih.1-35.
[250]ATASE Arşivi, BDH Kls.4434, Dos.19, Fih.2-7.
[251]ATASE Arşivi, BDH Kls.4434, Dos.19, Fih.2-6.
[252]ATASE Arşivi, BDH Kls.4434, Dos.19, Fih.7-11.
[253]ATASE Arşivi, BDH Kls.4434, Dos.25, Fih. 1-36, 1-37.
[254]ATASE Arşivi, BDH Kls.4434, Dos.19, Fih. 5-1, 5-2.
[255]Sunata, a.g.e., s. 209.

"Hava açık ve güzel, istasyon tarafı ıssız. Burada 25 Ocak günü istirahattayız. O gün buranın pazarı imiş. Oldukça kalabalık. Birkaç arkadaş pazarı gezmeye gittik. Bildiğimiz bir taşra kaza merkezi. (...) O gün iyi bir dinlenme yaptık Uzunköprü'de." cümleleriyle anlatmıştır[256].

26 Ocak 1916 tarihine 16'ncı Kolordu Karargâhı, Edirne'ye intikalini tamamlamış, ancak kıtalarla haberleşmede sıkıntılar yaşanmaya devam etmiştir. Kıt'aların intikali devam ettiğinden hem kıt'alarla hem de orduyla haberleşmenin sağlanabilmesi için alternatif çareler arandığı görülmektedir. Bu maksatla 16'ncı Kolordu Komutanlığınca 5'inci Orduya gönderilen raporda[257]:

- Telgraf bölüğünün henüz gelmediği, muhabere de çok sıkıntı çekildiği belirtilmiştir. Bu bölüğün katılışı daha gecikecekse muharebenin yapılabilmesi için 20'li bir santral ile 5'li bir numaratörün ivedi gönderilmesi istemiştir.
- Ordu karargâhı ile direkt telefon muhaberesi sağlamak maksadıyla önce Havza, müteakiben Babaeski üzerinden ve mevcut jandarma hattı direklerinden istifadeyle bir hattın tesis edilmesi talep edilmiştir.
- Uygun görüldüğü takdirde, kolordunun mevcut imkânlarıyla telefon hatlarının Havza'ya kadar olan kısmı yapabileceğinden Havza ile Lüleburgaz arasının Ordu Komutanlığınca yapılması belirtilmiştir.

12'nci Tümen Uzunköprü'den 26 Ocak 1916 tarihinde sabah yola çıkmıştır. İntikal ara ve şose yollardan kuzeye doğru devam etmiş ve birlik Arslanlar köyünde konaklamıştır[258].

27 Ocak 1916 tarihine 16'ncı Kolordunun kıtalarının büyük bölümünün intikali tamamlanmıştır. 16'ncı Kolordu, Uzunköprü Menzil Müfettişliğinden 12'nci Tümen'in emrine verilen 5'inci Piyade Cephane Koluyla 1'inci Kolordu'nun 6'ncı Hafif Erzak ve 3'üncü Sahra Cephane Kollarının Edirne'ye gideceği yönünde emir verildiğinin Ordu Komutanlığından Kolorduya bildirildiğini, söz konusu kolların sevklerinin hızlandırılması ve hareket ettiği zamanın Kolordu'ya bildirilmesini istemiştir[259]. 12'nci Tümen 27 Ocak 1916 tarihinde Arslanlar köyünden hareket etmiş, akşam sazlı dere mevkiinde konaklamıştır. İ. Hakkı Sunata günlüğünde o günü

[256]Sunata, a.g.e., s. 210.
[257]ATASE Arşivi, BDH Kls.4434, Dos.19, Fih.5-3.
[258]Sunata, a.g.e., s. 210.
[259]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 7-12.

"(...) Bu köyden hareket ettik. Artık bir konaklama yerimiz kaldı. O da Edirne'ye gayet yakın. Yarın büyük bir merasimle şehre girecekmişiz. Kolordu kumandanı Mustafa Kemal'de bizim fırkanın başında şehre girecekmiş(...)" cümleleriyle not etmiştir[260].

28 Ocak 1916 tarihinde öğleden sonra saat 14.00'de 5'nci Orduya telgrafla 12'nci Tümenin Edirne'ye ulaştığı ve Topçu Kışlası doğusunda bulunan konaklara yerleştiği bildirilmiştir[261]. Tümenin şehre girişinde halk askere yemek dağıtmıştır.

Görsel 1.8: 12'nci Tümenin Edirne'ye Gelişinde Halk Tarafından Yemek Dağıtılması[262]

2.5.3. Albay Mustafa Kemal Bey'in 16'ncı Kolordu Komutanlığına Katılması

Albay Mustafa Kemal Bey 10 Aralık 1915 tarihinde Çanakkale Cephesi'nden ayrılarak bir gemi ile İstanbul'a dönmüştür[263]. Beşiktaş'ta annesi ve kız kardeşiyle vakit geçirmiştir[264]. İstanbul'da kaldığı bu günlerde Hariciye Nazırı Halil (Menteşe) Bey ve Bahriye Nazırı Ahmed Cemal Paşa ile ordunun ve memleketin durumu için

[260]Sunata, a.g.e., s. 210.
[261]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 2-8.
[262]Sunata, a.g.e., s. 212.
[263]Çalışlar, a.g.e., s. 161.; Aydemir, a.g.e., s. 273.
[264]Aydemir, a.g.e, s. 275.; Kinross, a.g.e., s. 127.

neler yapılabileceğine dair görüşmelerde bulunmuştur[265]. Bu görüşmelerden sonra Sofya'ya gitmek için Harbiye Nezaretinden izin istemiş ve 04 Ocak 1916 tarihinde talebine olumlu cevap almıştır[266].

Albay Mustafa Kemal Bey 6 Haziran 1915'de Hilda Christianus'a Sofya'ya vatanı sükûnete kavuşturduktan sonra geleceğini Çanakkale Muharebeleri sırasında yazdığı bir mektup da belirtmiştir[267]. Mustafa Kemal Bey'in Sofya'ya gidişi dinlenme ve eski dost ve arkadaşlarını ziyaret amaçlı olduğu ifade edilebilir[268]. Sofya'ya gitmek için Sirkeci Gar'ından ayrılırken yaveri Cevat Abbas Bey'in "*Sizin Sofya'da bulunduğunuz zaman zarfında bir vazife alıp almayacağınızı Başkumandanlıktan sorarlarsa verilecek cevap hakkında emirlerininiz nedir?"* sorusuna karşılık Albay Mustafa Kemal Bey "*Vatanım Tehlikede! En ufak bir müfreze kumandanlığı verirlerse kabul edeceğimi söylersin"* diyerek 11 Ocak 1916 tarihinde İstanbul'dan ayrılmıştır[269]. Birkaç gün sonra Cevat Abbas Bey Başkomutanlık Vekâletinden çağrılmış ve Albay Mustafa Kemal Bey'e 16'ncı Kolordu Komutanlığı görevinin tevcih edileceğini, bu görevi üstlenip üstlenmeyeceğinin sorulması istenmiştir. Cevat Abbas Bey, onun bu görevi tereddütsüz kabul edeceğini Başkomutanlık Vekâletine söylemesi üzerine Albay Mustafa Kemal Bey 16'ncı Kolordu Komutanı olarak görevlendirilmiştir. Bu görevlendirme Cevat Abbas Bey tarafından 16 Ocak 1916 tarihinde Sofya'ya telgrafla bildirilmiştir[270]. Mustafa Kemal Bey'in daha önce 19 Ağustos 1915 tarihinde ataması yapılan ancak fiilen gerçeklemeyen 16'ncı Kolordu Komutanlığı görevi böylece başlamıştır.

---

[265]Kocatürk, a.g.e., s. 68.
[266]BOA, DH. EUM. SSM, 3-52.
[267]Çalışlar, Mustafa Kemal Atatürk Mücadelesi ve Özel Hayatı, s. 148.
[268]Ayhan Tunca, *1905'ten 1930'a "O yıllar…Olaylar "Ve Edirne'den Gazi Mustafa Kemal Atatürk Geçti*, Edirne Belediye Başkanlığı Yayınları No 19, Edirne Belediye Başkanlığı Yayınları, Edirne, 2013, s. 279.; 1913-1914 yıllarında Sofya'da Türkiye Ataşemiliteri olarak görev yaptığı esnada birçok dost kazanmış Bulgar dostlarının arzularını yerine getirmek için Sofya'ya gitmeye izin almıştı. Gürer, a.g.e., s. 163.; Kinross, a.g.e., s. 128.
[269]Yücel Özkaya, Mehmet Saray, Mustafa Balcıoğlu ve Cezmi Eraslan, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Hayatı*, (Haz.: Hüseyin Tosun), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2003, s. 93.; Bu gidiş ile ilgili Cevat Abbas Bey'in hatıratında net tarih bulunmamaktadır. Gürer, a.g.e., s. 163.; Utkan Kocatürk Sofya'ya gidiş tarihini 12 veya 13 Ocak 1916 olarak değerlendirmiştir. Kocatürk, a.g.e., s. 69.; İzzettin Çalışlar Bey günlüğünde 5 Ocak 1916 tarihine düştüğü notta Mustafa Kemal Bey'in bir hafta sonra Sofya'ya gideceğini belirtmiştir. Çalışlar, a.g.e., s. 168.
[270]Gürer, a.g.e., s. 164.

16'ncı Kolordu Komutanı olarak görevlendirildiğini öğrenen Albay Mustafa Kemal Bey, 17 Ocak 1916 tarihinde Sofya'dan İstanbul'a dönmüş ve birkaç gün İstanbul'da kaldıktan sonra trenle 27 Ocak 1916 tarihinde Edirne'ye doğru yola çıkmış ve akşamüzeri şehre ulaşmıştır[271].

2.5.4. 16'ncı Kolordu Komutanı Albay Mustafa Kemal Bey'in Edirne'de Karşılanması

27 Ocak 1916 tarihinde Albay Mustafa Kemal Bey, İstanbul'dan trenle Karaağaç'a gelmiştir. İstasyonda Edirne Valisi, Belediye Reisi, Polis Müdürü ve daha birçok zevat tarafından karşıladığı İzzettin Bey'in günlüğünden anlaşılmaktadır[272]. Tunca Köprüsü civarında mızıka ve merasim bölüğü ile de karşılama yapılmıştır[273]. Albay Hans Kannengiesser'de 27 Ocak 1916 tarihinde akşamüzeri 16'ncı Kolordu Komutanlığından ilişik keserek trenle İstanbul'a dönmüştür[274]. Albay Mustafa Kemal Bey 16'ncı Kolordu Komutanı olarak görevi devralmış ve o geceyi vali konağında geçirmiştir[275].

28 Ocak 1916 tarihinde Edirne halkı Albay Mustafa Kemal Bey'i karşılamak üzere Erkan-ı Harp Reisi İzzettin Bey'in de gayretleriyle hazırlık yapmıştır. Bu karşılama esnasında Albay Mustafa Kemal Bey yıllarca cephede savaştıktan sonra ilk kez halkla yakın temas kurmuştur[276]. Öğle vakti sivil erkân ve 11'inci Tümenin subaylarıyla beraber vali konağında toplanılmış müteakiben atlarla Sultan Selim Camii'ne gidilerek Cuma namazı kılınmıştır[277]. Cuma namazından sonra halk tarafından yapılan karşılamayı İ. Hakkı Sunata şu cümlelerle günlüğüne not etmiştir:

---

[271]Çalışlar, a.g.e., s. 180.; Kocatürk, a.g.e., s. 69.; Gürer, a.g.e., s. 164.
[272]Çalışlar, a.g.e., s. 183.
[273] Ayhan Tunca, *1909, 1913, 1916, 1930 Notları ve Gazi Mustafa Kemal Atatürk Edirne'de*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 120.
[274]Kannengiesser, a.g.e., s. 265.; Çalışlar, a.g.e., s. 182.; Tunca, 1909, 1913, 1916, 1930 Notları ve Gazi Mustafa Kemal Atatürk Edirne'de, s. 122.
[275]ATASE Arşivi, BDH Kls.4434, Dos.19, Fih. 2-8.; Bay, a.g.e., s. 145.
[276]Vamık D. Volkan-Norman Itzkowıtz, *Ölümsüz Atatürk Yaşamı ve İç Dünyası*, 5. Basım, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 136.; Tunca, 1905'ten 1930'a "O yıllar… Olaylar" Ve Edirne'den Gazi Mustafa Kemal Atatürk Geçti, s. 280.
[277]Çalışlar, a.g.e., s. 183.

"(...) Öğleden sonra, elimizden geldiği kadar intizam içinde başta kolordu ve tümen kumandanları olmak üzere büyük bir ahenkle, İstanbul yolundan Edirne'ye girmeye başladık. Şehir bayraklarla donanmış, halk yollara dökülmüş alkışlar, çiçekler, yaşa sesleri şehrin giriş yerinden merkezine kadar devam etti. Mevsimi olmadığı halde birçok çiçekler atılıyordu askerin üzerine. Benim kucağıma bile koca bir demet çiçek kondurmuşlardı… Her tarafta alkış diyebilirim ki Edirne'de evde oturan hiç kimse kalmamış hepsi yollarda… Bunda hükümetin bir zorlaması oldu mu, diye aklıma gelmedi değil. Fakat bakıyorum bu alkışlar samimi gibi geliyordu bana."[278].

İzzettin Bey ise bu karşılamayı şu cümlelerle aktarmıştır:

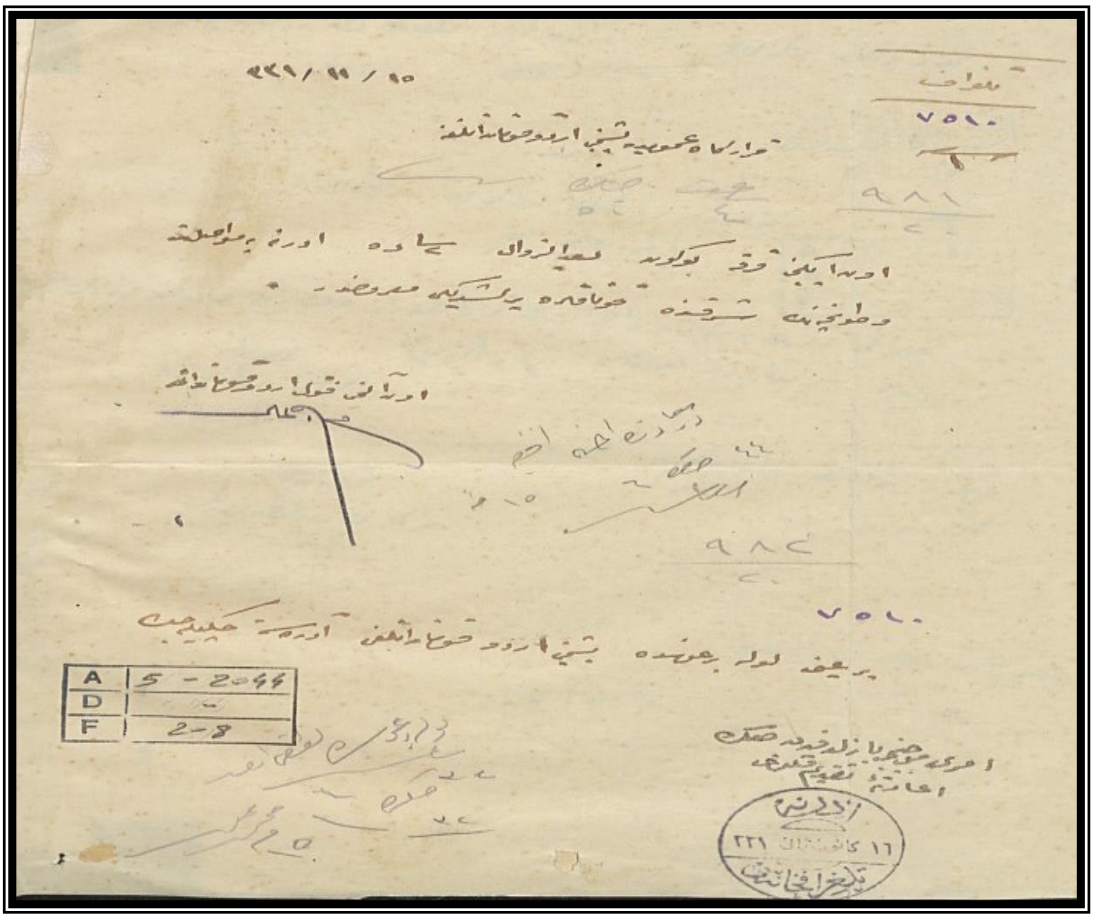
"(...) Yollar hıncahınç ahaliyle dolmuş, bütün mektepler mahalli mahsuzlarına ahzı mevki etmişlerdi. Şehir serapa donanmış, müteaddit takı zaterler yapılmıştı. Biri "Yaşasın Arıburnu ve Anafartalar Kahramanları" diğeri "Yaşasın Arıburnu ve Anafartalar Kahramanı Mustafa Kemal Bey" yazılı levhalar asılmıştı... Edirne eşrafı, vilayet erkânı, konsoloslar hep oradaydılar... Bütün şehir, heyecan ve coşkulu sevinçle karşıladı. Çiçekler, buketler takdim ettiler. Alkışlar, her türlü nümayişler, tezahürat, her türlü tasavvurun üstündeydi(...)"[279].

Böyle bir coşku ve heyecan içinde yapılan ve günlüklere yansıyan bu karşılama töreni, Anafartalar ve Conkbayırı zaferleri nedeniyle ordunun Albay Mustafa Kemal Bey'e beslediği şükran duygularının bir yansıması olmuştur. Albay Mustafa Kemal Bey'in şöhreti, halkın ona yakıştırdığı unvanlar ve kendisine duyulmaya başlayan hayranlık bu karşılamada kendini göstermiştir[280]. Yaklaşık 1,5 saat süren bu karşılama töreninin üzerinden çok geçmeden *"Anafartalar Kahramanı"* adıyla anılmaya başlamış ve şöhreti yaygınlaşmıştır[281]. Dönemin şair ve yazarları onun Çanakkale Cephesi'ndeki başarılarını öven şiir ve yazılar yazmış ve adının daha fazla duyulmasını sağlamıştır[282]. İstanbul'da ise övgüler Padişah, Enver ve Esat Paşalar

[278]Sunata, a.g.e., s. 211.
[279]Çalışlar, a.g.e., s. 183.
[280]İsmet Görgülü, "Çanakkale Zaferi ve Atatürk", *Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt 4, Sayı 16, 1995, s. 496.; Şükrü Tezer, *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, 5. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 2008, s. 27.
[281]Tunca, 1909, 1913, 1916, 1930 Notları ve Gazi Mustafa Kemal Atatürk Edirne'de, s. 122.
[282]1915 yılında Mehmet Emin Yurdakul'un Ordunun Destanı başlıklı kitabında *"Ey Mustafa Kemallerin Aziz Yurdu"* dizeleriyle Albay Mustafa Kemal Bey'in adını edebiyatımızda seçkin bir yere oturmuştu. H. Cemal adlı bir subay *"Ulu Cenk"* isimli *kitabında "Anafartalar Muharebeleri Komutanı Mustafa Kemal Bey, yarın ki Harbiye Nazırımız"* cümlesini başlık yapmıştır. Bkz. Özkaya, Saray, Balcıoğlu ve Eraslan, a.g.e., s. 94.

üzerinde toplanmıştır. Dolayısıyla başkent halkı Albay Mustafa Kemal Bey'in Çanakkale Cephesi'ndeki başarılarından pek haberdar olmamıştır[283].

Görsel 1.9: Albay Mustafa Kemal Bey'in 16'ncı Kolordu Komutanı Olarak 28 Ocak 1916 Tarihli İmzaladığı İlk Belge[284]

Albay Mustafa Kemal Bey'in 16'ncı Kolordu Komutanı Olarak 28 Ocak 1916 Tarihli İmzaladığı Belgenin Transkripsiyonu

KARARGÂH-I UMUMİYEDE BEŞİNCİ ORDU KUMANDANLIĞINA

On İkinci Fırka bugün bade-z zeval saat 2 de Edirne'ye muvasalat ve Topçunun şarkında konaklara yerleştiği maruzdur.

16. Kolordu Kumandanı

M. Kemal

[283] Bay, a.g.e., s. 146.
[284] ATASE Arşivi, BDH Kls.4434, Dos.19, Fih. 2-8.

2.6. 16'ncı Kolordu Komutanı Albay Mustafa Kemal Bey'in Faaliyetleri

2.6.1. Askeri Faaliyetleri

16'ncı Kolordu Komutanlığı birlikleri Sarayiçi bölgesindeki kışlalara yerleşmiş ve eğitimlerini bu kışlalarda yapmıştır. 11'inci Tümen Komutanı tarafından Kışla emniyetinin alındığını ve düşman uçaklarına karşı önceden hazırlanan mevzilere topların yerleştirildiği 16'ncı Kolorduya bildirilmiştir[285]. Kolordu Karargâhı ise Müşirlik Dairesine yerleşmiş ve Albay Mustafa Kemal Bey faaliyetlerini bu binada sürdürmüştür[286]. Birliklerin eğitim, teçhizat ve donatımının eksik olduğunu, birçok malzemenin bakım ve onarımının yapılması gerektiğini tespit eden Albay Mustafa Kemal Bey, yapılacak işlerle ilgili bir planlamaya yapmaya hemen başlamıştır[287]. Birliklerine bir emir yayınlayarak askerlerin elbise, ayakkabı ile hayvanların koşum takımlarının tamiri için özen gösterilmesini kendilerine tahsis edilen günlerde ihtiyaç duydukları her malzemenin bakım onarımlarını yaptırmalarını emretmiştir[288]. Albay Mustafa Kemal Bey, Kolordunun emrine girecek erzak ve cephane kollarının hepsinin tamamlanmadığını, Edirne'ye gelen nakliye kollarının, tümenlerin hayvan ve asker ile diğer ihtiyaçlarını tespit ederek 5'inci Ordu Komutanlığından istemiştir[289].

Tablo 2.1: 2 Şubat 1916 Tarihindeki Hayvan İhtiyacı[290]

S.No	Birlikler	11'inci Tümen	12'nci Tümen
1	Piyade Birlikleri	188	86
2	Topçu Birlikleri	65	95
3	Telgraf Takımı	1	-
4	Süvari Birliği	-	27
5	Erzak ve Cephane Kolları	-	104

[285] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 4.
[286] Müşirlik binası halen askeri birlikler tarafından kullanılmaktadır. Bkz. Latif Bağman-Oral Onur, *Atatürk'ün Yaşamında Edirne*, Günlük Ticaret Gazetesi Tesisleri, İstanbul, 1982, s. 36.; Tunca, 1909, 1913, 1916, 1930 Notları ve Gazi Mustafa Kemal Atatürk Edirne'de, s. 123.
[287] Erikan, a.g.e., s. 159.
[288] ATASE Arşivi, BDH Kls.4438, Dos.38, Fih. 4-2.
[289] ATASE Arşivi, BDH Kls.4434, Dos.19, Fih. 7-14, 7-15.
[290] ATASE Arşivi, BDH Kls.4434, Dos.19, Fih. 7-14.

16'ncı Kolordu Komutanlığı tarafından Çanakkale'den hareket edilirken muhabere malzemeleri ve bir telgraf bölüğünün kolordu emrine verileceğini, bu suretle tüm santral ve telefonların Tursunköy'de bırakılmasının emredildiğini, ancak telgraf bölüğü ve muhabere malzemelerinin halen gelmediğini, muhabere konusunda sıkıntı yaşandığını 5'inci Ordu Komutanlığına bildirmiştir[291].

29 Ocak 1916 tarihinde Lüleburgaz'daki karargâhından ayrılan Ordu Komutanı Liman von Sanders, 16'ncı Kolordu Komutanlığının durumunu ve eğitim seviyesini denetlemek maksadıyla Edirne'ye gelmiştir. Albay Mustafa Kemal Bey ve Tümen Komutanlarıyla beraber önce 30 Ocak'ta 11'inci Tümeni, 31 Ocak'ta ise 12'nci Tümeni denetlemiştir. Birliklerin harbe hazırlık seviyesinin çok iyi olmadığını gören Liman Paşa, birliklerin bir süre sonra tekrar denetleneceğini emretmiştir[292]. Bu denetlemeler ile yapılan tespitleri İ. Hakkı Sunata günlüğünde şu şekilde aktarmıştır:

> *"(...) On birinci fırka bizden epeyce önce gelmiş, Liman Paşa onları teftiş etmiş. İyi bulmuş. Avusturya'ya yahut Almanya'ya gönderecekmiş. Bu yüzden kendilerine ihtiyat zabitlerine kadar, tabanca, dürbün ve askere yeni elbiseler verilmiş[293]. (...) Tabur Komutanı bana bölük kumandanlarını ve vesaiti nakliye kumandanını çağırmamı söyledi. Çağırttım, hepsi geldiler. (...) Tabur Komutanı söze başladı; Alay Kumandanının şifai ve gizli tebliği şu: Bunu fırka ve kolordu böyle istemiş. Yarın Liman Paşa gelecek. On birinci Fırka gibi bizim fırkayı da teftiş edecek. Galiçya cephesine göndermek üzere ayıracak. Hâlbuki bizim şark cephemiz perişan vaziyette. Ruslar, Bayazıt, Van gibi vilayetlerimizi almışlar Erzurum üstüne yürüyorlar. (...) Öz vatanımızı müdafaa etmek dururken Çanakkale'den arta kalan kuvvetlerle Avusturyalıların vatanını kurtarmak bize düşmez. Onun için yarın teftişe çıkarken en güzide ve sağlam neferleri nöbet ve hizmet mahallerine bırakacağız, zayıf ve hastalıklı bütün efradı teftişe sokacağız. Palaskalar bozuk takılacak, her bölükten üç beş kişi öksürecek, aksıracak. Şayet ordu kumandanı bir tatbikat veya hareket yaptıracak olursa her mangadan bir nefer topallayacak ve arada bir yere düşecek. (...) Liman Paşa'nın kıtayı beğenmemesi için ne lazımsa yapılacak. (...) Öğleye doğru Liman Paşa maiyetiyle geldi. (...) Biraz öksürük faslı orda da oldu. Yüz adıma kadar ileride bir ağacı göstererek oraya kadar "marş*

[291] ATASE Arşivi, BDH Kls.4434, Dos.19, Fih. 5-4.

[292] Çalışlar, a.g.e., s. 184.; Sunata, a.g.e., s. 213.; Liman Paşa 11 ve 12'nci Tümenleri ikinci kez 8-9 Mart 1916 tarihinde denetlemiştir. Liman Paşa, Sunata ve Çalışlar'ın günlüğüne göre 12'nci Tümenin denetlemesinde bazı tenkitlerde bulunsa da denetlemelerden memnun ayrılarak Lüleburgaz'a geri dönmüştür. Bkz. Çalışlar, a.g.e., s. 189.; Sunata, a.g.e., s. 219.

[293]Limon Von Sanders, Avrupa'ya gönderilen birliklerin Türkiye'dekilerden tamamen başka bir görünüm arz etmek zorunda olduğunu, en iyi subay ve erlerin gönderildiğini, iyi giyecek ve teçhizatın verildiğini anılarında belirtmiştir. Bkz. Sanders, a.g.e., s. 168.

marş" kumandası verilmesi emretti. (…) her on adımda bir nefer düşmeye başlayınca on beş adımda ayakta kimse kalamaz oldu. Liman Paşa zaten kıpkırmızı bir adamdı bu hale bir kat daha kızardı kan beynine hücum etti. (…) Biraz da bölük kumandanına bağırdı yürüdü gitti. (…) Liman Paşa fena halde kızmış bu teftişe (…) bir ay sonra tekrar teftişe geleceğim demiş (…)."

Albay Mustafa Kemal Bey o günlerde Edirne Erkek Öğretmen Okulunda Müdür Nafiz (Edgüer) Bey'in, "*Slav akını nasıl önlenebilir? Türk- Alman bağlaşmasının bu işteki rolleri"* konulu verdiği bir konferansa katılmıştır. Konferans sonunda Rus ve Slav akımının kesinlikle önlenmesi gereken bir tehlike olduğunu, Türk-Alman bağlaşması buna bir set olsa da bunun bir zorunluluk olmadığını ve Batılı Devletlerin amaçlarının Türkiye'yi her yönden sömürmek olduğunu ifade etmiştir[294]. Halkla daha yakın temas kurmaya başladığı o günlerde yabancı ülkelere güvenmek yerine çarenin kendimizde olduğunu dile getirmiştir. İ. Hakkı Sunata'nın günlüğünde belirttiği ve kolordudan verildiği iddia edilen ve yukarıda bahsi geçen gizli emrin ancak Albay Mustafa Kemal Bey'in ifade ve düşünceleriyle beraber değerlendirildiğinde onun tarafından verilmiş olabileceği ifade edilebilir.

Birliklerin her coğrafyada verilecek görevlere ve çeşitli harekât nevilerine hazır olması maksadıyla eğitim öğretim programları yapılmaya başlanmıştır. Özellikle topçu, piyade ve süvari sınıfı eğitimleri üzerinde daha fazla durulmuştur. 5'inci Ordu Komutanlığınca Topçu birliklerinin[295] talim ve terbiyesi için kritik hususlar birkaç başlık altında belirlenmiş ve birliklere bir emir yayımlanmıştır[296]. Bu emirde belirtilen önemli hususlar şunlardır:

---

[294] Latif Bağman-Oral Onur, Atatürk'ün Yaşamında Edirne, s. 33.

[295]Topçu birlikleri 75 milimetrelik toplardan 305 milimetrelik toplara kadar muhtelif cins top, obüs ve havanlardan kurulmuştur. Bu sınıf, bir sahra (seyyar) ve diğeri kale (ağır) topçusu olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Sahra ordularıyla birlikte hareket eden ve manevra kabiliyeti yüksek bulunan küçük çaplı toplardan oluşan topçuya (75-105 mm'lik) sahra ve seyyar topçu denilmiştir. 105 mm ve daha yukarı çaplarda olup kalelerde, kıyılarda konuşlandırılmış ve kuşatmalarda kullanılan ağır hareketli koşulu büyük çaplı topların teşkil ettiği topçuya da kale topçusu denmiştir. Ancak 1910 yılında çıkarılan bir irade-i seniyye ile koşulu ağır bataryaların gereğinde sahra ve muhasara muharebelerinde ve kısmen kıyı savunmalarında dahi kullanacaklarına nazaran, kale topçu sınıfın adının ağır topçu olarak adlandırılması uygun görülmüş ve bu suretle topçu, sahra ve ağır topçu olmak üzere iki ad altında anılmaya başlanmıştır. Sahra topçu sınıfının erleri toplara binerek veya yaya hareket etmiştir. Sahra topçusunun hayvanla çekilenlerine sahra, hayvan sırtında taşınanlarına da dağ topçusu ismiyle anılmıştır. Genel olarak her topçu bataryası dörder toptan ibaret bir birlik olarak kabul edilmiştir. Bu teşkilatlanma Balkan Savaşı'ndan İstiklâl Savaşı'na kadar olan devrede de uygulanmıştır. Bkz. Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III Cilt 6'ncı Kısım (1908-1920), s. 144.

[296] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih.1, 1-1.

- Mühimmatın birlikler tarafından idareli olarak kullanılması ve israf edilmemesi, uygun miktarda bir kısım mühimmatın devamlı elde bulundurulması ve kullanılan cephane miktarının da hemen tamamlanması istenmiştir.

- Muharebeye katılan hayvanların devamlı gözetim altında bulundurulmasının, taarruz mevzilerinde bulunarak muharebe cephesini mıntıkalara taksim etmenin ve düşmanın en çok hareket ettiği yollar ile derelere atış yapmak üzere özel topçu istihdam etmenin zaruri olduğuna vurgu yapılmıştır.

- Top mermisinin atılacak yerini doğru belirleyerek oraya atabilmenin çok önemli olduğu, bu şekilde atış yapıldığında, piyadenin kuvvetini takviye edileceği gibi düşmanın da önemsiz hale geleceği belirtilmiştir. Bu ateş etme veya ateşle karşılık verme özellikle ileri hatlarda piyadeyi ateşle ezen düşmana karşı derhal icra edildiği takdirde, düşmanın güçsüz kalması hususuna daha iyi hizmet edeceği üzerinde durulmuştur.

- Düşman topçusunu taarruza geçmeden önce iş göremeyecek bir hale getirilmeye özen gösterilmesinin önemli olduğu anlatılmıştır. Açık alanda görülerek tanınan düşman topçusunu takip etmek ve gözlemek, cephanelerini seri atışla vurmanın zafere giden yolda çok değerli olduğu, bu atışların çarpışmalı ve uygun miktarda mühimmatla yapılması gerektiği belirtilmiştir. Açık surette tanınmayan topçuya karşı böyle bir tesirli bombardımanın az etki yapacağı, bu gibi görünmeyen düşman topçu bataryalarını en iyi olarak gündüz yapılan bir taarruzla yoğun bir ateş altında tutulması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Çok miktarda cephanenin bu husus için hazır bulunmasını, düşman topçularını tanıyabilmek için taarruz gününe kadar mütemadiyen gözetleme yapılmasını, özellikle düşman mevzilerinin top çaplarının, top adetlerinin ve hangi günlerde hangi hedeflere ateş edildiğinin kayıt edilmesi emredilmiştir.

- Düşman piyade mevzilerinin hücuma müsait bir hale getirilmesi için;

  1. Dikkatli bir hazırlık,

  2. Topçu bataryaları tarafından hatasız olarak icra edilmiş atışlar,

  3. Atışlarda hedefte mükemmel isabetin sağlanmasının gerekli olduğu ve muhakkak yapılması gerektiği belirtilmiştir.

Raporda *"Dikkatli Bir Hazırlık"* başlığının altında belirtilen faaliyetler ve bu hazırlığın nasıl yapılacağına dair uyarılar olarak;

- Düşman mevzilerinin en yakın mesafeden incelenmesi,
- Aynı göreve yönelik tahsis edilen piyade ve topçu birliklerinin komutanları arasında iyi bir irtibat ve devamlı haberleşme sağlanması,
- Düşman makineli tüfekleriyle ateş mevzilerinin, hendekleri ve siper ağızlarının yerlerinin belirlenmesi,
- Düşman ileri hatlarındaki hendeklerinin ateş esnasında piyademizin tahrip parçalarından geriye fırlayanlardan etkilenmemesi için nerede ve nereye kadar kendi siperlerini tahliye etmesi gerektiğinin önceden planlanması,
- Kendi piyade mevziilerimizin yerleri hususi işaretler ile geride bulunan piyadeye tanıtılması, tahliye edilmiş siperlerimizle içinde asker bulunan siperlerimizi düşmanın tanımaması için kesinlikle bir emare veya herhangi bir malzeme bırakılmaması,
- Topçu ve piyade birliklerinin komutanları arasındaki telefon irtibatı gayet itinalı tesis edilmesi ve telefon kablolarının hendeklerin içerisindeki derin oluklarla yapılması, bu hususun çok önemli olduğunun tüm personel tarafından bilinmesi,
- Genişletilerek diğer yerlere de telefon hattı çekilmesi için yeterli malzeme elde edilir edilmez derhal telefon hatları çekilerek muhaberenin genişletilmesi,
- Herhangi bir talim veya ateş başlamadan önce telefon tesisatının kontrol edilmesi için ve ihtiyaç halinde gerekli onarımın tamiratın zamanında yapılabilmesi için posta erleri yetiştirilmesi emredilmiştir.

Raporda *"Topçu bataryaları tarafından hatasız olarak icra edilmiş atışlar"* başlığı altında belirtilen faaliyetler ve dikkat edilecek hususlar olarak;

- Topçu komutanları atış yapan bataryaların yanında bizzat bulunarak nezaret etmesi ve gerektiğinde müdahale etmesi, bu atışların sürekli yapılmasının başarıyı artıracağının unutulmamasını, zira bu yapılan atışlarla düşmanda taarruz hazırlığında bulunduğumuz hissi yaratılacağı,
- Her bir batarya kendisine tahsis edilmesi muhtemel bütün hedeflere karşı atış yapması, düşman avcı hatlarına yapılan topçu atışlarında bazı namluların çok atış yaparak isabetlerinin azalmış bulunmaları halinde bataryaların her bir topuyla ayrı ayrı atış yapmasının gerektiğinin zaruri olduğu,

- Bu atışlarda mesafe ile her bir topun atışı için ayrı ayrı kayıt altına alınması, atışlarımızın kendi avcı hatlarımıza hasar yapabilecek bazı atışlarda olabileceğinden o avcı hatları zaman zaman tahliye edilmesi gerektiği belirtilmiştir.

Raporda bir diğer başlık olan *"Atışlarda hedeflerde mükemmel isabetin sağlanması"* başlığı altında ise muharebelerde edinilen tecrübelerin ışığında eğitici ve tavsiye niteliğinde verilen önemli bilgiler şu şekildedir;

- Tesirli atışlar için bir örnek mevcut değildir. Ancak tecrübe ile kazanılmış bilinen kurallar, bilgiler mevcuttur. Atışların tesirinde topçu bataryalarının vazifeleri vardır. Bunlar; düşman mevziilerinin ve bunlarla birlikte tel örgülerinin tahribi, avcı hendeklerindeki düşman piyadesinin muharebe edemez hale gelmeleri veya hiç olmazsa ateş edecek bir şekilde vaziyet alamamaları ve düşman taarruzunun sonuçsuz bırakılmasıdır.
- Sahra toplarının atışlarına yardım eden ve atış icra eden bir bataryanın tahminen cephesi 200 metre genişliğindedir. Bu muharebe mıntıkasını ateş altına alabilmesi için 4-5 saatlik bir canlı ateş etmesi yeterlidir. Atış yapılacak topların cins ve mühimmat miktarları şu şekilde verilmiştir;

1. 21 cm.lik bir havan bataryasında 75 atım,
2. 15 cm.lik seri ağır obüs bataryasında150 atım,
3. 10,5 cm.lik hafif obüs bataryasında 150 atım,
4. 10 cm.lik uzun top bataryasında 150 atım,
5. 13 cm.lik uzun top bataryasında 100 atımdır.

- Sahra topları için uygun atış miktarı beyan edilemez. Eldeki kuvvet ile çoğunlukla bir mevziinin her bölgesi birden ateş altına alınamaz. Bundan dolayı mevzilerin kısım kısım ve sırayla atışla dövülmeleri gerekir. Her bataryanın daha evvelden hangi yeni hedeflere veya hangi yeni arazi mıntıkalarına atış yapacağının belirlenmesi gerekir. Hedef mesafeleri, atış adetleri gibi hususlar kayıt edilmiş olmalıdır. En ilerideki düşman mevziilerine atış yapacak bataryaların, düşmanın Türk topçusunun ateşinden kurtulmak için geriye çekilerek istifade edebileceğinden, önceden hazırlanmış mevzilere karşı da atış yapmaları gerekir. Atış yapan bataryaların ateşleme halinde olan sahra bataryaları düşman ile karşılıklı

bombardıman vaziyetinde daima tahribat verdirerek düşmanın siperlerini tahrip edebilirler. Bu maksadın hâsıl olabilmesi için bataryaların tekrar tekrar ateş ettiği kadar düşman mevzilerine doğru hareket etmiş olmaları gerekir. Bu mesafe azami olarak 1.500 metreyi geçmemelidir.

- Düşman avcı birliklerini muharebeden hariç kılmak için sahra bataryalarının ihtiraklı tane[297] kullanmaları özellikle gereklidir. Sahra bataryaları düşmanın tel örgülerinde yarık ve delik açmak için daha uygundur. Hala muharebeye muktedir düşman askerinin moralini kökünden sarsmak ve bunları gizli yerlerinden çıkartmak için muhtelif çaptaki bütün toplarla çarpışmalı olarak hücumdan 10 dakika önce atışa başlanılması yeterlidir.
- Uzun müddet devam eden bir sağanak ateşi altında devamlı atış yapılması çok kolay aksayabileceği gibi Türk piyadesi içinde devamlı tehlikeli durumlar yaratabilir.
- İkinci defa atıştan sonra planlanmış zamana nazaran ateş, genellikle düşman hattının yarılması gereken kısmı üzerinden kaldırılarak düşmanın daha gerilere tevcih edilmelidir. İşte tam bu esnada düşmanın ateş eden mevzilerine ve makineli tüfeklerine, düşman topçusuna karşı bütün kuvvet ve kudretle ateş etmek gereklidir.
- Düşmanın gerilerine yapılan başarılı bir atış, aynı zamanda düşmanın bir mukabil bir taarruzunu sekteye uğratarak bir ateş perdesi oluşturacaktır.
- Düşman mevzileri taarruz etmeye uygun bir hal aldığı zaman bataryalar daha önceden planlaması yapılmış bir atış programına göre ve düşman mevzilerinin hücuma elverişli hale geldiğinde bataryalar programda yazılan hususlara göre hareket etmelidir. Bu program ise Ordu Topçu Komutanlığı tarafından taarruzdan önce verilecek olan ateş emrinde belirtilmiş olmalıdır. Savaş ilerledikçe artık batarya komutanları kendileri inisiyatif alarak atış yapmalıdır. Hangi hedefe, nereye ateş edeceğim diye emir beklemek kesinlikle uygun bir hal tarzı değildir.

5'inci Ordu Komutanlığı verdiği bu emirle Çanakkale Cephesi'nde çoğunlukla savunma ve mevzi muharebesi yapan birliklerin eğitim seviyesini yükseltmeye ve diğer cephelerde verilecek taarruz görevlerine birlikleri hazırlamaya çalıştığı, aynı

[297] İhtiraklı taneli mermilerin, ateşleme sistemleri farklı olup patladıkları zaman parçalarıyla etki yapar. Bkz. Bayram Akgün, *"Çanakkale Müstahkem Mevkii'ye Bağlı Top Mermisi Çeşitleri"*, http://www.geliboluyuanlamak.com/748_canakkale-mustahkem-mevkiiye-bagli-top-mermisi-cesitleri-bayram-akgun.html., Erişim zamanı: 21.08.2021.

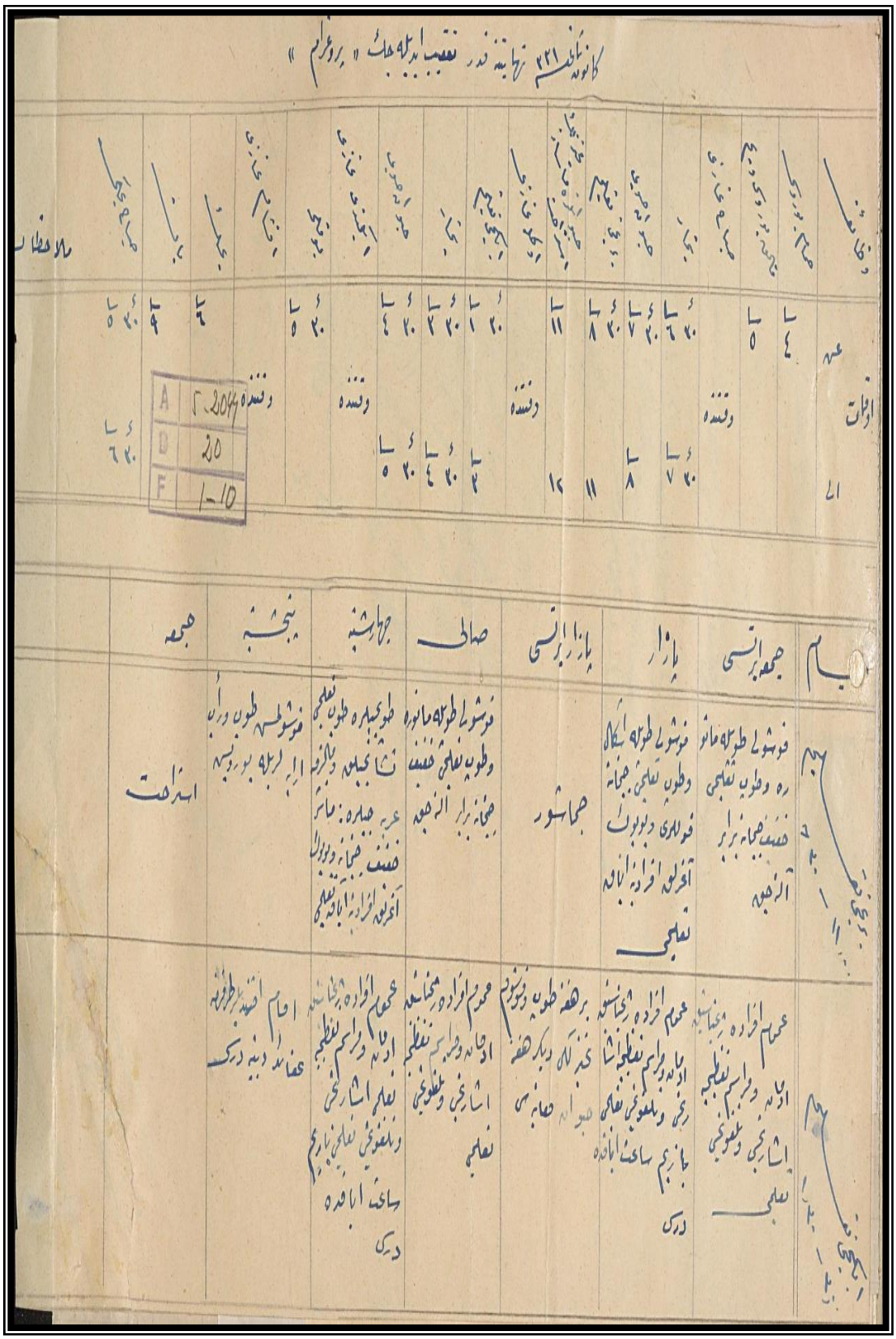
zamanda Çanakkale Cephesi'nde topçu atışlarında kazanılan tecrübelerinde bu emre yansıdığı söylenebilir.

5'inci Ordu Komutanlığı 4 Şubat 1916 tarihinde gönderdiği başka bir emirle de ileri bir tarihte topçu birliklerinin bir heyet tarafından denetleneceğini bildirmiştir. Denetleme hazırlıklarında hayvanatın fazla yorulmaması konusunda birlikleri uyarmıştır. Denetlemede toplar, hayvanat, cephane ve tüm teçhizatın denetleneceği alay ve tabur komutanlarının da birliklerin başında bulunması gerektiği emredilmiştir. Gerekli hazırlıkların yapılarak denetleme planının Kolordu Komutanlığınca Ordu Komutanlığına gönderilmesini istenmiştir[298].

Albay Mustafa Kemal Bey bu emri almasına müteakiben birliklerine 8 ve 12 Şubat 1916 tarihinde denetleme hazırlık emirleri yayınlamıştır. Emirlerinde; gelecek denetleme heyeti için binek hayvanların hazır edilmesini, denetlemede birliklerin bulunacağı yerler ve birlik komutanlarının dikkat edeceği hususları belirtmiştir[299]. Bu emri alan birlikler hazırlıklara başlamış ve 12'nci Tümen 10 Şubat 1916 tarihinde denetlemeye yönelik bir tatbikat yapacağını 16'ncı Kolordu Komutanlığına bildirmiştir[300]. Kolordu Komutanlığınca denetleme hazırlıklarının bir plan dâhilinde yapılması ve birliklerin muharebe hazırlıklarının artırılması maksadıyla 13 Şubat 1916 tarihine kadar uygulanacak günlük ve haftalık bir program hazırlanarak birliklere gönderilmiştir[301]. Planlanan denetleme 14 Şubat 1916 tarihinde gerçekleştirilmiştir[302].

[298] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 1-5.
[299] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 1-3, 1-7.
[300] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 1-8.
[301] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih.1-10.
[302] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 1-6.

Görsel 1.10: 13 Şubat 1916 Tarihine Kadar Uygulanacak Günlük ve Haftalık Program[303]

[303] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos.38, Fih.1-10.

Tablo 1.2: 13 Şubat 1916'a kadar Takip Edilecek Günlük Program Transkripsiyonu[304]

Vazifeler	Başlangıç	Vakti	Bitiş
Hamam borusu	04:00		
Kalk borusu ve yem	05:00		
Sabah namazı		Vaktinde	
Tımar	06:30		07:30
Hayvan suyu	07:30		08:00
Birinci talim	08:30		11:00
Muhayyerlik hayvanlara masaj istirahat	11:00		12:00
Öğle namazı		Vaktinde	
İkinci talim	01:30		03:00
Tımar	03:30		04:30
Hayvan suyu	04:30		05:30
İkindi namazı		Vaktinde	
Yoklama	05:30		
Akşam namazı		Vaktinde	
Yemek	06:00		
Yat	09:00		
Sabah yemeği	05:30		06:30
Mülahazat[305]			

[304]Çalışmamızda yer alan bu belgede, günlük ve haftalık olarak yayımlanan programın, denetlemelere yönelik yapıldığı açık olarak yazmasa da programın 13 Şubat 1916 tarihinde (denetlemeden bir gün önce) sona erdiğinden ve sadece topçu birlikleri için yapıldığından denetlemeye yönelik olarak hazırlandığı kanaatine varılmıştır.

[305] Açıklamalar, Düşünceler. Bkz. Türk Dil Kurumu (TDK), http://sozluk.gov.tr/, Erişim Tarihi: 25.10.2021

Tablo 1.3: Topçu Birlikleri Haftalık Eğitim Programı Transkripsiyonu

Zamanı	**Cumartesi**	**Pazar**	**Pazartesi**	**Salı**	**Çarşamba**	**Perşembe**	**Cuma**
Birinci Talim 08:30 - 11:00	Koşulu topla manevra ve top talimi, hafif cephane beraber alınacak	Koşulu topla eşkâl ve top talimi, cephane kolları ve büyük ağırlık efradına ayak talimi	Çamaşır	Koşulu topla manevra ve top talimi hafif cephane beraber alınacak	Topçulara top talimi, nişancılık ve malzeme arabacılara hafif cephane ve büyük ağırlık efradına ayak talimi	Koşulmuş top ve arabalarla yürüyüş	İstirahat
İkinci Talim 01:30 - 03:00	Umumu efrada yanaşık idman[306] ve merasim-i tazime işaretçi ve telefoncu talimi	Umumu efrada yanaşık idman ve merasim-i tazime işaretçi ve telefoncu talimi yarım saat ayakta ders	Bir hafta top ve koşum talimi diğer hafta hayvan muayenesi	Umumu efrada yanaşık idman ve merasim-i tazime işaretçi ve telefoncu talimi	Umumu efrada yanaşık idman ve merasim-i tazime talimi, işaretçi ve telefoncu talimi, yarım saat ayakta ders	İmam efendi tarafından akaid-i diniyye dersi[307]	

Albay Mustafa Kemal Bey, hazırladığı eğitim programlarıyla öncelikle askerlerin fiziki ve bedeni yeterliliklerini geliştirmeyi ve onlara askerî disiplin kazandırmayı amaçladığı görülmektedir. Sonrasında ise hayvanları dâhil olmak üzere birlik bütünlüğü içerisinde eğitim yaptırarak onların muharebelere her zaman hazır olmalarını sağlamıştır. Günlük eğitim programında namaz vakitlerine zaman ayırması, Perşembe günü öğleden sonra programa dâhil ettiği din dersleri ve Cuma Namazından önceki vakitleri istirahat zamanı olarak planlaması askerlerin dini vecibelerini yerine getirmesine de değer verdiğini göstermektedir. Albay Mustafa

[306]Disiplin eğitimi.
[307]Dini inanç ve esasları, temelleri, imanın esaslarını konularını içeren dini bilgiler dersi.

Kemal Bey, birliklerinin askeri talim ve terbiyelerini daha ileri seviyelere çıkarmak maksadıyla topçu, piyade, süvari, istihkâm ve sıhhiye birliklerinin başta subayları ve kollar olmak üzere savaş esnasında talim ve terbiyesini detaylı olarak belirten programlar ile emir ve talimatları bir kitapçık haline getirerek birliklerine yayınlamıştır. Birliklerin uygulayacağı eğitimlerin planlaması için örnek haftalık ve günlük eğitim programları yapmıştır.

Tablo 1.4: Kolların Eğitim Programı[308]

	1'inci Ders Talimi	2'nci Ders Talimi
1'inci Hafta	Dar yollarda tek kolda yürümek ve dönmek, takım kolunda park teşkili, tek kolda adi, kısa, sessiz ve hızlı yürütmek, yolun bir tarafının tekip edilerek kırılan arabanın dışarı çıkarılması, yürüyüşlerde kolların emniyet hizmetleri: Kolların yanlarını sağlamlaştırmak ve düşman topraklarında asi ahaliye karşı korunma önlemleri almak.	Askerlerin kıyafetlerinin tanzimi; silahsız askerlerin yerleştirilmesi ve duruşu, askerî terbiyeden – üstüne karşı askerin tavır ve hareketi, bir emrin alınması ve tekrarı.
2'nci Hafta	Düz arazide: Çeşitli park düzenleri, arızalı arazide tek kolda uzun ve hızlı yürüyüş, çeşitli arazide hareket; ustaca cephe oluşturmak, zorlu yerlerden, engellerden geçirmek, durdurmak, geriye almak, dönüşler yaptırmak, hizaya alıştırmak, dönüşlerde hizayı buldurmak .	Silahlı askerlere: Diz üstünde silah doldurtmak ve boşaltmak, yere yatmak, nişan duruşu, nişangâh taksimatı ve tanzimi Silahlı askerin duruşu ve resmi tazimi.
3'üncü Hafta	Önceki haftaların tekrarı, cephe büyütmek, küçültmek. (Düşman ateşi dâhilinde, cephane ikmali için topçu ateşlerine karşı)	İstinatlı, istinatsız nişan duruşları. Atış.
4'üncü Hafta	Genel olarak önceki haftaların tekrarı ''Saffiharp ve takım kolundan tek, çift koluna ve tek, çift kolundan: saffiharp, takım koluna geçirmek''	Basit avcılık ve muharebe.
Uyarı: Yolun bir tarafını takip etmek ve her zaman sağlam bir inzibat oluşturmak, kolların talim ve terbiyelerinde birinci derece dikkate alınacaktır.		

[308]Mustafa Kemal, *Ta'lim ve Terbiyye Hakkında Emir ve Program,* ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2016, s. 46.

Tablo 1.5: Bir Haftalık Program Örneği[309]

Cumartesi	Pazar	Pazartesi	Salı	Çarşamba	Perşembe	Cuma
	Saat 04.30 evvelde	Kalk				
04.45'ten	07.00'ye kadar	Tımar	Su	Yemek		
Saat 07.00-11.00 Manej talimi ve yaya muharebe için inmek ve binmek	Saat 07.00'de arazi üzerine seferiye hizmetlerine çıkmak bölük yüzbaşısının emri altına maksat bir keşif kolu nasıl kurulur ve nasıl hareket eder? Aynı zamanda yürüyüş kolu talimi.	Hayvanlar için istirahat günü saat 07.00'den saat 08.00'e kadar hayvanların teçhizatlarının temizlenmesi saat 09.00'dan saat 11.00'e kadar bütün hayvanların teftiş ve muayenesi	Sabah saat 07.00 Pazar günü gibi araziye çıkmak vs.	Cumartesi günkü görevler	Pazar günkü görevler	
	Saat 11.00'den saat 11.30'a kadar	Tımar[310]				
		Saat 11.30 ile	12.00 yemek ve istirahat			
		12.00'den 13.00'a kadar	Hayvanları sulamak ve askerlerin	Üst baş kıyafet temizlikleri		
	13.00'ten	13.30'a kadar	Askerlerin teçhizatının muayenesi	… bir çeşit teçhizat muayene edilmelidir.		
Saat 13.30 ile 15.00 teorik dersler emirberlik ve keşif kolunda saat 15.00 ile 16.00 yay talimi resmitazim	13.30'dan 16.00'ya kadar atış dersleri	Birden üçe kadar seferiye hizmetleri ve yaya taliminden dersler 15.00 ile 16.00 silah talimi nişan terbiyesi nişan vaziyetleri	Pazar günkü hareket ve görevler	Saat 13.00'ten 15.00'e kadar seferiyeden ve yaya taliminden teorik ders saat 15.00'ten saat 16.00'ya kadar avcılık hareketleri	Çamaşır ve temizlik	
		Saat 16.00'dan sonra	Ahır hizmetleri	ve yemek		

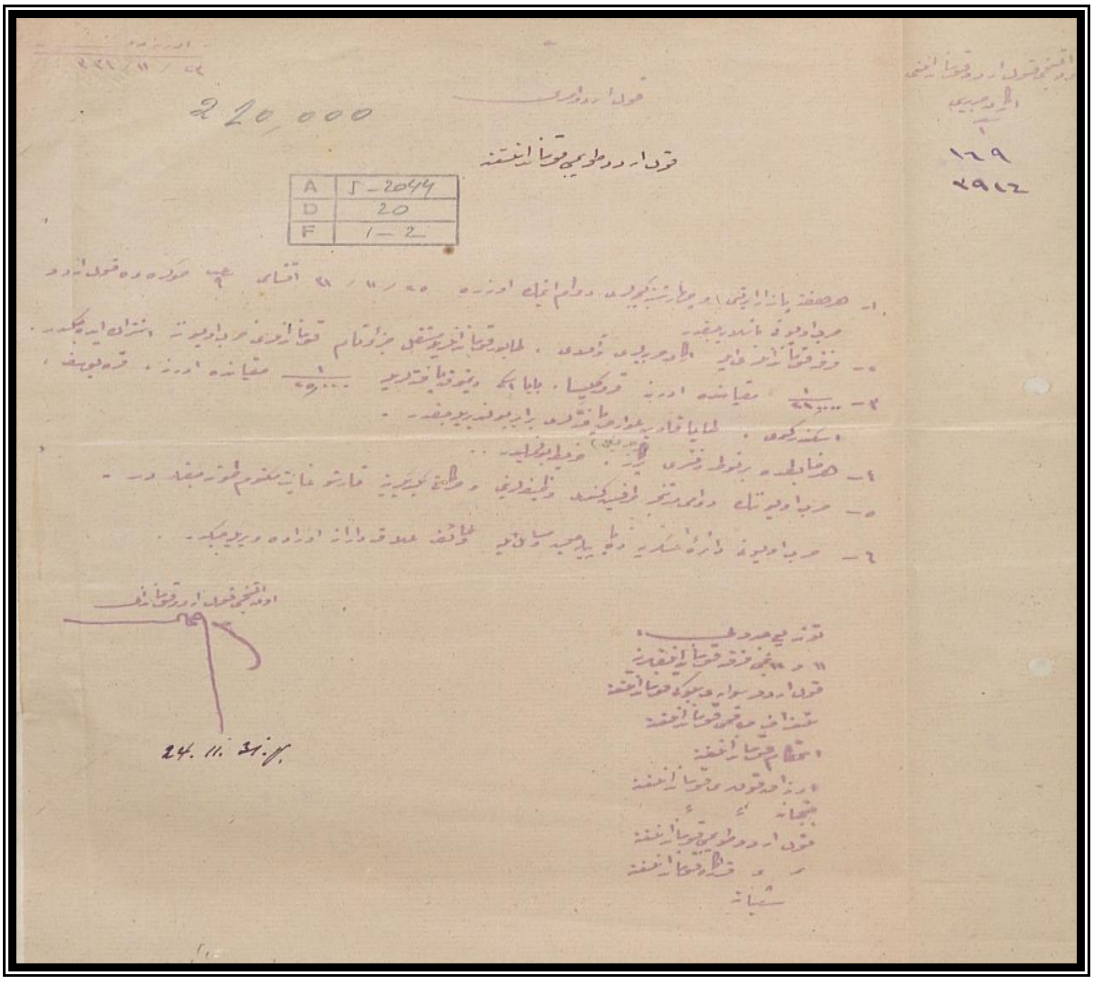
[309] Kemal, Ta'lim ve Terbiyye Hakkında Emir ve Program, s. 38.
[310] At eğitimi.

Albay Mustafa Kemal Bey, bu kitapçığı, *"16'ncı Kolordunun çeşitli sınıflarının talim ve terbiyesine dair talimat ve programların birer örneğinin yüce dikkatinize sunulmak üzere EK'te gönderildiğini arz ederim."* ifadeleriyle 5'inci Ordu Komutanlığına da göndermiştir. Subayların harekât alanında taktik açıdan yeterli olmalarını, onların teorik derslerden daha ziyade arazi üzerinde savaş alanını canlandırarak eğitim görmelerini, teorik derslerin ise savaş alanında kazanılan tecrübelerin yönergeler ile bağdaştırılarak konferanslar şeklinde yapılmasının daha faydalı olacağını belirtmiştir[311]. O katıldığı savaşlarda astlarının düşünce ve kabiliyetlerini tanıyarak ve onların bu özellikleri çerçevesinde sevk ve idare ederek başarı ederek başarı sağlamıştır[312].

5 Şubat 1916 tarihinde subayların akşam saatlerinde katılacağı harp oyunu[313] emrini yazarak birliklerine göndermiştir. Albay Mustafa Kemal Bey bu emirde, kolordu harp oyununun her hafta Pazartesi ve Çarşamba geceleri devam etmek üzere 7 Şubat 1916 akşamı saat 9.00'dan sonra başlayacağını bildirmiştir. Bu oyuna tümen komutanları ile karargâh personeli, alay ve tabur komutanlarının iştirak etmesini istemiştir. Her subayın yanında, 1/210.000 ölçekte Edirne, Kırkkilise, Babaeski paftaları ile 1/25.000 ölçekte Edirne, Kara Yusuf, İskender Köy, Taya Kadın paftalarının haritalarını ve birde not defteri bulundurmalarını emretmiştir. Harp oyununun devamı müddetince tarafların kendi vazifelerini ve harekâtını diğer tarafa karşı oldukça gizli tutmasını vurgulamıştır[314]. Böylece harp oyunu esnasında hem astlarının düşüncelerini ve taktik bilgi seviyelerini ölçebilmiş ve onları daha yakından tanıma imkânı bulmuştur. Albay Mustafa Kemal Bey Çanakkale Savaşı kahramanı ve yorgunu olan bu birliklerin talim ve terbiyesiyle zevkle ilgilenmiştir[315].

[311] Kemal, Ta'lim ve Terbiyye Hakkında Emir ve Program, s. 3.; Çalışlar, a.g.e., s. 185.
[312] Nusret Baycan, *Atatürk ve Askerlik Sanatı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1985, s. 32.
[313] Harita veya tatbik krokisi üzerinde askerî durumun ana hatlarıyla gösterildiği, içinde komutan ve/veya karargâh subayları sıfatıyla karar alınmasını, emirler verilmesini ve planlama yapılmasını gerektiren görevleri ihtiva eden tatbikatlardır. Bkz. Mehmet Fatih Baş, "Savaş Oyunlarının Tarihi ve Kullanımı Üzerine bir Değerlendirme", *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi 1*, No. 2, 2020, s. 119.
[314] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih.1-2.
[315] Gürer, a.g.e., s. 164.

Görsel 1.11: Albay Mustafa Kemal Bey'in Harp Oyunu Konulu Emri[316]

Çanakkale Savaşı'na ordudaki subay sınıfının önemli bir kısmı katılmıştır. Teorik alt yapılarını harbiye eğitimi ile sağlam bir şekilde alan bu subaylar, cephede her gün ölüm kalım mücadelesi verilen siper muharebelerini yapmıştır. Her türlü zorluğa karşı beraberce göğüs germeleri, dönemin en güçlü iki ülkesi olan İngiliz ve Fransız askerlerine geçit vermemeleri, aralarında kuvvetli bir silah arkadaşlığı doğurmuş, moral ve motivasyonlarını artırmış, birlik ve beraberliklerini güçlendirmiştir. Aralarında bir birlik ruhu oluşmuştur[317]. Yorgun olsalar da yeni cephelerde verilecek her türlü görevlere Albay Mustafa Kemal Bey'in talim ve terbiye programlarıyla hazırlanmaya başlamışlardır.

[316] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos.38, Fih.1-2. Bu belge, Ta'lim ve Terbiyye Hakkında Emir ve Program kitapçığında belirtilen harp oyunu ile ilgilidir. Ancak kitapçıkta bulunmamaktadır. Bu belge çalışmamızda yer almıştır.
[317] Uyar, a.g.e., s. 516.

Albay Mustafa Kemal Bey, askerlik hayatı boyunca her zaman inisiyatif kullanmayı bilmiş, doğru kararlar almış ve sıkı bir disiplin içinde çalışmıştır. Bu özelliklerini aldığı talim ve terbiyeye borçludur. Ona göre *"sıkı bir askerî disiplinin sağlanması gerek birlik komutanlarına ve gerekse askerlerin özellikle harbe hazırlanmalarına bağlıdır."*[318]. Bu düşüncelerle emir komuta ettiği birliklerini en iyi seviyede harbe hazırlamayı amaç edinmiştir. Harbe hazırlanmakta olan askerler gündüz vakitlerinde Sarayiçi bölgesinde eğitim yapmış[319], akşam saatlerinde de subaylar harp oyunlaması yaparak neredeyse tüm zamanlarını talim ve terbiye ile geçirmişlerdir. Zamanın kısıtlılığından dolayı hemen manga dâhilinde eğitimlere başlanmış, ardından takım dâhilinde çalışılmıştır. Manga ile yapılan eğitimlerde her askerin hareketlerini ve hatasını daha iyi tespit edilebileceğini yazdığı talim ve terbiye hakkındaki emrinde belirtmiştir[320].

Albay Mustafa Kemal Bey, gündüz saatlerinde bu yoğun eğitimleri denetlerken, akşamları da çoğunlukla harp oyunlarına katılmıştır. İzzettin Bey günlüğüne, 9, 14, 16 ve 23 Şubat 1916 tarihlerinde gece harp oyununa katıldıklarını aktarmıştır. 23 Şubat tarihinde ise gün boyunca harp oyununun tenkitleri ve katılan subaylarla karşılıklı müzakereleri yapılmıştır[321].

Albay Mustafa Kemal Bey, bu dönemde yedi sayfalık "*Tabiye Meselesinin Halli ve Emirlerin Sureti Tahririne Dair Nesayih"* isimli bir kitapçık yayımlamıştır[322]. Bu kitapçık Çanakkale Savaşı'ndan çok kısa bir süre sonra yazdığından oldukça zengin bilgilerle doludur[323]. Kolordu Komutanı olarak düşüncelerini ve taktik sahada uygulanacak hareket tarzlarını, verilecek emirlerin nasıl ve neleri kapsaması gerektiğini anlatmıştır. Subayları savaşa hazırlamayı amaç edinen, talimnamelerde

---

[318] Kemal, Ta'lim ve Terbiyye Hakkında Emir ve Program, s. 3.
[319] Tezer, a.g.e., s. 27.
[320] Kemal, Ta'lim ve Terbiyye Hakkında Emir ve Program, s. 10.
[321] Çalışlar, a.g.e., s. 184-187.
[322] Bu kitapçık Edirne Sanayi Mektebi matbaasında bastırılarak yayımlanmıştır. Yayımlandığı tarihten 73 yıl sonra gün yüzüne çıkarılabilmiş ve ilk 10 Kasım 1989 tarihinde Harp Akademileri mensuplarına tanıtılmış, 1990 yılında *"Tabiye Meselesinin Halli ve Emirlerin Sureti Tahririne Dair Nesayih"* (Taktik Meselenin Çözümü ve Emirlerin Yazılmasına Dair Öğütler) ismi ile basılmıştır. Bkz. Çalışlar, a.g.e., s. 192.; Mustafa Kemal, *Taktik Meselesinin Çözümü ve Emirlerin Yazılmasına Dair Öğütleri*, 3. Baskı, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2011.
[323] George Gawrych, "Mustafa Kemal Atatürk: From Tactial to Strategic Thought*", 1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul, 2014, s. 615.

yazılı olan bilgilerden ziyade tecrübeyle kazanılan pratik bilgilerin ne zaman ve nasıl kullanılacağını ele almıştır. Çanakkale Cephesi'nde aldığı istihbarat raporlarının hiçbirinde düşmanın kuvvetinin doğru olarak anlaşılabildiğine rastlamadığını ifade etmiş, düşmanın planlarını ortaya çıkarmak için en iyi yöntemin, kendini düşmanın yerine koymak ve onun bakış açısından meseleyi çözmek olduğunu belirtmiştir. Taarruz[324], savunma[325] ve geri çekilme[326] harekâtlarının her üçünü de icra edecek şekilde birliklerini hazırlamak istemiştir. Pratik bilgiler vererek, subayları analizlere dayalı ve doğru kararlar alabilen, inisiyatif kullanabilen liderler olarak yetiştirmeyi amaçlamıştır. Yazdığı hususların bütün subaylar tarafından bilinmesinin önemli olduğunu vurgulamıştır.

Piyade ve süvari sınıflarının eğitimlerinin hızlandırılmasına ayrı bir önem vermiş, 1 ve 5 Şubat 1916 tarihinde yazdığı emirlerde bu birliklerin *"mümkün olduğunca çabuk yetiştirilmesini bütün komutan ve subaylardan talep ederim."* şeklinde belirtmiştir[327]. Tümenlere 23 Şubat 1916 tarihinde yazdığı emirde süvari subaylarının yetiştirilmesinin artık tümenlerin değil, Kolordu Komutanlığınca bizzat Binbaşı Veli Bey tarafından yapılacağını, lüzumsuz askerlerin eğitime gönderilmemesini istemiştir[328].

Yaptığı denetlemeler ve harp oyunun sonundaki tespitlerini de içeren *"Ta'lîm ve Terbiye-i Askeriyye Hakkında Nokta-i Nazarlar"* isimli bir kitapçığı da 28-29 Şubat 1916 tarihinde yayınlamıştır[329]. Bu eserde askerî talim ve terbiyenin kaç şekilde icra edileceğini, bunların amacının ve önemin ne olacağını ifade etmiştir. Yapılan eğitimlerin asıl maksadının harbi kazanmak olduğunu vurgulamıştır[330]. Albay Mustafa Kemal Bey yayınladığı bu kitapçıkta;

---

[324]Taarruz: Muharebeye giren kuvvetlerin belirli bir arazi kesimini ele geçirmek veya düşman kuvvetlerini imha etmek amacıyla yapılan bir muharebe şeklidir. Bkz. Muzaffer Erendil, *Tarihte Strateji: Askeri Stratejiden Milli Stratejiye*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1998, s. 14.

[325]Savunma: Uygun bir arazi kesiminde mevzilenerek, ateş, engel ve yakın muharebe ile düşmanın taarruz gücünü ve azmini yok etmeyi esas alan bir muharebe şeklidir. Bkz. Erendil, a.g.e., s. 19.

[326]Geri Çekilme: Bir birliğin düşmandan geriye doğru düşman baskısı ile veya kendi isteğimizle yapılan bir harekât türüdür. Bkz. Erendil, a.g.e., s. 20.

[327] Kemal, Ta'lim ve Terbiyye Hakkında Emir ve Program, a.g.e., s. 9-39.

[328] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih.1-43.

[329] Mustafa Kemal, *Ta'lîm ve Terbiye-i Askeriyye Hakkında Nokta-i Nazarlar*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2011.

[330] Kemal, Ta'lîm ve Terbiye-i Askeriyye Hakkında Nokta-i Nazarlar, s. 3.

"Bir askerî birlik ile iş yapmak isterseniz, o birliği teşkil eden askerleri birer birer hazırlayınız. Çünkü her durum karşısında idaresi mümkün bir askerî birlik ancak münferit talim ve terbiye sayesinde meydana getirilebilir. Askerin talim ve terbiyesinde yapılacak işler kurallarıyla birlikte icra edilir, askere talim ettirilen ve öğretilen şeylerde onların bilgi ve anlayış dereceleri göz önüne alınırsa askerin bilgisini artırmasına doğrudan doğruya yardım edildiği gibi, subaylar için de idareleri altında bulunan askerlerin tavır ve güçlerini anlamak ve emniyetlerini, güvenlerini kazanmak mümkün olur. İşte bu emniyet ve güven sayesinde askerî disiplin ve düzen sağlamlaştırılır."[331].

Şeklindeki sözleriyle eğitimin önemine vurgu yapmıştır. O'nun kolordu komutanlığı döneminde Edirne'de yazdığı bu kitapçıklarda verdiği mesajların halen güncelliğini koruduğu, özellikle genç rütbedeki personele rehberlik ettiği söylenebilir[332]. Albay Mustafa Kemal Bey devamlı birlikleri ile iç içe olmuş, her fırsatta tespit ettiği aksaklıkları birliklerine emir olarak yayınlamıştır. 21 Şubat 1916 tarihinde 11'nci Tümeni denetlemesinden[333] sonra tespit ettiği hususları tüm birliklerine 22 Şubat 1916 tarihinde bildirerek bu hususlara dikkat etmelerini ve bunların bir daha tekrarlanmamasını istemiştir[334]. Bu belge, Albay Mustafa Kemal Bey'in kolordu komutanlığı döneminde emir komutası altındaki birlikleri taktik açıdan değerlendirmesi ve önem verdiği hususları belirtmesi bakımından oldukça önemlidir. Ana hatlarıyla bu hususlar şunlardır;

- Yürüyüşler daha serbest ve canlı olmalıdır. Piyade kıt'aları saatte 5 kilometre yürüyecek şekilde hareket etmelidir[335]. Askerler yürüyüşün canlı olması hususunu öğrenmelidir. Birliklerin genelinde yürüyüş kararının muhafazasına çok önem verilmelidir. Bu sayede yürüyüşün bir ahenk ve bir intizam içinde icrası yapılmalıdır. Bir köprüden, bir geçitten geçerken olduğu gibi bir yokuştan çıktıktan sonra dahi yürüyüş kararını biraz eksilterek birliğin derinliğini uzatmasına veya geridekilerin koşmalarına neden olunmamalıdır.

---

[331] Kemal, Ta'lîm ve Terbiye-i Askeriyye Hakkında Nokta-i Nazarlar, s. 9.
[332] Hüsnü Özlü, "Atatürk'ün "Ta'lîm ve Terbiye-i Askeriyye Hakkında Nokta-i Nazarlar Adlı Eserinin Liderlik ve Eğitim Anlayışı Açısından Analizi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 49, Bahar 2012, s. 234.; Kemal, Taktik Meselesinin Çözümü ve Emirlerin Yazılmasına Dair Öğütleri, s. 3.
[333] Çalışlar, a.g.e., s. 186.
[334] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih.1-9, 4-9.
[335]Bu dönemde birliklerin yaptıkları muharebe faaliyetlerinin büyük kısmını yürüyüşler oluşturmuştur. Bu yürüyüşlerin sıkı bir disiplin içinde yapılması ve yürüyüş kabiliyetlerinin artırılmasına çok önem verilmiştir. Piyade sınıfı için 24 saat içinde 50 km, süvari sınıfı içinde 80 km katetmesi hedeflenmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III Cilt 6'ncı Kısım (1908-1920), s. 171.

• Bölük komutanları bölüklerin baş tarafında gitmekten ise bölüğünü iyi bir nezaret altında bulunduracak bir mahalde bulunmalı, tercihen birliğine yakın olarak gitmelidir.

• Arka çantaları[336] ile yapılan yürüyüşe daha çok önem vermek gerekir. Ağırlıklar ile yapılan yürüyüş katı bir disiplin ve düzen içinde yapılmazsa uzun yürüyüşler de ve muharebe yürüyüşlerinde önemli bir surette düzensizlik meydana gelir.

• Yürüyüş düzeni için birlikler arasındaki olması gereken mesafelerin muhafazasına çok önem verilmelidir. Tümenin yürüyüşünde bu mesafelerde çok hatalar görülmüştür. Bu mesafeleri bilmeyen subaylar tespit edilmiştir.

• Küçük zabitler[337] hatta erler bile yürüyüş mesafelerini doğru bir şekilde öğrenmelidir. 2 top arasında 10 adıma kadar yakın mesafeler tespit edilmiştir. Bir tümen topçusu arabalarının sayısı dikkate alındığında bu hatanın kolun derinliğini ne kadar fazla ve önemli miktarda azalttığı görülmüştür. Mevcut duruma, birliğin büyüklüğüne ve araziye tabi olan emniyet mesafelerini kati suretle muhafaza etmek lazımdır. Tüm subaylar iyi bilmelidir ki gerek birlikler arasındaki mesafelerin, gerekse emniyet mesafelerinin muhafazası çok önemlidir. Tümen, yürüyüşü esnasında bilhassa öncü ile birlik arasında olan 1.5 km olması gereken mesafe 2 kilometreden bile daha fazla bir mesafeye kadar çıkmıştır.

• Gerideki kademeler ilerideki kademelerle irtibatı tesis etmeli ve irtibat askerleri de gerideki kademelerden çıkartılmalıdır. İrtibat askerlerinin de ikişerli olarak çıkarılması tercih edilmelidir. Yollar ve arazinin durumu bir irtibat askerinin bir noktada durmasını veya geriye bir bilgi vermesi gerektirdiğinde, diğeri ilerideki kıtayı takip edebilsin diye emniyet mesafelerinin uygun olduğu bir anda irtibat

---

[336] Birinci Dünya Harbi'nde kullanılan arka çantaları içine erin çamaşırını, demirbaş erzakını (gerektiğinde emirle tüketilen yedek yiyecek) ve yedek cephanesini koymak içi kullanılmıştır. Bu yedek cephane erin kütüklüğünde bulundurulan 90 adet mermiden hariçtir. Bu arka çantası yalnız piyade erlerine özeldir. Diğer sınıfların erlerine arka çantası pek verilmemiştir. Piyade erlerine verilen arka çantaları üzerine yağmurluk (kaput), portatif çadır bağlanarak sırtta taşınmıştır. Yemek karavanası ise çantanın üstüne kayışla bağlanmıştır. Her manga için bir karavana bulundurulmuştur. Genel olarak boş arka çantasının ağırlığı 1.330 gr. olarak belirlenmiştir. Çantaya bağlanan yağmurluk 3.625 gr., kilim 1.450 gr., portatif çadır 1.193 gr., portatif çadır kazık, direk ve torbası 450 gr., karavana ise 2 kg ağırlığındadır. Silah, cephane, istihkâm aletleri ve yedek erzak hariç olmak üzere er arka çantasının dolu olarak ağırlığı yaklaşık 22 kilogramdır. Bkz. Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III Cilt, 6'ncı Kısım, s. 272.

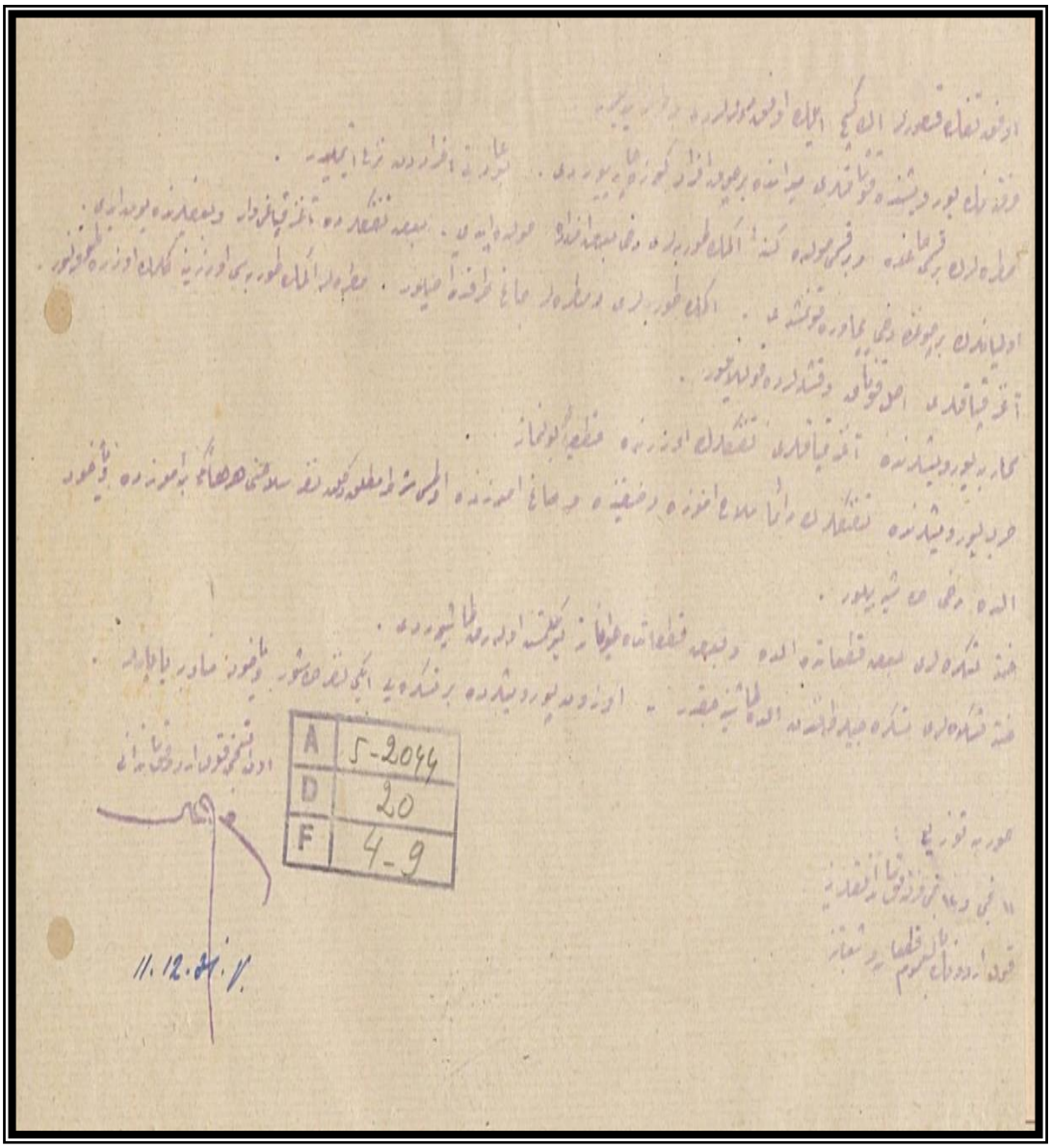
[337]Günümüz Türk Silahlı Kuvvetlerindeki astsubay sınıfı, Osmanlı Ordusunda küçük zabit olarak isimlendirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz; Sadık Tekeli, "Astsubay Okulları Tarihçesi", *Askeri Tarih Bülteni*, ATASE Yayınları, Yıl 17, Şubat 1992, Sayı 32, s. 138.

askerinden ziyade atlı irtibat askerleri çıkartılmalıdır. Birliğin büyük kısmının başında muhabere için ve bazen de emniyet için bir kısım süvari bulunmalıdır. Bu süvariden irtibat için dahi istifade edilmelidir.

- Harp yürüyüşü yapan ve muharebe icabı bir vaziyet ve tertibat almış bir birlik selamlama yapmaktan muaftır. Yalnız kıtanın başında bulunan en büyük amir üstüne veya amirine rastladığında vazifesi hakkında bilgi verir. 11'inci Tümenin yürüyüşünde birçok asker dahi toplanarak baş ile selamlama yapmıştır. Bu hata bir an evvel düzeltilmeli ve her asker ile her subay münferit veya kıt'a ile hangi ahvalde ne tarzda selamlama yapacağını tereddütsüz olarak öğrenmelidir. Birçok askerin teçhizatını üzerine iyi uydurmadığı görülmüştür ki buda askerin kıta yürüyüşe başlamadan önce subay ve astsubaylar tarafından kontrol edilmediğini gösterir. Talimnameler, eğitime veya yürüyüşe başlamadan önce her kıt'anın içtima mahallinde bir defa teçhizat muayenesi yapılmasını emretmiştir.
- Su mataralarının bir kısmı sağda bir kısmı solda, ekmek torbalarının ise bazı askerlerde sol tarafta taşındığı, bazı tüfeklerde ağız kapağı olmadığı, olmayanların birçoğunda da kapak yerine bez parçaları konulduğu tespit edilmiştir. Ekmek torbaları ve mataralar sağ tarafta asılmalı, mataralar ekmek torbası üzerine gelecek şekilde koyulmalıdır.
- Muharebe yürüyüşlerinde ağız kapakları tüfeklerin üzerinde kesinlikle bulunmaz. Bu kapaklar, konak ve kışlalarda kullanılmalıdır. Bu yürüyüşlerde tüfeklerin daima silah omuza vaziyetinde ve sağ omuzda olması şart değildir. Asker silahını herhangi bir omuzda veya elde taşıyabilir.
- Hasta teskereleri bazı kıt'alarda elde ve bazı kıtalarda hayvanata yüklenmiş olarak taşınmıştır. Hasta teskereleri teskereciler tarafından elde taşınacaktır. Uzun yürüyüşlerde bir teskereyi 2 asker taşımalı veya değişerek yapılmadır.

Bu emir Mustafa Kemal Atatürk'ün kolordu komutanı iken taktik açıdan edinilmiş tecrübeleri aktarması bakımından önemli olduğu gibi Çanakkale Cephesi'nden tahliye edilen birliklerin eğitim seviyesi ve harbe hazırlık durumları açısından bir fikir vermektedir.

Görsel 1.12: Albay Mustafa Kemal Bey'in 11'inci Tümeni Denetlemesi sonrası Birliklerine Gönderdiği Emrin Son Sayfası[338]

Başkomutan Vekili Enver Paşa Çanakkale Cephesi'nden yurdun başka bölgelerine alınan birliklerin diğer cephelere sevk edilmek üzere hazırlanmasını yakından takip etmiştir. Birlikleri denetlemelerinde gördüğü hataları tüm birliklere iletmiştir[339]. Genel olarak tespit ettiği hususlar ana hatlarıyla şunlardır:

[338]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 4-9.
[339]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 4-8.

- Son zamanlarda birliklerin yürüyüşlerinde çok aksaklıklar meydana gelmiştir. Aşağıda belirtilen hususlar subaylar tarafından bizzat takip ve kontrol edilmelidir.

- Uzun yürüyüşler yapacak bir kıtanın asker ve hayvanlarının elbise ve teçhizatının üzerine gayet iyi uydurulmuş olması yürüyüş kabiliyetinin muhafazası için şarttır. Dar veya geniş bot piyade askerini yürüyüş kabiliyetinden mahrum eder. Erzak, semerler ve eğerler, iyi uydurulmamış koşum ve kötü nallar, hayvanların vaktinden önce yorulmasına sebebiyet verir.

- Askere ihtiyaçlarını yürüyüşe başlamadan gidermeleri mutlaka öğretilmelidir. Yürüyüş kolundan ayrılmalarına ancak mücbir sebepler olduğunda izin verilebilir.

- İlk bir saatlik yürüyüşten sonra askerin tuvalet ihtiyacı için derhal bir mola verilmelidir. Yürüyüş esnasında şartları zor olan yollarda ve çok sıcak havalarda bir veya iki saat mola vermek uygun olur. Uzun seyahat yürüyüşlerinde yürüyüş hedefine çabuk varmak değil mümkün olduğu kadar savaşa hazır şekilde bulunmak gerekir. Yürüyüş kabiliyeti adım adım git gide artırılmalıdır. İlk yürüyüşler sonrakilere nispetle kısa olmalıdır.

- Komutanlar kıt'alarının devamlı başında olmalıdır. Bu suretle kimlerin bir sebeple geride kaldığını teftiş edebilirler. Herhangi bir sebeple kıtasından ayrılıp ileriye gitmeye mecbur olan bir komutan bu gayretinin mümkün olduğu kadar kısa olması gerektiğini hesap etmelidir. En küçük kıt'aya kadar her kıt'anın bir komutanı olmalıdır.

- Kıt'asından geri kalan her bir asker, mümkün olduğu kadar çabuk en yakın toplu kıtaya iltihak etmek mecburiyetinde olduğunu bilmelidir. Her kıt'a tesadüf ettiği döküntüleri[340], hangi kıt'aya mensup olursa olsun yanına almalıdır.

- Her gün ki yürüyüş kademesinden, kademenin merkezinden 2-3 saat evvel ileriye atlı bir ileri müfrezesi çıkarılması ve söz konusu kademeyi de 2-3 saat geride takip etmek üzere geriye yine atlı bir geri müfrezesi bırakılması uygun olur.

[340] Döküntü, birlikleri ile beraber yürüyüşü tamamlayamayan, herhangi bir sebeple birliğinden ayrı düşen askerlere denir. Bu döküntü miktarı yürüyüş eğitimleri için bir ölçü kabul edilmiştir. Bu miktarın azalması içinde zayıf bünyeli erlerden yürüme gücünü kaybedenler zaman zaman birlik araba ve hayvanlarıyla taşınmalarının yanında bazen de arka çantaları birlik arabalarıyla taşınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III. Cilt 6'ncı Kısım (1908-1920), s. 170.

- Küçük müfrezelere seçilmiş dirayetli subaylar emir komuta etmelidir. İleri müfrezesinin vazifesi, mola mahallerini, iaşeyi ve konakları, kıtanın gelişinden önce hazırlamaktır. Geri müfrezesinin vazifesi ise dökünтüleri toplayıp birliğine getirmektir.
- Her komutan bir bölgeye gelince kendisinden önce çıkan yürüyüş kademesine ait askerler kalıp kalmadığını araştırmaya, kalmış ise hastalar hariç olmak üzere birliğine almaya mecburdur. Boş nakliye kollarından hafif hastaların naklinde faydalanılmalıdır.
- Her subay kendisine tevdi edilen askerleri yürüyüş hedefine kadar muharebeye kabiliyetli bir halde getirmeyi bir şeref bilmelidir. Asker ve hayvanların sıhhat ve istirahatini düşünen bir subay, onların itimat ve emniyetini kazanır ve onlardan çok şey isteyebilir.
- Bir ordudan başka bir orduya görevlendirilen birliklerin unsurları, görevlendirildikleri orduya ulaşmasını müteakip birliğine derhal bilgi verecektir. Bu bilgiyi verirken, birlik hareket mahallinden kaç mevcutla çıktığını ve görevlendirildiği yere kaç mevcutla ulaştığını bildirilecek ve sayılar tabur tabur gönderilecektir.

Enver Paşa'nın birliklerde eksik bulduğu hususlar ile Albay Mustafa Kemal Bey'in denetlemelerinde eksik tespit ettiği hususların benzerlik gösterdiği görülmektedir. Denetlemelerde farklı birliklerde farklı komutanlar tarafından tespit edilen eksikliklerin benzerlik göstermesi asker yapısından ve eğitim seviyesinden kaynaklandığı değerlendirilmektedir. Şöyle ki;

Osmanlı Ordusu 1826-1918 tarihleri arasında hiçbir zaman bütünüyle nizami askerlerden oluşmamıştır. Silahsız, yaşı geçmiş veya erken yaşta askere alınan ve standart bir talim görmemiş olanları askeri güç haline getirmekte zorlanılmıştır. Ordunun hem rütbeli hem rütbesiz kadrolarının muharebeye hazırlık seviyelerinde zamanla başarı sağlansa da istenilen seviyeye gelmeleri zaman almıştır[341].

[341]Gültekin Yıldız, *Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, (Editör: Gültekin Yıldız), S. İçinde (35-78), Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 73-74.

Albay Mustafa Kemal Bey, başka bir denetleme sonucunda ise birliklerden istenilen bilgilerin direkt kolorduya değil, her birliğin önce bir üst komutanlığına bildirmesini istemiştir[342]. Bu emriyle birlikleri arasında emir komuta zincirinin sağlanmasını ve tek bir komutan altında emir komuta birliğinin oluşmasını sağlamayı amaçladığı ifade edilebilir. Emir komuta birliğinin tek bir komutan altında oluşturulması belirlenen hedefe ulaşılmasında çok önemlidir. Albay Mustafa Kemal Bey emri altındaki komutanların güç ve fikir birliğini de sağlamaya önem vermiş ve bunu başarmıştır.

Harbin devam ettiğini, her birliğin her an hareket emri alabileceğini, gerekli tedbirlerin sevkiyattan önceden almasını ve emir alındığında gecikme yaşanmamasını emretmiştir[343]. İntikallerde cephane, barut ve kritik malzemelerin sevk edilmesinde ve emniyetinin alınmasında son derece dikkatli olunmasını, bu malzemelerin istasyonlarda sevk memurları nezaretinde tahliye edilmelerini istemiştir. Kaza ve olay meydana geldiği takdirde hatası sabit olanların işlerinden el çektirileceği ve divan-ı harbe verileceğini bildirmiştir[344]. 5'inci Ordu Komutanlığınca bu sevkiyatlarda Rus tüfeklerinin mermi sandıklarının diğer tüfeklerin mermi sandıklarından ayırt edilebilmesi için sandıkların dar yan taraflarının mavi boya ile boyanmasını emredilmiştir[345].

Başkomutanlık Vekâletince bir taraftan kadro ve teşkilat düzenlemelerine devam edilmiştir. İleriki zamanlarda uygulanmak üzere tabur karargâhlarında bulunan idari personellerin azaltılarak alay karargâhlarının güçlendirilmesi, subay şahsi

[342]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos.38, Fih. 4-2.
[343]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos.25, Fih. 1-44.; Kls.4438, Dos.38, Fih. 4-7.
[344]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos.38, Fih. 10.
[345]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos.38, Fih. 10-3.; Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı Ordusu tarafından kullanılan başlıca tüfekler: Amerikan yapımı Martini, Winchester, Snider, Rus yapımı Berdan ve Mosin Nagant, Avusturya patentli Romanya yapımı Mans Steyr-Mannlicher, Fransız patentli Yunan yapımı Gras, Alman yapımı Mauser ve Martini, İngiliz Lee Enfield marka tüfeklerdir. Edirne'de konuşlu iken 16'ncı Kolordu Komutanlığı envanterinde hangi marka tüfeklerden olduğu tam olarak tespit edilememişse de belgede mavi renge boyanması emredilen mermi sandıklarının Rus yapımı Berdan veya Mosin Nagant marka tüfeklere ait olduğu değerlendirilmiştir. Bkz. Fatih Tetik-Serdal Soyluer, *Silah İthalatı ve Kara Harp Sanayii*, *Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, Gültekin Yıldız (Ed.), S. İçinde (99-120), Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.; Şaban Murat Artumak, https://canakkalemuharebeleri1915.com/makale-ler/87-saban-murat-armutak/475-bir-makineli-tufek-200-tufekliye-esitti, Erişim Tarihi: 24.08.2021.

dosyalarının taburlardan alınarak alay karargâhlarında tutulacağı birliklere bildirilmiştir[346].

Balkan Savaşı'nda elde edilen tecrübelerden yola çıkılarak özellikle 1913 yılının askeri teşkilatlanmasında makineli tüfekler piyade birliklerinin bölünmez bir parçası haline gelmiştir. Artan önemi sebebiyle bu silahın, piyade sınıfı ve teşkilâtı içinde zamanla yeri değişmeye başlamış ve doğrudan alaylara bağlı birer bölük halinde bulunan ağır makineli tüfekler, bölük halinde piyade taburlarının kuruluşlarına bağlanmıştır. Sonrasında Birinci Dünya Savaşı'nda piyadenin daha başka silâhlarla da donatılmasına ihtiyaç duyulmuş ve bu suretle piyade birliklerine yeter sayıda makineli tüfekler, tüfek bombaları, havanlar da verilmiştir[347]. Bu kapsamda Harbiye Nezareti'nden 5'inci Ordu Komutanlığına yayınlanan emirde, makineli tüfek bölüklerinin oluşturulduğu ve bunların avcı taburlarının kuruluşlarına bağlandığı bildirilmiştir. Bu bölüklerin taburları ile aynı numarayı taşıyacağı, şu an sadece kuruluşlarının yapıldığı, ancak kadrolarının oluşturulmasının ardından uygulamaya geçileceği belirtilmiştir[348]. Harbin ilerleyen dönemlerinde de makineli tüfek bölüklerinin teşkilatlanması tamamlanmıştır.

Tablo 1.6: 27 Ocak 1916 tarihli Avcı Makineli Tüfek Takımının Kadrosu[349]

Kadro	Zabıtan	Küçük Zabıt, Efrat		Hayvanat		Açıklamalar
		Rodlorlu	Tüfekli	Binek	Mekkâre	
Mülazım	1			1		
Baş Çavuş Muavini		1				Bölük Telgraf Kumandanı, Bölük Topçu bulunmadığı Halde Umuma Büyük ağırlık Kalmaması İçin Baş Çavuş Muavini

[346]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos.38, Fih. 14.
[347]Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III. Cilt 6'ncı Kısım (1908-1920), s. 143.
[348]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos.19, Fih. 10.
[349]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos.19, Fih. 10-1.

						Kumanda Eder.
Sıhhiye Onbaşısı		1				
Teskreci Neferi		4				
Tevzi ve Kontracı Neferi		2				
Aşçı Neferi		1				
Zabıtan Hademesi		1				
Seyis		1				
Tüfekçi Yamağı Nefer veya Onbaşı		1				
Siraç (Kandilci) ve Demirci ve Nalbant Neferleri		3				
Çavuş (Tüfek Başı)		2				
Nişancı Onbaşı		2				
Surre (?) Küçük Zabıtı (Onbaşı)		1				
Tahmin-İ Mesafeci Neferi		1				
Numara Neferi (2, 3, 4, 5) İşaretçi ve Muhabereci Neferi		12 1				
Borozon Neferi		1				
Tüfek Barkiri (Beygiri) Maa yedekçi		8			8	
Cephane Kademesi :						
Küçük Zabıt		1		1		Muharebe ağırlığını da kumanda eder
Onbaşı		1				
Cephane Barkiri Maa Yedekçi					6	
Toplam	**1**	**45**	**0**	**2**	**14**	

Tablo 1.7: Avcı Makineli Tüfek Takımının Muharebe Ağırlığı[350]

Cephane Hayvanatı Maa Merkep		4		4		Tüfek Başına 480 Fişek
Edevat-ı İstihkamiyye Hayvanı		1		1		
İhtiyat Hayvanı		1		1		
TOPLAM		**6**		**6**		

[350]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 10-1.

Tablo 1.8: Avcı Makineli Tüfek Takımının Büyük Ağırlığı[351]

Kadro	Zabıtan ve Heyet-İ Erkan	Küçük Zabıt Efrat ve Esnaf		Hayvanat		Açıklamalar
		Rodlorlu	Tüfekli	Binek	Mekkâre	
Edevat-ı Tıbbihiyye (Yemek Aletleri)	1				1	
Zabıtan Eşyası	1				1	
Su Fıçıları veya Kırbalar için	2				2	
Erzak Nakliyesi için	2				2	
Nakil için	2				2	
TOPLAM	**8**				**8**	

Tablo 1.9: Avcı Makineli Tüfek Bölüğü Erkânı[352]

Bölük Kumandanı: Yüzbaşı	1			2		Birisi Zati (Hayvan şahsına ait)
Cephane Kademeleri Kumandanı	1			1		Takımlar muharebe ağırlığına da kumanda eder.
Baş Çavuş		1				
Depo Memuru Onbaşısı		1				Bölük Erkânı muharebe ağırlığını kumanda eder.
Yem Tevzih Çavuşu		1				Bölük büyük ağırlığını kumanda eder
Seyis		2				
Zabıtan Hademesi		2				

[351]ATASE Arşivi, BDH Kls.4434, Dos.19, Fih. 10-2.
[352]ATASE Arşivi, BDH Kls.4434, Dos.19, Fih. 10-2.

Tüfekçi Ustası		1				
Nalbant Onbaşısı		1				
Tahmin-i Mesafeci Onbaşısı		1				
İşaretçi ve Muhabere Onbaşısı		1				
Borozon Onbaşısı		1				
Toplam	**2**	**12**	**0**	**3**	**0**	

Tablo 1.10: Avcı Makineli Bölüğünün Muharebe Ağırlığı[353]

Eczayitabih Hayvanı		1			1	
Tüfenkçi, Demirci, Nalbant Edevatı ve Depo Hayvanı		2			2	
Toplam		**3**			**3**	

Tablo 1.11: Avcı Makineli Tüfek Bölüğünün Büyük Ağırlığı[354]

Zabıtan Eşyası		2			2	
Yem ve Erzak Nakli İçin		1			1	
Orduya Eşya Nakli İçin		1			1	
Toplam		**4**			**4**	

2.6.2. Sivil Faaliyetleri

Albay Mustafa Kemal Bey Edirne'de kaldığı 44 günlük süre içerisinde bir taraftan birliklerin muharebe gücünü artırmaya çalışırken diğer taraftan da halka iç içe olmuştur[355]. 29 Ocak 1916 günü kışlaları denetlemiş, Vali ve Belediye Reisi'ni ziyaret etmiştir. 3 Şubat 1916 tarihine Edirne İttihat ve Terakki Kulübündeki yemeğe[356] ardından da 18 Şubat 1916 tarihinde Selimiye Camii'nde cuma namazının kılınmasına müteakiben Çanakkale şehitleri için yapılan mevlide katılmıştır[357]. Edirne Öğretmen Okulunu[358] birkaç kez ziyaret etmiş müsamere ve konferanslara

[353]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos.19, Fih. 10-2.
[354]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos.19, Fih. 10-2.
[355] Tunca, 1905'ten 1930'a "O yıllar… Olaylar" Ve Edirne'den Gazi Mustafa Kemal Atatürk Geçti, s. 281.
[356] Çalışlar, a.g.e., s. 184.
[357] Sunata, a.g.e., s. 217, Çalışlar, a.g.e., s. 186.
[358] Günümüzdeki Edirne Lisesi.

katılmış, gelen ziyaretçileri kabul etmiş, bu ziyaret ve görüşmelerde İl Milli Eğitim Müdürü ve Okul Müdürü ile memleket meseleleri, öğrenci yetiştirilmesi üzerine karşılıklı düşüncelerini paylaşmıştır[359]. Askeri faaliyetlerden fırsat buldukça Edirne'deki yakın arkadaşlarından Dr. Rıfat Osman Bey'in[360] evine gitmiş, kütüphanesinden devamlı çoğunlukla tarih konularında Türkçe ve Fransız kitaplar alıp okumuştur[361]. 1929 yılında Edirne Gazetesi'nde kaleme aldığı yazısında, Edirne'de kaldığı süre içerisinde kendisine ve askerlerine halkın gösterdiği yakın ilgi ve candan sevgiden çok duygulandığını, mutlu olduğunu belirterek teşekkür etmiştir[362].

2.7. 16'ncı Kolordu Karargâhının ve Albay Mustafa Kemal Bey'in Edirne'den Ayrılması

Çanakkale Savaşı'nın sona ermesiyle Gelibolu Yarımadası'ndan Trakya bölgesine sevk edilen birlikler kendini yeniden düzenlemeye ve eğitim eksiklerini gidermeye çalışmış, başka cephelerde verilecek görevler için hazırlık yapmıştır. Müttefikler için zaferin Avrupa cephelerindeki başarıyla geleceğini düşünen ve bu nedenle Batıdaki cephelere öncelik veren Enver Paşa, Kafkas Cephesi'nde zor durumda bulunan 3'üncü Ordu Komutanlığının yardım teklifine karşılık olarak verdiği cevapta *"Rus Kuvvetleri ilerlemelerine devam ederse Sivas'a kadar çekilebileceği"* cevabını vermiştir[363]. Enver Paşa, Kafkas Cephesi'ndeki Alman ve Osmanlı subaylarından gelen bu yardım taleplerine rağmen Alman Genelkurmayına Türk birliklerinin Avrupa cephelerine gönderilmesini teklif etmiş ve en iyi durumdaki tümenler Avrupa

[359] Bağman-Onur, a.g.e., s. 34.; Tunca, 1909, 1913, 1916, 1930 Notları ve Gazi Mustafa Kemal Atatürk Edirne'de, s. 128.
[360] Tosyavizade olarak bilinen, Kolağası rütbesinde askeri röntgen doktorudur. Albay Mustafa Kemal Bey'den bahsederken *"ben hayatımda Mustafa Kemal kadar hızlı kitap okuyana az rastladım. Fakat öylesine muhteşem hafızası vardı ki hareket ve kararları için dayanak yapmaya değer bulduklarını, gerektiğinde zaman ve mekânıyla hatırlardı"* ifadelerini söylemiştir. Bkz. Tunca, 1909, 1913, 1916, 1930 Notları ve Gazi Mustafa Kemal Atatürk Edirne'de, s. 135.
[361] Cemal Kutay, *Trablusgarb'de Bir Avuç Kahraman*, (Neşreden: Mustafa Unan), Tarih Yayınları Müessesesi, İstanbul, 1963, s. 19.
[362] Edirne Posta Gazetesi, Sayı 288, (12.2.1929), 3.
[363] Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi II Cilt 2'nci Kısım, *Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı 1916-1918*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1978, s. 37.; W.E.D. Allen ve Paul Muratoff, *1821-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966, s. 300.

cephelerine gönderilmiştir[364]. Aslında Almanlar, Enver Paşa'nın bu teklifini önce kabul etmemiş, Osmanlı hudutlarının muhafaza edilmesini daha uygun bulmuş, yalnız Sina bölgesine Mısır'a karşı bir taarruz yapılmasını arzu ettiklerini bildirmiştir[365]. Ancak Rusların Galiçya'ya doğru ilerlemeleri karşısında bir kısım Türk birliklerinin Avusturya-Macaristan'ı takviye etmesi Almanlar tarafından uygun görülerek önce 19 ve 20'nci Tümenlerden oluşan 15'inci Kolordu Galiçya'ya, 15 ve 25'inci Tümenlerden kurulu 6'ncı Kolordu, Romanya'ya, 46 ve 50'nci Tümenlerden kurulu 20'nci Kolordu da Makedonya'ya gönderilmiştir[366].

En seçkin ve en iyi teçhizatlar ile donatılan birliklerle Avrupa cepheleri takviye edildikten sonra Başkomutanlık, Trakya'da bulunan 5'inci Kolordu'nun önce Halep bölgesine sevkini düşünmüş sonradan bu kolordunun Kafkas Cephesi'ne 3'üncü Ordu'yu takviye etmesine karar vermiştir. 4 ve 6'ncı Tümenleri de Irak Cephesi'ne sevk edilen 2'nci Kolordu'nun 5'inci Tümen'inin de Halep çevresine gönderilmesi emredilmiştir. 5'inci Tümen 24 Ocak 1916 tarihinde İstanbul'dan trenle Ulukışla Resülayn istikametinde intikale başlamıştır[367]. Ancak Rusların Muş ve Bitlis'i ele geçirmesinden sonra Van-Bingöl arasında bulunan birliklerin takviyesine karar verilmiş ve 5'inci Tümen yolda iken görev yeri değiştirilerek Bitlis bölgesine gönderilmesi uygun görülmüştür[368].

Başkomutanlık Vekâleti, Kafkas Cephesi'nde Rus kuvvetleri karşısında geri çekilmekte olan 3'üncü Orduyu takviye etmek maksadıyla karargâhı Çorlu'da bulunan 2'nci Ordu Komutanlığını Kafkas Cephesi'ne görevlendirmiştir[369]. Bu

---

[364] Uyar-Erıckson, a.g.e., s. 621.; Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, (Çev.: Mehmet Tanju Akad), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 172.

[365] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 38.

[366] Uyar- Erıckson, a.g.e., s. 62.; Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 38.; Sanders Türk birliklerinin Galiçya ve Makedonya Cephelerine gönderilmesini hatalı bir karar olarak değerlendirmiş, bu birliklerin kendi memleketinde harbin nihai gayesine daha iyi hizmet edebileceğini ifade etmiştir. Bkz. Sanders, a.g.e., s. 167-169.

[367] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos.86, Fih. 2-1.; 5'nci Tümenin İstanbul'dan hareketi Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı 1916-1918, s. 38'de 25 Ocak 1916 olarak verilmiştir. Başkomutanlık 28 Aralık 1915 tarihinde Karargâhı Keşan'da bulunan 2'nci Ordunun Halep çevresine nakledileceğini ve kuruluşunun 2'nci Kolordu (4, 5, 6'ncı Tümenler) ve 5'nci Kolordudan (10,13,14'ncü Tümenler) oluşacağı emredilmiştir. Bkz. Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 38.

[368] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 2-1.; Erikan, a.g.e., s. 161.

[369] Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 159.; Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, (Yay.Haz. Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar), 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s. 229.

görevlendirmeyle 2'nci Ordunun Diyarbakır bölgesine intikalini müteakiben Erzurum ve kuzeyinde bulunan Rus kuvvetlerinin güney yan ve gerilerine taarruz ederek bu bölgenin işgalden kurtarılması amaçlanmıştır[370]. 3'üncü Ordunun güney kanadında bulunan birliklerde 2'nci Ordu emrine verilmiştir. 27 Mart 1916 tarihinde Diyarbakır'a gelen 16'ncı Kolordu Komutanı, 2'nci Ordu Komutanı bölgeye gelene kadar 3'üncü Ordu Komutanlığına bağlı olarak 1'inci bölge sorumluluğunu yürütmüştür. 2'nci Ordu Komutanı ve karargâhı 6-7 Mayıs 1916 tarihlerinde İstanbul'dan trenle hareket etmiş ve 13 Mayıs 1916 da Diyarbakır'a ulaşmıştır[371]. Dolayısıyla Başkomutanlık Vekâletinin öncelikle Alman birliklerini takviye etmek maksadıyla Galiçya, Romanya ve Makedonya cephelerine, sonra Doğu bölgesinde Van Gölü'nden Karadeniz kıyılarına kadar olan cepheyi savunmakta olan 3'üncü Ordu Komutanlığına yardım etmek istediği söylenebilir.

Başkomutanlık aldığı bu kararla Rusların ilerleyişini durdurmak ve tehlikeli bir duruma giren Diyarbakır istikametini korumayı amaçlamıştır[372]. Bitlis ve Muş'un düşmesi ve takviye birliklerin Kafkas Cephesi'ne gönderilmesi üzerine 3'üncü Ordunun sağ kanadında bulunan birliklerin emir komutasını almak üzere değerli bir komutan olarak görülen Albay Mustafa Kemal Bey seçilerek görevlendirilmiştir[373]. 10 Mart 1916tarihinde Eskişehir'de bulunan Enver Paşa tarafından yazılan emirde; 16'ncı Kolordu Komutanı Albay Mustafa Kemal Bey'in karargâhıyla birlikte Resülayn[374] üzerinden hareketle 3'üncü Ordu'nun sağ kanadında bulunan birliklerin emir komutasını alacağı, önce İstanbul'a gelerek Harbiye Nezareti'nden emir komuta edeceği birlikler hakkında bilgi edinmesi istenmiştir. Edirne'de bulunan 12'nci Tümenin ise 15'inci Kolordunun kuruluşuna geçeceği bildirilmiştir[375]. 3'üncü Ordunun sağ kanadında bulunan birliklerin emir komutasını almak üzere bölgeye daha yakın Irak ve Suriye gibi bölgelerden komutan tayin edilebilme ihtimali varken,

---

[370] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 32.
[371] Mehmet Evsile, "Birinci Dünya Harbi'nde Atatürk'ün 16'ncı Kolordu Komutanlığı (19 Ağustos 1915- 5 Mart 1917)", *Askeri Tarih Bülteni*, Sayı 36, Yıl 19, Şubat 1994, ATASE Yayınları, s. 34.; Erendil, a.g.m., s. 106.
[372] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 39.
[373]Başkomutanlık Genel Karargâh Harp ceridesinden aktaran Erikan, a.g.e., s. 161.; Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 39.
[374]Şanlıurfa'ya bağlı bugünkü adı Ceylanpınar İlçesine çok yakın ve o dönemde çok tanınan/bilinen bir kasaba.
[375] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-12, Fih. 1.

Edirne'den Mustafa Kemal Paşa'nın karargâhıyla görevlendirilmesi onun kudret ve kabiliyetinden istifade edilmek istendiğini göstermektedir.

Edirne'de 43'üncü günün öğleden sonrasında bu emri alan Albay Mustafa Kemal Bey, harita üzerinde intikal güzergâhı ve sorumluluk bölgeleri hakkında incelemeler yaparak hazırlıklara başlamıştır[376]. Süratle hareket edebilmek için Başkomutanlık Vekâletinden Karaağaç tren istasyonunda kolorduya bir tren hazırlatılması talebinde bulunmuş, tren tahsis edilinceye kadarda birliklere bir emir yayınlayarak intikal hazırlıklarının yapılmasını istemiştir[377]. 11 Mart 1916 tarihinde karargâh binası önünde bir kısım askere veda konuşması yapmıştır[378]. Meriç Köprüsü üzerinde 12'nci Tümenin subayları uğurlama için toplanmıştır. Bu uğurlamayı İ. Hakkı Sunata günlüğünde; Albay Mustafa Kemal Bey'in üzüntüyle Edirne'de bulunan birliklerin komutanlığından ayrıldığını, onları da kendisi gibi öz vatanımızın müdafaası için vazife alarak arkadan gelmelerini temenni ettiğini, bu ümitle kendini teselli etmeye çalıştığını aktarmıştır. Kalan birliklerin de Albay Mustafa Kemal Bey'e *"İnşallah geliriz"* diyerek veda ettiğini, bu vedanın çok hazin olduğunu belirtmiştir. Bu vedalaşma onları Liman Paşa'ya karşı gizli bir kin beslemeye ittiğini, kendi vatanlarını unutturup onları başka cephelere göndereceğini ifade etmiştir[379].

Albay Mustafa Kemal Bey, aynı gün posta treniyle İstanbul'a gitmek üzere istasyonda bulunduğu sırada kendisine 12'nci Tümenin subayları ve halk tarafından coşkulu bir tezahürat yapılmıştır. Erkan-ı Harp Reisi İzzettin Bey ile beraber Albay Mustafa Kemal Bey'in bulunduğu tren saat 11.00'da hareket etmiş ve akşam saatlerinde İstanbul'a varmıştır[380]. Diğer karargâh subayları da gerekli hazırlıkları yaptıktan birkaç gün sonra trenle İstanbul'a ulaşmışlardır[381].

[376] Gürer, a.g.e., s. 165.
[377] Evsile, Birinci Dünya Harbi'nde Atatürk'ün 16'ncı Kolordu Komutanlığı, s. 31.; *Atatürk 3'üncü Ordu Bölgesinde*, 3'üncü Ordu Komutanlığı 100'üncü Yıl Yayını, Erzincan, 1981, s. 2.
[378] Tezer, a.g.e., s. 31.; Çalışlar, a.g.e., s. 190.
[379] Sunata, a.g.e., s. 220.
[380] Çalışlar, a.g.e., s. 190.; Kocatürk, a.g.e., s. 71.
[381] Tezer, a.g.e., s. 34.

3. 16'NCI KOLORDU KOMUTANLIĞININ KAFKAS CEPHESİNE İNTİKALİ VE KAFKAS CEPHESİ'NİN DURUMU

3.1. İntikal Güzergâhı ve Durumu

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla ülke genelinde zaten yetersiz olan demiryolları ve karayolları yapım faaliyetleri neredeyse durma noktasına gelmiştir[382]. Seferberlik döneminde ve öncesinde savaş durumunda ortaya çıkan ulaşım imkânlarının yetersizliğini anlama ve giderme konusundaki eksiklik 1916 yılında çok açık olarak görülmüştür[383]. Doğu Cephesi'ne birlik sevkiyatı artmasından dolayı bu hatlardaki vagonların sivil şirketlerin ticari amaçlarla ve yük taşıma faaliyetlerinde kullanılması da sınırlandırılmıştır[384]. İstanbul'dan doğu bölgelerine sevk edilen birlikler Haydarpaşa'dan Ulukışla veya Pozantı İstasyonu'na oradan da Erzincan, Malatya ve Resülayn üzerinden günlük kapasitesi 5 veya 6 trenden ibaret olan hatlarda intikal etmişlerdir. Kömür yetersizliğinin de olmasından dolayı lokomotifler odunla çalıştırılmıştır. Kapasitesi az ve kısıtlı imkânlarla oldukça eskimiş olan bu demiryollarından taşınan bir tümen, İstanbul'dan Ulukışla'ya 10 günde ancak ulaştırılabilmiştir[385].

Birlikler demiryolunun son noktasında trenden indikten sonra da yaklaşık 10 ile 40 gün arasında süresi değişen bir kara yürüyüşü yaparak cephedeki yerlerine ulaşmıştır. Resülayn-Diyarbakır arası 10 gün, Ulukışla-Sivas-Elazığ arası 40 gün kara yürüyüşü yapılmıştır[386]. Alman firmaları tarafından yapılan Amanos ve Toros tünelleri de henüz tamamlanamadığından sadece dekovil hattı[387] işletilebilmiş ve dekoviller

---

[382] Ünsal Yavuz, "Askeri Strateji Açısından Türkiye'deki Demiryolları (1856-1923)", *Birinci Askeri Tarih Semineri, Bildiriler II*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, 1983, Ankara, s. 183.; Uğur İyigünler, *Alman Basınında Osmanlı İmparatorluğu (1912-1918)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2012, s. 114.

[383] Erickson, a.g.e., s. 172.

[384] Matbuat-ı Umumiye Müdüriyetinden "Nakliyat Hakkında" başlıklı haber, *İkdam*, (1 Şubat 1916), 1.

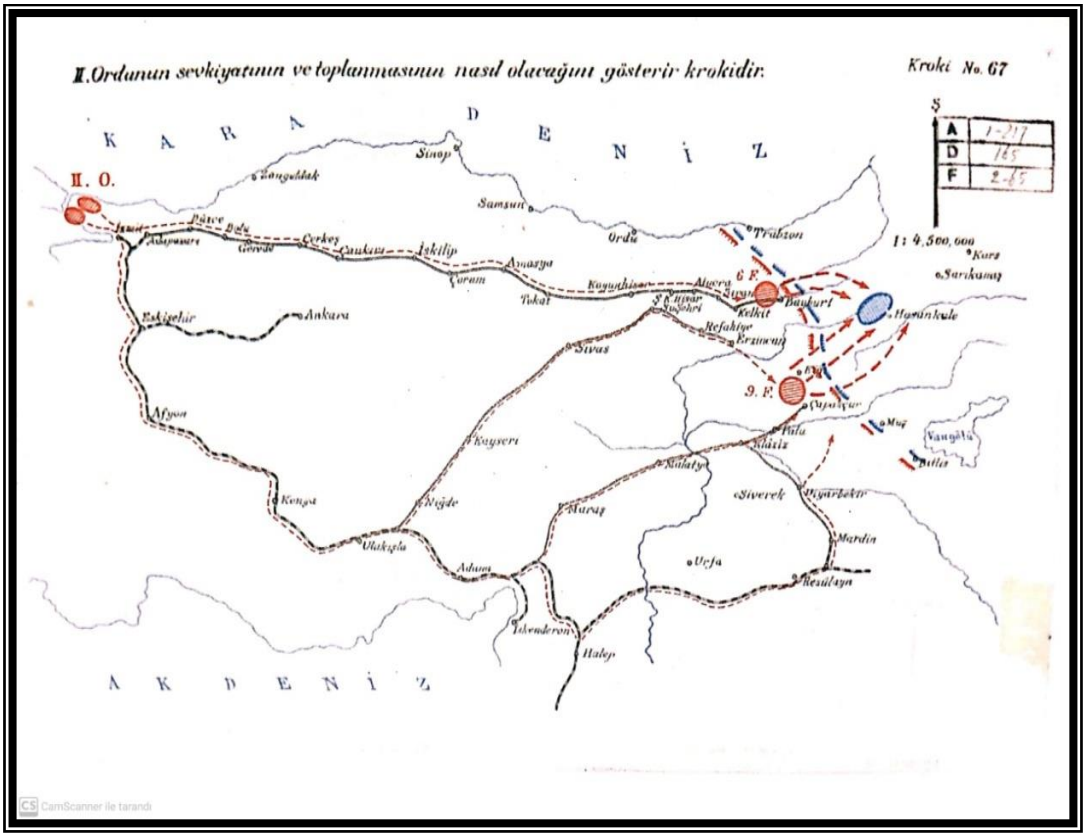
[385] Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005, s. 306.

[386] Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi 1916 yılı Hareketleri*, III. Cilt, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964, s. 73.; Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 34.

[387] Dekovil hattı; Ray aralığı 60 cm veya daha az olan, araçları buhar, hayvan veya insan gücüyle yürütülen küçük demiryolu hattı. Bkz. Türk Dil Kurumu (TDK), http://sozluk.gov.tr/, Erişim Tarihi: 26.10.2021.

genellikle tünel yapımında kullanılmıştır[388]. Bu tünellerin yapımına 1914 yılında başlanmış ancak Eylül 1918'de bitirilebilmiştir[389]. Doğu cephesine sevkiyat planını gösterir genel kroki aşağıda sunulmuştur[390].

Görsel 2.1: Doğu Cephesi Demiryolu İntikal Planı[391]

3.2. 16'ncı Kolordu Komutanlığı Emrine Girecek Birliklerin Kafkas Cephesi'ne İntikali

Trakya bölgesinde bulunan ve 16'ncı Kolordu Komutanlığının emrine giren 5'inci Tümen (13, 14, 15'inci Alaylar) ile 8'inci Tümen (17[392], 23 ve 24'üncü Alaylar)

[388] Tezer, a.g.e., s. 34.; Çakmak, a.g.e., s. 307.
[389] Almanya Toros-Amanos dağ geçit projesi için 207 milyon mark kaynak harcamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İyigünler, a.g.t., s. 114.
[390] Çakmak, a.g.e., Kroki-67.
[391] Çakmak, a.g.e., Kroki-67.
[392] 17'nci Alay, 6'ncı Tümenin birliği olup Irak'a doğru intikal halindeyken Başkomutanlık'tan verilen bir emirle 3 Nisan 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığı emrine girmiş ve intikal güzergâhını değiştirmiştir. Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 52.

İstanbul-Resülayn hattı üzerinden trenle sevk edilmiştir[393]. İntikal güzergâhı sırasıyla; İstanbul Haydarpaşa, İzmit, Eskişehir, Afyonkarahisar, Konya, Pozantı, Kürtmusa, Mamure, Katma ve Resülayn'dır. Bu hat üzerinden yapılan sevkiyatlarda ara duraklar olan Pozantı ile Kürtmusa ve Mamure ile Katma arası demiryolu hattı olmayışından intikal kara yürüyüşü ile sağlanmıştır. Pozantı-Mamure arasında Toros Menzil Müfettişliğinin sahip olduğu nakliye araçları ve dekovil hattı birliklerin nakliyat işleri için kullanılmış, ancak askerlerin taşınmasında kullanılmamıştır[394].

Birlikler intikalleri sırasında duraklar arasında bulunan civar köylerde, kara yürüyüşünün başlangıç ve bitiş noktalarındaki istasyonlarda bulunan barakalarda yer yer de kendi çadırlarını kurarak konaklamıştır. Bu intikaller Ocak-Mayıs 1916 tarihlerinde yapıldığından havanın çoğunlukla yağışlı ve soğuk olması, zirvelerin karla kaplı, yolların engebeli ve sarp arazi yapısına sahip olması intikal süresini uzatmış ve birlikleri yormuştur[395].

Görsel 2.2: Kafkas Cephesi'nde Zorlu Arazi Şartlarında İntikal Eden Bir Birlik[396]

[393]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 2-1.
[394]Çakmak, a.g.e., s. 307.
[395]*Karamanlı Rum Ortodoks Bir Askerin Seferberlik Hatıraları Çanakkale ve Doğu Cepheleri 1915-1919*, (Yay. Haz. Evangelia Achladi), (Çev.: Thanasis Nikoladis), 2. Basım, Kitap Yayınevi, İstanbul, s. 49.; Süvari Teğmen Safiyyüddin Efendi'nin Çanakkale ve Kafkas Cephesi Harp Hatıratı, s. 120.; Güliz Beşe Erginsoy, *Dedem Hüseyin Atıf Beşe Bir Cemiyet-i Osmaniye Askerinin Savaş Hatıratı ve Bir Türkiye Cumhuriyeti Vatandaşının Yaşam Öyküsü*, Varlık Yayınları, İstanbul, 2004, s. 165-170.; Cihangir Akşit, *Çiğiltepe Miralay Reşat Bey (1879-1922) ve Vatan Savunmasında 27 Yıl*, Doğan Kitap, 2009, s. 366.
[396]"Kafkas Cephesi'nde Harb Müşkilatı" başlıklı haber, *Harp Mecmuası*, 1. Sene, 15. Sayı, (Aralık 1916), 234.

Tren yolculuğunun son durağı olan Resülayn'dan sonra birlikler kara yürüyüşü ile sorumluluk bölgelerine doğru intikallerine devam etmişlerdir. Resülayn'dan Mardin istikametine giderken geçilmesi gereken Küçük ve Büyük Cırcıp derelerinin[397]su seviyelerinin Bahar havalarında yağışlı olması sebebiyle yükselmesi birliklerin intikalini olumsuz etkilemiş, bu sulardan kelekler[398] vasıtasıyla geçilebilmiştir[399].

Görsel 2.3: Kelekle Yapılan Bir Sevkiyat[400]

[397]Birlik intikallerinde birçok askerin günlüğüne konu olan Cırcıp suları Şanlıurfa'nın Ceylanpınar ilçesi sınırları içerisindendir. Yaz aylarında suyu az, kışın ise büyük miktarda su içerirler ve şiddetli nehirlere dönüşürler. Büyük Cırcıp Deresi'ni üç Küçük Cırcıp Deresi birleşerek oluşturur. Cırcıp Deresi'nin en önemlisi Büyük Cırcıp, farklı haritalarda Büyük Çırçıp, Büyük Circip Suyu, Djurdjub, Curcup Deresi gibi isimlerle de görülebilir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Barbara Flemming, *Essay On Turkish Literatüre and History*, Chapter 29, Brill, 2018, pp. 448.

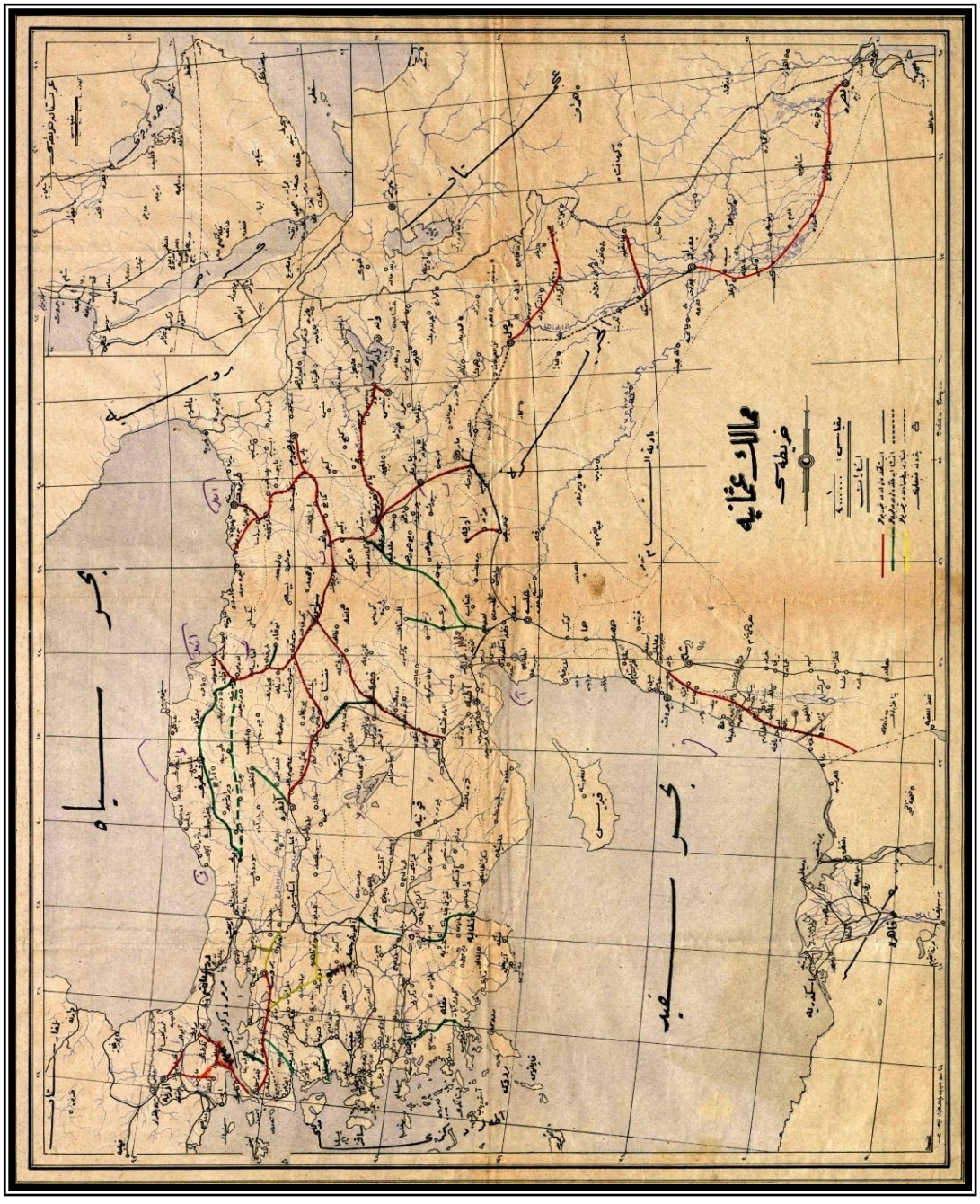
[398] Birinci Dünya Harbi'nde çok kullanılan kelekler, şişirilmiş keçi postları, saz demetleri ve kütüklerden yapılan su taşımacılığının ilk örnekleri olup göl ve nehir kıyılarında yaşayan ilkel halklar tarafından kullanılmıştır. Keleklerin yapımı son derece kolaydır. Çoğunlukla yerel malzemeden üretilmiş, yapım teknikleri ve biçimleri binlerce yıldır pek değişmemiş küçük taşıma araçlarıdır. Tulumlar yan yana bağlanıp üzerine bahçıvan sırığı denilen ağaçlardan 65-70 cm. aralıkla sağlı sollu kirişler konulduktan sonra üstüne de ince çubuklar dizilip kare biçiminde bir sal ortaya çıkarılır ki bu nehir vasıtasına kelek adı verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Bilal Altan, "Osmanlı Devleti'nde Kelek Taşımacılığından Kesitler ve Kelek Taşımacılığında Karşılaşılan Tehditler", *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2020, Cilt: 2, Sayı: 2, s. 59-80.

[399] Erginsoy, a.g.e., s. 167.; Akşit, a.g.e., s. 369.; Tezer, a.g.e., s. 35.

[400] "Diyarbakır'da Dicle Nehri'nde Kelekle Nakliyat" başlıklı bir fotoğraf, *Harp Mecmuası*, 1. Sene, 7. Sayı, (Mart 1916), 105.

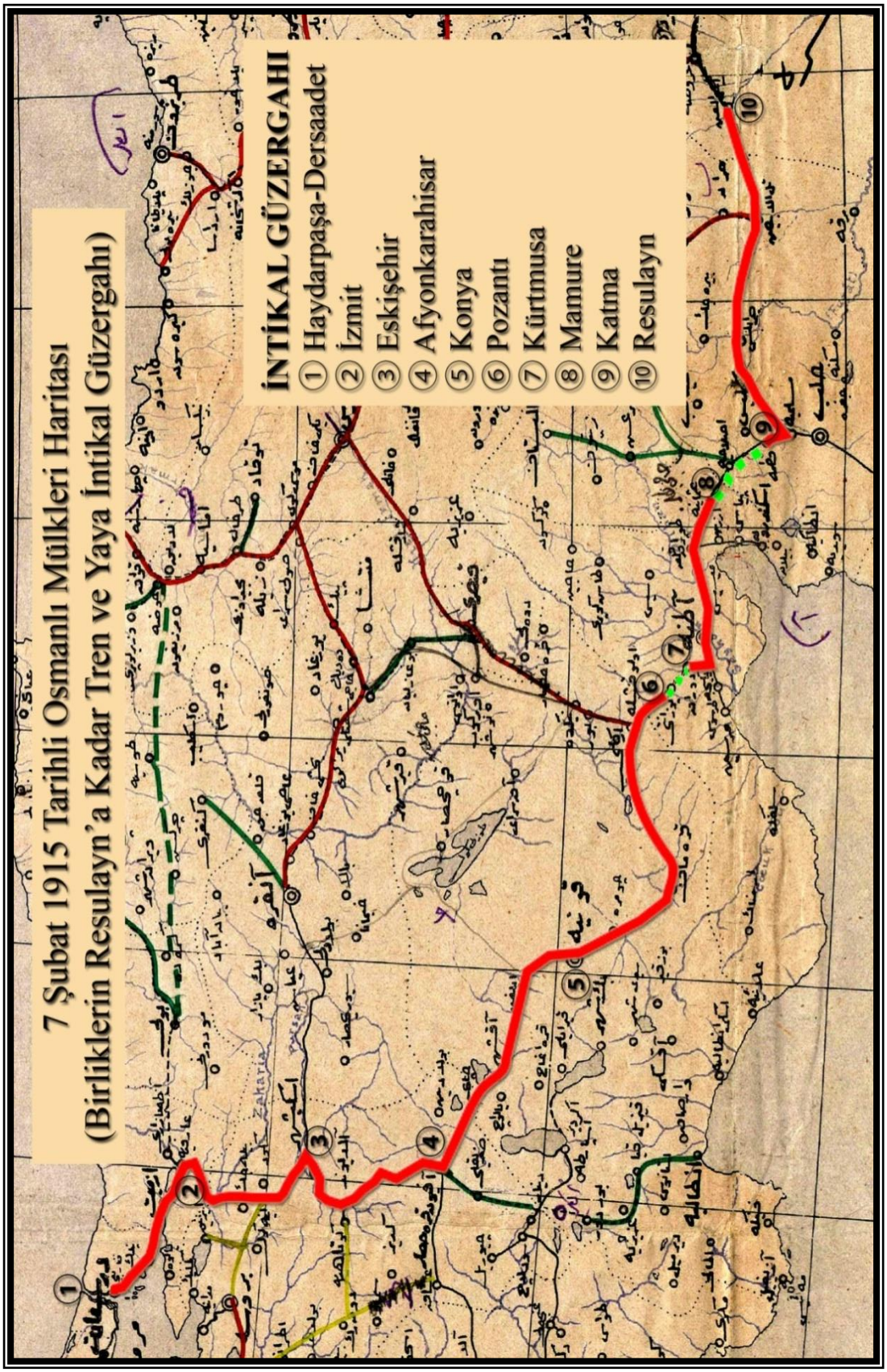
16’ncı Kolordunun Kafkas Cephesi’ne intikalinin daha iyi anlaşılabilmesi için dönemin haritaları üzerinde duraklar ve kara yürüyüşü yapılan bölgeler ayrıntılı olarak gösterilmiştir.

Görsel 2.4: 7 Şubat 1915 tarihli Osmanlı Demiryolları Haritası[401]

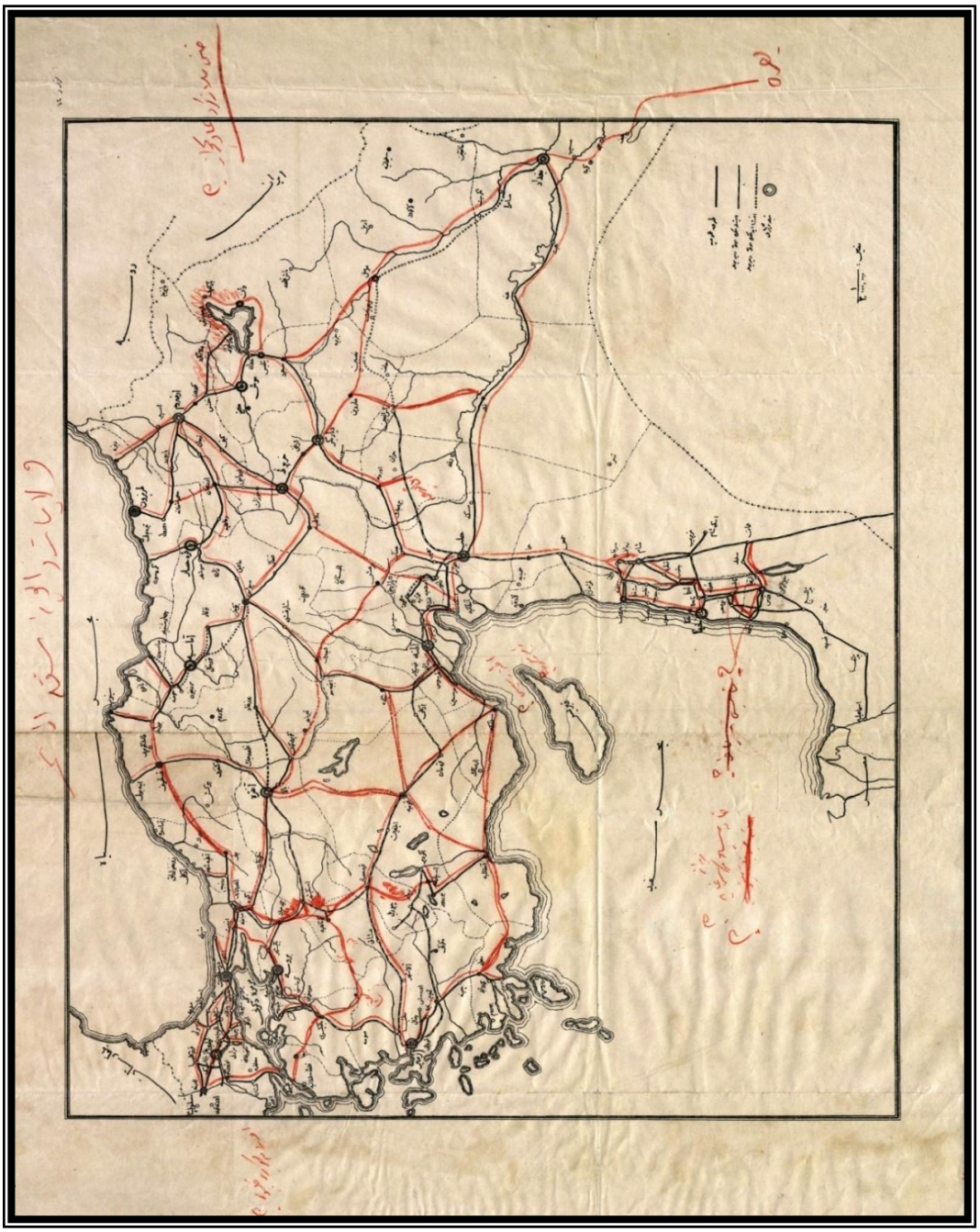
[401] BOA., HRT., 0875.; Ölçek 1/4.000.000.’dur.

Görsel 2.5: 7 Şubat 1915 tarihli Osmanlı Demiryolları Haritasına Tarafımızdan İntikalin Resulayn'a kadar İşlenmiş Hali

Pozantı ile Kürtmusa ve Mamure ile Katma arasındaki kara yürüyüşü yapılan yollar, dönemin inşası süren demiryolları haritasında daha ayrıntılı olarak gösterilmiştir.

Görsel 2.6: Osmanlı'da Genel Yollar, İşletilmekte Olan Demiryolları, İnşası Süren Demir Yollarını Gösterir Harita[402]

[402] BOA, HRT.,1718.; Ölçek 1/3.000.000.'dur. Haritanın tarihi 9 Aralık 1912'dir.

Görsel 2.7: Pozantı ile Kürtmusa ve Mamure ile Katma arasındaki Kara Yürüyüşünün Tarafımızdan Haritaya İşlenmiş Hali

Pozantı ve Kürtmusa arasındaki arasındaki mesafe 37 km, Mamure ve Katma arasındaki mesafe 127 km dir[403]. 5'inci Tümen Pozantı Kürtmusa arasını 1 gün, Mamure ve Katma arasını 6 günde yürüyebilmiştir[404]. 17'nci Alay 20 Mart 1916 tarihinde Pozantı'ya ulaşmasından itibaren günlük 20-25 km'lik yürüyüşlerle dinlenme süreleri hariç 7 gün kara yürüyüşü yaparak 1 Nisan 1916 tarihinde Katma'ya ulaşmıştır[405]. Birliklerin intikal süreleri hava şartları, ikmal iaşe durumları, vagonların kapasitesi gibi çeşitli durumlara göre değişiklik göstermiştir. 16'ncı Kolordu Komutanlığı emrine giren birliklerin teşkilat değişiklikleri ve intikal güzergâhında hangi tarihlerde nerede oldukları aşağıdaki tablolarda sunulmuştur.

[403] BOA., HRT., 0875.
[404] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 2-1.
[405] Akşit, a.g.e., s. 367.; Erginsoy, a.g.e., s. 167.; Bu eserlerde Mamure'de trenden inilip Fatıma da trene binildiği belirtilmiştir. Ancak Fatıma tabir edilen yerin Katma olduğu değerlendirilmiştir.

Tablo 2.1: 5'inci Tümen 13'ücü Piyade Alayı[406]

Seferberlikten İtibaren Nizam-ı Harbi			Mevkii	Hangi Tarihten Hangi Tarihe Kadar Olduğu		Açıklamalar
Ordu	Kolordu	Tümen				
1	2.	5.	Uzunköprü	29 Ekim 1915	2 Ocak 1916	Uzunköprü'den 29 Ekim 1915 tarihinde hareket edilip yürüyerek Babaeski, Lüleburgaz, Silivri yolundan İstanbul'a intikal yapılmıştır.
			İstanbul Erenköy	3 Ocak 1916	23 Ocak 1916	
2	16.	5.	İstanbul Haydarpaşa	24 Ocak 1916[407]	28 Ocak 1916	24 Ocak 1916 tarihinde İstanbul Erenköy'den trenle 28 Ocak 1916 tarihinde Konya Ereğli'ye intikal yapılmıştır.
			Pozantı	28 Ocak 1916	1 Şubat 1916	Konya Ereğli'den Kürtmusa'ya kadar yürüyerek intikal yapılmıştır.
			Kürtmusa	2 Şubat 1916	6 Şubat 1916	
			Mamure	6/7 Şubat 1916	7 Şubat 1916	Kürtmusa'dan Mamure'ye kadar trenle intikal yapılmıştır.
			Katma	9 Şubat 1916	15 Şubat 1916	Mamure'den Katma'ya kadar yürümüştür.
			Resülayn	16 Şubat 1916	17 Şubat 1916	Katma'dan Resülayn'a kadar trenle intikalyapılmıştır.
			Kasrik Bitlis cenubu (güneyi)	18 Şubat 1916	6 Mart 1916	Resülayn'dan Tel arz-Mardin yolundan yürüyerek Kasrik'e (Bitlis Narlıdere) intikal yapılmıştır.

[406] ATASE Arşivi, BDH Kls.4449, Dos. 86, Fih. 2-1.

[407] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 38' de bu intikalin 25 Ocak 1916' da başladığı belirtilmiştir.

13’üncü Piyade Alayı, Konya-Pozantı arasında demiryolu hattı olmasına rağmen Konya’dan Pozantı’ya oradan da Kürtmusa’ya kadar yürümüştür. Bu intikalin trenle değil kara yürüyüşü ile yapılması demiryolu ile birlik sevkiyatının fazla olması ve tren kapasitesinin yetersiz olmasından kaynaklandığı değerlendirilmiştir. Bu şekilde intikal eden 16’ncı Kolordu Komutanlığına bağlı başka bir birlik tespit edilmemiştir. 24 Ocak 1916 tarihinde İstanbul’dan başlayan intikal, 2 Mart 1916 tarihinde Bitlis Duhan mevkiinde son bulmuştur.

Tablo 2.2: 5’inci Piyade Tümeni 14 ve 15’inci Piyade Alayı[408]

Birlik Numarası	**Seferberlikten İtibaren Nizam-ı Harbi**			**Mevkii**	**Hangi Tarihten Hangi Tarihe Kadar Olduğu**	
	Ordu	**Kolordu**	**Tümen**			
14’üncü Piyade Alayı	3	16.K	5.	Katma'dan hareketle Resülayn'a	19 Şubat 1916	21 Şubat 1916
				Resülayn'dan hareketle Telarz'a	21 Şubat 1916	3 Mart 1916
				Telarz'dan hareketle Mardin'e	3 Mart 1916	10 Mart 1916
				Mardin'den hareketle Siirt'e	10 Mart 1916	11 Mart 1916
				Ziyarete	11 Mart 1916	19 Mart 1916
				Hareket halinde	19 Mart 1916	7 Nisan 1916
15’inci Piyade Alayı	3	2.K		Keşan Doluköy’ünden hareket	1 Ocak 1916	30 Ocak 1916
				Haydarpaşa'dan hareket	31 Ocak 1916	20 Şubat 1916
		16.K		Halep ve Katma’dan hareket	21 Şubat 1916	13 Mart 1916
				Hareket halinde	13 Mart 1916	26 Mart 1916
				Hareket halinde	27 Mart 1916	4 Nisan 1916

[408] ATASE Arşivi, BDH Kls.4449, Dos. 86, Fih. 2-2a.

14'üncü Alay 52 Subay, 2.506 er, 539 hayvandan oluşan mevcuduyla 26 Ocak 1916 tarihinde İstanbul Haydarpaşa'dan trenle intikaline başlamıştır. 20 Mart 1916 tarihinde Bitlis Vilayetinin Ziyaret bölgesindeki mevziilerine yerleşmiştir[409]. 15'inci Alayda 14'üncü Alayın ardından 31 Ocak 1916 tarihinde İstanbul'dan intikaline başlamış, 15 Mart 1916 tarihinde Ziyaret bölgesine ulaşmıştır[410].

Tablo 2.3: 8'inci Tümen 17'nci Piyade Alayı[411]

Birlik Numarası	**Seferberlikten İtibaren Nizam-ı Harbi**			**Mevkii**	**Hangi Tarihten Hangi Tarihe Kadar Olduğu**	
	Ordu	**Kolordu**	**Tümen**			
17'nci Alay	2	2.Kor.	6	Tekfur Dağı	12 Ocak 1916	14 Mart 1916
	6		6	Yolda	14 Mart 1916	3 Nisan 1916
	2	16. Kor.	Şin Mıntıkası	Muş civarında	3 Nisan 1916	15 Mayıs 1916
			8. Fırka	Şin Mıntıkasında	16 Mayıs 1916	19 Ağustos 1916

6'ncı Tümene bağlı 17'nci Piyade Alayı, Irak Cephesi'ne gitmek üzere emir almış ve Tekirdağ'dan intikale başlamıştır. Diyarbakır'a ulaşan Albay Mustafa Kemal Bey, 31 Mart 1916 tarihinde Kozma-Çapakçur hattının sadece gönüllü müfrezelerle savunulduğunu, bu hattın stratejik bir nokta olduğunu, kaybedilmesi durumunda Rusların Diyarbakır'a ulaşabileceğini belirtmiştir. 2'nci Ordu Komutanlığından

[409] Karakaya, a.g.t., s. 87.
[410]Karamanlı Rum Ortodoks Bir Askerin Seferberlik Hatıraları Çanakkale ve Doğu Cepheleri 1915-1919, s. .49-52.
[411] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 2-2.

intikal halinde olan 6'ncı Tümenin hiç olmazsa bir piyade taburunun 16'ncı Kolordu emrine Kozma Boğazı'nın savunması için verilmesini istemiştir[412]. Bu teklifi 2'nci Ordu Komutanlığı ise Başkomutanlık Vekâletine iletmiştir[413]. Başkomutanlık Vekâleti ise, 3 Nisan 1916 tarihinde yayımladığı bir emirle 17'nci Piyade Alayını 16'ncı Kolordu emrine verilmiştir[414]. 14 Mart 1916 tarihinde Tekirdağ'dan intikale başlayan 17'nci Alay, 17 Mart 1916 tarihinde Afyon'a, 19 Mart 1916 tarihinde Konya'ya, 20 Mart 1916 tarihinde Pozantı'ya ulaşmıştır. 21-22 Mart 1916 tarihlerinde Pozantı İstasyonunda konaklanmıştır[415].

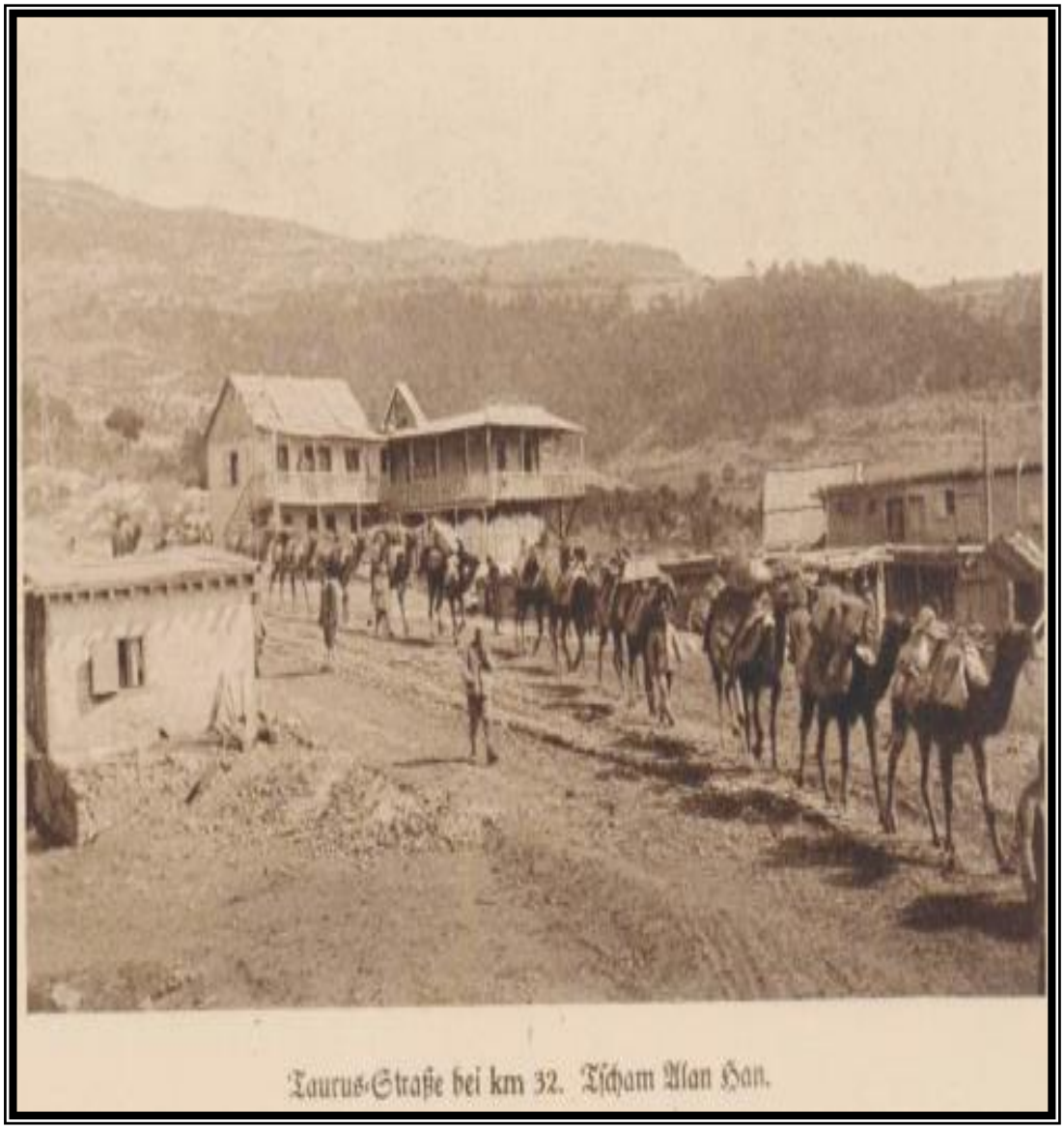
Görsel 2.8: 1916 yılında Pozantı İstasyonu[416]

[412] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-14, Fih. 1-10, 1-11.
[413] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 52.
[414] Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, *Kafkas Cephesi 3.Ordu Harekâtı Cilt II*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, s. 216.
[415] 17'nci Alay'ın 3 Nisan-15 Mayıs 1916 tarihleri arasındaki intikaline ilişkin bazı bilgiler 17'nci Alayda askerlik hizmetini çavuş olarak yapan Hüseyin Atıf Beşe'nin bizzat muharebe sahasında tuttuğu günlüğünden faydalanılmıştır. Bkz. Erginsoy, a.g.e., s. 164-165.
[416]Deutsche Kraftfahr-Truppen, *Sonderkommando 500 in der Turkei*, Bilder vom Taurusu, Amanus, 1916, s. 19.

İntikaline devam eden 17'nci Alay, 22 Mart 1916 tarihinde Kadirhanlı köyüne ulaşmış ve çadırlar kurularak bu köyde bir gece konaklamıştır. 23 Mart 1916 tarihinde Çamalan köyüne, müteakiben Gülek Boğazı'ndan geçilerek Kavaklıhan köyüne varmıştır. Kavaklıhan'dan Kürtmusa köyüne kadar yürüyüşle intikal edildikten sonra Kürtmusa'dan trenle intikale devam etmiş ve Mamure'de trenden inilerek kara yürüyüşü ile intikale devam etmiştir. 3 Nisan 1916 tarihinde Resülayn tren istasyonuna varmıştır[417].

Görsel 2.9: 1916 yılı Çamalan köyü[418]

[417]Erginsoy a.g.e., s. 166-167.
[418]Truppen, a.g.e., s. 27.

Görsel 2.10: 1916 Yılı Kavaklıhan köyü[419]

17'nci Piyade Alay Komutanı Reşat (Çiğiltepe) Bey[420], Resülayn'da tren istasyonunda bulunduğu sırada görev yeri değişikliği emrini almış ve derhal intikal yönünü Diyarbakır istikametine çevirerek intikale devam etmiştir[421]. 12 Nisan 1916 tarihinde Diyarbakır'a ulaşmıştır[422].

[419] Truppen, a.g.e., s. 28.
[420] Albay Reşat Çiğiltepe (1311-c.P.80): 1879 yılında İstanbul'da doğmuştur. 21 Nisan 1893 tarihinde girdiği Harp Okulu'ndan 28 Ocak 1896 tarihinde mezun olmuştur. 28 Ocak 1986 tarihinde 3'üncü Ordu 65'nci Alay Komutanlığında Takım Komutanı olarak ilk görevine başlamıştır. Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşı'na katılmıştır. 29 Mart 1916 tarihinde 17'nci Alay Komutanı olarak atanmıştır. 5 Mart 1917 yılında 16'ncı Kolordu Komutanlığının lağv edilmesiyle 8'nci Tümen Komutanı Vekilliği, daha sonra sırasıyla 53'üncü ve 57'nci Tümen Komutanı olarak görev yapmıştır. 27 Ağustos 1922 tarihinde Büyük Taarruz'da Çiğiltepe mevkiinde emri komuta ettiği birliğin emredilen saatte hedefi ele geçiremediğinden intihar etmiştir. TBMM tarafından İstiklal Madalyası ile ödüllendirilmiştir. Hülya Toker-Nurcan Aslan; Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt II, s. 168-170.
[421] Akşit, a.g.e., s. 368.
[422] Erginsoy, a.g.e., s. 167.

17'nci Alay, Diyarbakır'dan 13 Nisan 1916 tarihinde Şin mevkiine doğru Diyarbakır Silvan şose yolunu takiben intikale başlamıştır. Silvan'a gelmeden kuzey istikametine doğru küçük patika yollardan geçerek İshaka[423] köyüne varmış ve orada bir gece konaklamıştır. Bu intikal boyunca iki dere geçilerek 35 km yürüyüş yapılmış ve bu yürüyüş 16 saat sürmüştür. İshaka köyünden 14 Nisan 1916 tarihinde yola çıkılmıştır. Diyarbakır Silvan şose yolunu takiben intikal Bakana[424] köyüne kadar devam etmiştir. Ancak şiddetli yağmurdan dolayı güzergâh üzerindeki Malatya Çayı geçilememiş ve bu köyde 1 gün istirahat edilmiştir. İshaka köyü ile Bakana köyü arası intikal yaklaşık 2 saat sürmüş ve 8 km yürüyüş yapılmıştır[425].

Bakana köyünden 15 Nisan 1916 tarihinde yola çıkılmıştır. Malatya Çayı'nın suları durulup sakinleyince karşı kıyıya geçilebilmiş ve Hazro'ya varılmış ve burada 2 gün konaklanmıştır. 17'nci Alay Bakana köyü ile Hazro köyü arasında 10 saatte yaklaşık 40 km yol yürümüştür[426]. Hazro köyünden 17 Nisan 1916 tarihinde yola çıkılmıştır. Hazro'dan Godur[427] köyüne 8 saatlik yürüyüşle yaklaşık 25 km intikal yapılarak ulaşılmıştır. Bu köyde 1 gece konaklamıştır[428].

Godur köyünden 18 Nisan 1916 tarihinde yola çıkılmıştır. İntikal yapılan yolların yağmurdan yer yer çamur ve bataklık olmasından dolayı yürüyüş çok zor yapılmıştır. Ancak, askerler yaklaşık 30 km'lik mesafeyi o zorlu şartlarda 8 saatlik yürüyüşle geçmiş ve Pasur[429] köyüne ulaşılmıştır. Bu köyde 2 gün konaklamışlardır[430]. Pasur köyünden 20 Nisan 1916 tarihinde yola çıkılmıştır. Pasur'dan Tepak[431] köyüne, oradan da 21 Nisan 1916 tarihinde Şin köyüne ulaşılmıştır. Bu intikal dağlık ve yolsuz bir mıntıkada yapıldığından çok zor olmuştur. Şin köyünde Alay karargâhı kurulmuştur[432]. Sonuç olarak, Diyarbakır'dan yola çıkan 17'nci Alay, 8 günde

[423]Günümüzde Diyarbakır ili Çubuklu köyü.
[424]Günümüzde Diyarbakır ili Alabal köyü.
[425] Erginsoy, a.g.e., s. 169.
[426] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 62.; Erginsoy, a.g.e., s. 170.
[427] Günümüzde Diyarbakır ilimizin Kulp ilçesinin Taşköprü köyüdür.
[428] Erginsoy, a.g.e., s. 171.
[429] Günümüzde Diyarbakır ilimizin Kulp ilçesi, 1916'da köydür.
[430] Erginsoy, a.g.e., s. 171.
[431] Günümüzde bu köy mevcut değildir, işgal veyahut doğal afet sebebiyle bu köy kapatılmış veyahut taşınmış olabileceği değerlendirilmiştir.
[432] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 68.; Erginsoy, a.g.e., s. 172.

yaklaşık 150 km'lik mesafeyi zorlu bir yürüyüşle tamamlamış ve görev yerine ulaşmıştır[433].

Tablo 2.4: 8'inci Tümen 23 ve 24'üncü Piyade Alayı, Müstakil Cebel Taburu[434]

Birlik Numarası	**Seferberlikten İtibaren Nizam-ı Harbi**			**Mevkii**	**Hangi Tarihten Hangi Tarihe Kadar Olduğu[435]**	
	Ordu	**Kolordu**	**Tümen**			
23. Alay	2	3.K	8. Tümen	Kırk kilise	27 Şubat 1916	26 Mart 1916
		16.K	8. Tümen	Diyarbakır-Şin	14 Mayıs 1916	12 Eylül 1916
24. Alay			8. Tümen	Kırk kilise	6 Şubat 1916	28 Nisan 1916
			8. Tümen	Şin ve Civarı	28 Nisan 1916	24 Ocak 1917
Birinci Müstakil Cebel Taburu			8. Tümen	İstanbul	8 Mayıs 1916	8 Haziran 1916
			8. Tümen	Silvan	21 Temmuz 1916	11 Ocak 1917

8'inci Tümen birliklerinin Kırk Kilise'den[436] Kafkas Cephesi'ne intikaline başlama zamanı olarak bazı kaynaklarda farklı tarihler bulunmaktadır[437]. Yapılan

[433] Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II'de 17'inci Alayın ileri kısmının 17 Nisan 1916 tarihinde Şin mevkiine geldiği belirtilmiştir.
[434] ATASE Arşivi, BDH Kls.4449, Dos. 86, Fih. 2-2.
[435] Belirtilen tarihler birliğin büyüklüğüne göre ilk kısmının bölgeye geldiği tarihler olduğu değerlendirilmektedir.
[436] Kırklareli.
[437] 8'inci Tümen'in Kırk Kilise'den Kafkas Cephesi'ne intikali, Kafkas Cephesi 3.Ordu Harekâtı Cilt II. de s. 216' da 3 Nisan 1916 da başladığını, Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 44' de de bu intikalin 23 Mart 1916'da başladığı belirtilmiştir. Dokakin Zade Feridun ise eserinin 213'üncü

değerlendirmede 3 Nisan 1916 tarihinde intikale ilk önce 23'üncü Alayın başladığı kanaatine varılmıştır. Resüayn'dan Diyarbakır'a intikalin başladığı tarih ise 21 Nisan 1916'dır[438]. Bu alayların Diyarbakır'dan itibaren kara yürüyüşünü bölgenin ulaşım imkânları da dikkate alındığında 17'nci Alay ile aynı güzergâhtan intikal ederek Şin mevkiine ulaştıkları değerlendirilmektedir.

Tablo 2.5: 16'ncı Kolordu Komutanlığı Süvari Bölüğü[439]

Birlik Numarası	**Seferberlikten İtibaren Nizam-ı Harbi**			**Mevkii**	**Hangi Tarihten Hangi Tarihe Kadar Olduğu**	
	Ordu	**Kolordu**	**Tümen**			
7. Alay 3. Süvari Bölüğü	1		Müstakil Süvari Livası	Edirne ve Çorlu	Seferberlikten itibaren	Mart 1915'e kadar
16. Kolordu Süvari Bölüğü	1			Terkosun Mevkiinde	22 Mart 1915	20 Nisan 1915
16. Kolordu Süvari Bölüğü	5	Muhtelif	Müstakil Süvari Livası	Saros Sahili	22 Nisan 1915	16 Mart 1916
16. Kolordu Süvari Bölüğü	2	16		Diyarbakır ve Silvan	11 Nisan 1916	11 Ocak 1917

Süvari Bölüğü 11 Nisan 1916 tarihinde Diyarbakır'a ulaşmıştır[440].

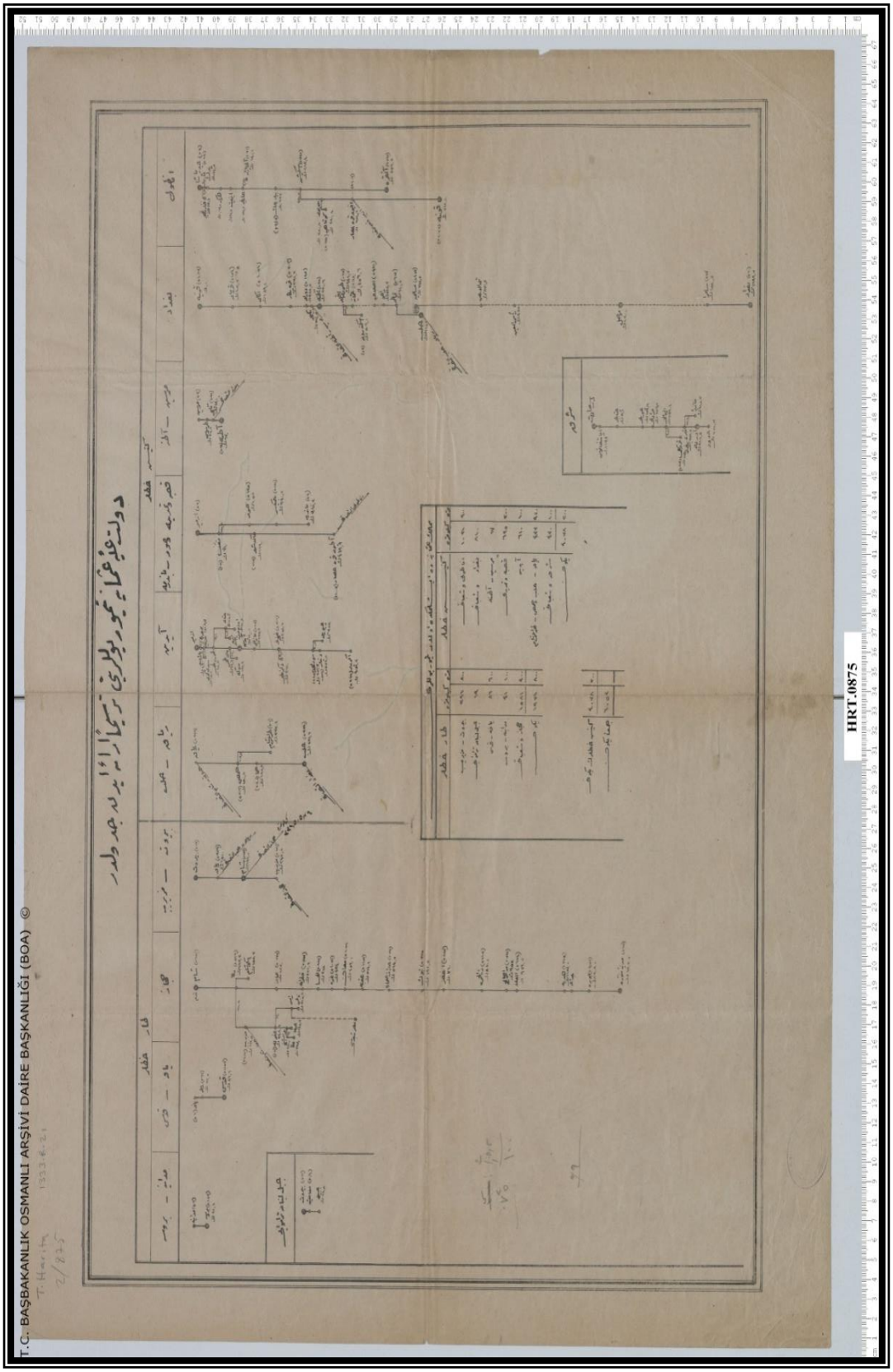
sayfasında 20 Mart 1916 tarihinde, 271'nci sayfasında ise 3 Nisan 1916 da başladığını belirtmiştir. Bkz. Feridun, a.g.e., s. 213, 271.; Arşiv belgesinde ise 26 Mart 1916 tarihinde halen Kırkkilise'de olduğu tespit edildiğinden, intikale başlama zamanının 3 Nisan 1916 olduğu kanaati oluşmuştur.

[438] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 70.

[439] ATASE Arşivi, BDH Kls.4449, Dos. 86, Fih. 2-3.

[440] Çalışlar, a.g.e., s. 200.; "17'nci Alayın Ne Suretle İstihdam Edileceğine Dair 16'ncı Kolordu Komutanlığı Tarafından 3'üncü Ordu Komutanlığına gönderilen 12 Nisan 1916 tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, Genelkurmay Basımevi, 2017, s. 70.

Görsel 2.11: 7 Şubat 1915 Tarihli Demiryollarının Uzunluklarını Gösteren Cetvel[441]

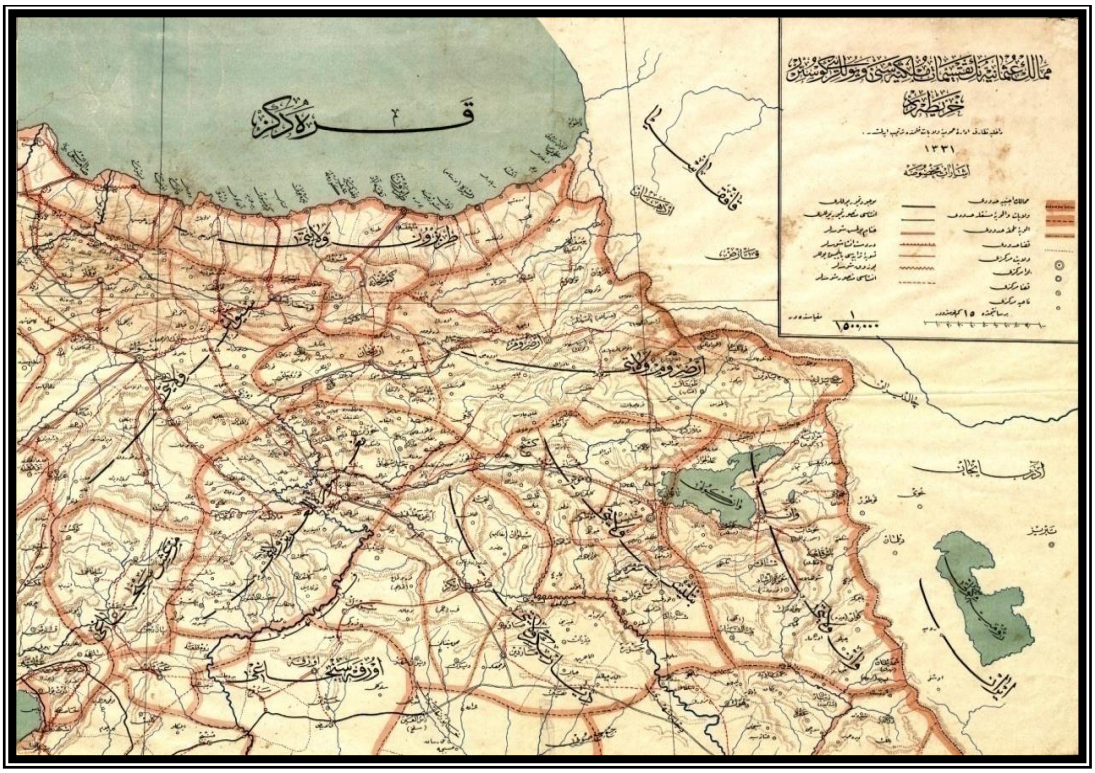

[441] BOA. HRT., 0875.

Bu cetvelden birliklerin intikal güzergâhı üzerindeki durakların mesafeleri ve birliklerin tren ile intikali ayrı, kara yürüyüşü yaptığı mesafeler ayrı hesaplanmıştır. İntikal güzergâhının mesafeleri ise şu şekildedir;

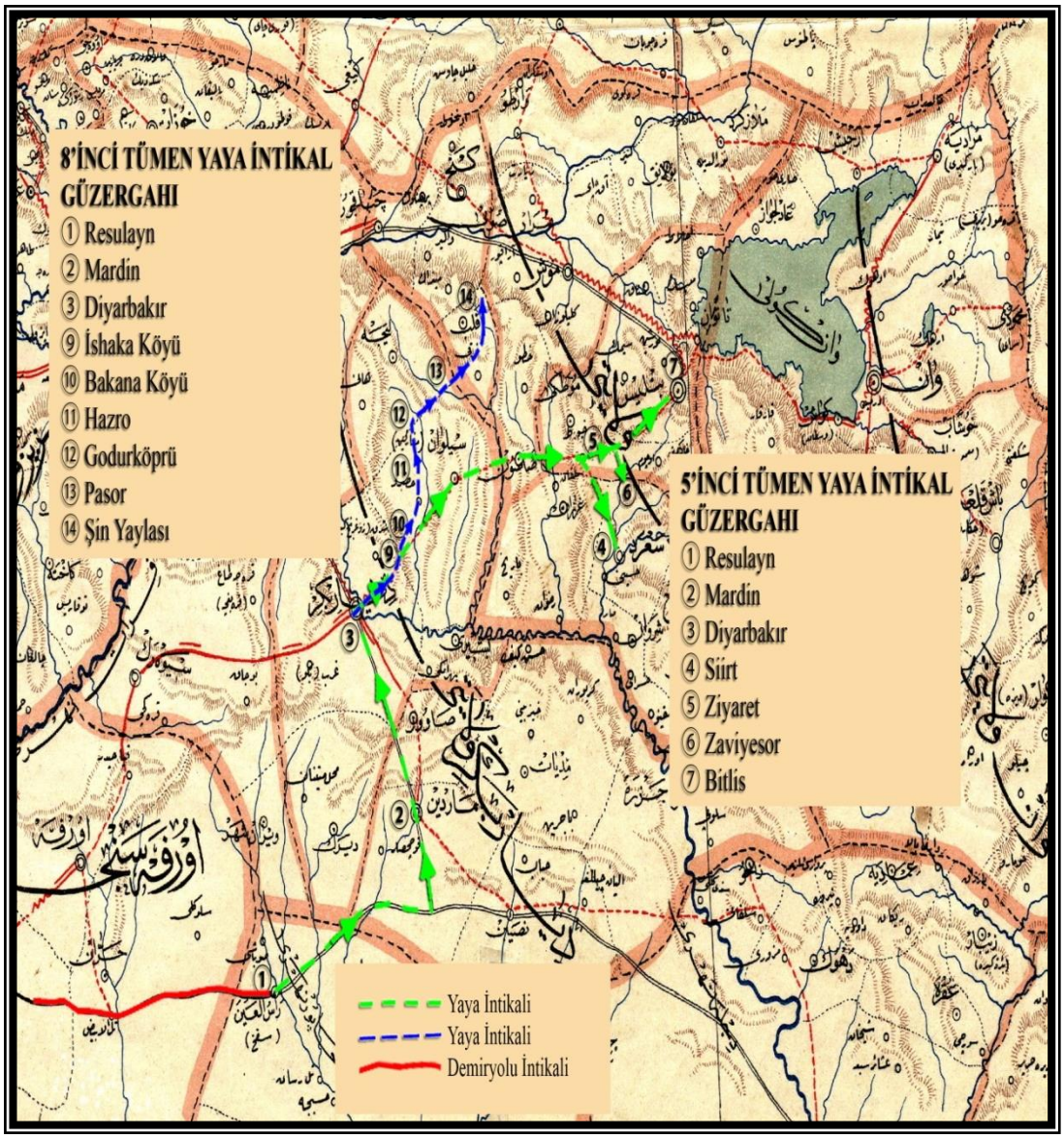
- Haydarpaşa-Konya arası 748 km trenle,
- Konya-Pozantı arası 291 km trenle,
- Pozantı Kürtmusa arası 37 km yürüyerek,
- Kürtmusa- Mamure arası 127 km trenle,
- Mamure Katma arası 154 km yürüyerek,
- Katma-Resülayn arası ise 364 km trenle intikaller gerçekleşmiştir. Birlikler İstanbul'dan Resülayn'a kadar toplam 1.530 km tren, yaklaşık 191 km kara yürüyüşü ile intikal etmişlerdir. Birliklerin Resülayn'da tren yolculuğunun sona ermesinden itibaren kara yürüyüşü ile devam eden intikallerinin daha iyi anlaşılabilmesi için güzergâhlar harita üzerinde gösterilmiştir.

Görsel 2.12: 13 Mart 1916 tarihli Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğusunun ve Kısmen Güneyinin Mülki Taksimatını ve Yollarını Gösteren Harita[442]

[442]BOA, HRT., 1709. Ölçek:1/1.500.000.

Görsel 2.13: Birliklerin Resülayn'dan Muş ve Bitlis bölgesine yaptıkları Kara Yürüyüşünün Tarafımızdan Harita Üzerine İşlenmiş Hali

Yukarıda belirtilen haritanın harita ve işaretler tablosundaki açıklamalarını incelediğimizde Resülayn'dan itibaren kara yürüyüşü yapılan yollar, genellikle taş kırıkları ve üzerine kum dökülerek yapılan şoselerdir. Bunlardan bir kısmı yapılmakta olan şoseler, bir kısım ise tamamen bozuk yollardır. Bitlis-Tatvan yolu şosedir. Yaz aylarında her türlü hareket edilebilse de kışın harekâta engel teşkil ettiği söylenebilir. Bitlis-Ziyaret-Garzan ve Diyarbakır yolunun bir kısmı toprak tesviyesi yapılmış olup, her türlü aracın hareketine elverişli ise de bir kısmı ham olan bu yoldan özellikle kış aylarında yalnız piyade ve mekkârelerin geçmesi mümkündür.

Muş-Kulp-Diyarbakır ve Muş-Sason, Silvan-Diyarbakır yolları toprak tesviyeli olup, yazın harekâta daha elverişlidir. Bu yolların dışında kalan yollar, genellikle patika cinsinden yollar olup, büyük birliklerin harekâtına elverişli olmadığı görülmektedir.

Bu yollardan intikal yapan 5'inci Tümen'in yaptığı yürüyüşün mesafesi harita üzerinden ölçülerek hesaplanmış ve Resülayn'dan itibaren yaklaşık 273 km yürüyüş yaparak Bitlis'e ulaştığı tespit edilmiştir. 8'inci Tümen ise görev yeri olan Muş'un Şin mevkiine yürüyüşle ulaşmış ancak intikalin harita üzerinde belirli olmayan yollardan yapıldığı değerlendirildiğinden yürüyüş mesafesi tam olarak tespit edilememiş, istikamet ve konaklama yapılan yerler işaretlenmiştir. 17'nci Alayda askerlik hizmetini çavuş olarak yapan Hüseyin Atıf Bey'in günlüğünden edinilen bilgilere göre 8'inci Tümen'in yaklaşık 290 km yürüdüğü sonucuna varılmıştır. 16'ncı Kolordu karargâhı 140 km yürüyüşle önce Diyarbakır'a konuşlanmış, müteakiben 48 km daha yürüyüşle Silvan'a ulaşmıştır[443].

3.3. Albay Mustafa Kemal Bey'in ve 16'ncı Kolordu Karargâhının Kafkas Cephesi'ne İntikali

Albay Mustafa Kemal Bey, İstanbul'a ulaştıktan sonra 12 Mart 1916 tarihinde Genel Karargâha gelerek emrine girecek birlikler ve Kafkas Cephesi'ndeki sorumluluk alanları ile bölgenin durumu hakkında bilgi almıştır. Yapılacak işlerle ilgili gerekli koordine ve hazırlıklar yapıldıktan sonra karargâhı ve ağırlık kısımları ile beraber 15 Mart 1916 tarihinde Haydarpaşa tren istasyonundan, Resülayn hattı üzerinden Kafkas Cephesi'ne intikale başlamıştır[444]. Albay Mustafa Kemal Bey, trenin Haydarpaşa'dan ayrılmasına müteakip bütün karargâh personeline tek tek hatırlarını sormuş ve onlarla yakından ilgilenmiş, moral ve motivasyonlarını artırmaya çalışmıştır[445]. Yolculuğu bitene kadar intikal güzergâhı üzerinde Kafkas Cephesi'nde bulunan birliklerle devamlı irtibat halinde olmuş, yapılacak işler ve cephedeki düşman durumu ile ilgili bilgiler almıştır[446].

[443]BOA, HRT., 1709, Ölçek:1/1.500.000.; Erginsoy, a.g.e., s. 169-172.
[444] Çalışlar, a.g.e., s. 191.; Erikan, a.g.e., s. 161.; Kocatürk, a.g.e., s. 73.
[445] Tezer, a.g.e., s. 34.
[446] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-1, Fih. 1-19; H-12, Fih. 1-24, 1-26a, 1-27, 1-27a, H-13, Fih. 1-6a,1-7.

16'ncı Kolordu Karargâhı ve Albay Mustafa Kemal Bey, 16 Mart'ta Eskişehir'e, 17 Mart'ta Konya'ya ve 18 Mart'ta Pozantı'ya ulaşmıştır[447]. 16 Mart 1916 tarihinde Eskişehir'de bulunduğu sırada Mardin Mutasarrıflığına bir telgraf çekmiştir. Telgrafında Ceylanpınar'dan sonraki intikali için birkaç tane otomobil hazırlatılmasını ve intikalin devamı için gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir[448]. Pozantı'da sonra tren hattı kesintiye uğradığından karargâh heyeti iki kafile halinde intikallerine devam etmiştir. Birinci kafilede, Albay Mustafa Kemal Bey, Erkan-ı Harp Reisi İzzetin Bey, Yaver Cevat Abbas Bey ve karargâh subaylarından olan Neşet Yüzbaşı bulunmaktadır. Bu kafile Pozantı'dan araçla intikaline devam etmiştir. Geri kalan karargâh personeli ve ağırlık kısımları ikinci kafileyi oluşturmuş ve Yüzbaşı Şemsettin Bey emir komutasında intikaller kara yürüyüşüyle devam etmiştir. Bu kafile diğer birliklerden farklı olarak Mamure'den önce İslâhiye'den trene binerek intikallerine devam etmiş ve Resülayn'a ulaşmıştır[449].

Yüzbaşı Şemsettin Bey, 16 Mart 1916 tarihinde Eskişehir'de olduğu sırada kafilesinde 20 tek 42 çift atlı arabanın olduğunu, Mardin'den sonra takip edilecek yolların atlı arabaların gidişlerine uygun olmadığını belirtmiştir. Mevcut atlı arabaların Halep'te bırakılması ve yerine her bir çift araba için 5 ve her tek araba için 2 mekkâre hayvanı hesabıyla 250 mekkârenin semer ve teçhizatlarıyla hazır edilmesini Halep Menzil Müfettişliğinden istemiştir[450].

18 Mart'ta Pozantı'dan hareket eden Albay Mustafa Kemal Bey ve heyeti aynı gün Mamure'ye ulaşmış ve gece burada konaklamıştır. 19 Mart'ta Halep'e varmış ve burada Vali Abdülhalik (Renda) Bey ile görüşmeler gerçekleştirmiştir[451]. 21 Mart'ta 5'inci Tümen Komutanı Refet (Küçük) Bey'in[452] erzak sıkıntısının yaşandığını ve bu

[447] Kocatürk, a.g.e., s. 72.; Çalışlar a.g.e., 193.
[448] Mehmet Evsile, *Birinci Dünya Harbi Sırasında Atatürk'ün Diyarbakır'daki Faaliyetleri (16'ncı Kolordu ve II. Ordu Komutanlıkları)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1988, s. 11.
[449] Tezer, a.g.e., s. 34.; Çalışlar, a.g.e., s. 193.
[450] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4465, Dos. 147, Fih.1.
[451] Çalışlar, a.g.e., s. 195.
[452] Tuğgeneral Refet Küçük (1313-P.9): İstanbul'da doğmuştur. 15 Nisan 1895 yılında girdiği Harp Okulundan 1897 yılında teğmen, devam ettiği Harp Akademisinden 2 Şubat 1901 tarihinde kurmay yüzbaşı olarak mezun olmuştur. Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı'na katılmıştır. 1916 yılı başlarında 5'inci Tümen Komutanı olarak atanmıştır. 1917 yılında Samsun ve Havalisi Komutanı olarak tayin edilmiştir. 25 Eylül 1917'de emekli olmuştur. 28 Aralık 1932'de vefat etmiştir. Bkz. Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt II, s.

durumun Tümen'in ileri hareketini engellediğini, erzak tedarikinin yapılmasının ardından harekâta başlayacağını bildirmesi üzerine, Mardin de Refet Bey'e ulaşmak üzere Halep'ten trenle hareket ettiğini bildirmiştir[453]. Bu durum üzerine Yüzbaşı Şemsettin Bey'e, ikinci kafileyi Haleb'te beklerken trenle hareket etmek mecburiyetinde kaldığını, 4'üncü Ordudan mekkâre talep ederek intikallerine devam etmelerini bildirmiştir[454].

Albay Mustafa Kemal Bey, 24 Mart 1916 tarihinde Resüayn'dan sonra araçla intikal ederek öğleden sonra Mardin'e ulaşmıştır[455]. Resülayn ile Mardin arasında Circip Sularını geçerken güçlük çekilmiş, yaptırdığı bir sal yardımıyla suları geçebilmiştir. 25 Mart 1916 tarihinde ileri hareketine devam edeceğini Başkomutanlık Vekâletine ve birliklerine bildirmiştir[456]. Bu suları geçmek ikinci kafile için daha da zor olmuştur. Akşam karanlığında Circip sularının kıyısına ulaşan ikinci kafile burada konaklamıştır. Ağırlık kısmı ve çadırlar gece yağmurun başlaması ve daha ileriki yerlerden şiddetli selin gelmesiyle 50-60 cm derinliğe ulaşan su içinde kalmışlardır. Sabaha karşı su seviyesinin düşmesiyle Ekmekçi Takımına ait iki büyük hamurcu teknesi yan yana bağlanarak sulardan eşyalar ve askerler, Resülayn'dan getirilen büyük bir kayığın içine de hayvanlar koyularak sular geçilebilmiştir. Karşılaşılan tehlike bu şekilde atlatılırken, kafilenin Circip sularını geçişi iki gün sürmüştür[457].

Albay Mustafa Kemal Bey 26 Mart 1916 tarihinde sabah erkenden Mardin'den Diyarbakır istikametinde yola çıkmış, 27 Mart 1916 tarihinde Diyarbakır'a ulaşmış ve fiilen görevine başlamıştır[458]. Mustafa Kemal Paşa, ikinci kafilenin ise 12 Nisan 1916 tarihinde Diyarbakır'a ulaştığını 3'üncü Ordu Komutanlığına bildirmiştir[459].

386-387. Kafkas Cephesi'nde 5'inci Tümen Komutanı olarak görev yapan **Albay Refet (Küçük) Bey** bazı çalışmalarda **Refet Bele** ile karıştırıldığı tespit edilmiştir.

[453] ATASE Arşivi, BDH Kls.4805, Dos. H-12, Fih. 1-26a, 1-27.

[454] "Haleb'te bulunan 16'ncı Kolordu Komutanlığının, 5'inci Tümen Komutanlığının Bitlis yönünde taarruzu üzerine Resülayn'a hareketini bildiren 21 Mart 1916 tarihli Harp Raporu", *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Sayı 140, s. 9.

[455] Çalışlar, a.g.e., 195.

[456] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-12, Fih. 1-24.

[457] Tezer, a.g.e., s. 35-36.; Gürer, a.g.e., s. 167.

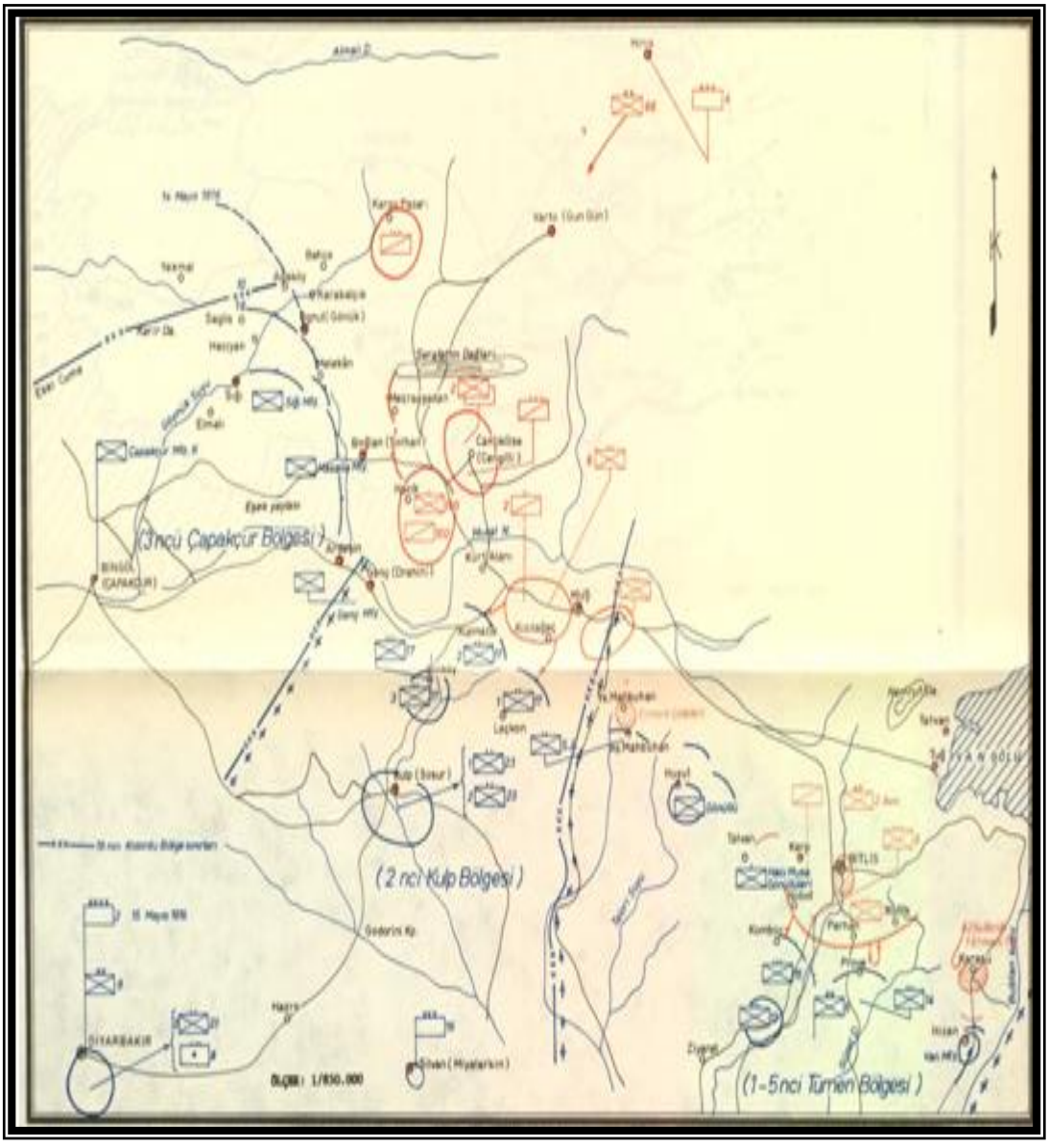
[458] Çalışlar, a.g.e, s.197.; Kocatürk, a.g.e., s. 73.

[459] "17'inci Alayın ne suretle istihdam edileceğine dair 16'ncı Kolordu Komutanlığı tarafından 3'üncü Ordu Komutanlığına gönderilen 12 Nisan 1916 tarihli Harp Raporu", *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Sayı 140, s. 70. Şükrü Teze ise günlüğüne ikinci kafilenin gelişini 4 Nisan 1916 tarihi olarak belirtmiştir. Bkz. Tezer, a.g.e., s. 35.

3.4. 16'ncı Kolordu Harekât Bölgesinin Coğrafi Açıdan İncelenmesi

Harekât bölgesindeki coğrafyanın 16'ncı Kolordu Komutanlığının muharebelerine ve lojistik faaliyetlerine önemli etkileri olmuştur. Coğrafya harekâtın seyrini etkilemiş, barınma ve iaşe hizmetleri başta olmak üzere lojistik faaliyetleri zorlaştırmıştır. Bu kapsamda 16'ncı Kolordunun muharebeleri ve lojistik faaliyetlerini daha iyi değerlendirebilmek ve askerî hareketlerin anlaşılmasını kolaylaştırmak amacıyla çalışmada harekât bölgesinin coğrafi durumuna da yer verilmiştir.

Görsel 2.14: 16'ncı Kolordu Komutanlığının Harekât Alanı[460]

[460] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, Kroki-12.

Kafkas Cephesi 13 Nisan 1916 tarihinde üç mıntıkaya ayrılmıştır. 1'inci mıntıka Van Gölü'nden Oğnut[461]-Karir Dağı[462]-Büyüksu üzerinde bulunan Kılıçhan köyüne kadar uzanan bir hat belirlenmiş ve 16'ncı Kolordu Komutanlığı sorumluluğuna verilmiştir[463]. Bu bölge yaklaşık 100 km genişliği kapsamıştır[464]. 16'ncı Kolordu Komutanlığı da kendisine verilen sorumluluk alanını üçe bölerek birliklerine paylaştırmıştır[465]. İlerleyen dönemlerde 2'inci Ordu birliklerinin de Kafkas Cephesi'ne gelmeleriyle 16'ncı Kolordunun sorumluluk alanı 80 km ye kadar daralmıştır[466].

3.4.1. Dağlar, Geçitler, Gedikler ve Boğazlar

Doğu-batı doğrultusunda birbirine paralel şekilde bulunan yüksek sıra dağların aralarındaki vadiler birliklerin ana ilerleme istikametlerini genel olarak belli etmektedir. Doğu-batı istikametinde yapılacak askerî harekât, bu istikametlere bağlı kalmaktadır[467]. Bu istikametlerde ilerleyecek birlikler ileri hatlarda az bir kuvvet bulundurup, asıl kuvvetini geriden kademeli şekilde ilerletmek durumunda kalırlar. Dağların yüksek oluşu birliklerin yanında bulunan diğer birliklerle irtibatını ve emniyetinin alınmasını güçleştirir[468].

Kafkas Cephesi'nin yaşandığı bölgede bulunan paralel sıra dağlar, kuzeyden güneye doğru yapılacak taarruz harekâtına karşı doğal engel teşkil ederler. Bu istikametlerde yapılacak bir taarruz harekâtını arazi geniş ölçüde engellemekle beraber, birliklerin ilerleme istikametleri belirli birkaç gedik ve geçide[469] bağlıdır. Yapılacak bir harekât

[461]Bingöl Karlıova'ya bağlı bir bucak, Günümüzdeki ismi Göynük.
[462] Karir Dağı, Bingöl merkezine yaklaşık 26 km. uzaklıkta olup Adaklı ilçesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Bu bölgede yaşanan muharebelerde 30 Ağustos 1916 tarihinde 2'nci Kolordu Komutanı Mirliva Faik Paşa şehit olmuştur. 2'nci Kolordu Komutanlığının emri komutası 2'nci Ordunun Kurmay Başkanlığını yürüten Albay İsmet (İnönü) Bey'e verilmiştir. Bu bölgede yoğun muharebeler yaşanmıştır. Bkz. Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 205.
[463]Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 218.; Belen, 1916 Yılı Hareketleri, s. 33.; Çakmak, a.g.e., s. 136.
[464] Muzaffer Erendil, "Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis Dolaylarındaki Muharebeler, Bitlis'in Kurtuluşu ve Atatürk", *Askeri Tarih Bülteni*, Yıl 17, Sayı 32, Şubat 1992, ATASE Yayınları, s. 105.
[465]Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 62.
[466] Askeri Yönüyle Atatürk, s. 46.
[467] Ayışığı, a.g.e., s. 159.
[468] İdari Faaliyetler ve Lojistik, s. 23-24.; Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 12.
[469]Gedik; yüksek ve sarp arazilerdeki dar ve derin tabii geçiş noktalarıdır. Etrafından geçişe imkân vermeyen, içinde yol ve akarsu bulunmayan boyuna göre daha dar ve derin tabii geçiş yerleridir. Geçit ise gediklerden daha derin ve uzun, iki yanı sarp olan tabii geçiş noktalarıdır. Geçitlerde genel olarak

iyi planlama gerektirmekle beraber başarı ihtimali çok azdır. Bu dağlar aynı istikamette yapılacak savunma harekâtında ise kolaylık sağlar. Yüksek sarp ve dağlık arazi şartlarında yapılacak her türlü harekât özel eğitim ve teçhizatı gerektirir. Dağlardaki belirli geçitler az kuvvetlerle emniyeti alınarak, düşman birlikleri uzun süre oyalanabilir ve geride bulunan dost kuvvetlerin harekât hazırlığı yapmalarına imkân sağlanabilir[470].

Bölgede bulunan belli başlı sıra dağlar şunlardır; Van Gölü kuzeyinde bulunan sıradağlar: Türk-İran sının batısında Tendürek, Dağı'ndan batıya doğru iki sıra halinde uzanır. Birincisi Van Gölü kuzeyinde Aladağı-Süphan-Nemrut Dağı'dır. İkincisi kuzeybatı istikametinde Muratbaşı Dağı üzerinden Bingöl Dağları'yla birleşir. Murat Nehri'nin batısındaki Şerafettin Dağları da Palandöken Dağları ile bağlantı kurarlar. Erzurum kuzeyinde Kargapazar ve güneyde Palandöken-Bingöl-Şerafettin Dağları hattı, Gürcü Boğazı'ndan itibaren Muş Ovası'na kadar olan bölgeyi doğuya karşı kapatır[471].

Van Gölü güneyinden batıya doğru uzanan dağlar; Türkiye-İran sınırından itibaren Zağros Dağları'ndan başlayarak Hakkâri Dağları, Çatak Dağları, Herakol Dağı, Sason Dağları, Haçreş Dağları ve Bitlis Dağı'dır. Bu dağlar, Van Gölü ve Murat Nehri ile birlikte Dicle Nehri havzasını, kuzeyden gelecek harekâta karşı örterler. Van Gölü ile Urmiye Gölü arasındaki bölgede de çok sarp dağlar vardır[472]. Bu büyük dağlar arasında büyük yaylalar oluşmuştur. İlkbahar ve yaz aylarında dağlardan akan sularla yer yer bataklık halindedirler. Bu bölgede harekât yapacak birlikler çoğunlukla patika ve şose yolları takip ederek buralardan geçmek zorundadır[473].

Bu sıradağlar üzerinde Van-Başkale yolu üzerinde Çuh Gediği, Gevaş-Tatvan yolu üzerinde Büyük Gedik, Muş-Silvan arasında Kulp Gediği, Muş-Bingöl yolu üzerinde

---

yol bulunur. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Askeri Coğrafya (Kara, Deniz ve Hava Akademileri için),* Seri No:3, Harp Akademisi Komutanlığı Yayınları, Harp Akademisi Basımevi, İstanbul, 1992, s. 65.

[470]Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I., s. 13.; Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 14.; Askeri Coğrafya, a.g.e., s. 66.

[471] Tuncay Öğün, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999, s. 28.

[472] Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I., s. 20.

[473] Recep Balkan, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağ Kanat Harekâtı, Murat-Van Gölü Havzasında Türk-Rus Süvarilerinin Operatif Hedefleri (Ekim 1914- 2 Eylül 1915)*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006, s. 8.; İdari Faaliyetler ve Lojistik, s. 23.

Boğlan[474] Gediği bulunmaktadır. Boğlan Gediği, Çapakçur'u elde etmek için önemli bir stratejik noktadır. Rusların bu gedikten şiddetli taarruzları yapılmıştır. Bitlis güneyinde Bitlis Deresi üzerinde 60 km kadar uzunlukta Bitlis Boğazı vardır[475]. Bu boğaz, kuzey-güney istikametinde geçit veren, doğu ile batı yamaçları birliklerin açılarak dağılmasına veya askeri bir harekete müsait olmayıp elde bulunduran tarafa avantaj sağlar[476].

Bölgede bulunan Kulp Geçidi önemli bir stratejik noktadır. Muş ile Kulp arasındaki Doğu Toroslar derin vadilerle birbirini takip eder. Yer yer 2.500 m'ye varan yüksekliğe erişmektedir. Bu engebeli ve yüksek olan arazilerin tek doğal geçidi Kulp Geçidi'dir. Bu bölgede 16'ncı Kolordunun önemli muharebeleri yapılmıştır. Muş'a doğru gidildiğinde bu geçitten hemen sonra Şin[477] yüksek düzlükleri başlar. Şin, bölge olarak Bingöl'ün Genç ilçesi, Muş ve Diyarbakır Kulp ilçesinin kesişim noktasındadır. Bu bölge, Murat Nehri'nin geçtiği Oruh Boğazı'na hâkim sırtlarda ve Kozma Dağı eteklerinde bulunur. Stratejik açıdan son derece önemli bir mevkidir[478]. 8'inci Tümen birlikleri karargâhlarını bu bölgede bulundurmuştur. Şin Yaylası çevresindeki yüksek tepeleri ve ılıman havası ile mera görünümündedir. Şin Yaylası kuzeydoğuya doğru yükselerek Kozma Dağı'na ve bu dağın geniş düzlükler halindeki tepeleri aşıldıktan sonra Muş Ovası'na ulaşılır[479].

Bulanık'ın batısında ve Murat Nehri'nin 4 km ilerisinde 900 metre yükseklikten itibaren Bilican Dağları başlar. Bu dağların en yüksek yeri 2.950 metredir. Bu dağ Malazgirt'ten Muş Ovası'na giden yolların arasından geçerek 15 km güneye inip Nazik Gölü'nün batısında son bulur[480].

---

[474] Boğlan günümüzde Bingöl iline bağlı Solhan ilçesidir.
[475] Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I., s. 19.
[476] Hüseyin Koca, "Birinci Dünya Harbinde Van-Bitlis-Muş Hattının Önemi ve 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa", *Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, Sayı 11, 1997, s. 343.
[477] Eserlerde ve arşiv belgelerinde zaman zaman Şin köyü veya yaylası olarak geçmektedir.
[478] Bilal Akan, *Birinci Dünya Savaşında Çapakçur Cephesi 1915-1916,* Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bingöl, 2019, s. 38.
[479] Hamza Zülfikar, *Bitlis-Muş Yörelerinde Halk Kültürü*: *Atatürk ve Kuvayı Milliye Hareketleri*, Feryal Matbaacılık, Ankara, 1992, s. 7.
[480] Allen ve Muratoff, a.g.e., s. 283.

3.4.2. Yaylalar ve Ovalar

Harekât bölgesindeki en önemli ovalar Muş, Malazgirt, Bulanık, Hınıs, Varto, Rahova[481] ve Göynük Ovalarıdır. Buralar tarıma çok elverişli olduğundan, bol miktarda ürün elde edilmektedir. Bölgedeki ovalar yaz aylarında harekâta elverişli olup, her türlü aracın hareketini kolaylaştırır. Ayrıca buralardan elde edilecek tarım ürünleri bölgede bulunan birliklerin iaşesine katkı sağlar. Kış aylarında bu ovalar uzun zaman karla kaplı kaldığından harekâtı zorlaştırır[482]. Harekât alanında bulunan yaylalar ve ovalar çoğunlukla harekât istikametleri üzerindedir. Bunlar; Muş Ovası-Van Gölü batısında, Muş güneyindeki Haçreş Dağı ile Solhan ve Varto Dağları arasında bulunur ve harekât alanının güney bölgesinde en büyük ovalardan birisidir[483]. Yüksek dağlar arasındaki bu büyük çukurluk, adeta Van Gölü çukurluğunun batıya doğru devamı gibidir. Fakat Rahova platosunun kısmen yüksekçe oluşu Muş Ovası'nın göl olmasını önlemiştir. Ovanın kuzey tarafından Murat Nehri gelerek ovanın ortasına girer, Bir müddet güneye aktıktan sonra batıya döner ve 40 km kadar ovanın ortasından akar. Karasu Çayı da kuzeyden gelen Murat Suyu ile ovanın ortasında birleşir[484]. Verimli olan bu ovada yüz kadar köy bulunduğundan nüfus itibariyle bölgenin en kalabalık yerlerinden birisidir. Ovanın uzunluğu 85-90 km genişliği 20-30 km kadardır[485]. Muş-Varto-Hınıs-Erzurum yoluyla, Elazığ-Palu-Muş-Tatvan yolu ve Muş-Bitlis yolu, içinden geçtiği için ova önemli bir doğrultu üzerindedir. Muş Ovası, Murat Vadisi ve Van Gölü havzaları üzerinde önemli harekât doğrultularından birisidir. Birinci Dünya Savaşı'nda ikmal bakımından çok yararlı olmuştur.

Malazgirt ve Bulanık Ovaları: Bu ovalar Murat Nehri'nin geniş vadisi üzerinde birbirini izlerler ve birbirilerinden küçük arazi engebeleri ile ayırırlar. Bu ovaların uzunluğu yaklaşık 80 km, genişliği ise 5-25 km kadardır. Bu ovalar Van Gölü kuzeyinde Muş-Karaköse yolu üzerinde önemli bir ilerleme istikametindedir. Bu ovalardan başka harekâtla ilgili olarak Erciş, Van, Abağa düzü (Çaldıran), Muradiye,

[481] Van Gölü ile Muş Ovası arasında bulunur. Geniş bilgi için bkz. Zülfikar, a.g.e., s. 2.
[482]Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 12.
[483] Muş Valiliği, http://www.mus.gov.tr/cografi-yapi-mus., Erişim Tarihi 6.11.2021.
[484]Zülfikar, a.g.e., s. 7.
[485] Alev Keskin, Fatma İlhan, Özlem Demireğen, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2011, s. 4.

Başkale ve Yüksekova gibi ovalar vardır. Fakat bunların bir kısmı ufak, bir kısmı da genel olarak harekâtla pek ilgili durumda değildirler[486].

3.4.3. Akarsular

Bölgede küçük büyük birkaç tane nehir vardır. Bunlardan en önemlileri Murat ve Karasu Nehirleri ile Güzeldere, Bitlis, Büyüksu, Karabaş ve Göynük Deresi'dir. Harekât alanının geri bölgesinde ise Fırat ve Dicle Nehirleri ve kolları büyük önem taşır.

Murat Nehri: Diyadin güneyinde Aladağ'da Muratbaşı denilen yerden çıkarak kuzeye akar ve Diyadin Kasabası'ndan itibaren batıya dönerek Karaköse'den güneye akmaya başlar. Tutak ve Malazgirt'i geçerek Muş Ovası'na ulaşan bu nehir, Bingöl, Elâzığ kuzeyindeki ovalardan geçerek Keban'ın kuzeyinde Fırat Nehri ile birleşir. Doğu Anadolu'nun güneyinde ve Van kuzey bölgesinde, Kafkasya'dan Muş ve Elâzığ doğrultularında ilerleyecek düşman kuvvetleri için ana istikameti açar. Bu nedenle bu nehir, Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas harekâtının güney bölgesinde harekât yapan birliklerin harekâtına Fırat nehrinden daha fazla etki yapmıştır[487]. Bu nehir kuzeyden Muş'a kadar harekâta müsait bir vadi açtığı halde Boğlan Gediği güneyinden Palu'ya kadar sert ve dik bir vadiden akar. Kışın ancak köprülerden geçit verir. Yaz aylarında geçit veren yerlerinde geçilebilir[488].

Göynük Suyu: Kale Dağı ve batısından akan iki küçük suyun birleşmesinden oluşmaktadır. Bu su kuzeyden güneybatı yönünde akar ve Darahini civarında Murat Nehri'ne karışır. Bu nehir oldukça büyük olup doğu-batı ekseninde önemli bir engel teşkil eder. Her iki taraf için de savunmaya elverişlidir. Yazın geçit verirse de kışın bazı bölgeleri hariç geçit vermez[489].

[486]Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I., s. 23.
[487]Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I, s. 26.
[488] Salahattin Selışık, "Büyük Harpte Kafkas Harekât Mıntıkasında 2. Ordunun 1916 Yaz ve Sonbahar Muharebeleri", *133 Sayılı Askeri Mecmua*, Sayı 62, 1944, s. 7.
[489] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 13.

Masalla Deresi: Kuzeyden güneye doğru akan ve Murat Nehri'ne bağlanan küçük bir deredir[490]. Doğal yapısı itibariyle 16'ncı Kolordu için iyi bir savunma mevzii olmuştur. Özellikle Çapakçur bölgesinde muharebelerde stratejik bir nokta görevi görmüştür. Bu bölge Çapakçur hattında Türk Ordusu tarafından tahkim edilen son nokta olmuştur. Ruslar bu bölgenin güneyine geçememiştir[491].

Büyüksu: Şeytan Dağları batısından, güneye akar ve bir süre sonra da güneybatıya doğru dönerek, Murat Nehri'ne karışır. Suyu debisi ve miktarı fazladır. Ancak belirli geçit yerlerinden geçilebilir. Doğu ve batı ekseninde yapılacak bir harekâtta her iki taraf için hatırı sayılır bir engeldir[492].

Dicle Nehri: Elazığ güneydoğusundaki Hazar Gölü'nden doğar, Maden ve Ergani Boğazı'ndan geçerek Diyarbakır bölgesine girer[493]. Sason, Kulp ve Genç bölgelerinden gelen ufak suları bünyesine katar. Özellikle Batman ve Bitlis'ten gelen Garzan ve Botan Çaylarını da aldıktan sonra, Cizre'den geçerek, Irak topraklarına girer. Bu nehir Diyarbakır'dan itibaren keleklerle ulaşıma ve geçişe elverişlidir[494]. Dicle Nehri, 16'ncı Kolordunun harekât sahası gerisinde olduğundan, harekâta direkt bir tesiri yoktur.

Fırat Nehri: Bu nehir Murat Nehri ile Keban kuzeyinde birleşir. Fırat çok büyük ve geniş olduğundan, her yerinden geçilemez[495]. Ancak köprü ve belirli geçit yerlerinden geçilebilir. Fırat Nehri harekât sahası gerisinde olduğundan harekâta direkt tesiri olmamıştır. Lojistik faaliyetlerde bazı yerlerinden suyolu taşımacılığında kullanılmıştır[496].

Güzeldere: Bölgede Güzeldere adında iki akarsu vardır. Bunlardan biri Bitlis'in Hizan ilçesi yakınında bulunan Panor Dağı'nın kuzeyinde doğar, Tatvan yakınlarında

[490] Bingöl İl Kültür Turizm Müdürlüğü, https://bingol.ktb.gov.tr/TR-171158/solhan-ilcesi.html., erişim Tarihi: 6.11.2021.
[491] Akan, a.g.t., s. 25.
[492] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 14.
[493]https://islamansiklopedisi.org.tr/dicle, Erişim Tarihi: 6.11.2021.
[494]Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 14.
[495]https://islamansiklopedisi.org.tr/firat, Erişim Tarihi: 6.11.2021.
[496]Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 14.

Van Gölü'ne dökülür. Diğeri ise Simek Nahiyesi sınırları içinden doğar ve güneye doğru yönelir, önce Bitlis Çayı'na, sonra birlikte Botan Çayı'na karışır[497].

3.4.4. Göller

Bölgede en büyük göl Van Gölü'dür. Bölgenin doğu kısmında İran sınırına yakın bir göldür. Denizden yüksekliği 1.646 metredir[498]. Uzunluğu Van şehrinden batıda Tatvan'a kadar 90 km olup en dar yeri 10 km dir. Gölün ortalama derinliği 171 metre, güneybatı kısmında 80-100 metredir. Van şehrinin bulunduğu kıyı civarında derinlik 35 metreyi bulur. Suyu acı ve sodalıdır. Van Gölü doğudan batıya ve kuzeyden güneye doğru yapılacak harekât doğrultuları üzerinde önemli bir engel meydana getirir[499]. Gölde, 20-50 ton taşıma kapasiteli 70-80 kadar yelkenli gemi olup bunlar birer piyade takımı kadar kuvvet taşımağa kabiliyetlidirler. Van, Gevaş, Reşadiye, Tatvan, Ahlât, Adilcevaz, Erciş, Ernis iskeleleri vardır. Van Gölü'ne kuzeyden Bendimahi, Deliçay, Zeylan Deresi, doğudan Karasu ve Güzelsu (Hoşap suyu veya Dönemeç) güneyden de bazı küçük dereler akar. Bu derelerin suladığı Van Gölü havzası verimli ve otlak bir bölgedir. Suyu sodalı olduğundan gölde balık olmaz. Yalnız çay ağızlarında Nisan ve Mayıs aylarına mahsus olmak üzere uskumruya benzeyen daha kılçıklı ve tadı daha az olan bir balık cinsi vardır. Bu aylarda balık oldukça fazladır. Van Gölü'nde dört tane küçük ada vardır. Bu adaları aynı zamanda Ermeni çeteleri kullanmıştır. Bu göl dışında Bulanık, Nemrut Nazik gibi küçük göller bulunmaktadır. Ancak harekâta bir etkisi yoktur[500].

3.4.5. İklim ve Hava Koşulları

Genel olarak iklim, yazın az sıcak ve kışın da çok soğuktur. Sıcaklık kışın bazı bölgelerde -30 -40 dereceye kadar düşer[501]. Birçok dağın tepelerinde yaz aylarında bile karla kaplı bölgeler gözükmektedir. Kar, vadide 1-2, dağlarda 3-4 metrelik tabaka oluşturur ve birçok yolu tamamıyla kapatır. Bundan sonraki zamanda ise

[497] Zülfikar, a.g.e., s. 4.
[498] Van İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, https://van.ktb.gov.tr/TR-88276/van-golu.html. Erişim tarihi: 6.11.2021.
[499] Akbay, a.g.e., s. 81.
[500] Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I., s. 27.
[501] İdari Faaliyetler ve Lojistik, s. 24.

genellikle sert ve kuru bir ayaz hüküm sürer[502]. Karların erimesiyle yolların birçoğu yeniden geçilmez bir hâle gelir. Ardından yağmurlu havalar başlar. Bu bölgede yağmur ılıman bölgelerde görülen yağmurlar gibi devamlı ve şiddetli değildir. Bu durum, ilk kar yağdıktan sonra karlar eriyip kalkıncaya kadar geçen zaman içinde hangi bölge ve yolların geçilebildiğini, hangilerinin geçilemediğini tespit etmek için sürekli keşif yapılmasını gerektirir[503]. Yaklaşık Temmuz ayı başından kışa kadar hemen hiç yağmur yağmaz. Bir Yılın sekiz ayı kış mevsimi karakterini taşır. Bu nedenle burada harekât yapacak askerin soğuktan korunması için özel giyim ve kuşanma ihtiyacı olduğu gibi iyi beslenmelerine de ayrıca özen göstermek gerekmektedir.

3.4.6. Bitki Örtüsü

Harekât bölgesinin bitki örtüsü genel olarak zayıf otlardan ibarettir. Yer yer ormanlık ve ağaçlık bölgeler vardır. Bitlis ve güney kısmı ile Muş ve Çapakçur bölgesi meşelik ve kısmen ormanlıktır. Van Gölü ve Bingöl Dağları'nın güneyi, Muş, Bitlis, Sason ile Tunceli bölgeleri ağaçlık ve ormanlıktır. Daha güneydeki Diyarbakır, Mardin bölgesi ise ağaçsız bölgelerdir[504]. Diğer arazi kısımları çıplak ve genellikle kayalıktır. Bölgedeki bitki örtüsünün harekâta herhangi bir tesiri yoktur[505].

3.4.7. Yollar

Bölgenin yolları genellikle dere ve vadilere bağlıdır[506]. Bu yollar patika veya izler halinde olup daha iyileri ise şose yollardır. Şose yollar, yolun alt kısmı hazırlanmadan, işlenmemiş taşların toprağa atılması suretiyle yapılmıştır. Arazi ve mevsimin izin verdiği yerlerde gidiş geliş daima yol dışında olmuştur. İyi durumda olmayan yollarda, çok miktarda işleyen yük hayvanları ve kağnı arabaları yolları bir kat bozmuştur. Basit şekilde imal edilmiş olan kağnı arabalarının tekerlekleri ince olduğundan yolları âdeta bıçak gibi kesmiş ve harap etmiştir. Ancak bu arabalardan

[502]Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 15.
[503] Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler* Çeviren: Yarbay Hakkı Akoğuz, (Yay.Haz.: Alev Keskin), ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2007, s. 2.
[504]Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I., s. 29.
[505]Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 15.
[506] İdari Faaliyetler ve Lojistik, s. 25.

çok faydalanılmıştır[507]. Kayalık ve sıradağların üzerinde bulunan yollar genellikle dar, bir tarafı da uçurum olan patika yollardır. Bazı zamanlarda bu uçurumlardan hayvanlar düşerek telef olmuştur[508].

Bölgede bulunan akarsuların kenarlarında genellikle doğal yollar bulunmaktaydı. Bu yollar *"top yolları"* ismiyle anılmaktaydı. Bu yollar yağışlı havalarda kısa zamanda bozulmuyordu. Yer yer çamur olsa da iyi havada çabuk kuruyabiliyorlardı. Ayrıca bu tarz yolların dik iniş ve çıkışları da yoktu. En önemli avantajlarından biriside üzerlerine köprü yapılmasına gerek olmadığından birlikler tarafından kullanılmaya elverişliydi[509]. Harekât alanında birkaç belli başlı yol bulunmaktaydı. Bunlar; Van-Gevaş-Bitlis yolu olup iyi durumda ve toprak yoldur. Yazın her sınıf ve araç geçebilir. Kışın bu yoldan geçiş zordur. Büyük birliklerin harekâtına elverişli değildir. Bu yolun güneyindeki yollar genellikle patika ve izler halinde olup, ancak ufak müfrez birliklerin, keşif kollarının ve mekkârelerin hareketine elverişlidir[510].

Ahlât-Tatvan-Bitlis yolu şosedir. Yaz aylarında her türlü harekete elverişlidir. Kışın harekât zorlukla yapılır. Nemrut-Muş-Boğlan-Çapakçur-Elazığ yolu adi şose olup yazın her türlü araç hareket edebilir. Büyük birliklerin hareketine elverişlidir. Kış aylarında hareketi güçleştirir. Bu yol batıya doğru bölgedeki en önemli ilerleme istikametini açar. Bu yolların aralarında gerek doğudan batıya ve gerekse kuzeyden güneye ikinci derecede ham birçok patika yol varsa da bunlar daha ziyade küçük birliklerin hareketine elverişlidir.

Bitlis-Ziyaret-Garzan-Diyarbakır yolunun bir kısmı toprak tesviyesi yapılmıştır. Her türlü aracın hareketine elverişli ise de bir kısmı ham olan bu yoldan yalnız piyade ve mekkârelerin geçmesi mümkündür. Kışın bu yol harekâta büyük ölçüde olumsuz etki yapar[511]. Bu yol Rusların Irak bölgesinde bulunan İngilizlerle birleşmek üzere Diyarbakır istikametine yapacağı bir harekât açısından çok önemli bir istikamettir[512].

---

[507] Guze, a.g.e., s. 2.
[508] Öğün, a.g.e., s. 29.
[509] Tekir, a.g.t., s. 92.
[510] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 15.
[511] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 16.
[512] Selışık, a.g.m., s. 7.

Varto-Muş yolu ile Muş-Kulp-Diyarbakır ve Muş-Sason-Silvan-Diyarbakır yolları toprak tesviyeli olup, yazın harekâta elverişlidir. Bu yolların dışında kalan yollar, genellikle patika cinsinden yollar olup, büyük birliklerin harekâtına elverişli değildirler[513]. Kışın bu yollardan yararlanmak hemen hemen imkânsızdır. Çapakçur-Drahini-Diyarbakır yolu da diğerleri gibidir[514].

16'ncı Kolordu'nun sorumluluk alanının büyük bir bölümünü oluşturan Bitlis-Siirt-Van hattının doğu ve güney bölgeleri, Kafkas Cephesi'nin en sarp kayalık ve askeri hareketlere elverişsiz bölümünü oluşturmaktadır. Bu coğrafyada yolların dar ve kış aylarında kar yağışıyla beraber çoğunlukla kapanması ikmal akışını da aksatarak büyük çaplı harekât yapılmasını imkânsız hale getirmektedir[515].

5'inci Tümen Komutanı Albay Refet Bey, 16'ncı Kolorduya gönderdiği bir harp raporunda tümenin harekât alanındaki önemli arazi arızalarını ve bazı patika yolların durumu genel olarak şu şekilde özetlemiştir[516]; Kopik[517] kasabasının doğusundaki dağlar gayet sarp ve diktir. Güzeldere ve ona bağlı dereler arasında yürüyüş çok zorlu yapılmaktadır. Güzeldere geçit vermediğinden Güzeldere'nin bir kıyısından diğerine geçmek için İskanbo'dan[518] dolaşmak gereklidir. Bitlis'in doğu yamaçlarında Kopik kasabası üzerinden geçen üç patika yol bulunmaktadır.

Biri Şeyhcuma'dan[519] ve Sandan'dan geçerek derenin doğu tarafını takip edip önce doğuya sonra kuzeye dönerek Kopik'den geçer, diğeri ise Sandan'dan ve 1.310 râkımlı boyundan aşar. Üçüncüsü Şetek'den[520]' ve Kember Dağı'nın güneyinden ve Yako'nun[521] (Şetek'in iki kilometre kuzeyindeki tepe) şarkından geçerek Sürüm'e[522] ve Perhant'a[523] gider. Kember Dağı'nın doğusundan ve Güzeldere ile Bacir arasından sırtı aşarak Perhant ve Sürüm'e gider. Duhan Boğazı'nın garbında Mutki'de ise iki

[513]Allen ve Muratoff, a.g.e., s. 387.
[514]Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 16.
[515]Baki Vandemir, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi*, 1.Cilt, Askeri Matbaa, İstanbul, 1933, s. 5.
[516]"5'inci Tümen Komutanlığı tarafından 16'ncı Kolordu Komutanlığına gönderilen 3 Nisan 1916 tarihli Harp Raporu", *Askeri Tarih Belgeleri*, Sayı 140, s. 40.
[517] Bitlis'in Merkez ilçesi Bölükyazı bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Arıdağ.
[518] Siirt'in Şirvan ilçesi Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Ormanbağı.
[519] Bitlis'in Merkez ilçesi Sarıkonak bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Çeltikli.
[520] Bitlis'in Merkez ilçesi Sarıkonak bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Ortakapı.
[521] Bitlis'in Merkez ilçesi Sarıkonak bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Ünaldı.
[522] Bitlis'in Merkez ilçesi Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Deliktaş.
[523] Bitlis'in Merkez ilçesi Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Kireçtaşı.

patika vardır. Biri Kasrik[524], Bucan[525], Kanahdere[526]'den Kambos Boğazı'na çıkar ve oradan Ziyaret'e, Pürütük[527]'e ve Kerp[528]'e gider. Diğeri Kambos Boğazı'ndan kuzeye ve Akab Dağı'nın batı yamacından doğru Nabat Dağı'na ve oradan doğruca Bitlis'e iner. Mutki'de bundan başka yol yoktur. Bu iki yol dahi yer yer iki arşın karla kaplıdır. Bu yollarda hayvanların hareketi mümkün değildir. Kerp'ten sonra arazi harekete müsaittir.

Albay Refet Bey'in raporundan da anlaşılacağı gibi yolların ve ulaşım imkânlarının yetersizliği hem birliklerin hem de ikmal maddelerinin özellikle en ileri hatlarda ulaştırılmasında büyük zorluklara yol açmıştır. Hatta bazı zamanlarda hiç ulaştırılamamıştır. Özellikle kış aylarında yolların kapanması, soğuk ve tipili havalarda ulaşım daha çok aksamış ve istenilen yer ve zamanda ileri hatlardaki birliklere ulaşım sağlanamamıştır.

Bölgede çoğunlukla ulaşım hizmetlerinde ve birliklerin yer değiştirmelerinde kullanılan keçilerin bile geçemeyeceği kadar dar olan bu yollardan askerler ve hayvanların geçmek zorunda kalması büyük sıkıntıların yaşanmasına, zaten güç temin edilebilen askerlerin ayakkabılarının yırtılmasına neden olmuştur[529].

3.4.8. Demir Yolları

Harekât bölgesinde demir yolu yoktur. İstanbul-Ulukışla hattı demir yolundan kısmen yararlanılarak bölgeye insan ve malzeme nakli sağlanmıştır. Bu hat üzerinde Amanos tünelleri inşaatı devam ettiğinden ve demiryolu hattı tamamlanamadığından sadece dekovil hattı kullanılabilmiştir.[530]

[524] Bitlis'in Merkez ilçesine bağlı bucak. Bugünkü adı Narlıdere.
[525] Bitlis'in Merkez ilçesi Sarıkonak bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Yeşilsırt.
[526] Bitlis'in Merkez ilçesi Sarıkonak bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Karınca.
[527] Bitlis'in Mutki ilçesi Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Yeniköy.
[528] Bitlis'in Merkez ilçesi Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Konuksayar.
[529] Hatice Yalçın, *Harp Ceridesi (Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, Tokat, 2008, s. 38.
[530]Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı Cilt I., s. 30.

3.4.9. Suyolları

Harekât sahasında suyolu olarak kullanılan büyük nehir yoktur. Ancak harekât alanı geri bölgesinde Fırat ve Dicle nehirlerinin bazı yerlerinden keleklerle taşıma işlerinden faydalanmak mümkün olmuştur.

3.4.10. Doğal Coğrafya ve Sunî Arızaların Harekâta ve Lojistik Destek Hizmetlerine Etkisi

Harekât bölgesinin doğal yapısı dağlık ve arızalı, havanın genellikle karlı ve soğuk olması nedeniyle coğrafyanın askerî harekâta olan etkisi fazladır. Bölgenin bu doğal karakteri dolayısıyla yapılacak harekât normal bölgelerdekine göre daha güç olacağından detaylı hazırlıkların yapılması gerekir. Dağlık arazide ve kış şartlarında harekât, özel malzemeye, donatıma ve özel taşıt araçlarına gereksinim gösterir. Yolların azlığı ve yetersiz yapıları nedeniyle harekât yavaş ilerler. Dağlık bölgelerde genellikle yerleşme yerleri ve ekilen arazi az olduğundan yiyecek tedarikinde sıkıntı yaşanır. Yiyecek maddelerini çoğunlukla geri bölgelerden getirmek zorunluluğu vardır. Bu nedenle ulaştırma araçlarına ihtiyaç fazladır[531].

Doğu-Batı yönünde paralel uzanan yüksek sıradağlar bir harekâtın vadiler boyunca yapılmasını zorunlu kılmaktadır. Büyük kuvvetlerin yayılmalarını güçleştirir. Dağlar üzerinde yapılacak harekâtta lojistik faaliyetlerin düzenlenmesi çok güçtür. Belirli gedik ve geçitlere bağlı kalacak harekât büyük zorlularla yapılabilir. Yaylaları çeşitli yönlerden gelen yolların birleştiği alanlar olduğundan bölgenin stratejik düğüm noktalarını oluşturur. Arazi arızaları birliklerin doğu-batı, kuzey-güney istikametindeki yapacağı harekâtları ve lojistik destek hizmetlerini de güçleştirir. Savunma harekâtında önceden planlama yapılarak ikmal maddeleri stoklanmadığında, taarruz harekâtında ise bu engel vasfındaki arazi arızları aşılarak birliğe kadar götürme usulü ile ikmal yapılamadıkça bu bölgede lojistik destek hizmetleri hem zorlaşır hem de zaman olarak gecikir[532].

[531] Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I., s. 31.; Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 17.
[532] İdari Faaliyetler ve Lojistik, s. 24-25.; Askeri Coğrafya, a.g.e., s. 89.

3.4.11. Nüfus ve Toplumsal Yapı

16'ncı Kolordu Komutanlığı harekât bölgesi harekâtın seyrine göre zaman zaman değişse de 1916-1917 yıllarında Van[533], Bitlis[534] ve Diyarbakır[535] vilayetlerini kapsayan bölgelerden oluştuğu, kolordu faaliyetlerinin çoğunlukla Bitlis vilayeti olarak şekillenmiş olan günümüzdeki Bitlis, Muş, Bingöl illerini içine alan bölgede meydana geldiği söylenebilir. Harekât alanında nüfusun yoğunluğu öncelikle vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde, diğer kısmı ise köylerde bulunuyordu[536]. Köylerin yerleşimi, genellikle bacalı ve yan tarafları dağların yamaçlarının içerisine gömülmüş şekilde oluşmuştur. Evlerin rengi etrafındaki arazinin rengi ile benzer şekilde yapılmıştır[537]. Bir kısım halk dağlık ve yol imkânları neredeyse yok denecek yerlerde ikamet etmekteydiler. Üzerlerinde çoğunlukla ağalar ve şeyhler hâkimiyet kurmaktaydı. Dağlarda oturan halk, daha ziyade hayvancılıkla, pek azı da ziraatla ilgilenmekteydi[538].

Nüfusun dağılımı savaş halinde seferber olmayı çabuklaştırmakla beraber, yığınak yapmayı da kolaylaştırır. 16'ncı Kolordu bölgesinde harekât alanında nüfus genel olarak şu şekildedir:

---

[533] Birinci Dünya Harbi sırasında Van Vilayetinin idari taksimatı; 2 Sancak, 9 kaza, 13 nahiye ve 1.574 köyden oluşmuştur. Sancaklar Van Merkez Sancağı ve Hakkâri Sancağı'dır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Tarık Ziya Arvas, "Devlet Salnamelerine Göre 1848-1918 Yılları Arasında Van Vilayetinin İdari Taksimatı", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 30, Yıl 2016, s. 412.

[534] Bitlis Vilayeti; 4 sancak, 17 kaza, 49 nahiye ve 2.030 köyden ibarettir. Bitlis Sancağı; Mutki, Hizan ve Ahlât kazalarından, Genç Sancağı; Kulp ve Çapakçur kazalarından, Siirt Sancağı; Eruh, Pervari, Garzan ve Şirvan kazalarından, Muş Sancağı; Geligüzan, Varto, Sason, Malazgirt ve Bulanık kazalarından oluşmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Osmanlı Cep Atlası*, Dersaadet, 1323, s. 210.; Mehmet Törehan Serdar, *Bitlis Tarihinde Ermeniler Cilt I*, Uğurel Matbaası, Bitlis, 2018, s. 19.

[535]Diyarbakır Vilayeti; 4 sancak, 11 kaza ve 21 nahiyeden oluşmuştur. Merkez Sancağı; Silvan, Lice, Derik ve Beşir kazalarından, Siverek Sancağı; Çermik ve Viranşehir kazalarından, Mardin Sancağı; Nusaybin, Midyat, Savur ve Cizre kazalarından, Ergani Sancağı Palu kazasından ibarettir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sadık Fatih Torun, "Son Dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimatı", *Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 4, Sayı 14, Aralık 2017, s. 96.

[536] Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I., s. 32.; Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 17.

[537] Guze, a.g.e., s. 3.

[538] Maslofski, *Umumî Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi*, Çev; Kaymakam Nazmi, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1935, s. 17.

Tablo 2.6: 1914 Nüfus Sayımına Göre Bölgedeki Etnik Dağılım[539]

Vilâyet	Müslüman	Ermeni	Rum	Diğer Milletler	Toplam
Van	179.330	67.792	—	53.000	300.122
Bitlis	309.999	119.122	__	12.176	441.297
Diyarbakır	492.101	73.226	1.935	70.012	637.274

Harekât alanındaki nüfusun büyük bir kısmı Müslüman ve bir kısım da diğer unsurlarından teşekkül etmiştir. Türkler genel olarak devlete bağlı olup, kuvvetli karakterli ve manevi vasıfları yüksektir. Ruslarla yapılan muharebelerde büyük kahramanlık örnekleri göstermişler ve muharebenin ağır yükünü taşımışlardır. Kürtler; çoğunlukla devlete sadık görünmekle beraber, ağaların ve şeyhlerin etkileri altındaydılar[540]. Gönüllü müfrezeler oluşturarak Trük Ordusu'nun yanında olmuşlar ve birlikleri takviye etmişlerdir. Bunların yanında bölgenin dağlık ve genellikle yolsuz yerlerinde asayişi bozan ve eşkıyalık yapan çetelerde olmuştur. Muharebenin başlangıcında kurdukları gönüllü milis teşkilatlar ile Rus işgaline karşı çıkmışlar ve büyük yararlılıklar göstermişlerdir[541]. 16'ncı Kolordu birlikleri bölgeye intikal edene kadar gönüllü müfrezeler tek başlarına yer yer Rus Ordusu'na kayıplar verdirmeyi başarmışlardır[542].

Ermeniler ise daha ziyade kasabalarda oturmakta olup sanat ticaret ve ziraatla uğraşmaktaydılar[543]. Ermenilerin en yoğun olarak Bitlis ve Van bölgelerinde ikamet etmekteydiler[544]. Bu bölgelerde Ermenilerin çoğunluğu Rusya, Fransa ve İngiltere'nin kışkırtmasıyla bağımsız Ermenistan ideali ile isyanlara başlamışlar ve Rus Ordusu'nun yanında yer almışlardır. 1917 yılında Rus İhtilâli'nin başlamasından sonra, bölgede Rus kuvvetleri yerine Ermeni birlikleri bir müddet daha muharebenin

[539] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 17.
[540] Akbay, a.g.e., s. 81.
[541] Haluk Selvi-Bülent Cırık, "Milli Mücadelede Bitlis ve Çevresi (1918-1921)", *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt 9, Sayı 1, 2014, s. 209.
[542] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 17.
[543] Zülfikar, a.g.e., s. 22.
[544] Selvi-Cırık, a.g.m., s. 210.

sürdürülmesini sağlamıştır. Diğer azınlıklarda genel olarak şehir ve kasabalarda bulunmakta ve ticaret ile uğraşmakta idiler[545].

Doğu Anadolu'da genel yaşam imkânları her bakımdan düşük seviyede kalmıştır. Okulların azlığı nedeniyle halkın çok azı okuma yazma öğrenebilmiştir. Özellikle kadınlarda okuma yazma bilen neredeyse yoktur. Bu sebeple medenî alanda da gelişmeler yapılamamıştır. Bu durumun askerî harekât üzerinde de büyük etkileri olduğu ifade edilebilir[546].

3.4.12. Bölgenin Ekonomik Durumu, Tarım ve Hayvancılık

Bölgede en çok önem verilen şey tarım ve hayvancılık faaliyetleriydi. Arazi dağlık olduğundan ancak belirli bölgelerde tarım ürünü yetiştirilebilmekteydi. Bu üründe yöredeki halkın ihtiyacını ancak karşılamaya yetiyordu. Bu nedenle 16'ncı Kolordu iaşe maddelerini çoğunlukla Elazığ, Diyarbakır, Urfa, Mardin bölgesinden sağlamıştır[547]. Kolordunun ikmal hizmetleri, ulaştırma araç ve gereçlerinin seferberlikte yeteri kadar tamamlanamamış olması yüzünden yiyecek ve yem ihtiyaçlarının karşılanması hususunda çok güçlüklerle karşılaşılmıştır. Hatta zaman zaman insan gücünden dahi faydalanılmıştır[548]. Özellikle bölgedeki tarım işleri, baştan beri ilkel usullerle yapılmakta olduğundan bölge de tarımın çok gelişmemiş olduğu da ifade edilebilir. Hayvancılığa önem verilmiş olsa da bölgedeki ne hayvan cinsi ne de hayvan miktarının ne kadar olduğu ortaya çıkarılamamıştır. Hayvanların beslenmesi ve bakımı bilinçli olarak yapılamadığından, hayvanlar genellikle zayıf ve takatsiz durumdaydılar[549]. Bölgede bu hayvanlardan genellikle nakliye işlerinde faydalanılırdı. Etlik olarak hayvan ihracı henüz gelişmemişti. Et ihtiyacını karşılayacak kasaplık hayvanlar da çok azdı. Bu yüzden etlik hayvanları birlikler yanında götürmüştür[550].

---

[545]Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 19.
[546]Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I, s. 33.
[547]Öğün, a.g.e., s. 49.; Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 19.
[548]Recep Büyüktolu-Oral Ateş, "Birinci Dünya Savaşı'nda Mustafa Kemal Paşa'nın 16'ncı Kolordu Komutanlığı ve Muharebelerinin Harp Prensipleri Bakımından Değerlendirilmesi", *CTAD*, Yıl 17, Sayı 33 (Bahar 2021), s. 418.
[549] Larcher, Cilt 2, a.g.e., s. 472.
[550]Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I, s. 33.; Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 20.

Bölgede endüstri şehirlerdeki küçük el sanatlarından daha ileri seviyelere gidememiştir. Fabrika vb. büyük sanayi kuruluşları yoktur. Sanat işleri çoğunlukla Ermeni ve Rum gibi azınlıklardan tarafından yapılmıştır. Sanayi, ziraat gelişmemiş olduğundan, ticaret de gelişmemiş ve azınlıkların elinde bulunuyordu. Devletin genel malî durumu zayıf ve hatta kapitülâsyonların etkisiyle daha kötü duruma geldiğinden harekât alanında da malî durum çok zayıf kalmıştır.

3.5. 16'ncı Kolordu Kafkas Cephesi'ne Gelmeden 16'ncı Kolordu Komutanlığına Verilecek Bölgenin Durumu

3.5.1. Kafkas Cephesi'nin Genel Durumu ve Bitlis'in Ruslar Tarafından İşgal Edilmesine Kadar Yaşanan Olaylar

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Ruslar Köprüköy Muharebesi[551] ve Azap Muharebesi'ni[552] kaybetmiş ve geri çekilmiştir. Kafkas Cephesi'nden sorumlu olan 3'üncü Ordu ise geri çekilen Rus kuvvetlerini takip edememiş ve geri çekilmiştir[553]. 3'üncü Ordu'nun taarruzu bırakıp geri çekilmesinde, birliklerini daha elverişli bir arazide toplamayı, takviye kuvvetlerinin de desteğiyle yeni bir Rus taarruzunu karşılamaya hazır olmayı amaçladığı ifade edilebilir[554].

Köprüköy ve Azap Muharebeleri'nin sonucu, Karadeniz kıyılarında Rus birliklerinin yığınak yapması ve Rus taarruzların artarak devam etmesiyle Başkomutan Vekili

[551] Köprüköy Muharebesi'nden önce 3'üncü Ordu'nun 9'uncu ve 11'inci Kolorduları (33'üncü Piyade Tümeni hariç) Erzurum bölgesinde bulunuyorlardı. Köprüköy bölgesinde 2'nci Nizamiye Süvari Tümeni ise oyalama muharebesi yapmak için görevlendirilmişti. Enver Paşa'nın emriyle 11'inci Kolordu'ya taarruz vazifesi verilmişti. 6 Kasım 1914 tarihinde akşam saatlerinde verilen emirle başlayan bu harekât altı gün süreyle devam etmiş ve Köprüköy Muharebesi adını almıştır. Muharebelerin başında Ruslar kuvvetleri avantajlı olmalarına karşın, taarruz başarıya ulaştıktan sonra yeteri kadar kuvvetle takip yapılamamıştır. Bkz. Çakmak, a.g.e., s. 36.

[552] 06 Kasım 1914'te başlayan 3'üncü Ordu'nun taarruzları 12 Kasım gününe kadar devam etmiş, direnme gücü zayıflayan Rus kuvvetleri 12 ve 13 Kasım günleri evvelce tahkim ettikleri Azap-Zanzak-Sanamer hattına çekilmiştir. 15 Kasım günü Rus mevzilerine doğru ilerleyen 3'üncü Ordu, Köprüköy Muharebesi'nde uygulanan taarruzlarına benzer bir planla, Rus mevzilerine saldırmıştır. 21 Kasım gününe kadar devam eden bu muharebelerde Ardos bölgesinde düşman mevziisine 5 km kadar girilse de daha ileri gidilememiştir. 3'üncü Ordu Komutanlığı, Narman bölgesinde bulunan Rus kuvvetlerinin, ordunun kuzey kanadı gerisine veya Yeniköy-Hasankale doğrultusunda yapılması muhtemel bir harekâttan endişe duymuş ve ordunun kuzey kanadını, Alakilise-Maslahat hattına geriye çekmiştir. Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I, s. 319-322.

[553] Yarbay Selahattin, a.g.e., s. 72.

[554] Tekir, a.g.t., s.170.; Keskin, İlhan, Demireğen, a.g.e., s. 7.; Görgülü, On Yıllık Harbin Kadrosu, s. 101.

Enver Paşa, Rus ordularını arkadan çevirerek Rusları geriye atmak ve Kars ile Batum'u geri alabilmek için bir kuşatma harekâtı yapılmasını düşünmüştür. Cephenin durumunu tetkik etmek ve birlikleri yerinde görmek maksadıyla 12 Aralık 1914'te Erzurum'a gelmiştir[555]. Enver Paşa'da kesin sonuçlu bir kuşatma harekâtı yapılması düşüncesinin, Köprüköy ve Azap Muharebeleri'nde Ruslara karşı kesin bir başarı sağlanamamasının ve Rusların 3'üncü Ordu'nun taarruzu karşısında geriye çekilmesinden kaynaklandığı söylenebilir. Tüm bunların yanında 3'üncü Orduya verilen emirlerin düzgün şekilde yerine getirilememesi, cephede yaşanan karışıklıklar ile iaşe konusunda yaşanan sıkıntılarda Enver Paşa'nın cepheye gelmesine neden olan diğer etkenler olmuştur[556].

3'üncü Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa[557], mevsimin kış olması, yolların durumu ve harekât hazırlıklarının yeterli seviyede olmaması nedeniyle yapılacak kuşatma harekâtını bahar aylarına bırakılmasını Enver Paşa'ya teklif etmiştir. Bu teklifi uygun görmeyen Enver Paşa, 3'üncü Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'yı görevinden alarak 3'üncü Ordu Komutanlığını kendisi üstlenmiş ve harekâtın yapılmasına karar vermiştir[558].

Başkomutan Vekili Enver Paşa Rusları arkadan çevirmek ve geri çekilmek zorunda bırakmak maksadıyla Sarıkamış Harekâtı'nı başlatmıştır[559]. Bu muharebelerde Türk Ordusunun harekât planı; bir kolordu ile Rusları cephede tespit ederek oyalamak ve iki kolordu kadar kuvvetle de kuzey kanattan Rusları kuşatarak cephenin 30-35 km gerisinden Sarıkamış bölgesini ele geçirmek ve Rusları imha etmek şeklinde

---

555 Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt 1, s. 349-351.; Ayışığı, a.g.e, s. 157.

556 Ziya Nur Aksun, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı*, (Yay. Haz.: Erol Kılınç), İstanbul 2005, s. 195-196.

557 Tümgeneral Hasan İzzet Arolat (1306-Sv.1): 1871 yılında İstanbul'da doğmuştur. 1890 yılında Harp Okulundan teğmen, 1893 yılında da Harp Akademisinden kurmay yüzbaşı olarak mezun olmuştur. Askerlik görevi süresince 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı, 1912-1913 Balkan Savaşları, 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı'na katılmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde 3'üncü Ordu Komutanı olarak görev yapmıştır. 7/8 Ocak 1915'de 3'üncü Ordu Komutanlığından alınmıştır. 31 Ağustos 1915'te emekli olmuştur. Emekli olduktan sonra Arap Hükümetlerinde görev aldığı için 25 Eylül 1923 tarihli Kanun'un 5'inci maddesi gereği 22 Aralık 1924'te askerlikten uzaklaştırılmıştır. 03 Mart 1931'de vefat etmiştir. Bkz. Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt I, s. 132-133.

558 İsmet Görgülü, On Yıllık Harbin Kadrosu, a.g.e., s. 102.; Ali Satan, *Osmanlı Tarihi (1876-1918)*, Ed. Zekeriya Kurşun, Anadolu Üniversitesi Yayını, 1. Baskı, Eskişehir, 2013, s. 185.

559 Feridun, a.g.e., s. 121.

yapmıştır[560]. Bu planın başarısı, iyi bir şaşırtma harekâtı ile hareket kabiliyeti yüksek birliklerle hızlı manevra yapılmasına bağlıydı. Rusları cepheden tespit edecek birliklerin de düşmanın cepheden ayrılmasına müsaade etmemesi gerekiyordu. Ancak yapılan planda bu hususlara dikkat edilmemiştir. Bunun yanında planın hazırlanmasında etkisi büyük olan Hafız Hakkı Bey ile Enver Paşa istihbarat eksikliğini, lojistik planlamanın gerçek durumla uyuşmamasını, ağır topçu birliklerinin harekâta dâhil edilmemesini ve kötü yol şartları ile en önemlisi kötü hava şartlarını yeterince önemsememiştir[561]. Bu şartlarda Sarıkamış Harekâtı'na giren 3'üncü Ordu, çok ağır derecede kayıp vererek geri çekilmek zorunda kalmıştır[562].

Bu mağlubiyetten sonra 3'üncü Ordu taarruz öncesinde bulunduğu Azap bölgesine, Tutak-Narman hattına çekilmiştir. Bazı takviyeler alarak toparlanmaya çalışmıştır. Rus birliklerinin taarruz etmesi ihtimaline karşılık bu bölgede tahkimat yapmaya ve yeniden teşkilatlanmaya başlamıştır[563]. Enver Paşa'da bu mağlubiyet karşısında 3'üncü Ordu Komutanlığını yeni tuğgeneralliğe terfi eden Hafız Hakkı Paşa'ya[564] devrederek İstanbul'a dönmüştür[565].

Bu dönemde Rusların desteğiyle Ermenilerin de bir taraftan bölgede isyanları başlamış, özellikle 3'üncü Ordu'nun mağlubiyetinden sonra bu isyanlar daha açık bir şekilde artmıştır[566]. 25 Şubat 1915'te Bitlis'te ve 27 Şubat'ta Muş'ta, 13 Nisan'da

---

[560] İsmet Görgülü, On yıllık Harbin Kadrosu, s. 102.
[561] Uyar ve Erickson, a.g.e., s. 491.
[562] Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı, Cilt 1, s. 101; Sarıkamış Harekâtı'ndaki asker kaybının miktarına dair kaynaklar arasında rakam farklılıkları vardır. Alman Mareşal Sanders zayiatın kesin sayısı bilinmese de resmî beyanlara göre 90.000 askerin taarruza gittiğini ve ancak 10-12.000 askerin geri geldiğini, yaklaşık bu sayının 78-80.000 bin civarında olduğunu aktarmıştır. Sanders, a.g.e., s. 62; Mareşal Fevzi Çakmak ise yapılan değerlendirmeler sonucunda zayiatın 60.000 olarak kabul edilmesinin daha doğru olacağını ifade etmiştir. Bkz. Çakmak, a.g.e, s. 74; Uyar ve Erickson ise 22 Aralık 1914 tarihinde asker sayısının 118.174 olduğunu, Sarıkamış harekâtından sonra asker mevcudunun 42.000 kişi olduğunu belirtmiştir. Uyar ve Erickson, a.g.e., s. 493.
[563] İsmet Görgülü, On yıllık Harbin Kadrosu, s. 102.
[564] Tuğgeneral Hafız İsmail Hakkı (1315-P.2): 1879 yılında Manastır'da doğmuştur. 1897'de girdiği Harp Okulundan 1899 yılında teğmen, Harp Akademisinden 1902'de kurmay yüzbaşı olarak mezun olmuştur. 1912-1913 Balkan Savaşları ve 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı'na katılmıştır. 8 Aralık 1914'te 3'üncü Kolordu Komutanı daha sonra 10'uncu Kolordu Komutanı, 7/8 Şubat 1915'te 3'üncü Ordu Komutanı olarak görev yapmıştır. 13 Şubat 1915'te tifüsten vefat etmiştir. Bkz. Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri C III, s. 7.
[565] Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Sayı 139, Yıl 66, Ocak 2017, Belge Nu.67, s. 200.
[566] Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı, Cilt 1, s. 565.; İlter, a.g.e., s. 21.

Van'da isyan çıkmıştır[567]. 20 Nisan 1915'te Van'da Düyunu Umumiye ve postahane binalarını yakarak Jandarma kuvvetleriyle karşılıklı çatışmalar başlamıştır[568]. Bu olaylar üzerine Van Jandarma Seyyar Tümeninin büyük bir kısmı ve bölgedeki aşiretlerden oluşan birlikler tarafından Van şehri kuşatma altına alınmıştır. Ermeniler tarafından Türklere karşı çok sayıda bomba topunun kullanıldığı şiddetli sokak çatışmaları yaşanmıştır. Alınan tedbirlere rağmen bu isyanlar bastırılamamıştır[569]. Yaşanan olaylar üzerine Dâhiliye Nezareti, Bitlis Valisi Mustafa Abdülhalik Bey'e ve Van Valisi Cevdet Bey'e birer şifreli yazı göndererek, Ermeni isyanlarına karşı yeni önlemler almalarını istemiştir[570]. Ermeni komitelerinin Van'dan sonra en çok önem verdikleri şehir, yılın her mevsiminde ulaşıma imkân veren ve sevkiyata elverişli durumdaki Van-Diyarbakır-İskenderun yolu üzerinde bulunan Bitlis olmuştur[571]. Bitlis, Rusların Musul-Diyarbakır-Urfa istikametinde girişeceği bir harekât için ele geçirilmesi ve elde bulundurulması gereken stratejik bir yerdir. Rusların bu bölgeyi ele geçirmeleri durumunda, 3'üncü Ordu ve Irak Cephesi'nde bulunan 6'ncı Ordunun arasına girerek karşılıklı yardımlaşmalarını da engelleme fırsatını elde etmiş olacaklardı. Bu iki ordu arasına giren Ruslar, her iki orduyu ayrı ayrı mağlup etme fırsatı yakalamış olacaklardı[572].

1915 yılının Nisan ayı sonlarına doğru Rus birlikleri, Türk savunma mevziilerini iki taraftan kuşatarak imha etmek ve Erzurum'u ele geçirmek maksadıyla Tortum ve Malazgirt bölgelerinden Erzurum istikametine doğru taarruza geçmiştir[573]. Kuzey kanatta cereyan eden Birinci Tortum (27 Nisan-12 Mayıs 1915) ve İkinci Tortum (10 -12 Haziran 1915) Muharebeleri'nde 3'üncü Ordu başarılı bir savunma yapmıştır. Türklerin bu iki muharebede verdikleri toplam 3.000 kişilik zayiata karşılık Ruslar, 4500 kişi kaybetmiştir[574]. Buna karşın güneyde, Ermeni isyanlarından da faydalanan

---

[567] Abdülaziz Kardaş, "Birinci Dünya Savaşı Dönemi'nde Mustafa Kemal Paşa'nın Bitlis'teki Faaliyetleri", *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/5 Spring 2015, s. 232.; Guze, a.g.e., s. 56.
[568] İlter, a.g.e., s. 39.; Muammer Demirel*, Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, 1996, Ankara, s. 51.
[569] Çakmak, a.g.e., s. 89.
[570] BOA, DH. ŞFR, Dos. No:52, G. No:282.
[571] Nasır Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 2002, s. 11.
[572] Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı, Cilt 1, s. 700.
[573] Keskin, İlhan, Demireğen, a.g.e., s. 8.
[574] İsmet Görgülü, On Yıllık Harbin Kadrosu, s. 102.

Ruslar, Malazgirt bölgesindeki taarruzlarıyla 11 ve 12 Mayıs'ta Malazgirt, Muradiye, Patnos ve Erciş'i işgal etmiştir[575].

Başkomutanlık Vekâleti 3'ncü Ordu bölgesindeki gelişmeler üzerine Rus kuvvetlerini Van bölgesi ve Murat havzasından geri atmak maksadıyla toplanmakta olan 1'nci ve 5'inci Kuvve-i Seferiyeler[576] ile 36'ncı Piyade Tümeninden müteşekkil *"Sağ Cenah Grubu Komutanlığı"* oluşturulmasına karar vermiştir. Sağ Cenah Grup Komutanlığına da 7 Haziran 1915 tarihinde Albaylığa yeni terfi eden Halil (Kut) Bey'i[577] atamıştır[578].

Yarbay Halil Bey'e, İstanbul Merkez Komutanı iken mürettep bir tümen oluşturulacağı, kendisinin bu tümenin komutanı olacağı 3 Aralık 1914'te 1'inci Ordu Komutanlığı'ndan emredilmiştir. 5'inci Kuvve-i Seferiyeler olarak kurulan bu tümen Enver Paşa tarafından İran'da Ruslara karşı harekât yapmak için görevlendirilmiştir. 1'inci Kuvve-i Seferiye de aynı bölgede harekât yapmak için kurulmuştur. 5'inci Kuvve-i Seferiye birlikleri İstanbul'dan Erzurum'a intikaline başlamış, yaklaşık iki ay süren yürüyüşlerde hastalık, firar, ayaktan hastalık gibi nedenlerle zayiatı 5.000

---

[575] Kardaş, "Birinci Dünya Savaşı Dönemi'nde Mustafa Kemal Paşa'nın Bitlis'teki Faaliyetleri", s. 232.

[576] Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki günlerde Harbiye Nezaretince hazırlanmış olan savaş harekâtı layihalarında, Ruslarla bir savaş olduğu takdirde 13'ncü Kolordudan bazı kuvvetlerle takviye edilecek olan aşiret askerinin Azerbaycan'dan kuzeye doğru hareket etmeleri ve Fazıl Paşa komutasındaki İhtiyat Süvari Kolordusunun Karabağ taraflarına taarruz ederek Rusların gerisinde faaliyet göstermesi kararı alınmıştı. Ancak savaş başladıktan kısa bir zaman sonra aşiret ve ihtiyat askerinin hiçbir işe yaramadıkları ve ilk silah patlaması ile beraber bir direnme göstermeden dağıldıkları görüldüğünden bunlara güven duyulmadı. Bu amaçla da İstanbul'da toplanmış olan 1'nci ve 5'nci Kolordulardan mürettep tümenler teşkiline karar verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Hulusi Baykoç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas ve Irak Cephesi'nde 5'inci Seferi Kuvvetler (52'inci Tümen)*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006.

[577] Halil Kut, Korgeneral (1317-P.20): 1882 yılında İstanbul'da doğmuştur. Hafız Kâmil Bey'in oğludur. Enver Paşa'nın amcasıdır. Fatih Taşmektep, Beşiktaş Abbasağa ve Hamidiye mahalle mekteplerinden sonra, Beşiktaş Askerî Ortaokulu ve Kuleli Askerî Lisesini bitirmiştir. 13 Mart 1899'da girdiği Harp Okulundan 1902 yılında teğmen, daha sonra devam ettiği Harp Akademisinden 11 Ocak 1905'te yüzbaşı olarak mezun olmuştur. 28 Mart 1911'de kurmay olmuştur. Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşı'na katılmıştır. Harp Akademisinden mezun olduktan sonra 3'üncü Ordu emrinde görevlendirilmiştir. 16 Aralık 1914'te 5'inci Seferî Kuvvetler Komutanı, 21 Ocak 1915'te 1'inci Seferî Kuvvetler Komutanı, 7 Haziran 1915 tarihinde Sağ Cenah Grubu Komutanlığı görevini yürütmüştür. Eylül 1915'te 18'inci Kolordu Komutanı, 12 Ocak 1916'da Basra Vilayeti Vali Vekilliği ile Irak ve Havalisi Komutanlığına tayin edilmiştir. 16 Mart 1916'da vekâleten atandığı 6'ncı Ordu Komutanlığına 27 Nisan 1916'da asaleten atanmıştır. 30 Haziran 1918'den itibaren de Şark Orduları Grubu Komutanı olarak tayin edilmiştir. 18 Şubat 1920 tarihinde ordudan uzaklaştırılmıştır. 14 Temmuz 1923'te kendi isteği üzerine emekli olmuştur. 20 Ağustos 1957'de vefat etmiştir. Bkz. Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri C III, s. 194-195.

[578] Baykoç, a.g.e., s. 15.

kişiye yaklaşmıştır. Bu nedenle kalan sağlam askerlerden oluşturulan tümenin alayları bölgedeki diğer birlikleri takviye etmiş veya değiştirmiştir. Geri kalan unsurlar Hasankale'de köylere yerleştirilmiştir. Bir süre sonra Yarbay Halil Bey, 1'inci Kuvve-i Seferiye Komutanı olarak görevlendirilmiştir.

İran'da muharebeler devam ederken, Van'a Rusların ilerlemesi ve Ermenilerin ayaklanması üzerine 3'üncü Ordu Komutanlığı 1'inci Kuvve-i Seferiye Komutanlığına *"Dökümtü vermeden Van civarına gelmeniz arzu olunur."* şeklinde emir vererek en kısa yoldan Van'a gelmesini emretmiştir[579]. Ancak 1'inci Kuvve-i Seferiye Komutanlığı arazi şartları ve iaşe güçlüğü nedeniyle Van'a istenilen zamanda ulaşamamış, önce Başkale'ye, sonra da dağ yolları üzerinden 20 Haziran 1915 tarihinde Bitlis civarına ulaşmıştır[580].

Van Valisi Cevdet Bey, Rusların iyice yaklaştığını haber alınca, 14 Mayıs 1915'te Yarbay Halil Bey ile iş birliği yapmak üzere Van'dan Başkale'ye gitmiştir. Ermeni çetelerin desteğiyle 6 Mayıs 1915'te Van'ı işgal eden Rus kuvvetleri civardaki yerleşim yerlerini işgale devam ederek 22 Mayıs 1915'te Başkale'ye girmiştir[581]. Ruslar, Eleşkirt ve Pasinler üzerinden Malazgirt'e doğru ilerlerken, Muş ve çevresinde bulunan Ermenilerde, Müslüman köylerini basıp katliam yapmıştır. 16 Mayıs 1915 tarihinde Osman Nuri (Koptagel) Bey[582] Muş Müfrezesinden Kop[583] bölgesine 2.500 askerle sevk edilerek ilerleyen Rusları o bölgede durdurmayı başarmıştır[584]. Bu işgaller üzerine 3'üncü Ordu Kumandanlığı, 4 Haziran 1915'te Bitlis vilâyetine ve Van vilâyetine bir telgraf göndererek Van Gölü Cenup Müfrezesi ve aşiretlerden oluşturulan gönüllü müfrezelerin cephelere doğru hareket etmelerini emretmiştir. Böylece 3'üncü Ordu, Bitlis Seyyar Jandarma Bölükleri ve gönüllü aşiret birlikleri ile Bitlis-Duhan ve Van Gölü civarında savunma hatları

---

[579] Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I, s. 680.
[580] Guze, a.g.e., s. 57.; Baykoç, a.g.e., s. 16.
[581] Ergün Öz Akçora, "Bitlis'te Rus Ermeni Mezalimi ve Bitlis'in Kurtuluşu", *Askeri Tarih Bülteni*, ATASE Yayınları, Sayı 24, Yıl 13, Şubat 1988, s. 96.
[582] Tümgeneral Osman Nuri Koptagel (1311-b.P.17): 1874 yılında Erzincan'da doğdu. 13 Mayıs 1892'de girdiği Harp Okulundan 13 Mart 1895'te mezun oldu. Harp Okulundan mezun olduktan sonra 4'üncü Ordu emrine atandı. Balkan Savaşı'nda görev aldı. Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Çapakçur Müfreze Komutanlığı ve 7'nci Tümen Komutanlığı yaptı. 1919-1922 İstiklal Savaşı'na katıldı. 22 Kasım 1942'de Ankara'da vefat etti. Bkz. Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri C II, s. 23-24.
[583] Muş'un Bulanık ilçesinin eski adı.
[584] Çakmak, a.g.e., s. 89.; Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I, s. 692.

oluşturmuştur[585]. Taarruzlarına devam eden Ruslar, 9 Haziran 1915 tarihinde Reşadiye'yi işgal ederken, Van Gölü'nün kuzeyinden ilerleyen diğer Rus birlikleri de Ahlât'ı işgal etmiştir.

Bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı Devleti Ermeni tebasıyla ilgili önemli bir adım atmıştır. Geçmiş dönemlerin *"sadık milleti"* olarak adlandırılan Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla vatandaşı oldukları Osmanlı Devleti'ne karşı isyan ederek, Rusya'nın yanında yer almışlardır[586]. Ermeni çeteleri Rus birliklerine casusluk yapmak, yer yer kılavuzluk etmek ve daha önemlisi Türk köylerine saldırmak ve Türk ordusunun ikmal depolarına sabotaj düzenlemek gibi faaliyetlerde bulunmuşlardır. Tüm bu yaşanan olaylar Osmanlı Ordusu'nu zor duruma sokarken, devletin otoritesinin de kaybolmasına yol açmıştır. Osmanlı Devleti, Ermenilerin bu hareketlerinden vazgeçirmek için yaptığı çabalardan sonuç alamayınca 27 Mayıs 1915 tarihinde *"Geçici Zorunlu İskân Kanunu"* çıkarmıştır. Böylece doğu vilayetlerinde ve cephe hattında Ermenilerin devlet karşıtı faaliyetlerine son verilmek istenmiştir. Söz konusu kanun gereğince doğu vilayetlerinde devletin güvenliğini tehlikeye atan kişiler geçici olarak başka yerlere sevk ve iskân edilmiştir[587].

Sağ Cenah Grubu kurulduğu günden itibaren devam eden muharebeler süresince yaptığı taarruz, savunma ve geri çekilme harekâtlarında istenilen derecede etkili olamamıştır. Süvari birliklerinin yokluğu devamlı hissedilmiş, özellikle muhabere ve ulaştırma hizmetleri teşkilatı, nerdeyse hiçbir zaman istenildiği bir anda kurulamamış, kurulduğu vakitte ise durum değişmiş veya kurulan düzenden faydalanılamamıştır. Bunların yanında sorumlu olduğu cephelerin geniş olması, zaten az mevcutlu bulunan tümenlerin etkinliğini azalttığı gibi, birliklerin karşılıklı yardımlaşmasını da çoğunlukla imkânsızlaştırmıştır. Her kademedeki komutanlar yeterli ihtiyat ayıramadıklarından birlikleri parça parça muharebeye sokmak durumunda kalmışlardır. Sağ Cenah Grubu bir ordu seviyesinde harekât sorumluluğu taşıdığı halde grup karargâhı subay bakımından çok zayıf kalmıştır. Bu sebeplerle

[585] Kardaş, "Birinci Dünya Savaşı Dönemi'nde Mustafa Kemal Paşa'nın Bitlis'teki Faaliyetleri", s. 232.
[586] Ahmet Altıntaş, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Tehcir Kararı Alması ve Uygulaması", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 1, Cilt 7, 2005, s. 77.
[587]Mehmet Törehan Serdar, *Bitlis Tarihinde Ermeniler*, Cilt 2, Uğurel Matbaası, Bitlis, 2018, s. 15.; Demirel, a.g.e., s. 52.

Sağ Cenah Grubu Komutanlığı 19 Eylül 1915'te lağvedilmiştir. 1'inci Kuvve-i Seferiye gücü 51'nci Piyade Tümeni, 5'inci Kuvve-i Seferiye ise 52'nci Piyade Tümeni adını alarak 18'inci Kolorduyu oluşturmuş ve Irak Cephesi'ne gönderilmiştir[588].

Van Gölü Cenup Müfrezesi Komutanlığı, Van Gölü güneyi arazisinin taşlık olması, süvari harekâtına elverişsiz bulunması ve iaşe güçlükleri nedenleri ile emrinde olan iki süvari alayının kuruluşundan çıkarılması talebinde bulunmuştur. 3'üncü Ordu Komutanlığı bu teklifi uygun bularak iki süvari alayını 2'nci Nizamiye Süvari Tümeni'ne, Van Gölü Cenup Müfrezesi Komutanlığı da Teşkilat-ı Mahsusa[589] Alay Komutanlığına bağlamıştır. Bundan sonra müfrezenin başka herhangi birlik ile takviye edilemeyeceğini de bildirmiştir. 8 Ekim 1915 tarihi itibariyle Van Gölü Cenup Müfrezesi Komutanlığının mevcudu, 1.700 piyade, 80 süvari ve iki dağ topu ile iki makineli tüfek olmuştur. Bu müfrezenin görevi Van Gölü güneyindeki halkı Rus ve Ermeni istilâsından korumak ve güneye istikametinde ilerlemek isteyen Rus kuvvetlerini engellemek olarak belirlenmiştir[590].

Müfreze 13 Ekim 1915 tarihinde Vastan'da[591] Rusların taarruzuna uğrayarak ağır zayiat vermiştir. Dir ve Bacirge Hudut Taburları Bitlis-Hizan bölgesi istikametinde dağılmıştır. Bu olaylar üzerine 10 Kasım 1915 tarihinde ise müfrezenin kuruluşu; 4 piyade taburundan oluşan Teşkiât-ı Mahsusa Yakup Cemil Bey'in[592] Alayı[593],

---

[588] Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I, s. 850-855.; Guze, a.g.e., s. 67.

[589] Teşkilat-ı Mahsusa: Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya bağlı olarak ve Padişah Mehmet Reşat'ın sonradan yayınlanmayan ve resmi olmayan bir fermanıyla kurulan yarı askeri gizli bir örgüttür. İlk başkanı Süleyman Askeri Bey'dir. Teşkilatın amacı İslam dünyasını ve Müslüman Türkleri bir bayrak altında toplamak, iç güvenliği sağlamak ve Osmanlı Devleti'nin daha fazla toprak kaybetmesini önlemektir. Örgüt bu amaçla Birinci Dünya Savaşı boyunca savaş ilanını duyurma, karşı casusluk, İngiliz istihbarat ve keşif kollarına karşı istihbarata karşı koyma, düzenli ordu birliklerine yardımcı olma veya onların yerini alma için çete savaşı gibi faaliyetlerde bulunmuştur. 1911- 1918 yılları arasında Orta Doğu, Orta Asya, Güney Asya, Kuzey ve Orta Afrika'da faaliyet göstermiş, Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle varlığı sona ermiştir. Bkz. Philip Hendrick Stoddard, *Teşkilat-ı Mahsusa*, (Çev. Tansel Demirel), Arba Araştırma Basım Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 9.

[590] Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I, s. 858-859.

[591] Bugünkü adı Van İli Gevaş İlçesi.

[592] Yakup Cemil (?-1917): 1901 yılında Harbiye'yi bitirdikten Rumeli'de eşkıya ve komitacı takibi harekâtlarında bulunmuştur. İkinci Meşrutiyet'ten sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti adına Adana'ya gitmiştir. Daha sonra Trablusgarp'a geçerek Türk-İtalyan Savaşı'na katılmıştır. Teşkilat-ı Mahsusa'ya girmiş Kafkas Cephesi'nde görev almıştır. İstanbul'a dönüşünde Babıâli baskınını yapan grupta yer almış ve Harbiye nazırı Nazım Paşa'yı vurmuştur. Enver Paşa'ya karşı askeri müdahale hazırladığı gerekçesiyle tutuklanarak idam edilmiştir. Bkz. İlter, a.g.e., s. 65.

24'üncü Nizamiye Süvari Alayı, bir makineli tüfek takımı, dört çabuk ateşli dağ topu ve iki adi ateşli dağ topu olmuştur[594].

Kafkas Cephesi'nde Kasım- Aralık aylarının ortasına kadar diğer bölgelerin aksine Van Gölü Cenup Müfrezesi bölgesinde yaşanan muharebeler ve Rusların tacizleri hiç kesilmemiştir. Bu durum Başkomutanlık Vekâletince, Rusların 3'üncü ve 6'ncı Ordu bölgesi arasına girmek ve Irak'ta bozgun hâlinde çekilen İngiliz kuvvetlerini takip eden 6'ncı Ordunun baskısını azaltmak maksadıyla yapıldığı şeklinde yorumlanmıştır[595].

Yaşanan çatışmalar dolayısıyla Van Gölü Cenup Müfrezesinin muharip mevcudu 600'e düşmüş ve dağ topu mühimmatı çok azalmıştır. Müfreze Komutanı Yakup Cemil Bey, Kuskunkıran hattında savunmada kalmak maksadında olduğunu belirterek 3'üncü Ordu'dan yardım istemiştir. Bir taraftan da Van Gölü ve civarında kış bütün şiddeti ile devam ettiğinden birliklerin donatım ve giyecek yetersizliği iyice hissedilmeye başlamıştır. Bölgede bu zamana kadar pek donduğu görülmeyen Van Gölü'nün, Karmuç civarında, kıyılarda 1-2 km kadar donduğu gözlemlenmiştir[596].

---

[593] Van Gölü'nün güney bölgesinin savunması için oluşturulan Yakup Cemil Alayı, Başkomutanlık Vekâleti tarafından oluşturulmuştur. Askerî Ceza Kanunu, mahkûmları silâh taşımaktan mahrum etmişken, bu alay tamamen hapishanelerden çıkarılan mahkûmlardan oluşturulmuştur. Bunun için bir de ayrıca bir kanun yayınlanmıştır. Çorum'da teşkil olunan bu alayın orduya gönderilmemesini 3'üncü Ordu, Başkomutanlığa iletmiş ancak Alay yine de bölgeye gelmiştir. Hapishaneden kurtulmak için her çeşit taahhütler altına girmiş olan mahkûmlar, serbest ve silahlı olunca kendi sözlerinden, taahhütlerinden kurtulmuştur. Birliğe katılış yapmaya giderken yol boyunca kaçmaya başlamıştır. Yakup Cemil'in bu hesapsız serserilere karşı silâh kullanması bile hiç etki etmemiş ve mevcutları her gün azalmıştır. Herhangi bir şekilde ordudan askerlikle ilgisi kesilmiş subaylarda bu alaya verilmiştir. Yakup Cemil, Alayın kasasını bu askerlerin soyabileceğini düşünerek aldığı 10.000 altın lirayı da kemerlere doldurarak senetle subaylara vermiştir. Muhafazalarına hayatlarını bedel tutmuştur. Alayın erleri yoldan kaçarak gittikçe azalmıştır. Bu durum Yakup Cemil'in komutanlığının erimesi anlamına gelmiştir. Bu kişi erlerinin kaçtığını duyurmamak için orduya gelmekte olan asker kafilelerini kendi alayına karıştırmaya başlamıştır. Askerlik şubelerinden, talimgâhlardan yola çıkarılan erler, böylece bu alayın kaçaklarının yerini doldurmuştur. Fakat bu erlerin mensup olduğu makamların, çok sayıda gönderdikleri bu askerlerin miktarını orduya bildireceğini Yakup Cemil anlamak istememiştir. Erzurum'a ulaştığında, Ordu Komutanı bunların hepsini kendisine anlatmış ve onu uyarmıştır. Fakat kendisini ordu komutanından daha büyük kudret gören Yakup Cemil, gülerek cevap bile vermemiş yolda aldığı erleri de iade etmemiştir. Ordu Komutanlığı Yakup Cemil'i uzaklaştırmak için Van gölünün güneyine göndermiştir. Yakup Cemil'den alınan telgraflarda sürekli olarak taarruz etmekten bahsederek Ordu'dan müsaade istemiştir. Bazen düşmanı her taraftan kuşatma, bazen gerilerine gidip çevirmek ve bazen cepheden vurup dağıtmak projeleri telgrafhaneleri işgal etmiştir. Bkz. İlter, a.g.e., s. 62-63.

[594]Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I, s. 865.

[595]Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I, s. 866.

[596]Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I, s. 868.

Van Gölü Cenup Müfrezesi cephesine bu koşullar altında Rus taarruzları devam etmiş, birliklerin iaşe ve barınma koşulları gün geçtikçe kötüleşmiştir. Bu durum üzerine Müfreze Komutanı olarak Yakup Cemil Bey yerine Muş Talimgâh Tabur Komutanı Yarbay Ali (Çetinkaya) Bey[597] Van Gölü Güney Müfrezesi Komutanlığına atanmıştır. Yarbay Ali Bey ile beraber 835 ikmal eri de Muş'tan ikmal işleri için takviye gelmiştir. 5 Aralık 1915'te ise ilave olarak Kuskunkıran bölgesine 137 atlıdan ibaret ihtiyat süvari tugayı görevlendirilmiştir. Bu gelişmelerle müfrezeyi yeniden teşkilâtlandırmak gereği duyulmuştur. Yakup Cemil Bey'in Teşkiât-ı Mahsusa Alayı üç taburlu olarak 2'nci İhtiyat Alayı adını almıştır. Dir, Bacirge[598] Hudut Taburları ile Van Seyyar Jandarma Taburu da 3'üncü İhtiyat Alayını teşkil etmiştir.

Ruslar 1915 senesinin sonundan itibaren Kafkas Cephesi'nin güneyinde birliklerini toplayıp Irak Cephesi'nin kuzeyinde İngilizlerle birleşmeyi, işgal ettiği bölgelerde ise savunma pozisyonunda beklemeyi hedeflemiştir. Bu maksatla Rus yönetimi Van gölü bölgesindeki Türk ve Kürtleri mağlup etmek ve ayaklanan Ermenilere yardım edecek şekilde tedbirler alarak taarruzlarını artırmıştır[599]. 1915 yılı sonunda 3'üncü Ordu, güneyde oldukça büyük bir araziyi kaybederek Van Gölü'nün batısına yani Ahlât-Azap-Tortum hattına çekilmiş, 64.000 kişilik kuvvetiyle 300 km'lik bir cepheyi savunmak zorunda kalmış, Rus birlikleri de takviye alarak birliklerinin mevcudunu yaklaşık 700.000 kişiye çıkarmıştır[600].

1916 Ocak ayında Van Gölü'nden Murat Havzası'na kadar olan bölgedeki birlikler ve kuruluşları şu şekilde olmuştur: Van Gölü güneyinde Van Gölü Güney Müfrezesi: beş piyade taburu (üç taburlu 2'nci İhtiyat Piyade Alayı ile Dir ve Bacirge Hudut Taburları), bir süvari bölüğü ve altı top. Van Gölü ile Murat nehri arasındaki bölgede

[597]Albay Ali Çetinkaya (1314-P.345): 1877 yılında Afyon'da doğmuştur. 1892 yılında Afyon Mülkiye Ortaokulunu bitirmiştir. Aynı yıl Bursa Askerî Lisesine girmiş ve bu okulu bitirdikten sonra 13 Mart 1896'da girdiği Harp Okulundan 25 Aralık 1898'de teğmen rütbesiyle mezun olmuştur. Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşına katılmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda Irak ve havalisindeki muharebelere katılmıştır. Daha sonra Van Gölü Güney Müfrezesi Komutanı olarak Bitlis'in savunmasında ve düşmandan geri alınmasında etkili olmuştur. 21 Şubat 1949'da vefat etmiştir. Bkz. Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri C II, s. 596-599.
[598]Günümüzdeki ismi Esendere.
[599] Tekir, a.g.t., s. 368.
[600] Görgülü, On Yıllık Harbin Kadrosu, s. 102

Murat Cenup mıntıkasında: Mürsel Bey komutasında altı süvari alayından kurulu 2'nci Nizamiye Süvari Tümeni ve 36'ncı Piyade Tümeni (iki taburlu 106'ncı Piyade Alayı, Mürettep Hudut ve Van Jandarma Taburu) ve 12 top[601].

Kığı'dan Reşadiye'ye kadar olan cephede: Rusların 4'üncü Kolordusuna bağlı 2'nci Avcı Kazak Süvari Tümeni, 1'inci Piyade Tugayı, iki atlı piyade hudut alayı ile bir batarya, iki Drojin ve iki Ermeni taburuyla bir istihkâm taburu konuşlanmıştır[602]. Rus kuvvetleri iki grup halinde Murat Nehri'nin kuzey ve güney istikametlerinden taarruza geçmiş ve 25 Ocak 1916'da Hınıs'ı ele geçirmiştir. Hınıs'tan çekilen birlikler Gümgüm[603] kuzeyinde savunma hattı oluşturmaya başlamıştır[604].

2'nci Nizamiye Süvari Tümeni Muş'u elde bulundurmak maksadıyla Van Gölü-Nazik Gölü[605] arasında mürettep hudut taburu ve bir süvari müfrezesi ile iki dağ topunu, Nazik Gölü ile Murat Nehri arasında da 800 mevcutlu Musa Bey gönüllüleri ile üç dağ topunu bırakarak 29 Ocak 1916'da Tatvan'dan Karaköy'e hareket etmiştir. Muş bölgesinde bırakılan bu birlikler Murat Cenup Mıntıka Komutanı Osman Nuri Bey'in emrine girmiştir. Van Gölü Cenup Müfrezesi de Van Gölü kuzeyinden gelebilecek Rus taarruzlarını karşılamak üzere Dir ve Bacirge Hudut Taburlarını Karmuç'a göndermiştir. 3'üncü Ordu Komutanlığı 23 Ocak 1916 tarihinde Rusların Muş-Çapakçur istikametinde ilerlemesine yönelik olarak da bu istikametin 36'ncı Piyade Tümeni ile kapatılmasını emretmiştir[606].

30 Ocak 1916 tarihinde Van Gölü ile Murat Nehri arasında *"Murat Cenup Mıntıka Komutanlığı"* oluşturulmuştur. Komutanlığına Muş Talimgâh Komutanı Yarbay Osman Bey atanmıştır. Yarbay Osman Bey, 30 Ocak 1916'da Muş'tan hareketle 2 Şubat 1916'da Liz'e[607] gelmiş ve birliklerini Van Gölü-Kop-Murat nehri hattında tertiplendirmiştir. Emrindeki kuvveti 351 muharip mevcutlu mürettep hudut taburu, 194 muharip mevcutlu Dir Hudut Taburu, 750 muharip mevcutlu Muş Talimgâh

[601] Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 70.
[602] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 40.
[603]Günümüzdeki Muş ili Varto ilçesi.
[604] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 40.
[605] Nazik gölü, Bitlis'in kuzeyinde yer alan bir krater gölüdür.
[606]Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 74.
[607] Muş-Bulanık'a bağlı bucak. Bugünkü adı Erentepe.

Taburu, Hacı Musa Bey Gönüllüleri ile beş dağ topundan oluşmuştur. Yarbay Osman Bey, tertiplenen bölgelerin elde bulundurulamaması durumunda ise Van Gölü Güney Müfrezesi Bitlis istikametinde çekilerek Bitlis'i, Murat Cenup Mıntıka Komutanlığı kuvvetleri ise Muş istikametinde çekilerek Muş'u savunmasını birliklerine emretmiştir[608].

Görsel 2.15: 1916 Ocak Ayında Kafkas Cephesi Güneyinde Tarafların Durumu[609]

Başkomutanlık Vekâleti, Şubat ayının başında Rusların Van Gölü güney veya kuzeyinden Bitlis ve Muş istikametinde ilerlemesi ihtimaline karşılık ise 4'üncü

[608] Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 74
[609] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, Kroki-3.

Ordu'dan, takviyeli 13'üncü Piyade Alayının Resülayn-Mardin-Bismil yolu ile Bitlis'e gönderilmesini ve emir verilinceye kadar Bitlis'te ihtiyatta kalmasını emretmiştir[610]. 13'üncü Alay ise o tarihlerde henüz trenle Konya Ereğli-Mamure arasında intikal halindedir[611].

36'ncı Piyade Tümeni ile 2'nci Nizamiye Süvari Tümeni 5 Şubat 1916'da Ağgelin bölgesinde toplanmakta iken, Murat Cenup Mıntıka Komutanı Osman Bey, toplanan bu kuvvetlerin yan ve gerisini emniyete almak için, emrindeki milis ve gönüllü kuvvetlerini Murat Nehri batısına göndermiştir[612].

11 Şubat 1916 tarihinde Ruslar, Bitlis Köprüyolu bölgesinde bulunan milis ve gönüllülere taarruz ederek bozguna uğratmıştır. Milis ve gönüllülerin çoğu dağılmıştır. Aynı anda bir saldırı da Murat Nehri'nin hemen doğusundan, Osman Bey kuvvetlerine karşı yapılmıştır. Yaşanan gelişmeler üzerine Rusların Murat Cenup Mıntıkası ile 2'nci Nizamiye Süvari Tümeni arasına girme tehlikesi ortaya çıkmıştır. Bu durumu engellemek için Osman Bey, 2'nci Nizamiye Süvari Tümeni ile birleşmek üzere harekete geçeceğini bildirmişse de 3'üncü Ordu Komutanı, Osman Bey'e, evvelce bildirilen Muş ve Bitlis istikametlerini kapama görevine devam etmesini emretmiştir.

3'üncü Ordu Komutanlığı cephesi sakin durumda olan Van Gölü Cenup Müfrezesini güneyden yapılacak bir Rus taarruzuna karşı uyarmıştır. Murat Cenup Mıntıkası Kuvvetleri ile irtibatı kesilebileceğine dikkat çekerek bu ihtimale karşı Rusları gözetlemek üzere bulunduğu mevzide zayıf kuvvet bırakmasını, büyük kısmı ile 12 Şubat 1916 gecesi Rahova Boğazı'na çekilmesini, boğazın tahkim ve işgal etmesini emretmiştir[613]. 3'üncü Ordu Komutanı Mirliva Mahmut Kâmil Paşa[614], 4 Şubat 1916

[610]Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 75.
[611] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 2-1.
[612]Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 77.
[613]Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 77.
[614]Tümgeneral Mahmut Kâmil Paşa (P-1315-8): 1880 yılında Halep'de doğmuştur. 4 Mart 1897'de girdiği Harp Okulundan 1899 yılında teğmen olarak, Harp Akademisinden 15 Aralık 1902'de kurmay yüzbaşı olarak mezun olmuştur. 2 Mart 1915-23 Şubat 1916 tarihlerinde doğu cephesinde 3'üncü Ordu Komutanlığı görevinde bulunmuş, Ruslarla yapılan Azap Muharebelerini yerine vekil olarak bıraktığı 11'nci Kolordu Komutanı Abdülkerim Paşa, Erzurum Muharebelerini ise bizzat kendi yönetmiştir.20 Şubat 1916'da görevden affını istemiş, bu müracaatı kabul edilerek yerini Trakya'daki 2'nci Ordu Komutanı Vehip Paşa tayin edilmiştir. Kendisi 19 Haziran 1916 tarihinde Harbiye

tarihinde 3'üncü Ordu ile karşısındaki Rus-Kafkas Ordusu'nun kuvvetlerini mukayeseli bir şekilde değerlendirilmesini yaparak, 3'üncü Ordu'nun takviyesinin gerekli olduğunu Başkomutanlık Vekâletine iletmiştir.

Tablo 2.7: 4 Şubat 1916 Tarihindeki Rus Kuvvetleri

S. No	Birlik	Piyade Taburu	Süvari Alayı	Top	Açıklamalar
1	Van Cenup Müfrezesi karşısında	2	1	4-8	Geri bölgelerdeki Rus kuvvetleri hakkında ise herhangi bir bilgi elde edilememiştir.
2	Murat Cenup mıntıkası karşısında	1	1	2	

Bu raporunda başka teklifleri de olmuştur. Özellikle Rusların Van Gölü bölgesinden Bitlis ve Siirt istikametinden veya daha güneyden Musul istikametinden taarruzla ilerlemesi halinde 3'üncü Ordu ile 6'ncı Ordunun irtibatlarının kesilmemesi için bu bölgeye bir piyade tümeninin gönderilmesinin gerekli olduğunu vurgulamıştır. Yukarıdaki kuvvetler gönderilmediği takdirde mevcut kuvvetle Rusların harekâtının önlenmesinin mümkün olmadığını belirtmiştir. Başkomutanlık Vekâleti ise 6 Şubat 1916 tarihinde Karadeniz'de Rus donanmasının hâkimiyeti ve yeterli deniz ulaştırma araçlarının bulunmaması nedeniyle Rusların deniz yolu ile takviye birlik gönderemeyeceğini ifade etmiştir. Van Gölü kuzey ve güneyinden veya Bitlis ve Siirt üzerinden 6'ncı Ordu mevzilerini tehlikeye sokacak bir Rus hareketinin ise bölgede bulunan yolların büyük bir harekâta imkân vermediğini belirterek böyle bir ihtimalin beklenmediğini, zaten bu yönde yeterli önlemlerinde alındığını belirterek yardım talebine olumsuz cevap vermiştir. 3'üncü Ordu Komutanı ise, Hınıs civarındaki 2'nci Nizamiye Süvari Tümeni ile Muş civarındaki Osman Bey'e, Van Gölü güneyindeki Ali Bey Müfrezelerinin Muş ve Bitlis bölgesini korumaya yeterli olmadığını bildirmiştir. 3'üncü Ordunun ise bulunduğu durum itibariyle Van Gölü Güney bölgesini takviye edemeyeceğini, Muş ve Bitlis bölgesinden Musul

Nezareti Müsteşarlığına getirilmiştir. 21 Haziran 1922 tarihinde emekliye ayrılmıştır. Bkz. Görgülü, Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar, s. 357.; Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri C III, s. 11-12.

istikametinde bir Rus taarruzuna karşılık arazi ve mevsim şartlarının engel teşkil etmeyeceğini ifade etmiştir[615].

11 Şubat 1916 tarihinde Ruslar yaklaşık bir aylık hazırlık sonucunda cephenin orta bölgesinden Köprüköy-Erzurum yönünde taarruza geçmiştir. Rusların Erzurum taarruzları başlayınca Rus 4'üncü Kolordusu da Muş ve Bitlis'in işgal edilmesi görevini almıştır[616]. 3'üncü Ordunun henüz takviye alamadığını bilen Ruslar, Türk cephesini yarmayı ve Erzurum'u ele geçirmeyi hedeflemişlerdir[617]. 12 Şubat 1916 tarihinde Murat Cenup Müfrezesi, altı tabur piyade ve bir alay süvari ile dört top ve iki makineli tüfek kadar kuvveti olan Rus birliğinin Murat Nehri güney ve kuzeyinden taarruzuna uğramıştır. 3'üncü Ordudan verilen emir gereğince Muş istikametini kapamak üzere geri çekilmeye başlamıştır. Muharebelerin aynı şiddetle Ruslar lehine ilerlemesi sonucunda 14 Şubat 1916 tarihinde 3'üncü Ordu Komutanlığından yeni bir emir verilmiştir. Bu emirle: Muş'a çekilmekte olan Murat Cenup Müfrezesi Komutanı Osman Bey'den 1.000-1.200 kişilik bir kuvvetle Muş'a giderek Genç-Çapakçur istikametini kapamak üzere gerekli tedbirleri alması, diğer kuvvetlerini de Van Gölü Güney Müfreze Komutanı Yarbay Ali Bey'in emrine vermesi, Van Gölü Güney Müfrezesinin de Bitlis istikametini kapatması bildirilmiştir[618].

Ruslar gün gün taarruzlarıyla ilerlemiş, Türk Ordusu adım adım geri çekilmiştir. Rusların harekâtlarında genellikle uyguladıkları taktik, önce büyük tepeleri elde etmek ve müteakip bölgeye yayılmak şeklinde olmuştur. Ruslar bu planın uygulanması için Çilligöl Dağı'nın kuzey bölgesindeki dağlık bölgeyi seçmiştir[619]. Uzun ve şiddetli muharebelerden sonra 16 Şubat 1916 tarihinde Erzurum işgal edilmiştir[620]. 3'üncü Ordu devam eden muharebelerde mevcudunun çoğunu kaybetmiştir. Piyade Alaylarının 3.617 olan sefer mevcutları 200'e kadar düşmüştür[621].

[615]Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 82-83.
[616] Belen, 1916 Yılı Hareketleri, s. 25.
[617] Görgülü, On Yıllık Harbin Kadrosu, s. 102.; Çakmak, a.g.e., s. 121.
[618] Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 109-101.
[619] Çakmak, a.g.e., s. 116.
[620] Feridun, a.g.e., s. 191.
[621] Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 104.

15 Şubat 1916 günü Van Gölü Güney Müfrezesinin Karmuç'taki taburu ile Murat Cenup Müfrezesi, Rahova Boğazı istikametinde çekilmeye başlamıştır. 16 Şubat 1916 tarihinde Van Gölü Cenup Müfrezesi ile Bitlis bölgesindeki birlikler, Bitlis Boğazı kuzey girişinde, Başhan mevkiinde toplanmaya başlamıştır. Muş'ta bulunan birlikler Muş'u tahliye etmiş, Bitlis ile Muş arasındaki bölge boş bırakılmıştır. Hınıs istikametinden güneye doğru gelen Rus kuvvetlerine karşı Çapakçur istikametini kapatmak maksadıyla Muş Seyyar Jandarma Taburu ile 100 jandarma eri, 150 talimgâh eri ve 500 milisten oluşan *"Çapakçur Müfrezesi"* adıyla bir müfreze oluşturulmuştur. 19 Şubat 1916 tarihinde Diyarbakır bölgesinden Genç ve Çapakçur Müfrezelerine katılmak üzere birkaç bin gönüllü milisin kaydının yapıldığını ve bir iki güne kadar gönderileceği Diyarbakır Vali Vekili Bedrettin Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir[622]. Bitlis Vali Vekili Memduh Bey tarafından Diyarbakır ve Mamuratülaziz vilayetlerinden 2.000 gönüllünün Çapakçur bölgesine geldiği 24 Şubat 1916 Dâhiliye Nezaretine bildirmiştir[623]. Van'ın işgali sırasında Diyarbakır bölgesine firar etmiş veya yaralanarak Diyarbakır'a sevk edilen jandarma askerlerinden iyileşenlerinde Diyarbakır bölgesinde geçici olarak görevlendirmeleri Van Valisi Cevat Bey tarafından Diyarbakır Valiliğine bildirilmiştir[624].

Muş Seyyar Jandarma Taburu Boğlan Gediği'ni, gönüllü milisler Çapakçur Boğazı'nı, geri kalan kuvvet de Suluk Köprüsü'nü[625] kapatmak üzere tertiplenmiştir[626]. Bitlis Vali Vekili Memduh Bey, 15 Şubat 1916 tarihinde Muş'un tahliye edildiğini, ilave Rus birliklerinin gelmediğini ve kıtaların Rahova Boğazı istikametinde çekilmekte olduğunu Dâhiliye Nezaretine bildirmiştir[627].

18 Şubat 1916 tarihinde Van Gölü Cenup Müfrezesi cephesinde herhangi bir Rus taarruzu olmamış, bir kısmı Ermeni olan 500 Rus atlısı Muş'u işgal etmiştir. Muş Seyyar Jandarma Taburu, Boğlan Gediği doğusunda Ziyaret köyüne çekilmiştir. Çapakçur Müfrezesindeki milislerde birliğinden ayrılarak köylerine dönmüştür[628].

---

[622] BOA, DH. ŞFR., 510-9.
[623] BOA, DH. ŞFR., 510-103.
[624] BOA, DH. ŞFR., 511-512.
[625] Suluk köprüsü Muş'un 15 km kadar kuzeyinde Murat vadisinden güneye inen yol üzerindedir.
[626] Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 115.
[627] BOA, DH. ŞFR., 509-81.
[628] Fahri Çeliker, "Bitlis'in Kurtuluşu ve Mustafa Kemal Paşa", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 8, Cilt 3, 1987, s. 384.; Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 121.

İntikal halinde olan 13'üncü Piyade Alayının ilk kafilesini oluşturan 1.200 mevcutlu bir piyade taburu ile bir makineli tüfek bölüğü ve bir dağ bataryası 18-19 Şubat 1916 gecesi Mardin'e ulaşmıştır.

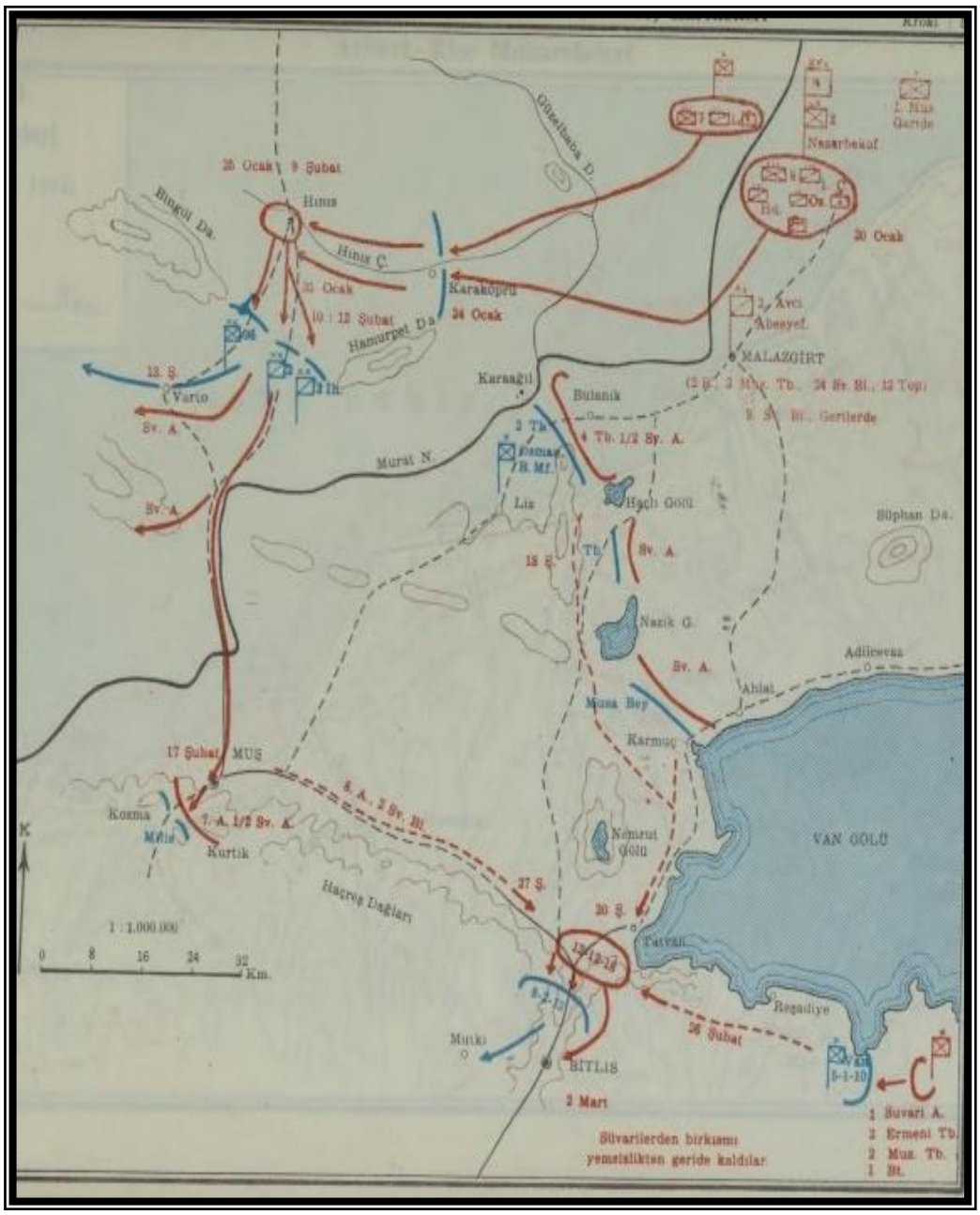
20 Şubat 1916 tarihinde Ruslar, iki piyade alayı ve iki süvari alayı kadar kuvvetle Van Gölü Güney Müfrezesinin Tatvan'daki birliklerine, bir piyade alayı ve bir süvari alayı kadar kuvvetle de Muş'tan Rahova Boğazı istikametinde taarruza geçmiştir[629]. Ruslar bir gün süren bu taarruzlarla Rahova Boğazı'na kadar ilerlemiş, Ahlât işgal edilmiş, Başhan bölgesindeki Van Gölü Güney Müfrezesi ise Rus taarruzlarına karşı koyarak 21 Şubat 1916 tarihinde Rusları geri çekilmek zorunda bırakmıştır[630].

3'üncü Ordu Komutanı Başkomutanlık Vekâletine; Van Gölü güneyi, Muş ve Hınıs bölgesinde Rus kuvvetlerinin miktarının en az üç piyade alayı, üç Ermeni taburu ile altı alay kadar süvarisinin bulunduğunu bildiren bir rapor göndermiştir. Bu kadar kuvvetli bir birliğin Bitlis'e taarruzu hâlinde Van Gölü Güney Müfrezesi ile intikal halinde olan 13'üncü Piyade Alayı'nın bu taarruzu durduramayacağını ifade etmiştir. Harput yönüne ilerlemeleri hâlinde ise bu bölgede savunma yapan hiçbir birliğin bulunmaması nedeni ile Bitlis, Harput ve Diyarbakır bölgesinin muhafazası için ilave üç piyade alayına ihtiyaç duyulduğunu bildirmiştir.

Bir taraftan da bölgede tedbirlerin artırılmasını emretmiştir. Diyarbakır ve Harput Valiliklerine Rusların Diyarbakır yönünde yapacağı bir taarruza karşılık birlik takviye edilmesinin mümkün olmadığını belirterek bölge halkından gönüllü toplanmasını ve teşkilatlandırılmasını istemiştir. Başkomutanlık Vekâleti, 3'üncü Ordu Komutanının da acil takviye isteğine karşılık vermiştir. Daha önce Bağdat'a gönderilmek üzere yola çıkarılan ve Halep'te intikal halinde bulunan 5'inci Piyade Tümeninin görev yeri değiştirilerek, birliğe 28 Şubat 1916 tarihinde Resülayn'da toplanmasını ve Başkomutanlık emrinde olduğunu bildirmiştir[631].

[629] BOA, DH. ŞFR., 510-26.; BOA, DH. ŞFR., 510-60.
[630] İlter, a.g.e, s. 88.; Feridun, a.g.e., s. 197.
[631] Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 127-128.

Görsel 2.16: 20 Ocak- 2 Mart 1916 tarihleri Arasında Murat Havzasındaki Hareketler[632]

23 Şubat 1916 tarihinde 3'üncü Ordu Komutanı Mahmut Kâmil Paşa Başkomutanlık Vekâletine bir telgraf çekerek vazifesinden affını istemiş, yerine Trakya'da bulunan 2'nci Ordu Komutanı Vehip Paşa, 2'nci Ordu Komutanlığına da Ahmet İzzet (Furgaç) Paşa[633] atanmıştır[634].

[632] Belen, 1916 Yılı Hareketleri, Kroki 5-A.

[633] Mareşal Ahmet İzzet Furgaç (1300-Sv.1): 1877 yılında Soğukçeşme Askerî Rüştiyesi'ne, 1878 yılında Manastır Askerî İdadisi'ne girmiştir. 1881 yılında girdiği Harp Okulundan, 1884 yılında

Erzincan Valisi Tahsin Bey, 23 Şubat 1916 tarihinde bölgede edindiği bilgileri ve yaşanan elim olaylara tedbir alınması için durumu Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e telgrafla bildirmiştir. Rusların bölgeyi işgalleri devam ettikçe işgalden kaçan muhacir sayıları artarak devam ettiğini, bunlarda kolera ve tifüs hastalıklarının görülmeye başlandığını, Osmanlı ve Rus Ermenilerinin çeteler oluşturarak Bitlis ve Muş bölgesinde saldırıları artırdığını, bunların yanında Kızılbaş Kürtlerinin de 50'şer kişilik çeteler oluşturarak yollarda zabitan ve muhacirlere saldırdığını ve katliam yaptığını belirtmiştir. Bunların yakalanması için 3'üncü Ordu Komutanlığınca süvari birlikleri görevlendirildiğini, muhacirlerin hayvanlarının %80'inin telef olduğunu ve Erzincan ovasının hayvan leşleriyle dolduğunu ifade etmiştir. Doğu bölgesindeki bu durumu devletin tam olarak bilmediğini, bu sefaletin devam etmesi halinde yaşanan bu durumun ordu meselesinden çok devlet meselesi olacağını, Rus işgallerinin bir an önce durdurulması gerektiğini aktarmıştır[635]. Bu esnada bölgede Ermeni mezalimi ve Rus işgallerinden dolayı Erzurum, Van, Bitlis vilayetleri ve çevresinden yaklaşık kaydı yapılmayan 50.000 kişi mülteci durumuna düşerek Diyarbakır'a sığınmıştı[636]. Yollarda çok sayıda toplu olarak öldürülen muhacirler görülmüştü[637].

Mustafa Kemal Paşa'ya Bitlis'te bulunan birlikleri denetlediği sırada, sonradan emir alan veya birliğinden herhangi bir sebeple geride kalan subayların kıtalarına katılmak için münferit veya küçük gruplar halinde giderken Kürt çetelerin subayların değerli eşyalarını ve paralarını soyduklarının bilgisi verilmiştir. Bu olay üzerine Süvari Bölük Komutanı'nın emir komutasında bir manga asker Ziyaret mevkiine yakınındaki Koh köyüne gönderilmiş ve burada yakalanan kişilerin üzerinde bu subayların çizme ve yelekleri tespit edilmiştir. Bu eşyalar delil kabul edilerek olay Başkomutanlık Vekâletine bildirilmiş ve Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle hemen orada bir harp divanı kurulmuştur. Bu olaya karıştığı tespit edilen 14 kişinin, cephe

---

teğmen olarak, Harp Akademisinden de 29 Haziran 1887'de kurmay yüzbaşı olarak mezun olmuştur. 31 Ağustos 1908-18 Mayıs 1909 tarihleri arasında Genelkurmay başkanı olarak görev yapmıştır. Yunan Savaşı, Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı'na katılmıştır. Mahmut Şevket Paşanın ölümü üzerine Harbiye nazırlığına getirilmiştir. Kafkas Cephesi'nde 2'nci Ordu ve Kafkas Ordular Grup Komutanlığı yapmıştır. 15 Haziran 1913'te Başkomutan Vekilliği uhdesinde kalmak üzere Harbiye Nazırı olarak atanmıştır. 3 Ocak 1914'te görevinden istifa etmiştir. Geniş bilgi için bkz. Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt I, s. 13-14.

[634] Belen, 1916 Yılı Hareketleri, s. 24.

[635] BOA, DH. ŞFR., 511-126.

[636] BOA, DH. ŞFR., 538-25.

[637] Maslofski, a.g.e., s. 382.

gerisinde asayişi bozma ve hırsızlık gibi işlediği suçları sabit görülerek idamları karar verilmiş ve kurşuna dizilmek suretiyle infaz edilmiştir. Bu olayın çevrede tesiri büyük olmuş ve asayişi bozan böyle bir olay 16'ncı Kolordu bölgesinde bir daha yaşanmamıştır[638].

Bitlis Vali Vekili Memduh Bey, Muş ve Van istikametlerinden gelen Rus taarruzlarına karşı birliklerin üç günden beri savaş halinde olduğunu, gönüllülerinde köylerine çekildiğini ifade etmiştir. Van Gölü Güney Müfrezesi 28 Şubat 1916 tarihinde Dâhiliye Nezaretine karargâhını Bitlis'e nakil edeceğini, Güzeldere tarafına giden Rusların durdurulamadıkları takdirde Bitlis de vilayet namına bir mektupçu bırakarak haberleşme faaliyetlerini Garzan'dan yapacağını bildirmiştir[639].

Bölgede, 3'üncü Ordu birliklerinin geri çekilmelerinin düzenli yapılamaması ve kış şartları nedeniyle karışmış olan birliklerin yeniden teşkilatlandırılması, düzenlenmesi ve dağılan gönüllülerinin toplanması yönünde faaliyetler yapılmaya başlanmıştır. Harekât bölgesi gerisinde işgalden ve Ermeni mezaliminden kaçan muhacir kafileleri ile dolan yolların, birliklerin geri çekilme esnasında kullanılabilmesi için boşaltılması ve firar edenlerin kolay yakalanması için gerekli tedbirler alınmıştır[640]. 1 Mart 1916 tarihi itibariyle Van Gölü güneyi ile Murat Nehri arasında bulunan birliklerin kuruluşu şu şekilde olmuştur;

Van Gölü Güney Müfrezesi, gönüllü milislerden oluşan 3 Taburlu İhtiyat 2'nci Piyade Alayı, Siirt ve Muş Seyyar Jandarma Taburları ve Mamuretülaziz Jandarma Bölüğü, talimgâh taburu, mürettep hudut taburu, atlı jandarma bölüğü, 4'üncü Süvari Topçu Taburundan 4'üncü Batarya, 18'inci Topçu Alayından bir dağ top takımı, 3'üncü Topçu Alayı'ndan bir dağ bataryası, 13'üncü Topçu Alayından 6 toplu koşulu mantelli bir batarya, bir adî ateşli kurup sahra top takımı ve bir miktar gönüllü olmak üzere, toplam 2.000 muharip ile 18 toptan oluşturulmuştur. Bitlis'in 10 km kadar kuzeyinde, Rahova Boğazı mevkiindedir.

---

638 Tezer, a.g.e., s. 39.
639 BOA, DH. ŞFR., 511-47.
640 Halis Çapak, "Birinci Dünya Savaşı'nda: Çapakçur-Oğnut Savaşları", *Bingöl Araştırma Dergisi*, Sayı 1, Cilt 1, Eylül 2014, s. 44.; Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 128.

Çapakçur Müfrezesi, 830 kişisi silahlı, diğerleri ise henüz silâhlandırılmakta olan toplam 2.000 kadar gönüllü milislerden oluşmaktadır. Elazığ ve Bitlis'ten jandarmalarla takviye edilmekte olan bu müfrezeye ikisi Harput'tan ikisi Oğnut Müfrezesinden dört dağ topu gelmektedir. İntikal halinde olan 13'üncü Piyade Alayından bir tabur Mardin'den Harput istikametine yürüyüş halindedir. Müfreze, Kozma ve Boğlan Gedikleri ile Çapakçur Boğazı'nı kapatmaya devam etmektedir.

Oğnut Müfrezesi, 106'ncı Piyade Alayı, 1'nci Tabur ile Bacirge Hudut Taburundan ve bir dağ top takımından oluşan toplam 160 muharip mevcudu olan bu müfreze Tokluyan[641] mevkiindedir[642].

16'ncı Kolordu Komutanlığına verilecek sorumluluk alanı yukarıda görüldüğü gibi çoğu gönüllü milislerden oluşan birkaç müfreze tarafından savunulmuştur. 3'üncü Ordu Bitlis'ten Murat Nehri'ne kadar olan bölgeyi müfrezelerle çok zayıf bir şekilde tutmuştur. Bu durumun Rusların Bitlis ve Muş üzerinden, Toros Dağları'nı aşarak Diyarbakır'a ilerleme istikametini kolaylaştırarak tehlikeli bir vaziyete soktuğu söylenebilir.

Van Gölü güneyi ile Murat Nehri arasında bulunan birliklerin karşısında Rus 4'üncü Kafkas Kolordusu yer almaktadır. Karargâhı Varto'da bulunmaktadır. 4'üncü Rus Kolordusuna bağlı 2'nci Avcı Tümeni, Bitlis Boğazı kuzeyinde, 66'ncı İhtiyat Piyade Tümeni Hınıs civarında, 28'inci Kazak Süvari Tümeni ise Boğlan ve Oğnut Müfrezelerinin karşısında bulunmaktadır. 20 Şubat 1916 tarihinden itibaren toplam kuvveti 8 piyade taburu, 2 süvari bölüğü, 18 toptan ibaret olan Van Gölü Güney Müfrezesi Rus 4'üncü Kafkas Kolordusunun taarruzlarına uğramıştır[643]. Rus birliklerinin toplam kuvveti ise 12 piyade taburu, 12 süvari bölüğü, 18 toptan oluşmuştur. Bu taarruzlarda Ruslar birkaç istikametten birden saldırıya geçmiş ve Tatvan'ı işgal etmişlerdir[644].

[641] Tokluyan: Bingöl-Karlıova'ya bağlı köy. Bugünkü adı Toklular.
[642] Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı, Cilt II, s. 143.
[643] Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı, Cilt II, s. 208.
[644] Mehmet Törehan Serdar, *İstiklale Açılan İlk Kapı Bitlis (İşgali ve Kurtuluşu)*, 2. Baskı, Bitlis Valiliği Kültür Yayınları, Bitlis, 2019, s. 74.

Van Gölü Güney Müfrezesi Komutanı Yarbay Ali Bey, bölgenin elden çıkmasını önlemek ve stratejik bir nokta olan Bitlis Boğazı'nı elde bulundurmak maksadıyla, önce Rahova Boğazı'ndan Bitlis Boğazı'na, müteakiben de Bitlis ile Papşen[645] arasına çekilmiştir. Bölgeye takviye olarak gelen 13'üncü Piyade Alayı 2 Mart 1916 akşamı Bitlis'in 20 km kadar güneyindeki Duhan[646] bölgesine gelmiştir[647]. Bitlis Boğazı'nın önemi nedeni ile 3'üncü Ordu Komutanı, 13'üncü Piyade Alayı Komutanına "*Bitlis boğazını tek bir er kalıncaya kadar kapamakla görevli olduklarını"* bildirmiştir[648].

3.5.2. Bitlis'in Ruslar Tarafından İşgal Edilmesi ve Nedenleri

Rus birlikleri 2 Mart 1916 tarihinde Van Gölü'nün kıyılarından üç farklı istikametten Bitlis üzerine taarruza geçmiştir. Karşılaştığı direnişlerle iki istikamette ilerlemek zorunda kalan Rus-Ermeni birlikleri Rahova Boğazı'nda 2.000 kişilik Van Gölü Güney Müfrezesinin savunmasıyla karşılaşmış ve sayıca üstün olan Ruslar 3 Mart 1916 tarihinde bir gece baskınıyla Bitlis'i işgal etmiştir[649]. Müfreze bu işgal karşısında Mutki istikametinde dağılmıştır. Rus ve Ermeniler, Bitlis'i henüz terk etmeyen halkın üzerine ateş ederek insanları öldürmüş ve şehri yakmışlar, halkın çok azı kaçarak canlarını kurtarabilmiştir. İşgalden kurtulan Bitlis halkı ağır kış şartlarında göç etmeye mecbur kalmıştır. Erkeklerin çoğu savaşta yaşamını yitirmiş, kadınlar bazen yollarda açlık ve sefalet yüzünden vefat etmiş, bazıları da soğuktan çocuklarını kaybetmiştir. Bitlis'ten Duhan'a kadar olan bölgeye sonradan gelen 16'ncı Kolordu Komutanlığı birlikleri de çok sayıda donarak ölmüş çocuk cesedi görmüştür[650].

---

[645] Bitlis'in Merkez ilçesi Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Yumurtatepe.
[646] Bitlis'in Merkez ilçesine bağlı bucak merkezi. Bugünkü adı Sarıkonak.
[647] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4445, Dos. 67, Fih. 4-19.
[648]Suat Özdağ, *Milli Mücadele Döneminde Bitlis*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Elazığ, 2021, s. 41.; Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 209.; İlter, a.g.e., s. 96.
[649] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4445, Dos. 67, Fih. 4-17.; Feridun, a.g.e., s. 201.; Fahri Belen eserinde bu sayının Muş'tan gelen müfrezenin katılımıyla Rahova Boğazı'ndaki mevcudun 3.000 kişi olduğunu belirtmektedir. Belen, 1916 Yılı Hareketleri, s. 26.
[650] Adem Ölmez, "Ölüm ve Zulmün Üç Hali: Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis Cephesi", *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 2, 2014, s 16.; Serdar, *İstiklale Açılan İlk Kapı Bitlis (İşgali ve Kurtuluşu)*, s. 78.; Koca, a.g.m. s. 347.; Özdağ, a.g.t., s. 41.

2 Mart 1916 tarihinde gece başlayan Rus taarruzlarıyla Bitlis'in işgal edilmesinde Van Gölü Güney Müfrezesinin, gerekli tedbirlerin almadığı ve askerlerin Rus baskınına uykuda yakalandığı için Rusların çok kolay Bitlis'e girdiği, Genelkurmay yayınları dâhil birçok yazılı kaynakta belirtilmektedir[651]. 16'ncı Kolordu Komutanlığı, Bitlis'in işgal edilmesinin nedenlerinin bildirilmesine dair ilgili Van Gölü Güney Müfrezine ve 5'inci Tümen Komutanlığına bir emir göndermiştir. Konu ile ilgili kaynaklarda yazılı olanlardan ziyade, Müfreze Komutanı Kaymakam Ali Bey tarafından Bitlis'in işgal edilmesinin nedenlerini anlatan 16'ncı Kolordu Komutanlığına sunduğu rapor çok farklıdır[652]. Raporunda belirttiği hususlar ana hatlarıyla şu şekildedir:

- 1 Mart 1916 tarihinde Yakup Cemil Bey'in 2'nci İhtiyat Alayından iki bölüğün ileri karakol olarak görevlendirilmesine rağmen emrin hilafında hareket ettiği, bir bölük ileri karakol hattına konularak ileri hattın zayıf bırakıldığı ve bu nedenlerle 2 Mart 1916 gecesi Rusların baskınının kolay olduğu,
- Bu alayın sabıkası bozuk Anadolu hapishanelerinden alınan ve bir miktarda gönüllü milislerle takviye edilerek 1.000 kişi olarak Kafkasya bölgesinde gayri nizami harp yapmak üzere kurulduğu, Alay Komutanı olarak Yakup Cemil Bey görevlendirildiği, alay personelinin herhangi bir eğitim görmediği gibi subayları da daha önce askerliğini yapmış onbaşı çavuşlar ile Balkan Savaşı'ndan sonra askerlikten atılan ve iade-i rütbe verilmek istenilen subaylardan oluşturulduğu,
- Alayın 3'üncü Ordu bölgesine geldiği ve Kafkasya'ya geçemeyerek müfreze emrine görevlendirildiği, Kaymakam Ali Bey'in emrine verilmeden daha önce yaptığı birkaç muharebe sonrasında da firar ve hastalık gibi nedenlerle mevcudu iyice azaldığı, enkazı kalan alayın yarısı hasta mevcudu 900 kişi olarak Aralık 1915 tarihinde Müfreze emrine verildiği,
- Van Cenup Müfrezesi'nin kuvveti en başta bu alay olmak üzere hâkim bir bölgede tertiplendiği, Sonra hareket hudut taburlarıyla 2 adet seri ve 2 adi cebel bataryası ve 60 mevcutlu Van Seyyar Jandarma Süvari Bölüğü müfrezenin emrine verildiği,

---

[651] Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 209.; Mehmet Törehan Serdar, *İstiklale Açılan İlk Kapı Bitlis (İşgali ve Kurtuluşu)*, s. 81.; Maslofski, a.g.e., s. 378.
[652] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4445, Dos. 67, Fih. 4-17, 18, 19.

- Müfreze bu kuvvetle Aralık ayı ortasından itibaren Van Gölü'nün güneyinde Pili Dağı'nın güneydoğusunda Leylekan ve Havanis Boğazı'nın Kuskunkıran ve Yayadin Geçit'lerinde Van ve Bitlis istikametini kapatmak maksadıyla direkt 3'üncü Orduya bağlı olarak görevlendirildiği,
- Ocak 1916 tarihinde Rusların tüm cephede birliklere taarruz ettiği, taarruz etmediği Bitlis bölgesinin kaldığı, bunun üzerine müfrezeye ilave olunan 2 hudut taburuyla 1 topçu bataryası başka bölgeye gönderildiği, müfreze piyade olarak ihtiyat alayı ile 2 seri ve 4 adi cebel topundan ibaret kaldığı,
- 14 Şubat 1916 tarihinde Rusların Muş ve Bitlis arasına girerek Bitlis'e ilerlemekte olduğundan Van Cenup Müfrezesi bulunduğu hatta küçük bir müfreze birlik bırakarak Bitlis'in Rahova Boğazı'na çekilmesinin 3'üncü Ordu Komutanlığından emredildiğini,
- Söz konusu hatta yalnız süvari bölüğü bırakılarak Rahova Boğazı'na çekildiğini, bu arada Ahlât'ın batısında Karmuç köyünde bir hudut taburu ile 2 adi cebelden mürekkep bir kuvvet daha bulunduğunu, bu birliğin emir komutası da Van Cenup Müfrezesine verildiğini, 17 Şubat 1916 tarihinde bu müfreze üstün Rus kuvvetleri karşısında kaldığından, bu birliği dahi Rahova Boğazı'na çektiğini,
- Bitlis ile Muş arasında Kotni köyünde bulunan Muş Talimgâh Tabur Komutanı Kaymakam Osman Bey'in birliği ile beraber Bitlis'e, müfrezeye katılmak ve Van Cenup Müfrezesinin emrine girmesi yönünde emir almış olduğundan bu birliğin dahi yolda birçok askeri firar etmiş olarak Rahova Boğazı'na gelebildiğini,
- Daha önce Karmuç'ta olan Nizamiye Süvari Tümeninin 4 seri hamra topu ile Bitlis'e iade edilmiş olan mantıllı sahra bataryası da müfrezenin emir ve kumandasına verildiğini, bu kuvvetler içerisinde tam ve teçhizatı yerinde olan sadece 2 hudut taburunun bulunduğunu ifade etmiştir. Emrine verilen Bitlis ve seyyar jandarma taburlarının dahi yeni kurulmakta ve az mevcutla müfrezesine dâhil olduğunu,
- Rahova Boğazı'na birliğiyle beraber geri çekilmesiyle bölgenin tahkimatına başladığını, seyyar taburun Güzeldere istikametini kapatmak üzere Kotni köyüne, Bitlis Seyyar Jandarma Taburu ise Por köyüne gönderdiğini,
- Ardından 20 Şubat 1916 tarihinde Tatvan istikametinden Rusların 1 süvari alayı, 1 piyade alayı ve 2 toptan oluşan kuvvetli birliğinin tespit edildiğini, temasın sağlandığını ve 21 Şubat 1916 tarihinde Rusların bu bölgelerden taarruza geçtiğini,

Rusların yaptığı bu cephe taarruzlarına karşı başarıyla savunma yaparak onların geri püskürtüldüğünü,

- Nemrut Dağı eteklerinden Muş–Bitlis yolu istikametinde dağılan Rusların bir tabur kadar kuvvetine de büyük miktarda zaiyat verdirdiklerini ifade etmiştir. 22 Şubat 1916 tarihinde ise taarruz eden Rusların savunmaya geçtiklerini ve 27 Şubat 1916 tarihine kadar Nemrut Dağı eteklerinde tahkimat yaptıklarını,
- Çapakçur ve diğer yakın müfrezeler karşısında Rusların harekâtının tamamen durduğunu, kuvvetlerini cephelerine kaydırdıklarını tespit ettiklerini, 27 Şubat 1916 tarihinde Ruslar büyük bir kuvveti ile Güzeldere'yi savunan seyyar jandarma taburunu geri çekilmeye mecbur ettiği gibi Güzeldere'den Ant ve Por köyleri yolunu takiben Por'da bulunan diğer Bitlis Seyyar Jandarma Taburuna taarruz ettiklerini, bu taburu geri püskürtemediklerini, ancak bu Rus taburuna çok zayiat verdiklerini, kendi müfrezesinde ise bu gece muharebe zayiatı hariç 110 askerin soğuktan donarak vefat ettiğini, mevcudun 60 kişiye düştüğünü,
- Hava şartları çok kötü olduğunu aktaran Kaymakam Ali Bey, diğer birliklerde de birçok askerin donarak vefat ettiğini, 27 Şubat 1916 tarihinde Ruslar Mutki eteklerinde ve Kotni civarında Hacı Musa Bey milislerine taarruz ederek Muş istikametinde ilerlediğini ve temasın gerçekleştiğini,
- Hacı Musa Bey milislerinin bir tümen gücünde olduklarını, Güzeldere'de dağılan seyyar jandarma taburu tamamen dağılmış olduğundan bu istikametten Rusların Simek nahiyesini işgal edip, İnep hattını geçerek Bitlis–Duhan yolunda ilerlediklerini, bunun üzerine 27-28 Şubat 1916 tarihinde Por Deresi'ni ve Muş yolundan Bitlis'in batısına düşen Nist[653] Deresi'nin büyük bölümünü elde bulundurarak bütün birliklerimiz Por Deresi'nin batısına ve Papşen köyünün kuzey yamacına toplamak ve tekrar taarruz etmek üzere geri çektiğini,
- Rusların 28 Şubat 1916 günü akşama doğru müfrezenin geri çekildiğini anladıklarını, şartları uygun olmadığı halde taarruza geçtiklerini, 29 Şubat 1916 tarihinde ise gün ağarmasıyla beraber bütün kuvvetiyle taarruzuna devam ettiklerini ve başarılı olduklarını ancak bu taarruzda Rusların zayiatının çok olduğunu,
- 29 Şubat 1916 tarihinde 2 bölük ve 1 top ile beraber Şeyh Şerafettin gönüllülerini de Simek nahiyesinden ilerleyen Rus birliklerine karşı İnep hattında taarruz etmek üzere görevlendirdiğini,

[653] Bitlis'in Güroymak ilçesi Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Yazıkonak.

- 1 ve 2 Mart 1916 tarihlerinde Rusların daha taarruzlarının yavaşladığını, 3 Mart 1916 tarihinde ise daha fazla ilerleyemediklerini, küçük bir birlikle baskın yaparak Bitlis'e girdiklerini, baskın müfrezesinin arkasında de ihtiyat kuvvetlerinin bulunmadığı,
- 3'üncü Ordu'nun sağ kanadında yegâne olarak bölgeyi muhafaza ve müdafaa ile görevli olan Van Cenup Müfrezesi Rusların taarruzlarını kırdıklarını, vazifesini bilmeyen ve yapmayan bir ileri karakol bölüğünün korkaklığı yüzünden baskını önleyemediklerini,
- Müfreze emrinden anlaşılacağı üzere her tepeye 30 kişi görevlendirmesine rağmen müfrezenin ilk silah patlamasıyla dağıldığını ve 10 dakika bile savunma yapamadığından ihtiyat kuvvetlerinin takviyesine bile imkân vermediğini,
- Rusların kışlaya iyice yaklaştığında ihtiyat kuvvetleriyle yapılan hamlelerin başarılı olduğunu, ancak askerin çok panik yaşadığını ve herkesin ayrı bir istikamete çekilmek mecburiyetinde kaldığını, baskın savunma hattının merkezine yapıldığından en kuvvetli topçu birliği, kasaba da bulunan ağırlıklar ve dağınık askerlerin esir düştüğünü,
- Günün ağarması ve yapılacak bir şey kalmadığından dağılan askerlerden topladıkları ve zabıtan ile çaresiz olarak Mutki istikametinde çekildiğini, bu istikametten Ziyaret'e gelerek müfrezenin tekrar toplanmaya başladığını,
- 13'üncü Piyade Alayının Resülayn'dan 16 Şubat 1916 tarihinde hareket ettiğini ve 2 Mart 1916 tarihinde Duhan'a gelebildiğini, bu alaya gerek vilayetten gerekse kendisi tarafından bir an evvel bölgeye yetişmesi gerektiği yönündeki tekliflerinin kabul edilip 2 gün önce gelebilmiş olsaydı, daha iyi tedbir ve tertibat alınmasını sağlamış olacak ve Rusları karşı taarruzla geriye püskürtebileceğini belirtmiştir.

Bitlis'in işgal edilmesiyle ilgili olarak 5'inci Tümen Komutanı Albay Refet Bey ise o sırada Duhan'da bulunduğunu, bu işgale sebebiyet verenler hakkında tahkikat yapılması hususunda şimdiye kadar hiçbir makamdan emir verilmediğinden herhangi bir soruşturma yapmadığını belirterek genel olarak düşüncelerini şu şekilde aktarmıştır[654]:

[654] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4445, Dos. 67, Fih. 4-20.

- Yakup Cemil Bey'in alayının özellikle subayları cinayetle mahkûm edilen, ordudan atılmış subaylar ve hapishane gardiyanları ile askerlik hizmetini yerine getirirken başarılı olan çavuş ve onbaşılardan oluşturulduğunu, bunların Van Cenup Müfrezesine görevlendirilip sevkleri başladığında idari ve iaşe başta olmak üzere tüm faaliyetlerde ayrıcalığa alıştıklarından ufak bir sıkıştırma, disipline etme veya uyarıldıklarında sorun çıkardıklarını,
- Bitlis'e çekildikten sonra Rusların taarruza başladıklarında herhangi bir savunmaya maruz kalmadan Bitlis'i işgal ettiklerini, bu müfrezenin Bitlis ile Bitlis'e çok yakın tepecikleri savunduğunu, Rusların taarruzu esnasında gerekli tedbirleri almadıklarını, düzensiz ve tertibatsız bulunduklarını ve birliklerin komutanlarının ciddi tedbirlerini almadan binalarda istirahate çekildiğini,
- Ruslar birliklerin bu tembellik ve ciddiyetsizliğinden istifade ile Duhan ve Bitlis Boğazı çevresinden şehrin içinde olan Bitlis Çayı Köprüsü'nü dahi ele geçirdiğini, 3 Mart 1916 tarihi gecesi bu durum bilindiği halde her komutan istirahatine devam ettiğini,
- Bu durumu gören askerlerde galip gelinemeyeceğini anladığından dağıldıklarını ve Rusların şehri kolayca işgal ettiğini,
- Ruslar uykuda bulunan birliklerin komutanlarını ile vilayet-i erkân memurlarını ve müfrezenin bir kısmını Duhan üzerinden kovaladığını, bir kısmı da Mutki Dağları'ndan kaçtıklarını, Rusların şehri terk eden halk ve askerleri Duhan'a kadar takip ederek yakaladıklarını ve öldürdüklerini,
- Dağlar üzerinden firar eden halkın hem açlıktan hem de dağlarda eşkıyalık yapan Kürtlere yakalandığında ise kurşunlanarak yaşamlarını yitirdiğini belirtmiştir.

16'ncı Kolordu Komutanlığının bölgeye görevlendirilmesinin gerekçelerinden biri olan Bitlis'in işgal edilmesinin nedenlerini birliklerden gelen raporlar ve yazılı kaynaklarla beraber değerlendirdiğimizde:

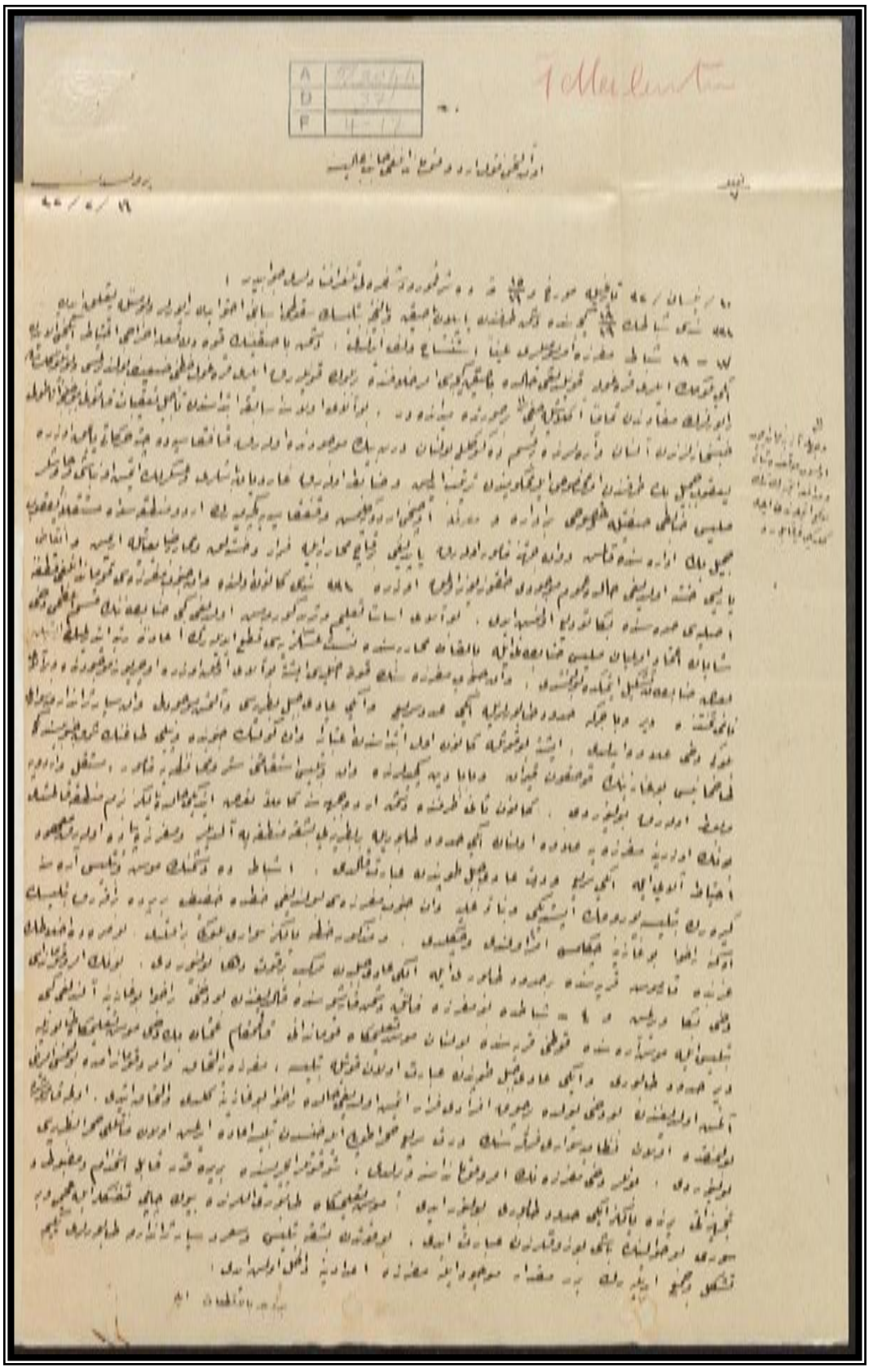
- Van Cenup Müfreze Komutanı Kaymakam Ali Bey'in Yakup Cemil Bey'e ileri hatlara iki bölük kuvvetinde ileri karakol çıkarılması yönünde emir vermesine rağmen tek bölük çıkartarak ileri hatların zayıf tutulması, bu durumun işgalde en önemli etken olması,

- İhtiyat Alayı'nın kış şartlarında muharebe dâhil eğitim eksiklikleri ve disiplin zafiyeti,
- Türk Ordusunun muharip sayısının Rus birliklerinin muharip sayısına göre sayıca çok az olması, bu muhariplerin çoğunun gönüllü milislerden oluşması ve eğitim seviyelerinin zayıf olması,
- Geceleyin birliklerin tedbir almadan istirahate geçmeleri,
- 13'üncü Piyade Alayı'nın Rus taarruzlarının bölgede arttığı ve bir an önce gelmesi gerektiğinin iletilmesine rağmen gecikmesi[655],
- Rus taarruzlarının 20 Şubat 1916 tarihinden itibaren devam etmesi, 1 Mart 1916 tarihinden itibaren de farklı istikametlerden daha kuvvetlenerek taarruzların şiddetini artırması ve Türk Ordusunun bu hususu değerlendirmede yetersiz kalması, emniyet tedbirlerinin artırılmadığı gibi zamanında da alınmamasının Bitlis'in işgal edilmesine neden olduğu ifade edilebilir.

Bu muharebelerde Rusların Türklerden ele geçirdiği top sayısı konusunda da kaynaklarda farklı miktarlar belirtilmektedir. Rus General Maslofski eserinde Rusların eline geçen topların sayısını 14 olarak belirtmiş ve bunların bazılarının çok eski olduğunu, Bitlis'in işgalinin çok kolay yapıldığını ve yaralılar dâhil toplam zayiatın 24 kişi olduğunu ifade etmiştir[656]. W.E.D. Allen ve Paul Muratoff ise eserinde bu muharebelerde Rusların 20 top ele geçirdiğini aktarmıştır[657]. Ancak muharebelerin başlangıcında müfrezenin elindeki top miktarı 18'dir. Muharebelerden sonra Albay Refet Bey raporunda Bitlis muharebelerinden sonra müfrezede iki top kaldığını aktarmıştır[658]. Yapılan değerlendirmede Bitlis'in işgalinden sonra Rusların eline geçen topun 16 adet olduğu sonucuna varılmıştır.

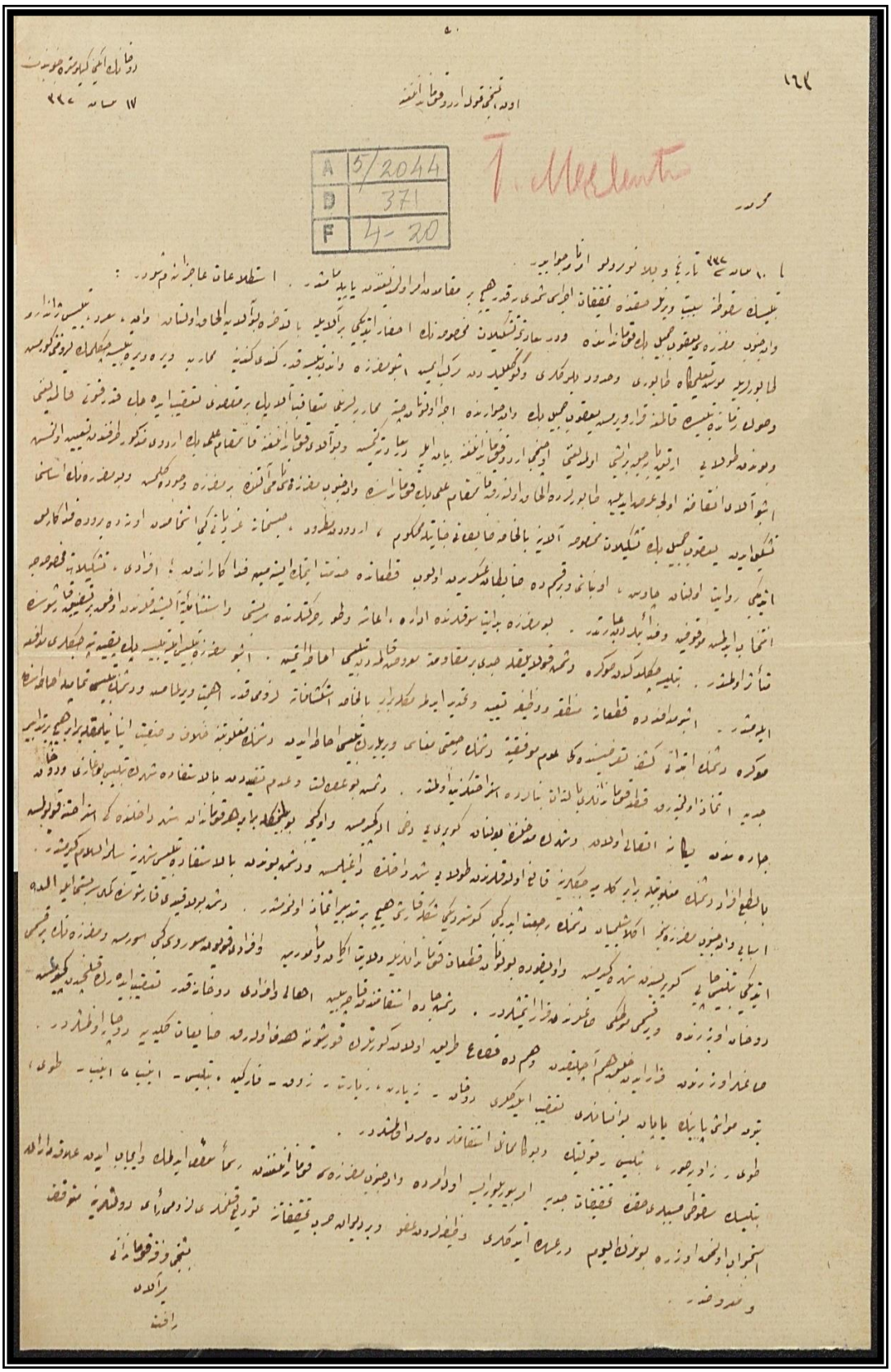
[655] 13'üncü Piyade Alay Komutanı önceden ikaz edilmiş olmasına rağmen günde yaklaşık 20 km kadar yürüyüş yapmış ve 6 Mart 1916 tarihinde Bitlis Narlıdere'ye ulaşmıştır. ATASE Arşivi, BDH Kls.4449, Dos. 86, Fih. 2-1.; Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 209.
[656] Maslofski, a.g.e., s. 378.
[657] Allen ve Muratoff, a.g.e., s. 341.
[658] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 47.

Görsel 2.17: Kaymakam Ali Bey'in Raporu'nun İlk Sayfası[659]

[659] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4445, Dos. 67, Fih. 4-17.

Görsel 2.18: Albay Refet Bey'in Raporu[660]

[660] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4445, Dos. 67, Fih. 4-20.

3.5.3. 04-27 Mart 1916 Tarihleri Arasında Harekât Bölgesinin Durumu

04 Mart 1916 tarihi itibariyle Ruslar Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmını işgal etmiştir. Trabzon'u da alarak Tirebolu-Kemah-Kiğı-Muş-Bitlis hattına kadar ilerlemişlerdir[661]. 4'üncü Rus Kolordusu Bitlis ve Muş'u işgal ettiğinden ve bölgede stratejik noktaları ele geçirdiğinden Diyarbakır istikametinde ilerleyebilirdi. Fakat Erzurum bölgesinde taarruzların durması, yapılan muharebelerde zayiatlarının çok olması ve hava şartlarının kötü olmasından dolayı Muş ve Bitlis'in güney bölgelerinde tahkimat yaparak mevzilere yerleştikleri, durumlarını muhafaza etmeyi amaçladıkları söylenebilir.

3'üncü Ordu Komutanlığı bu işgalden sonra Diyarbakır istikametinin önünü kapatmak ve dağılan birliklerini yeniden toparlamak maksadıyla bir dizi önlemler almaya çalışmıştır. 3 Mart 1916 tarihinde Suriye'ye gitmek üzere intikal halinde olan 5'inci Piyade Tümenine, Bitlis'i geri almak maksadıyla Bitlis'e gelerek buradaki birliklerin emir ve komutasını ele almasını emretmiştir. 5'inci Piyade Tümeni ise İstanbul'dan 1.100 kişi olarak intikale başlayan, yetersiz beslenme, uygun olmayan şartlarda barınma ve ilgisizlikler nedeniyle bir ay içinde mevcutları ortalama 600'e düşmüş piyade taburlarıyla istikametini Bitlis'e doğru çevirmiştir. Bu esnada 3 Mart 1916 tarihi itibariyle Bitlis'in işgal edilmesi esnasında dağılan Van Gölü Güney Müfrezesi de Ziyaret'te toplanmaya başlamıştır. Çapakçur Müfrezesi ise yapılabilecek Rus taarruzlarına karşı belirli bir düzene girmeye başlamıştır. Yarbay Osman Nuri Bey, Çapakçur Müfreze Komutanı olarak tayin edilmiştir. Çapakçur Müfrezesi, Muş-Kulp yolu üzerindeki Kozma Dağı'nda bulunan Kozma Gediği ile Kulp istikametini, Muş Ovası'ndan Murat Vadisi'ni takiben Çapakçur'a giden Oruh Boğazı ile Çapakçur istikametini, Muş-Boğlan yolu üzerinde bulunan Boğlan Gediği ile de Çapakçur istikametini kapatmakla görevlendirilmiştir. Oğnut Müfrezesine ise, Oğnut üzerinden Göneksuyu Vadisi'ni takiben Çapakçur'a açılan istikameti Tokliyan[662] bölgesinde kapatması emredilmiştir[663]. 04 Mart 1916 tarihinde Muş istikametine sevk edilen keşif kolları Muş'a iki saat mesafedeki köylere kadar gitmiş,

[661] Belen, 1916 Yılı Hareketleri, s. 27.; Temuçin Faik Ertan, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, 6. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, s. 61.
[662] Tokliyan, Bingöl ili Karlıova ilçe merkezine 5 kilometre uzaklıktadır. Günümüzdeki adı Toklular'dır. Rusların Oğnut- Karir hattını yarmak için bu bölgeden taarruzları olmuştur.
[663] Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 210.

herhangi bir Rus birliğine rastlamamıştır. Dolayısıyla 04 Mart 1916 tarihinde Çapakçur Müfrezesi cephesi sükûnet halindedir[664].

Erzurum, ardından Muş ve Bitlis'in işgal edilmesi üzerine bu bölgelerin takviye edilmesine karar Başkomutanlık Vekâleti 10 Mart 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanı Albay Mustafa Kemal Bey'in ve karargâhını da Kafkas Cephesi'ne görevlendirmişti. Başkomutanlık Vekâleti aynı emirle 3'üncü Ordu Komutanlığına 16'ncı Kolordunun emrine girecek birlikleri belirleyip bildirilmesini emretmiştir. 3'üncü Ordu Komutanlığı da, 16'ncı Kolordu'nun emrine 5'inci Tümen'in, Van Gülü Cenup Müfrezesinin ve Çapakçur Müfrezinin gireceğini Diyarbakır'a intikal halinde olan Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmiş ve karargâhını Silvan'a konuşlandırabileceğini belirtmiştir[665]. 16'ncı Kolordu Komutanlığının görevinin 2'nci Ordu'nun yığınağını emniyete almak ve genel taarruz için kritik arazi kesimlerini elde bulundurarak genel taarruza hazırlanmak ve bu taarruzda sağ kanatta kuşatıcı bir şekilde görev yapmak olduğu da ifade edilmiştir[666].

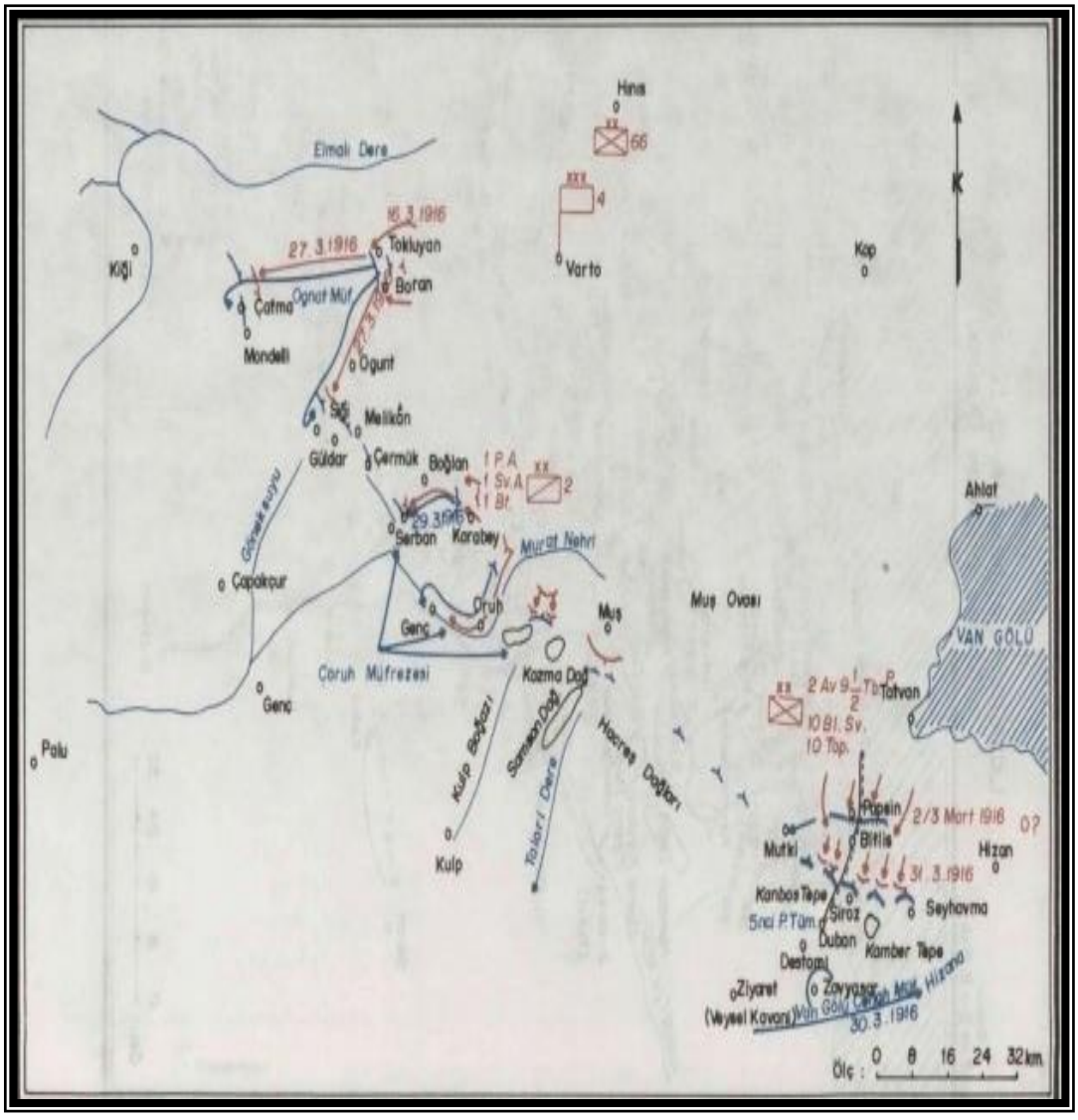
13 Mart 1916 tarihinde 3'üncü Ordu Komutanlığı, 5'inci Piyade Tümenine, Dicle Vadisi'ni Rusların yakın ve uzak etkisinden korumak maksadı ile Bitlis Boğazı'nı ele geçirerek buraya hâkim olmasını ve boğazın ileriden ve kuzey yamaçlardan savunulmasını ve bu konu hakkındaki düşüncelerini bildirmesini emretmiştir[667].

5'inci Piyade Tümen Komutanı Albay Refet Bey tümene katılan milislerle Bitlis Boğazı'ndan cepheden taarruz etmeyi, 5'inci Piyade Tümeni ile Bitlis'in iki yanından kuşatıcı bir taarruz tasarladığını, Zeviyesor'da beş günlük erzak depolandıktan sonra taarruza geçeceğini 3'üncü Ordu Komutanına ve intikal halinde Diyarbakır'a gelen 16'ncı Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmiştir. 3'üncü Ordu Komutanı, Albay Refet Bey'in bu kararını uygun bulmuş ancak

[664] BOA, DH. ŞFR., 511-127.
[665]"5'inci Tümen Birliklerinin 16'ncı Kolordu Komutanlığının Emrine Girdiğine Dair 3'üncü Ordu Komutanlığı tarafından Verilen 22 Mart 1916 Tarihli Emir", *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Sayı 140, s. 9
[666] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-12, Fih. 1.; Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 212.
[667] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4805, Dos. H-12, Fih. 1-12a.

tümenin alaylarının teker teker mağlûp edilmemesi için gerekli tedbir ve tertiplerin alınması hususuna dikkat edilmesini istemiştir[668].

Görsel 2.19: Murat Havzasında 15 Mart 1916 tarihinde Tarafların Durumu[669]

16 Mart 1916 tarihi itibariye Bitlis Boğazı'na karşı Rus ileri hareketi yavaşlarken, Murat Vadisi'nde Boğlan Gediği'nde bulunan Oğnut Müfrezesine, 18 Mart 1916 tarihinde Çapakçur Müfrezesine, Kozma Gediği ile Oruh Boğazı'na doğru taarruza başlamıştır. Bu tarihte taarruza uğrayan Oğnut Müfrezesi, Boğlan ve Tokliyan'a

[668] Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 212.; "Haleb'te bulunan 16'ncı Kolordu Komutanlığının, 5'inci Tümen Komutanlığının Bitlis yönünde taarruzu üzerine Resülayn'a hareketini bildiren 21 Mart 1916 tarihli Harp Raporu", *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Sayı 140, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2017, s. 9.
[669] Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, Kroki-30.

çekilmek zorunda kalmıştır[670]. Rusların bu taarruzlarından Boğlan Gediği'ni ele geçirmek ve daha gerilere sarkmak amacında olduğu anlaşılmaktadır.

5'inci Tümen Komutanı 20 Mart 1916 tarihlerinde Rusların bulunduğu mevkileri, birliklerinin durumunu ve Bitlis'e taarruz etme kapasitesi ile ilgili bilgileri 3'üncü Ordu ve 16'ncı Kolorduya bir raporla bildirmiştir. Raporunda;

- Tümenin iki alayıyla Zaviyesor ve Kasrik hattında olduğunu, vaziyetlerinde bir değişiklik olmadığını, keşif kollarının ise Hürmüz ve Şetek istikametlerinde düşmanla temas halinde olduğunu,
- 19 Mart 1916 tarihinde yapılan muharebelerde ise Ölek ve Hürmüz bölgelerinde 50 Rus askerlerinin yaralı veya ölü olarak ele geçirildiğini, yaralı Türk askerlerinin de bulunduğunu,
- Rusların büyük kuvvetinin Kerp ve Hürmüz kuzey sırtlarında ve Sürüm-Koltik hattında tahkimat yaptığını,
- Ziyaret'de bulunan iaşe malzemelerinin hava şartlarının çok kötü olması ve bölgenin arazi yapısının ulaşım imkânlarını güçleştirmesine rağmen Zaviyesor ve Destumi'ye 23 Mart 1916 tarihine kadar getirilmesi durumunda tümenin bütün unsurlarıyla Bitlis'e hareket edeceğini,
- Birliklerinin iaşesini kendi imkânlarıyla; hayvan ve müfrezeler yardımıyla yerine getirmeye çalışmakta olduğunu, tümene katılacağı bildirilen erzak ve cephane kollarının henüz gelmediğini bildirmiştir[671].

Albay Refet Bey önceki raporundan bir gün sonra 21 Mart 1916 tarihindeki 16'ncı Kolorduya iaşe ve düşman durumu ile ilgili gönderdiği raporunda ise:

- Keşif kollarıyla Ruslarla her gün temas sağlandığını,
- Tümenin ileri hareketi için geçilmesi gereken akarsuların yağan yağmur ve kar yağışlarından dolayı geçilmesinin zor bir hale geldiğini,
- Tümenin iaşesinin sağlanmasında nakliye hayvanların yetersizliğinin yanında özellikle Bitlis vilâyetinde erzak maddelerinin bulunamaması ve Diyarbakır

[670]Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 211.
[671]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4805, Dos. H-12, Fih. 1-23a.

vilâyetinin ise erzak tedarikinde gereken gayret ve önemi göstermemesinin, tümenin muharebe gücünü, serbest imkân ve kabiliyetini azalttığı,

- Tümenin emrine girecek olan İstihkâm[672] Bölüğünün tümene katılmadığını,
- 20 Mart1916 tarihine kadar beş günlük erzakın Ziyaret'de toplanması sağlanabildiyse de bu erzakın iki gün zarfında Zaviyesor ve Destumi'ye nakledebilmesiyle beraber harekâta başlayacağını bildirmiştir[673]. Bu rapor üzerine Halep'de intikal halinde bulunan Albay Mustafa Kemal Bey buradaki temaslarını kısa keserek Mardin'e doğru hareket etmiştir[674].

Hava şartlarının çok kötü olması, arazinin yapısının askeri hareketlere olumsuz tesiri ve iaşe yetersizliği nedeniyle tümenin ileri hareketinin Albay Refet Bey'in planladığı gibi gitmediği görülmektedir. Vilayet merkezlerinde bile yeteri kadar tedarik edecek erzakın olmamasının yanı sıra Rus işgali ve Ermenilerin isyan ve zulümlerinin eklenmesiyle yaşanan sıkıntılar daha da artmıştır. Albay Refet Bey'in 16 Kolordu Komutanlığına gönderdiği 22 Mart 1916 tarihli raporu içinde bulundukları zor durumu açık bir şekilde göstermektedir. Raporunda:

- Bitlis ve Muş civarında bulunan Rus kuvvetinin iki alaydan oluştuğunu değerlendirdiğini,
- Muş ve civarında da iki zayıf tabur ve miktarını tam tahmin edemediğimiz süvarisi ve çetelerinin olduğunu, bunların karşısında ise Mutki Aşireti ile Musa Bey gönüllülerinin bulunduğunu,
- Ermeni çeteleri Güzeldere ve İskanbo bölgesinde olduğunu, karşılarında ise 14'üncü Alayın bir müfrezesi ile seyyar jandarmalar ve gönüllülerin bulunduğu,
- İaşe konusunda çok sıkıntı yaşandığını, tümenin ihtiyaç duyduğu erzakın Diyarbakır ve Bitlis vilâyetlerince temin edileceğini, ancak Mardin Sancağı hariç bu

[672]İstihkâm birlikleri, muharip sınıfların yaptıkları muharebeleri kolaylaştıran bir birliktir. Köprücülük, lâğımcılık, kazmacılık (tahkimat) görevleri arasındadır. Piyadenin taarruzlara katılarak düşman tarafından kurulan her türlü engellerin kaldırılması yok edilmesi, kaldırılamayan engellerden muharip birliklerin geçmelerinin sağlanması, düşmanın tahrip ettiği köprü ve her çeşit sınaî inşaatı tamiri veya yeniden yapılması gibi faaliyetleri icra ederler. Savunma muharebelerinde düşmanın ilerlemesini geciktirecek engelleri meydana getirmek, gereken yerlerde tahkimat faaliyetlerinde bulunmak, düşmanın istifade etmesi olası olan geçit ve köprüleri tahrip etmek başlıca görevleridir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III Cilt 6'ncı Kısım, (1908-1920), s. 141.

[673] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4805, Dos. H-12, Fih. 1-26a, 1-27.

[674]"16'ncı Kolordu Komutanlığı ile 5'inci Tümen Komutanlığı Arasında Yapılan 21 Mart 1916 Tarihli Yazışmalar", *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Sayı 140, s. 6.

konuda yardımcı olunmadığından her yola başvurarak ancak dört günlük erzak toplanabildiğini[675],

- Bitlis vilâyeti erzakın nakliye ile ulaştırılması konusunda yardımcı olmaktan 21 Mart 1916 tarihinde vazgeçtiğini bildirdiğinden Ziyaret'te bulunan erzakın Zaviyesor'a ve Destumi'ye taşınamadığını, bundan dolayı ayın onunda harekât zaruri olarak 23 Mart 1916 tarihinde başlayamayacağını,
- Duhan Boğazını, Hürmüz üzerinden ve yandan geçmek mecburiyeti olmakla beraber ve özellikle Hürmüz civarındaki yaylaların 1,5 metre kar kaplı olduğundan bu bölgelerden yürüyerek geçmenin piyade için çok zor olduğunu bildirmiştir[676].

Albay Mustafa Kemal Bey, 22 Mart 1916 tarihinde bu rapordan tümenin karşısında bulunan Rus kuvvetleri hakkında tam bilgi edinilemediğini, bu konuda daha ayrıntılı bir araştırma yaparak bilgi verilmesini Albay Refet Bey'den istemiştir. Albay Refet Bey 24 Mart 1916 tarihli cevabında Bitlis civarındaki Rus birliklerinin iki piyade alayı ve bir süvari alayı ile bir topçu alayından oluştuğunu, Muş civarında da aynı kuvvette birliklerin bulunduğu değerlendirmesi yapmıştır[677].

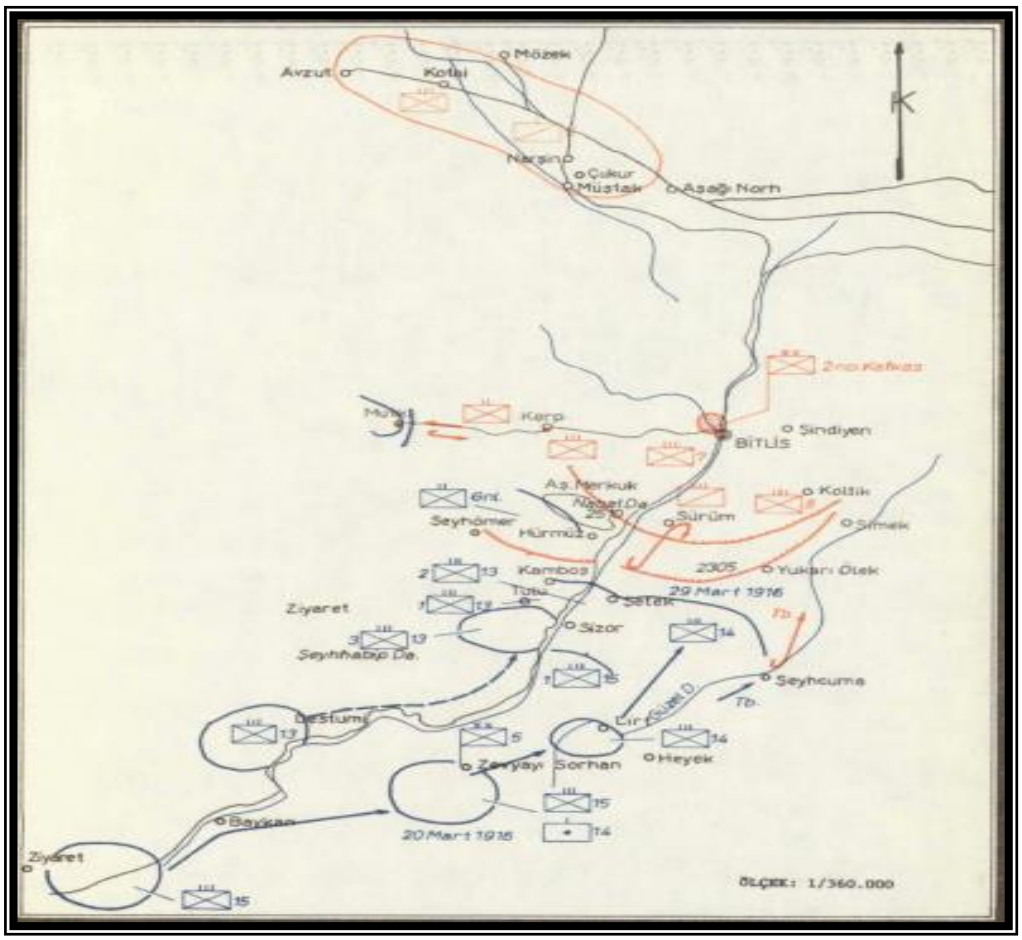
22 Mart 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu, 5'inci Tümene, katılacak olan erzak ve cephane kollarının nerede olduğunun ve kaç kolun katıldığının bildirilmesini, tümene ait Resülayn ve Bitlis'te bulunan erzakının menzillere teslim edilmeyerek müteakiben tümene katılacak kollar ile taşınmasını emretmiştir[678]. 5'inci Tümen 24 Mart 1916 tarihinde verdiği cevabi yazıda, Pozantı nakliye mekkâre 2'nci kollar namıyla 2 kolun Resülayn'a geldiğini, nereye mensup olduklarını ve ne yapacaklarını bilmediklerinden orada kaldığının tespit edildiğini ifade etmiştir. Bu kollara emir verildiğini ve tümenin bulunduğu bölgeye intikale başladığını, tümene muhtelif mahallerden gelen ve katılış yapan çıplak zabıtsız hayvanların olduğunu ve bekletildiğini, bundan sonra tümene ulaşmış olan kıtaların kollarının tümene katılışlarına kadar yapacakları vazifeleri hakkında 16'ncı Kolordudan talimat beklediklerini belirtmiştir. Tümene katılacak telgraf takımının da İstanbul'dan

---

675 İzzetin Bey günlüğüne Mardin ile ilgili *"Ziyaretteki 5. Fırka erzakı hep buradan verilmiş ve vesaiti nakliyesiyle naklonulmaktadır."* notunu düşmüştür. Bkz. Çalışlar, a.g.e., s. 195.
676 ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-12, Fih. 1-18a, 19.
677 "Düşman Durumu Hakkında 16'ncı Kolordu Komutanlığı tarafından 5'inci Tümen Komutanlığına verilen 22 Mart 1916 Tarihli Emir", *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Sayı 140, s. 15-16.
678 ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 2.

hareket etmediğini ve onun dahi henüz gelmediğini aktarmıştır[679]. 25 Mart 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Halep Menzil Müfettişliğine 5'inci Tümenin erzak nakliyatının çok önemli olduğunu, tümenin henüz gönderilmeyen kolların en seri şekilde Mardin üzerinden 5'inci Tümene katılmalarının sağlanması gerektiğini bildirmiştir[680].

Görsel 2.20: 21- 29 Mart 1916 Tarihleri arasında 5'inci Tümenin Durumu[681]

Albay Mustafa Kemal Bey 25 Mart 1916 tarihinde Mardin'den 5'inci Tümene çektiği telgraflarla Siirt, Bitlis Hizan bölgesindeki Rus kuvvetlerinin miktarını ve Van Cenup Müfrezesinin üç taburlu bir alay şeklinde yeniden teşkilatlandırdığımızda hangi birliklerden oluşabileceğini sormuştur. Mardin-Hasankeyf[682] - Zok[683] - Ziyaret

[679] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 3.
[680] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 3-1.
[681]Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, Kroki-5.
[682] Batman'ın bir ilçesi.
[683] Bugünkü adı Yanarsu olan Siirt'in Kurtalan ilçesine bağlı bir bucak.

hattını ikmal yolu yapma, bu hat üzerinde ambarlar kurma, nakliye aracı ihtiyacı gibi lojistik faaliyetlere dair emirler vermiş ve bu hususlarla ilgili düşüncelerin bildirilmesini istemiştir. Menzil hattı kurulana kadar bir hafta içinde kolordudan ve mahalli memurlardan heyetler oluşturulacağını ve bu heyetlerin Ziyaret, Zok ve Hasankeyf ambarlarında bulunacak şekilde tümene direkt bağlı olarak çalışacağını bildirmiştir. Tümenin erzak ve cephane kolları oluşturuluncaya kadar hali hazırdaki nakliye hayvanları yeterli gelmediğinde ne kadar nakliye hayvanına ihtiyaç duyulduğunun bildirilmesini emretmiştir[684]. 5'inci Tümenin ileri hareketinin kolaylaştırılması ve Ruslara karşı taarruz harekâtının yapılabilmesi maksadıyla şimdilik ihtiyaç duyduğu 600 katırın alınabilmesi için Diyarbakır Osmanlı Bankasına hemen 6.000 liranın gönderilmesini Bitlis Vali Vekili Memduh Bey ve Albay Refet Bey tarafından Dâhiliye Nezaretinden istenmiştir[685]. Dâhiliye Nezaretince Diyarbakır Osmanlı Bankasına 6.000 lira gönderilmiştir[686].

25 Mart 1916 tarihinde Albay Refet Bey, 16'ncı Kolorduya cevaben bir rapor yazmıştır. Raporda Hizan'da bir tabur kadar Rus kuvvetinin görüldüğünü, Van Güney Müfrezesinin Bitlis'in işgalinden sonra dağıldığını bildirmiştir. Milislerden şimdiye kadar 51 subay, 1.000 er, 620 tüfek, 158 hayvan ve iki adet seri sahra topunun toplandığını, bu müfrezenin bir tabur halinde teşkil edileceğini ve hemen Hizan istikametinde gönderileceğini, fazla subaylarında tümen birliklerine dağıtılacağını ifade etmiştir[687].

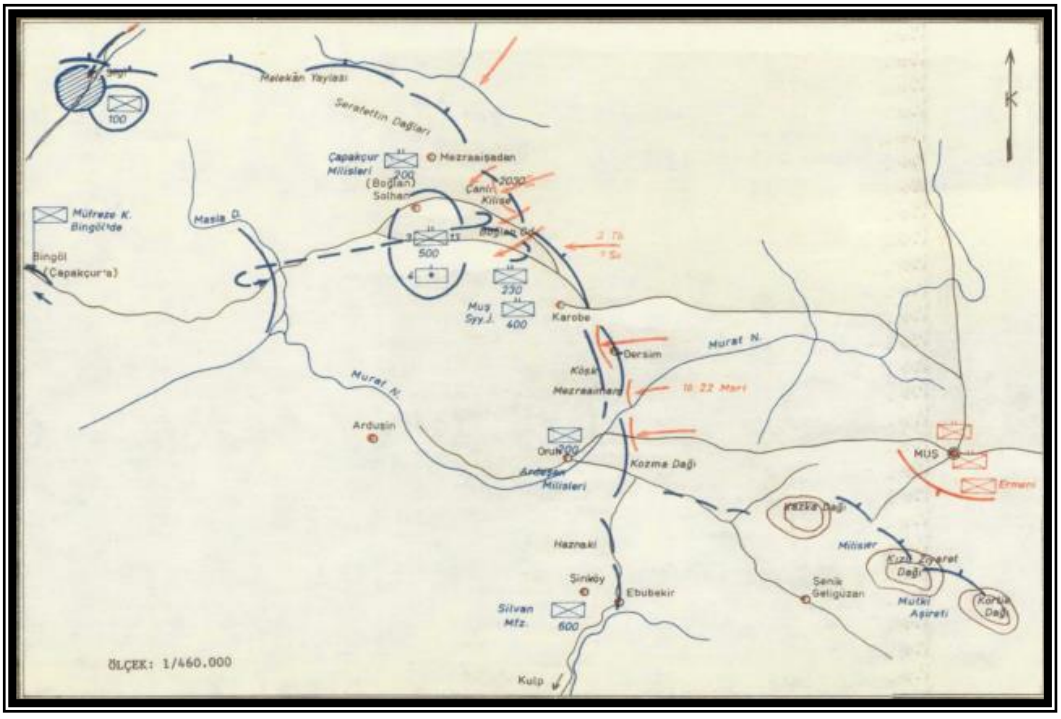
22 Mart 1916 tarihinde Çapakçur Müfrezesi ise durumu hakkında 16'ncı Kolorduya şu şekilde rapor vermiştir: Kozma Gediği doğusunda, Samson Dağları ile Oğnut Müfrezesi arasındaki gedik ve boğazları kapamakla görevli Yarbay Osman Bey komutasındaki, 3.400 mevcutlu Çapakçur Müfrezesi bulunmaktadır. Bu müfrezeden 600 Silvan gönüllüsü Kozma Gediği'ni, 200 Genç ve Ardaşin[688] milisleri Oruh Boğazı'nı[689], dört top ile desteklenen 230 mevcutlu Talimgâh Taburu ile 400

[684] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-12, Fih. 1-27a.
[685] BOA, DH. ŞFR., 512-109.
[686] BOA, DH. İ. UM., 4-29.
[687] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 47.; Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 213.
[688] Bugünkü adı Yenibaşak köyü.
[689] Oruh'un bugünkü adı Uluyaka köyüdür. Oruh Boğazı ise Muş sınırından itibaren Bingöl ili Solhan ilçesi sınırı ile Genç köyüne (eski) kadar olacak şekilde Murat Nehri havzasına verilen isimdir.

mevcutlu Muş Seyyar Jandarma Taburu ve 500 mevcutlu 13'üncü Piyade Alayı'nın 3'ncü Taburu Boğlan Gediği'ni savunmaktadır. Siği'de[690] Çapakçur Müfrezesinden 100 kişilik Çapakçur milislerinden kuvvet bulunmaktadır. 18-22 Mart 1916 tarihinde Rusların taarruzlarında gönüllü milislerin birçoğunun kaçtığını bildirmiştir[691].

Ruslar, Çapakçur Müfrezesi cephesine 27 Mart 1916'de şiddetli taarruzlar yapmıştır. Bir topçu bataryası ile desteklenen bir piyade ve bir süvari alayı ile Boğlan Gediği'ne yapılan taarruzların sonunda müfrezenin milis ve gönüllüleri 29 Mart 1916 akşamına doğru geri çekilerek dağılmıştır. Talimgâh ve seyyar jandarma taburlarında çoğunluğu oluşturan Kürtler de kaçtığından, tümü ile esir olmamak için müfreze zorunlu olarak Serban[692]- Çermik- Melikân hattına çekilmiştir. Boğlan Müfrezesinin çekilmesi ile Oruh Müfrezesi tehlikeli duruma düşeceğinden, Oruh Müfrezesi de, Genç'e, Oğnut Müfrezesi de ikiye bölünerek bir kısmı ile Siği'ye bir kısmı ile de Çatma'ya çekilmiştir[693].

Görsel 2.21: Çapakçur Müfrezesinin 21-29 Mart 1916 Tarihleri Arasındaki Durumu[694]

[690]Siği, Bingöl ili merkez ilçesine bağlı bir köydür. Bugünkü ismi Çobantaşı'dır.
[691] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 46.; Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 213.
[692] Bingöl'ün Solhan ilçesi Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Dilektepe.
[693] Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 213.
[694] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, Kroki-6.

3.6. 16'ncı Kolordu Komutanlığının Kafkas Cephesi'nde Yeniden Teşkilatlandırılması

3'üncü Ordu Komutanı Vehip Paşa Diyarbakır'a intikalini tamamlayan Albay Mustafa Kemal Bey'e kolordu karargâhını Diyarbakır veya Silvan'a konuşlandırabileceğini bildirmesi üzerine Albay Mustafa Kemal Bey, ilk önce kolordunun ikmal işlerini bir düzene sokmak ve birliklerinin eksikliklerini gidermek için karargâhını Diyarbakır'a konuşlandırmıştır[695]. Göreve başladığında sorumluluğuna verilen Bitlis-Muş-Çapakçur bölgesindeki personel ve silah miktarı; 13.741 er, 9.297 tüfek, 7 ağır makineli tüfek ve 19 toptur[696]. 3'üncü Ordu Komutanlığı'nın 22 Mart 1916 tarihli emriyle 5'inci Tümen'e bağlı birlikler ve Çapakçur Müfrezesi 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na bağlanmıştır[697]. 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın 3'üncü Ordu Komutanlığı'na bağlı olarak Kafkas Cephesi'nde kuruluşu ve müteakiben emrine giren birlikler şu şekilde olmuştur[698]:

5'nci Piyade Tümeni: Tümen Komutanı Albay Refet Bey'dir. Birlikleri ise: her biri dörder taburdan oluşan 13, 14 ve 15'inci Piyade Alayları[699], 2 topçu taburu (sahra ve dağ toplarından oluşturulmuş), üç makineli tüfek bölüğü, bir süvari bölüğü, bir istihkâm bölüğü, bir telgraf takımı, bir sıhhiye bölüğü, bir seyyar hastane, ekmekçi takımı ve nakliye kolları, Mutki Aşireti ve Musa Bey gönüllülerinden oluşmaktadır.

8'inci Piyade Tümeni: Tümen Komutanı Albay Nuri (Conker) Bey'dir[700]. Birlikleri ise; her biri üç taburlu 17, 23 ve 24'üncü Piyade Alayları, üç makineli tüfek

---

695 Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 212.
696 Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 47.
697"5'inci Tümen birliklerinin 16'ncı Kolordu Komutanlığı emrine girdiğine dair 3'üncü Ordu Komutanlığı tarafından verilen 22 Mart 1916 tarihli emir", *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Sayı 140, s. 11.
698ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 3, 3-3, Dos. 86, Fih 2-2a.; Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 46.; Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 212-213.
699 4'üncü taburları 15 Mayıs 1916 tarihinde 13'üncü Tümen'den takviye maksadıyla gelmiştir.
700 Albay Mehmet Nuri Conker (1318-P.15): 1882 yılında Selanik'te doğmuştur. 14 Mart 1902 tarihinde girdiği Harp Okulu'ndan 6 Aralık 1902 tarihinde mezun olmuştur. Harp okulundan teğmen rütbesiyle mezun olduktan sonra 3'üncü 34'üncü Alay 3'üncü Tabur 2'nci Bölük Komutanı olarak göreve başlamıştır. Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşı'na katılmıştır. 5 Eylül 1915 tarihinde 8'inci Tümen Komutanı olarak atanmış ve Kafkas Cephesi'nde Mustafa Kemal Paşa ile beraber görev yapmıştır. 4 Temmuz 1927 tarihinde emekliye ayrılmıştır. 3 Mart 1939 yılında vefat etmiştir. Bkz. Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri C III, s. 253-255.

bölüğü[701], 2 Topçu Taburu (sahra ve dağ toplarından oluşturulmuş), bir süvari bölüğü, bir istihkâm bölüğü, bir telgraf takımı, bir sıhhiye bölüğü, bir seyyar hastane, ekmekçi takımı ve nakliye kollarından oluşmaktadır. 16'ncı Kolorduya direkt olarak bağlı süvari bölüğü, telgraf takımı, seyyar hastane, ekmekçi takımı ve amele taburları[702] bulunmaktadır.

Van Gölü Güney Müfrezesi[703]: Müfreze Komutanı Yarbay Ali Bey'dir. Mürettep İhtiyat Alayı, Mürettep Hudut Taburu, Dir[704] Hudut Taburu, bir süvari bölüğü, sahra ve dağ topları müfrezeyi oluşturmaktadır. Çapakçur Müfrezesi: Müfreze Komutanı Yarbay Osman Nuri Bey'dir. Muş Seyyar Jandarma Taburu, Diyarbakır Sabit Jandarma Bölüğü, Talimgâh Taburu, Silvan Müfrezesi, Ardeşin Milisleri, Çapakçur Milisleri, Sason Müfrezesi, Genç Müfrezesi, Oğnut Müfrezesi ve bir dağ topu takımından oluşmaktadır.

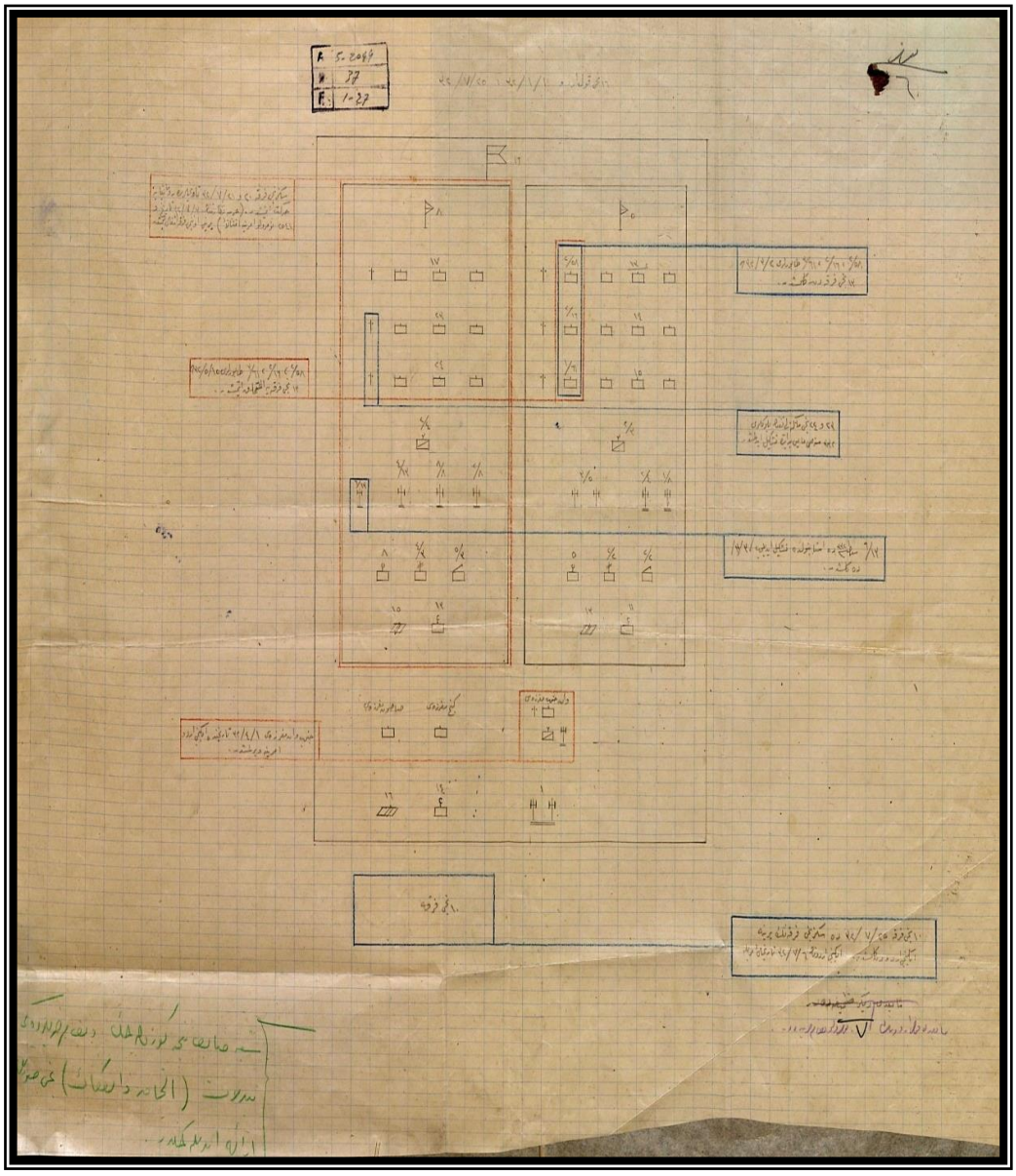
[701] 23 ve 24'üncü Alay'ın makineli tüfek bölükleri 14 Mayıs 1916 tarihinde teşkil edilmiştir.

[702] Kol emeğine dayanan, ağır fiziksel işler için oluşturulan ve geri hizmetlerde kullanılan birimler olan amele taburları, Birinci Dünya Savaşı'nda gönüllü olup Osmanlı Ordusu'nda muharip olarak görev yapacak fiziksel yeterlilikte olmayanlar, güvenilir olarak görülmeyen gayrimüslimler, hapishaneden salıverilen Müslüman mahkûmlar ve ilaveten yakalanan firarilerden oluşturulmuştur. Hamal bölükleri olarak da anılan amele taburları kara ve demiryollarının genişletilmesi, tamiratı ve yapımı, nakliye ve ziraat işleri gibi faaliyetleri yerine getirmiştir. Bkz. Cengiz Mutlu, *Birinci Dünya Savaşı'nda Amele Taburları (1914-1918)*, Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007; Beşikçi, a.g.e., s. 145-149.

[703] 14 Temmuz 1915 tarihinde Bacirge taburlarının birleştirilmesinden 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21 inci hudut bölükleri olarak teşkilatlandırılmıştır. 14 Ağustos 1915 tarihinde Teşkilat-ı Mahsusa 18'inci Alay'dan 2 top, 2'nci Nizamiye Süvari Tümen'inden 24'üncü Süvari Alayı ve 1 Müstakil Aşiret Süvari Livasıyla 18'inci Alay'dan 2 seri cebel ve 2 seri makineli tüfeğinden yeniden teşkilatlandırılmış ve Van Cenup Müfrezesi adıyla Dir taburları da dâhil edilerek 36'ncı Tümene bağlanmıştır. 15 Şubat 1916 tarihinde ise Van Cenup Müfrezesi Rahova Boğazı'nda konuşlandırılmıştır. Birlikleri: Teşkilatı Mahsusa Alayı ve Dir Hudut Taburu, Mürettep Hudut Taburu, Muş Talimgâh Taburu, Siirt ve Bitlis Seyyar Jandarma Taburları ile Muş Seyyar Jandarma Taburundan 2 bölük, El Aziz Seyyar Jandarma Bölüğü, Van Seyyar Jandarma Tümen'inden mürettep 1 süvari bölüğü, 18'inci Alaydan 2 seri cebel, 36'ncı Alaydan 4 adi cebel, 37'nci Alaydan 4 adi cebel, 13'üncü Alaydan 6 mantıllı top, Nizamiye Süvari Tümeninden 4 seri sahra süvari topu olacak şekilde oluşmuştur. Bitlisin Ruslar tarafından işgal edilmesine müteakip Bitlis, Siirt Jandarma Taburları Van Cenup Müfrezesinden ayrılmış ve kalan kuvvetlerle yaklaşık bir tabur halinde teşekkül etmiştir. Müfreze 14 Temmuz 1915 tarihinden itibaren Van Gölü'nün güneyindeki mıntıkada görev yapmıştır. ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 2-2a.

[704] Van ili Başkale ilçesine bağlı günümüzdeki ismi Albayrak olan bir kasabadır.

Görsel 2.22: 16'ncı Kolordu Komutanlığının 14 Mart1916 Tarihindeki Kuruluşu[705]

3.7. Albay Mustafa Kemal Bey'in Gönüllü Müfrezeler Oluşturma Çalışmaları

16'ncı Kolordu Komutanlığının Kafkas Cephesi'ne intikalini tamamlayıp ilk kurulduğu tarihlerde düzenli birliği 5'inci Tümen'den ibarettir. Emrine girecek diğer birlikler ise intikal halindedir. Bölgede Rus ilerleyişi devam ettiğinden bu bölgede Rusları durdurmak ve oyalama muharebeleri yapmak maksadıyla adı değişik kaynaklarda gönüllüler, milisler, gönüllü müfrezeler gibi isimlerle anılan ve bölgedeki aşiretlerden oluşan milis birlikler oluşturulmuştur. 16'ncı Kolordunun

[705] ATASE Arşivi, BDH Kls.4449, Dos. 86, Fih. 2-6.

bölgeye gelip Kafkas Cephesi'nin güney mıntıkasının sorumluluğunu almasıyla bölgedeki Van Cenup, Çapakçur, Solhan, Kulp, Şin, Hizan, Sason, Silvan, Mutki, Palu, Genç Müfrezeleri 16'ncı Kolordu'nun emrinde görev yapmıştır[706].

Aşiret mensuplarından oluşturulan bu müfreze teşkilatı veya askeri organizasyonların başlangıcı II. Abdülhamit dönemine (1876-1909) dayanmaktadır. Aşiretlerin insan gücünden faydalanılarak bölgenin savunulması ve bu kapsamda *"Hamidiye Hafif Süvari Alayları"* oluşturulması olarak bilinen projeyle 1890 yılların başından itibaren aşiretlerden askeri birlikler meydana getirilmiştir[707]. Çoğunlukla devletin sadık gördüğü seçilmiş Kürt aşiretlerden oluşturulan bu birliklerde görev almak gönüllük esasına dayandırılmıştır. Bu alaylardan Van'da 18, Bitlis vilayetinde 6, Malazgirt'te 2, Kop'ta 1, Gümgüm'de 3 alay görev yapmıştır[708]. Bu alaylar Hasenanlı, Cibranlı ve Halaç aşiretlerine aittir[709]. 1910 yılında yapılan değişiklikle bu aşiret güçlerinin adındaki Hamidiye ifadesi kaldırılmış ve *"Aşiret Süvari Alayları"* olarak isimlendirilmiştir[710].

II. Meşrutiyet döneminden sonra yeniden düzenlenen bu alaylar işlevlerini kaybetmiş gibi görünse de Birinci Dünya Savaşı'na girildiğinde bu teşkilatın bir benzeri olarak karşımıza gönüllü müfrezeler ismiyle çıktığı söylenebilir[711]. Kafkas Cephesi'nde aşiret gönüllerinin sayısı tam tespit edilememektedir. Bazı kaynaklarda bu sayının 20.000-50.000 arasında olduğu belirtilmektedir[712]. Ancak 16'ncı Kolordu

[706] Mehmet Evsile "Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Aşiret Mensuplarından Oluşturulan Milis Birlikleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Prof.Dr. Süleyman Arslan Özel Sayısı*, Sayı 36, Cilt XII, Kasım 1996, s. 912.
[707] Hamidiye Süvari Alaylarından ordu adına hareket eden bir askeri güç olmanın yanında devletle Kürtler arasında özel bir bağ kurmayı hedefleyerek geniş bir sosyo-politik denge kurulması arzu edilmiştir. Bu alayların Devletin Müslüman köklerine daha sıkı bağlanarak Ermenilere karşı kullanılabilmesi de amaçlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bayram Kodaman, "Hamidiye Süvari Alayları (II. Abdülhamit ve Doğu Anadolu Aşiretleri)", *İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 32, Mart 1979, s. 439.
[708] Serdar, Bitlis Tarihinde Ermeniler, Cilt 1, s. 211.
[709] Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiği*, Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar, Tercüme: Azmi Süslü, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, No:6, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1986, s. 204.
[710] Beşikçi, a.g.e., s. 196-197.
[711] Devlet Arşivleri Başkanlığı ve ATASE Arşivinde yapılan araştırmada Kafkas Cephesi'nde gönüllü müfrezelerin kuruluşu veya teşkiline yönelik bir belge tespit edilememiştir.
[712] Beşikçi, a.g.e., s. 198.

Komutanlığında gönüllü müfrezelerin mevcudu 9 Temmuz 1916 tarihinde 4.196 kişi, 13 Kasım 1916 tarihinde 5.680 kişi olarak tespit edilmiştir[713].

Osmanlı Ordusu gönüllü müfrezeleri ordunun emir komuta zinciri içerisine dâhil etmiş, doğrudan nizami birlik komutanlarına bağlamıştır. Harekâtın gidişatına göre gerek cephede gerekse cephe gerisinde görevlendirmiştir[714]. Bu gönüllü müfrezelerin personeli bir askeri birliğe veya başka bir gönüllü müfrezeye görevlendirilmemiştir. Bu sayede gönüllü müfrezeler üzerinde kontrol tesis etmek kolaylaşmıştır. Orduya katılacak yaşta olmayan veya yaşı büyük olanları bu kurulan teşkilat ile ordu bünyesine katmak mümkün olmuştur[715]. Bir aşiretin gönüllüleri genellikle o aşiretin reisi etrafında toplanmış ve aşiret reisi gönüllü birliğinde komutanı olmuştur. Böylece o gönüllü müfrezenin kendi içindeki emir komutası da oluşmuştur. Bu durum karşısında Osmanlı Ordusu disiplini sağlamaya çok fazla çaba harcamamış, aşiretin diğer birliklerle karışmayarak kendi içinde kalması da gönüllü olan aşiret mensuplarının dağılmaması ve moralini yüksek tutması açısından olumlu olmuştur[716]. Bu kurulan gönüllü müfrezeler düzenli ordunun yanında aktif rol almış ve bölgenin işgalden kurtarılmasında önemli görevler üstlenmiştir[717].

Albay Mustafa Kemal Bey, Diyarbakır'da karargâhını konuşlandırdığı sırada 31 Mart 1916 tarihinde Başkomutanlık Vekâletine aslında tüm ülke genelini de ilgilendiren bir teklifte bulunmuş ve uygulamaya geçmek için müsaade istemiştir[718]. Teklifinde bölgede bir milis teşkilatı kurmanın mümkün olduğunu, yapılacak teşkilatlardan savaş müddetince faydalanılabileceğini belirtmiştir. Ancak bu teşkilatın elverişli olarak kullanılması içinde Trablusgarp Savaşı'nda Derne'de uyguladığı usulün aynısının uygulanması gerektiğinin altını çizmiştir. Silahları ve mühimmatı kendilerinden olmak üzere her askere yemek ve aylık olarak bir lira (altın para) ve belki yarım lira ve reislerine de derecelerine göre beş, on lira vermek suretiyle kurulacak milis kuvvetlerinin devlete sadık olarak hizmet edeceklerini ifade

[713] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 3-3, 3-4.
[714] Evsile, "Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Aşiret Mensuplarından Oluşturulan Milis Birlikleri", s. 926.
[715] Guze, a.g.e., s. 9.
[716] Beşikçi, a.g.e., s. 200.
[717] Ergün Öz Akçora- Mehmet Kaya, "Bingöl ve Bitlis'in Birinci Dünya Harbi'ndeki Yeri ve Önemi", *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, Temmuz 2015, s. 17.
[718] Erikan, a.g.e., s. 164.

etmiştir. Bu sayede halkta bulunan silahların ortaya çıkarılabileceği gibi yakalanmaları zor olan çok sayıda firari ile askerlik çağı gelip de birliklerine katılmayan yükümlülerin kendilerinden istifade edilebileceğini belirtmiştir. İzin verildiği takdirde milis birlik oluşturma ve emrindeki aşiret müfrezelerinin gönüllü sayısını artırılması faaliyetlerine başlayacağını vurgulamıştır[719].

Bu teklifinde Albay Mustafa Kemal Bey'in Trablusgarp Savaşı'nda bölgedeki Arap halkından birlikler oluşturarak[720] nizami birlikleri olan İtalyanlara karşı uyguladığı savaş stratejisini şimdide bölgede Kürt milis kuvvetleri kurarak Ruslara karşı uygulamak istediğini söylemek mümkündür. Aşiretlerin bu kadar yoğun olduğu bir bölgede gönüllü toplanması konusunda detaylı gözlemler yaptığı ve önerilerini hem Başkomutanlık Vekâletine hem de mülki idarecilere sunduğu, onun gönüllü birliklere çok önem verdiği ve nizami kuvvetlerinin yanında bir tamamlayıcı ve yardımcı unsur olarak gördüğü ifade edilebilir.

9 Nisan 1916 tarihinde Genç[721] Mebusu Mehmet Bey'e gönderdiği bir telgrafta aşiret gönüllülerinden vatanseverler olarak bahsetmiş ve gönüllü olacaklara her türlü kolaylığı göstereceğini ifade etmiştir[722]. Gönüllü milis olabilmek içinde her gönüllü adayda kabul görmemiştir. İzzettin Bey günlüğüne 10 Nisan 1916 tarihinde Diyarbakır'da iki kişinin gönüllü milis toplayıp harbe iştirak etmek için Mustafa Kemal Paşa ile görüşmeye geldiğini kaydetmiştir. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın bu kişilere yükümlü olmayan ve eğitimli olanların gönüllü milis olabileceğini, yükümlü olanların kışlalara katılması gerektiğini sert bir ifade ile belirttiğini, Diyarbakır eşrafının bu durumdan memnun olmadığını da aktarmıştır[723].

Mustafa Kemal Paşa milis birlikler oluşturulmasında suiistimallerin önüne geçmeyi de hedeflemiştir. Osmanlı Devleti de, devlete sadakatinden şüphelendiği aşiretleri

[719] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-14, Fih. 1-12.
[720] Mahmut Şevket Paşa tarafından Trablusgarb Kumandanlığı'na gönderilen 2 Kasım 1911 tarihli bir telgrafta Mustafa Kemal Paşa'nın bazı şeyhleri ve Sünusileri teşkilatlandıracağı, bölgeden büyük bir kuvvet oluşturarak Bingazi veya Trablusgrab'a sevk edeceği bildirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsrafil Kurtcephe "Trablusgarb'ın İtalyanlarca İşgali Mustafa Kemal ve Arkadaşlarının Direnişe Katılmaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, Atatürk Yolu*, Sayı 6, Cilt 2, Yıl 3, Kasım 1990, s. 372.; Kutay, a.g.e., s. 112-152.
[721] O dönemde Bitlis'e bağlı bir sancak.
[722] Beşikçi, a.g.e., s. 204.
[723] Çalışlar, a.g.e., s. 200.

tespit ederek vilayetleri zaman zaman uyarmıştır. Örneğin Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden Diyarbakır Valiliğine çekilen bir telgrafta Bedirhan ailesine güvenilemeyeceğini, toplayacağı gönüllü milislerden de istifade edilmemesi gerektiğini bildirmiştir[724]. Bedirhan Aşireti'nin liderlerinden Abdürezzak Bedirhan ve Kamil Bedirhan, Rus ve Ermenilerin bölgeyi işgal sürecinde Kürt aşiretlerinin devletten yana tavır almamaları için çaba sarf etmiştir[725].

Mustafa Kemal Paşa 16'ncı Kolordu Komutanı olarak görev yaptığı dönem boyunca bölge halkı ile sıcak ilişkiler ve Kürt aşiretleri ile kurduğu dostluklar sayesinde onları teşkilatlandırmış ve bu milis güçleri verimli şekilde kullanmıştır. Diyarbakır Hazro'dan Hatip ve Mehmet Beyler, Silvan'dan Sadık Bey ve Ali Ağa ile aşiretlerin önde gelenleriyle görüşmüştür[726]. Mustafa Kemal Paşa, Silvan'da bulunduğu süre içinde Hazrolu Mehmet Budak Bey'e ait evde kalmıştır. Karargâhını, Sadık Üstün Bey'in evine yerleştirmiştir[727]. Milli Mücadele döneminde ve müteakip zamanlarda Sadık ve Mehmet Beylere mektup ve telgraflar yazmıştır. Yazılarında vatansever ve kahraman arkadaşları olduğunu vurgulayarak seferberlik ilanından beri bu bölgelerde askeri birliklere hizmetleri ve gayretlerinin Kolordu Komutanlığınca takdir gördüğünü, diğer esnafı ve ahaliye öncülük ederek birlikteliği sağladığını belirterek, teşekkür etmiştir[728].

Hazrolu Seyfettin Budak Mustafa Kemal Paşa ile ilgili hatırasını şu cümlelerle aktarmıştır[729]:

> *"Mustafa Kemal Paşa 16. Kolordu Komutanı olarak Silvan'a geldiği günden itibaren onu meşgul eden önemli işlerden biri de ordunun erzak ve iaşe durumu idi. Paşa ailemizden en çok Mehmet Bey'le muhabere eder, Hazro'ya geldikçe ona misafir olurdu. Bir gün yine karargâh subaylarıyla birlikte Hazro"ya geldi ve Mehmet (Budak) Bey'e misafir oldu. O gün, öğle yemeğinde çok çeşitli ve nefis yemeklerle ağırlanan Paşa, sofraya davet edildiği zaman "asker cephede aç iken ben bu nefis*

[724] BOA, DH. ŞFR., 53-344.
[725] Sinan Hakan, *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019, s. 21.
[726] Çalışlar, Mustafa Kemal Atatürk Mücadelesi ve Özel Hayatı, s. 205-206
[727] Mekki Uludağ, *I. Dünya Savaşı'nda Silvan*, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır, 2011, s. 49.
[728] Şevket Beysanoğlu, "Atatürk'e İlişkin Belgeler-Bilgiler", *Atatürk Yılında Diyarbakır, Kara Amid Dergisi,* Sayı 15, Diyarbakır, 1982, s. 59-65.
[729] Şevket Beysanoğlu, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Diyarbakır'daki Kafkas Cephesi Komutanlığı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 5, Mart 1986, Ankara, s. 496.

yemekleri yiyemem" diyerek sofraya oturmaz. Mehmet Bey hemen ortaya atılır Paşam, askerin bir aylık ekmek ihtiyacı teminini üzerime alıyorum, siz yeter ki bizi bu şereften mahrum etmeyin" deyince hep birlikte yemeğe oturdular. Hemen o gün Mehmet Bey sekiz yüz kile[730], Hatip Bey dört yüz kile, durumu müsait olan halktan da beş yüz kile buğday toplanarak Levazım Müdürü Şevki Bey"in emrine verildi. Mehmet ve Hatip Beyler bölgeyi dolaşarak kolordunun ekmek ihtiyacının bir aylığını temin ettiler."

Kulp'lu Hacı Süleyman Uğur ise milis kuvvetlerle ilgili şu bilgileri aktarmıştır[731]:

"Rusların ilerlemek istedikleri üç yol vardı: Bitlis yolu, Kulp yolu ve Çapakçur (Bingöl) yolu. Bunların en önemlisi Kulp yolu idi. Buradan geçerlerse Diyarbakır'a varırlardı. Kordik Rusların, Kozma dağı bizim kuvvetlerin elinde idi. Şin yaylasında Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları toplandılar. Rusları vadi içine çekmek için geri çekilmeyi planladılar. Ruslar Pomak'a gelmeden ateş edilmemesine, böylece tamamen pusuya düşmelerinin sağlanmasına karar verdiler. Yedi aşiret Rus kuvvetlerine karşı cephe aldı. 14 yaşından yukarı herkes silah altına alındı. Aşiretin, daha doğrusu milis kuvvetlerinin başında, Konuklu Şeyh Muhammed Emin bulunuyordu. 8'inci Fırka ile Kulplular ve milis kuvvetleri, Ruslara karşı kahramanca çarpıştılar ve Rusları yendiler."

Mustafa Kemal Paşa ile kurulan bu yakın ilişkilere yöre halkından tanıklık edenler olmuştur. 1981 yılında 75 yaşında olan Silvanlı Fatma Nine ile yapılan bir mülakattan derlenen hatırada şu bilgiler edinilmiştir. *"Mustafa Kemal Paşa Silvan'a geldiği zaman ben 10-12 yaşlarında idim. Paşa'nın çadırı Sadık Bey'in konağının önünde idi. Paşa ile Sadık Bey kan kardeşi olmuşlardı. (...) Paşaçadırından çıktığı zaman bizleri okşar, şeker verir, fakirlere elbise dağıtırdı*[732]. Budak ailesinden Ali Şan Bey ise *"yakın bölgede bulunan 43 köyden birliklere zaman zaman yiyecek toplanarak verilmiş, her birlik doyurulmuş ve yardım edilmiştir."* ifadeleriyle hatırasını aktarmıştır[733].

Mustafa Kemal Paşa, Diyarbakır'a gelir gelmez ilk işi asker eksiğini ve yiyecek sıkıntısını çözmek olmuştur. Erzak eksiğinin bir kısmı Diyarbakır, Hazro ve

[730] Bir kile, yaklaşık 12.5 kilogramdır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Cengiz Kallek, *Kile*, Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 25. Cilt, Ankara, 2022, s. 567.
[731] Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar*, 2. Cilt, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 1990, s.790.
[732] Ayşe Begül, "Mustafa Kemal Paşa Silvan'da İken", *Kara Amid Dergisi*, Sayı 15, s. 49.
[733] Ali Sarısu, "Silvan ve Hazro'da Derlenmiş Anılar, Belgeler", *Kara Amid Dergisi*, Sayı 15, s. 55.

Silvan'dan sağlanmıştır. Mustafa Kemal Paşa bölgede yaptığı gezilerinde Kürt Teali Cemiyeti üyelerine Kolordu sorumluluk alanında ziyaretlerde bulunduğu yerlerde bağımsız kürdistan fikrinin İngilizler tarafından Ermeniler lehine kullanılan bir plan olduğunu anlatarak düşmana karşı birlik ve beraberliği sağlamaya çalışmıştır[734]. Kürtlerin dinlerinin İslam olması Türklere yakınlaşmalarını kolaylaştırmıştır[735].

Ordunun insan gücü ihtiyacının karşılanması için gönüllü müfrezeler oluşturulmasında çoğunlukla din kardeşliği vurgusu üzerinden *"kafir"* düşmana karşı birlikte karşı koyma vurgusu dile getirilmiştir. Bu savunmacı dini söylemin savaş boyunca devamlılığı ve geçerliliği olan tek söylem olduğu ifade edilebilir. Bitlis'in birkaç kilometre kuzeyinde yer alan Yumurtatepe köyünde gönüllü milis olan Abdülbaki Elhatmış, Atatürk'ü gördüğünü, Atatürk'ün köyden geçerek Duap Yaylası'na çıktığını, kendisinin o günlerde milis olarak savaştığını, Atatürk'ün kendilerine *"Bunlar Hristiyandır, biz ise Müslüman'ız. Bunlar sizin namusunuzu paymal edecekler korkmayın*, dediğini ve bu sözün aklından çıkmadığını aktarmıştır.

O dönemde Norşen[736] Şeyhlerinden Hazret'in Duap'ta komutan olduğunu ve kendilerine, *Kim bir kâfir öldürürse, silahını kılıcını ve neyi varsa alıp getirirse, o kimse ile cennete gideceğimi vaat ediyorum"* dediğini, Mutki gönüllülerinden olan Ümran Demir'in bir kâfiri öldürüp malzemesini getirdiğini ve bu malzemeleri Atatürk'e gönderdiklerini, Atatürk'ün de onlara bir sandık mermi gönderdiğini belirtmiştir[737].

İ. Hakkı Sunata ise günlüğüne cephede gönüllü milislerden tabur komutanlığı yapan iki kişi ve yavere nereden geldiklerini sorduğunda, "*Çapakçur'un gerisinde Genç taraflarında oturduklarını, Gazaya iştirak için gönüllü geldiklerini ve bunu dini bir vazife bilerek bu şereften mahrum kalmak istemediklerini"* söylediklerini aktarmıştır[738]. Aşiretlerden gönüllü toplama faaliyetlerine bir bütün olarak bakıldığında en etkili söylemin İslam dini, din kardeşliğinin olduğu söylenebilir.

---

[734] Mehmet Evsile, "Birinci Dünya Harbinde Atatürk'ün 16'ıncı Kolordu Komutanlığı (19 Ağustos 1915-5 Mart 1917)", s. 33.
[735] Larcher, a.g.e., s.473.
[736] Günümüzde Bitlis'in Güroymak İlçesi.
[737] Zülfikar, a.g.e., s. 98.
[738] Sunata, a.g.e., s. 411.

Osmanlı Devleti gönüllü birlikler kuran aşiret mensuplarının ailelerini de seferberlik kapsamı içine alarak savaşta ölen aşiret mensuplarını resmi olarak şehit saymış ve tıpkı diğer şehit olan askerler gibi onların ailesine aylık maaş tahsis etmiştir[739]. 4 Ekim 1917 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden Elazığ vilayetine çekilen bir telgrafta, harbin başlamasından beri 3'üncü Ordu ve müteakiben 16'ncı Kolordu bölgesinde muharebelerde yaptığı fedakârlık ve şimendifer hatlarının korunmasında üstün gayret gösteren Cibranlı Aşireti mensuplarının başka bölgelere sevk edilmeyerek bölgelerinde iskânlarının sağlanmaya devam edilmesini istemiştir[740]. Gönüllü milis birlik oluşturan aşiret reislerine ya da önde gelenlerine madalya veya nişan tevcih etmek de yaygın olarak yapılmıştır[741].

3.8. Gönüllü Müfrezelerin Komutanları

16'ncı Kolordu Komutanlığının sorumluluk alanında dini nüfuzlarını kullanarak, bulundukları bölgelerde etkili olan ve devletin yanında yer alan ve kayıtlarda oldukça az yer verilen aşiretler bulunmaktadır[742]. Bu aşiretlerin oluşturdukları milis ve gönüllü birliklerin Ruslarla mücadelede önemli katkıları olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, Kolordu Komutanlığı döneminde bölgede bulunan aşiret reisleri ve ileri gelen din adamlarıyla dostluklar kurmuş ve Kürtleri yakından tanıma fırsatı bulmuştur[743]. Bu minvalde yöredeki halkın birlikteliğinin sağlanması ve aşiretlerin düşmanla mücadeleye başlamalarında öncülük eden şeyhlerden biri Küfrevîzâde Abdülbâkî Efendi olmuştur[744]. Küfrevîzâde Abdülbâkî Efendi bölgede bölücülük yapan ve isyan çıkaranların karşısında durmuş, halkın tahrik ve provokasyonlara karşı uyanık kalmasını sağlamıştır. Osmanlı Devleti bu dönemde yöredeki bazı aşiretlerin devlet aleyhindeki faaliyetlerini engellemek ve onların devlete sadık kalmalarını sağlamak amacıyla Küfrevîzâde Abdülbâkî Efendi'yi görevlendirmiştir[745]. Küfrevîzâde Abdülbâkî Efendi'nin telkin ve öğütleri aşiretler üzerinde büyük etkisi görülmüştür.

---

739 "Birinci Dünya Harbinde Irak Cephesi Belge No: 37", *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Sayı 117, Ocak 2004, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2004, s. 111.
740 BOA, DH. ŞFR., 80-188.
741 Beşikçi, a.g.e., s. 202.
742 Abdülaziz Kardaş, "Atatürk'ün Yerel Otoritelerle İlişkilerine Bir Örnek: Bitlisli Küfrevîzâde Abdülbâkî Efendi", *TURKISH STUDIES*, vol.10, no.9, pp.247-262, 2015, s. 247.
743 Hakan, a.g.e., s. 25.
744 Serdar, İstiklale Açılan İlk Kapı Bitlis (İşgali ve Kurtuluşu), s. 254.
745 Kardaş, "Atatürk'ün Yerel Otoritelerle İlişkilerine Bir Örnek: Bitlisli Küfrevîzâde Abdülbâkî Efendi", s. 254.

Bu hizmetlerinden dolayı çıkarılan bir irade-i seniyye ile 6 Ağustos 1917'de Küfrevîzâde Abdülbâkî Efendi'ye dördüncü rütbeden Mecidi Nişanı verilmiştir[746]. Mustafa Kemal Paşa 18 Kasım 1916 tarihinde 5'inci Tümen birliklerini denetlemek maksadıyla Bitlis ve civarına gittiğinde Küfrevi Dergâhı'nı ziyaret etmiştir[747]. Bu ziyaretini hatıra defterine şu cümlelerle aktarmıştır[748]:

> *"Öğleden evvel saat 10'da el-Şeyhuttanî el-Halidî Mehmed Efendi el-Nakşibendî-i Küfrevînin Kızılmescit Mahalindeki türbesini ziyaret ettim. Küçük bir türbe şeyhin merkadi ve yanında biraderzâdesi olduğunu türbedarın ifade ettiği bir zatın merkadi vardır. Şeyhin merkadinin örtüsü sırma işlemeli, yakut, elmas gibi taşlarla müzeyyen diğer merkad dahi sırmalı işlemeli örtülüdür."*

Küfrevîzâde Abdülbâkî Efendi'nin annesi Fatma Hanım bu ziyaretten memnun olmuştur. Mustafa Kemal Paşa'ya; *"Allah seni padişah etsin"* diyerek dua etmiştir[749]. Mustafa Kemal Paşa'nın ilerleyen dönemde cumhurbaşkanı olması üzerine bu dua Küfrevî ailesinin fertleri tarafından gururla anlatılmaktadır[750].

Mustafa Kemal Paşa'nın Küfrevîzâde Abdülbâkî Efendi'ye gönderdiği ve aralarındaki dostluğu gösteren beş adet mektup bulunmaktadır[751]. Mustafa Kemal Paşa'nın bu mektupları Kolordu Komutanı olduğu dönemde Küfrevîzâde Abdülbâkî Efendi ile iyi ilişkiler kurduğunu ve bu ilişkilerin Milli Mücadele dönemi ve sonrasına da yansıdığını göstermesi bakımından önemlidir.

Bitlis'in işgali sırasında Ruslara karşı mücadelede büyük yarar sağlayanlardan biri de ismi Mutki Aşiret Reisi olarak bilinen Mutki Milis Alayı Komutanı Hacı Musa Bey'dir. Hacı Musa Bey, Mutki'nin ileri gelenlerini ve bölge halkını da oluşturduğu gönüllü birliğine katmış ve bu şekilde alay seviyesinde bir birlik meydana

---

[746] BOA, İ. DUİT, D. No:61, G. No:33
[747] Çalışlar, a.g.e., s. 254.
[748] Tezer, a.g.e., s. 72.
[749] Serdar, İstiklale Açılan İlk Kapı Bitlis (İşgali ve Kurtuluşu), s. 255.
[750] İlhami Nalbantoğlu, *Kasım Küfrevî'nin Ardından*, Ahlat Kültür Vakfı Yayınları, Ankara,1994, s. 14.
[751] Mehmet Törehan Serdar, *Rüyalar Şehri Bitlis*, Bitlis Valiliği, Hamle Yayınları, İstanbul, 2000, s. 165.; Mustafa Kemâl Paşa'nın gönderdiği mektuplardan 13 Ağustos 1919 ve 24 Ağustos 2020 tarihli mektup Ek-8'de sunulmuştur.

getirmiştir. Gönüllülerden oluşan bu alay dört tabur kadar mevcutludur[752]. Bitlis'in işgalinden sonra, Bitlis ile Muş arasındaki Gambos Dağları'nın kuzeyi 5'inci Tümenin emir komutasında gönüllü müfrezeler tarafından savunulmuştur. Bitlis Boğazı'nın batısında ise Mutki bölgesinde Hacı Musa Bey gönüllüleri yer almıştır. Özellikle Doğu Anadolu'da Rusların kışkırtmalarıyla çıkan Ermeni isyanlarının bastırılmasında ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni-Rus birliklerine karşı önemli görevler yapmıştır[753].

Bitlis'in Rus işgalinden kurtarılmasından sonra Hacı Musa Bey ile Mustafa Kemal Paşa'nın görüşmeleri devam etmiştir. Atatürk'ün Hatıra Defterinde 15 Kasım 1916 tarihinde yapılan bir görüşmeye dair şu bilgiler yer almıştır:

> "*Hacı Musa Bey'in biraderi Nuh Bey geldi. Ailelerinin Garzan civarında iyi yerleştirilmemiş ve hüsn-i iaşe edilmemekte bulunmuş olduklarından ve zabitan gibi maaş verilmesinden bahsediyordu. Musa beyin kendisinin gelmesine talikan bu hususatta Nuh Beyle uzun görüşmeğe lüzum görmedim."*[754]

19 Kasım 1916 tarihinde ise *"Hacı Musa Bey veda için geldi. 50 lira verdim. Teşrinievvelden itibaren maaş verilmesini de emrettim."* şeklindedir[755].

Bu bilgiler Hacı Musa Bey'in Mustafa Kemal Paşa'nın güvenini kazandığını göstermektedir. Milli Mücadele döneminde Mustafa Kemal Paşa, Hacı Musa Bey'e hitaben hem Erzurum Kongresi'ne hem de Sivas Kongresi'ne çağırmak için mektup yazmıştır. Erzurum Kongresi'ne çağırmak için yazdığı davet mektubunda Mutki bölgesinde yaptığı faaliyetlerin ve Bitlis ile Muş'un Rus işgalinden kurtarılmasının da orduya yaptığı yardımların kıymetinin her zaman takdir ve şükranla anıldığını ifade etmiştir[756]. Erzurum'da toplanan kongreye çağrılan Hacı Musa Bey ise

---

[752] Evsile, "Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Aşiret Mensuplarından Oluşturulan Milis Birlikleri", s. 924.
[753]Abdülaziz Kardaş, "XX. Yüzyılın Başında Bitlis'te Bir Aşiret Reisi: Hacı Musa Bey", *Türk&İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 19, Aralık 2018, s. 45.
[754]Tezer, a.g.e., s. 71.
[755]Tezer, a.g.e., s. 72.
[756]*Nutuk*, Cilt III, Vesika 47, s. 937-939.

kendisine düşman olan aşiretlerin fenalık yapmalarından çekindiği için katılmamıştır. Erzurum Kongresi'ne katılmadığı halde Heyet-i Temsiliye üyeliğine seçilmiştir[757].

Mustafa Kemal Paşa ile Hacı Musa Bey arasındaki görüşmeler müteakip dönemlerde de devam etmiştir. Hacı Musa Bey, 20 Kasım 1919'da Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği bir telgrafında; "*Arasıra icra edilmekte olan haberleşmeler telgrafhanelerce ücret istenilmekteyse vatan ve milletle alakalı mesele olduğundan ücretsiz olarak lazım geleceğinden ne yapılmak icap edeceğinin bildirilmesi rica olunur"* demiştir[758]. Mustafa Kemal Paşa ise bu soruya:

> *"Verilen malumata teşekkür arz olunur. Kürt asil kavminin mukaddes hilafet makamına dini bağlılığı ve Türk kardeşleriyle ayrılmaz bir yiğitlik kitlesi teşkil eylediği bütün dünyaca malumdur. İstanbul da vicdan yerine düşman parası tanıyan bazı alçak şahısların, Kürtlük namına ayrılıkçı vaki olan beyanat ve haber yaymalarının aşiret reisleri ve Kürt beyleri tarafından Dersaadet Matbuatı vasıtasıyla tekzip ve lanetlenmesi siyasete pek uygun olup Heyeti Temsiliye üyelerinden olan zat-ı âlilerinin ve milli teşkilat şubelerinin aralarındaki resmi haberleşmeleri ücrete tabi değildir."* şeklinde cevap vermiştir.

Hacı Musa Bey'in hem Birinci Dünya Harbi döneminde hem de Milli Mücadele döneminde devletin yanında olmuş ve önemli görevler yapmıştır.

Rus saldırıları ve Ermeni mezalimine karşı bölgede en çok fayda sağlayan gönüllü müfreze komutanlarından biride halk arasında *"Hazret"* diye bilinen İslam âlimi Şeyh Muhammed Diyauddin Bey'dir. Barış zamanında medresede yeğeni Şeyh Masum ve dergâhından Şeyh Muhammed Alaaddin Bey ile beraber öğrenci yetiştirmiş, savaş zamanında ise bölgede topladıkları gönüllüler ile öğrencilerinden oluşturdukları birliklerin başında komutanlık yapmıştır[759]. Oluşturduğu gönüllü birlikleriyle Ruslara karşı ilk karşı direnişi Hacı Musa Bey ile birlikte Bitlis işgalinden önce Muş Bulanık bölgesinde Bilican mevzilerinde olmuştur. Araziyi iyi

---

[757] Kardaş, "XX. Yüzyılın Başında Bitlis'te Bir Aşiret Reisi: Hacı Musa Bey", s. 45.; Serdar, İstiklal'e Açılan İlk Kapı Bitlis, s. 245.

[758] *Atatürk'ün Özel Arşivinden Seçmeler IV*, Ankara, 1996, s. 167-168.

[759] Abdülaziz Kardaş, *Birinci Dünya Savaşı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşunda Bitlis ve Çevresinde İz Bırakanlar*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2004, s. 85.

bilen bu müfrezeler Ruslara ağır kayıplar verdirmiştir[760]. Bitlis'in işgal edilmesinden itibaren 16'ncı Kolordu Komutanlığı emrinde bölgede başta Rahova Ovası olmak üzere geniş savunma hatları oluşturarak Rus birliklerinin geçiş yollarını tıkamıştır[761]. Ele geçirilen bir top mermisinin patlamasıyla Şeyh Muhammed Diyauddin Bey'in sağ kolu büyük hasar görmüş, kangren tehlikesine karşı Bitlis Askeri Hastanesi'nde yapılan ameliyatla kolu omuz hizasından kesilmiştir. Kendisinin hizmetlerine ve vatan savunmasındaki başarılarına karşılık madalya ile ödüllendirilmiş ve takma kol gönderilmiştir[762].

Mustafa Kemal Paşa 16 Kasım 1916 tarihinde Bitlis Askeri Hastanesi'ni ziyaret etmiş, hasta ve yaralılarla görüşmüştür[763].Bu esnada Bitlis'in savunmasında büyük rol oynayan Şeyh Ziyauddin Efendi'yi de ziyaret etmiştir. Bu görüşmeyi hatıra defterine *"Şeyh Hazret ki bir kolunu kesmişler, onunla görüştüm."* ifadeleriyle not etmiştir[764]. Şeyh Ziyauddin Bey'in Milli Mücadele döneminde de bölgede çalışmaları devam etmiştir. Mustafa Kemal Paşa tarafından bir mektupla Erzurum Kongresi'ne davet edilmiştir[765].

Hacı Musa Bey ve Şeyh Hazret aileleriyle Mustafa Kemal Paşa arasında kuvvetli bağlar kurulmuştur. Onun emirleri doğrultusunda hareket etmişlerdir. Erzurum ve Sivas Kongrelerine katılamasalar da Mustafa Kemal Paşa'ya destek vermişlerdir. Bu iki ailenin fertleriyle ilmi ziyaret kapsamında bir araya gelen Hamza Zülfikar: Şeyh Masum'un oğlu Nurettin Bey ile de görüşmüştür. Nurettin Bey, Şeyh Hazret gönüllerinin 1.000 kişi kadar olduğunu, Bitlis, Muş ve Van illerinin kurtarılmasında görev aldıklarını ve sürekli hareket halinde olduğunu aktarmıştır. Bunların İslam dininin verdiği çok kuvvetli maneviyata sahip olduğunu ve esas toplanma yerlerinin Duap Yaylası olduğunu belirtmiştir[766].

---

[760] Serdar, İstiklale Açılan İlk Kapı Bitlis (İşgali ve Kurtuluşu), s. 239.
[761] Serdar, Bitlis Tarihinde Ermeniler, Cilt 2, s. 200.
[762] Serdar, İstiklale Açılan İlk Kapı Bitlis (İşgali ve Kurtuluşu), s. 242.
[763] Çalışlar, a.g.e., s. 254.
[764] Tezer, a.g.e., s. 71.
[765] *Nutuk*, Cilt III, MEB Basımevi, İstanbul, 1973, Vesika 52, s. 942-943. Mektup Ek-9'da sunulmuştur.
[766] Zülfikar, a.g.e., s. 99.

Çapakçur Müfrezesine bağlı olarak Solhan aşireti milisleri de Murat Suyu-Melikhan köyü bölgesini müdafaa etmişlerdir. Bu milisler Ardeşen köyünden Mahmut Bey'in milis alayına bağlı olarak görev yapmıştır. 22 Ağustos 1987 tarihinde Tarihçi Mehmet Evsile yaptığı bir araştırmada, Bingöl-Solhan karayolu üzerinde bulunan Şeref Meydanında Solhan aşireti milis kuvvetleri komutanlarından Üsteğmen İbrahim (Çelik) Bey'in oğlu Ahmet Çelik ve İbrahim Bey'in kardeşi Mustafa (Çelik) Bey'in oğlu ile görüşmüştür. Dinlediği hatıraları şu şekilde aktarmıştır: Solhan aşireti milislerinin Rus işgalinin yaşandığı sıralarda 40 kişi civarında olduğunu, bölgedeki halkın desteğiyle gönüllerin sayısının gün geçtikçe arttığını belirtmiştir. Mevcudun artması Solhan'da her ailede on beş yaşında bir erkek bırakılarak ailedeki diğer erkeklerin milis alaylarına katılmalarıyla sağlanmıştır. 16'ncı Kolordu birliklerinin bölgeye geldiği sırada sayılarının 600 kişi olduğunu ifade etmiştir[767].

Mustafa Kemal Paşa halk ile bütünleşirken yoksul ve öksüz olanlara da özel ilgi göstermiş, Bitlis ve Silvan'dan birçok kimsesizi de evlatlık edinmiştir[768]. Yoksulların yiyecek ihtiyacını birliklerin imkânlarından karşıladığı zamanlar olmuştur[769]. Halkla hep iç içe olmuş ve onların desteğini kazanmıştır. Bölgede devlet yanlısı olmayan Kürt ve Ermeni grupların varlığını da tehdit olarak gördüğünden halk dikkatli olmaları konusunda uyarmıştır. Hem Silvan'da hem de Bitlis'te görüştüğü ailelerden destek alan Mustafa Kemal Paşa birliklerinin asker eksiğini gönüllülerden takviye birlikler oluşturarak bir miktar giderebilmiştir. Ayrıca bölgenin sert hava koşullarına ve arazi yapısına aşina olan gönüllüler sahip oldukları eğitim becerileriyle gerilla tarzı saldırılarda yaparak askeri operasyonlara zaman zaman katkı sağlamışlardır.

Birinci Dünya Savaşı'nda hem cephede hem cephe gerisinde Mustafa Kemal Paşa ile beraber üzerine düşen her türlü görevi yapmaya çalışan aşiret mensupları ve bölge halkı Milli Mücadele döneminde de ortaya çıkan Müdafa-i Hukuk gibi yararlı cemiyetlerde de görev almışlardır. İlber Ortaylı, Mustafa Kemal Paşa'nın Kafkas

[767]Evsile, "Birinci Dünya Harbi'nde Atatürk'ün 16'ncı Kolordu Komutanlığı (19 Ağustos 1915-5 Mart 1917)", s. 33.; Büyüktolu- Ateş, a.g.m., s. 416.
[768]*Cumhuriyet'in 50.Yılında Diyarbakır 1973 İl Yıllığı*, İş Matbaacılık, Ankara, 1973, s. 95.
[769] Zülfikar, a.g.e., s. 103.

Cephesi'ndeki kolordu komutanlığının ona kazandırdıklarını ve bu konulardaki düşüncelerini şu cümlelerle ifade etmiştir[770]:

> *"Doğu Anadolu'daki tecrübeleri onun askerlik hayatının aslında en parlak safhalarından birini teşkil etmektedir. Çünkü harbin zor zamanlarında ve genel yenilgide önemli başarılar kazandı ve yerli halkı tanıdı. İstiklal Savaşı bittikten sonra İzmit'teki basın toplantısında demeci ve Doğulular üzerine söylediklerinde bu izleri görmek mümkündür. Gerek askerin yönetimi gerekse ilk defa karşı karşıya geldiği Rus ordusu ve bilhassa "askeri" hakkında orada fikir edindiği anlaşılıyor. Bu gelecekte dış politikayı da tayin edecek bir olaydır."*

3.9. Mustafa Kemal Paşa'nın Terfisi, Diyarbakır Faaliyetleri ve Birliklerini Denetlemesi

3.9.1. Mustafa Kemal Paşa'nın Terfisi ve Diyarbakır Faaliyetleri

Albay Mustafa Kemal Bey 27 Mart 1916 tarihinde Diyarbakır'a gelmesine müteakiben eski, ortasında geniş avlusu bulunan bir evde faaliyetlerini yürütmeye başlamıştır. Burada birliklerinden ve üst komutanlıklardan gelen birçok telgrafı incelemiştir[771]. Kolordunun sorumluluk alanını birliklerine paylaştırmak ve birlikler arasındaki ara hatları belirlemek, lojistik faaliyetleri bir düzene koymak ve Bitlis'te 5'inci Tümenin yapacağı taarruzu kolaylaştırmak maksadıyla birkaç gün Diyarbakır'da kalmıştır[772].

Albay Mustafa Kemal Bey 26 Mart 1916 tarihinde rütbesinin mirlivalığa yükseltildiğine dair bir şifreli telgraf almış[773], 1 Nisan 1916 tarihinde Diyarbakır'da bulunduğu sırada ise yayınlanan irade-i seniyye[774] ile bir sene kıdem zammı verilmesiyle terfisi yürürlülüğe girmiştir[775]. Böylece Albay Mustafa Kemal Bey artık Mustafa Kemal Paşa olarak anılmaya başlamıştır.

---

[770] İlber Ortaylı, *Gazi Mustafa Kemal ATATÜRK*, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s. 132-133.
[771] Çalışlar, a.g.e, s. 197.
[772] Erikan, a.g.e., s. 163.
[773] Tezer, a.g.e., s. 37.
[774] *Atatürk ile Arşiv Belgeleri (1911-1921 yılları arasına ait 106 Belge)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 1982, s. 11. Bu eserde orijinal haline yer verilmemiştir.
[775] BOA, BEO, 4406- 330440.

Görsel 2.23: Albay Mustafa Kemal Bey'in Rütbesinin Mirlivalığa Yükseltiliğine Dair Padişah Buyruğu'nun Transkripsiyonu

B E L G E - 10/a

İRÂDE HARBİYE
4 Rebiü'l-evvel 1333
Belge No : 3

HARBİYE NEZÂRETİ
Muâmelât-ı Zâtiye Müdiriyeti
185

(PÂDİŞÂH BUYRUĞU)

Onaltıncı Kolordu Kumandanı Albay Mustafa Kemal Bey'in cereyân eden savaşlardaki faydalı ve olağanüstü hizmetlerinden dolayı kendisine bir yıl kıdem verilerek rütbesi Tuğgeneralliğe yükseltilmiştir.

Bu buyruğu yürütmeye Harbiye Nâzırı görevlidir.

1 Nisan 1916

Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı Enver

Sadrâzam Mehmed Said

Mehmed Reşâd

16'ncı Kolordunun sorumluluk alanında birliklerin bir uçtan bir uca kadar 300 km mesafesi olup at veya katır üzerinde yaklaşık 38 günde denetlenebilmiştir. Bu coğrafyada, birliklerin ve gönüllü müfrezelerin birbirleriyle haberleşmesi ile erzak ikmalinin yapılmasında çok zorluk çekilmiştir. Bunların yanında arazinin engebeli ve dağlık oluşu, yolların ulaşıma yeterince imkân vermemesi lojistik faaliyetleri iyice aksatmıştır[776]. Bu sebeple Mustafa Kemal Paşa'nın öncelikle ilgilendiği işlerden biri menzil teşkilatının bir an önce kurulmasına yönelik olmuştur. 28-29 Mart 1916 tarihlerinde Diyarbakır Valisi ile görüşmeler yapmış, Resülayn ve Mardin bölgelerinden tedarik edilecek erzak miktarlarını belirlemiştir[777]. Diyarbakır Vali Vekili Bedri Bey 29 Mart 1916 tarihinde Dâhiliye Nezaretine telgraf çekerek Bitlis, Kulp ve Çapakçur cephelerindeki askerlerin ve bölgeye gelmek üzere yolda olan

[776] Gürer, a.g.e., s. 78.
[777] Çalışlar, a.g.e., s. 197.

askerlerin iaşelerinin sağlanabilmesi için koyun, pirinç, yağ, bulgur ve benzeri gıda maddelerinin ihracatını yasaklamıştır[778].

İkinci Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa, 06 Nisan 1916 tarihinde birliklerin iaşesi için gerekli erzakın taşınabilmesi için 20.000 deve veya eşdeğer yük hayvanına ihtiyaç olduğunu, derhal araştırılmasına ve tedarikine başlanmasını, bu ihtiyacın ne sürede ve ne kadarının tedarik edilebileceğinin tüm ayrıntılarıyla bildirilmesini 16'ncı Kolordu Komutanlığından istemiştir. Yaklaşık 13 gündür Diyarbakır'da çalışmalar yapan Mustafa Kemal Paşa 10 Nisan 1916 tarihinde 2'nci Ordu'ya hayvan ihtiyacının karşılanması hakkındaki talebini iletmiş ve bölgedeki durumu rapor etmiştir. Raporunda: Diyarbakır'daki toplam 9.101 kayıtlı hayvandan 800 deve, 2.000 katır ve beygir, 500 manda ve öküzün bedelinin nakden verilerek satın alınmaya başlandığını ve iki ay içinde tamamlanacağını bildirmiştir. Siverek ve Mardin bölgesinde ise araştırmaları neticesinde aşiretlere ait 5.000 devenin olduğunu, buralara eşraftan nüfuzlu kimseler ile mubayaa memurlarının görevlendirilmesi neticesinde bir buçuk ay içerisinde bunların tedarik edilebileceğini ifade etmiştir. İhtiyaç duyulan 20.000 devenin ise bu bölgelerden satın alınmasının mümkün olmadığını, bunlar için Zor, Urfa livalarıyla Musul, Halep ve hatta Bağdat vilâyetlerine derhal satın alma memurlarının gönderilmesinin gerektiğine dikkat çekmiştir. Bitlis vilayetinden 5'inci Tümenin ihtiyacı için 600 hayvan tedarik edilmeye başlandığını, bu bölgeden başka hayvan alınamayacağını, Urfa livasından ise muhtelif 900 hayvan satın alınabileceğini belirtmiştir. Bu livada muhtelif 630 hayvan ve 60 arabanın Şam Menzil Teşkilatı namına işletilmekte olduğunu ancak bu livadan daha fazla miktarda hayvan satın alınabileceği değerlendirildiğinden tahkikat yapılmaya devam ettiğini bildirmiştir[779].

Mustafa Kemal Paşa erzak tedarikinin sağlanması ve ulaştırma hizmetleri için hayvan ihtiyacının karşılanmasından başka ilgilendiği diğer önemli faaliyetler şunlar olmuştur:

[778] BOA, DH. ŞFR., 515-27.
[779] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-15, Fih. 1-14; H-16, Fih. 7a, 1-8.

- Diyarbakır bölgesinde bulunan hastanelerin durumunun ortaya çıkarılması ve kolordu seyyar hastanesinin kurulması[780],
- Kolordunun karargâhının yerleşeceği Silvan'a kadar uzanan muhabere hatlarının çekilmesi ve telgraf çizgisinin onarımı,
- 5'inci Tümenin asker ihtiyacının ve kışlık elbise ile teçhizatın eksikliklerinin tamamlanması, bir aydan fazla süredir yolculukta olan askerlerde görülen tifo ve dizanteri hastalıklarının giderilmesi için ilaç ihtiyacının giderilmesi[781],
- Top ve piyade tüfeği eksiklerinin karşılanması[782],
- 8'inci Tümenin Muş'un güney tarafında yerleşeceği bölgenin belirlenmesi,
- Kolordunun sorumluluk alanındaki yolların bakım onarımı ve menzil teşkilatında görev yapmak üzere 2'nci Ordu Komutanlığında yeni kurulan iki amele taburunun bölgeye getirilmesi gibi konulardır[783].

Mustafa Kemal Paşa 27 Mart 1916 tarihinde 1 numaralı kolordu emrini, Diyarbakır'dan Bitlis'in Ruslardan geri alınması için hazırlık yapan, 5'inci Tümene ve Çapakçur Müfrezine göndermiştir. Emrinde:

- Rusların Bitlis civarında iki piyade alayı ve bir süvari alayı, Çanlıkilise-Ziyaret-Kızılağaç hattında ise bir piyade alayı ile dört süvari bölüğünün bulunduğunu, bu kuvvetlerin Ermeni gönüllüleriyle de takviye edilmiş olduğunu,
- 5'inci Tümenin taarruz hazırlıklarını tamamlayıncaya kadar Bühtan Vadisi ile Bitlis Boğazı arasındaki bölgeyi tahkim ederek korumakla ve özellikle Bitlis Boğazı'nın muhafaza etmekle görevli olduğunu, bununla beraber Muş Ovası'ndan ve Kortik Dağı'nın doğusundan Sason bölgesine inen istikametleri de sürekli gözetim altında tutacağını,
- Çapakçur Müfrezesinin ise Sason ile Göynük Vadisi arasında bölgeyi koruyacağını ve Kozma-Oruh-Boğlan hattının muhafazasına öncelikle önem vereceğini, Oğnut Müfrezesinin de bölgedeki harekâtı sürekli takip edeceğini bildirmiştir[784].

[780] Çalışlar, a.g.e., s. 199.
[781] Kinross, a.g.e., s. 129.
[782] Bay, a.g.e., s. 148.
[783] Erikan, a.g.e., s. 163-164.
[784] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-13, Fih. 1-6a, 1-7.

Mustafa Kemal Paşa'nın Diyarbakır'da olduğu sıralarda cephelerde muharebeler devam etmiştir. 27 Mart 1916 sabahında Rusların Murat köyünden, Güzeldere ve Bitlis Boğazı üzerinden yaptığı taarruz Türk birlikleri tarafından durdurulmuştur. Murat Nehri kuzeyinde, teşkilatında topçu birliği de bulunan bir alay kadar Rus kuvveti Çanlıkilise istikametinde taarruza başlamıştır. Bu bölgedeki Türk birliklerinin savunması karşısında Ruslar, taarruz istikametini daha güneye Buğlan Gediği-Karabey doğrultusuna yöneltmiştir. Aldığı takviye kuvvetiyle de Çanlıkilise'ye karşı tekrar taarruza geçerek, akşama doğru 2.030 rakımlı tepeyi ele geçirerek Oğnut Müfrezesine taarruz etmiştir. Yaptığı gece baskını sonunda Oğnut Müfrezesi de Siği'ye çekilmek zorunda kalmıştır. Buğlan Gediği'ndeki Türk kuvvetlerinin bir kısmı dağılmış, bir kısmı da Masalla Deresi'ne çekilmiştir[785]. Bu muharebelerde gönüllü milislerden firar edenlerin çok olması birliklerin geri çekilmesine neden olmuştur[786].

Rusların bu saldırıları sonucunda Oğnut bölgesinde bulunan birliklerin geri çekildiği, yaralı ve kayıpların olduğu ancak sayısının tespit edilemediği, Genç ve Çapakçur mıntıkasıyla muharebenin kesildiği 29 Mart 1916 tarihinde Bitlis Vali Vekili Memduh Bey tarafından Dâhiliye Nezaretine bildirmiştir[787]. Bu muharebelerde tarafların zayiatı oldukça çok olmuştur[788].

27-28 Mart 1916 tarihlerinde cereyan eden Oğnut ve Buğlan muharebelerinin sonucu şu şekilde olmuştur: Oğnut'a gece baskını yapan Ruslar, Oğnut'u işgal ettikten sonra taarruzunu devam ettirmediğinden 28 Mart 1916 tarihinde Buğlan Müfrezesi iki gün savunma yapmıştır. Eğer Oğnut'u baskınla ele geçiren Ruslar, Sigi istikametine taarruza devam etmiş olsaydı, Buğlan Müfrezesini daha evvel çekilmeye mecbur edebilirdi. Buğlan Gediği'nde başarı kazanan Ruslar, Oğnut'u işgal eden Ruslar gibi takip harekâtı yapmamıştır. Bu hareketiyle Rusların maksadının Muş Ovasına hâkim olan Kırmat Geçit'lerini ele geçirmek olduğu anlaşılıyordu. Bu sayede Buğlan'dan çekilen müfrezenin Masalla Deresi gerisinde toplanmasına ve yeniden

[785] Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 213.; Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 48.
[786]"Birliklerinin Durumu Hakkında 16'ncı Kolordu Komutanlığı tarafından 3'üncü Ordu Komutanlığına Verilen 30 Mart 1916 Tarihli Rapor", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 29.
[787] BOA, DH. ŞFR., 515-23.
[788] Çalışlar, a.g.e., s. 198.

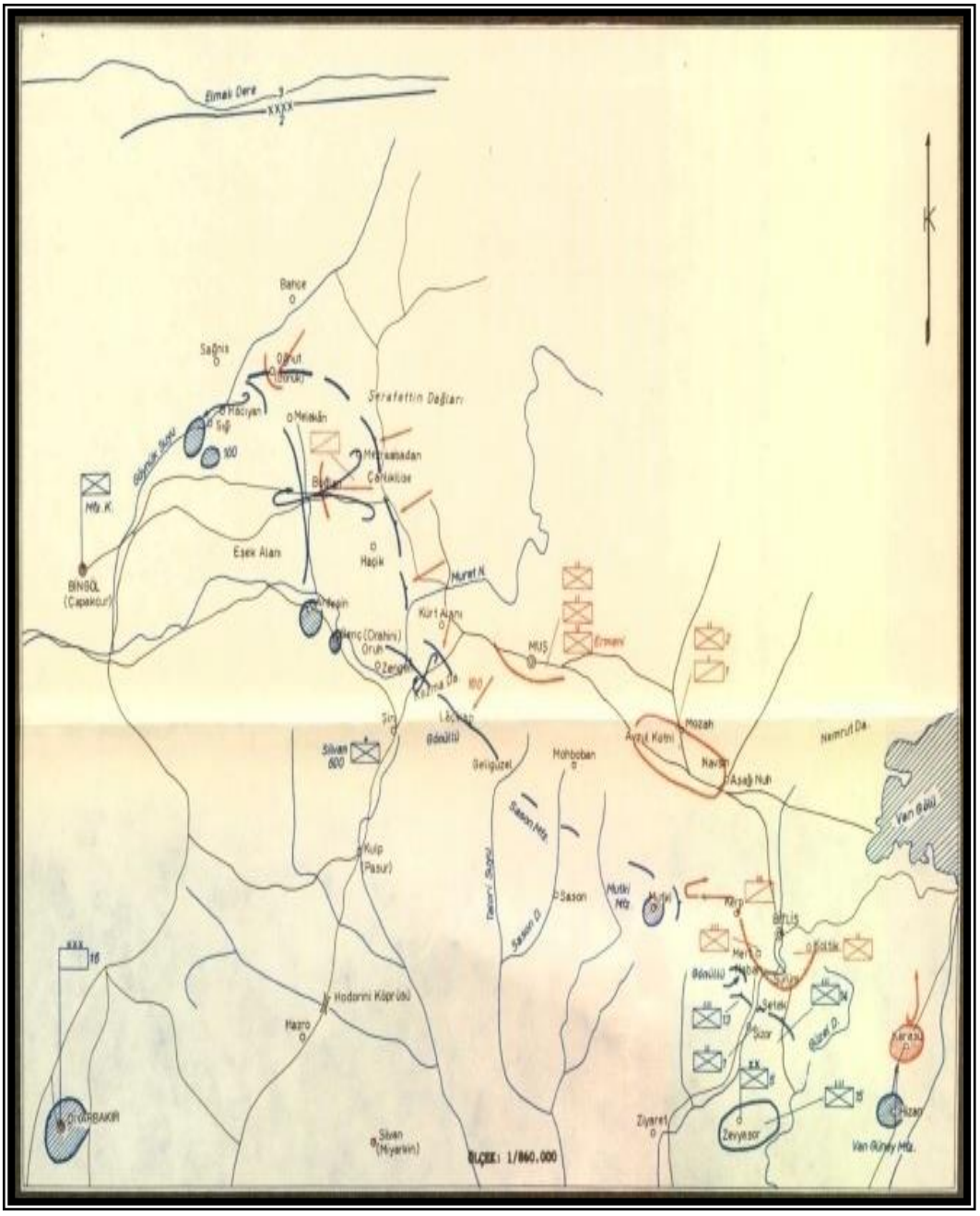
teşkilatlanmasına imkân bulunmuş, burada bir savunma mevzii oluşturulmuş ve Çapakçur istikametinin de muhafazası sağlanmıştır[789].

5'inci Tümen planlanan taarruzunu icra etmek maksadıyla kademe kademe Bitlis istikametinde ilerlemekteydi. 13'üncü Alay, Duhan Boğazı'nın doğu ve batısında savunmaya devam etmekteydi. 14'üncü Alay sağ kanadıyla Şeyhcuma, sol kanadıyla Şizor kuzeyinde Şatek civarında mevzilenmişti. 15'inci Alay ve bir dağ bataryası 29 Mart 1916 tarihinde Zaviyesor'a gelmiştir. Birlikler arasında haberleşme araçlarının yetersizliği nedeniyle zamanında bilgi alınmadığı gibi, iletilmesi gereken haberlerde geç veya eksik bildirilmekteydi[790]. Hava şartlarının olağanüstü kötü olması ve bölgenin arazi yapısının zorluğundan, tümenin ileri doğru hareketi plânlanan şekilde olmamıştır. 30 Mart 1916 tarihine kadar 5'inci Tümen, Bitlis'in 16 km kadar güneyine Güzeldere-Şeyhcuma-Kambos Dağı hattına kadar gelebilmiştir[791]. 31 Mart 1916 tarihi itibariyle 16'ıncı Kolordunun vaziyeti ve karşısındaki Rus birliklerinin durumu aşağıdaki krokide verilmiştir[792].

30 Mart 1916 tarihi itibariyle Bitlis istikametinde ilerleyen 5'inci Tümen birlikleri biraz daha mesafe kat etmişlerdir. 13'üncü Alayın bir taburu Duhan Boğazı'nın doğusunda ve Mutki'ye karşı Akab Dağı'nın bir kilometre güneyindeki Kambos Dağı'nda, diğer taburu ise Havinis[793] ile Sizor[794] arasındaki Kember tarafında bulunmaktadır. İhtiyat olarak görevlendirilen tabur da Kambos Boğazı'nın iki kilometre güneyindeki Tınar[795] köyünde konuşlanmıştır. 14'üncü Alay'ın sağ taraftaki taburuyla Şeyhcuma, diğer taburuyla sol tarafta Sizor ile Kember Dağı'nın en yüksek tepelerinde ve diğer bir taburu da öncüleri Havinis'in kuzeydoğusunda gerisi de Havinis'in doğusunda ve sağ taraftaki tabura bir saat kadar yakın mesafeye yerleştirilmiştir.

[789] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 49.
[790] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 48.
[791] Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 213.
[792] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 50.
[793] Bitlis'in Merkez ilçesi Sarıkonak bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Esenburun.
[794] Bitlis'in Merkez ilçesi Sarıkonak bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Döşkaya.
[795] Bitlis'in Merkez ilçesi Sarıkonak bucağına bağlı Döşkaya köyünün güneybatısında yer alır.

Görsel 2.24: 16'ncı Kolordu Komutanlığının ve Karşısındaki Rus Birliklerinin Durumunu Gösteren Kroki[796]

Albay Refet Bey 16'ncı Kolorduya gönderdiği raporda, Mutki'ye bir tabur gönderdiğini, bu taburun on bir günde ulaşması gereken yere ulaşıp geri dönemediğini, Mutki'de ne hayvan ne de insanları iaşe edebilecek bir çöpün bile bulunamamasının yanında yollarında çok sarp ve karlı olduğunu ifade etmiştir. Bu zorlu şartlar altında iaşenin yapılamadığını, Mutki'ye bir alay sevk edilmesi için hem

[796] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, Kroki-7.

aşiret reislerinden ve hem de resmi makamlardan telgraf aldığını, 13'üncü Alayın ihtiyacı karşılayacağını dolayısıyla ilave birlik göndermeye gerek olmadığını bildirmiştir[797]. Rusların Hizan istikametinden yedi yüz neferlik bir kuvvetle üç gündür süren taarruzu durmuş ancak Kerp üzerinden Mutki'ye bir tabur kuvvetle ilerlemeye çalışmışlardır[798]. Mutki'de bulunan gönüllü müfrezeler Rusların taarruzlarını geri püskürtmüştür[799]. Bu raporlara göre Rusların bu bölgede birliklerini artırdığı, hava şartlarının da harekâtı olumsuz yönde etkileyerek 5'inci Tümen birliklerin yürüyüş hızını düşürdüğü görülmektedir. Ruslarında 5'inci Tümenin yürüyüş istikametlerinde taarruz veya oyalama hareketleriyle Bitlis güneyinde faaliyet halinde olduğu anlaşılmaktadır.

3 Nisan 1916 tarihi itibariyle 5'inci Tümenin vaziyeti şu şekilde olmuştur: 14'üncü Alayın bir taburu Şeyhcuma'nın doğusunda ve her tarafa hâkim bir tepe üzerindedir. Diğer iki taburu ile Ölek'in güneyinde ve Sizor'a doğru uzanan sırtlar üzerindedir. 4'üncü Taburu ile Alay karargâhı Leylekan'da[800] dır. 13'üncü Alayın 3'üncü Taburu, Çapakçur Müfrezesini takviyeye gönderildiğinden 13'üncü Alay üç taburlu olarak görevine devam etmektedir. Bir taburu ile Duhan Nehri'nin güneyinde ve Şetek sırtlarının güneyinde Kember Dağı üzerinde 14'üncü Alayın sol kanadı ile irtibat halindedir. Her iki tabur arasında postalarla irtibat sağlanmaktadır. Diğer taburuyla Hazrini Dağı'ndadır. Başka taburu ile Alay karargâhı beraber Kambos Boğazı'nda ve sol tarafındaki tabura üç kilometre ve iki buçuk saat mesafede bulunmaktadır.

15'inci Alay dört taburludur. Bir taburuyla Hizan-Şetek-Sap[801] hattında ve Şeyhcuma'ya bir buçuk saat mesafededir. Bu bölgede arazi müsait ve yollar iyi durumdadır. Diğer taburu istihkâm müfrezesiyle beraber Lirt ve Hersut[802], Güzeldere üzerinde bulunmaktadır[803]. Bitlis Boğazı ve Bühtan Vadisi arasındaki 5'inci

---

797 "5'inci Tümen Komutanlığı tarafından 16'ncı Kolordu Komutanlığına Verilen 30 Mart 1916 Tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 24. Refet Bey'in Mutki'ye gönderdiği taburun hangi alaya ait olduğu raporunda yazmamaktadır.

798 "Birliklerin Durumu Hakkında 16'ncı Kolordu Komutanlığı Tarafından 3'üncü Ordu Komutanlığına Verilen 30 Mart 1916 Tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, sayı 140, s. 29.

799 Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 52.

800 Bitlis'in Merkez ilçesi Sarıkonak bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Uçankuş.

801 Bitlis'in Merkez ilçesi Sarıkonak bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Dikme.

802 Bitlis'in Merkez ilçesi Sarıkonak bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Kınalı.

803 "5'inci Tümen Komutanlığı tarafından 16'ncı Kolordu Komutanlığına Verilen 30 Mart 1916 Tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 40.

Tümenin yürüyüş istikametleri arasındaki Rus birliklerinin kuvveti takviye edilmiş iki piyade alayı kadar olduğu değerlendirilerek Mustafa Kemal Paşa tarafından 2'nci Orduya bildirilmiştir[804].

6 Nisan 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, Rusların Ermeni çetelerle beraber Mutki, Sason ve Oğnut bölgelerinde faaliyetlerini artırmasından dolayı kolordunun sorumluluk bölgesinde bulunan milis kuvvetlerine bir emir göndermiştir[805]. Ayrıca bu kuvvetlerin faaliyetlerini bir düzene sokmak ve düzenli birlikler ile müşterek hareket ettirterek emir komuta birliğini sağlamayı istemiştir. Bölgede yapılan harekâta mülki amirlerin tüm imkân ve kabiliyetlerini seferber etmesini, birlikleri ve gönüllü milisleri desteklemesini istemiştir. Bu husus gönderdiği emrinden anlaşılmaktadır. Emirde: Mutki bölgesindeki Hacı Musa Bey'in emir komutasında olan milislerin, Kerp-Bitlis istikameti ile Tatvan'ın batı istikametinde ilerlemeye çalışmasını, Rus ve Ermeni çete ve kuvvetlerine karşı adı geçen istikametleri savunmalarını emretmiştir. Hacı Musa Bey'in 5'inci Tümenin Duhan Boğazı'nın batısında bulunan kuvvetleriyle aralıksız olarak irtibatta bulunmasını ve Bitlis'e karşı yapılacak harekâta katılmasını istemiştir. Bitlis ve Muş Ovalarının korunması için her fırsattan yararlanılmasını emretmiş ve Rusların buralara sarkmasının önlenmesinin önemini vurgulamıştır.

Sason bölgesinde bulunan milis ve gönüllülerin ise Mahbuban ve Tabuk üzerinden Sason'a gelen istikametleri korumasını, ayrıca Rus çetelerini geri atmasını ve Bitlis-Muş ulaştırma hattı üzerine doğru ilerleyerek, düşmanı taciz etmeye çalışmalarını emretmiştir. Sason Askerlik Şube Başkanı'nın müfrezelerin harekâtını düzenlemek ve maksada göre sevk ve idare etmek hususunda emir ve talimat vermeye, Sason bölgesinin korunması hususunda gereken askerî tedbirleri almakla yetkili olduğunu bildirmiştir. Mutki ve Sason bölgelerindeki müfrezelerin 5'inci Tümen Komutanı'nın emrinde olduğunu ve tüm faaliyetlerde gereken emirleri kendisinden alacaklarını ifade etmiştir.

[804] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-14, Fih. 1-10, 1-11.
[805] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 54.

3.9.2. 17'nci Piyade Alayının Diyarbakır'a Gelişi ve Şin Bölgesine Gönderilmesi

Resülayn'da 05 Nisan 1916 tarihinde tren istasyonunda bulunduğu sırada 16'ncı Kolordu Komutanlığı emrine girdiğini öğrenen 17'nci Piyade Alayı kara yürüyüşü ile Diyarbakır istikametinde intikaline başlamıştır[806]. En önde Ahmet Rıfat Bey emir komutasında 2'nci Tabur, arkasında Yüzbaşı Selahattin Bey emir komutasında 1'inci Tabur ve Esat Bey emir komutasında 3'üncü Tabur olacak şekilde hareket etmiştir. Alay Komutanı Reşat Bey ve alay karargâh personeli 1'inci Tabur ile beraber bulunmuştur[807].

6'ncı Piyade Tümeni[808], 16'ncı Kolordu Komutanlığından 600 asker ve çeşitli miktarlarda elbise, teçhizat ve malzemenin Resülayn'da tren istasyonunda görevli memurlara teslim edildiğini, 4 arabanın veya 15 mekkârenin gönderilerek bu eşyanın Diyarbakır'a taşıtılmasını istemiştir[809].

17'nci Alayın bir an önce görev yeri olan Muş'un Şin bölgesine gönderilmesi maksadıyla Diyarbakır'dan Mardin'e yük hayvanları ve arabaları gönderilmiş, askerlerin sırt çantaları ve eşyaları hayvanlara yüklenmiş ve 90 km'lik yol iki günde kat edilmiştir[810]. Zorlu ve zahmetli yürüyüşlerden sonra 17'nci Alayın 3'üncü Piyade Taburu ile mitralyöz bölüğü, eşyası eksik olarak, 09 Nisan 1916 tarihinde, 1'inci Taburu da 11 Nisan 1916 tarihinde Diyarbakır'a ulaşmıştır. Yaptığımız araştırmada 17'nci Alayın 2'nci Taburunun Diyarbakır'a ne zaman ulaştığı konusunda kesin bir tarih tespit edilememiştir. Ancak, 17'nci Alayın 2'nci Taburunun intikaldeki en önde hareket eden tabur olması, Mustafa Kemal Paşa'nın 10 Nisan 1916 tarihinde Diyarbakır'da 17'nci Alayın bir taburu denetlemesi ve taburun numarasının tam belirtilmemesi, İzzettin Bey'in 10 Nisan 1916 tarihinde günlüğüne bu denetlemeyi *"Öğleden sonra taburu teftiş ettik. Pek güzel bir tabur. Mevcudu da dolgun. Tam kadro"* cümleleriyle not ettiği değerlendirildiğinde[811] bu taburun 2'nci Tabur olabileceği sonucuna varılmıştır. Alay Komutanı Reşat Bey Diyarbakır'a geldiği

[806] Erginsoy, a.g.e., s. 167. Hüseyin Atıf Beşe kendi taburu olan 1'inci Tabur ile hareket etmiştir.
[807] Akşit, a.g.e., s. 362-370.
[808] 17'nci Piyade Alayı, 16'ncı Kolordunun emrine girene kadar 6'ncı Tümene bağlı olarak kalmıştır.
[809] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4465, Dos. 147, Fih. 4.
[810] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4465, Dos. 147, Fih. 3-2.; Çalışlar, a.g.e., s. 200.
[811] Çalışlar, a.g.e., s. 200.

sırada kendisini ziyarete gelen jandarma askerlerinden bu taburun Diyarbakır'da bir gece kaldığını, Mustafa Kemal Paşa tarafından denetlendiğini ve onları Şin mıntıkasına gönderdiğini, Mustafa Kemal Paşa'nın da taburu çok beğendiğini ve *"ruh verilmiş"* dediğini öğrenmiştir[812].

11-12 Nisan 1916 tarihinde 17'nci Alay Komutanı Reşat Bey ve alay karargâh personeli ile 1'inci Tabur da Diyarbakır'a ulaşmıştır. Reşat Bey ertesi gün Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret etmiş ve cephenin durumu ve görevi ile ilgili bilgi almıştır. Mustafa Kemal Paşa ile Çanakkale Cephesi'nde Conkbayırı Muharebeleri'nde birlikte görev yapan Reşat Bey, onun liderlik yeteneklerini bizzat ateş altında gören subaylardan biri olmuştur. Tekrar Mustafa Kemal Paşa'nın emri altında görev yapmanın heyecanıyla aynı başarıları tekrarlayacaklarına dair içinde büyük bir his belirdiğini ifade etmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, Reşat Bey'e haberleşmenin muharebe hatları kurulana kadar atlı habercilerle ve telgrafla sağlanacağını, ikmal maddelerinin idareli kullanılacağını, ileriki zamanlarda sıkıntı çekilebileceğini, yayınlanan 2 numaralı Kolordu emrinin bir suretini almasını emretmiştir[813]. Mustafa Kemal Paşa, İzzetin Bey ve Reşat Bey ile beraber 1 ve 3'üncü Taburları da denetleyerek intikal hazırlıklarını yerinde görmüştür. Müteakiben 1 ve 3'üncü Taburlar da Şin bölgesine doğru intikale başlamıştır[814]. Bir taraftan da 5'inci Tümen'in Resülayn'da kalan bir kısım eşyasının Diyarbakır'a getirilmesi için 17'nci Alayın 3'üncü Taburuna ait üç atlı araba tekrar Resülayn'a gönderilmiştir[815].

2'nci Ordu ve 3'üncü Ordu Komutanlıklarının 11 Nisan 1916 tarihinde 17'nci Alaya hangi bölgede ve ne görevinin verileceğini sorması üzerine, Mustafa Kemal Paşa, 17'nci Alayın Kulp bölgesini ve Kozma Dağı gediklerini kuzeyden korumak amacıyla kullanacağını bildirmiştir. Bununla beraber 5'inci Tümenin başladığı taarruzu başarıya ulaştırmak için gerekirse buradaki diğer kuvvetlerle birlikte bu

[812] Akşit, a.g.e., s. 371.
[813] Akşit, a.g.e., s. 373.
[814] Çalışlar, a.g.e., s. 201.
[815] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4465, Dos. 147, Fih. 5,3-1.

cephe kısmının 17'nci Alay Komutanlığı emrine verileceğini ifade etmiştir[816]. 5'inci Tümen bölgesinde 13'üncü Alayın cephesinin yarılması ve zayiatın çok olması üzerine intikal halinde olan ve Hazro mevkiine ilerleyen 17'nci Alayın 1 ve 3'üncü Taburlarına bir emir göndermiştir. Emirde, bu emrin alındığının ve iaşe durumunun atlı süvarilerle kendisine bildirilmesini ve ikinci bir emre kadar Hazro'da kalmalarını istemiştir[817]. Mustafa Kemal Paşa'nın bu emrine göre 5'inci Tümen cephesini takviye etmek gerekirse bu iki taburla takviye etmeyi, 17'nci Alayın 2'nci Taburu ile Kulp bölgesini korumayı tasarladığı söylenebilir.

3.9.3. Mustafa Kemal Paşa'nın Diyarbakır'da Bitlis Cephesi'ne Gitmeden Vermiş Olduğu Emirler

10 Nisan 1916 tarihi itibariyle 5'inci Tümen olumsuz hava koşulları nedeniyle Bitlis istikametinde ağır ilerlemekte ve taarruz hazırlıklarına devam etmekteydi. Kolordu bölgesinin diğer cephelerinde Rusların kayda değer bir hareketi görülmüyordu. Rusların ağırlıklarını ve kuvvetlerini Bitlis bölgesinde topladığı ileri keşif kollarının verdiği raporlardan anlaşılmaktaydı[818]. Ele geçirilen Rus esir ve yaralılardan edinilen bilgiye göre Rus kuvvetinin 7 ve 8'inci Rus alaylarından ibaret olduğu ve Bitlis istikametinde hareket halinde olduğu öğrenilmiştir. Bu gelişmeler üzerine Mustafa Kemal Paşa 2 Numaralı Kolordu Emrini yayınlayarak birlik ve müfrezelerin yapacakları ve dikkat edecekleri hususları belirtmiştir[819]. 5'inci Tümenin bir taraftan taarruz hazırlıklarını sürdürürken bir taraftan da Hizan ve Mutki bölgesi ile Bitlis-Muş ikmal yoluna pusu ve saldırılar düzenleyerek Rusların hareketlerini engellemesini emretmiştir. 17'nci Alayın 11 Nisan 1916 tarihinden itibaren taburları arasında bir gün ara bırakarak Diyarbakır üzerinden Hazro istikametinden Kulp'a gitmesini, alay komutanının da 1'inci taburla hareket etmesini ve Kulp bölgesinin emniyetinden sorumlu olacağı hususları üzerinde önemle durmuştur.

---

[816]Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 60.; "17'inci Alayın Ne Suretle İstihdam Edileceğine Dair 16'ncı Kolordu Komutanlığı Tarafından 3'üncü Ordu Komutanlığına gönderilen 12 Nisan 1916 tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 70.

[817]"16'ncı Kolordu Komutanlığı Tarafından 17'nci Alay Komutanlığına Verilen 13 Nisan 1916 tarihli Emir", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 78.

[818] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 59.

[819]ATASE Arşivi, BDH Kls.4466, Dos. H-16, Fih.1-3a, 1-4, 1-4a.

Mustafa Kemal Paşa'nın 10 Nisan 1916 tarihinde verdiği başka bir emirde ise birliklerin durumu, sorumluluk alanları ve Ruslarla olan münasebetleri, iletişim olanakları gibi şu hususlara yer verilmiştir[820]:

- 5'inci Tümen Cephesi:

a. Van Gölü'nün 50 km güneyinde bulunan Bühtan Suyu ile Güzeldere arasındaki Hizan bölgesinde Yarbay Ali'nin emir komutasında Van Gölü Güney Müfrezesi bulunmaktadır. Bu müfrezenin kuvveti 1.000 kişilik bir tabur ile üç yüz kadar milisten oluşmaktadır. Bu müfreze Rusların 25 Mart 1916 tarihinde Karasu istikametinden Hizan'a doğru ilerleyen bir tabur kadar kuvvetini mağlup ederek Karasu kuzeyine geri çekilmesini sağlamış, ancak teması kaybetmiştir.

b. Güzeldere ile Bitlis Boğazı arasında bir taburu eksik[821] olmak üzere 5'inci Tümen, sağ kanadı ve karargâhı ile Kopik-Sürüm-Deliklitaş hattına kadar uzanmaktadır. Sol kanadıyla Hürmüz'ün kuzeybatısından Nabat Dağı'na kadar ilerlemiştir. 31 Mart 1916 tarihi itibariyle Rusların, Sindiyan-Perhant-Merkük ve Kerp hattında olduğu ve iki piyade alayı, bir süvari alayı kadar kuvvetinin bulunduğu anlaşılmaktadır.

c. Bitlis Boğazı ile Muş-Bitlis yolu üzerinde Muş'un 25 km doğusunda bulunan Nuh'dan Hotayta dağ silsilesini aşarak gelen yol ile bu yolun geldiği yer olan İrzak[822]-Sokul arasındaki Mutki bölgesinde Hacı Musa Bey komutasındaki gönüllü müfrezeler vardır. Bu müfrezelerin mevcudu eksik ve yeterli değildir. Bu müfrezelerin öncelikli görevi Bitlis batısında gerekli tedbirleri alarak 5'inci Tümen birliklerinin ileri hareketini kolaylaştırmaktır. İkinci olarak da Korsuvak[823] ve Ziren'den Muş Ovası'na inerek Bitlis-Muş arasındaki Rus birliklerinin irtibatı engellemektir. 4 Nisan 1916 tarihinde Nuh'dan Korsuvak istikametinde ilerleyen Rus kuvvetlerini mağlup ederek 50 esir alınmıştır. Bitlis batısından ve Kerp üzerinden bir tabur kadar Rus kuvvetinin Mutki'nin merkezi olan Tabervan'a ilerlemesi üzerine Hacı Musa Bey, kuvvetinin bir kısmını Ruslara karşı kullanmıştır. Müteakiben Ruslar takviye aldığından kendisi de Tabervan batısındaki Görden Suyu civarına gelmiştir. Bu bölgeden ilerleyen Rus kuvveti tespit edilememiştir. Fakat birtakım

[820] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-16, Fih. 1-5, 1-5a, 1-6, 1-6a, 1-7.
[821] 13'üncü Piyade Alayının 3'üncü taburu Çapakçur Müfrezesini desteklemek amacıyla gönderilmiştir.
[822] Muş'un Merkez ilçesi Korkut bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Yürekli.
[823] Bitlis'in Mutki ilçesi Kavakbaşı bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Yenidoğan.

Ermeni çetelerinden oluştuğu değerlendirilmiştir. Geriden gelen Ruslara karşı boğazın batısında bulunan 13'üncü Alay tarafından gerekli tedbirler alınmıştır.

d. Mutki bölgesi batı sınırı hariç olmak üzere Mutki ile Taluri Suyu dahil arasındaki Sason bölgesinde, kaza merkezi olan Kabilcevaz'da[824], Ahz-ı Asker Hey'eti Reisi[825] Kolağası Ahmed Bey komutasında ve yeni teşkil edilen milis müfrezelerimiz bulunmaktadır. Bu müfrezelerin mevcudu tam olarak belirlenememiştir. Görevleri Muş'un altı kilometre doğusunda Kortik Dağı'nın doğusundan gelen yol ile Taluri Suyu Vadisi'ni ve bu istikametin doğusundaki Mahbuban üzerinden Kabilcevaz'a gelen istikametleri kapatarak Rusları taciz etmektir. Rusların bir çetesi 4 Nisan 1916 tarihinde Mahbuban mevkiinde mağlup edilmiştir. Tapik[826]ve Geligüzan[827] istikametinde ilerleyen bir Rus çetesiyle de çatışma yaşanmıştır. Ancak henüz bu çatışmanın sonucu hakkında bilgi edinilememiştir.

- 17'nci Alay Cephesi:

27 Mart 1916 tarihinde Rus taarruzları üzerine Çapakçur Müfrezesindeki gönüllü milislerin dağılmaya başlaması üzerine Lice ve Hani'den gönderilen milisler ve jandarmalar ile müfreze takviye edilmiştir. 700 mevcuda ulaşan milisler ve 70 kişilik bir jandarma birliğinden mürekkep bir kuvvet oluşturulmuş, Şin'de ve Şin'in güneyindeki Kozma Gediği'ndeki yollar üzerinde emniyet sağlamıştır.

Mahallinden vasıta temin edilerek hızlı bir şekilde Diyarbakır'a ulaşan 17'nci Alay ile Makineli Tüfek Bölüğü Hazro üzerinden Kulp bölgesi istikametinde intikale başlayacaktır. Kulp Mıntıkası Komutanlığını üstlenmesini emrettiğim Alay Komutanının görevi, Kozma Dağ geçitlerini güneyden muhafaza etmek ve milis gönüllülerle Muş ve Murat Suyu arasındaki bölgede kontrolü sağlamak ve taarruzi tarzda hareketlerle Rusları taciz ve işgal etmektir. 4 Nisan 1916 tarihinde Kozma Gediği ile buranın 8 km kadar doğusundan Şin istikametine doğru yürüyüşte olan 400 kişilik bir Rus kuvveti ile miktarı bilinmeyen bir başka Rus kuvveti de Kozma

[824]Batman'a bağlı ilçe. Bugünkü adı Sason.
[825]Günümüzdeki karşılığı Askerlik Şube Başkanı.
[826]Muş'un Merkez ilçesi Merkez bucağına bağlı Cevizlidere köyünün kuzeydoğusunda yer alır.
[827]Muş'un Merkez ilçesi Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Cevizlidere.

Gediği ile bu bölgenin güneyindeki Kira mevkii arasında, Karahamza[828] köyünde bulunan müfreze tarafından yenilgiye uğratılmıştır.

5 Nisan 1916 tarihinde Karahamza geri alınmıştır. Ancak Kira'nın 8 km kadar kuzeydoğusunda Kürtmeydanı[829] ismiyle anılan bölgede Rusların üç tabur piyade, makineli tüfek, iki top ve bir miktar süvarisinden ibaret olan birliği tespit edilmiştir. Bu Rus birliği 6 Nisan 1916 tarihinde Karahamza'yı tekrar geri almış ve sonra güneye doğru bir kısım kuvvetini bırakarak kalan unsurlarıyla Murat Suyu'nun sol kıyısını takip ederek Genç bölgesini işgal etmiştir. 8 Nisan 1916 tarihinden beri bu mıntıkadan bilgi alınamamıştır. Müfreze ile Lice telgraf merkezi aracılığıyla haberleşmektedir. Şin ile Lice arasında telgraf hattı yoktur.

- Çapakçur Müfrezesi: Ardeşin'den itibaren Murat Nehri ile Göynük Suyu arasındaki bölgede mevcut müfrezenin kuvveti, 27 Mart 1916 tarihinden beri gönderilen milis ve jandarma takviye kuvvetleri ve Oğnut'dan gelip katılanlarla beraber 1.500 kişidir. Bu kuvvetin çoğunluğu Masla Deresi batısındaki sırtları işgal etmiştir. Müfrezenin Sigi'de ve Ardeşin'de birer küçük birliği bulunmaktadır. Bu bölgede 27 Mart 1916 tarihinde Ruslar bir süvari alayı kadar kuvvetiyle Oğnut istikametinden Sigi Müfrezesine taarruz etmiş, dört saat süren muharebeden sonra geri çekilmeye mecbur kalmıştır. Bu bölgede Rusların başka bir hareketi görülmemiştir.

- Palu Müfrezesi: Çapakçur Müfrezesi Komutanlığına bağlı Palu Müfrezesi, Diyarbakır'dan, Lice'den, Harput'tan ve Palu'dan getirilen ve sayıları 1.000 kişiyi geçen milisler ve jandarmadan oluşan küçük müfrezelerden oluşmaktadır. 29 Mart 1916 tarihinde Dersim asileri Peri Suyu'ndan başlayarak Palu'ya iki saat mesafeye kadar bölgeye zarar vererek ilerlemiştir[830]. 3 Nisan 1916 tarihine kadar olan

[828] Muş'un Merkez ilçesi Kızılağaç bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Yamaç.
[829] Muş'un Merkez ilçesi Kızılağaç bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Eralanı.
[830] 1916 yılının başlarında Ruslar, bölgeyi tanıyan Ermeniler ile beraber Osmanlı Hükümetine karşı yaptıkları propagandalarla Dersim halkını kendi yanlarına çekip, halkı isyana teşvik etmek ve 2'nci Ordu ile 3'üncü Ordu arasında kendi denetimleri altında bir bölge oluşturmak istiyorlardı. Yaptıkları propaganda ve girişimlerin sonuç vermesiyle birkaç aşiretten oluşan bir grup isyancı 8 Mart 1916'da hükümet daireleri ve Türk sunni beylerin evlerini yakarak, Malazgirt ve Nazimiye'ye ilerlemiştir. Bölgede ise bu isyancılara karşı kullanılacak mahallî jandarma kuvvetlerinden başka kuvvet bulunmamaktaydı. Devlet yanlısı bazı aşiretlerde isyancılara karşı geldiyse de çabaları yetersiz

çatışmalarda asilerden 100 kişi ölmüştür. Geride kalanlar ise yapılan mücadeleler sonunda Peri Suyu'nun kuzeyine doğru atılmıştır. Müfrezelerimiz Palu'nun 30 km güneyine ve Çevlik'in batı istikametindeki bölgeleri muhafaza ederek Kılkıl[831] ve Kolan[832] hattından Peri Suyu sol kıyısında gerekli emniyet tedbirlerini almıştır.

- 16'ncı Kolordunun sorumluluk alanındaki birlik ve müfrezelerle cephelerin kanatları ile birlik ve müfrezelerle irtibat ve temas şu şekildedir: Sağ kanattan Musul Grubu ile irtibat bulunmaktadır. Bu gruba iki piyade bölüğü, iki adi toptan oluşan bir kuvvetle Şemdinan ve diğer iki kolundan birisi Rayet, diğeri Savuçbulak ile Tenaviz arasındadır. Sol kanatta 3'üncü Ordu'nun Kiğı-Oğnut arasındaki Mendelli-Çatma hattında bulunan 36'ncı Tümenden 200 kişilik bir kuvvet bulunmaktadır. Elazığ'da toplanmakta olan 13'üncü Tümen ile de irtibat bulunmaktadır.

- Süvari Bölüğü ve Kolordu karargâhının ancak 11 Nisan 1916 tarihinde Diyarbakır'a gelebilecektir. Erzak depolama ve nakliye aracı tedarik edilmesi hakkındaki emirlerin gereğinin yapılması ile yollar hakkında gereken incelemelerin 2-3 güne kadar tamamlanmasından sonra Bitlis cephesini denetlemek ve yerinde görmek maksadıyla hareket edilmesi planlanmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın verdiği emirden yola çıkarak son dönemde cephelerde meydana gelen olayları değerlendirerek Kolordunun sorumluluk alanını dörde böldüğü ve bu alanları emir komuta ettiği birliklere ve gönüllü müfrezelere paylaştırdığı anlaşılmaktadır. Bunların görevlerini ve dikkat edeceği hususları da saptayarak aralarındaki ara hatlarını belirlemiş ve bunları 2'nci Ordu Komutanlığına bildirmiştir.

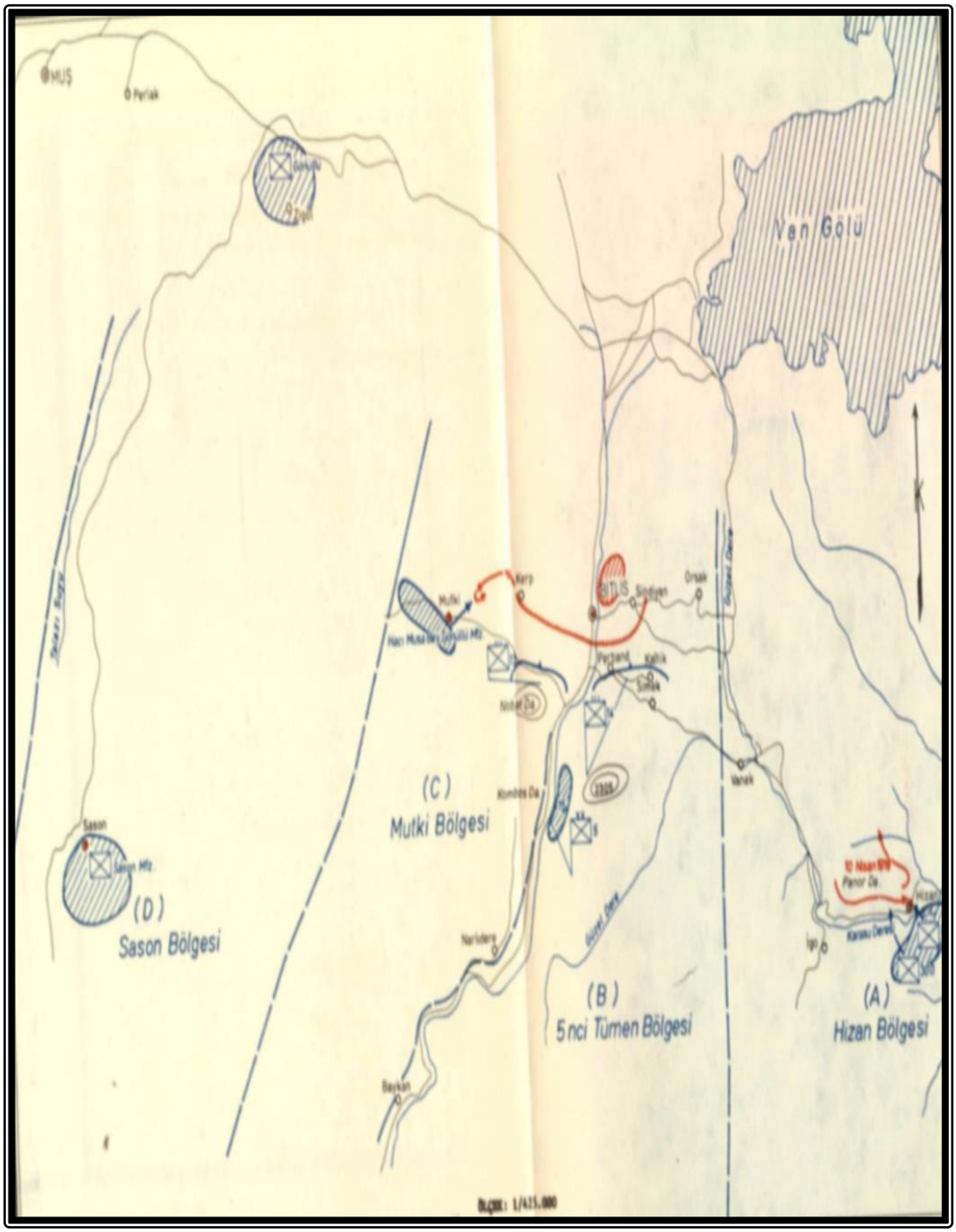
---

kalmıştır. 3'üncü Ordu Komutanlığınca bu isyanı bastırmak maksadıyla yapılacak olan harekâtın sorumluluğu 1'nci Mıntıka Komutanı Mustafa Kemal Paşa'ya verilmiştir. Bu harekâtta kullanılacak birlik olarak Trakya'dan Kafkas Cephesi'ne intikal halinde olan 13'üncü Tümen belirlenmiş ve Dersim'e sevk edilmiştir. 1916 Nisan ayı içerisinde Pertek-Mazgirt hattı üzerinden Dersim istikametinde ilerleyen birlikler ve oluşturulan gönüllü milis kuvvetleri bölgedeki isyanı bastırmış, 19 Mayıs 1916'da harekâta son verilmiştir. Dersim isyanının bastırılmasıyla 13'üncü Piyade Tümeni, bu tarihten sonra 3'üncü Ordu Komutanlığının emrine girmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Mehmet Yıldırım, "I. Dünya Savaşı'nda Pülümür'ün İşgali ve Dersim (1915-1918)", *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 2020 Cilt: 9 Sayı: 2, s. 121-124.

[831] Tunceli'nin Mazgirt ilçesinin güneydoğusunda yer alır.

[832] Tunceli'nin Mazgirt ilçesinin doğusunda yer alır.

Görsel 2.25: 10 Nisan 1916 tarihli emre göre 16'ncı Kolordunun Sorumluluk Alanındaki Birliklerin Ara Hatları[833]

[833] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, Kroki-8.

3.9.4. Mustafa Kemal Paşa'nın 5'inci Tümen Cephesini Denetlemesi

Mustafa Kemal Paşa, 5'inci Tümenin Kafkas Cephesi'ne intikalinden itibaren hazırlandığı Bitlis taarruzu hazırlıklarını denetlemek ve birliğin durumunu yakından görmek maksadıyla 5'inci Tümenin cephesine gideceğini önceden planlamıştır. Diyarbakır'da bulunduğu sırada ise özellikle lojistik faaliyetlerle ilgili acil olarak yapılması gereken işleri yoluna koymak için çeşitli görüşmeler ve incelemelerde bulunmuştur. 5'inci Tümeni denetlemek üzere 14 Nisan 1916 tarihinde yola çıkacağını 3'üncü Orduya bildirmiş[834] ancak 5'inci Tümenin muharebelerde fazla zayiat vermesi üzerine kolordu karargâhının ve süvari bölüğünün Diyarbakır'a ulaşmasının ardından 13 Nisan 1916 tarihinde yola çıkmıştır[835].

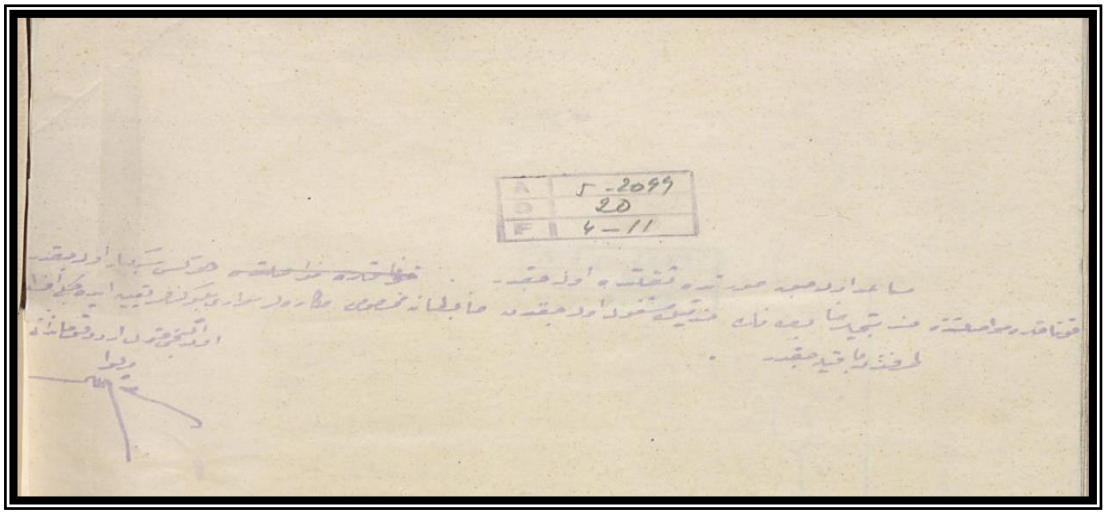
İntikal başlangıcından önce kolordu karargâhına 5'inci Tümen cephesine iki kafile halinde gidilmesini emretmiş, konaklanacak yerler ve iaşe merkezleri ile bu denetlemeye katılacak kişileri belirlemiştir[836]. Mustafa Kemal Paşa bu intikal ile ilgili yazmış olduğu emirde, isimlerinin hizalarında + ile işaretli olan 6 kişinin ilk kafile, kendisinin ve karargâh personelinden oluşan 11 kişinin ikinci kafile olarak hareket edeceğini belirtmiştir[837].

Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı bu denetlemeyi konu ederek bugüne kadar yapılan çalışmalarda Şükrü Tezer'in günlüğü referans gösterilmiştir. Söz konusu günlükte de bu denetlemeye katılan kişiler 13 kişi olarak belirtilmiştir. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın yazdığı emre göre bu denetlemeye katılan kişilerin 17 kişi olduğu tespit edilmiştir[838]. Örneğin Mustafa Kemal Paşa 20 Nisan 1916 tarihinde Bitlis ziyaret mevkiinde 5'inci Tümen karargâhında bulunduğu sırada Bitlis Boğazı'nın batısında bulunan birlikleri denetlemeye Süvari Binbaşı Velç Bey'i, Yüzbaşı Şemsettin Bey'i

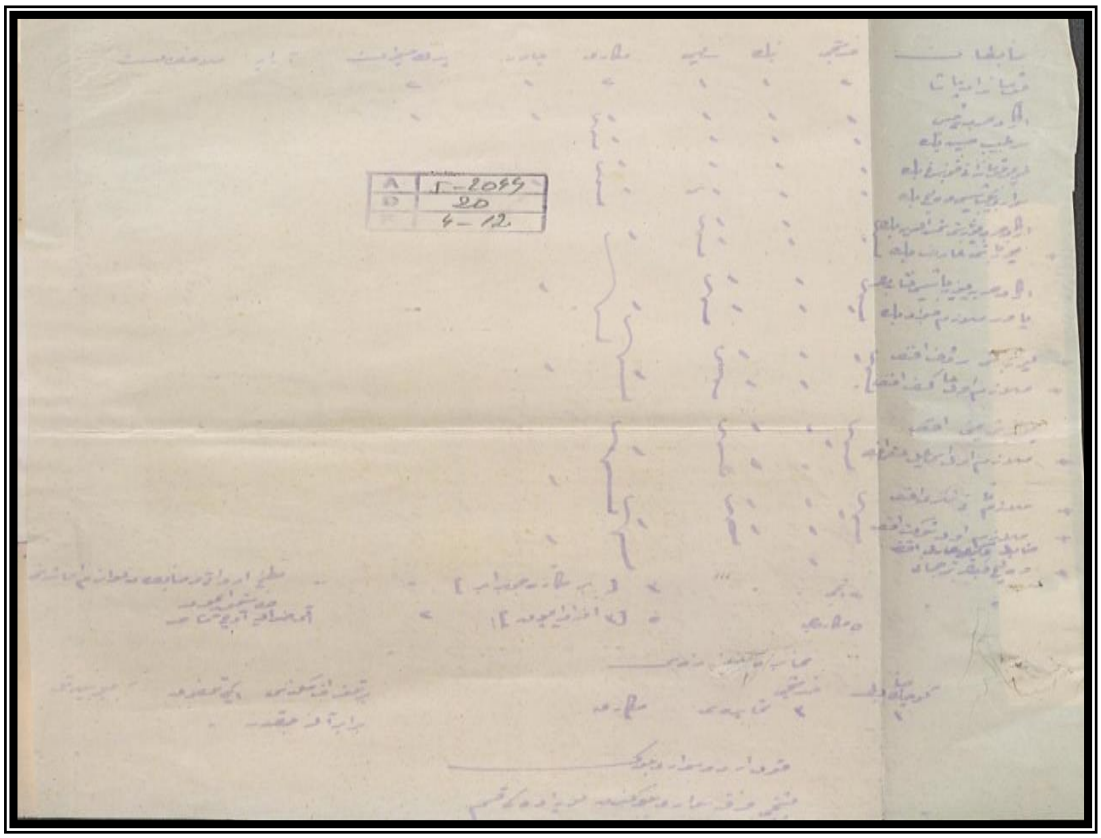
[834] "17'inci Alayın Ne Suretle İstihdam Edileceğine Dair 16'ncı Kolordu Komutanlığı Tarafından 3'üncü Ordu Komutanlığına gönderilen 12 Nisan 1916 tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 70.
[835] "16'ncı Kolordu Komutanlığı Tarafından 17'inci Alay Komutanlığına Verilen 13 Nisan 1916 tarihli Emir", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 78.
[836] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 4-10, 4-11.
[837] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 4-12.
[838] Süvari Binbaşı Velç Bey, Yüzbaşı Arif Bey, Yüzbaşı Rauf Bey, Mülazımı Evvel Akif Bey, Şükrü Tezer'in günlüğünde belirtilmemiştir.

ve Yüzbaşı Arif Bey'i görevlendirmiştir[839]. Süvari Binbaşı Velç Bey ve Yüzbaşı Arif Bey'in isimleri Şükrü Tezer'in günlüğünde Bitlis bölgesine denetlemeye giden heyetin içinde bulunmamaktadır.

Görsel 2.26: Mustafa Kemal Paşa'nın Denetleme İntikal Emri[840]

Görsel 2.27: Mustafa Kemal Paşa'nın İsimlerinin Yanına + koyduğu 6 kişilik 1'inci Kafile Listesi[841]

[839] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-18, Fih. 1-4a.
[840] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 4-10.
[841] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 4-12.

13 Nisan1916 tarihinde Diyarbakır'dan Bitlis istikametine doğru önce suları taşkın vaziyette ve neredeyse suları hayvanların karnına temas eden Ambar Çayı zorluklarla geçilmiş, ardından kenarları batak ve çamur olan Kurudere mevkii geçilerek akşam Sofiyan köyünde konaklanmıştır[842]. Olumsuz hava ve yol şartları nedeniyle bir gün Sofiyan köyünde kalınmış, geçici bir telgraf merkezi tesis edilerek birlikler ile irtibat kurulmuştur[843]. 17 Nisan 1916 tarihinde Zok'a ulaşan Mustafa Kemal Paşa'yı, 5'inci Tümenin Süvari Bölük Komutanı ve Kaymakam Vekili karşılamıştır[844]. Cepheden gelen raporları inceleyen ve durum değerlendirmesi yapan Mustafa Kemal Paşa burada 3 Numaralı Kolordu Emrini yayınlamıştır. Emirde: Rusların son günlerde 5'inci Tümen cephesinde gösterdiği faaliyetlerden başka diğer cephelerde dikkate değer faaliyet göstermediğini, birinci mıntıka cephesinde Rusların en kuvvetli unsurlarının Bitlis Boğazı'nda bulunduğunu ve Kulp, Çapakçur Müfrezeleri karşısında zayıf olduğunu belirtmiştir. Kolordunun amacının 2'nci Ordunun Mayıs ayında Diyarbakır bölgesine gelene kadar gereken sahayı ve zamanı kazanmak olduğunu, bu hususun sadece tümen komutanları ve müstakil müfreze komutanlarınca bilinmesini istemiştir. Rusların, kolordu cephesinde arazi kazanmasına ve ilerlemesine kesinlikle müsaade edilmemesi gerektiğini önemle vurgulamıştır. 2 Numaralı Kolordu Emrinde belirtilen hususları da tekrar hatırlatan Mustafa Kemal Paşa, 5'inci Tümenin, 17'nci Alayın ve Çapakçur Müfrezesinin mıntıkalarını tahkim ederek savunmalarını, birliklerin önemli istikametlerde toplu olarak ve arazinin durumuna göre nizami olarak yerleştirilmelerini ve gerekli tedbirlerin zamanında alınmasını belirtmiştir[845].

Kafile 18 Nisan 1916 tarihinde Zok'tan hareket etmiş ve aynı gün Ziyaret mevkiine ulaşmıştır. Mustafa Kemal Paşa havanın şiddetli yağmurlu olmasından çadırların ıslanarak ağırlaşması ve yolların çok çamurlu olmasından dolayı karargâh personelinin bir kısmının burada bırakılmasını, intikale 20 Nisan 1916 tarihinde devam edilmesini emretmiştir. 19 Nisan 1916 tarihinde Ziyaret mevkiinden hareket eden Mustafa Kemal Paşa ve yanındaki İzzettin Bey, Sertabip ile yaverleri sarp ve yüksek dağların arasından Bitlis Boğazı'nı takip ederek Duhan'da bulunan 5'inci

[842] Tezer, a.g.e., s. 38.; Çalışlar, a.g.e., s. 201.
[843] "16'ncı Kolordu Komutanlığı Tarafından 17'inci Alay Komutanlığına Verilen 13 Nisan 1916 tarihli Emir", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 78.
[844] Çalışlar, a.g.e., s. 201-202.
[845] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-14, Fih. 1-21.

Tümen karargâhına varmıştır[846]. 5'inci Tümenin cephesi Ziyaret-Bitlis yolu ile iki kısma ayrılmış bir savunma hattı şekilde bulunuyordu[847]. 20 Nisan 1916 tarihinde Ziyaret mevkiinde bırakılan karargâh personeli de Bitlis Boğazı içinde Duhan'da Kasrik mevkiinde bulunan 5'inci Tümen karargâhına ulaşmıştır[848]. Mustafa Kemal Paşa önce 5'inci Tümenin karargâhının tümenin savunma cephesinin çok gerisinde bulunduğunu tespit etmiş ve tümen karargâhını ateş mevzilerine yaklaştırmakla faaliyetlerine başlamıştır[849]. 21 Nisan 1916 tarihinden itibaren cephenin Ruslarla temas halinde olan sol tarafındaki Bitlis Boğazı'nın batı yamaçlarından denetlemeye başlamaya karar vermiştir. Cephenin sağ tarafının ise 16'ncı Kolordu karargâhında bulunan subaylardan Süvari Binbaşı Velç Bey, Yüzbaşı Şemsettin ve Arif Beyler tarafından denetlemeye başlanmasını, bu subaylara da 5'inci Tümenin karargâh subaylarının refakat etmesini emretmiştir[850].

Görsel 2.28: Mustafa Kemal Paşa'nın Bitlis Cephesini Denetlemesi[851]

[846] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-18, Fih. 1-2.; Çalışlar, a.g.e., s. 204.
[847] Gürer, a.g.e., s. 169.
[848] Çalışlar, a.g.e., s. 204.
[849] Tezer, a.g.e., s. 38.; Gürer, a.g.e., s. 169.
[850] "16'ncı Kolordu Komutanlığının 20 Nisan 1916 tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 96. Albay Refet Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya denetleme başlamadan bir gün önce birliklerin mevzilerinin çok dik ve sarp, karla kaplı olduğunu, atlarla buralara gidilemeyeceğini, ancak belli bir yere kadar gidilebileceğini söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa denetlemeye başlayınca mevzilere giden yolların atla gitmeye müsait olduğunu görmüş, Albay Refet Bey'in sözlerini hatırlayıp sinirlenmiştir. Bkz. Gürer, a.g.e., s. 169.
[851] Fatih Altun, Olaylar ve Tanıklarla Atatürk, 30 Mart 2019 tarihli Facebook paylaşımı, Erişim tarihi:20.02.2022, www.https://m.facebook.com/groups/memorata/permalink/442613869827118/.

Mustafa Kemal Paşa 21 Nisan 1916 tarihinde 15'inci Alay bölgesine giderken önce ihtiyata alınan 13'üncü Alayı denetlemiştir[852]. Duhan'ın bir km kuzeyinde toparlanmaya çalışan 13'üncü Alayı 900 mevcutlu olarak görmüştür. Alayın üç taburunu içtima ettirmiş, her taburuna ayrı ayrı teşvik edici ve cesaret verici sözler söyleyerek bir müddet sonra tekrar Bitlis'i ele geçireceklerini ve bunu başaracaklarına güveninin tam olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra Kefenderhan'da bulunan 15'inci Alay mevzilerine gitmiştir. Bitlis Deresi ile Akabdağ arasında bulunan bir taburu ve bu taburun gerisinde bulunan 15'inci Alayın diğer birliklerini denetlemiştir. Piyade ve topçu mevzilerinin taarruz için nasıl hazırlanması gerektiğini yerinde göstererek gerekli düzenlemeler yapılması için emir vermiştir[853]. Topçu bataryalarını denetlediği esnada Malbus Dağı'nda daha hâkim tepede bulunan Rus mevzilerini de gözetlemiştir. Bu esnada kalabalığı fark eden Ruslar ateş açmış ancak herhangi bir olumsuz durum yaşanmamıştır[854]. 2 ve 3'üncü Ordu Komutanlıklarına denetlediği bölgede Rus birliklerinin 800-1.000 metre mesafede, kuvvetinin ise bir tabur civarında olduğunu bildirmiştir. 22 Nisan 1916 tarihinde ise alayın merkezinde bulunan birlikleri ve sol taraftaki muharebe hatlarını denetleyeceğini haber vermiştir[855].

Mustafa Kemal Paşa emir komutasındaki kafile 22 Nisan 1916 tarihinde Kefenderhan'dan sabah saat 08.00 de hareket ederek çok sarp ve dik olan Gambos Dağı'na doğru yola koyulmuştur. Gambos Dağı'nın karşı tarafında da Nabat Dağı bulunmaktadır. Cephenin sol tarafı karlı ve hayvan hareketine engel teşkil ettiğinden bir müddet sonra yürüyerek mevzilere gidilmiştir. Buralarda yaklaşık üç saat kalınmış ve gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Hürmüz Boğazı mevkiinde gönüllü müfrezelerden İsmail Ağa ve Seyyit Abdülkadir Efendi'nin bulunduğu görülmüştür[856]. Mustafa Kemal Paşa, Nabat Dağı ile Hürmüz köyü arası ile Hürmüz Boğazı dar ve geçiş imkânı sınırlı olduğundan bu cephede tahkimat ve nasıl

[852] 13'üncü Alay 11-13 Nisan 1916 tarihleri arasında yapılan muharebelerde çok zayiat verdiğinden ihtiyata alınmış ve yeniden toparlanma ve personel bütünlemesi yapılmaya başlanmıştır. Bu muharebeler ayrıntılı olarak 5'inci Tümenin 01-30 Nisan 1916 muharebeleri başlığı altında anlatılacaktır. Çalışlar, a.g.e., s. 204.
[853]"16'ncı Kolordu Komutanlığının 21 Nisan 1916 tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 99.
[854] Çalışlar, a.g.e, s. 205.
[855] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-18, Fih. 1-6, 1-6a.
[856] Çalışlar, a.g.e., s. 205.

tertiplenme yapılacağını göstermiş, topçu mevzilerinin yerlerini seçerek gerekli düzenlemelerin yapılması için emirler vermiştir[857]. Mustafa Kemal Paşa 2 ve 3'üncü Ordu Komutanlıklarına bu bölgedeki denetlemelerinden sonra bu cephenin Hürmüz köyünün 1,5 kilometreye kadar güney ve güneydoğusuna ve Hürmüz mevkiine hâkim olduğunu, Sürüm üzerinden Bitlis'e kadar boğaza hâkim konumda bulunduğunu bildirmiştir. Rusların Hürmüz ile Merkük arasındaki tepelerde bir taburdan daha az bir kuvvetinin olduğunu değerlendirdiğini ve Sürüm'de de ufak bir kuvvetin ordugâhının bulunduğunu rapor etmiştir[858].

Mustafa Kemal Paşa 5'inci Tümen cephesinin sol kanadını oluşturan 13 ve 15'inci Alay birliklerini denetlemesinin ardından tespit ettiği aksaklıkları ve cephenin savunmaya yönelik daha elverişli hale getirilmesi ve yapılacak taarruza hazırlanılması için yapılacak faaliyetleri yazılı bir emirle birliklerine bildirmiştir. Emirde önemle üzerinde durduğu hususlar şunlardır:

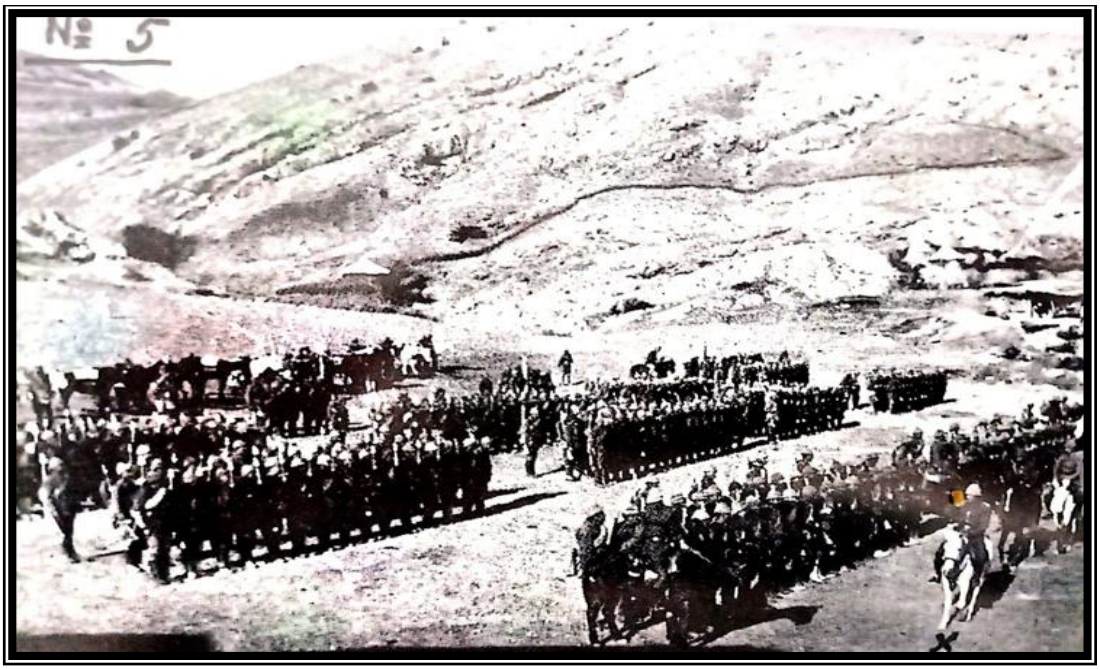
- Büyük küçük her birliğin komutanı kendi sorumluluk alanını korumasını, tahkimat yapmasını, cephesinin ilerisinden Rus birliklerini gözetleme ve keşif faaliyetleri icra edecek şekilde hareket etmelidir.
- Cephe ilerisinde arazinin imkân verdiği ölçüde mümkün olduğu kadar uzakları görecek ve düşmanın hâl ve hareketini uzaktan anlayacak gerek gündüz ve gerekse gece keşif kolları çıkarmalı, mümkün değilse bunların yerine sabit postalar göndermelidir.
- 15'inci Alayın 2'nci Taburun sol kanadı ilerisinde gerek gece ve gerek gündüz saatlerinde keşfin mümkün olduğu kadar uzaktan yapılmasının önemli olduğunu,
- Mevzilerde veya mevzilerin ilerisinde görev yapan nöbetçilerin daima iki kişi olarak bulunmalarını, cephe üzerinde ise arazinin durumuna göre toprak, taş veya kar ile azar azar boy siperine seviyesine kadar süratle tahkimat yapılmasını,
- İhtiyat birliklerinin özellikle sarp ve karlı olan araziden süratle birinci hatlara gidebilmesi için belli istikametlerde yolların yapılmasını, 13'üncü Alayın bulunduğu

[857]"3'üncü Ordu Komutanlığı tarafından 16'ncı Kolordu Komutanlığına verilen 22 Nisan 1916 tarihli Harp Emir", *Askeri Belgeler Dergisi,* Sayı 140, s. 105.
[858]"16'ncı Kolordu Komutanlığına tarafından 2'nci ve 3'üncü Ordu Komutanlıklarına gönderilen 22 Nisan 1916 tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 102.

yerden itibaren Kenah Deresi'nden 15'inci Alay 2'nci Tabura giden yolun bakım ve onarımının yapılarak, birliklerin hareketine uygun hale getirilmelidir.

- Cephesi sınırlı olan büyük küçük her komutanın bir üst komutanının bulunduğu yeri bilmesini, gözetleme mevzi ile cephesi arasında bir yolun olmasını, her birliğin bulunduğu yerden gerekli hazırlıkların ardından cepheye ulaşma süresi tespit edilmelidir.
- Topçu gözetleme mevzilerinin en etkili şekilde ateş edebilecek ve ilerisindeki araziyi en iyi görebilecek şekilde yerinin tespit edilmesini, 15'inci Alay 2'nci Tabur cephesinin merkezinde bulunan boyun noktasında gerek boğazın ve gerekse taburun sol kanadının ilerisini ateş altına almak üzere gerektiğinde yapılacak topçu atışları için hazırlıklı olunmalıdır.
- Muharebe ağırlıklarının mühimmat ikmalini kolaylaştıracak şekilde tabur cephelerinin yakın gerisine alınmalıdır.
- 15'inci Alay karargâhı yakınında bulunan alayın 12'nci Bölüğünün çantalarının bulunduğu, efrat üzerinde bulunması gerekmeyen eşyaların taburca toplu olarak uygun bir alanda ve kalan büyük ağırlıkların yanında bulundurulacak şekilde tedbir alınmalıdır[859].

Görsel 2.29: Mustafa Kemal Paşa Bitlis'te Bir Birliği Denetlerken[860]

[859] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-18, Fih. 1-10a, 1-11.
[860] Tezer, a.g.e., s. 66.

Mustafa Kemal Paşa 5'inci Tümenin sol kanat birliklerini denetledikten sonra yola çıkmıştır. 23 Nisan 1916 tarihinde 5'inci Tümen karargâhında konakladıktan sonra 24 Nisan 1916 tarihinde Duhan üzerinden Güzeldere istikametinde 14'üncü Alay birliklerini denetlemek üzere hareket etmiştir[861]. 25-26 Nisan 1916 tarihinde yaptığı denetlemelerde 14'üncü Alay'ın bulunduğu hatlarda tutunarak Güzeldere istikametinin elde bulundurulması gerektiğini Albay Refet Bey'e bildirmiştir[862]. Yüzbaşı Şemsettin ve Arif Bey ile Kolordu Topçu Alay Komutanı Yarbay Senai Bey[863] tarafından öncelikle Güzeldere Vadisi'ni ve bu derenin doğu yamaçlarını ateş altına almak ve bölgede önemli yaklaşma istikametlerini elde bulundurmak maksadıyla Kanireştepe, Ölek, Körcan ve Kavaktepe mevkilerinde topçu mevzi yerleri tespit edilmiş, topların yerleştirileceği yerler belirlenmiş ve 5'inci Tümene bildirilmiştir[864].

5'inci Tümen denetlemelerinden sonra Mustafa Kemal Paşa, nöbetçiler ve özellikle subayların yapmasını istediği faaliyetlerde eksik tespit ettiği hususları 5'inci Tümene, Çapakçur ve Kulp Mıntıka Komutanlıklarına bir emir yazarak göndermiştir. Emirde: kardan yapılan siperlerin içinde askerlerin soğuktan etkilenmemesi için siperlerin tabanına ağaçlar döşenmesini, nöbetçilerin kar üzerine oturmamaları için ağaçtan oturacak yer yapılmasını ve nöbetçilerin uzaktan görünmemeleri için bu mahallerin önleri bölgeye uygun şekilde gizlenmesini istemiştir. Telefon hatlarını kuramayan ve haberleşme sağlayamayan birliklerin flama ile haberleşmelerini emretmiştir. Her subayın bulunduğu bölgeyi ve civarını, bu bölgelerdeki yolları iyice tanımalarını istemiştir. İleri hatlarda bulunan subayların ise etrafındaki araziyi ve Rusların mevzileri ile tahkim ettiği hudut ve mahalleri, yapılacak taarruz harekâtını

---

[861] Çalışlar, a.g.e, s. 206.

[862] Evsile, a.g.t., s. 21.; *Kıyamet Koptuğunda: Hasan Cevdet Bey'in Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü*, (Haz. Mutlu Karakaya), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015, s. 91.

[863] Yarbay Selami Senai Özgeçen (1313- Sahra Top.10): 1877 yılında Edirne'de doğmuştur. 27 Nisan 1894 yılında girdiği Topçu Harp Okulundan 31 Ocak 1898 yılında Üsteğmen rütbesiyle mezun olmuştur. 1897 yılında Edirne'de 10'ncu Topçu Alay Komutanlığında görevine başlayan Senai Bey, Balkan ve Birinci Dünya Savaşı'na katılmıştır. 1912 yılında 7'nci Tümen Komutanı, 1913 yılında Medine'de topçu birliğinde görev yapmıştır. 14 Mart 1916 tarihinde Diyarbakır'da bulunan ve 16'ncı Kolordu Komutanlığının emrine giren 8'nci Topçu Alay Komutanlığına atanmıştır. 21 Haziran 1916 tarihinde resmen 16'ncı Kolordu Topçu Alay Komutanı olarak atanmıştır. 16'ncı Kolordu Komutanlığının lağv edilmesi üzerine 5 Mart 1917 tarihinden itibaren ise 2'nci Ordu Komutanlığı Topçu Müfettiş Vekili olarak görev yapmıştır. Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri C III, s. 501-502.

[864] "16'ncı Kolordu Komutanlığına tarafından 2'nci ve 3'üncü ve 4'üncü Ordu Komutanlıklarına gönderilen 27 Nisan 1916 tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 116.

da takip edilecek yolları öğrenmesini, bu hususlarda askerlerine arazi üzerinde ders vererek öğretmeleri gerektiğini belirtmiştir[865].

Mustafa Kemal Paşa 27 Nisan 1916 tarihinde 14'üncü Alay cephesinden ayrılarak 5'inci Tümen karargâhına dönmek üzere yola çıkmıştır[866]. 5'inci Tümen karargâhında ulaştıktan sonra 10 gündür devam eden 5'inci Tümen denetlemesinde icra ettiği faaliyetleri ve alınması gereken tedbirleri bir raporla 2 ve 3'üncü Ordu Komutanlıklarına bildirmiştir. Raporunda 5'inci Tümenin karargâhını Duhan mevkiinden cepheye daha yakın bir yer olan Kember Dağı'na naklettiğini, cephelerde gördüğü aksaklıkları giderdiğini ve gereken tedbirleri aldığını, bölgedeki milislerden 400-500 kişilik bir kuvveti topladığını ve tümene katılacağını belirtmiştir. 13'üncü Alayın bir an önce toparlanacağını, birliklerin bulunduğu mahallerde cepheye giden önemli yolların bakım onarımının yapılmaya başladığını ve alınan bu tedbirlerle 5'inci Tümenin savunma cephesi oluşturacak tertip ve düzen ile emniyetinin sağlandığını ifade etmiştir. 5'inci Tümenin ikmal ve iaşe konularında çok güçlük çektiğini, geri bölgesinde alınacak tedbirleri Bitlis Valisi ile görüşmek üzere Siirt'e geçeceğini ve orada 3-4 gün kaldıktan sonra Diyarbakır'a gelmek üzere olan 8'inci Tümeni görmek ve Kulp mıntıkasını denetlemek için Silvan'a geçmeyi planladığını bildirmiştir[867].

Mustafa Kemal Paşa 29-30 Nisan 1916 tarihlerinde Duhan'da birliklerinden gelen harp raporlarını incelemiş ve yorgun olan hayvanları dinlendirmiştir[868]. 29 Nisan 1916 tarihinde 5'inci Tümene gönderdiği bir emirde; Rusların kuvvetini ve bulunduğu mevkileri anlamak için görevlendirilen keşif kollarının zabit ve küçük zabitten oluşmasını, bu keşif kollarına da civar araziyi iyi tanıyan ve tecrübeli olan milis kuvvetlerinin eşlik etmesini, yanlarında birkaç günlük erzak verilerek faaliyetlerin icra edilmesini belirtmiştir. Bu keşif faaliyetleri icra edilirken bir

[865] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-18, Fih. 1-25.
[866] Çalışlar, a.g.e, s. 207.
[867] "16'ncı Kolordu Komutanlığına tarafından 2'nci ve 3'üncü Ordu Komutanlıklarına gönderilen 29 Nisan 1916 tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 124.
[868] Çalışlar, a.g.e., s. 207.

taraftan da casuslar görevlendirildiği takdirde Ruslar hakkında gerçek istihbarat elde edilebileceğini ifade etmiştir[869].

30 Nisan 1916 tarihinde ise 5'inci Tümenin cephesi bölgeleri arasında özellikle erzak sevkiyatı ve birlik nakillerinin kolaylaştırmasını sağlayacak Duhan-Havanis-Tuğ yolunun bakım ve onarımı ile Berane Tepesi sırtları ve Şetek üzerinden Kefenderhan'a inen bir yolun yapılmasına başlatmıştır[870].

Mustafa Kemal Paşa 1 Mayıs 1916 tarihinde Duhan'dan ayrılarak Ziyaret mevkiine gelmiştir. Ziyaret mevkiinde bir gece konakladıktan sonra 2 Mayıs 1916 tarihinde o dönemde kasaba olan Siirt'e gelmiştir. Siirt'te bulunduğu sırada Bitlis Vali Vekili Memduh Bey, Belediye Reisi ve Jandarma Alay Komutanı ile alınması gereken tedbirler ile ilgili görüşmeler yapmıştır[871].

Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın Bitlis cephesini denetlemek üzere geleceğini öğrenen Mustafa Kemal Paşa, bu denetlemelerde Enver Paşa'ya refakat etmesinin gerekli olduğunu ancak Rusların Varto üzerinden ve Bitlis'ten Muş'a kuvvet kaydırdığını dikkate alarak Kulp bölgesine gitmek istediğini belirten bir raporu 02 Mayıs 1916 tarihinde 3'üncü Ordu Komutanlığına göndermiştir. Raporunda: Rusların kolordunun ileri harekâtı için çok önemli olan Kozma Gedik'lerine sahip olma amacında olduklarını, 17'nci Alayın aldığı tertip ve düzenin ne dereceye kadar maksada hizmet edeceğine kanaat edinebilmek için bizzat görmesi gerektiğini belirtmiştir. 3'üncü Ordu Komutanlığına, Bitlis cephesinde kalması veya Kulp bölgesine gitmesi konusunda ne emredilirse onu yapacağını ifade etmiştir[872].

3'üncü Ordu Komutanı Vehip Paşa, 06 Mayıs 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf göndererek Kulp bölgesine gitmesini istemiştir[873]. Bu telgraf üzerine Mustafa Kemal Paşa 06 Mayıs 1916 tarihinde Kulp Mıntıka Komutanlığına bir emir göndererek 07 Mayıs 1916 tarihinde Siirt'ten Kulp'a gelmek üzere hareket edeceğini,

869"16'ncı Kolordu Komutanlığına tarafından 5'inci Tümen Komutanlığına verilen 29 Nisan 1916 tarihli emir", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 127.
870 ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-19, Fih. 1-5.
871 Çalışlar, a.g.e., s. 208.
872 ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-19, Fih. 1-8, 1-8a.
873 Çalışlar, a.g.e., s. 209.

Diyarbakır'a gelmiş olan 23'üncü Alayı da Kulp mevkiinde görevlendirmek üzere Silvan istikametine gönderdiğini bildirmiştir[874].

3.9.5. Mustafa Kemal Paşa'nın Kulp Mıntıkasında 17'nci Alayı Denetlemesi

5'inci Tümen cephesinde denetlemelerini tamamlayan Mustafa Kemal Paşa 07 Mayıs 1916 tarihinde Siirt'ten hareket etmiş ve 09 Mayıs 1916 tarihinde öğle saatlerinde Silvan'a ulaşmıştır. Diyarbakır'a ulaşmış olan 8'inci Tümen Komutanı Albay Nuri Bey'e de Kulp mıntıkasında denetlemelerde bulunmak üzere Silvan'a gelmesini emretmiştir[875]. Mustafa Kemal Paşa, Albay Nuri Bey ve karargâh personeli 09-11 Mayıs 1916 tarihlerinde Silvan'da bir dizi incelemelerde bulunmuş, çalışmalar yapmış ve hastaneye çevrilen Selahattin Eyyubi Cami'nde yatan askerleri ziyaret etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, bu denetlemesinde çocukluk arkadaşı ve yakın dostu olan Albay Nuri Bey ve okul yıllarından beri arkadaşı 24'üncü Alay 3'üncü Tabur komutanı Binbaşı Fuat (Bulca) Bey[876] ile Silvan'da buluşmuştur[877].

12 Mayıs 1916 tarihinde 17'nci Alayın bulunduğu Şin istikametinde yola çıkmıştır[878]. 14 Mayıs 1916 tarihinde Kulp'un Şin mevkiine varılmıştır. 17'nci Alay Komutanı Reşat Bey, Mustafa Kemal Paşa'yı Kulp Boğazı içerisinde bir mevkide karşılamıştır[879]. Şin köyünün içerisinde misafir etmiştir. Mustafa Kemal Paşa yaşanan muharebelerle ilgili genel bir değerlendirmede bulunmuş, askerlerin cesaret

---

[874]"16'ncı Kolordu Komutanlığına tarafından Kulp Mıntıka Komutanlığına verilen 06 Mayıs 1916 tarihli emir", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 139.

[875]"16'ncı Kolordu Komutanlığına tarafından Başkomutanlık Vekâletine Verilen 9 Mayıs 1916 tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 140.; Tezer, a.g.e, s. 40.

[876] Albay Ahmet Fuat Bulca (1317-P.80): 1881 yılında Selanik'te doğmuştur. 13 Mart 1899 tarihinde girdiği Harp Okulu'ndan 9 Ocak 1902 tarihinde mezun olmuştur. Harp okulundan teğmen rütbesiyle mezun olduktan sonra 3'üncü Ordu Elbasan Alayında 2'nci Bölük Komutanı olarak göreve başlamıştır. Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşı'na katılmıştır. 28 Aralık 1915 tarihinde 24'üncü Alay 3'üncü Tabur Komutanı olarak atanmış, ardından 14 Mayıs 1916 tarihinden itibaren 23'üncü Alay Komutanı Vekilliğini yürütmüştür. 14 Ocak 1917 tarihinde 23'üncü Alay Komutanı olarak atanmıştır. Kafkas Cephesi'nde Mustafa Kemal Paşa ile beraber görev yapmıştır. 4 Temmuz 1927 tarihinde emekliye ayrılmıştır. 14 Eylül 1962 tarihinde geçirdiği trafik kazasında vefat etmiştir. Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri C III, s. 213-215.

[877] Gürer, a.g.e., s. 171.

[878] Çalışlar, a.g.e., s. 211.

[879] Şin köyünün içinde köylülerinde yardımıyla misafir gelen komutanlara tavuk çorbası ve az tavuklu erişteden oluşan mütevazı bir öğlen yemeği ikram edilebilmiştir. Ancak ekmek verilememiştir. Ekmek yerine yemeğin yanında biraz yufkaya benzeyen hamur ekmeği sunulmuştur. Günlerdir zabitler dâhil askere ekmek verilememiştir. Bu duruma Mustafa Kemal Paşa şahit olmuştur. Akşit, a.g.e., s. 393.; Çalışlar, a.g.e., s. 211.

ve kahramanlıklarından örnekler vererek ordunun bu kadar zorlu şartlara rağmen nasıl ayakta durabildiğini anlatmıştır. Verdiği örnekler ve yaptığı durum değerlendirmeleri askerlerin moral ve motivasyonunu artırmıştır. Birlik Komutanları dâhil görüştüğü askerlerin fikrini alarak onlara mücadele azmi ve zafer umudu aşılamıştır.[880] Kulp bölgesinde yaptığı denetlemeler esnasında birliklerin ikmal yolunun yetersizliğini tespit etmiş ve Kulp'dan Kulp Çayı boyunca Şin Yaylası istikametinde yol yapımını başlatmıştır. Bu yol bölge halkının da yardımıyla üç ay gibi bir sürede tamamlanmıştır[881].

Mustafa Kemal Paşa 2'nci Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa'dan 14 Mayıs 1916 bir telgraf almıştır. Ahmet İzzet Paşa, 13 Mayıs 1916 tarihinde Diyarbakır'a ulaştığını, kendisiyle nerede görüşülebileceğini ve nereye kadar otomobil ile gidebileceğini bildirmesini istemiştir. Başka bir telgrafla da 14 Mayıs 1916 tarihi itibariyle 16'ncı Kolordunun 3'üncü Ordunun emrinden çıkarak 2'nci Orduya bağlandığını ve hali hazırda kolordunun teşkilatının hangi birliklerden oluştuğunu, cephelerdeki vaziyetini öğrenmek istediğini ifade etmiştir. Mustafa Kemal Paşa 14 Mayıs 1916 tarihinde Şin'e geldiğini, Diyarbakır'dan sonraki istikametlerde yolların otomobil hareketine uygun olmadığını, burada bulunan birliklerini 2-3 gün içinde denetleyip kendisi ile görüşmek ve müteakiben Çapakçur cephesine gitmek için Diyarbakır'a geleceğini bildirmiştir. Aksi bir emir verilirse de Şin-Hazro ve Diyarbakır istikametinde bir mahalde hazır bulunacağını ifade etmiştir[882]. 16'ncı Kolordunun vaziyeti ile ilgili olarak da Bitlis Boğazı'nın muhafaza edilmesi ve Güzeldere istikametlerinin korunması ile Hizan ve Mutki Müfrezeleri ile muhabere irtibatlarının kurulmaya çalışıldığını, 17'nci Alayın karşısında bulunan Rusların Muş'tan bir süvari alayı ve Ermeni kuvvetleriyle takviye edildiğini aktarmıştır[883]. Bu bilgiler üzerine Ahmet İzzet Paşa, 16 Mayıs 1916 tarihinde 16'ncı Kolorduya gönderdiği bir

[880] Yemekte yapılan sohbet esnasında Çanakkale Cephesi'nde Conkbayırı'nda yan yana savaşan üç komutan Reşat Bey, Nuri Bey ve Mustafa Kemal Paşa, yaşadıklarını ve anılarını anlatmışlar, kendi açılarından değerlendirme yapmışlardır. Şimdi ise kader onları Kafkas Cephesi'nde bir araya getirmiştir. Bkz.; Akşit, a.g.e., s. 392.; Çalışlar, a.g.e., s. 212.
[881] Ali Sarısu, "Mustafa Kemal Paşa Kulp'ta", *Kara Amid Dergisi*, Sayı 15, s. 52.
[882] "16'ncı Kolordu Komutanlığının 2'nci Ordu Komutanlığı Emrine Girdiğine Dair 14 Mayıs 1916 Tarihli Yapılan Yazışmalar", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 149.; Askeri Yönüyle Atatürk, a.g.e., s. 46.
[883] Evsile, a.g.t, s. 22.

telgrafla 4-5 gün daha Diyarbakır'da kalacağını ve Mustafa Kemal Paşa ile burada görüşeceğini bildirmiştir[884].

Mustafa Kemal Paşa 15 Mayıs 1916 tarihinde 17'nci Alay cephesinde denetlemelere başlamıştır. Alay karargâhında cephenin vaziyeti ve düşman durumu hakkında bilgi almış, harita üzerinden değerlendirmelerde bulunmuştur. Mustafa Kemal Paşa, Binbaşı Reşat Bey'e Pasur Boğazı'nın ve Muş gedik ve geçitlerinin tüm cephe açısından önemi vurgulamış ve gerekirse buraların son nefese kadar savunulmasını bizzat emretmiştir. 17'nci Alayın ihtiyatta bulunan 3'üncü Taburunu denetlemiştir. Denetlemelerde erzak ve iaşe sıkıntısının yaşandığı tespit edilmiştir. İzzettin Bey bu sıkıntıların giderilmesi için kolordu karargâhındaki ilgili şubelerle ve menzil müfettişliği ile telefon görüşmeleri yapmış ve onlara telgraf çekmiştir. Mustafa Kemal Paşa 16 Mayıs 1916 tarihinde ise 17'nci Alayın ileri hatlardaki birlikleri denetlemiştir. Ziyaret Tepesi'ne gitmiş Rusların mevzileri gözetlemiş, askerlerin siperlerini görmüştür. Mustafa Kemal Paşa Binbaşı Reşat Bey'e burada gördüklerinden duyduğu memnuniyeti dile getirerek cepheden ayrılmıştır. Akşam Silvanlı gönüllü milislerin Alay Komutanı Sadık Bey tarafından verilen akşam yemeğine katılmıştır[885].

3.9.6. Mustafa Kemal Paşa'nın Diyarbakır'a Dönüşü, 8'inci Tümeni Denetlemesi ve Kolordu Karargâhını Silvan'a Taşıması

Mustafa Kemal Paşa 17 Mayıs 1916 tarihinde Diyarbakır istikametinde yola çıkıldığını 2'nci Ordu Komutanlığına bildirmiştir[886]. İlk önce Kulp'a gitmiş ve 8'inci Tümenin karargâhının konuşlanması ve çadırlarını kurduğunu görmüştür. Silvan'da kurulması planlanan Kolordu karargâhı için görüşmeler yaptıktan sonra 20 Mayıs 1916 tarihinde Diyarbakır'a ulaşan Mustafa Kemal Paşa, 2'nci Ordunun karargâhına giderek Ahmet İzzet Paşa ile görüşmüştür. Cephelerin vaziyeti, Rusların durumu ve yapılacak taarruzla ilgili durum değerlendirmesi yapmıştır. Akşam yemeğinde Ahmet

[884] "2'nci Ordu Komutanı ve 16'ncı Kolordu Komutanı'nın Görüşmelerine Dair 16 Mayıs 1916 Tarihli Yazışmalar", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 153.
[885] Akşit, a.g.e., s. 394.; Çalışlar, a.g.e., s. 211.
[886] "2'nci Ordu Komutanı ve 16'ncı Kolordu Komutanı'nın Görüşmelerine Dair 16 Mayıs 1916 Tarihli Yazışmalar", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 153.

İzzet Paşa, Mustafa Kemal Paşa, 2'nci Ordu Erkan-ı Harbi İsmet (İnönü) Bey ve İzzettin Bey bir araya gelmiştir[887].

21 Mayıs 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, Diyarbakır'a ulaşmış olan 24'üncü Alayın denetlemesini yapmıştır. Denetlemede alayın muharebe hazırlık durumunun iyi derecede olduğunu tespit etmiş ve Alay Komutanı Binbaşı Galip Bey[888] ile bir süre görüşmüştür. 22-23 Mayıs 1916 tarihlerinde cephede tespit edilen erzak sıkıntısı ve iaşe sistemindeki aksaklıkları gidermek maksadıyla Ordu Komutanlığı ve bölgede kurulmakta olan menzil teşkilatı personeliyle görüşmeler yapmıştır. Bu süre zarfında Mustafa Kemal Paşa, İzzettin Bey ve İsmet Bey askeri, siyasi, içtimai ve birçok konuda sohbet etme fırsatı bulmuştur. Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Bey bu tarihlerde birbirini yakından tanımaya başlamıştır[889].

Mustafa Kemal Paşa Diyarbakır'da Ahmet İzzet Paşa ile görüşmelerinde 2'nci Ordu Karargâhının Diyarbakır'da kurulacağının kararlaştırılmasından sonra, kolordu karargâhını Silvan'a taşımak ve yarım kalan birlik denetlemelerine devam etmeye karar vermiştir. Önce kolordu karargâhını ve eşyalarını Silvan'a göndermiş, ardından 16 Haziran 1916 tarihinde otomobil ile Diyarbakır'dan ayrılmıştır[890]. Bir gün önce yola çıkan karargâh personeli ile Silvan yakınlarında yolda karşılaşan Mustafa Kemal Paşa tüm heyetiyle beraber akşam saatlerinde Silvan'a ulaşmıştır. Silvan'da kendisini şehrin ileri gelenlerinden ve gönüllü milislerin Alay Komutanı Sadık Bey karşılamıştır[891]. Mustafa Kemal Paşa 13 Nisan 1916 tarihinden itibaren yaklaşık 230 km at sırtında yolculuk yaparak birliklerini ve sorumlu olduğu cephelerin denetlemesini tamamlanmıştır[892]. Silvan'da öncelikle milis kuvvetlerin uyması

[887] Çalışlar, a.g.e., s. 212-213.; Tezer, a.g.e., s. 41.; "16'ncı Kolordu Komutanlığının 20 Mayıs 1916 tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 156.
[888] Korgeneral Ali Galip Türker Usturamca'da doğmuştur. 1903 yılında girmiş olduğu Harp Okulu'ndan 1905 yılında teğmen, aynı yıl devam ettiği Harp Akademisinden 1908 yılında kurmay yüzbaşı olarak mezun olmuştur. 14 Mart 1916 tarihinde Binbaşı rütbesiyle 24'üncü Alay Komutanı olarak atanmıştır. Çeşitli görevlerde bulunmuş 12 Ocak 1946 yılında Korgeneral rütbesiyle emekli olmuş ve 22 Aralık 1952 yılında vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Birinci Dünya Savaşına Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt III, s. 338.
[889] Çalışlar, a.g.e., s. 213.
[890] Tezer, a.g.e., s. 41.; Çalışlar, a.g.e., s. 219.
[891] Beysanoğlu, a.g.e., s. 786-788.
[892] Gürer, a.g.e., s. 171.

gereken kuralları, emir ve talimatları yeniden düzenleyerek onların görev ve sorumluklarını belirlemiş ve tüm birliklere bildirmiştir[893].

Mustafa Kemal Paşa, Diyarbakır'a gelir gelmez birliklerinin durumunu görmek ve gerekli tedbirleri almak için sorumluluğunda bulunan tüm cepheleri denetleyerek işe başlamıştır. Sarp kayalık ve bazı yerlerde binek hayvanların bile gidemediği arazide en ilerideki hatlardaki en küçük birliklere dahi gitmiş ve birliklerinin durumunu yakından görmüştür. Tespit ettiği aksaklıkları askerlerine yerinde öğreterek düzeltmiş ve birliklerinin moral motivasyonunu artırmıştır. Denetlemeler esnasında ve karargâhını Silvan'a taşıdığı esnada halkla yakın ilişkiler kurması ve bölge halkının gönlünü kazanmasıyla, savaşa halkla beraber hazırlanılmasını sağlamıştır. Topçu mevzilerinin Rus mevzilerini görerek ateş edecek şekilde yerleştirilmesi, ateş mevzilerinin düzenlenmesi, birliklerin cephelerinde yerleşim düzenleri ve tahkimat konularında vermiş olduğu emirler yapılacak taarruzun başarısı için katkı sağlamıştır. Edirne'de bulunduğu sırada yapmış olduğu denetlemelerde vermiş olduğu emirler ile Kafkas Cephesi'nde vermiş olduğu emirlerin benzer olduğu görülmektedir. Özellikle taktik seviyede subayların nasıl hareket etmesi konusundaki emirleri Çanakkale Cephesi'nde edindiği tecrübelerin bir yansıması olduğu ifade edilebilir.

[893] Erikan, a.g.e., s. 166.

4. 16'NCI KOLORDU KOMUTANLIĞININ KAFKAS CEPHESİ'NDEKİ MUHAREBELERİ VE LOJİSTİK FAALİYETLERİ

4.1. 16'ncı Kolordu Komutanlığının Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeleri

4.1.1. 1916 Yılı Nisan Ayı Muharebeleri

16'ncı Kolordu Komutanlığı birlikleri cepheleri ve kendine verilen sorumluluk alanlarını savunurken bir taraftan da yeni birlikler bölgeye geldikçe teşkilatlanmaya ve taarruz hazırlıklarına devam etmiştir. Çapakçur ve Kulp Müfrezeleri ile Kozma Gediği bölgelerinde 23 Nisan 1916 tarihine kadar birkaç olay vuku bulsa da genellikle Rus kuvvetleriyle ve gönüllü müfrezelerin keşif kollarının tesadüfen karşılaşmaları sırasında çatışmalar yaşanmıştır[894]. Nisan ayının sonlarında ise Kozma Gediği bölgesinde Ruslar birkaç taarruz yaptıysa da geri püskürtülmüştür. Ruslardan alınan esirlerin ifadelerinden bu bölgede Rus 6'ncı Alayının olduğu, Rusların Varto istikametinden birliklerinin bu bölgeye doğru yola çıktığı, Muş bölgesinde bir piyade alayı ile 800'den fazla mevcudu olan Ermeni gönüllüleri ile topçu birliğinin olduğu öğrenilmiştir[895]. 21 Nisan 1916 tarihi itibariyle de 17'nci Alay Komutanlığı Kulp mıntıkasına varmış ve teşkilatlanmaya başlamıştır[896].

Nisan ayı içerisinde gerçekleşen muharebeler daha çok Bitlis bölgesinde cereyan etmiştir. Çatışmalar Bitlis istikametinde ilerlemeye devam eden 5'inci Tümen ile Rus birlikleri arasında yapılan karşılıklı taarruzlar şeklinde gerçekleşmiştir. Bu muharebeler ayrıntılı olarak aşağıda sunulmuştur.

Bitlis'in işgal edilmesinden sonra 5'inci Tümen, şehrin Rus işgalinden kurtarılması maksadıyla 10 Mart 1916 tarihinden itibaren Diyarbakır'dan Bitlis istikametinde ilerleyerek taarruz hazırlıklarına başlamıştır. 5'inci Tümeninin taarruz hazırlıklarını yaptığını öğrenen Ruslar, Mutki bölgesindeki mevzileri tahkim ve işgal ederek

[894] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4443, Dos. 60, Fih. 1-1, 1-2, 1-3, 1-4, 1-5, 1-6, 1-7, 1-8, 1-9, 1-10, 1-11.
[895] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4443, Dos. 60, Fih. 1-12, 1-14, 1-16, 1-18, 1-18a, 1-20, 1-21, 1-21a, 22-1.; Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 71.
[896] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-18, Fih. 1-6, 1-6a.

hazırlıklarını artırmıştır. Ermenilerle birlikte 5 Nisan 1916'da Bitlis'in 20 km kadar batısındaki Mutki bölgesini işgal etmişlerse de bölgeyi savunan Hacı Musa Bey gönüllüleri Mutki'yi tekrar geri almıştır[897]. Ruslar ve Ermeni çeteleriyle yapılan bu muharebeler sonucunda 50 esir alınmıştır. 13'üncü Alay Mutki'nin hâkim tepelerini işgal ederek Bitlis'e taarruz için ilerlemeye devam etmiştir[898].

5'inci Piyade Tümeni, 8 Nisan 1916'da Bitlis'e taarruz etmeyi planlamıştır. Ancak taarruz emrinin birliklere geç ulaşması nedeni ile taarruz 9 Nisan 1916 tarihine bırakılmıştır[899]. Taarruz 9 Nisan 1916 sabahı başlamış, olağan üstü kötü hava şartları ve arazinin gösterdiği zorluklar nedeni ile çok ağır bir şekilde ilerlemiş ve 11 Nisan 1916'da Sürüm ve Kerp Ruslardan geri alınmıştır[900]. Yaklaşık 4 km daha Bitlis istikametinde ilerlenebilmiştir. 2'nci Ordudan 16'ncı Kolorduya bu bölgede Rusların toplam altı tabur kuvvetinde 7 ve 8'inci Alaylarının olduğu, Muş'taki birliklerle Bitlis'i takviye etmekte başladıkları bildirilmiştir[901].

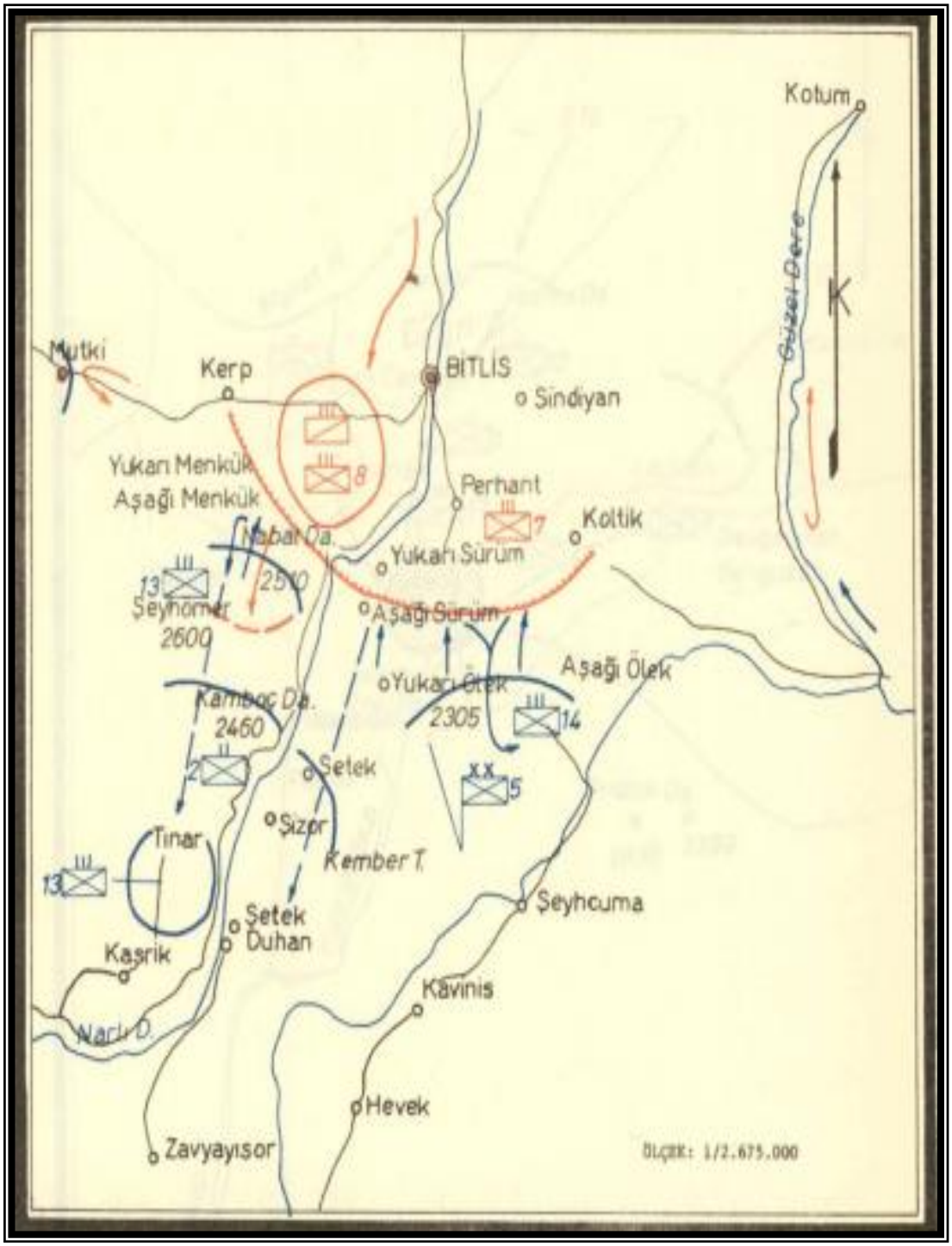
Mustafa Kemal Paşa 11 Nisan 1916 tarihinde 5'inci Tümen Komutanına Kozma Gedikleri ve Çapakçur'da bulunan Rus birliklerinin Bitlis bölgesine gelmesini engellemeleri hususunda müfrezelere emir verdiğini, uzun zamandır beklenen Kolordu Telgraf Takımının Diyarbakır'a ulaştığını ve 12 Nisan 1916 tarihinde tümenin emrine girmek üzere Bitlis'e doğru yola çıkacağını bildirmiştir[902].

Albay Refet Bey bu muharebelerle ilgili 16'ncı Kolorduya gönderdiği raporunda; Berane sırtları 14'üncü ve 15'inci Alayın bir bölümü tarafından 14 saat, Merkük-Sürüm hattı 13'üncü Alay tarafından 21 saat muharebeden sonra işgal edilebildiğini, Merkük hattı mevzilerinin sabaha karşı ve süngü hücumuyla yapılan muharebeler sonucunda alındığını bildirmiştir. 15'inci Alayın bir kısmı ise ihtiyatta kalmıştır. Koltik-Gönek güney sırtlarının ise arazinin haritada gözükenden daha zor bir yapıda

[897] O dönemki belgelerde Mutki ilçesi Tatvan ismiyle anılmaktadır.
[898]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-16, Fih. 1-3a, 1-4,1-4a,1-5,1-5a,1-6,1-6a,1-7.; "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (08.04.1916), 1.
[899]"16'ncı Kolordu Komutanlığı Tarafından 5'inci Tümen Komutanlığına Verilen 11 Nisan 1916 Tarihli Emir", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 65.; Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 218.
[900] Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 218.
[901]Erkan, a.g.e., s. 164.; Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 60.
[902]"16'ncı Kolordu Komutanlığı tarafından 5'inci Tümen Komutanlığına Verilen 11 Nisan 1916 Tarihli Emir", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 84.

olduğunu, iki gün boyunca gece ve gündüz şiddetle yapılan taarruzlarla alınabildiğini ifade etmiştir[903].

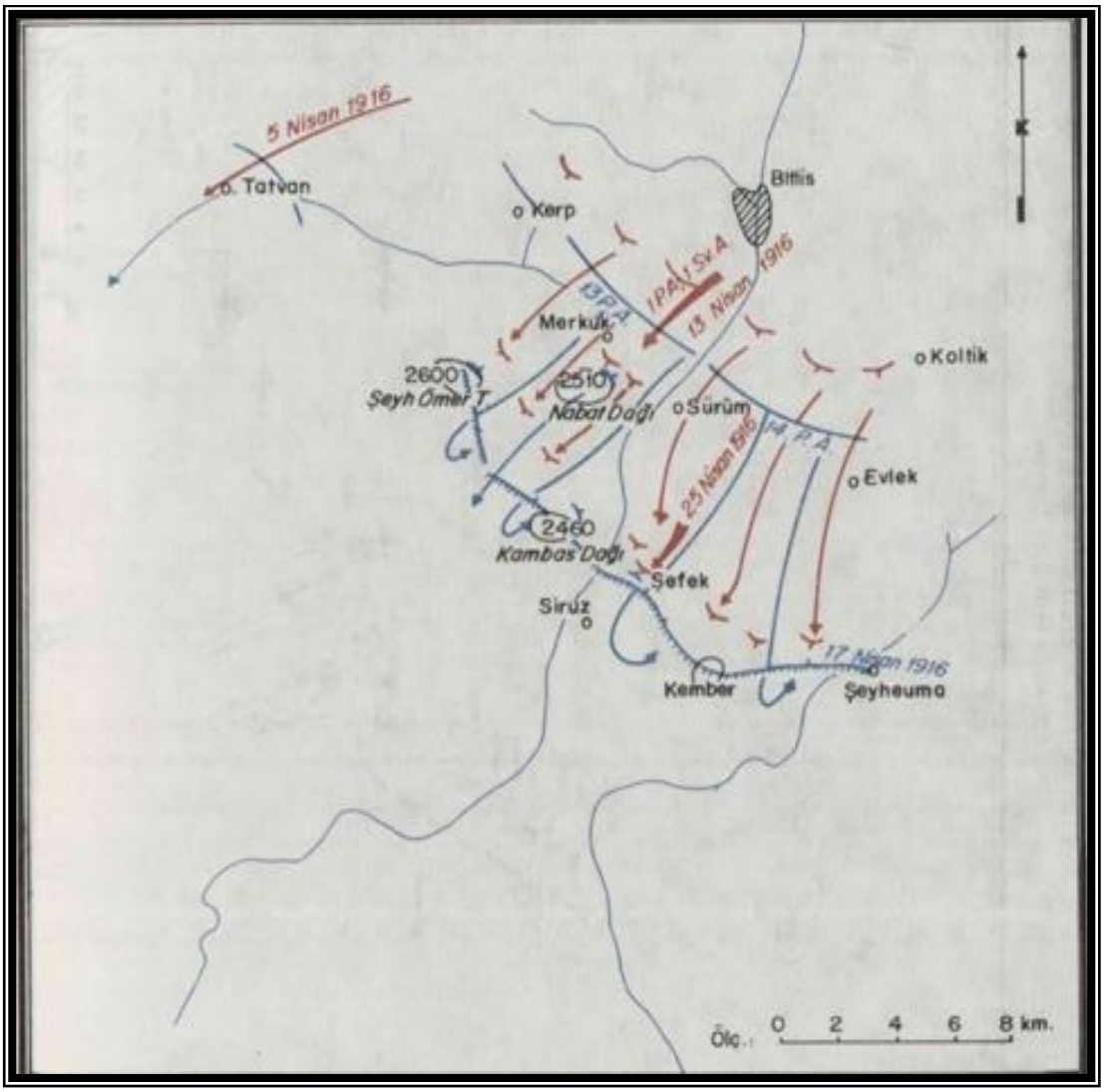
Görsel 3.1: 5'inci Tümenin 12-13 Nisan 1916 Durumu[904]

[903]"5'inci Tümen Komutanlığı Tarafından 16'ncı Kolordu Komutanlığına Gönderilen 11 Nisan 1916 Tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı, 140, s. 67.
[904] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, Kroki- 10.

5’inci Piyade Tümeni 12 Nisan 1916 tarihinde Sürüm-Merkük hattında yaptığı taarruzla Rusları geri çekilmeye zorlamıştır[905]. Ancak kötü hava şartlarından faydalanan Ruslar, Muş’tan Bitlis’e kuvvet kaydırarak bir piyade, bir süvari alayı ve çeteler ile 13 Nisan 1916’da 5’inci Piyade Tümeni sol kanadındaki 13’üncü Piyade Alayına taarruz ile alay cephesini yararak Türk kuvvetlerini ikiye bölmüş ve Merkük sırtlarını işgal etmiştir[906].

Görsel 3.2: Rusların 5’inci Tümenine 13 Nisan ve 25 Nisan 1916 tarihlerinde yaptığı Taarruzlar[907]

[905]“17’nci Alayın Ne Suretle İstihdam Edileceğine Dair 16’ncı Kolordu Komutanlığı Tarafından 3’üncü Ordu Komutanlığına Gönderilen 12 Nisan 1916 Tarihli Harp Raporu”, *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 70.
[906] Kafkas Cephesi 3’üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 218.; Kafkas Cephesi 2’nci Ordu Harekâtı, s. 61.
[907] Kafkas Cephesi 3’üncü Ordu Harekâtı Cilt II, Kroki 31.

Tümenin ihtiyatında bulunan 15'inci Alay Şeyhömer ve Nabat Dağı hattında savunma hattı oluşturmuş, 13'üncü Alayın geri çekilmesini himaye etmiştir. Birkaç gün devam eden muharebeler sonucunda 14 ve 15'inci Alayların 500 kadar kaybı ve şehidi olmuştur[908]. 13'üncü Piyade Alayının zayiatı 5 subay, 900 er olarak tespit edilmiştir. 13'üncü Alayın toplam zayiatı alayın mevcudunun 1/3'ü kadardır. Bu sonuç karşısında Alay Komutanı Kaymakam Ali Rıza Bey[909] görevden alınmıştır[910]. 13'üncü Alayın geri çekilmesine müteakiben toplandıktan sonra 5'inci Tümenin Kafkas Cephesi'ne geldiğinden itibaren şehit ve kayıplar başta olmak üzere tüm zayiatının ayrıntılı olarak verileceği Albay Refet Bey tarafından 16'ncı Kolorduya bildirilmiştir[911]. 13'üncü Alay 19 Nisan 2021 tarihinde 600 kişi, bir tabur kuvvetinde toplanabilmiş ve ihtiyat kuvveti olarak görevlendirilmiştir[912].

Mustafa Kemal Paşa 5'inci Tümenin birliklerini denetlemek üzere 14 Nisan 1916 tarihinde Diyarbakır'dan ayrılmış ve 13'üncü Alay bölgesine gelerek[913] Alayın üç taburunu denetlemiştir. Denetleme sonucunda 13'üncü Alayın 13 Nisan 1916 tarihinde yapılan muharebeler esnasında çok fazla zayiatının olduğunu, Alayın mevcudunun 900 civarında olduğunu tespit etmiştir[914].

5'inci Tümenin yaşanan bu muharebelerden sonra cephane ihtiyacı ortaya çıkmış ve bu ihtiyacın karşılanması için Diyarbakır'dan 80 sandık cephane sevk edilmiştir[915]. Erzak yetersizliğinin yanında nakliye kollarındaki hayvanlarında da kuşamlarında yetersizlik yaşanmaya başlamıştır. 5'inci Tümen 16'ncı Kolordu Komutanlığından

---

908 "Tümen Birliklerinin ve Düşmanın Durumu Hakkında 16'ncı Kolordu Komutanlığı ile 5'inci Tümen Komutanlığı Arasında yapılan 13 Nisan 1916 Tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 73.

909 Yarbay Ali Rıza Bey (1305- P.16): 1869 yılında İstanbul'da doğmuştur. 1886 yılında girdiği Harp Okulundan 28 Mayıs 1889'da teğmen rütbesiyle mezun olmuştur. Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı'na katılmıştır. 29 Kasım 1914 tarihinde 13'üncü Alay Komutanı olarak tayin edilmiştir. Vefat tarihi bilinmemektedir. Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri C I, s. 90-91.

910 Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 218.; Çalışlar, a.g.e., s. 204.

911 "Tümen birliklerinin ve düşmanın durumu hakkında 16'ncı Kolordu Komutanlığı ile 5'inci Tümen Komutanlığı arasında yapılan 13 Nisan 1916 tarihli yazışmalar", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 73.

912 "16'ncı Kolordu Komutanlığının 5'inci Tümen ve Bitlis Seyyar Jandarma Taburunun Durumu Hakkında 17 Nisan 1916 Tarihli Bilgi İsteği", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 84.

913 ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-18, Fih. 6-6a.

914 "16'ncı Kolordu Komutanlığının 21 Nisan 1916 Tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 99.

915 ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 2, 2-1.

bir kısmının hayvandan semersiz ve urgansız olduğundan istifade edilemediğini, bunlardan istifade edilmesi için 200 adet semer, 1.000 adet urgan ve erzak ikmalinin yapılmasını, kollardaki görevli efradın ve hayvanların hastalıktan ve yetersiz beslenmeden dolayı zayıf düşerek eksildiğinden 300 ikmal askerinin tümene gönderilmesini istemiştir[916]. 16'ncı Kolordu Komutanlığı da hayvan ve eksik malzemelerinin tedarik edilip gönderileceğini ve 700 ikmal erinin gönderildiğini 5'inci Tümene bildirmiştir[917].

11-15 Nisan 1916 tarihleri arasında verilen kayıplar askerlerinde günlük ve hatıratlarına konu olmuştur. 14'üncü Alayda yüzbaşı rütbesiyle bölük komutanı olarak görev yapan Hasan Cevdet Bey günlüğüne bu yaşanan muharebeleri *"3. Taburumuz taarruzunda başarısızlık. 13. Alay da onun gibi başarısız. Kayıp pek ziyade. Gece yarısı tümenden ricat emri veriliyor. (...) Her kıta çekildi. Kafileler, yaralılar"* şeklinde not düşmüştür[918]. 11-13 Nisan 1916 tarihlerinde yaşanan muharebelerle ilgili İzzettin Bey günlüğüne;

> *"5. Fırka'dan fena haberler geldi. Ruslar (...) 13'üncü Alaya taarruz ederek mağlup etti (...) 13'üncü Alay 900 kadar zayiat vermiş, 5 zabitini kaybetmiştir. Sonradan aldığımız haberlere göre 13.Alay'dan esir olanların bir kısmı Ermeniler tarafından kesilmişti (...) Ermeniler hep canavarca hareket ediyorlar."* cümlelerini yazmıştır.

İzzettin Bey'in günlüğüne not düştüğü 5 subay 900 er olan zayiat rakamı, 2 taburun ve alayın 1/3'üne denk gelmektedir.

Muharebelerin yaşandığı bölgede yaptığımız araştırmalarda o dönemde gönüllü milis olarak 5'inci Tümen de görev yapan ve Nabat Dağı'nda Mustafa Kemal Paşa ile de karşılaşan Abdülmenaf aşireti mensubu 1884 Kurtalan doğumlu Mahmut oğlu Abdulbari Bayav'ın[919] hatırat defterine ulaştık.

---

[916] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 3-3, 3-4.
[917] "16'ncı Kolordu Komutanlığı Tarafından 2'nci ve 3'üncü Ordu Komutanlıklarına Gönderilen 29 Nisan 1916 Tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 124.
[918] Kıyamet Koptuğunda Hasan Cevdet Bey'in Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü, s. 89.
[919] 1983 yılının Nisan ayında vefat etmiştir.

Görsel 3.3: 1884 Kurtalan Doğumlu Mahmut Oğlu Abdulbari Bayav'ın Hatıra Defterinden Bir Sayfa[920]

Hatıratı bize ulaştıran Abdülbari Ceylan (Bayav)'ın oğlu Kutbettin Bayav'dır[921]. Abdulbari Bayav hatırat defterine 11-13 Nisan 1916 tarihlerinde yaşanan muharebeler ile yaşadığı bir olayı not etmiştir. Ruslar ile yapılan muharebelerden sonra Türk Ordusunda çok sayıda şehit olduğunu, bir miktar Rus askerinin de ölü olarak bulunduğunu belirtmiştir. Bu manzara karşısında çok üzüldüklerini, bölge halkı ve olay yerine gelenler ile 218 Türk askerini Bitlis-Mutki yolu üzerinde Karçinbaşı[922] mevkiine açtıkları toplu mezara gömdüklerini, geri kalan 169 askeri ise defnetmeye fırsatları olmadığından derenin içerisine doldurarak üzerlerini toprakla kapattıklarını, Rus askerlerinin de toplu bir yere gömüldüğünü kaydetmiştir[923]. Arşivlerde yaptığımız araştırmada bu olay ile ilgili herhangi bir ayrıntı içeren belgeye rastlanmamıştır. Konu ile ilgili yaptığımız araştırmalarda bölgede daha önce

[920] Serdar, İstiklale Açılan İlk Kapı Bitlis, s. 180.
[921] 1945 Mutki/Bitlis doğumludur. Mülakat tarihleri: 12 Ekim 2021, 04 Şubat 2022, 22 Kasım 2022.
[922] Halk arasında konuşulan diğer ismi *"Saridari"*. Günümüzde bu mezarların bulunduğu tepe Cankurtaran Tepe dir.
[923] Abdülbari Bayav'ın Hatıra Defteri. Bu defterde; o dönemdeki muharebeler, yaşadığı olaylar ve arkadaşları ile ilgili bazı bilgiler bulunmaktadır. Siyah kaplı yaklaşık 40-50 sayfalık A-5 boyutundadır.

incelemeler yapan Mehmet Törehan Serdar[924] ile mülakat yaptık ve bugüne kadar yapılan işlemleri tespit ettik.

Mehmet Törehan Serdar bu askerlerin gömülü olduğu yerde 2002 yılında bir kazı yapıldığını, burada şehit olduğu iddia edilen askerlerin 15'inci Alayın bir taburu olarak tespit ettiklerini[925], şehitlik olarak abide dikilmesini istediklerini, Genelkurmay Başkanlığı ile yapılan yazışmalarda bir sonuç alamadıklarını bildirmiştir. Bölge halkından Mustafa Yaşar Albayrak[926], Maşuk Albayrak ve Rükneddin Albayrak ise dedeleri Eyüp Albayrak'ın gönüllü milis olarak savaştığını belirtmişlerdir. Onlar, bu bölgede görevli askerlerin şehit olduktan sonra bir birliğin buraya geldiğini, birliğin başındaki binbaşı rütbesinde bir subayın şehit olan askerlerin künyelerinide topladığını, sonra onların da şehit olduğunu, dedelerinin küçüklükten beri bu olayları anlattıklarını ifade etmiştir. Yapılan kazı çalışması sonuç raporunda, bu mezarların Müslüman mezarı olduğu, kazılarda çıkan boş kovan ve askeri malzemeden bu mezarların bir çatışma sonucunda yapıldığı sonucuna varılmıştır.

Hatırat defterinde olay zamanı olarak 11 Nisan 1916 (29 Adar 1916) tarihi yazılmıştır. Askerlerin gömüldüğü iddia edilen yerin koordinatları, yaptığımız mülakatlar, bölgede yapılan kazı çalışmaları ve harp raporlarını beraber değerlendirdiğimizde, şehit edilen birliğin yaklaşık bir tabur kuvvetinde 13'üncü Alayın bir birliği olduğu ve (muhtemelen 1'inci Taburu olduğu), birliğin zayiatının 387 kişiden de daha fazla olabileceği sonucuna varılmıştır.

Muhtemel şehitlik olabilecek söz konusu alanın yerini ve defnedilen askerlerin birliğini tespit etikten sonra Milli Savunma Bakanlığına konu ile alakalı olarak

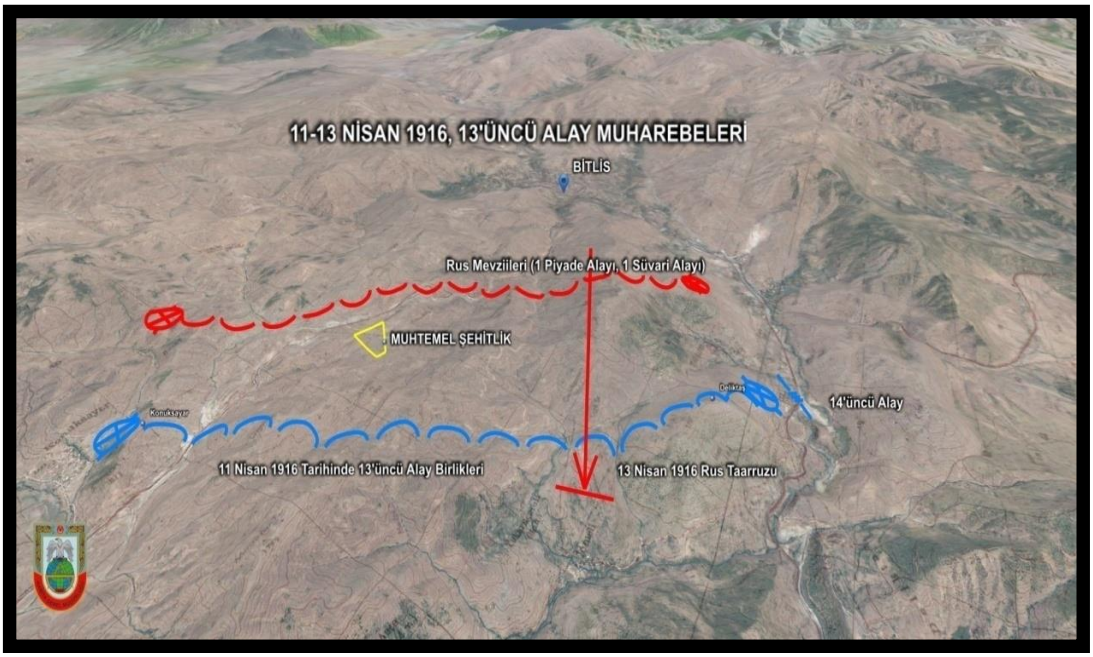
[924] Bitlis Eren Üniversitesine bağlı Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulunda öğretim görevlisi olarak görev yapmaktadır. Tarih, eğitim ve kültür alanında basılı eserleri, çok sayıda makale ve bildirisi bulunmaktadır.

[925] Serdar, İstiklale Açılan İlk Kapı Bitlis, s. 179.; Serdar Törehan Bey bu bölgenin şehitlik yapılması için 2002 yılından beri gerekli girişimlerde bulunulduğunu, ilgili birimlere dosya hazırlanarak gönderildiğini aktarmıştır. 2002 yılında yapılan kazılarda bir ceset çıkartılıp DNA testi için Hacettepe Üniversitesi'ne gönderildiğini ve en büyük dileğinin bu dereye bir abide dikilmesi olduğunu belirtmiştir.

[926]Kerp (Konuksayar) Köyü Muhtarı, Baba Adı: Bayramşah, Doğum tarihi: 12.07.1967, Doğum Yeri Merkez/Bitlis. Mülakat tarihleri: 15 Ekim 2021, 05 Mayıs 2023.

başvuru yapılmıştır[927]. Başvuru sonucunda tutulan kayıtlara göre şehit olan askerlere ve şehit oldukları mevkilere ulaşılmıştır[928]. Ancak birlik zayiatı olarak "kayıp" statüsünde kayıtlı olan askerlerin bilgilerine ulaşılamamıştır[929]. Bu bilgilere ancak 13'üncü Alayın ceride defterine ulaşabilindiğinde durum ortaya çıkabilecektir. Şehit olan askerlerin gömüldüğü yerin koordinatları Harita Genel Müdürlüğü Coğrafi Analiz Sistemine girilerek tam yerini harita üzerinde işlenmiştir.

Görsel 3.4: 13'üncü Alay'ın 11-13 Nisan 1916 Tarihlerinde Muhtemel Zayiatı Olarak Tespit Edilen Askerlerin Defnedildiği Alan

16-17 Nisan 1916 tarihinden yapılan keşif kollarının faaliyetleri sonucunda 5'inci Tümen bölgesindeki Rus ve Ermeni çetelerinden oluşan birliklerin üç piyade ve iki süvari alayı olduğu anlaşılmıştır. 17-18 Nisan 1916 tarihlerinde Rusların bir tabur ve bir topçu bataryası Bitlis-Deliklitaş istikametinde ilerlemek istemiş ancak 5'inci Tümen tarafından yapılan şiddetli karşı taarruzlar karşısında geri çekilmiştir.

[927] Çankırı Karatekin Üniversitesi'nin 11.01.2022 tarihli, 52133317-199-497768 sayılı "Bilgi ve Belge Talebi" konulu yazısı.
[928] Milli Savunma Bakanlığı Yönetim Hizmetleri Genel Müdürlüğünün 20.01.2022 tarihli ve E-36511188-595.04-927511 sayılı yazısı.
[929] Birinci Dünya Harbi Koleksiyonuna ait belgeler Devlet Arşivleri Başkanlığına teslim edildiğinden 13'üncü Alayın Ceridesi incelemelere açıldığında bilgilere ulaşılabilecektir.

Rusların Mutki'de ve bulunduğu diğer bölgelerde tahkimat yaptığı ve taarruz hazırlıklarını devam ettirdiği bilgisi alınmıştır[930].

3'üncü Ordu Komutanı Vehip Paşa, 2'nci Ordu birliklerinin istenilen zamanda Kafkas Cephesi'ne gelememesi nedeniyle birliklerde artan komuta ve kontrol aksaklıklarının önüne geçilmesi için sorumluluğundaki harekât bölgesini 13 Nisan 1916 tarihinde üçe ayırmıştır[931]. 16'ncı Kolordu Komutanlığına da birinci mıntıka sorumluluğu verilmiştir. Bu tarihlerde 16'ncı Kolordunun Ruslar karşısındaki toplam kuvveti 13.741 er, 9.970 piyade tüfeği, 19 top ve 7 makineli tüfekten oluşmuştur. Karşısındaki 4'üncü Rus Kolordusu birlikleri ise 17 piyade taburu, 28 süvari bölüğü ve 3 topçu bataryası bulunmaktadır[932]. Personel sayısının ise 40.000 kişi civarında olduğu tahmin edilmektedir[933].

24 Nisan 1916 tarihinde Ruslar yaklaşık 4 piyade taburu ve 12 süvari bölüğü kadar kuvveti ile 14'üncü Alay cephesine Perhankök güneyindeki sırtların gerisine gelmiş ve şiddetli bir taarruz harekâtı başlatmıştır. Ayrıca 5'inci Tümenin sol kanadından çıkarılan keşif kolları Mutki istikametinde Ruslara rastlamış, bir ordugâh, bir tabur ve bir miktar süvari birliğini tespit etmiştir[934].

25 Nisan 1916 tarihinde Ruslar, 5'inci Tümen cephesinde Ölek köyünün 1 km ve Sürüm köyünün 4 km güneyinden geçen ve Güzeldere ile Bitlis Deresi arasında bulunan tümen sağ kanadına, günün ağarmasıyla altı piyade taburu ve bir batarya kadar kuvvetle taarruz etmiştir. Cephedeki bazı siperlere 300 mt.'ye kadar yanaşan Ruslar başarı sağlayamayarak 600 civarında zayiatla cepheden geri çekilmek zorunda kalmıştır. Geceleyin Çıtah mevkiinden Ruslar bir kısım kuvvetle tekrar taarruza geçtiyse de taarruzu sonuçsuz kalmıştır. O gün cephede olan ve bu taarruzlar üzerine acilen çatışma bölgesine yetişen Mustafa Kemal Paşa 2'nci ve 3'üncü Ordu

---

[930] Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 66.; "16'ncı Kolordu Komutanlığının 5'inci Tümen ve Bitlis Seyyar Jandarma Taburunun Durumu Hakkında 17 Nisan 1916 Tarihli Bilgi İsteği", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 84.
[931] Erickson, a.g.e., s. 184.; Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 163.
[932] Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 164.
[933] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 68.
[934]Kıyamet Koptuğunda Hasan Cevdet Bey'in Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü, s. 91.; Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 70.; Çalışlar, a.g.e., s. 205.

Komutanlıklarına 5'inci Tümenin zayiatının 30 civarında olduğunu ve muharebenin ayrıntılarını bildirmiştir[935].

26 Nisan 1916 tarihinde Ruslar 5'inci Tümenin sabah saatlerinde Şeyhcuma ile Ölek köyü arasında bulunan sağ kanadına 2-3 tabur kadar kuvvetle taarruza başlamıştır. Muharebe akşama kadar devam etmiş ve Rus birlikleri 300-400 metreye kadar 5'inci Tümen siperlerine ilerlemiştir. Ancak akşam üzeri topçu ve mitralyöz ateşleriyle Rusların taarruzu 800 metreye kadar geri püskürtülmüş ve Rus saldırısı sonuçsuz kalmıştır.

Ruslar, 26-27 Nisan gecesi Şatek kuzeyi mevkiinin 4 kilometre kadar doğusundaki 5'inci Tümen mevziilerine bir gece baskını yapmak istemiştir. Bu gece baskını da 5'inci Tümen tarafından geri püskürtülmüştür. Bu muharebelerden sonuç alamayan Ruslar birliklerini Kopik kasabası ve Perhant sırtlarına çekmiştir. Cephede bulunan Mustafa Kemal Paşa 27 Nisan 1916 tarihinde kolordu karargâhından bir grup subayı Güzeldere Vadisi'ni daha iyi savunabilmek için topları yerleştirebilecekleri ve Rusları en iyi ateş altına alınabilecek yerleri belirlemek üzere görevlendirmiş ve belirlenen yerleri derhal tahkimat yapılmasını 5'inci Tümene emretmiştir[936].

Ruslar, Diyarbakır istikametini ele geçirmek ve harekâtın devamını kolaylaştırmak için Bitlis bölgesindeki birliklerini takviye ederek şiddetli bir taarruza geçmişti. Güzeldere ile Bitlis Boğazı arasındaki bölgenin elde edilmesi durumunda daha sonraki harekâtlar için büyük avantaj sağlanacaktı. Bu nedenle Ruslar 5'inci Tümenin muharip mevcudundun iki katından fazla bir kuvvetle taarruz etmişlerdi.
5'inci Tümen Komutanı Albay Refet Bey 27 Nisan 1916 tarihindeki muharebelerin ertesi günü 16'ncı Kolordu'ya bir rapor göndermiştir. Raporunda Rusların bu taarruz girişimlerinde 100 ölü ve 200 yaralısının olduğunu, Tümenin ise 5 şehit ve 50 yaralısının bulunduğunu, Rusların tümen karşısında halen bir piyade ve bir süvari

[935] Erikan, a.g.e., s. 166.; "16'ncı Kolordu Komutanlığı ile 2'nci Ve 3'üncü Ordu Komutanlıkları ve 2'nci Mıntıka Komutanlığı Arasında Yapılan 25 Nisan 1916 Tarihli Yazışmalar", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 110.
[936]"16'ncı Kolordu Komutanlığı ile 2'nci ve 3'üncü ve 4'üncü Ordu Komutanlıklarına Gönderilen 27 Nisan 1916 tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 116.; Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 71.; Kıyamet Koptuğunda Hasan Cevdet Bey'in Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü, s. 92.; Erikan, a.g.e., s. 166.

alayı ile bir topçu bataryası ile toparlanmaya çalıştıklarını belirtmiştir. 14'üncü Alayın asker ve zabitanlarının yorgun ve zayıf kıtalarıyla çok fedakârca muharebe ettiklerini, vazifelerini layıkıyla yerine getirdiklerini, cepheyi denetleme maksadıyla geldikleri sırada bu muharebelerde yardım eden 16'ncı Kolordunun karargâh subaylarına teşekkür etmiştir[937].

30 Nisan 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa 2 ve 3'üncü Ordu Komutanlıklarına Rus 8'inci Alayından Tatar İsmail adında bir askerin silahıyla birlikte 14'üncü Alay bölgesinde teslim olduğunu bildirmiştir[938]. Teslim olan bu asker İzzettin Bey'in ve Hasan Cevdet Bey'in günlüklerine de konu olmuştur. Hasan Cevdet Bey günlüğüne bu askerin ifadesine göre 5'inci Tümen karşısında bir tümen Rus askerinin olduğunu, önceki muharebelerinde Rusların çok zayiat verdiğini ve iaşelerinin yeterli olmadığını, komutanıyla arasında geçen bir meseleden dolayı 6 sene askerliği uzayınca Türk askerlerine teslim olduğunu, ifadelerinde başka kayda değer bir şey olmadığını not etmiştir[939]. İzzettin Bey de askerin çok iyi Türkçe bildiğini, komutanı dinine küfredince onu öldürüp kaçtığını ifade etmiştir[940].

Nisan ayında yapılan muharebelerde Ruslar, Bitlis Boğazı istikametinde yaptıkları taarruzlarda başarılı olamamış, bu durum Ruslara karşın daha zayıf durumda olan 5'inci Tümene bağlı birliklerin moral ve motivasyonunu artırmıştır. Rus kuvvetleri ise geri çekildiği mevzilerde tahkimat yapmaya devam etmiştir. 13-30 Nisan 1916 tarihleri arasında 5'inci Tümen cephesinde bulunan Mustafa Kemal Paşa'da bu durumu tespit ettiğini bir raporla 2'nci Ordu ile 3'üncü Ordu Komutanlıklarına bildirmiştir. Raporunda 5'inci Tümeni 400-500 kişilik bir gönüllü milis kuvvetle takviye edeceğini, tümenin muharebe hazırlık seviyesini artırmak için bazı tedbirler aldığını, bu tedbirlerin 3-4 güne kadar tamamlanacağı, tümenin iaşe ve geri bölgesindeki aksayan hususlarla ilgili Bitlis Valisi ile görüşeceğini ifade etmiştir[941].

---

[937] "Bitlis Boğazı'nın Sağ Kanadına Yapılan Düşman Taarruzu Hakkında 5'inci Tümen Komutanlığı Tarafından 16'ncı Kolordu Komutanlığına Verilen 27 Nisan 1916 tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 120.

[938] "16'ncı Kolordu Komutanlığı tarafından 2'nci ve 3'üncü Ordu Komutanlıkları ve 2'nci Mıntıka Komutanlığına verilen 30 Nisan 1916 tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 128.

[939] Kıyamet Koptuğunda Hasan Cevdet Bey'in Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü, s. 93.

[940] Çalışlar, a.g.e., s. 207.

[941] "16'ncı Kolordu Komutanlığı tarafından 2'nci ve 3'üncü Ordu Komutanlıklarına gönderilen 29 Nisan 1916 tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 124.; "16'ncı Kolordu

4.1.2. 1916 Yılı Mayıs Ayı Muharebeleri

Nisan ayında yapılan muharebeler neticesinde Bitlis Boğazı'nı geçerek Diyarbakır istikametinde ilerleyemeyen Rusların hem Varto'dan hem de Bitlis bölgesinden Muş'a ve Kozma Gediklerine kuvvet kaydırdığı keşif kollarının verdiği raporlardan anlaşılmıştır. Ruslar bu istikametlerden Diyarbakır'a ulaşmayı amaçlamıştır[942]. Bu istediklerini gerçekleştirmek için de hızlı hareket ettikleri tespit edilmiştir. Bu arada Mayıs ayı başlarında bir Rus keşif birliğinin esir ettiği bir subayın üzerinden 2'nci Ordunun kuruluş, nakliyat ve harekât planları çıkmış ve esir subayın ifadeleri sayesinde önemli bilgiler edinen Ruslar, Türk birliklerini de parça parça yok etmeyi amaçlayan bir stratejiyi benimsemiştir[943]. 2'nci Ordunun yığınağının geciktiğini öğrenen Ruslar, Diyarbakır istikametini açmak ve stratejik noktaları almak için acele etmekteydiler[944]. Bu arada 8'inci Tümen de Kulp bölgesine gitmek üzere intikal halindeydi. 21 Nisan 1916 tarihinde Kulp Boğazı Şin mevkiine gelen 17'nci Alay ise önemli noktalara yerleşmekte, savunma mevzileri hazırlamakta ve muharebe hazırlıklarına devam etmekteydi.

3 Mayıs 1916 tarihinde 5'nci Tümen, Ruslar bulunduğu bölgede tahkimat yaptığı sırada onları topçu atışlarıyla taciz etmiştir. Aynı tarihte 5'inci Tümenin sol kanadına iki Rus eri iltica etmiştir. Bu askerlerden 8'inci Alay da görev yaptığı tespit edilen

---

Komutanlığı Tarafından 2'nci ve 3'üncü Ordu Komutanlıkları ve 2'nci Mıntıka Komutanlığına Verilen 30 Nisan 1916 tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 128.

942 "16'ncı Kolordu Komutanlığı tarafından 3'üncü Ordu Komutanlığına gönderilen 2 Mayıs 1916 tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 132.; ATASE Arşivi, Dos 4443, Kls. 60, Fih. 1-23, 1-25, 25-1, 25-2, 25-3, 25-4, 1-27, 1-29, 29-1, 1-30, 1-32.

943 Erikan, a.g.e., s. 167.; Maslofski eserinde esir olan bu subayın Kığı mıntıkasında kendi arzusuyla esir olduğunu, 2'nci Ordu karargahında Harekât Şube Müdürü olarak görev yaptığını, binbaşı rütbesinde ve önemli bilgiler verdiğini eserinde belirtmiştir. Maslofski, a.g.e., s. 440.; Selışık ise eserinde bu şekilde esir olan bir subayın olup olmadığı tam olarak tespit edilememişse de iddia edildiği gibi bir subay esir olmuş ise bu subayın kesin olarak 2'nci Ordu karargahından olmadığının tespit edildiğini belirtmiştir. Selışık, a.g.m., s. 5.; Süvari Teğmen Safiyuddin Efendi ise 18 Haziran 1916 tarihli günlüğüne Eşek Meydanından (Bingöl-Solhan yolu üzerindeki Şeref Meydanı) çıkıp ikinci mıntıkaya gittikleri esnada Erkan-ı Harp namzedi Arif Bey'in cephenin krokisini çizmek bahanesiyle yanlarından ayrılarak seyisiyle birlikte düşman mıntıkasına girdiğini, gece olduğu halde gelmediğini, sonra Arif Bey'i aramak için görevlendirildiğini, Melikan köyü ve Masalla Deresi'ne kadar gittiğini ama bulamadığını, seyisini bulduklarını, seyisi ise Arif Bey'in kendi isteğiyle Ruslara firar ettiğini düşündüğünü belirtmiştir. Sonraki zamanlarda ise Rus askerlerinden alınan esirlerin Arif Bey'i tanıdıklarını beyan etmeleriyle kendi isteğiyle Rus tarafına geçtiğinin anlaşıldığını ifade etmiştir. Bkz. Süvari Teğmen Safiyüddin Efendi'nin Çanakkale ve Kafkas Cephesi Harp Hatırası, s. 126. Bu olay her ne kadar Moslofski'nin belirtiği gibi Mayıs ayında olmasa da olay yeri ve subayın Erkan-ı Harp Karargahında görevli olması sebebiyle bahsedilen kişi olabileceği değerlendirilmiştir.

944 Belen, 1916 Yılı Hareketleri, s. 52.

askerin sorgusunda kendisinin 15 gün önce Tiflis'ten geldiği ve Ruslara sevgisi olmadığı gibi yemeklerini de beğenmediğinden iltica ettiği öğrenilmiştir. Bu asker, Bitlis bölgesinde 6, 7 ve 8'inci Alaylarla iki Ermeni Taburu ve bir Kazak Süvari Bölüğü bulunduğunu ifade etmiş, Muş'taki birlikler hakkında malumatı olmadığını bildirmiştir[945].

Ruslar, Bitlis ve Varto'dan getirdikleri takviye birliklerle beraber Kozma Gediği'nde 17'nci Alaya karşı 6 Mayıs 1916 saat 03.00'te taarruza başlamıştır[946]. Rusların 17'nci Alay karşısındaki kuvveti 5 piyade taburu, 1 makineli tüfek bölüğü, süvari bölüğü ve Ermeni çetelerinden oluşmaktaydı[947]. Sabahın erken saatlerinde Rusların baskını ile harekete geçen 17'nci Alay Komutanı Binbaşı Reşat Bey, tabur komutanlarını toplayarak 3'üncü Taburun ilk kademede hareket edeceğini ve 1'inci taburla takviye edileceğini, 2'nci Taburun da emir verildiğinde hemen Kozma Dağı'na girmeye hazır bekleyeceğini bildirmiştir. Kuvvet bakımından üstün olan Ruslar karşısında en önde savunma yapan 3'üncü Taburun takviye istemesi üzerine 1'inci Taburda cepheye gönderilmiş ve arkasından da 2'nci Tabur hazırlanmıştır[948]. Savunma mevzilerini önceden daha çok sarp ve dik yamaçlarda hazırlayan 17'nci Alaya karşı Ruslar toplarını çok iyi kullanamamıştır[949]. 17'nci Alayın mitralyözleri katırlarla taşınmış ve çok iyi iş görmüştür. Hâkim tepelere yerleşen ve durum üstünlüğünü yakalayan 17'nci Alay, Ruslara ağır zayiat verdirmeye başlamıştır. Muharebeler akşam saat 18.00'a kadar sürmüştür. Ağır kayıplar veren Ruslar geriye çekilmeye başlamıştır[950]. Geri çekilirken yaralılarını da yanlarında götürmeyi başaran Ruslar geride çok az yaralı ve esir bırakmıştır. Bıraktıkları esirlerin ilk ifadeleri alındıktan sonra onlar 16'ncı Kolordu Komutanlığı esir toplama yerine gönderilmiştir. 17'nci Alayın bu muharebede zayiatı 69 şehit, 105 yaralı, 70 kayıp olmuştur[951]. Bu muharebelerde Ruslardan 5 Adet Mitralyöz ele geçirilmiştir[952].

---

[945] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 79.
[946] Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 219.
[947] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 72.
[948] Akşit, a.g.e., s. 385.
[949] Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 220.
[950] Erginsoy, a.g.e., s. 172.
[951] Şehit sayısını MSB'lığı Kafkas Cephesi'nde 6 Mayıs 1916 Kozma Dağı mevkiinde muharebelerde 17'nci Alay şehit listesinden aktaran Akşit, a.g.e., s. 38.; Şehit sayısı Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II'ye göre 52'dir.
[952] "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (12 Mayıs 1916), 1.

17'nci Alay, çatışmaların ardından Rusların muhtemel taarruzu için tekrar toparlanmaya ve teşkilatlanmaya başlamıştır.

Mustafa Kemal Paşa muharebelerden sonra Şin'de bulunan Kulp Mıntıka Komutanlığına hitaben gönderdiği yazıda, Rusların yaptığı taarruzlara cesaret ve fedakârca karşı koymalarından ve Ruslara önemli derecede zayiat verdirmelerinden dolayı askerlerini tebrik etmiştir. Halen devam eden hafif dereceli taarruzların da geri püskürtüleceğinden emin olduğunu, Rus birliklerini tespit edebilmek için yaralı ve ölü ele geçirilenlerin üzerlerindeki evrak ve elbiselerindeki apoletlerinin alınmasını emretmiştir[953].

Rusların Kozma Gediği'nden Diyarbakır istikametini açarak ilerlemek istemesinin çok kuvvetli bir ihtimal olduğunu Mustafa Kemal Paşa, Diyarbakır'a gelir gelmez tespit etmişti. 30 ve 31 Mart 1916 tarihlerinde ısrarla 2'nci ve 3'üncü Ordu Komutanlıklarına ayrı ayrı bu durumu engellemek için bu bölgenin en azından bir piyade taburu ile kapatılmasının çok önemli olduğunu, bu bölgenin sadece gönüllü milislere bırakılamayacağını bildirmiştir[954]. Bu tespit kabul görmüş olmalı ki 17'nci Alay 16'ncı Kolordu emrine verilmiştir. 17'nci Alayın Diyarbakır'a ulaşmasından sonra da Mustafa Kemal Paşa savunacakları yerin önemini anlatarak derhal onları Şin mevkiine göndermiştir. Kozma Gediği'nin önemini 3'üncü Ordu Komutanlığına anlatmış, Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın 2 Mayıs 1916 tarihinde Bitlis bölgesinde yapacağı denetlemelere katılmamak için izin istemiş ve Kozma Gediği'ndeki birliklerin durumunu görmek için bizzat cepheye gitmiştir. Askeri coğrafyayı çok iyi analiz edebilen, kendi birliklerini tanıyan, düşmanın nasıl bir harekât yapabileceğini düşünerek hareket eden ve ona göre de kendi hareket tarzlarını belirleyebilen Mustafa Kemal Paşa, müthiş öngörüsü sayesinde Çanakkale Cephesi'nde nasıl Sazlıdere[955] mevkiinde ısrarcı oldu ve haklı çıktıysa aynı durumun

[953] "16'ncı Kolordu Komutanlığı Tarafından Kulp Mıntıka Komutanlığına Verilen 6 Mayıs 1916 Tarihli Emri", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 139.
[954] ATASE Arşivi, Dos 4466, Kls. H-14, Fih. 1-10, 1-11.; "Birliklerinin Durumu Hakkında 16'ncı Kolordu Komutanlığı Tarafından 3'üncü Ordu Komutanlığına Verilen 30 Mart 1916 Tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 29.
[955] Çanakkale Cephesi'nde 1915 Mayıs sonunda birliklerin sorumluluk alanları yeniden belirlenirken Albay Mustafa Kemal Bey, düşmanın Sazlıdere mevkiinden ilerleyip Conkbayırı ve Kocaçimentepe'ye taarruz edebileceğini, bu mevkinin birliklerin ara hattı olamayacağını, stratejik bir nokta olduğunu Haziran ayında birkaç kez Esat Paşa'ya belirtmiştir. Bunun üzerine tartışmalar

Kozma Gediği'nde yaşandığı ifade edilebilir. Bu iki müthiş öngörünün Mustafa Kemal Paşa'nın taktik seviyede harp coğrafyasını nasıl analiz edebildiğini göstermesi bakımından iki güzel örnek olduğunu söylemek mümkündür.

Mustafa Kemal Paşa'nın coğrafi deneyimi neticesinde kazandığı niteliklerin arasında etkili karar verme özelliğinin önemli ve göze çarpan bir husus olduğu söylenebilir[956]. Edirne'de iken kaleme aldığı *"Taktik Meselenin Çözümü ve Emirlerin Yazılmasına İlişkin Öğütler"* adlı eserinde, harekât alanının çok iyi etüt edilmesi gerektiğini vurgularken Çanakkale Muharebeleri sırasında edindiği bir askeri coğrafya tecrübesini de şu şekilde örnek vermiştir[957]:

> *"Araziye gelince; araziye her zaman gerçek değerini vermek gereklidir. Arazinin, düşmanın hedeflerini sınırladığını kabul etmektense aksine düşmanın arazinin olanaklarından yararlanmasına ve zorluklarını yenerek amacını gerçekleştirmesine yardımcı olacağını kabul etmek lazımdır. Kocaçimen silsilesinin denize bakan yalçın kayalı yamaçlarında dökülen kanları hatırlamak, bu gerçeği kabul etmek için yeterlidir. Bir de kararlarımızda, mevzilere kayıtsız şartsız bağlı olmamalıyız. Sırf topoğrafya şartları uygun olduğu için bir mevziiyi seçmek ve orada, belirsiz bir şekilde düşmanı beklemek hiçbir zaman doğru değildir."*

Mustafa Kemal Paşa'nın 6 Mayıs 1916 tarihinde Rusların Kozma Gediği'ne yaptığı taarruz hakkındaki değerlendirmesi ise şöyledir: Rusların Nisan ayı içerisinde Bitlis Boğazı'na yaptıkları taarruzların başarısızlıkla sonuçlanması üzerine, faaliyetlerini Kulp Boğazı'na çevirdiklerinin anlaşıldığını ve hatta esirlerin ifadesi göre 6'ncı Tümen birliklerinden bir kısım kuvvetin buraya geldiği tespit edilmiştir. Muş bölgesinin yeni birliklerle takviye edilmesiyle birlikte düşmanın Muş Ovası'na ve Kulp Boğazı'na hâkim olan Kortik, Laçikan Dağları'yla Kozma Tepelerini ele geçirmek ve bu suretle Kulp Geçidi'ni kapamak amacıyla taarruz edecekleri ihtimali

---

yaşanmış ve Esat Paşa, Erkan-ı Harp Reisi Fahrettin (Altay) Bey ve Albay Mustafa Kemal Bey beraber arazi üzerinde durumu incelemiştir. Esat Paşa ve Fahrettin Bey bu görüşe katılmamış ancak Mustafa Kemal Bey ısrarcı olmuştur. 6 Ağustos 1915 tarihinde gece saatlerinde düşman Sazlıdere'den tırmanarak Türk birliklerine baskın yapmış ve Conkbayırı'na tırmanmıştır. Conkbayırı neredeyse düşmek üzereyken bir gün önce Anafartalar Grup Komutanı olan Albay Mustafa Kemal Bey, 10 Ağustos 1915 tarihinde tepeyi yeniden ele geçirmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Kemal, Anafartalar Muharebelerine Ait Tarihçe, s. 5-11.

[956]Özgür Körpe, *Türk Stratejik Kültüründe Süreklilik ve İnce Ayar: Erken Cumhuriyet Dönemi Üzerinde Bir Modelleme*, Yıldız Teknik üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2019, s. 148.

[957] Kemal, Taktik Meselesinin Çözümü ve Emirlerin Yazılmasına İlişkin Öğütler, s. 8.

oluşmuştur. Rusların bu taarruzlarının amacının ise Kulp Boğazı'nı kapatmakla beraber bu cephenin yeni kuvvetlerle ne dereceye kadar takviye edildiğini anlamaktan ibarettir[958].

Mustafa Kemal Paşa, Rusların takviye kuvvet almaya devam ettiğini ve ileride daha büyük kuvvetlerle taarruz edeceklerini değerlendirdiğinden 10 Mayıs 1916 tarihli 5 Numaralı Kolordu Emrini yazarak birliklerine göndermiştir. Emirde:

- Rusların Bitlis'ten getirdiği 5'inci Avcı Alayı ile Kızılağaç mevkiindeki kuvvetlerini takviye ettiği, 6 Mayıs 1916'da Kulp cephesinde meydana gelen muharebe sonunda ilave başka kuvvetlerinin de Muş'a gelmekte olduğu,
- 8'inci Tümenin birliklerinden 23'üncü Alayın Diyarbakır'da toplanmakta olduğu ve 24'üncü Alayın da Diyarbakır istikametinde intikaline devam ettiği,
- 17'nci Alayında 8'inci Tümenin emir komutasında hareket edeceğini,
- 8'inci Tümen Muş'tan Kulp'a gelen bütün istikametleri kapatacak ve bu istikametler üzerindeki geçitleri elde bulundurarak Rusların bu bölgeden ilerlemesini kesinlikle önleyeceğini,
- Şin mevkiinin güneyinde bulunan Tarkoş Gediği'nin her türlü ihtimallere karşı yedek olarak tahkim edilmesi büyük önem taşıdığından cephelerde tahkimatın tamamlanmasının ardından burasının da tahkiminin yapılmasının gerektiği,
- 8'inci Tümen Komutanı Nuri Bey'in Şin'e geldiğinde Kulp bölgesinin emir ve komutasına aynı esas ve usullerle devam edeceğini belirtmiştir[959].

16'ncı Kolordu Komutanlığı emrine girecek birlikler cephelerine ulaştıkça 11 Mayıs 1916 tarihi itibariyle 16'ncı Kolordunun cephesi, Botan Çayı ile Oğnut-Karir-Eskiçimen-Ilıcan-Havnis hattı arasındaki bölgede cephesi üç kısma ayrılmıştır. Bu kısımlar ve karşısındaki Rus kuvvetleri şunlardır[960]

[958] "6 Mayıs 1916 Tarihinde Kulp Mıntıkasında Gerçekleşen Düşman Taarruzu Hakkında 16'ncı Kolordu Komutanlığının Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 134.
[959] Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt 2 (1915-1919), s. 42.
[960] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4440, Dos. 47, Fih. 8.; "16'ncı Kolordu Komutanlığı Tarafından 6'ncı Ordu Komutanlığına Verilen 11 Mayıs 1916 Tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 144.; Feridun, a.g.e., s. 214.

5'inci Tümen Bölgesi: Siirt'in doğusunda Botan Çayı ile Sason bölgesindeki Talori Suyu arasından ibaret olan bu bölgenin Hizan kuzeyinde Van Güney Müfrezesi[961] bulunmaktadır. Bitlis Boğazı'nın iki tarafında olacak şekilde 5'inci Tümen birlikleri konuşlanmıştır. Bu birlikler, sağ kanadıyla Şeyh Cuma'nın yaklaşık 4 km kuzeyinde, Kavak Tepe ve Duhan'da Berane sırtları ve sol kanadıyla Bitlis Çayı Batısındaki Kambos Dağı'nda konuşlanmıştır. 5'inci Tümenin sol kanadıyla Talori Suyu arasındaki bölge dâhil Mutki çevresinde Mutki Milisleri, Sason civarında ise Bitlis Jandarma Taburu ve Sason Milisleri bulunmaktadır.

Kulp Bölgesi: 17'nci Piyade Alayı ile Kulp Müfrezesi[962], Talori Suyu ile Murat Nehri'nin sağ kısmındaki Muş-Genç şosesi arasındaki kısımda ve Kozma Gediği'nin kuzeyindeki sırtlarda bulunmaktadır. Diyarbakır'da toplanmasını tamamlamasının ardından Kulp istikametinde intikal halinde olan 8'inci Tümenin 23'üncü Alayının iki taburu Kulp'a varmış ve diğer kısımları henüz Diyarbakır'dadır.

Çapakçur Bölgesi: Muş-Genç yolu ile Oğnut-Karir Dağı-Bilican hattı arasındaki bölgede Çapakçur Müfrezesi[963], Genç, Siği ve Masalla Müfrezesi olarak üç birlik halinde ve bu bölgeyi kontrol altında tutmaktadır. 16'ncı Kolordu Komutanlığı karşısındaki Rus birlikleri ise şu şekildeydi:

Van Güney Müfrezesi karşısında bir Ermeni Taburu iki süvari bölüğü ve iki makineli tüfekten ibaret Rus birlikleri bulunmaktaydı. Müfreze Karasu mevkii kuzey bölgesinde keşif kollarıyla temas halindeydi. 5'inci Tümen karşısında Koltik köyünün doğu ve batı yamaçlarıyla, Perhant köyünün güneyindeki Nabat Dağları'nı ileri birlikleriyle işgal eden Bitlis civarındaki Rus kuvveti yaklaşık olarak üç piyade ve bir süvari alayı ile 12 toptan ibarettir. Mutki ve Sason Müfrezeleri karşısında sayıları tespit edilemeyen Ermeni çetelerinden ibaret kuvvetler ise ara sıra faaliyet göstermiştir. Kulp Müfrezesi karşısında Kızılağaç civarındaki Rusların kuvveti biri Ermeni taburu olmak üzere altı piyade taburu, iki süvari bölüğü ve altı toptan

[961] Van Gölü Güney Müfrezesi; 100 mevcutlu bir tabur ve 300 milis ile üç toptan ibarettir.
[962] Kulp Müfrezesinin mevcudu 800 militir. Bkz. Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 79.
[963] Çapakçur Müfrezesi ise Muş Seyyar Jandarma Taburu, bir piyade bölüğü, Muş Talimgâh Birliği, Kulp Milisleri, Genç Milis Kuvvetleri ve iki dağ topundan ibarettir. Mevcudu 1900 asker ve 650 gönüllü milisden oluşmuştur. Bkz. Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 79.

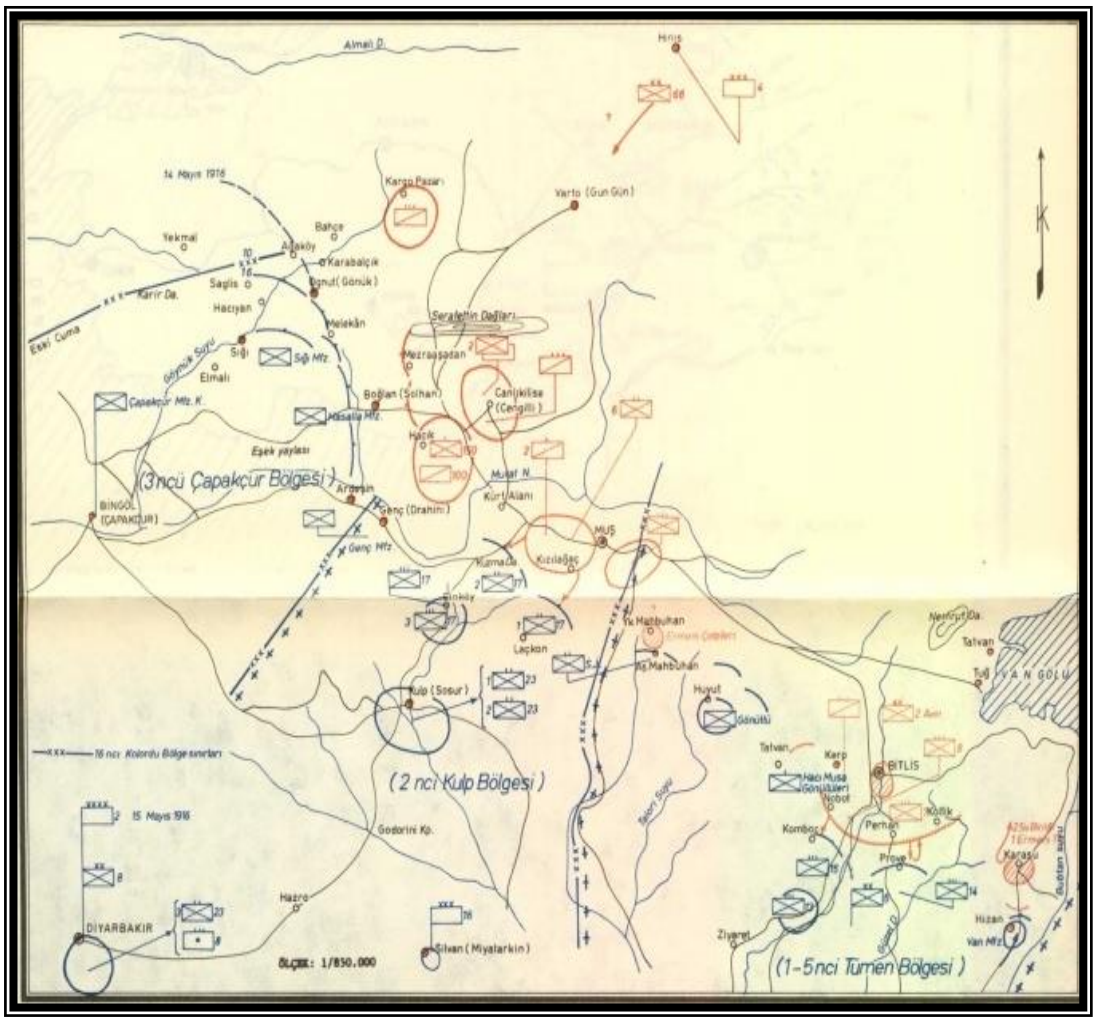
ibarettir. Çapakçur Müfrezesi karşısında ise Şerafettin Dağları'na kadar olan bölgede Rusların kuvveti iki Drojen Taburu ve bir süvari alayından ibarettir.

Kulp mıntıkasına ulaşan 8'inci Tümen Komutanı Nuri Bey 16'ncı Kolordu Komutanlığına, 14 Mayıs tarihinde Sason Mıntıkasına keşfe gönderilen bir keşif kolunun Ak Manastır mevkiinde bir tabur kuvvetinde Rus birliğini tespit ettiğini haber vermiştir[964]. Ayrıca keşif kolları ve süvariler tarafından yapılan taarruzlarda 5 Rus askerinin esir alındığı, esirlerin ifadelerinden bazı Rus birliklerinin gerideki birliklerle yer değiştirdiğini bildirdiklerini ancak bu birliklerin numarası tespit edilememiş olsa da tabur büyüklüğünde değişim yapıldığının tahmin edildiğini bildirmiştir[965].

15-17 Mayıs 1916 tarihlerinde Ruslar, Çapakçur Boğazı'na bir süvari alayı ve bir piyade taburu kadar kuvvetiyle taarruz etmiştir. Taarruzlar Çapakçur Müfreze birlikleri tarafından ağır kayıp verdirilerek geri püskürtülmüş, 13 Rus askeri esir alınmış, çok miktarda silah ve mühimmatında ele geçirilmiştir[966].

[964] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4440, Dos. 58, Fih. 1-1.
[965] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4440, Dos. 60, Fih. 1-35,1-35a.
[966] BOA, DH. ŞFR., 520-19.; "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (19 Mayıs 1916), 1.

Görsel 3.5:16'ncı Kolordu Komutanlığının 5 numaralı Kolordu Emri Gereği Ayırdığı Cepheler ve Cephelerdeki Birliklerin Durumu[967]

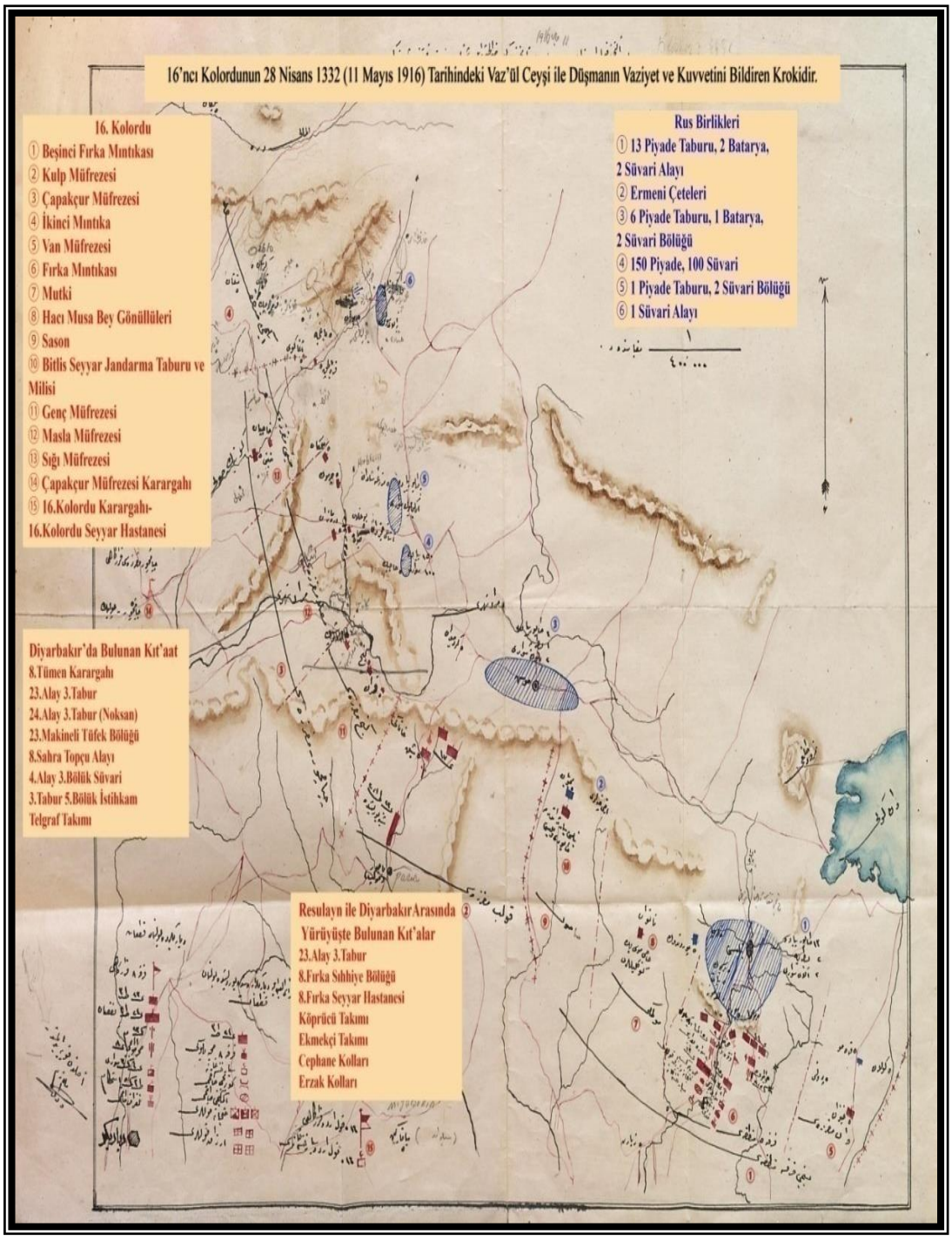

16'ncı Kolordu Komutanlığı cephesinin karşısındaki tüm Rus Birlikleri 4'üncü Kafkas Kolordusuna bağlı 5, 6, 7 ve 8'inci Alaylardan oluşan 2'nci Kafkas Avcı Tümeniyle, 1, 5 ve 119'uncu Sibirya Ermeni Taburu, 534 numaralı Drojen Taburu ve numarası tespit edilmeyen iki taburdan ibarettir. Bu birlikler toplam olarak 22 piyade taburu ve 2'nci Kafkas Süvari Tümenine mensup oldukları değerlendirilen 4'üncü ve 5'inci Süvari Alayı ve 18 toptan oluşmuştur. Rus 4'üncü Kolordu Karargâhı Hınıs'ta, 2'nci Kafkas Avcı Piyade Tümeni Karargâhı Bitlis'te konuşlanmıştır. 4'üncü Kolordunun 66'ncı İhtiyat Tümeninin de Gümgüm ve Hınıs tarafından intikal halinde olduğu değerlendirilmiştir. 6 Mayıs 1916 tarihindeki muhaberelerde ele

[967] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, Kroki-12.

geçirilen bir Rus esir, Muş'ta daha iki piyade alayının bulunduğunu, geceleri Muş doğusundaki boğazlarda ordugâh ışıkları görüldüğünü söylemiştir[968].

Görsel 3.6: 16'ncı Kolordu Komutanlığının ve Karşısındaki Rus Birliklerinin 11 Mayıs 1916 Tarihindeki Durumu[969]

[968]Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 76.
[969] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4440, Dos. 47, Fih. 8. Krokinin daha iyi anlaşılabilmesi için tarafımızdan birliklerin Türkçe ismi ve bulundukları mevkiiler belirtilmiştir.

20 Mayıs 1916 tarihinde 150-200 kadar süvari birliğinin Erzurum'dan Mamahatun bölgesine geldiği tespit edilmiştir. Yaklaşık 300 kişi kadar bir Rus atlı birliği Değirmenler istikametinde görülmüştür. Keşif kollarının Rus 264'üncü Alay 1'nci Tabura mensup ele geçirdiği esirlerden 20 gün önce 3 Rus alayının bölgeye takviyeye gelmeye başladığını, 3 bölüğünün de Hınıs'a ulaştığının bilgisinin alındığı 16'ncı Kolordu Komutanlığına bildirilmiştir[970].

Rusların ordugâhları kolordunun topçu birlikleri tarafından zaman zaman ateş altına alınmış, keşif kolları arasında çatışmalar yaşanmıştır[971]. Bu raporlardan Rusların, Kozma Gediği ve Muş istikametlerindeki birliklerini takviye etmeye devam ettiği ve bu bölgede yine bir taarruz harekâtı hazırlığında olduğu anlaşılmaktadır.

Elazığ Valisi tarafından Dâhiliye Nezaretine 25 Mayıs 1916 tarihinde Elazığ'a ulaşan bazı sığınmacılardan Rusların, birliklerini takviye amacıyla Bitlis ve Muş bölgesinde intikal halinde oldukları, geçtikleri köylerde kadınları ve çocukları katlettikleri birçok kötü muamelelerde bulundukları bildirilmiştir[972].

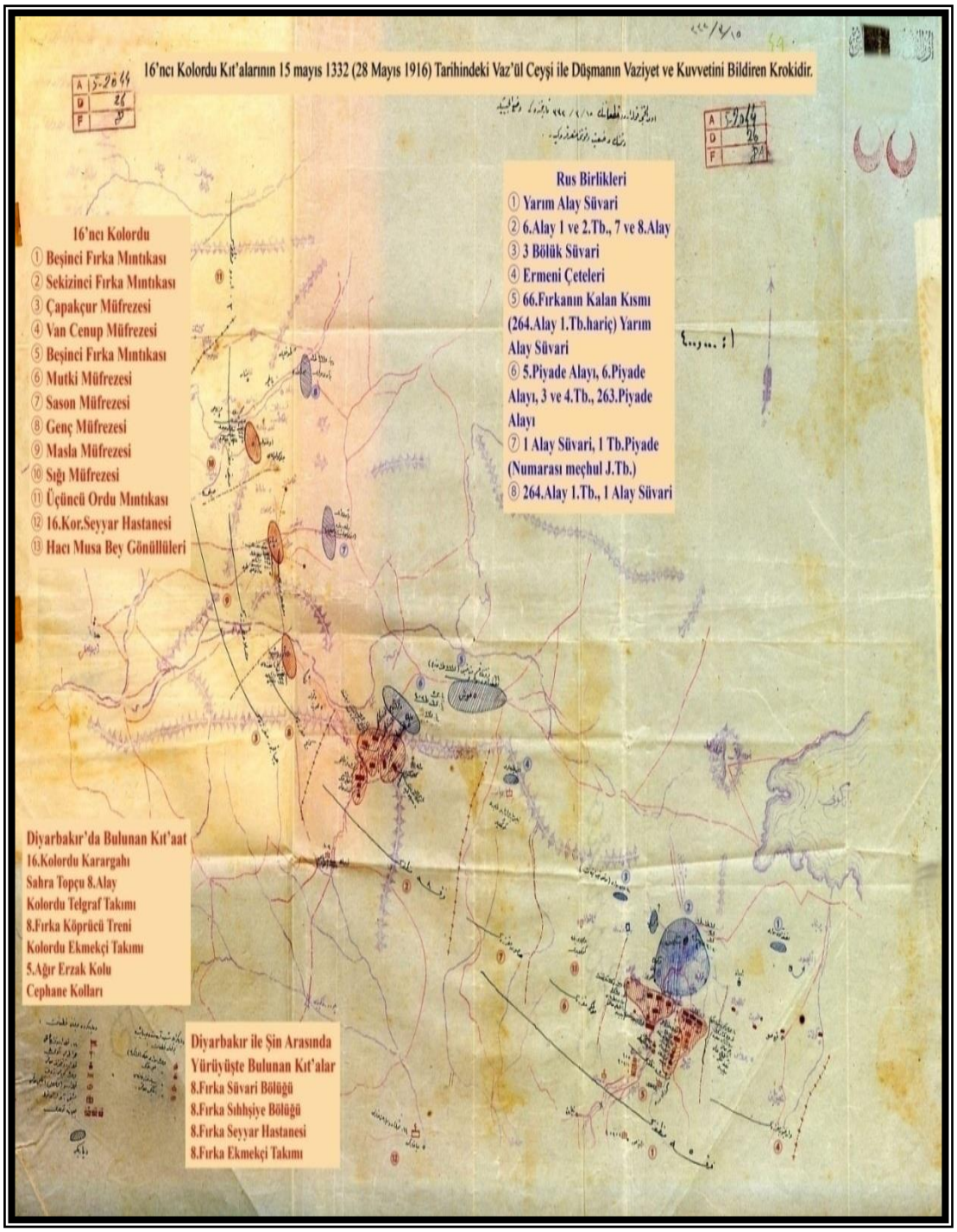
27 Mayıs 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, Kolordu cephelerinin durumunu içeren bir raporu 2'nci Ordu Komutanlığına göndermiştir[973]. Raporunda:

- Bitlis'in meydanında bir tabur kadar Rus piyade birliğinin içtima ederek resmi geçit töreni yaptığını, tabur komutanının teftişinin ardından bunlardan 2 piyade bölüğünün Koltik civarına, 1 piyade takımının da Hürmüz bölgesine geldiklerinin 5'inci Tümenin keşif kolları tarafından tespit edildiğini,
- Van Güney Müfrezesinden çıkarılan keşif kolları ise Rus keşif kolları arasında 25 Mayıs 1916 tarihinde ufak çaplı çatışmalar yaşandığını,
- 8'inci Tümen bölgesinde Rusların Kortik Dağları ile Kızılağaç ve Kürt Meydanı ilerisindeki hatta tahkimat yaptığını,
- Çapakçur Müfrezesi bölgesinde ise Oğnut'tan çıkarılan keşif kollarının 1 bölük Rus süvari birliğinin Boran köyünde çadırlarda bulunduğunu, Masla

[970] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4443, Dos. 60, Fih. 42, 42-1, 42-2.
[971] "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (20 Mayıs 1916), 1.; "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam* (25 Mayıs 1916), 1.; "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (29 Mayıs 1916), 1.
[972] BOA, DH. ŞFR., 520-94.
[973]"16'ncı Kolordu Komutanlığı Tarafından 2'nci Ordu Komutanlığına Gönderilen 27 Mayıs 1916 Tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 157.

mıntıkasından çıkarılan keşif kollarının ise 2 Piyade Takımı kadar Aşağı Kırvaz[974]'dan Boğlan'a gidip geldiğini bildirmiştir.

Görsel 3.7: 16'ncı Kolordu Komutanlığının Rus Birliklerinin 28 Mayıs 1916 Tarihindeki Durumu[975]

[974] Bingöl ilinin Solhan ilçesinin kuzeydoğusunda yer alır.
[975] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4440, Dos. 47, Fih. 1-8a. Krokinin daha iyi anlaşılabilmesi için tarafımızdan birliklerin Türkçe ismi ve nerede oldukları yazılmıştır

Mayıs ayı sonunda 8'inci Tümen birliklerinin büyük kısmı görev yerlerine ulaşmıştır. 8'inci Tümenin cepheye gelmekte olan birliklerinden 24'üncü Alay, 23 Mayıs 1916 tarihinde tümenine katılmak etmek üzere Hazro ve Kulp üzerinden Şin köyü istikametinde hareket etmiştir. 8'inci Topçu Alayı ile erzak ve cephane kolları (3'üncü Dağ Topçu Taburu hariç) ve köprücü treni 8'inci Tümene bağlı olarak Topçu Alay Komutanın emrinde olmak üzere kolordu bölgesinde kalmıştır. Mevcut kuvvetlerle 16'ncı Kolordu Komutanlığının durumu ise şu şekilde olmuştur[976]:

5'inci Tümen Bölgesinde, Tümen sağ kanadı Güzeldere'nin doğusundaki Hor köyünden başlamak üzere Yako köyü güneyindeki sırtlar dâhil olmak üzere cephe uzunluğu takriben 10 km dir. Bu bölgede 14'üncü Alay, bir makineli tüfek bölüğü, Siirt Seyyar Jandarma Taburu, iki dağ bataryası, istihkâm, sıhhiye, ekmekçi takımları ile 375 gönüllü milis bulunmaktadır. Tümen sol kanadı ise Yako köyü sırtlarının batısından Kambos Dağı'nın batısına kadar uzanmakta cephe takriben 8 km uzunluktadır. Bu bölgede 15'inci Alay, iki makineli tüfek ve bir dağ bataryası, bir seri ateşli sahra topçu takımı bulunmaktadır. Tümen karargâhı, ağır makineli tüfek ve bir süvari bölüğü, 300 aşiret gönülleriyle istihkâm ve sıhhiye takımları Duhan'da konuşlanmıştır.

13'üncü Alay toplu olarak Fettah Deresi bölgesinde, Van Güney Müfrezesi ise Külat Karasu hattındadır. Hacı Musa Gönüllüleri Siyut ve Dekre köylerinde, Mutki ve Mahbuban civarında 1.100 civarında gönüllü milislerden oluşmaktadır. Sason Müfrezesi ise 55 Jandarma ve 450 gönüllü milis ile birlikte Sason bölgesindedir.

8'inci Tümen Bölgesi sorumluluk alanı iki kısma ayrılmıştır. Biri Kortik bölgesi 23'üncü Alayın sorumluluğuna verilmiştir. 23'üncü Alayın karargâhı Şin köyünün 3 km doğusunda konuşlanmıştır.1'inci Taburu, Kortik cephesine karşı olup bu taburun üç bölüğüne ileri karakol görevi verilmiştir. 3'üncü Taburu ise Alay Karargâhının 200 mt kadar batısında yer almıştır. Bu taburdan bir bölük ile 150 gönüllü milis Alay Karargâhı civarında ihtiyat olarak kalmıştır.

[976] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 81.; ATASE Arşivi, BDH Kls. 4440, Dos. 47, Fih. 1-8a.

Diğer sorumluluk alanı ise Kozma Dağı bölgesi 17'nci Alaya verilmiş ve Ziyaret Tepesi, 23'üncü Alaya ait olmak üzere ara hattı olarak belirlenmiştir.17'nci Alayın 1'inci Taburu, Kozma Dağı'nın tepeler hattı orta bölgesi gerisinde konuşlanmıştır. Bölükleri ise emniyeti sağlamak için Kozma Dağı geçitlerinde mevzilenmiştir. 2'nci ve 3'üncü Taburları Alay karargâhı ile beraber bulunmaktadır. Alay Karargâhı Kozma Geçidi'nin 1,5 km güneyinde bulunmaktadır. 8'inci Tümen Karargâhı ise Şin köyündedir. 8'inci Tümenin Sahra bataryaları intikal halindedir.

31 Mayıs 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa 2'nci Ordu Komutanlığı ve 2'nci Mıntıka Komutanlığına cephelerin durumu ile ilgili bir rapor göndermiştir[977]. Raporunda;

- 5'inci Tümen Komutanlığı topçularının Kambos Dağı ve Merkük bölgesinde ateşleriyle ordugâh kuran 1 Rus bölüğüne ateş açtığını, Rus birliklerinin dağıldığını, ancak Rusların Perhant sırtlarında tahkimat yaptığını,
- Van Güney Müfrezesinin keşif kolunun Hankis köyü civarında Rus keşif koluyla tesadüfen karşılaştığı ve 2 saat çatışma sonrasında 4 Rus askerinin zayiat verdilerek geri çekildiğini,
- 8'inci Tümen cephesinde Kızılağaç köyünün doğusunda bir Rus taburunun büyük bir komutan tarafından denetlendiğini, Rusların Kızılmanastır'ın doğusundaki Kortik sırtlarında ve İsmailağa Kayalığı'nda tahkimat yaptığını,
- Çapakçur Müfrezesi cephesinde Masla mıntıkasında çıkarılan keşif kolları Aşağı Kırvaz civarında Rus keşif kollarıyla tesadüfen karşılaşmaları üzerine yapılan muharebelerde 10 ölü ve 20 yaralı ele geçirildiğini, Rus keşif kolları Çanlımanastır istikametinde geri çekildiğini, birliklerin zayiatının olmadığını belirtmiştir.

4.1.3. 1916 Yılı Haziran Ayı Muharebeleri

Rusların 6 Mayıs 1916 tarihinde Kozma Gediği'ne yaptığı başarısız taarruzlarından sonra Mayıs ayı boyunca kademeli olarak bölgedeki birliklerini takviye ettikleri, özellikle Muş bölgesine daha önem verdikleri, bulundukları yerlerde tahkimat yaptıkları gözlemlenmiştir. Bitlis'te 5'inci Tümen cephesinde ise Rus birliklerinde

[977]"16'ncı Kolordu Komutanlığı Tarafından 2'nci Ordu ve 2'nci Mıntıka Komutanlığına Gönderilen 31 Mayıs 1916 Tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 162.

hareketlilik görünse de asıl taarruz istikametinin Muş bölgesi olacağı anlaşılmıştır. 16'ncı Kolordu Komutanlığı da cephelerde keşif kolları faaliyetleri ve zaman zaman yapılan karşı taarruzlarla Rusların durumunu anlamaya çalışmıştır.

30 Mayıs-1 Haziran tarihlerinde 16'ncı Kolordu Komutanlığı sorumluluk alanının sol tarafında bulunan ikinci mıntıkada gerçekleştirilen taarruzlarla Ruslar 30 km geriye püskürtülmüştür[978]. 14'üncü Kafkas Avcı Alayı, bir süvari alayı ve bir topçu bataryası ile Mamahatun sırtlarında bulunan 1 süvari alayı ile 2 piyade taburu geride birçok malzeme ve birkaç esir bırakarak çekilmişler Mamahatun Türk birlikleri tarafından ele geçirilmiştir[979]. Bu muharebelerde Ruslar geride 400 ölü, 15 yaralı, 70'e yakın esir[980], 2 seri cebel topu ve çeşitli malzemeleri bırakmışlardır. Rusların zabitan zayiatı da çok olmuştur[981]. Rus birliklerinin Kafkas Cephesi'nde zayiatlarının artması üzerine Rusya'daki gazetelerde bu durumun bir vahamet olduğu yönünde haberler çıkmıştır[982].

Mustafa Kemal Paşa Mayıs ayı sonları ve Haziran ayı başlarında Rus birliklerinde yaşanan bu hareketliliğin sebebinin Çapakçur ve Kulp üzerine yeni bir taarruz harekâtı yapılması için olduğunu değerlendirmiştir. Bu nedenle birliklerine muharebe hazırlıklarının artırılması emrini vermiştir. Başkomutanlıktan da Kafkas Cephesi'ndeki birliklere Rusların karşı taarruzlarını düşünerek tedbirli hareket edilmesi ve münferit bir yenilgi yaşanmaması gerektiği, Rusların Kafkas Cephesi'nde bulundurduğu tespit edilen birliklerinden başka birlikleri de olabileceğinin değerlendirildiği bildirilmiştir. Özellikle Rusların 2'nci Ordu harekâtı başlamadan önce kuvvetli birliklerle karşı taarruz yapması mümkün olduğundan,

---

[978] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4443, Dos. 60, Fih. 54.
[979] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4443, Dos. 60, Fih. 56, 57.
[980]Cephelerdeki en çok karşılaşılan muharebelerden biri keşif kollarının gündüz ve gece yaptıkları baskın şeklindeki taarruzlar olmuştur. Bu baskın ve pusu faaliyetlerinde can kayıpları ve esir alma olayları yaşanmıştır. Türk Ordusu esir aldığında esirlerin elleri bağlanarak taburlar arasından özellikle geçirmiş ve Rus askerini görmeyen Mehmetçik kalmaması istenmiştir. Bu sayede sefalet içinde, korkmuş esirleri gören Türk askerlerin Ruslardan korkmaması ve onları gözlerinde büyütülmemesi amaçlanmıştır. Erginsoy, a.g.e., s. 174.; Akşit, a.g.e., s. 400.
[981] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4443, Dos. 60, Fih. 60, 61.; "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (5 Haziran 1916), 1.
[982] "Rusların Zaiyatı Vahimesi" başlıklı haber (Kopenhag, Petesburg'dan gelen haberlere göre Çar'ın sarayında konuşulanlar haber yapılmıştır), *Tercüman-ı Hakikat*, (16 Haziran 1916), 1.

birliklerin cephesini taarruzla ileri götürmeyi değil, bulundukları yerlerde cephelerinin tahkim edilmesi emredilmiştir[983].

5 Haziran 1916 tarihinde 5'inci Tümen ve Çapakçur Müfrezesi ile Van Güney Müfrezesinin durumunda bir değişiklik olmamış ancak 8'inci Tümenin birliklerinin intikal halinde olan kısımları yeni görev yerlerine ulaşmıştır. İntikal sonrasında 8'inci Tümen cephesindeki durum şu şekilde olmuştur: Cephenin sağ tarafında 17'nci Alay, sol tarafında 23'üncü Alay birinci hat birlikleri olarak konuşlanmış, 24'üncü Alay, Şin köyü civarında ihtiyat olarak görevlendirilmiştir. 23'üncü Alayın bir taburu Kortik Dağı'nda, Kulp istikametindeki yoların gözetlenmesine ve savunulması amacıyla mevzilenmiştir[984]. Bu cephe ve mevziler 8'inci Tümen Komutanı Nuri Bey tarafından devamlı denetlenmiş, en ileri hatlarda yorulan nöbetçilerin sürekli değiştirilmesi talimatı vermiştir[985].

7 Haziran 1916 tarihinde 5'inci Tümen Komutanı Albay Refet Bey, tümenin cephedeki vaziyetini ve birliklerinin yerlerini açıklayan bir raporu 16'ncı Kolordu Komutanlığına göndermiştir. Bu rapor nizami birlikler ile gönüllü milis birliklerin beraber görev yaptığını görülmesi bakımından önemlidir. Albay Refet Bey raporunda:

- Hacı Musa Bey gönüllülerinden 1.000 kişinin Huyut köyü ve civarında olduğunu, 1.100 kişinin ise Mutki ve Mahbuban bölgelerinde civarında olduğunu, bir kısmının da Şeyhömer Dağı'na gelmekte olduğunu,
- Şeyh Hazret gönüllülerinin de Şeyhömer Dağı ile Horsink[986] civarında ve miktarlarının 300 olduğunu, tümenin sol tarafta 310 gönüllünün bulunduğunu, Kambos Dağı ile Şeyhömer Dağı arasında 200 mevcutlu bir aşiret müfrezesi bulunduğunu, 108 mevcutlu bir aşiret müfrezesinin de Şeyhömer Dağı gerisinde ihtiyatta olduğunu,
- Tümenin sağ taraf bölgesinin Güzeldere'nin doğusundan Hor köyünden Yako köyünün civarındaki sırtlar da dâhil olmak üzere yaklaşık 10 km uzunluğunda

[983] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 83.
[984] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 84.
[985] Akşit, a.g.e., s. 400.
[986] Bitlis ilinin batısındadır.

olduğu, bu bölgede 14'üncü Alay, 1 makineli tüfek bölüğü, Siirt Seyyar Jandarma Taburu, 7 ve 8'inci Topçu Bataryaları ve 432 gönüllü milisin bulunduğunu,

- Hor köyünün 135 mevcutlu bir gönüllü müfrezesi ile emniyetinin alındığını,
- Kavaklıtepe'nin doğusunda 16'ncı Bölük, batı kısmında ise 64 mevcutlu bir gönüllü müfrezesi, İzzeddintepe'de 30 mevcutlu bir gönüllü müfrezesinin bulunduğunu ifade etmiştir. 5'inci Tümen Komutanlığında 7 Haziran 1916 tarihinde gönüllü sayısının 3.808 olduğu anlaşılmaktadır[987].

8 Haziran 1916 günü 5'inci Tümene Rus Ordusundan 3 Alman eri iltica etmiştir. İfadelerinde halen Bitlis'te, Rus 6'ncı ve 8'inci Alaylarla 100 kadar süvari olduğu ve mevzilerde de 6 topun bulunduğunu, 6'ncı Alayın her taburuna 200 bomba dağıtıldığını ancak bombaların erlere verilmediğini aktarmıştır. Rusların Bitlis ile Muş arasındaki nehir üzerinde kâgir bir köprü inşa ettiklerini, 63'üncü Tümen için Sarıkamış'tan 80 km kuzeyde yol yapıldığını, yolun bitiminde kendilerinin değiştirileceğini, morallerinin çok bozuk olduğunu, her bölükten günde 15 dizanteri ve sıtma hastası çıktığı öğrenilmiştir. Tümen Komutanlarının ağzından Türklerin güzel muharebe ettiklerini duyduklarını, Rus subayların Türkler isterlerse Karakilise'de olduğu gibi bizi sürüp atabilirler diye konuştuklarını, Rus erlerinin kendi topraklarına kavuşmak için Türkler tarafından geri atılmalarını arzu ettiklerini belirtmişlerdir[988].

8 Haziran 1916 tarihinde Ruslar 3 ayrı istikametten Çapakçur Müfrezesinin sorumluluğundaki Masalla bölgesine taarruza geçmiştir. 1 piyade taburu, bir bölük süvari ve iki makineli tüfekle Azat ve Hirbizon[989] köylerine, 6 piyade bölüğü ile Azat bölgesinin güney tarafına, 1 piyade taburu ve bir süvari bölüğü ile de Serban ve Galaban sırtlarına, 2 piyade ve 2 süvari bölüğü ile de Koman ve Badinan sırtlarına taarruz etmiştir[990]. Yapılan bu muharebelerde gönüllü milisler yeterli savunma

---

[987]"5'inci Tümen Komutanlığı ve Bağlı Müfrezelerin Konuşuna Dair 5'inci Tümen Komutanlığı Tarafından 16'ncı Kolordu Komutanlığına Verilen 7 Haziran 1916 Tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 165.

[988] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 89.; Kıyamet Koptuğunda Hasan Cevdet Bey'in Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü, s. 98.

[989] Bingöl'ün Solhan ilçesi Merkez bucağına bağlı bir köy. Bugünkü adı Yiğitharmanı.

[990]"Çapakçur Müfreze Komutanlığı tarafından 16'ncı Kolordu Komutanlığına Verilen 8 Haziran 1916 tarihli Harp Raporları", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 170.; Erginsoy, a.g.e., s. 172.; Çalışlar, a.g.e, s. 216.

yapmadan dağılmıştır. Ruslar akşam saatlerine doğru Masalla Deresi batı sırtlarında durdurulmuştur. 8 Haziran 1916 tarihinde Ruslar 2 piyade taburu, 1 süvari alayı, bir buçuk batarya kuvvetiyle aynı anda Oğnut Müfrezesine de taarruz etmiştir. Müfreze Siği istikametinde çekilmek zorunda kalmıştır. Çapakçur ve Oğnut Müfrezesine taarruz eden Rus kuvvetleri 9 Haziran 1916 tarihinde akşama doğru Keldar'ın 7 km ve Haçiyan'ın 5 km doğusundaki tepelere kadar müfrezeleri takip etmiş ancak daha sonra takip harekâtından vazgeçmiştir. Ruslar kuvvetlerini toplayarak, Çilligöl Tepesi'nde konuşlanmıştır. Bir kısım kuvvetleriyle akşam saatlerinde Masalla Deresi batısındaki müfrezeye taarruz ederek bu sırtları ele geçirmişlerdir. Bu bölgeyi savunan gönüllü müfreze ise Eşek Meydanı güneydoğusundan kuzeye doğru Gülzar istikametinde uzayan sırtlarda tutunmaya çalışmıştır. 10 Haziran 1916 tarihi itibariyle Oğnut Müfrezesine Keldar-Sigi-Eğinik-Kızılağaç hattını savunması görevi verilmiştir[991].

Çapakçur Müfrezesine ve Oğnut Müfrezesine yapılan Rus taarruzları hakkında 10 Haziran 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa genel olarak bir değerlendirme yapmıştır. Mustafa Kemal Paşa'ya göre Ruslar Suluk Köprüsü'nden geçen Muş, Varto, Hınıs yolunun güvenliğini sağlamak için Türk birliklerini bu bölgelerden daha batıya uzaklaştırmak amacıyla yaptığı taarruz harekâtında büyük bir faaliyet ve toplu olarak hareket edememiştir. Kuvvetlerini parça parça kullanması taarruzlarının kuvvet ve şiddetini azaltmış, kolordunun çok küçük olan müfrezelerinin geri çekilmesine ve asıl mevzilerinde toplanmalarına ve geriden takviye kuvvetlerin gelmesine de meydan vermiştir. Ruslar, Masalla Deresi'ni geçtikten sonra, taarruzlarını Çapakçur istikametinde devam ettirmeyerek orada sonlandırmasının amacı, Rusların bir maksada yönelik taarruz harekâtı düzenlemediği aksine Çapakçur'dan Muş Ovasına ve kuzeye giden istikametleri emniyetle korumak suretiyle kendilerini tehlikeden kurtarmak için Masalla Müfrezesine taarruz ettiği anlaşılmaktadır[992].

[991] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 84.; "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (8 Haziran 1916), 1.; Çalışlar, a.g.e, s. 216.
[992] "8 Haziran 1916 Taarruzu Hakkında 16'ncı Kolordu Komutanlığının 10 Haziran 1916 Tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 175.

12 Haziran 1916 tarihinde 2'nci Ordu birliklerinden 3'üncü Kolordu Komutanlığı birliklerinin büyük bir kısmıyla Kafkas Cephesi'ne intikalini tamamlamıştı. Bunun üzerine 2'nci Ordu Komutanı yayımladığı bir emirle 3'üncü Kolordu ile 16'ncı Kolordu arasındaki ara hattı Murat Vadisi olarak belirlemiş ve Çapakçur Müfrezesinin Genç Müfrezesi hariç olmak üzere diğer kısımlarını 14 Haziran 1916 tarihinden itibaren 3'üncü Kolordu emrine vermiştir. 3'üncü Kolordu'nun görevini de Elazığ bölgesinde toplanacak 2'nci Ordu birliklerinin yığınağını korumak ve Kargapazarı ile Muş arasında Bingöl'e doğru inen yollarla iki bölge arasındaki bölgeyi ileride planlanan taarruz harekâtı için sürekli açık bulundurmak olarak belirlemiştir[993]. Bu sırada 3'üncü Kolordunun birlikleri olan 7'nci Tümen ve Çapakçur Müfrezesi cephede, 11'inci Tümeni ise intikal halinde cepheye yaklaşmaktaydı[994].

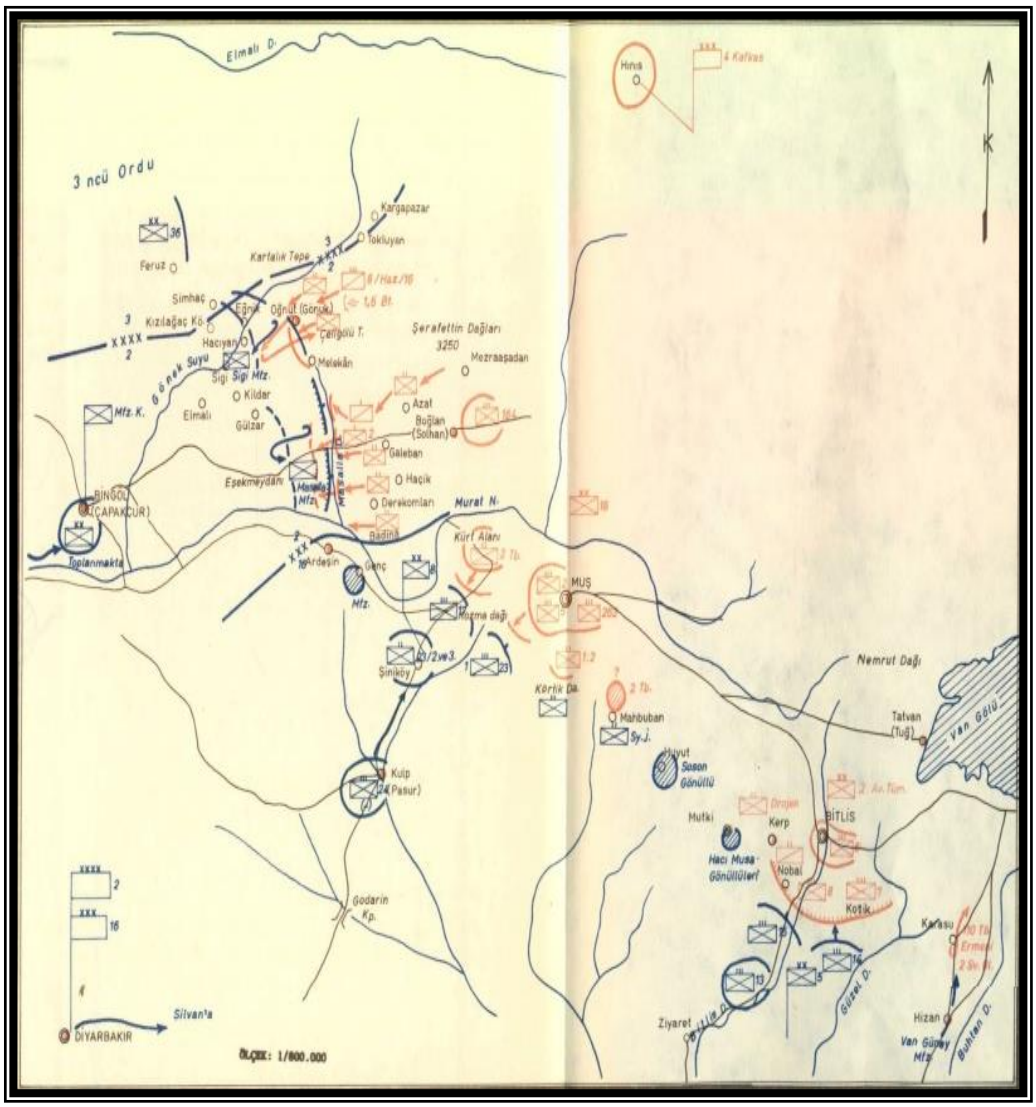
5'inci Tümen Komutanlığı cephesinde de Rusların hareketliliği gözlemlenmekteydi. 14 Haziran 1916 tarihinde Bitlis'in kuzeydoğusundan üzeri beyaz örtülü 30 kadar araba ve yaklaşık 300 kişiden oluşan Süvari birliğinin Bitlis'e geldiği tespit edilmiştir. Ak Kilise civarında 1 piyade taburu ve 500 kadar Rus atlısı, keşif koluyla tesadüfen muharebeye girişmiş ve Rus birlikleri zayiat vermiştir[995]. 15 Haziran 1916 tarihinde de 1 Rus piyade takımı kadar kuvveti Koltik Dağı'nın güney sırtlarından Hürmüz'e doğru giderken 5'inci Tümen keşif kollarının ateşine maruz kalmış ve bir zabiti yaralanmıştır[996]. Bu sırada Bitlis'in kuzeydoğusundan gelen 300 kişilik süvari birliğinin Rahova Ovası istikametine geçtikleri görülmüştür[997].

15 Haziran 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığının bütün cephedeki durumu şu şekildeydi: Van Güney Müfrezesi, Hizan'dan Karasu'ya geri çekilen Rusları takip etmekte, 5'inci Tümen kademe kademe Bitlis istikametinde ilerlemekte, Hacı Musa Gönüllüleri Mutki'de, Sason Gönüllüleri ise Hoytata'da bulunmaktaydı. Mahbudan da bir seyyar jandarma birliği konuşlanmıştır. 8'inci Tümen Karargâhı, Şin köyünde olmak üzere 23 ve 17'nci Alaylarıyla Kozma Dağı bölgesinde, 23'üncü Alaydan bir tabur Kortik Dağı güneyinde, önceden Kulp da bulunan ve ihtiyat olan 24'üncü Alay,

[993] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 88-89.
[994] Belen, 1916 Yılı Hareketleri, s. 75.
[995] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 2.
[996] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 3-2.
[997] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 6.

Şin bölgesine doğru hareket halindedir. Kolordu karargâhı Silvan'dadır. 16'ncı Kolordunun karşısındaki Rus Kuvvetleri ise 2'nci Avcı Tümeni Bitlis'te, 66'ncı Tümen Muş bölgesinde olup, bir tümene yakın bir kuvvetle Çapakçur Müfrezesinin karşısındadır. 4'ncü Kolordu karargâhı Hınıs'tadır[998].

Görsel 3.8: 16'ncı Kolordu Komutanlığının 15 Haziran 1916 Tarihi İtibariyle Cephelerdeki Durumu Karşısındaki Rus Kuvvetleri[999]

Ruslar 8'inci Tümenin sorumluluk alanında tahkimat yapmaya, birliklerini takviye etmeye devam etmiştir. Güney bölgelere indikçe ikmal yolları uzayan Rusların, ikmal ve iaşe konularında sıkıntı çekmeye başladığı ve nakliye faaliyetlerinin arttığı

[998]Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 90.
[999]Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, Kroki-14.

gözlemlenmiştir. 14 Haziran 1916 tarihinde 40 kadar yüklü olan mekkâre Muş'tan Kortik'e gelmiş ve ikmal faaliyeti bitiminde geri dönmüştür. Bir kısım Rus askerinin de Kızılmanastır sırtları ile İsmailağa kayalıkları arasındaki yolda çalıştığı görülmüştür[1000]. 15 Haziran 1916 tarihinde yol çalışmaları devam etmiştir. 30 mekkâre Muş'tan Kızılağaç bölgesine gelerek ikmal faaliyeti gerçekleştirmiştir. Ruslar, Kortik Dağı'nın 2 km kuzey batısındaki tepeye 2 top yerleştirmiştir[1001].

16 Haziran 1916 tarihinde Rus birliklerine 50 kadar yüklü mekkâre Ziyaret'ten Boğlan Gediği'ne, 20 kadar mekkâre Sıznut köyüne, 15 arabada Kızılağaç köyüne gelmiştir[1002]. Rusların 17 Haziran 1916 tarihinde Kızılağaç mevkiinde tahkimatlarını artırdığı ve eğitim yaptıkları keşif kolları tarafından tespit edilmiştir. 3 çift beygir koşulu cephane veya top arabası Boğlan Gediği'nden Ziyaret köyüne doğru hareket etmiştir[1003]. 18 Haziran 1916 tarihinde 1 tabur kadar kuvvetle 100 kadar mekkâre Ziyaret köyüne gelmiştir. Köyde yaklaşık 400 civarında hayvan olduğu tespit edilmiştir. Ruslar, Sıznut ve Şeyhalan köyü[1004] arasında tahkimatlarını artırmış, 8 Haziran 1916 tarihinde Murat Suyu üzerinde inşa etmeye başladıkları köprünün 3/2 sini tamamlamıştır[1005].

19 Haziran 1916 tarihinde 5'inci Tümenin Kelhük'ten çıkarılan keşif kolu ile Rus keşif kolu arasında yaşanan çatışmada Ruslara 4 zayiat, Şeyhömer Dağı'ndan çıkarılan keşif kolu ise 3 zayiat verdirmiştir. Mutki gönüllü milisleri de Zirket Tepesi'nde bulunan Rus birliğine baskın yaparak bir zabit ve 8 askeri etkisiz hale getirerek zabitin apoletleriyle evrakını almıştır. Rusların Perhant sırtlarında tahkimata devam ettikleri görülmüştür[1006]. 21 Haziran 1916 tarihinde ise Ruslar 5'inci Tümenin Kambos Dağı'nda bulunan birliklerine üzerine topçu ateşi açmış, 5'inci Tümen tarafından anında karşılık vermiştir. Karşılıklı atışlar gün boyu devam etmiştir[1007].

[1000] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 2-1.
[1001] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 3-5.
[1002] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 3-6.
[1003] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 6-2, 6-2a.
[1004] Muş'un Merkez ilçesi Kızılağaç bucağına bağlı köy. Günümüzdeki adı Eğirmeç.
[1005] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 8-7, 8-7a.
[1006] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 9-4.
[1007] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih.11-2.

8‘inci Tümen cephesinde Murat Suyu üzerinde Gaybiyan’dan[1008] Artihonk’un[1009] kuzeyine yapılmakta olan köprünün başına Rusların bir tabur kadar piyade birliği gelerek nehirden geçiş ve yürüyüş eğitimleri yapmıştır. Rus askerleri Murat Nehri’nden geçerken su en fazla bel hizalarına kadar çıktığından Murat Suyu’nun bu mevsimde her taraftan geçit vereceği anlaşılmıştır[1010]. Müteakiben Gaybiyan üzerinden Ziyaret’e tekrar gelen Rusların 2 sahra bataryası kadar tahmin edilen bir kuvvetinin Boğlan Gediği’nde Miğdi[1011] köyüne gelerek orada çadır kurduğu görülmüştür. Rusların 300-400 kadar atlısının Kızılağaç’dan Sıznut[1012] üzerinden Artihonk köyüne gittiği ve Semal[1013] sırtlarıyla Kızılağaç’ın yarım kilometre kuzeyinde tahkimat yaptıkları tespit edilmiştir. 8’inci Tümen cephesinde gerçekleşen bu olayları Mustafa Kemal Paşa 2’nci ve 3’üncü Ordu Komutanlıkları ile 2’nci Mıntıka Komutanlığına bildirmiştir[1014].

21 Haziran 1916 tarihinde 8’inci Tümen cephesinde tüm unsurlarıyla intikalini tamamlayan 24’üncü Alay, ileri hatta bulunan 17’nci Alaydan Kozma Dağı’nın sorumluluğunu devralmış, 17’nci Alay ihtiyata çekilmiştir[1015]. Ruslar bir taraftan Ziyaret köyünde ki birliklerini takviye ederken, diğer taraftan Murat Suyu’ndan geçiş eğitimlerine devam etmiş ve İsmailağa Kayalıkları’nda tahkimat yapmaya devam etmiştir[1016].

23 Haziran 1916 tarihinde Ruslar, Koltik tepelerinde muhtelif bölgelerde tahkimat yapmıştır. Muş istikametinde Ruslara ait 15 kadar yüklü mekkâre Koltik bölgesine gelmiştir. Masalla Deresi bölgesinde bir süre tüfek ve top ateşi geldiği, bir Rus piyade bölüğünün Masalla Deresi şarkındaki Harabe Deresi içinden Harabe köyü istikametine çekildiği anlaşılmıştır. 30 kişi kadar atlı piyade birliği İsmailağa

[1008] Muş Merkez ilçesi Yaygın bucağına bağlı köy. Günümüzdeki adı Yoncalıöz.
[1009] Muş Merkez ilçesi Kızılağaç bucağına bağlı köy. Günümüzdeki adı Ortakent.
[1010] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 10-6, 6a.
[1011] Muş Merkez ilçesine bağlı bucak merkezi. Günümüzdeki adı Yaygın.
[1012] Muş’un kuzeybatısında yer alır.
[1013] Bitlis’in Merkez ilçesi Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Üçevler.
[1014]“16’ncı Kolordu Komutanlığı Tarafından 2’nci Ordu, 2’nci Mıntıka ve 3’üncü Ordu Komutanlıklarına Gönderilen 20 Haziran 1916 tarihli Harp Raporu”, *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 182.
[1015] Akşit, a.g.e., s. 401.
[1016] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih.11-6, 11-6a.

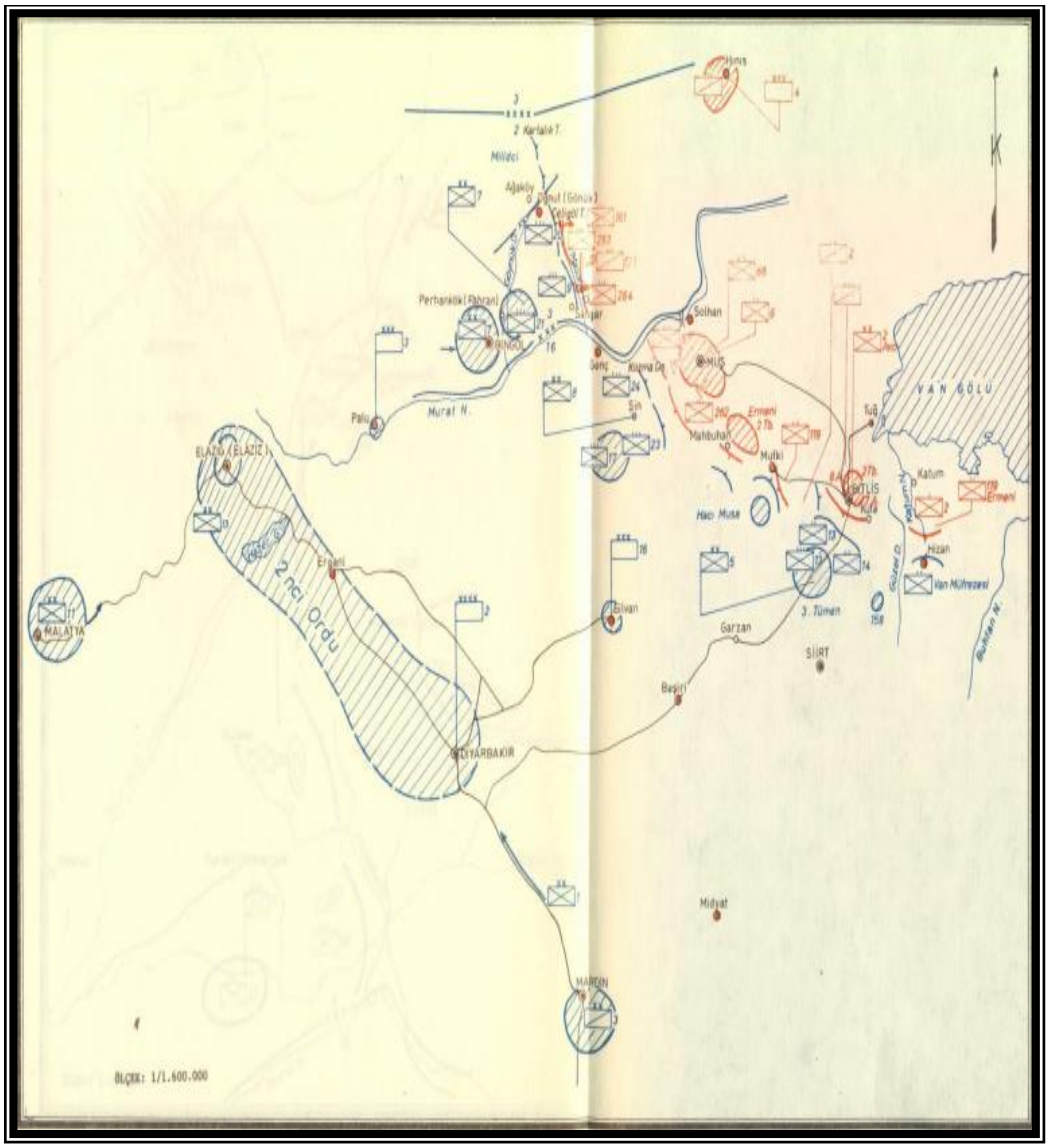
Kayalıkları'na gelmiştir[1017]. Ruslar 24 Haziran 1916 tarihinde Kızılmanastır sırtlarıyla İsmailağa Kayalığı'nda ve Şeyhalan köyünün güneyindeki tahkimatı sürdürmüşlerdir. Muş'tan Suluk köyüne ve Miğdi köyünden de Ziyaret'e 50 şer mekkâre ile yük taşımıştır. Ruslardan esir alınan bir askerin ifadesine göre 48 toptan ibaret olan topçu birliğinin 2 taburu ile cephede, 2 taburu ile ihtiyatta, karargâhının da Muş'ta olduğu anlaşılmıştır. 25 Haziran 1916 tarihinde Kozma Dağı bölgesinde 8'inci Tümene ait keşif kolları, Ruslara ait 10 mekkâre iğtinam etmiştir[1018].

25 Haziran 1916 tarihinde icra edilen bir taarruzla dere boynunun kuzeydoğusundaki tepede bulunan bir piyade bölüğü kadar Rus birliği ile yapılan muharebelerde, tepe alınarak Rus birliği geri püskürtülmüştür[1019]. Bu suretle Masalla Deresi batısının Ruslardan temizlendiği 3'üncü Kolordu tarafından 16'ncı Kolorduya bildirilmiştir[1020]. 26 Haziran 1916 tarihinde 5'inci Tümen cephesinde Kambos Dağı'nda bulunan topçu birliği Sürüm köyü civarındaki Rusların ordugâhının bulunduğu yerleri ateş altına almış ve ordugâhın o bölgeden kaldırıldığı görülmüştür. Daha sonra Nabat Dağı'nın kuzeydoğusunda bulunduğu değerlendirilen Rus topçusuyla Türk topçuları arasında karşılıklı atışlar yapılmıştır. Ruslar Perhant sırtlarında tahkimat yapmaya devam etmiştir[1021]. Kürt Meydanı'nın 800 mt kadar doğusundaki siperlerin etrafına yaklaşık 500 mt uzunluğundaki tel örgü çekmişlerdir[1022].

Haziran ayının sonlarında 16'ncı Kolordu Komutanlığının ve karşısındaki Rus birliklerinin durumu şu şekilde olmuştur: 5'inci Tümen, Bitlis bölgesinde 15 Haziran 1916 tarihinde mevcut yerlerinde tahkimat ve muharebe hazırlıkları içerisindedir. Van Güney Müfrezesi, Hizan'da, Hacı Musa Gönüllüleri, Mutki'de, Sason Gönüllüleri Mahbuban'da görevlerine devam etmektedir. 8'inci Tümen, Muş karşısında Kozma Gediği'ndeki sırtlarda, iki alayı ile birinci hatta bir alayı ihtiyatta, Kolordu Karargâhı Silvan'da bulunmaktadır.

[1017] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih.14-6, 14-6a.
[1018] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih.14-5, 14-5a.
[1019] "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam,* (28 Haziran 1916), 1.
[1020] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4443, Dos. 60, Fih. 91, 94.
[1021] "16'ncı Kolordu Komutanlığı Tarafından 2'nci Ordu, 2'nci Mıntıka ve 3'üncü Ordu Komutanlıklarına Gönderilen 26 Haziran 1916 tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 185.
[1022] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 20-5.

Görsel 3.9: Haziran Sonu İtibariyle 16'ncı Kolordu ve Komşu Birlikleri ve Rus Birlikleri[1023]

16’ncı Kolordunun karşısında bulunan Rus birlikleri ise şu şekildedir: Van Güney Müfrezesinin karşısında 119’ncu Sibirya Ermeni Taburu, iki süvari bölüğü, 5’inci Tümenin karşısında Rus 2’nci Kafkas Avcı Tümeninin 7 ve 8’nci Alayları, 6’ncı Alaydan iki tabur, bir Ermeni taburu bulunmaktadır. Toplam olarak Rus birlikleri 11 piyade taburu, 22 top, bir Ermeni taburundan ibarettir. Bu kuvvetin 7 taburu ile 1 veya 2 bataryası temasta, gerisi ihtiyattadır. Mutki bölgesinde 119’uncu Drojen Taburu, üç süvari bölüğü, Mahbuban civarında varlığı şüpheli görülen iki tabur, 2’nci Kafkas Avcı Tümen Karargâhı Bitlis’tedir. 66’ncıTümen Karargâhı, Muş’ta

[1023] Kafkas Cephesi 2’nci Ordu Harekâtı, Kroki-15.

Rus 4'üncü Kolordu Karargâhı Hınıs'ta konuşlanmıştır. 8'inci Tümen karşısında: 2'nci Kafkas Avcı Tümeninin 6'ncı Alayından iki tabur ve 5'inci Piyade Alayı bulunmaktadır. Ruslar ihtiyat olarak 66'ncı Tümeninin 262'nci Alayını görevlendirmiştir. İhtiyattaki birlikleri 10 Piyade Taburu, ismi ve numarası belirlenememiş bir süvari Alayı, 18 dağ topu, 4 tabur kadar kuvvet de Muş civarında bulunmaktadır.

30 Haziran 1916 tarihinde Çapakçur Müfrezesi emrine daha önce gönderilen 13'üncü Alayın 3'üncü Taburu Bitlis istikametinde esas birliğine katılmak üzere hareket etmiştir. 5 Temmuz 1916 tarihinde intikal güzergâhında olan Silvan'a ulaşmıştır. Mustafa Kemal Paşa bu taburu Silvan'da denetlemiş, çok yorgun ve zorlu mücadeleler geçiren tabur personeline hitaben Çapakçur cephesinde yapmış oldukları hizmet ve fedakârlıklardan dolayı teşekkür etmiştir[1024].

30 Haziran 1916 tarihinde 2'nci Ordu Komutanlığından 16'ncı Kolordu Komutanlığına Rusların 3'üncü Ordu bölgesine taarruz etmekte olduğu, 7'nci Tümen ile Oğnut-Kale istikametinde 3'üncü Orduya yardım amacıyla bir taarruz yapılacağı haber verilmiştir. Ayrıca 8'inci Tümenle de aynı zamanda Muş doğrultusunda bir taarruz yapılmasının düşünüldüğü ve gereken hazırlıkların yapılması emredilmiştir[1025].

Haziran ayı içerisinde Rus ve 16'ncı Kolordu birlikleri karşılıklı taarruzlarda bulunmuş, çıkardıkları keşif kollarıyla küçük çaplı çatışmalar yaşanmış ve birbirlerinin cephelerde bulundurduğu kuvvetleri tespit etmeye çalışmıştır. Rusların 8 Haziran 1916 tarihinde üç ayrı istikametten yaptığı taarruz kesin sonuca ulaşmamış ve Türk birliklerinin mevcut durumlarını anlamaya yönelik olduğu değerlendirilmiştir. Haziran ayının sonlarına doğru birliklerini takviyeyi artıran ve bulundukları bölgelerde tahkimat yapmaya devam eden Rusların amacı özellikle 16'ncı Kolordunun cephesini yararak daha güney bölgelere ulaşmak olmuştur. 16'ncı Kolordu da ise emrine girecek birliklerin hepsi intikalini tamamlamış ve görev yerlerine ulaşmıştır. Teşkilatlanmasını tamamlayan 16'ncı Kolordunun görevi ise

[1024] Çalışlar, a.g.e., s. 222.
[1025] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 93-95.

Bitlis-Muş-Bingöl hattında savunma yapmak ve 2'nci Ordu birliklerinin intikalini tamamlanmasının ardından yapılacak taarruz için hazırlıkları sürdürmektir.

4.1.4. 1916 Yılı Temmuz Ayı Muharebeleri

Rus birlikleri Haziran ayı sonlarında 3'üncü Ordu cephesinde başlattıkları taarruzlarda ilerleme kaydetmeye başlamışlardı. 3 Temmuz 1916 tarihinde aldıkları takviyelerle, yaptıkları taarruzlarda özellikle Çoruh bölgesinde bir kısım mevzileri ele geçirdiler. 8 Temmuz 1916 tarihinde de Ruslar 3'üncü Ordunun sağ kanatta ki birliklerine taarruz etmeye başlamıştır. Bu olaylar üzerine 3'üncü Ordu Komutanı, 2'nci Ordu Komutanı'ndan yardım isteğinde bulunmuş ve 2'nci Ordu Komutanı da bu yardım isteğini uygun bulmuştur[1026]. 3 ve 16'ncı Kolordu Komutanlığına 3'üncü Ordunun yükünü hafifletmek maksadıyla 7'nci Tümenin Oğnut-Siskale istikametinde taarruz edeceğini, 8'inci Tümenin de aynı zamanda Muş istikametinde taarruz başlatacağını bildirmiş ve gerekli hazırlıklarının yapılarak taarruza hazır olunduğunun bildirilmesini emretmiştir. Mustafa Kemal Paşa da cevabi olarak 8'inci Tümenin piyade birliklerinin taarruza hazır olduğunu bildirmiştir. Tümenin Sahra Topçu Alayına da derhal cepheye hareket etmesi için emir verdiğini, 130 amelenin topların yollarda yürütülerek cepheye gelebilmesi için bakım onarım yapacağını ancak amale miktarının yetmeyeceğini bu hususta ihtiyaç olduğunu 2'nci Ordu Komutanlığına iletmiştir[1027].

3'üncü Kolordu Komutanlığı sorumluluk sahasında 1-5 Temmuz 1916 tarihleri arasında Rus birliklerinin takviye almaya devam ettiğini ve ikmal faaliyetlerini artırdığını, Türk ve Rus birlikleri arasında keşif kolları çatışmaları yaşandığı 16'ncı Kolordu Komutanlığına bildirilmiştir[1028]. Ruslar, 3'üncü Ordunun da bildirdiği gibi 1-5 Temmuz 1916 tarihlerinde 5 ve 8'inci Tümen cephelerinde de birliklerini takviye etmeye ve tahkimat yapmaya devam etmiştir[1029]. 5 Temmuz 1916 tarihinde ise Masla bölgesinde çıkan çatışmada gönüllü milislerden oluşan bir keşif müfrezesinden 20

[1026] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 96-98.
[1027] "3'üncü Ordu Cephesine Yapılan Düşman Taarruzu Üzerine 2'nci Ordu Komutanlığı ile 16'ncı Kolordu Komutanlığı Arasında Yapılan 10 Temmuz 1916 Tarihli Yazışmalar", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 188.
[1028] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 60, Fih. 99, 109, 111, 111-1.
[1029] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 24-4, 25-7, 25-7a.

kadar şehit ve 22 askerin kayıp olduğu, Rusların ise 200 kadar zayiatının olduğu tespit edilmiştir[1030].

Mustafa Kemal Paşa 7 Temmuz 1916 tarihinde yapılacak harekâtı bizzat yerinde yönetmek ve birliklerin muharebe hazırlıklarını görmek maksadıyla Silvan'dan 8'inci Tümen cephesine yola çıkmıştır[1031]. Tümen karargâhında genel durum hakkında bilgi edindikten sonra tümen birliklerini, mevzileri ve 8'inci Tümenin sol tarafında Kozma Dağı'nda bulunan 24'üncü Alayı denetlemiştir[1032]. Yaptığı denetleme sonucunda 11 Temmuz 1916 tarihinde Rusların İsmailağa Kayalığı'nda Menlektepe'deki tahkimatını tel örgüsüyle takviye ettiğini ve Menlektepe'den itibaren Murat Nehri'ne kadar olan bölgede tahkimat yaptığını, Kızılmanastır sırtlarından itibaren Murat Nehri'ne kadar olan alanda ikinci bir hattın olduğunun tespit edildiğini bildirmiştir[1033]. 8'inci Tümen birlikleri de bulundukları mevzilerde tahkimat yapmaya ve mevzilerini güçlendirmeye devam etmiştir[1034].

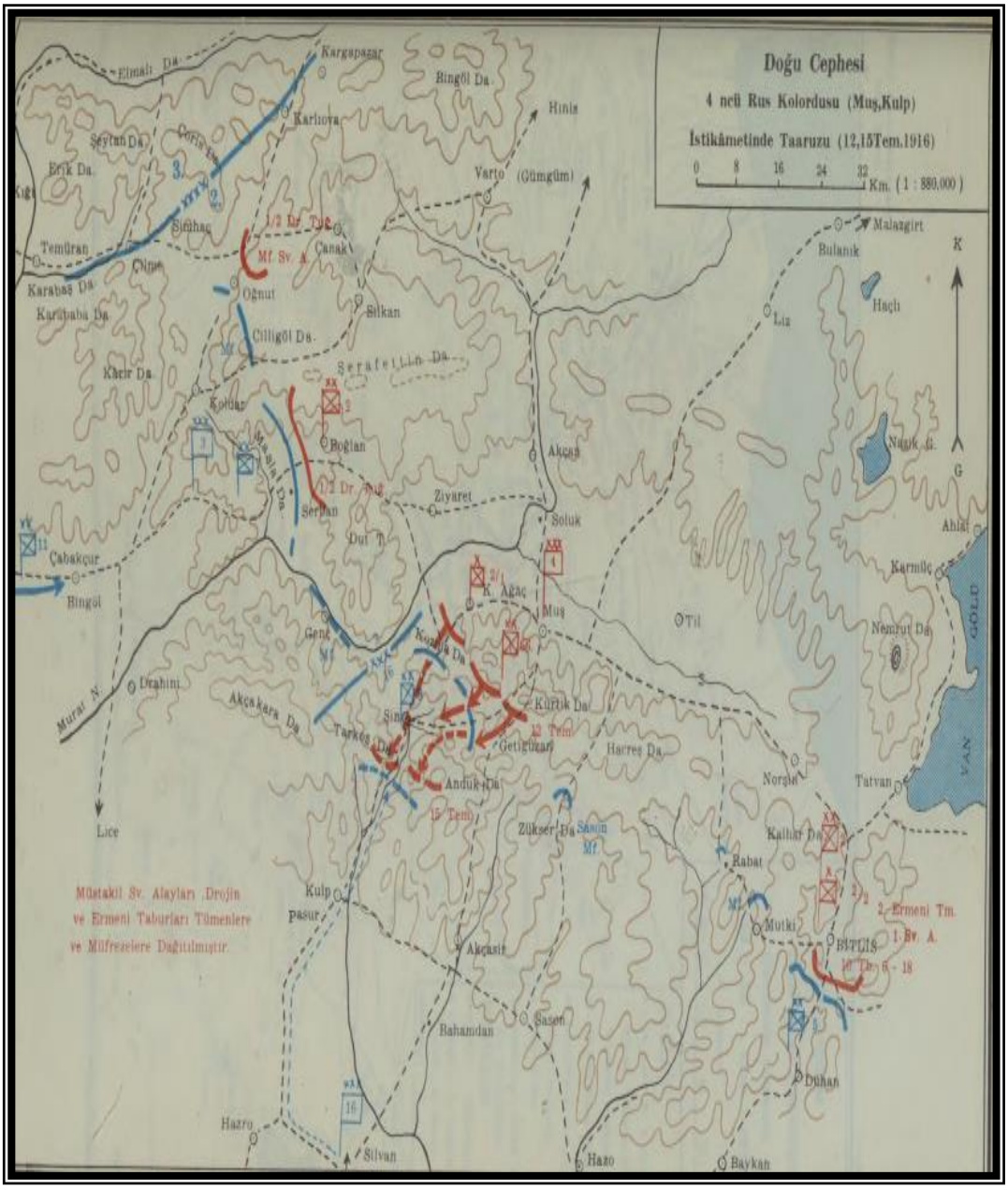
Rus Ordu Komutanı General Yüdeniç, 4'üncü Rus Kolordusuna 2'nci Ordunun yığınağını bozmak ve 3'üncü Ordunun takviye almasını önlemek maksadıyla Elazığ istikametinde taarruz etmesini emretmiştir. Kozma Dağı'ndaki 8'inci Tümen, Murat Nehri kuzeyinden Elazığ istikametinde yapılacak bir Rus taarruzunun gerilerini tehlikeye düşürecek bir durumda olduğundan, Rus Komutanlığı bir iç hat manevrası ile kuvvet getirterek önce Kulp Boğazı'nı elde etmeye karar vermiştir[1035]. 8'inci Tümen cephesi ise yaklaşık 32 km uzunluğunda ve mevzilerini iyi tahkim etmiş durumdaydı[1036].

Ruslar taarruz planına göre birlikleri şu şekilde konuşlanmıştır: Rus 2'nci Avcı Tümeninin toplam 10 Tabur ve 2 toptan ibaret olan 2'nci Tugayı, Hudut Alayının bir taburu ve bir Ermeni Taburu, 2'nci Tümen Komutanı Nazarbekof komutasında Bitlis cephesinde idi. 2'nci Kazak Süvari Tümeni ise Çapakçur cephesinde bırakılarak

[1030] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 60, Fih. 109-1.
[1031] Çalışlar, a.g.e., s. 222.
[1032] Tezer, a.g.e., s. 41.; Gürer, a.g.e., s. 173.
[1033] "16'ncı Kolordu Komutanlığının 11 Temmuz 1916 tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 192.
[1034] Akşit, a.g.e., s. 401.
[1035] Belen, 1916 Yılı Hareketleri, s. 76.
[1036] Gürer, a.g.e., s. 173.

4’üncü Rus Kolordusunun büyük kısmıyla Muş’ta toplanmıştı. Muş’un güneyinde bulunan Kortik Dağı’nı Rus birlikleri, batı istikametindeki Ziyaret Tepe’yi ve Kozma Dağı’nı ise Türk birlikleri elinde bulunduruyordu. Bu dağlardan sonra güneyde Anduk Dağı ve Tarkoş Dağları bulunmaktaydı. Kulp Boğazı ise 35 km uzunluğunda stratejik bir nokta teşkil etmekteydi[1037].

Görsel 3.10: 4’üncü Rus Kolordusunun Muş ve Kulp Boğazı İstikametlerindeki 12-15 Temmuz 1916 Tarihleri Arasındaki Taarruzu[1038]

[1037] Belen, 1916 Yılı Hareketleri, s. 77.
[1038] Belen, 1916 Yılı Hareketleri, Kroki-14.

Taarruz hazırlıklarını tamamlayan Ruslar, 12 Temmuz 1916 sabahından itibaren topçu atışlarıyla Gerikol Tepesi ve Kop Tepesi'ne, bir Rus Tugayı ile Kozma Dağındaki 24'üncü Alaya, bir tümen kuvvetiyle de Kortik üzerinden 23'üncü Piyade Alayına taarruza başlamıştır[1039]. Bu iki dağın arasında ise herhangi bir hareket gözlemlenmemiş ve taarruz iki grup halinde icra edilmiştir. Kozma Dağı'ndaki muharebelerde sabah 06.45 sıralarında Ruslar, Türk mevzilerine 600-700 mt, Kop Tepesi'nde ise 200 ile 800 mt arasında yaklaşmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Rusların Kızılağaç ve İsmailağa Kayalığı arasında bulunan top bataryaları ile Ziyaret Tepe ve Kozma cephesine atış yaptığını, kendisinin muharebelere iştirak ettiğini 2'nci Ordu ve 3'üncü Ordu Komutanlıklarına bildirmiştir[1040].

Kortik'in güneyindeki 23'üncü Alay kendinden çok üstün Rus kuvvetleri karşısında 12-13 Temmuz günü üstün bir gayret ve fedakârlık göstererek bulunduğu hatlarda savunmasına devam etmiş, Rus birlikleri çok az bir ilerleme kaydetmiştir[1041]. 23'üncü Alay, 17'nci Alay ile takviye edilmiş ise de çok üstün Rus birliklerinin taarruzunda sıkıntılar yaşamıştır. Kozma Dağı'nda 24'üncü Alay cephesinde Türk birliklerinin mevzilerine yer yer 50 mt.ye kadar yaklaşmış olsa da 300 mt geri püskürtülmüştür[1042].

8'inci Tümenin ihtiyatı birliği de kalmadığı gibi sahra topları da Kulp Boğazı'nı geçemediği için tümende üç seri cebel ve iki adi ateşli toptan oluşan yalnız bir dağ bataryası bulunmaktaydı[1043]. 13-14 Temmuz 1916 tarihinde gece Albay Potto komutasındaki 261'nci Rus Alayı bir süngü hücumuyla 23'üncü Alay cephesi yarmış

[1039] Allen ve Muratoff, a.g.e., s. 384.; "16'ncı Kolordu Komutanlığının 12 Temmuz 1916 Tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 194.; Çakmak, a.g.e., s. 153.
[1040] "16'ncı Kolordu Komutanlığı Tarafından 2'nci Ordu, 2'nci Mıntıka ve 3'üncü Kolordu Komutanlıkları ile 16'ncı Kolordu Kurmay Başkanlığına Gönderilen 12 Temmuz 1916 Tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 195.
[1041] Maslofski, a.g.e., s. 488.
[1042] "8'inci Tümen Cephesine Gerçekleşen Düşman Taarruzu ve Bunun Üzerine Alınan Tedbirler ve Harekâta Dair 12-16 Temmuz 1916 Tarihleri Arasında Yapılan Yazışmalar", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 197.
[1043] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 100.; Cevat Abbas Gürer hatıratında tümenin top sayısını 4 olarak vermiş ve 2'sinin de arızalı olduğunu aktarmıştır. Gürer, a.g.e., s. 175.; "8'inci Tümen Cephesine Gerçekleşen Düşman Taarruzu ve Bunun Üzerine Alınan Tedbirler ve Harekâta Dair 12-16 Temmuz 1916 Tarihleri Arasında Yapılan Yazışmalar", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 221.

ve Türk birlikleri 1.000 kadar esir vermiştir[1044]. Alay Komutanı Yarbay Recai Bey[1045] bu süngü hücumunda şehit olmuştur[1046]. Kortik ve Kozma Dağı cephelerine taarruz eden Rus birliklerinin kuvvetinin 4 veya 5 Alay civarında ve 36 toptan ibaret olduğu anlaşılmıştır[1047].

Bu gelişen durum üzerine Mustafa Kemal Paşa, 8'inci Tümenin daha önce Şin mevkiinde önceden hazırlanan savunma hattındaki siperlerin yerlerini ve durumlarını incelemiş Kulp Geçiti'ni bu mevzilerden mi yoksa geçidin içerisine çekilerek içeriden mi savunulması alternatifleri üzerine değerlendirmelerde bulunmuştur. Arazinin Rusların harekâtını kolaylaştırıcı etkisi olduğunu değerlendiren Mustafa Kemal Paşa, Kulp Geçidi'nin birçok yerindeki yolların patikalardan ibaret olduğunu ve Tümenin buradan bütün asker ve ağırlıklarıyla serbestçe geri çekilmesine elverişsiz olduğunu tespit etmiştir. Eğer önceden hazırlanan savunma mevzilerinin tutulması ve burada meydana gelecek muharebelerin kaybedilmesi durumunda tümenin büyük bölümün esir olma ihtimalin olması nedeniyle bu mevzilerde bulunmayı uygun görmemiştir. Rus birliklerinin taarruzlarının devam etmesiyle Mustafa Kemal Paşa Tümenin geri çekilmesine karar vermiştir[1048].

Mustafa Kemal Paşa, 8'inci Tümeni kademe kademe ve gizlilik içinde yaklaşık 10 km geriye Tarkoş Dağı hattına çekmiştir[1049]. Tarkoş hattında da Tümeni yakından takip eden Rus birlikleri Türk birliklerini toparlanmadan ateş altına almıştır. Siperlere giren Türk birlikleri ise mevzilerinden karşılık vermeye çalışmıştır[1050]. Bu durumu 2'nci Ordu Komutanlığına bir rapor ile bildiren Mustafa Kemal Paşa,

[1044] Allen ve Muratoff, a.g.e., s. 384.; Erikan, a.g.e., 168.; Maslofski eserinde bu muharebede 300 esir, bir top ve 3 makineli tüfek ile birçok cephane ve mühimmat ele geçirildiğini belirtmiştir. Bkz. Maslofski, a.g.e., s. 488.
[1045] Yarbay Hüseyin Recai (1306- P.20): 1872 yılında İstanbul'da doğmuştur. 1887 yılında girdiği Harp Okulundan 1 Haziran 1890'da teğmen rütbesiyle mezun olmuştur. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı, Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı'na katılmıştır. 17 Mart 1914'te 3'üncü Kolordu 23'üncü Alay Komutanı olarak tayin edilmiştir. 23'ncü Alay Komutanı iken 14 Temmuz 1916'da şehit olmuştur. Bkz. Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri C I, s. 113-114.
[1046] Gürer, a.g.e., s. 179.; Belen, 1916 Yılı Hareketleri, s. 77. Fahri Belen bu muharebelerde 24'üncü Alayın 1'inci Bölük Komutanı olarak görev yapmıştır.; 23'üncü Alay Komutanlığına vekaleten Binbaşı Fuat (Bulca) Bey görevlendirilmiştir. Bkz.: Çalışlar, a.g.e., s. 227.
[1047] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 100.
[1048] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos 115, Fih. 6.; Tezer, a.g.e., s. 42.
[1049] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos 115, Fih. 9.
[1050] Gürer, a.g.e., s. 179.

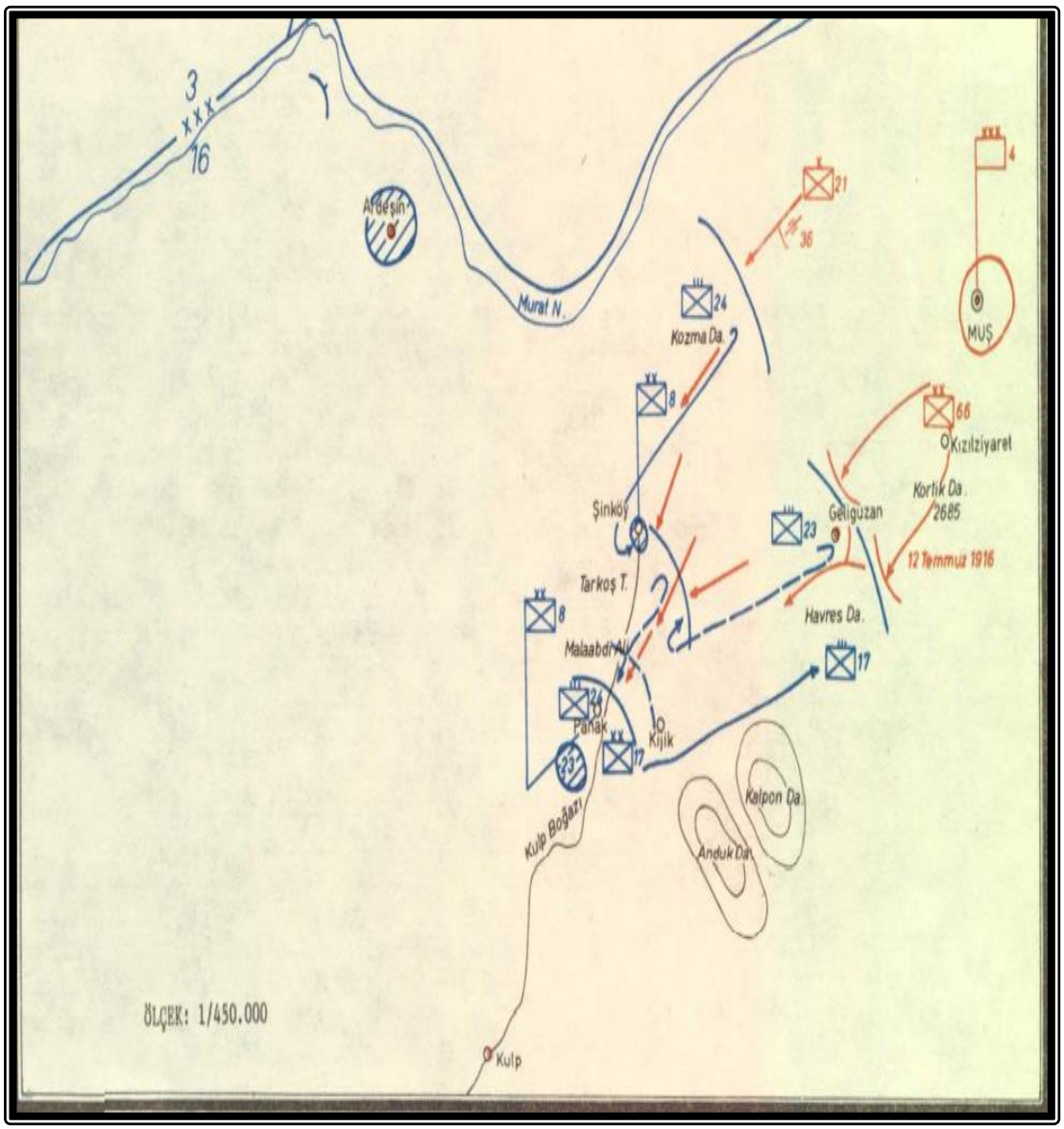
Rusların taarruzlarının tüm şiddeti ile devam ettiğini, Kulp Boğazı'nın savunulmasını daha geriden ve sahra toplarının gelebileceği bir mevkiden yapacağını ve Tümeni uygun bir bölgeye geri çektireceğini bildirmiştir. 8'inci Tümen Komutanlığına da 14 Temmuz 1916 tarihinde gece karanlığından istifade ederek Malaabdo[1051] istikametinde geriye çekilmesini ve bütün ağırlıklarının 17'nci km'de Kulp Geçidi mahallinde bırakmasını emretmiştir[1052]. 14 Temmuz akşamı Alay Komutanlarını yanına çağıran Mustafa Kemal Paşa bir toplantı yaparak, geri çekilirken alınacak tedbirleri ve planlamayı bizzat anlatmıştır[1053]. 8'inci Tümenin vazifesinin Kulp Boğazı'nı adım adım savunmak olduğunu, bu maksatla bir alay ile top ve mitralyözden ibaret bir kuvvetin Şin-Kulp istikametiyle Tarkoş-Malaabdo istikametlerini korumak için Malaabdo'da bulundurulmasının uygun olacağını ve Tümenin büyük kısmının da uygun bir yerde bulundurulmasını 8'inci Tümene emretmiştir. 24'üncü Alaydan bir taburun ise ikinci bir emre kadar Tarkoş Gediği'nde bulundurulmasını ve Malaabdo'yu savunmasını istemiştir[1054].

8'inci Tümen Komutanı, 15 Temmuz 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığına Şin mevkiinden 7 km kadar uzakta bulunan Malaabdo mevkiine gizlilik içinde çekilmenin tamamlandığını bildirmiştir[1055]. Malaabdo mevkiinde incelemeler yapan 8'nci Tümen Komutanı bu bölgenin Şin Boğazı'nı savunma açısından uygun olmadığını, bu boğazın Anduk Dağı istikametinden gelen Kijik Vadisi'nin ilerisinde bulunması sebebiyle sakıncalı olduğunu ifade etmiştir. Bulunduğu bölgeden 2 kilometre daha güneyde bulunan Panak sırtlarına çekilmenin ve burayı elde bulundurmanın daha uygun olduğunu, araziye hâkim ve ulaşım imkânları da bulunduğundan bu bölgeye çekilmeyi 16'ncı Kolordu Komutanlığına teklif

[1051] Kulp'un kuzeydoğusunda yer alan mevkiidir.
[1052]"8'inci Tümen Cephesine Gerçekleşen Düşman Taarruzu ve Bunun Üzerine Alınan Tedbirler ve Harekâta Dair 12-16 Temmuz 1916 Tarihleri Arasında Yapılan Yazışmalar*", Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 200.
[1053] Gürer, a.g.e., s. 181.
[1054]"8'inci Tümen Cephesine Gerçekleşen Düşman Taarruzu ve Bunun Üzerine Alınan Tedbirler ve Harekâta Dair 12-16 Temmuz 1916 Tarihleri Arasında Yapılan Yazışmalar", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 202.
[1055]"8'inci Tümen Cephesine Gerçekleşen Düşman Taarruzu ve Bunun Üzerine Alınan Tedbirler ve Harekâta Dair 12-16 Temmuz 1916 Tarihleri Arasında Yapılan Yazışmalar", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 206.

etmiştir[1056]. Cephede muharebeleri bizzat takip eden Mustafa Kemal Paşa, 8'inci Tümen Komutanının bu teklifini uygun bularak Panak sırtlarının elde bulundurulmasını emretmiştir. Bunun üzerine 24'üncü ve 17'nci Alaylarla Süvari Bölüğü ve Topçu Bataryası bölgeye yerleşmiştir[1057].

Görsel 3.11: 8'inci Tümen Komutanlığının ve Rus Birliklerinin 12-16 Temmuz 1916 Tarihleri Arasındaki Durumu[1058]

[1056]"8'inci Tümen Cephesine Gerçekleşen Düşman Taarruzu ve Bunun Üzerine Alınan Tedbirler ve Harekâta Dair 12-16 Temmuz 1916 Tarihleri Arasında Yapılan Yazışmalar", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 210.
[1057] "8'inci Tümen Cephesine Gerçekleşen Düşman Taarruzu ve Bunun Üzerine Alınan Tedbirler ve Harekâta Dair 12-16 Temmuz 1916 Tarihleri Arasında Yapılan Yazışmalar", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 221.; Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 102.
[1058] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, Kroki-17.

8’inci Tümen, bu muharebelerde Rus taarruzları karşısında olağanüstü bir şekilde direnmiştir. Yaklaşık iki katı kadar personele ve 36 topa karşı elindeki 5 topla mücadele eden8’inci Tümen büyük bir kahramanlık göstermiştir. Piyade ateşleri ve süngü hücumuyla Rusları geri püskürtmeyi başarmıştır. Ancak muharebelerin üçüncü günü 23’üncü Alayın sağ tarafına saldıran 2-3 Alay kadar bir Rus birliği taarruzu ile alayın cephesi yarılmıştır. 8’inci Tümen geriye doğru elinde bulundurduğu araziyi savunarak kademe kademe ilk önce Tarkoş hattına çekilmiştir. Tarkoş hattında 8’inci Tümen birliklerini takip eden Rus birlikleri ile hemen temas sağlanmıştır. Ruslar bir taraftan da Andok Dağı üzerinden Tümen birliklerinin gerilerine ilerlemekteydi. Tümenin Kulp Boğazı içerisinde esir edilmesi durumu ihtimali ortaya çıktığından 8’inci Tümen Komutanlığı, 14 Temmuz 1916 sabahından itibaren yaklaşık olarak 25 kilometre genişliğindeki alanı bırakarak daha geriye çekilmek zorunda kalmıştır. 8’inci Tümen Komutanı’nın 16 Temmuz 1916 tarihinde 16’ncı Kolordu Komutanlığına gönderdiği raporunda üç günlük muharebeler sonunda tümenin zayiatının tam olarak belirlenemediğini ancak zaiyatın tümen mevcudunun 1/3’den fazla olmadığını bildirmiştir[1059]. 17’nci Alayın zayiatı ise 6’sı subay olmak üzere 95 şehit ve 300’den fazla yaralı olarak tespit edilmiştir[1060].

Mustafa Kemal Paşa 17 Temmuz 1916 tarihinde 8‘inci Tümen Komutanlığına bir emir göndermiştir. Tümenin Kulp Boğazı’nı bulunduğu hatlarda savunmasını, topçu bataryalarının boğazın etrafında ve özellikle sol tarafta bulunmasını, Rus birliklerinin tümen karşısında ve gerisinde bıraktığı kuvvetlerin tespit edilmesini, önemli stratejik noktaların küçük müfrez birlikleri tarafından tahkim edilmesini istemiştir[1061]. 19 Temmuz 1916 tarihinde 23’üncü Alaydan bir tabur Anduk Dağı’nda bulunan Rus kuvvetlerini açığa çıkarmak maksadıyla hareket etmiş ancak yapılan teşebbüs sonuç vermemiştir. Anduk Dağı’nda bir müfreze bırakılarak, birlikler bölgelerine geri dönmüştür[1062]. 16’ncı Kolordu Komutanlığı cephesinde 20-22 Temmuz 1916

[1059] “8’inci Tümen Cephesine Gerçekleşen Düşman Taarruzu ve Bunun Üzerine Alınan Tedbirler ve Harekâta Dair 12-16 Temmuz 1916 Tarihleri Arasında Yapılan Yazışmalar”, *Askeri Belgeler Dergisi,* Sayı 140, s. 222.
[1060] MSB Lodumlu Arşivinden 17’nci Piyade Alayının Kop Tepe Muharebeleri olarak da adlandırılan 12-14 Temmuz 1916 tarihleri arasındaki şehitlerin sayısıdır. Aktaran Akşit, a.g.s., s. 412.
[1061] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. H-25, Fih. 1-21.
[1062] Kafkas Cephesi 2’nci Ordu Harekâtı, s. 115.

tarihleri arasında Türk ve Rus birlikleri arasında keşif kolları çatışmaları yaşanmış ve topçu atışları yapılmıştır[1063].

24 Temmuz 1916 tarihinde ise 8'inci Tümen karşısındaki Rus birliklerinin kuvveti tespit edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa Rus birliklerinin 8'inci Tümen cephesinde 2 alay kadar kuvvet bırakarak diğer birliklerini Oğnut mıntıkası başta olmak üzere başka bölgelere kaydırdığını 2'nci Ordu Komutanlığına bildirmiştir[1064].

Mustafa Kemal Paşa muharebeleri cephede bizzat yönetmiştir. 8'inci Tümenin Kulp Boğazı'nın içerisine geri çekilmesini sağlayarak yaşanabilecek büyük bir hezimeti önlemiş ve sonraki dönemde Muş'u geri alabilecek taarruz harekâtını icra etmek için gereken şartları oluşturmaya gayret etmiştir. Ancak bu geri çekilme kararının sebepleri Başkomutanlık Vekâleti ve 2'nci Ordu Komutanlığınca anlaşılamamış ve bu durum Mustafa Kemal Paşa'ya sorulmuştur[1065]. Mustafa Kemal Paşa'nın 2'nci Ordu Komutanlığına cevap olarak gönderdiği raporda: muharebelerin seyri ve arazinin durumuna göre komutanlık yetkisine dayanarak bu kararını verdiğini açıklamıştır. Söz konusu geçidin ileriden savunulmasının her yönden sakıncalı bulduğunu ve böyle bir savunmanın tümeni tamamen Ruslara karşı hedef gösterilmesi anlamına geleceğini ve ileride telafisi mümkün olmayacak bir durumun yaşanabileceğini belirtmiştir. Bu kararla maddi, manevi her türlü kötü durumdan uzak kalınmış olduğunun görülebildiğini, doğru olduğuna inanarak bu kararı tereddüt ve şüphesi olmayan bir komutan sıfatıyla verdiğini ve tüm sorumluluğun kendisinde olduğunu ifade etmiştir[1066].

Mustafa Kemal Paşa muharebelerin en zor zamanında geri çekilme kararı vermiş ve birliklerinin geriye doğru çekilmesini yaverleriyle beraber takip etmiştir. Bu esnada yaşanan bir olayı yaveri Cevat Bey şu cümlelerle hatıratına not etmiştir[1067]:

[1063] "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (20 Temmuz 1916), 1. "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam* (26 Temmuz 1916), 1.; Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 117-118.
[1064] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. H-26, Fih. 1-14.; Çakmak, a.g.e., s. 153.
[1065] "2'nci Ordu Komutanlığı tarafından 16'ncı Kolordu Komutanlığına verilen 17 Temmuz 1916 Tarihli Emir", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 227.; Çalışlar, a.g.e., s. 225.; Tezer, a.g.e., s. 46.
[1066] Tezer, a.g.e., s. 47.
[1067] Gürer, a.g.e., s. 180.

"Üç gün, üç gece devam eden muharebelerden sonra (...) geri çekilen birliklerden yirmi beş yaşlarında, uzun boylu bir asker; "üç gün üç gece düşmana dikine dikine süngü salladım, beni buraya niçin çektiler? İki saat evvel taburumla süngü hücumu yaptık; düşman çekildi. Amma bizi de buraya çektiler niçin çektiler diyordu? Doğrusu ben bu sorgular karşısında endişeye düştüm ve yerimden hareketlenirken kumandan beni durdurdu. Sorgu sırası Mustafa Kemal'e gelmişti. Erle manga arkadaşı gibi konuşuyordu. Köyünü kasabasını öğreniyordu (...) Bununla da kalmadı O büyük dahi, askere üç gün gece cereyan eden muharebelerin ayrıntılı hesabını da verdi (...) Balıkesirli İsmail bütün askerî vaziyetini takınarak bir şey sormasına müsaade istedi. "sor (...)" emrini almıştı. 'Zatınız Mustafa Kemal Paşa mısınız?' demişti. "Evet, ben Mustafa Kemal'im" cevabını alan İsmail: "Paşam, mademki sen buradasın (...) Başımızdasın. Öyleyse mesele yok" diyerek şiddetlenen düşman ateşine yanımızdaki siperde cevap veren arkadaşlarının arasına atıldı. Ve ateşe başladı."

Her zaman birlikleriyle iç içe olan ve muharebeyi cephede birliklerinin başında yöneten Mustafa Kemal Paşa, moral ve motivasyonu şu şekilde tanımlamıştır: *"Ordunun komutasını üstüne almış olan subayların ve komutanların yarattığı güçtür."*[1068]. 1918 yılında kaleme aldığı hatıralarında ise "*Komutanlar birliklerin moral durumlarını bizzat içlerine girmek suretiyle anlamalı. Bu şekilde daha güvenle emir verebilir. Üst rütbedekiler emirlerinde olanlarla konuşmalı, serbest söz söylemeye alıştırmalı. Bu tutum faydalı ve gereklidir"* demiştir[1069].

Mustafa Kemal Paşa Tümenin düştüğü bu tehlikeli durumdan kurtulabilmesi ve ilerleyen zamanlarda ve daha uygun koşullarda Ruslara taarruz edebilmesi için kararlarını cesaretle uygulamıştır. Muharebelerin öncesinde ve muharebeler sırasında her zaman askeriyle iç içe olması, birliklerin moral ve motivasyonunu artırmıştır. Taarruzda harekâtında birlikleri ile cephede ön saflarda, geri çekilirken de en gerideki askerleriyle gelerek onlara güven ve cesaret vermiştir. Bu bölgeden geri çekilirken *"Bugün çaresiz buradan ayrılacağım, fakat bir şartla ki, o da çok kısa bir gelecekte yine ve hem de yalnız buralara kadar değil, daha ilerilere gitmek için tekrar geleceğim"* demiştir[1070]. Mustafa Kemal Paşa'nın Kafkas Cephesi'nde en zor

[1068] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1919-1938)*, I. Cilt, (Der. Nimet Unan), Maarif Matbaası, İstanbul, 1945, s. 311.
[1069] Afet İnan, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s. 22.
[1070] Tezer, a.g.e., s. 44.

zamanlarında söylediği geçin geleceği doğru ve yerinde teşhis eden bu sözü çok az bilinmektedir[1071]. Lord Kinross Atatürk'ün aldığı bu stratejik kararı:

> *"2'nci Ordunun sağ yanında kolordusuyla dövüşen Mustafa Kemal çarpışmanın en hareketli yerindeydi soğukkanlılığı sayesinde muhtemel bir esirlikten ya da ölümden kurtulmuştu. Sonra sorumluluğu üzerine alarak bir geri çekilme emri verdi, emir dışı hareketiyle tehlikeye atmış olduğu meslek hayatı böylece kurtuluyordu."* cümleleriyle yorumlamıştır[1072].

Mustafa Kemal Paşa ise Kulp Geçidi'nde icra edilen bu harekâtı 1918 yılında şu cümlelerle ifade etmiştir:

> *"Bana askerlik hayatımda en çok zevk veren şey, Muş cephesinde 8'inci Tümen ile yaptığımız geri çekilme harekâtındaki başarı olmuştur. Bu harekâtın değerini önce hiç kime takdir edememiştir. İstanbul'dan ve benden önce Ordu Komutanı olan Ahmet İzzet Paşa hazretlerinden gelen telgraflarda bir bozulma ve felaket mi olduğundan ve bu kötü durumdan sonra düşmanın nerelere kadar gelebileceğinden, daha ne kadar kuvvet istediğimizden bahsediliyordu. Bu telaşta adı geçen şahsın hakkı da yok değildi. Çünkü ben, uyguladığım manevranın, benim içinde bulunarak görüp değerlendirdiğim gerekçelerini açıklamaya vakit bulamıyordum ve daha doğrusu hareketimin hafifletici sebeplere, ilme ve tekniğe dayalı olduğu fikri tamamı ile "şunun için veya bunun için tümenimi geri çekiyorum" demeye gerek bıraktırmıyordu.*
>
> *Sadece durum şu kararı gerektirdi diyor ve aynı zamanda uyguluyordum. Beş kattan fazla düşman karşısında arkadaşım Mehmet Nuri Bey'in tümenini kesinlikle yenilmeden ve özellikle pek şanlı muharebeler yaparak sanki bir manevra meydanında eğitim yapıyor gibi birinci hatta bulunduğu mevzide 3 gün muharebe ettirdikten sonra Tarkoş hattına ve oradan da bir gece manevrası ile daha geriye ikinci bir hatta çektim...*
>
> *Düşman bizi mağlup ettiğine inandı, daha fazla takip etmedi. Karşımda dağınık üç grup halinde tertiplendi. 10 gün sonra Bitlis cephesi ile birlikte burada yaptığım taarruzla düşmanı mağlup ve perişan ederek Muş'u geri aldım. Aynı günde Bitlis'i geri almıştım…*

[1071] Hamza Zülfikar, "Atatürk ve Gambos Dağı", *Türk Dili Atatürk ve Gençlik Dergisi*, Sayı 407, Yıl 35, Ankara, Kasım 1985, s. 314.
[1072] Lord Kinross, *Atatürk: Bir Milletin Yeniden Doğuşu*, Akdeniz Yayıncılık, 13. Basım, İstanbul, 2002, s. 130.

Benim için böyle bir örnek göstermek lazımdı. Çünkü aksi takdirde yaptığım geri çekilmenin iddia etiğim önem derecesi anlaşılamayacaktı."[1073].

Mustafa Kemal Paşa 1918 yılında yaptığı bir konuşmada geri çekilme manevraları hakkında şu cümleleri ifade etmiştir[1074]:

"Komutanların en büyük cesareti, sorumluluktan korkmamalarıdır... Namuslu ve onur sahibi bir komutan için ölüm hiçbir vakit hatıra gelmez, onu düşündüren uygulamasının isabetli olup olmadığıdır. Aksine geri çekilme manevrası için komutada pek büyük isabetli kararlı ve ileri görüşlü olmak lazımdır. Bizim ordumuzu felakete uğratan çoğu zaman geri çekilme manevrası için azim ve karar sahibi komutanlarımızın yokluğu olmuştur. Üstün düşman taarruzu karşısında çoğu zaman komutanlar, askerin kendi kendine yerlerini bıraktıkları zamana kadar karar vermekten çekinirler ve sonra da çekilmeyi kabahat ve askeri kabahatli görürler."

Mustafa Kemal Paşa'nın, Kafkas Cephesi'nde edindiği tecrübeleri Türk İstiklal Harbi'ne yansıttığı görülmektedir. Bu stratejik geri çekilme kararının daha geniş kapsamlısını Türk İstiklal Harbi'nde 10-24 Temmuz 1921 tarihleri arasında cereyan eden Eskişehir-Kütahya Muharebeleri sırasında vermiştir. Türk Ordusu'nu Sakarya Nehri doğusuna 150 km geriye çekerek burada savunma harekâtı planlamış ve uygulamıştır[1075]. Türk Ordusunun muharebeleri kazanması için uygun olan şartları hazırlarken Yunan Ordusunun ikmal hatlarını uzatarak onları çok daha zor şartlarda harekât yapmak zorunda bırakmıştır. Bu muharebelerde Yunan Ordusunun ilerleyişi karşısında kabul edilen strateji, önce orduyu uygun mevzilere çekilerek yapılan taarruzlara karşı direnmek, ardından uygun hareket tarzlarıyla taarruzu durdurmak ve boşa çıkartmaktır. Bu maksadın gerçekleşmesiyle aynı zamanda yeni orduyu kurmak için zaman kazanılması sağlanmak istenmiştir. Mustafa Kemal Paşa'ya göre bu strateji, nihai amacın belirleyiciliği merkezinde ve *"cephelerde kazanılmış tecrübenin"* bir yansıması, *"askerliğin gereği"* olarak görülmektedir[1076].

[1073] *Atatürkçülük (Birinci Ktap): Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri* (Genelkurmay Başkanlığınca Hazırlanmıştır), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 227-229.
[1074] Atatürkçülük (Birinci Ktap), s. 239.
[1075] Suat İlhan, *Atatürk ve Askerlik Düşünce ve Uygulamaları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, s. 161.
[1076] Körpe ve Kırık, a.g.m., s. 247.

Bu geri çekilme hareketleri taarruz harekâtı için elverişli koşullar oluşuncaya kadar, daha uygun hatlarda ve mevzilerde savunma yapmak ve Mustafa Kemal Paşa'nın ifadesiyle *"düşmanı vatanın harim-i ismetinde boğmak"* maksadıyla yapılmaktadır. Yani başka bir deyişle taarruz harekâtı daha elverişli bir zamanda yapılmak üzere ertelenmektedir ve uygun şartlar oluşunca düşman imha edilmektedir. O'nun uyguladığı bu stratejiyle her iki cephede de düşmana karşı zafer kazanılmıştır.

Mustafa Kemal Paşa 24 Temmuz 1916 tarihinde görevlendirdiği bir heyet ile 17'nci Alay bölgesini denetlemiş ve arazi tetkiki yaptırmıştır[1077]. Birliklerin yeni aldığı savunma düzenleri, hazırladığı siperleri ve muharebelerden sonraki durumlarını denetlemiştir. Kulp Boğazı'nın elde bulunduracak savunma hatlarını oluşturulmasına müteakiben 8'inci Tümene ileriki günlerde 2'nci Ordu Komutanlığının yapacağı taarruz harekâtına yönelik hazırlıklara başlanması yönünde emir vermiş ve 26 Temmuz 1916 tarihinde Boyrokaltı mevkiinde kurduğu karargâhından Silvan'a dönmüştür[1078].

8'inci Tümen bölgesinde şiddetli muharebeler devam ederken Ruslar aynı zamanda 5'inci Tümene de saldırmıştır. 12 Temmuz'da başlayan saldırılarda 5'inci Tümen Rusları Şavur Kalesi mevkiinde geri püskürterek ilerisinde bulunan bazı mevzileri ele geçirmiştir[1079]. Ruslar 15 Temmuz 1916 tarihinde Bitlis bölgesindeki birliklerini Muş'tan bir süvari alayın göndererek takviye etmiştir[1080]. Mustafa Kemal Paşa bu gelişmelerden sonra 2'nci Ordu Komutanlığına 24 Temmuz 1916 tarihinde, Rus Ordusunun Bitlis cephesine başka bir birlik kaydırdığına yönelik kesin bir bilgi olmamasına rağmen 5'inci Tümen cephesine şiddetli taarruza geçmesinin kuvvetle muhtemel olduğu yönünde rapor göndermiştir[1081].

[1077] Akşit, a.g.e., s. 414.

[1078] Erikan, a.g.e., s. 168.; Tezer, a.g.e., s. 48.; Çalışlar, a.g.e., s. 228. Çalışlar 26 Temmuz 1916 tarihindeki günlüğüne o günün kadir gecesi olduğunu belirtmiştir.

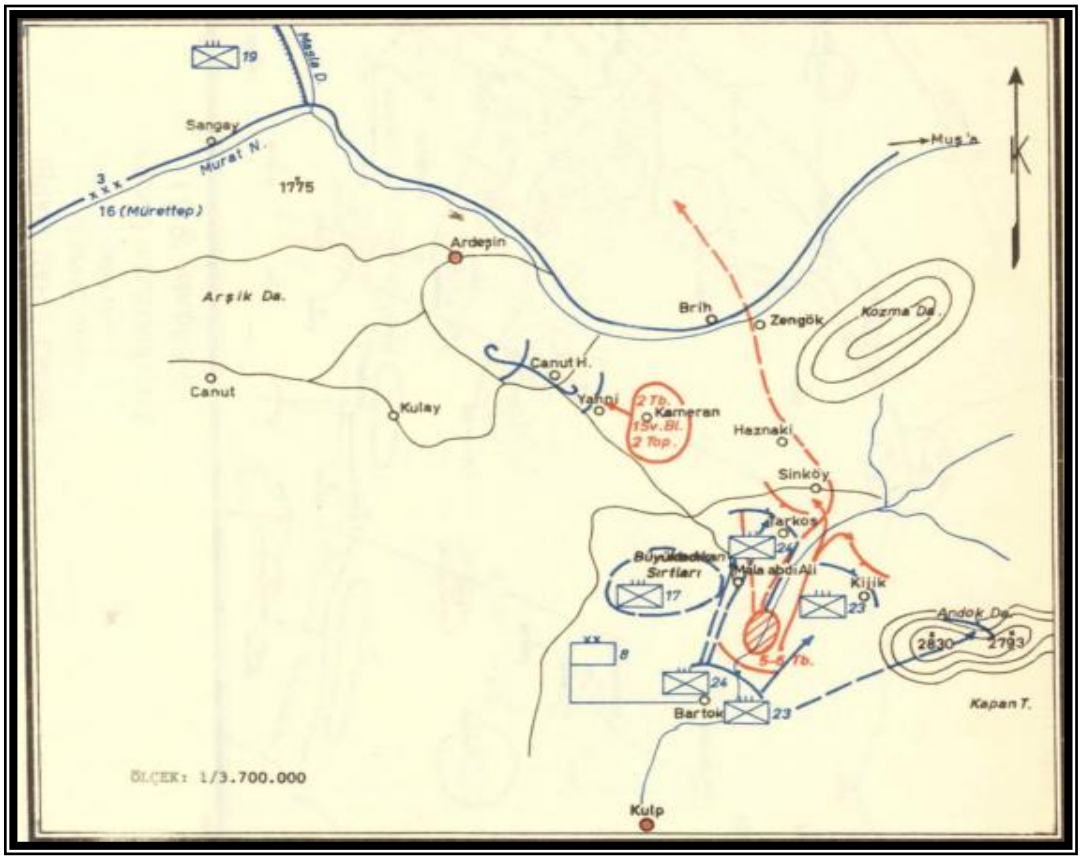
[1079] "16'ncı Kolordu Komutanlığı tarafından 2'nci Ordu, 2'nci Mıntıka ve 3'üncü Ordu Komutanlıkları ile 16'ncı Kolordu Kurmay Başkanlığına Gönderilen 12 Temmuz 1916 tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 195.: Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 110.

[1080] "8'inci Tümen Cephesine Gerçekleşen Düşman Taarruzu ve Bunun Üzerine Alınan Tedbirler ve Harekâta Dair 12-16 Temmuz 1916 Tarihleri Arasında Yapılan Yazışmalar", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 206.

[1081] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos H-26, Fih. 1-14.

25 Temmuz 1916 tarihinde Bitlis cephesinde bir süvari bölüğünden oluşan Rus askerleri Hizan kuzeyindeki Vererek, Agu[1082], Şen[1083] ve Ardası[1084] köylerine girerek yaklaşık 50 kişiyi öldürmüştür. Bazı kadınlarla hayvanları ve erzakı götürürken bölgedeki Türk bir müfreze birliği tarafından takip edilerek ateş altına alınmışlardır. Rus birlikleri karşı koyamayarak hayvanları ve erzakı terk ederek Güzeldere istikametinde geri çekilmiştir. 27 Temmuz 1916 tarihinde 8'inci Tümen cephesinde 23'üncü Alay tarafından Kinik köyüne görevlendirilen keşif kolları takviye edilerek Anduk Dağı'nın batı sırtları kontrol altına alınmış, sabahın aydınlanmasıyla yaşanan ve üç saat süren muharebeler sonucunda Türk birlikleri Anduk Dağı'nı ele geçirmiştir. Rus birliklerinin hareketlerini takip etmek için 8'inci Tümen keşif kolları görevlendirmiştir[1085].

Görsel 3.12: 1916 Yılı Temmuz Ayı Sonunda 8'inci Tümenin Durumu[1086]

[1082] Bitlis ilinin Hizan ilçesinin kuzeybatısında yer almaktadır.
[1083] Bitlis ilinin Hizan ilçesinin kuzeybatısında yer almaktadır.
[1084] Bitlis ilinin Hizan ilçesinin kuzeybatısında yer almaktadır.
[1085] "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (29 Temmuz 1916), 1.;16'ncı Kolordu Komutanlığı tarafından 2'inci Ordu ve 3'üncü Ordu Komutanlıkları verilen 28 Temmuz 1916 tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 234.
[1086] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, Kroki-18.

29 Temmuz 1916 sabahın aydınlanmasıyla 24'üncü Alay birlikleri tarafından Tarkoş Dağı'na yapılan bir taarruz harekâtıyla Tarkoş Gediği ele geçirilmiştir. 24'üncü Alay birlikleri 30 Temmuz 1916 tarihinde gece saatlerinde Tarkoş Gediği batısındaki tepede bulunan Rus birliklerine yaklaşmış ve güneş doğarken yapılan baskınla Rus birliklerini geri püskürtmeye başlamıştır. Tarkoş Gediği'nin gerisinde bulunan bir Ermeni birliği ve Tarkoş Gediği'nin doğusundaki Yuvarlak Tepe arasında bulunan süvari bölüğüyle karşılıklı çatışmalar başlamış ve Ruslar geri çekilmek zorunda kalmıştır. Geri çekilen Rus birliklerini Türk birlikleri takip ettiğinden Ruslar, Tarkoş Gediği gerisinde bulunan iki dağ topunu ateş etmeye fırsat bulamadan aceleyle geri hatlara çekmişlerdir. Temmuz ayı sonunda 8'inci Tümenin cephedeki durumu şu şekildedir: 23'üncü Alay, Anduk-Kijik bölgesinde, 24'üncü Alay, Tarkuş, Malaabdiali bölgesinde, 17'nci Alay, Büyük Ladikan bölgesinde ihtiyatta, 8'inci Tümen Karargâhı ise Bayrok'tadır[1087].

4.1.5. 1916 Yılı Ağustos Ayı Muharebeleri

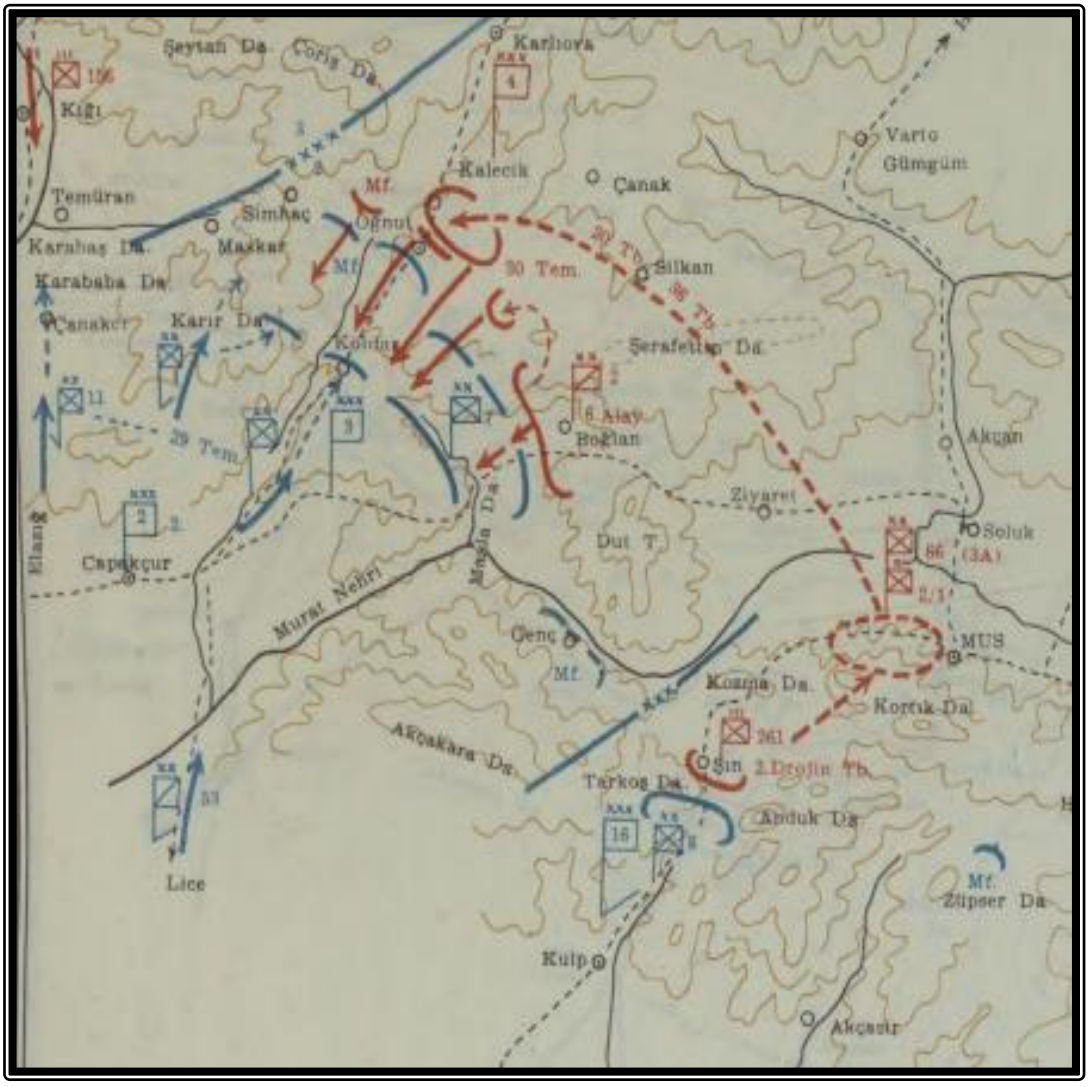
Ruslar, 2'nci Ordunun devam eden yığınağını bozmak ve Elazığ-İskenderun istikametlerinde ilerlemek maksadıyla taarruzlarını Temmuz ayı sonlarında artırmaya başlamıştır. 4'üncü Rus Kolordusu Kulp Boğazı'nda, 8'inci Tümen karşısında başarılı olamayınca, 261'nci Alayı 8'inci Tümenin cephesinde bırakarak, 66'ncı Tümeninden 3 alay ile 2'nci Tümenden iki alaylı 1'inci Tugayı olmak üzere toplam 5 alay kadar bir kuvveti 3'üncü Kolordu bölgesine, Oğnut'a kaydırmıştır. 2'nci Kazak Süvari Tümenini de 7'nci Tümen cephesinde konuşlandırmıştır. 7'nci Tümen Masalla Deresi'ni savunmakta, Oğnut bölgesinde de Çapakçur Müfrezesi bulunmakta ve sınırlı şekilde yapılan Rus taarruzlarını durdurmaya çalışmaktaydılar[1088]. 4'üncü Rus Kolordusu 29 Temmuz 1916 gecesi Oğnut'u ele geçirmek maksadıyla Çapakçur Müfrezesine taarruza başlamış ve 30 Temmuz 1916 tarihinde Oğnut'u ele geçirmiştir[1089].

27 Temmuz 1916 tarihinde Ruslar, Çilligöl ve Melikan hattında 1'inci Tümen bölgesine taarruza başlamış, 1'inci Tümen sekiz piyade taburu ve iki dağ

[1087] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 130.
[1088] Erikan, a.g.e., s. 168.; Maslofski, a.g.e., s. 489.
[1089] Belen, 1916 Yılı Hareketleri, s. 79.

bataryasından oluşan kuvvetiyle bu hatlarda tutunmaya çalışmıştır. Rusların yaklaşık olarak altı piyade alayı, iki sahra bataryası ve bir süvari alayından kurulu bir kuvvetle ardı ardına yaptığı taarruzları, 3.000'ni aşkın zayiat verdirerek geri püskürtmüştür. 30 Temmuz 1916 tarihinde kadar süren bu muharebeler sırasında 1'inci Tümenin zayiatı 204 şehit ve 464 yaralı olmuştur. 1 Ağustos 1916 tarihinde Ruslar, Çilligöl Tepesi'ni üç ayrı istikametten kuşatarak ele geçirmiş, Türk Ordusu birlikleri ise Haçiyan istikametinde geri çekilmiştir[1090]. Aynı zamanda 7'nci Tümen de Oğnut'dan geri çekilmeye başlamıştır[1091].

Görsel 3.13: Ağustos Ayı Başında Oğnut ve Çilligöl Tepesi'ne Rus Taarruzları ve Cephenin Durumu[1092]

[1090] Selışık, a.g.m., s. 14.
[1091] Allen ve Muratoff, a.g.e., s. 389.; "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam* (3 Ağustos 1916), 1.
[1092] Belen, 1916 Yılı Hareketleri, Kroki-16.

2 Ağustos 1916 tarihinde 2'nci Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa birliklerine;

> *"Bundan sonra yapılacak muharebelerde, bir cephede düşmanın bir baskısı görülürken, diğer birliklerin buna seyirci kalmayarak, duruma göre ya tehlike bulunan yere yardım veya kendi karşılarındaki düşmana taarruz etmeleri, bundan böyle bir kural olarak kabul edilmelidir"* şeklinde direktifini vermiştir.

16'ncı Kolordu Komutanlığına da Rusların son günlerde 1'inci Tümen cephesine yaptığı taarruzlarda Kulp cephesinden büyük bir miktarda birliği buraya kaydırdığının anlaşıldığını bildirmiş, Kolordunun 5 ve 8'inci Tümenlerle taarruza geçmesini emretmiştir[1093].

Mustafa Kemal Paşa bu durum üzerine 5 ve 8'inci Tümenlere 2 Ağustos 1916 tarihinde bir emir yazarak göndermiştir. Emirde, Rusların Oğnut cephesinde gerçekleştirdiği taarruzlar sonucunda kolordu cephesindeki kuvvetlerinin büyük bir kısmının 3'üncü Kolordu cephesine gönderdiğinin anlaşıldığını ve saldırılarını devam ettirmelerinin beklendiğini belirtmiştir. 16'ncı Kolordu olarak 3'üncü Kolordunun yükünü hafifletmek için bugün taarruza geçileceğini ve gerekli hazırlıkların yapılmasını, yapılacak olan taarruzun koordineli olarak hep birlikte ve önemli istikametlerde yapılması gerektiğini belirtmiştir. 5 ve 8'inci Tümenin taarruza başladığı zamanı, taarruz istikametlerini, aldıkları muharebe düzenlerini bildirilmelerini ve sürekli kolorduya bilgi vermelerini emretmiştir[1094].

2 Ağustos 1916 tarihinde 5'inci Tümen Komutanı Albay Refet Bey, 16'ncı Kolordu Komutanlığına bir rapor göndermiştir. Raporunda taarruz hakkındaki kolordu emrini aldığını, toplu bir taarruzun, cephenin daha iyi bir hale getirilerek ancak beş gün sonra yapılabileceğini bildirmiştir[1095]. Bu taarruzun planı ise şu şekilde açıklamıştır:

- Hacı Musa Bey ve Şeyh Hazret gönüllüleri ile 15'inci Alay 3'üncü Tabur ve ihtiyat kuvvetlerinin Şeyhömer mevkiinde toplanarak Nabat Dağı'na ve Deştok[1096]

[1093] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 138.
[1094] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. H-27, Fih. 1-22.
[1095] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. H-27, Fih. 1-23.
[1096] Siirt'in Baykan ilçesinin kuzeybatısında yer almaktadır.

sırtlarına taarruz yapacak, Van Güney Müfrezesi ise Simek[1097] ve Güzeldere'de toplanacaktır.

- Şeyhömer istikametinden yapılacak taarruzun hazırlıkları yapılıncaya kadar Tümen sağ ve sol taraflarının keşif faaliyetleri ile meşgul olacaktır. 14'üncü ve 15'inci Alayın ihtiyat birliklerinin Mermut Dağı'na bir baskın yapacak, bu maksadın hâsıl olabilmesi için de 14'üncü Alaydan 400 kişilik bir kuvvet Haçikan ve Yako bölgesinden Mermut'a taarruz edecektir.
- Tümen ihtiyatı olarak 13'üncü Alayın bir taburu bunduğundan bu taburun Mermut taarruzuna katılacaktır.

Mustafa Kemal Paşa Albay Refet Bey'in gönderdiği raporu beğenmemiş ve aynı gün 2 Ağustos 1916 tarihinde Tümene tekrar bir emir göndermiştir. Yeni emirde, Tümeninin görevinin cephesine iyi bir şekil vermeye çalışmak olmadığını hatırlatarak beş gün sonra yapılacak taarruzun amaca hizmet etmeyeceğini bildirmiştir. Kolordunun vazifesinin bugün taarruza geçmek olduğunu, emrinin kesin olduğunu, en geç yarın havanın aydınlanmasıyla beraber taarruza başlanmasını ve ihtiyat kuvvetlerinin en seri vasıtayla toplanarak alınan yeni emir üzerine en seri istikametten taarruza geçmesini emretmiştir[1098].

8'inci Tümen Komutanı Albay Nuri Bey ise tümenin taarruz planını şu şekilde yapmıştır:

- 23'üncü Alay bir taburu ile Şan Suyu doğusu ile Gelimansur Deresi kuzey istikametinden, bir taburuyla da Kop Tepesi'ne taarruz edecek, 24'üncü Alay Kulp Suyu ile Şin-Tarkoş Geçidi-Malaabdiali yolu arasındaki bölgeye ve Tarkoş Gediğinden, kuzeydoğu istikametinde taarruzla Şin Boğazı'nı açacaktır.
- İki bölük eksik kuvvetiyle 17'nci Alay, başlangıçta Tarkoş Geçidi'nin 1 km güneybatısında ihtiyatta bulunacak, 23'üncü Alayın 2'nci Taburu, Anduk Dağı'nda kalacak, 17'nci Alayın iki bölüğü tabur komutanı emrinde tümenin yapacağı taarruz harekâtını Murat Vadisi'ne karşı, emniyete almak için, 24'üncü Alayın sol tarafından ilerleyecektir.

[1097] Bitlis'in Merkez ilçesine bağlı bucak merkezi. Günümüzdeki adı Bölükyazı.
[1098] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. H-27, Fih. 1-23a.

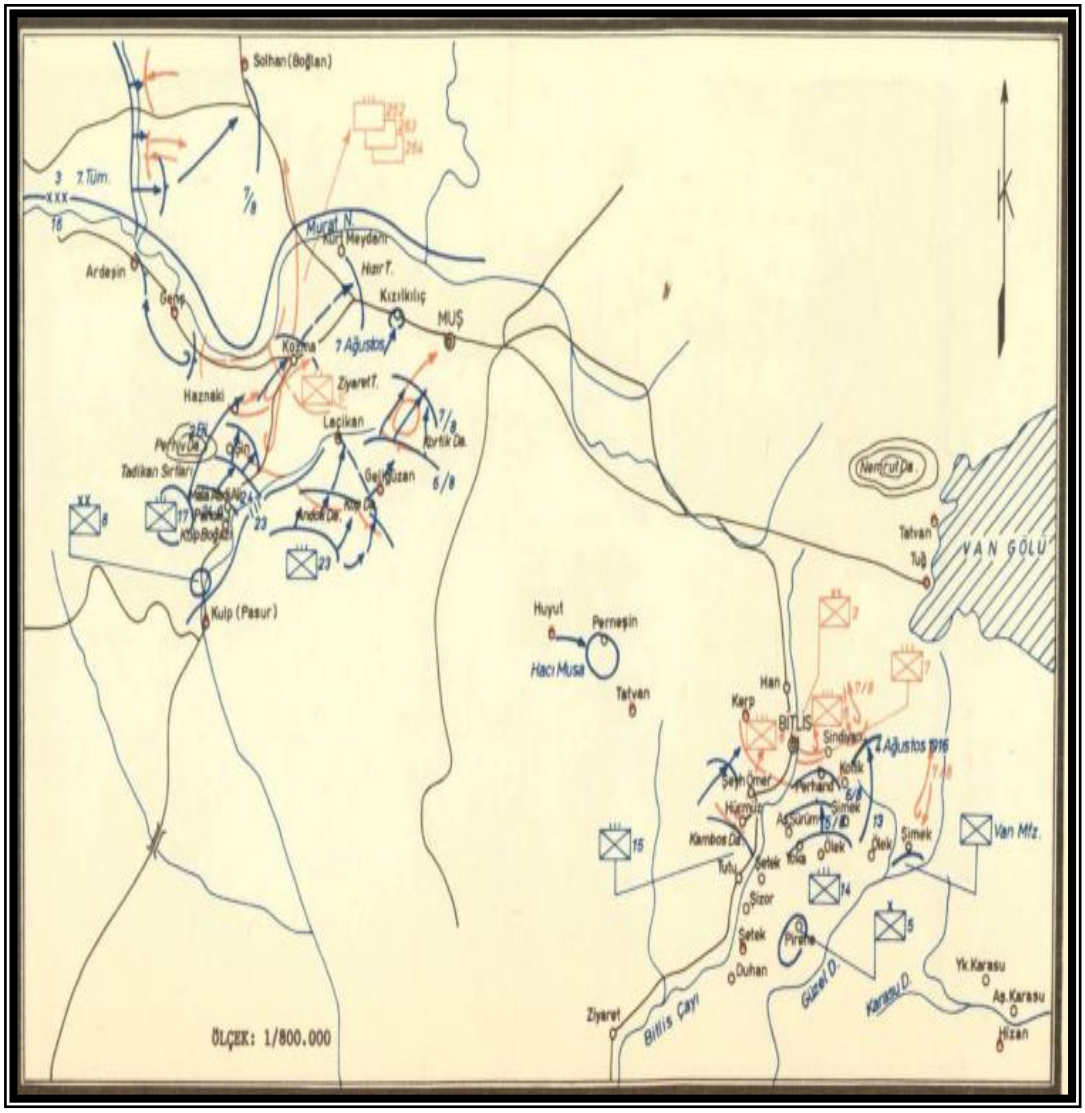
- Topçu bataryaları Tarkoş Gediği sırtlarında ve Anduk Dağı'nın batı yamaçlarında mevzilenecek, 13'üncü Alayın 3'üncü Taburu ise tümen karargâhı yakınında ihtiyatta bulunacaktır[1099].

5 ve 8'inci Tümenler, 2/3 Ağustos 1916 tarihinde gece yarısı taarruzlarına başlamıştır[1100]. 5'inci Tümenin sol kanadında Nabat Dağı'nda devam muharebelerde Rus birlikleri 500 mt. geri püskürtülmüştür. 8'inci Tümen cephesinde ise 23'üncü Alay, Kop Tepesi'ni, 24'üncü Alay Şin ve Tarkoş hattını ele geçirmiştir. Ruslar bir taraftan geri çekilirken Kozma sırtlarını bir tabur kadar kuvvetle elde tutmaya çalışmıştır. Topçu birlikleri yolların iyi durumda olmamasından dolayı mevzilerine yerleşmekte gecikmiştir[1101]. Rus birlikleri Türk birliklerinin taarruzlarına karşı koymaya çalışmıştır. 16'ncı Kolordu Komutanlığının Bitlis ve Muş istikametlerinde başlattığı bu taarruzlara Rus Ordusu Başkomutanlığı hazırlıksız yakalanmıştır[1102]. 8'inci Tümen, Kozma mevkiindeki muharebelerinde 60'a yakın esir ele geçirmiştir[1103]. Bu bölgede bulunan gönüllü milis birlikler araziyi bildiklerinden oldukça faydalı olmuşlardır[1104].

3 Ağustos 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, 5'inci Tümen Komutanlığından sorumluluk sahasındaki Rus birliklerinin durumunu, miktarını ve Nabat Dağı ile Kambos Dağı'ndaki Rus mevzilerindeki vaziyetlerini bildirmeleri istemiştir[1105]. 5'inci Tümen karşısındaki Rus birliklerinin Nabat Dağı'nda bir tabur, Kambos Dağı'nda bir tabur, Bitlis Çayı'nın batısında bir alay, Perhant sırtlarında bir tabur olmak üzere toplam iki alay kadar kuvvetten oluştuğunu bildirmiştir. Tümenin sağ kanat birliklerinin henüz Ruslarla temas sağlamadığını, sol kanatta ise muharebelerin devam ettiğini belirtmiştir[1106].

[1099] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 138-139.
[1100] Selışık, a.g.m., s. 15.
[1101] "5 ve 8'inci Tümenler Tarafından Başlatılan Taarruz ve Muharebenin Durumu Hakkında 3 Ağustos 1916 Tarihli Yazışmalar", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 246.
[1102] Gılpis Prays, *Askeri Mecmua*, (Eylül 1928), 46'ncı Sene, 70'nci Sayı, 185. (Rus Kafkas Ordusunda bulunan muhabir, bu haberin Manchester Gardiyan gazetesinin 12-13 Eylül 1916 tarihli nüshalarından neşredildiğini belirtmiştir.)
[1103] Çalışlar, a.g.e., s. 231.; "Tebliği Resm," başlıklı haber, *İkdam*, (5 Ağustos 1916), 1. Bu haberde Kafkas cephesi sağ kanatta yapılan muharebelerde 40 esir ele geçirildiğini belirtmektedir.
[1104] Çakmak, a.g.e., s. 154.
[1105] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. H-27, Fih. 1-32.
[1106] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. H-27, Fih. 1-33, 1-34, 1-35.

Görsel 3.14: 02-06 Ağustos 1916 Tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığı ve Karşısındaki Rus Birliklerinin Durumu[1107]

4 Ağustos 1916 tarihinde ise 5'inci Tümen cephedeki durumunu bildiren bir raporu 16'ncı Kolordu Komutanlığına göndermiştir. Rapora göre:

- Şeyh Ömer Müfrezesi Nabat Dağı'nda taarruzlarına devam ettiğini, Rusların birinci hat siperlerinden bazılarını tahliye etmiş, ikinci hatta ise savunmalarına devam etmektedir.
- 13'üncü Alayın gece başlayan taarruzlarıyla Vervan, Sason, Vanek ve Simek ele geçirilmiş, Koltik'in doğusunda yaptığı şiddetli taarruzlarda Rusların ordugâhlarını terk etmesiyle bir miktar cephane ve 16 esir ele geçirilmiştir.

[1107]Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, Kroki-19b.

- 13 ve 14'üncü Alaylar Meydantepe-Perhant hattında bulunmaktadır. Koltik kuzeyindeki Rus siperleri ele geçirilmiştir. 15'inci Alay ise Nabat Dağı'na taarruzlarına devam etmektedir.
- Bitlis Çayı'nın batısındaki birlikler Rus siperlerini ele geçirmeye çalışmaktadır. Ruslar bazı siperlerini boşaltmış ve Rus siperlerine 30 mt mesafeye kadar yaklaşılmışsa da şiddetli topçu ateşleri nedeniyle bu bölgede siperler ele geçirilememiştir[1108].

Mustafa Kemal Paşa Albay Refet Bey'e, taarruzun istenilen şekilde ilerlemediğini ve 13'üncü Alayın çok fazla doğu istikametinde açılmış olduğunu bildirmiş ve tümenin emniyeti için gerekli tedbirleri alması konusunda telkinde bulunmuştur. Albay Refet Bey bu telkinlere karşı verdiği cevapta, 13'üncü Alayın fazla doğu istikametinde açıldığının doğru olduğunu ancak mecburen bu hal tarzını uyguladığını, tümenin hedefine ulaşması için gereken tedbirleri aldığını ifade etmiştir[1109].

4 Ağustos 1916 tarihinde 8'inci Tümen bölgesinde devam eden taarruzlarda ise 17 ve 24'üncü Alaylar, Rusların 2 alay ve 2 topçu bataryası kuvvetinde bir birlikle işgal ettikleri Kozma Dağı'nda, Rusları birinci hat siperlerinden çıkarmış ve muharebeler devam etmektedir. Kortik'te bölgesinde Rusların tahkimatları devam etmekteydi. Ermeni gönüllüleriyle birlikte bir tabur Rus birliği Koltik'te, Laçikan Deresi kuzey sırtlarını işgal eden bir tabur Rus birliği de bu bölgede bulunuyordu. Kozma sırtlarını ele geçiren birlikler müteakiben bu bölgelere taarruz edecektir. 23'üncü Alay bir taburuyla Kop Tepesi mevkiinde bulunmaktadır. Diğer bir taburu Laçikan güney sırtlarına ve 3'üncü Taburu da Tarkoş hattının sağ kanadına taarruz edecektir. Tümen karargâhı Tarkoş Gediği'nde bulunmaktadır[1110].

5 Ağustos 1916 tarihinde 5'inci Tümen Koltik kuzeyindeki Rus mevzilerini ele geçirmiş ve Bitlis istikametinde taarruzları devam etmektedir. 5'inci Tümenin sağ kanadında bulunan birlikler Rusların ikinci hatta bulunan mevzileri dâhil ele geçirmiştir. 13'üncü Alay Ruslardan birçok muhtelif malzeme ile birlikte 4 Rus

[1108] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. H-28, Fih. 1-49.
[1109] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. H-28, Fih. 1-5.
[1110] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 148.

askerini ele geçirmiştir[1111]. Rus birlikleri kuvvetlerini Bitlis'e doğru Başhan köyü istikametinde geri çekmek zorunda kalmıştır[1112].

8'inci Tümen, Laçikan-Azizan arasındaki Rus mevzilerini ele geçirmiştir. Bu bölgede Rus birlikleri şiddetli direniş göstermesine karşılık, Kozma sırtlarına yapılan taarruzlarda Osmanlı kuvvetleri başarı sağlamıştır. Kozma Dağı sırtlarında 24'üncü Alayı bırakarak 23 ve 17'nci Alaylarla Kortik istikametinde taarruzlara devam etmiştir[1113]. Kozma Dağı muharebelerinde 2'si obüs 7'si sahra topu olmak üzere 9 top, 6 mitralyöz, top koşum hayvanları ve birçok silah ile 200 Rus askeri esir alınmıştır[1114].

Albay Refet Bey 6 Ağustos 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığına 5'inci Tümenin 2-3 Ağustos 1916 gecesi başlayan ve halen devam eden taarruzları hakkında bir rapor göndermiştir. Raporunda taarruzun tüm şiddetiyle devam ettiğini ifade etmiştir. Tümenin karşısında 20 top ve 12 tabur kadar iki Rus Alayı kuvvetin olduğunu, Ruslara hiçbir mevkide arazi kaptırılmadığını, cephaneleri bittiği takdirde taarruzlarına süngü ve el ve tırnaklarıyla dahi devam edeceklerini bildirmiştir[1115].

6 Ağustos 1916 tarihinde 5'inci Tümen, Bitlis'in 16 km güneybatısındaki Nabat Dağı yamaçlarındaki Rus siperlerini ele geçirmiş, Ruslar, Bitlis bölgesinde tahkim ettikleri siperlerini savunmakta yetersiz kalmıştır. 5'inci Tümen birliklerinin Koltik ve Meydan Tepe'nin doğusundaki taarruzları devam etmekteydi. Sabah saatlerinde Bitlis Deresi'nin her iki tarafında yapılan 14'üncü ve 15'inci Alayların taarruzları, Nabat Dağı'nın ve Meydan Tepe'nin tamamen ele geçirilemediğinden, tam olarak başarıya ulaşamamıştır. Daha sonra yapılan taarruzlarda Nabat Dağı, Mermut ve Perhant sırtları ele geçirilmiştir. Ele geçirilen esirlerin beyanlarına göre, Bitlis bölgesindeki Rusların 7'nci ve 8'inci Piyade Alayları ile 6'ncı Piyade Alayının bir taburu, bir Drojin ve iki Ermeni taburu ile 300 süvarisinin bulunduğu anlaşılmıştır.

[1111] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. H-28, Fih. 1-6.; 13'üncü Alay Ruslardan bir makineli tüfek namlusu, iki makineli tüfek semeri, yedi sandık makineli tüfek cephanesi, yüz portatif çadır, 2 mekkare, 4 merkep birçok telefon teli ele geçirmiştir.
[1112] Allen ve Muratoff, a.g.e., s. 392.; Çakmak, a.g.e., s. 154.
[1113] Belen, 1916 Yılı Hareketleri, s. 80.
[1114]BOA, HR. SYS., 1212-15.; Çalışlar, a.g.e., s. 231.; "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (7 Ağustos 1916), 1.; "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (8 Ağustos 1916), 1.
[1115]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. H-28, Fih. 1-7.

Rus birliklerinin Bitlis merkezindeki çadırlarını topladığı, eşya yüklü hayvanlarla acele hareket ettiğinin gözlemlendiği ve Rus Ordusunda bunlar gibi geri çekilme emaresini gösteren başka belirtiler de görülmeye başlanmıştır[1116].

06 Ağustos 1916 tarihinde, Ruslar, Destük-Meydantepe ve buradan kuzeye uzanan hatta tutunmaya çalışmıştır[1117]. 8'inci Tümenin Kozma Dağı bölgesindeki muharebeleri devam etmekle birlikte karşısındaki Rusların dağınık bir şekilde geri çekilmeye başladığı görülmüştür. Bu durum üzerine Kozma sırtları ele geçirilmiş ve bir kısım birliklerde Kızılağaç köyüne ve Murat Nehri'nin karşı tarafına geçmiştir. Çatışmalarda Rus birliklerinden 2 top, 2 makineli tüfek, 1.000 kadar esir ele geçirilmiştir[1118].

Mustafa Kemal Paşa 5'inci Tümeni, Nabat Dağı'ndaki başarılı taarruzlarından dolayı, 8'inci Tümeni ise Kozma Dağı'nı ele geçirmesinden dolayı tebrik etmiştir. 5'inci Tümenin taarruzlarını Kambos ve Mermut Dağı'na, 8'inci Tümenin ise uygun bir kuvvetle Kızılağaç-Kürdmeydanı hattını işgal etmek için taarruzlarına devam etmesini emretmiştir[1119]. 5 ve 8'inci Tümenlere gönderdiği başka bir kolordu emrinde 3'üncü Kolordunun cephesindeki Ruslara karşı 6 Ağustos 1916 tarihinde 1, 7, 14 ve 53'üncü Tümenleriyle taarruza geçtiğini, 16'ncı Kolordunun amacının ise karşısındaki Rus birliklerini mağlup etmesinin ardından Bitlis ve Muş'u işgal etmek olduğunu belirtmiştir[1120].

6/7 Ağustos 1916 tarihi gecesi 8'inci Tümenin 23'üncü Alayı, Kortik Dağı'nı ele geçirmiş, geri çekilen Rus birliklerini takip ederek Muş Ovası'na girmiştir. Kortik Boğazı'nda Rusları arkadan çevirmeyi başaran 23'üncü Alay, siperlerden beyaz bayrak çeken Rus birliklerini, bölükler halinde silahlarıyla birlikte teslim almayı başarmıştır. Siznut köyü ve Murat Köprüsü civarındaki Rus birlikleri ve Ermeniler

[1116] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 149.; "Meydantepe üzerine yapılan taarruza dair 5'inci Tümen Komutanlığı ile 16'ncı Kolordu Komutanlığı Arasındaki 6 Ağustos 1916 Tarihli Yazışmalar", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 278.
[1117] "5'inci Tümen Cephesindeki Duruma Dair 5'inci Tümen Komutanlığı ile 16'ncı Kolordu Komutanlığı Arasındaki 6 Ağustos 1916 Tarihli Yazışmalar", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 282.
[1118] BOA, HR. SYS., 1212-15.; Çakmak, a.g.e., s. 154.; Feridun, a.g.e., s. 274.
[1119] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos H-28, Fih. 1-7.
[1120] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos H-28, Fih. 1-24.

köyleri yakarak geri çekilmiştir. 23'üncü Alayın Muş istikametinde taarruzlarına devam edeceğini, 24'üncü Alayın İsmailağa Kayalığı, Hızır Tepesi ve Kürtmeydanı batısından geçen hattı işgal ettiğini, 8'inci Tümen Komutanı Mehmed Nuri Bey 16'ncı Kolordu Komutanlığına bildirmiştir. 2'nci Ordu Komutanı da 16'ncı Kolordu Komutanına Rusların geri çekildikten sonra 8'inci Tümene yapacakları bir karşı taarruz ihtimaline karşı gerekli tedbirleri almasının uygun olacağını bildirmiştir[1121]. Mustafa Kemal Paşa 8'inci Tümene gönderdiği emirde, 5'inci Tümenin taarruzlarının başarılı bir şekilde ilerlediğini, 8'inci Tümenin Muş'u ele geçirmesinin ardından Muş-Kızılağaç hattında toplanarak verilecek yeni görevler için gerekli hazırlıkları yapmasını bildirmiştir[1122].

Bu muharebelerde 8'inci Tümenin şehitlerinin haricinde 4 subay ve 300 yaralısı olduğu tespit edilmiştir. 8'inci Tümenin karşısında bulunan 261'nci Rus Alayı ise personel mevcudunun %30'unu kaybetmiştir. 07 Ağustos sabahına kadar toplanan esir sayısı 338 olmuştur[1123]. Rus kuvvetleri 8'inci Tümeni Kulp Boğazı'nın gerilerine çekilmeye zorlamış ancak 8'inci Tümenin bu başarılı taarruzları neticesinde 4'üncü Rus Kolordusu tüm cephelerde geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu taarruzlarda bölgedeki gönüllü milislerinde katkıları çok önemli olmuştur[1124].

7 Ağustos 1916 tarihinde 5'inci Tümenin sağ kanadında bulunan 13'üncü Alayın yaptığı taarruzlara karşı koymaya çalışan iki piyade alayı, bir süvari alayı ve sayısı tespit edilemeyen topçu birliğinden oluşan Rus birlikleri, 4 saatlik bir direnişten sonra bozguna uğrayarak Van istikametinde geri çekilmiştir. Perhant ve Koltik'de bulunan 14'üncü Alay Meydantepe'ye baskın yapmak üzere hazırlıklarına devam etmiştir. Rusların Bitlis'te bulunan erzak, cephane ve diğer eşyalarını da Van istikametinde götürdükleri görülmüştür. 8'inci Tümenin Muş Ovası'na girdiğini ve 261'nci Alayın geri çekildiğini öğrenen Bitlis'te ki Rus birlikleri çekilmeyi hızlandırmışlardır. Geri çekilirken Bitlis'in kuzey bölgelerinde tarlaları yaktıkları

[1121]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4445, Dos. 67, Fih. 18.; "8'inci Tümen Komutanlığı tarafından 16'ncı Kolordu Komutanlığına verilen 7 Ağustos 1916 Tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 293.
[1122] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4445, Dos. 67, Fih. 18-1.; "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (9 Ağustos 1916), 1.
[1123] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 151.; Allen ve Muratoff, a.g.e., s. 392.
[1124] Çakmak, a.g.e., s. 155.

görülmüştür. Güzeldere mevkiinden ilerleyen ve bir süvari alayı ile bir piyade taburundan oluşan Rus birlikleri Van Güney Müfrezesine saldırmış ancak geri püskürtülmüştür. Mustafa Kemal Paşa, Van Güney Müfrezesine geri çekilen Rus birliklerini takip etmesini emretmiştir. 5'inci Tümen Komutanı Refet Bey tümenin cephanesinin bu gece yapılacak taarruzlara yetmesi durumunda birliklerin daha hızlı ilerleyeceğini 16'ncı Kolordu Komutanlığına bildirmiştir[1125].

8'inci Tümenin harekât planı gereği 23'üncü Alay, Muş'un hemen yanındaki sırtları ele geçirmiş 17'nci Alay ise kasabanın içerisine birkaç farklı istikametten girmiştir. Karşılaştıkları ufak çaplı Rus birlikleri de çok direnmemiş ve teslim olmuştur. Bu harekât sırasında 2 makineli tüfek, 9 top, 600 civarında Rus askeri esri alınmıştır. Ele geçirilen esirler gruplar halinde Kolordu geri bölgesine sevk edilmiştir[1126].

8 Ağustos 1916 tarihinde 8'inci Tümen Muş kasabası ve mevcut durumu hakkında 16'ncı Kolordu Komutanlığına bir rapor göndermiştir. Raporunda Muş'ta 50 hane kadar Müslüman halkın bulunduğunu, birkaç binanın ve telgraf merkezinin, Murat Nehri'nin kuzeyinde birkaç köyün yakıldığını, bir miktar erzak ele geçirildiğini bildirmiştir. Askerlerin ve hayvanların arazi ve mevsim şartlarının da etkisiyle devam eden muharebeler sonunda hareket kabiliyetinin çok azaldığını, iaşe ve nakliye araçları bakımından sıkıntı yaşandığını ifade etmiştir[1127].

8 Ağustos 1916 tarihinde saat 06.35' te Albay Mehmet Nuri Bey, 16'ncı Kolordu Komutanlığına Muş'un kontrol altına alındığını *"Muş kasabasının bugün Sekizinci Fırka tarafından zabt ve işgal olunduğu ma'ruzdur"* cümlesiyle bildirmiştir. 5'inci Tümen Komutanı Refet Bey'de aynı tarihte saat 06.45'de *"Meydantepe'nin dahi zaptını müteakıb inayet-i Hakk'la Bitlis zabt ve işgal kılınmıştır."* cümlesiyle bildirmiştir. Rus birlikleri Bitlis'ten geri çekilirken binaları yakmıştır. 5'inci Tümen geri çekilen Rus birliklerini takip etmeye devam etmiştir[1128]. Muş'un Türk Ordusu

[1125] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. H-29, Fih. 1-4, 1-4a.; "5'inci Tümen Komutanlığı tarafından 16'ncı Kolordu Komutanlığına verilen 7 Ağustos 1916 Tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 299.; Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 152.; Belen, 1916 Yılı Hareketleri, s. 81.
[1126] Akşit, a.g.e., s. 423-424.; Erginsoy, a.g.e., s. 181.
[1127] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4445, Dos. 67, Fih. 18-2, 18-2a.
[1128] "5 ve 8'inci Tümen Komutanlıkları tarafından 16'ncı Kolordu Komutanlığına verilen 8 Ağustos 1916 Tarihli Harp Raporu", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s. 307.

tarafından ele geçirildiği haberini alan Bitlis'teki Rus birlikleri şehri boşaltarak, önce Tatvan'a, sonrada daha geriye Karmuç istikametinde çekilmişlerdir[1129].

Kafkas Cephesi'nde kendini gösteren bu ilk zaferin bundan sonraki gelecek zaferlerin habercisi olduğu ve Türk Ordusu'na güvenildiği yönünde haberler gazetelere yansımıştır[1130]. Bu zaferler dış basında da haber olmuştur. Viyana'dan Viner Alkemanya Çaytong gazetesi, *"Hasta Adam Heybetli Bir Dev İmiş"* ve "*Boğaz İçinde Kuvvetli Adam"* başlıkları atarak Bitlis ve Muş'un işgal edilmesini ile ilgili yazılar kaleme almış, Berlin Times Gazetesi ise, *"Son derece süratle harekete kadir olan Türk Müfrezeleri yine dikkatimizi ehemmiyetle etmelidirler. Çeteler tarafından muzaheret olunan bu Osmanlı Müfrezeleri her tarafta gayri muntazır ve negahani bir surette meydana çıkıveriyorlar"* cümleleriyle gelişmeleri haber yapmıştır[1131]. İsviçre Bernerbont Gazetesi 17 Ağustos 1916 tarihinde *"Kafkas Cephesi'nde ordunun sağ cenahı Bitlis üzerinden Siirt'e ilerlemekte olan Ruslara savlet edip bunları Van Gölü'ne sürmüş ve Murat Suyu Rusların elinden çıkmıştır."* şeklinde haber yapmıştır[1132]. Jurnal Doyari Gazetesi *"Türk Mukabil Taarruzu Rusları Felce Uğrattı"* başlığı ile Rus ordusunun topçu kuvvetinin üstünlüğüne rağmen Türk ordusu tarafından felce uğratıldığını belirtmiştir[1133]. Bulgaristan'ın Kampana gazetesi, *"Türkler tarafından ihraz olunan muvaffakiyet bütün Bulgaristan'da büyük bir meseretle karşılanmıştır."* cümleleriyle haber yapmıştır[1134]. Jurnal Gazetesinin Fransız muhabirinin haberi ise şu cümlelerle verilmiştir:

> *"Türk Ordusunun mukabil taarruzu 2 Türk Generalinin kumandası altında bulunan 2'nci Ordu tarafından icra edilmiştir. Grandük'ün ordusuna karşı bir kuvvet tarafından üç hücum yapılmıştır (...) Rus*

[1129] Maslofski, a.g.e., s. 489.; Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 155.; Feridun, a.g.e, s. 275.; "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (12 Ağustos 1916), 1.
[1130] "Siyasiyat, İran ve Kafkas Cephelerinde" başlıklı haber, *Tanin*, (10 Ağustos 1916), 1.
[1131] "Hasta Adam Heybetli Bir Dev İmiş" başlıklı haber, *Tercüman-ı Hakikat*, (13 Ağustos 1916), 1.; "Müttefik Matbuatın Mütalaası" başlıklı haber, *Tanin*, (14 Ağustos 1916), 1.; "Kafkasya Harekâtı ve Times" başlıklı haber, *Tanin*, (24 Ağustos 1916), 1.; "Türk Kuvveti Nazar-ı Dikkatimizi Celp Etmelidir" başlıklı haber, *Tercüman-ı Hakikat* (23 Ağustos 1916), 1.; "İran ve Kafkas Cephelerimizde mazfariyetlerimiz ve (Times)" başlıklı haber, *Servet-i Fünun*, (31 Ağustos 1916), 1.
[1132] "Türk Ordusunuun Muvaffakiyatı" başlıklı haber, *Tercüman-ı Hakikat*, (17 Ağustos 1916), 1.; "Irak ve İran Seferleri, Askerlerimizin Zaferleri Hakkında" başlıklı haber, *Servet-i Fünun*, (24 Ağustos 1916), 1.
[1133] "Türk Mukabil Taarruzu Rusları Felce Uğrattı" başlıklı haber, *Tercüman-ı Hakikat*, (20 Ağustos 1916), 1.
[1134] "Türk Muvakkiyetinin Bulgaristan'daki Tesiratı" başlıklı haber, *Tasvir-i Efkâr*, (17 Ağustos 1916), 1.

Ordusunun adeden faik ve topça daha kuvvetli olmasına rağmen Türk Ordusunun harekâtı askeriyesi mühim muvaffakiyetler elde etmiştir."[1135].

2'nci Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa 8 Ağustos 1916 tarihinde gönderdiği bir telgraftaki şu cümlelerle Mustafa Kemal Paşa'yı tebrik etmiştir[1136].

"Zamana göre askerini muhafaza ve icabında bu kuvvetden istifadeye bi-hakkın kadir olan zât-ı vâlâ-yı kumandanîlerinin himem-i duâ-şinâs ve kârâşnâları ve bi'l-cümle kumandan ve zabitan ve efradın inzimam eden hamaset ve şecaati ile begayetu'llah ihrâz eyledikleri muvaffakıyyeti ansamîm-i kalb tebrik ve tevalisini Cenâb-ı Feyyâz-ı Mutlak'dan tazarru' ve teşekkür etmek maiyyet-i kumandanîlerine iblâğını ricâ eylerim efendim.

Mustafa Kemal Paşa bu tebrik telgrafını bir yazı ekinde okunması maksadıyla tüm birliklerine göndermiştir[1137]. Başkomutan Vekili Enver Paşa da 9 Ağustos 1916 tarihinde 2'nci Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa'ya bir telgraf göndererek tebrik etmiştir[1138]. Sultan V. Mehmet Reşat da Mustafa Kemal Paşa'yı 12 Aralık 1916 tarihinde *"İkinci Rütbeden Mecidiye Nişanı"* ile ödüllendirmiştir[1139].

Bitlis ve Muş'un işgalden kurtarılmasından sonra Yusuf Ziya (Gökalp) 20 Ağustos 1916 tarihinde *"Kafkaslara Doğru"* başlıklı bir şiir kaleme almış ve tüm yurda bu zaferi duyurmuştur[1140].

Kafkaslara Doğru

Gökte uçan mızraklarla bir sabah erken
Cengâverler Kafkaslara akın ederken
Buzlu dağlar üzerinde bir ses gezindi,
Naralarla kişnemeler ürperip dindi:
"Ey Türk oğlu!. Bugün yine şeref günüdür"
Düşmanlar bir yıldırım gibi vur öldür!
Cehennemden pusu kursa yolunda dağ, taş,
Zapt olunmaz coşkun bir sel gibi köprü, taş!
Bir dakika bile sakın inme atından,

[1135] "Kafkasya ve İran Taarruzumuz Bir Franszı Muhabirinin İşaratı" başlıklı haber, *Tanin*, (28 Ağustos 1916), 1.
[1136] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-29, Fih. 1-8a.
[1137] Akşit., a.g.e., s. 427.
[1138] Evsile, a.g.t., s. 44.
[1139] Kocatürk, a.g.e., s. 87.; https://ata.msb.gov.tr/Genel/icerik/nisan-ve-madalyalari. Erişim Tarihi: 23.04.2022.
[1140] "Kafkaslara Doğru" başlıklı haber, *Tanin*, (29 Ağustos 1916), 1.

Vazgeçme yeryüzündeki saltanatından!..
Yıldırımlar tutuşturdu gözlerde bu ses,
Gülüyordu her çehrede bir kızıl heves!
Naralarla göğe doğru kalktı mızraklar,
Bir alevden dalga gibi uçtu bayraklar,
Pembe güneş selamladı doğudan Türk'ü,
Uzaklardan geliyordu bir şanlı türkü!...
Her ne zaman cengi ilan ederse hakan
Kâinatı baştanbaşa bürür ateş, kan!
Toplar kızıl bir sevinçle haykırır, güler,
Bir ufuktan bir ufuğa kalkar süngüler!...

Beylerbeyi 20 Ağustos 1916
Yusuf Ziya

Bitlis ve Muş'un Ruslardan geri alınmasının iç ve dış basında çok olumlu yansımaları olmuş, Türk Ordusunun moral ve motivasyonunu artırmıştır. Bu zaferde 8'inci Tümenin başarısı çok büyük olmuştur. Muş'un geri alındığının haberini alan Ruslar, Bitlis bölgesinden geri çekilmelerini hızlandırmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın bu muharebelerde harp prensiplerini zamanında ve yerinde uyguladığı görülmektedir. Askerî harekâtın planlanmasında ve uygulanmasında kullanılan ve bir başlangıç noktası olarak kabul edilen harp prensipleri[1141] harekâtta komutana bir yol göstericidir. Uygulanması mevcut duruma ve harekâtın gidişatına göre değişmektedir. Harp prensipleri aralarında bir üstünlük veya öncelik sıralaması olmamakla beraber zafer kazanmayı sağlaması açısından bir bütün olarak düşünülmesi gerekmektedir. Günümüze kadar icra edilmiş birçok savaşta imkân ve kabiliyetleri üstün olan tarafların kendilerinden zayıf olan kuvvetler karşısında başarıya ulaşamadıklarına harp tarihi tanıklık etmiştir. Muharebeyi kazanan tarafın başarı sebepleri araştırıldığında, harp prensiplerini titizlikle uyguladıkları görülebilir.

Mustafa Kemal Paşa 2'nci Ordu Komutanlığına Bitlis ve Muş'un ele geçirildiğini, 5'inci Tümenin Rus birliklerini Rahova Ovası'na kadar takip etmeye devam edeceğini, 8'inci Tümenin ise verilecek yeni görevler için hazırlıklarına devam ettiğini bildirmiştir. 8'inci Tümen Komutanlığına da hazırlıklarını bir an önce

[1141] Harp prensipleri: Hedef, Taarruz ve Manevra, Emir Komuta Birliği, Kuvvet Tasarrufu ve Sıklet Merkezi, Moral, Hukuka Uygunluk, Sadelik, Baskın ve Emniyet, Hukuka Uygunluktan oluşmaktadır. Çeşitli ordularda uygulanan harp prensipleri için bkz. Yılmaz Oğuz, *Küreselleşen Dünyada Harp Stratejisi*, Form Ofset, Ankara, 2008, s. 92.

tamamlamasını ve Boğlan'da bulunan 7'nci Tümen ile irtibat kurulmasını emretmiştir[1142].

2'nci Ordu Komutanı 8 Ağustos 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya Boğlan mevkiinin ve Muş'un işgal edilmesinden sonra birliklerin toplanmasının ardından iaşe ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için muharebelere birkaç gün ara vermek istediğini bildirmiştir. Ayrıca Bitlis ve Muş'un elde bulundurulması için gereken tedbirlerin alınacağı ve birliklerin en hızlı şekilde toplanarak yeni verilecek görevlere hazır olmasının sağlanacağını ve 8'inci Tümenin takviye edileceğini belirtmiştir. 2'nci Ordu Komutanı Muş cephesinde bir alay bırakmayı, 16'ncı Kolordu Komutanlığına bir tümen daha vermeyi ve harekâtta kesin sonuç alınacak Çapakçur mıntıkasındaki tümenden de tasarruf sağlanacağını düşündüğünü söylemiş, 5'inci Tümenden bir alayın bu maksat için Muş'a gönderilmesi hususunda Mustafa Kemal Paşa'ya düşüncesini sormuştur[1143].

Mustafa Kemal Paşa 9 Ağustos 1916 tarihinde düşüncelerini 2'nci Ordu Komutanına göndermiştir. 2'nci Ordu Komutanının gönderdiği emrin isabetli ve uygulanabilir olduğunu ifade eden Mustafa Kemal Paşa, 5 ve 8'inci Tümenlerin toparlanmak için zamana ihtiyacı olduğunu ifade etmiştir. 5'inci Tümen karşısında bulunan Rusların ne kadar yıprandığı ve Rahova Ovası'nda toplanıp yeni bir muharebe yapıp yapamayacağını hakkında henüz net bir bilgi alamadığını, 5'inci Tümenin Rahova Ovası istikametinde yaptığı takip harekâtı sonuçlanmadan, tümenden bir alayın Muş'a intikali hakkında net bir şey söyleyemeyeceğini belirtmiştir. 5'inci Tümen, Rahova Ovası'na yerleşip ve karşısındaki Rus birliklerini geri püskürtebilirse, Bitlis'in emniyetli şekilde elde bulundurulması mümkün olabileceğinden 5'inci Tümenin bir alayını Muş'a taşınarak, 8'inci Tümenin Boğlan mevkiine geçmesinin uygun olacağı kanaatinde olduğunu ifade etmiştir. İaşe hususu tam olarak sağlandığı takdirde, yapılması düşünülen harekâtın icrasının 10 günlük bir zamana ihtiyaç gösterdiğini aktarmıştır[1144].

[1142] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. H-29, Fih. 1-7.
[1143] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4445, Dos. 67, Fih. 18-3.
[1144] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4445, Dos. 67, Fih. 18-4.

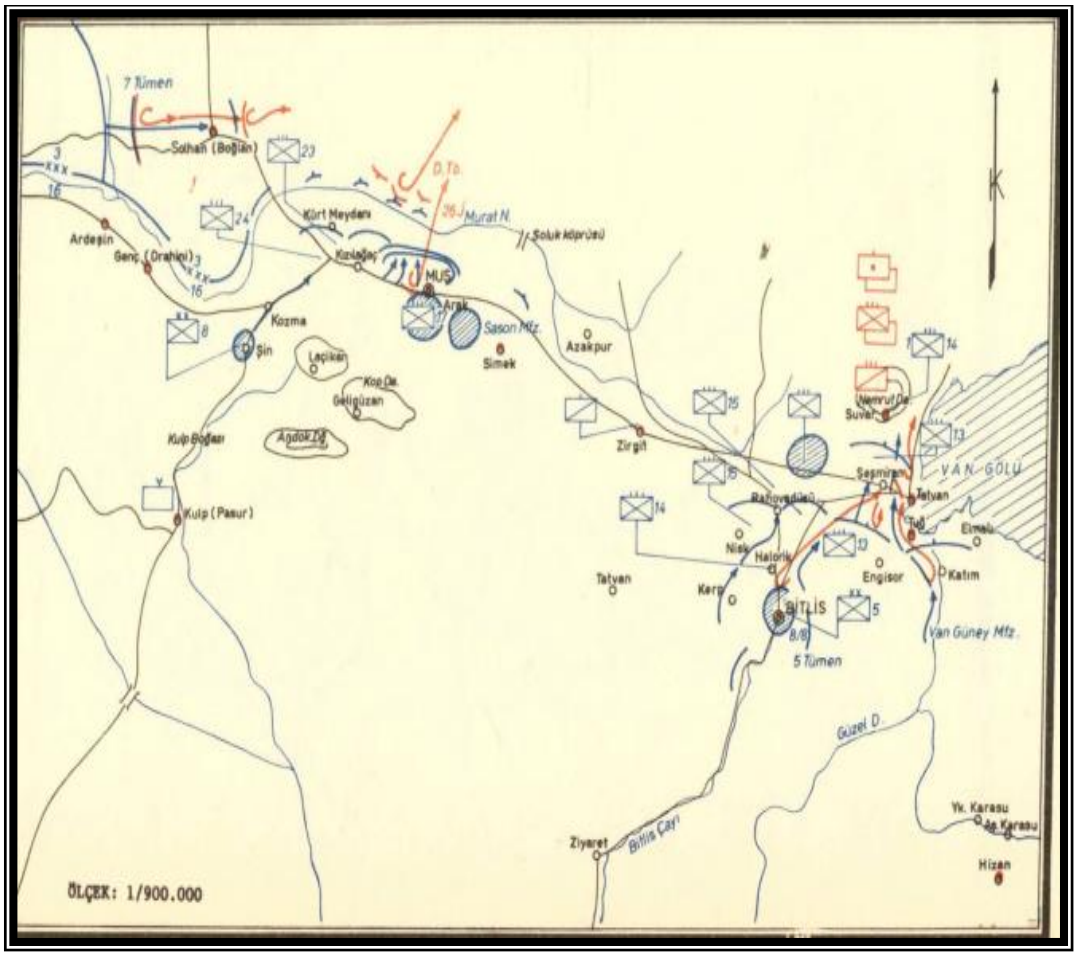
9 Ağustos 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığı cephesinde durum şu şekildedir: Bitlis cephesinde 8 Ağustos 1916 tarihi itibariyle Bitlis'in kuzey, doğu ve batı sırtları 5'inci Tümen birlikleri tarafından tamamen ele geçirilmiştir. Rahova Boğazı'nda tutunmak isteyen bir kısım Rus süvari birlikleri de geri püskürtülmüştür. Güzeldere'den Van'a giden yolun batısındaki sırtlarda mevzilenmiş olan bir Rus taburuna taarruz edilmiş ve geri püskürtülmüştür.

Van Güney Müfrezesi, Güzeldere Vadisi boyunca Tatvan istikametinde düşmanı takip etmektedir. 5'inci Tümen karşısındaki Rus birlikleri ise 7 ve 8'inci Kafkas Alayları, Drojin ve 2 Ermeni taburundan oluşmaktaydı. Muş cephesinde karışık sınıflardan kurulu bir Rus kuvveti Boğlan Gediği ve Ziyaret köyü istikametinde doğuya doğru geri çekilmektedir. Keşif kolları 18 Rus askerini esir almış, Rus birliklerinin bölgede herhangi bir harekâtı gözlemlenmemiştir. 8'inci Tümen karşısındaki ise Murat Nehri ve Muş arasında Rusların 261'inci Alay ve 1 Drojin Taburu bulunmaktaydı[1145].

10 Ağustos 1916 tarihinden beri Rusların cephelerde hareketliliği iyice artmaya başlamıştı. 2'nci Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa kolorduların bulundukları hatlarda işgal ettikleri mevzilerin mevcut birliklerine göre geniş olduğunu, Rusların taarruz hazırlıkları yaptıklarını belirtmiştir. Bu konuda gereken tedbirlerin alınması maksadıyla kolordulara Rusların taarruzlarına karşı şimdiki asıl mevziilerin gerilerinde birbiri arkasından mevziler hazırlamalarını, ayrıca dayanak noktaları meydana getirmelerini, taarruz istikameti anlaşıldıktan sonra gerideki mevzilerde savunma ve karşı taarruzlar yapılmasının uygun olacağını ifade etmiştir[1146].

[1145]"Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (13 Ağustos 1916), 1.; Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (14 Ağustos 1916), 1.; Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 162.; Çalışlar, a.g.e., s. 233.
[1146] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 170-175.

Görsel 3.15: 16'ncı Kolordu Komutanlığının 9-16 Ağustos 1916 Tarihleri Arasındaki Durumu[1147]

Mustafa Kemal Paşa'da birliklerine: Rusların 3'üncü Ordu cephesinden birlik kaydırdıklarını, bir taarruzla karşılaşılmasının muhtemel olduğundan Bitlis ve Muş'un emniyetinin alınmasını 5 ve 8'inci Tümenlere emretmiştir. 5'inci Tümenin Güzeldere Vadisi ve Rahova Ovası istikametlerini örtecek şekilde 8'inci Tümen ise Muş-Kızılağaç bölgesinde gerekli mevzilerin hemen tahkimine başlamasını belirtmiştir. Ayrıca Bitlis-Muş yolunun güvenliğini sağlamak için Mutki Müfrezesinin yol üzerinde uygun vaziyette bulundurulmasını istemiştir. 5'inci Tümen sağ kanadıyla Kotum kuzeyindeki sırtlarda, sol kanadıyla Rahova Boğazı batısındaki tepeler üzerinde bulunmakta ve ileri birlikleriyle sağda Ortop, solda Nemrut Dağı güney eteklerine yerleşmiş durumdaydı. Mustafa Kemal Paşa Bitlis'i, emniyetle elde bulundurmak için, Rahova Boğazı kuzey girişinde esaslı bir mevzi

[1147] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, Kroki 20b.

seçilerek, Güzeldere Vadisi ve Muş istikametlerinde tehdit olabilecek istikametlerin belirlenerek tahkim edilmesini emretmiştir. 5'inci Tümen Kolordudan aldığı emir üzerine, gereken tertip ve tedbirleri almaya ve tahkimata başlamıştır. Yapılan keşif faaliyetlerinde Rusların iki piyade ve bir süvari alayı ile iki bataryadan ibaret kuvvetinin Ahlât'ın 8 kilometre batısındaki Nemrut Dağında olduğu tespit edilmiştir[1148].

11 Ağustos 1916 tarihinde 5'inci Tümen Komutanı, 8'inci Tümene takviye etmek için gönderdiği 13'üncü Alayın 3'üncü Taburunun tekrar geri verilmesini istemiş, bu teklif 8'inci Tümen bölgesinde yapılacak harekâta ile ilgili değerlendirmeler devam ettiğinden 16'ncı Kolordu Komutanlığı tarafından uygun görülmemiştir[1149]. 14 Ağustos 1916 tarihinde 8'inci Tümen bölgesinde Rus birliklerinin takviye alıp almadığının tespit edilmesi ve Bulanık bölgesinde keşif faaliyetlerinde 13'üncü Alayın 3'üncü Taburunun kullanılması istenmiştir[1150]. 16'ncı Kolordu Komutanlığınca 8'inci Tümenin emrinde bulunan Bitlis Seyyar Jandarma Taburunun Bitlis vilayeti emrine, 5'inci Tümen emrinde bulunan Siirt Jandarma Taburunun da Sason Müfrezesinin emrinde olmak üzere Muş bölgesine gönderilmesi emredilmiştir[1151]. 8'inci Tümen tarafından 16'ncı Kolordu Komutanlığına Muş ve civarında mülkiye ve haberleşme işlerinin sağlanabilmesi için daha önce kasabadan tahliye edilen memurların derhal görev yerlerine geri dönemlerinin sağlanmasının faydalı olacağı bildirilmiştir[1152].

15 Ağustos 1916 tarihinde 8'inci Tümen Komutanı Mehmet Nuri Bey, keşif faaliyetlerine 13'üncü Alayın 3'üncü Taburunun 180 kişilik mevcudunun bu vazife için yeterli olmadığı düşüncesindedir. 16'ncı Kolordu Komutanlığına keşif faaliyeti icra edilecek bölgenin 35 km uzaklıkta olduğunu, askerlerin ve hayvanların iaşesinde çok sıkıntı yaşandığını, tümenin bir günlük ileriye sevk etmeye yetecek erzakının bulunmadığını ve 23'üncü Alayın 2'nci Taburunu keşif faaliyeti yapmak üzere Gıcık-Karamış sırtlarına görevlendirdiğini bildirmiştir[1153]. 2'nci Taburu bir taarruzla

[1148] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 172-175.
[1149] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 1, 1-1, 1-2.
[1150] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 6-3.
[1151] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 6-5, 6-6.
[1152] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 115, Fih. 12.
[1153] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 6-4, 6-4a.

Karamış ve Gıcık Tepelerini ele geçirmiştir[1154]. Bu sırada Rusların tabur büyüklüğünde parçalar halinde olduğu anlaşılmıştır. Ancak 19 Ağustos 1916 tarihinde Rusların üstün kuvvetlerle yaptığı karşı taarruz sonucunda eski mevzilere çekilmek zorunda kalınmıştır[1155]. 17 Ağustos 1916 tarihinde takviye alan Rus birlikleri toplanmasını tamamlamış ve General Vorobyev komutasında Oğnut bölgesinden üç ayrı istikamette, 2'nci Avcı Tümeni de General Nazarbekof komutasında Bitlis istikametinde, bu tümenin 1'inci Tugayı ve Drojin Taburları da Muş istikametinde taarruzlarına başlamıştır[1156].

18 Ağustos 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu birliklerinin durumu şu şekildedir: 5'inci Tümen Bitlis'in elde bulundurulmasını sağlamak için Rahova Boğazı bölgesinde tahkimat yapmaya devam etmektedir. Mustafa Kemal Paşa, 8'inci Tümene, bir dağ topçu bataryası takviyeli 17'nci Alayını Muş bölgesinde bırakarak diğer unsurlarıyla da Çapakçur'a 7'nci Tümen bölgesine gizlilik içinde gece yürüyüşleriyle hareket etmesini, kendisinin de Boğlan Gediği'ne hareket edeceğini bildirmiştir[1157]. 2'nci Ordu Komutanı, 16'ncı Kolordu Komutanına Rusların topçuyla takviyeli bir alayının Oğnut ve Çiligöl istikametinde, miktarı bilinmeyen bir kısım kuvvetlerinin de Çiligöl istikametinde ilerlediğini bildirmiştir[1158]. Ruslar 19 Ağustos 1916 tarihinde Oğnut cephesinde ilerleme kaydetmeye başlamıştır.

16'ncı Kolordu Komutanlığı ikmal ve iaşe hususlarına ağırlık vermekte, bir taraftan da bölgelerinde tahkimat yapmakta ve yapılması beklenen harekât hazırlıklarına devam etmektedir. 8'inci Tümen Kızılağaç bölgesinde 16'ncı Kolordu karargâhı için bir ordugâh yeri ve Muş'ta bir konak hazırlamıştır[1159]. Mustafa Kemal Paşa, 16'ncı Kolordu Karargâhı ve Süvari Bölüğü ile beraber 8'inci Tümen bölgesine karargâhını kurmak üzere 18 Ağustos 1916 tarihinde Silvan'dan Kızılağaç istikametinde yola çıkmıştır. Pasur'da bulunan 8'inci Tümenin Seyyar Hastanesini ziyaret etmiş ve gece

[1154] "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (19 Ağustos 1916), 1.
[1155] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 180.
[1156] Allen ve Muratoff, s. 395.; Belen, 1916 Yılı Hareketleri, s. 88.; "Türkler Elyevm Her Zamandan Ziyade Kuvvetli" ve "Rusların Vaziyeti Vahim" başlıklı haberler, *Tasvir-i Efkâr*, (23 Ağustos 1916), 1.
[1157] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 13, 13-1,13-1a.
[1158] Akşit, a.g.e., s. 429.; Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 182.
[1159] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 6, 6-1.

Pasur'da kalmıştır[1160]. 19 Ağustos'ta sabah intikale devam edilmiş öğle saatlerinde Şin ve Kozma Dağı bölgelerine ulaşılmış, bu bölgeler denetlendikten sonra Boğlan Gediği'nde bulunan Aşağı Kirvaz güneyinde 7'nci Tümen karargâhına varılmıştır. 7'nci Tümen cephesinde devam eden muharebeler hakkında değerlendirmelerde bulunan Mustafa Kemal Paşa birkaç gündür yorucu ve zahmetli intikalden sonra 21 Ağustos 1916 tarihinde kolordu karargâhını konuşlandıracağı bölgeye ulaşmıştır. 7'nci Tümen 20 Ağustos 1916 tarihi itibariyle 16'ncı Kolordu Komutanlığı emrine girmiştir[1161].

Mustafa Kemal Paşa bu intikalde Murat Nehri'nin taşkın sularını güçlükle geçmiş, 36 saat at üstünde süren kesintisiz yolculuğun sonunda 7'nci Tümen Karargâhına ulaşmıştır. Mevzileri dolaşarak yaptığı incelemede 7'nci Tümen karargâhının sürekli Ruslar tarafından gözetlendiği açılan topçu ateşinden anlaşılmıştır. Rusların mevzileri ve cephenin durumu ile ilgili karargâhta bilgi alan Mustafa Kemal Paşa, tümen ve alay komutanlarına Rusların gece baskın yapabileceğini, devamlı uyanık kalmalarını ve gerekli tedbirleri almaları konusunda emir vermiştir.

Ruslar Mustafa Kemal Paşa'nın da ifade ettiği gibi gece ani bir baskınla taarruzla tümen mevzilerine çok yaklaşmış ve burada yassı bir tepeyi ele geçirmiştir. Bu durum tümen ve alay komutanlarının Rusların yerini tam tespit edemediklerini ortaya çıkarmış ve 7'nci Tümen çok zor bir duruma düşmüştür. Rusların bir gün önce geceleyin mevzilere yanaştığı ve ertesi gün gözetlemelere takılmadan çok yakın mesafeden taarruza geçtiği anlaşılmıştır. Mustafa Kemal Paşa bu durum karşısında Rusların baskınına uğrayan 7'nci Tümenin yükünü hafifletmek için 8'inci Tümene Ruslara taarruz etmesinin emrini vermiş ve 7'nci Tümeni yaşanacak bir felaketten kurtarmıştır. Mustafa Kemal Paşanın müthiş öngörüsü ve birliklerin çabuk hareket etmeleri sayesinde Masalla Deresi batısına Oğnut'tan yaklaşık 20 km kadar başarılı bir geri çekilme hareketi yapılmasını sağlanmıştır. Ancak 2'nci Ordu Komutanı bu geri çekilmeden hiç memnun olmamış ve bir soruşturma başlatmıştır. Soruşturma sonucunda 7'nci Tümenin gerekli tedbirleri önceden almadığı sonucuna

[1160] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 6-2.
[1161] Çalışlar, a.g.e., s. 235.; Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 186.

varılmıştır[1162]. Ruslar 7'nci Tümenden 500 kadar esir almış, 3 sahra topu ve 20'nci Alayın makineli tüfek bölüğünü ele geçirmiştir[1163]. Tümen Komutanı Albay Halil Bey 16'ncı Kolordu Komutanlığına, 7'nci Tümende sadece 6 makineli tüfeğin kaldığını bildirmiştir[1164]. Mustafa Kemal Paşa yine bir geri çekilme hareketiyle telafisi mümkün olmayacak bir olayı önlemiştir. Falih Rıfkı Atay'ın "*Atatürk ise her geri çekilişinde bir ordu kurtarırdı."* sözünün ne kadar doğru söylenmiş bir söz olduğu anlaşılmaktadır[1165].

Bu olaylar üzerine 7'nci Tümen Komutanı Albay Halil Bey[1166] görevden alınarak yerine Çapakçur ve sonradan Genç Müfreze Komutanı olan Yarbay Osman (Koptagel) Bey atanmıştır[1167]. Ordu Komutanlığı Yarbay Osman Bey'e 21 Ağustos 1916 tarihinde 7'nci Tümenin emir komutasını almak üzere en seri vasıtayla hareket etmesini, önce Ordu Komutanlığına sonra 7'inci Tümene katılmasını, emretmiştir. Yarbay Osman Bey 22 Ağustos 1916 tarihinde yola çıkmış ve 24 Ağustos 1916 tarihinde tümenin emir komutasını almıştır[1168]. Mustafa Kemal Paşa, 7'nci Tümenin alaylarının daha toparlanamadığını, 7 ve 8'inci Tümenlerin iaşelerinde sıkıntılar yaşandığını ve bu halde kolordunun bir taarruz harekâtı yapmasının zor olduğunu 2'nci Ordu Komutanlığına bildirmiştir[1169].

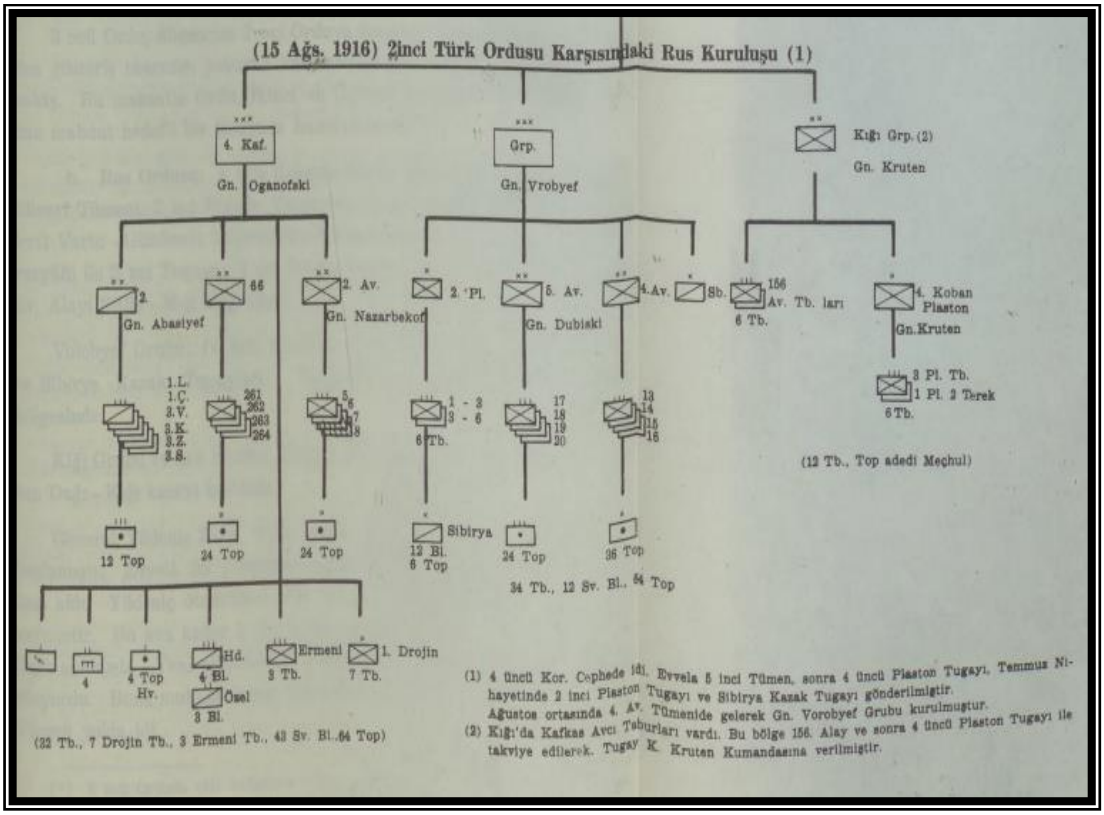
19 Ağustos 1916 tarihinde 2'nci Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa 16'ncı Kolordu Komutanlığına asker kaynaklarının azaldığını, subayların askerlerine çok sert davranmamalarını, kuvveti yerinde olan askerlerin muharip olarak görevlendirmelerini, zayıf olanların geri hizmetlerde kullanılmasını bildirmiştir. Sadece heyet kararıyla hastanelerden hava değişimi alan veya askerlik hizmetini

---

[1162] Erikan, a.g.e., s. 173.; Tezer, ag.e., s. 54-57.; Larcher, a.g.e., s. 541.
[1163] Allen ve Muratoff, a.g.e., s. 396.
[1164] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 24-1.
[1165] İsmail Şefik Aydın, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bitmeyen Oyun*, Kamer Yayınları, İstanbul, 2014, s. 67.
[1166]Albay Halil Nedim Aşuroğlu (1311-c.P.87): 1881 yılında İstanbul'da doğmuştur. 29 Nisan 1893'te girdiği Harp Okulundan 13 Mart 1895'te teğmen rütbesiyle mezun olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'na katılmıştır. Birliklerin değişik kademelerinde çalışmış, 7'nci Tümen Komutanı iken 21 Ağustos 1916 tarihinde görevden alınmış ve 23 Mayıs 1917 tarihinde emekliye ayrılmıştır. Daha sonra iki dönem İstanbul Polis Müdürlüğü görevini yürütmüştür. 9 Nisan 1945 yılında vefat etmiştir. Bkz. Halil Nedim Aşuroğlu, *Mütareke Günlerinde İstanbul Polis Müdürünün Hatıratı,* (Haz. Ali Birinci, Yücel Yiğit), Polis Akademisi Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2016.
[1167] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 20.
[1168] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 20-1, 20-2, 20-3, 20-4, 20-5.
[1169] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 23-1.

yapamayacağına karar verilen askerlerin birliklerden ilişiklerinin kesilmesine müsaade edilmesini istemiştir[1170].

Görsel 3.16: 15 Ağustos 1916 Tarihinde 2'nci Ordu Birlikleri Karşısındaki Rus Birlikleri[1171]

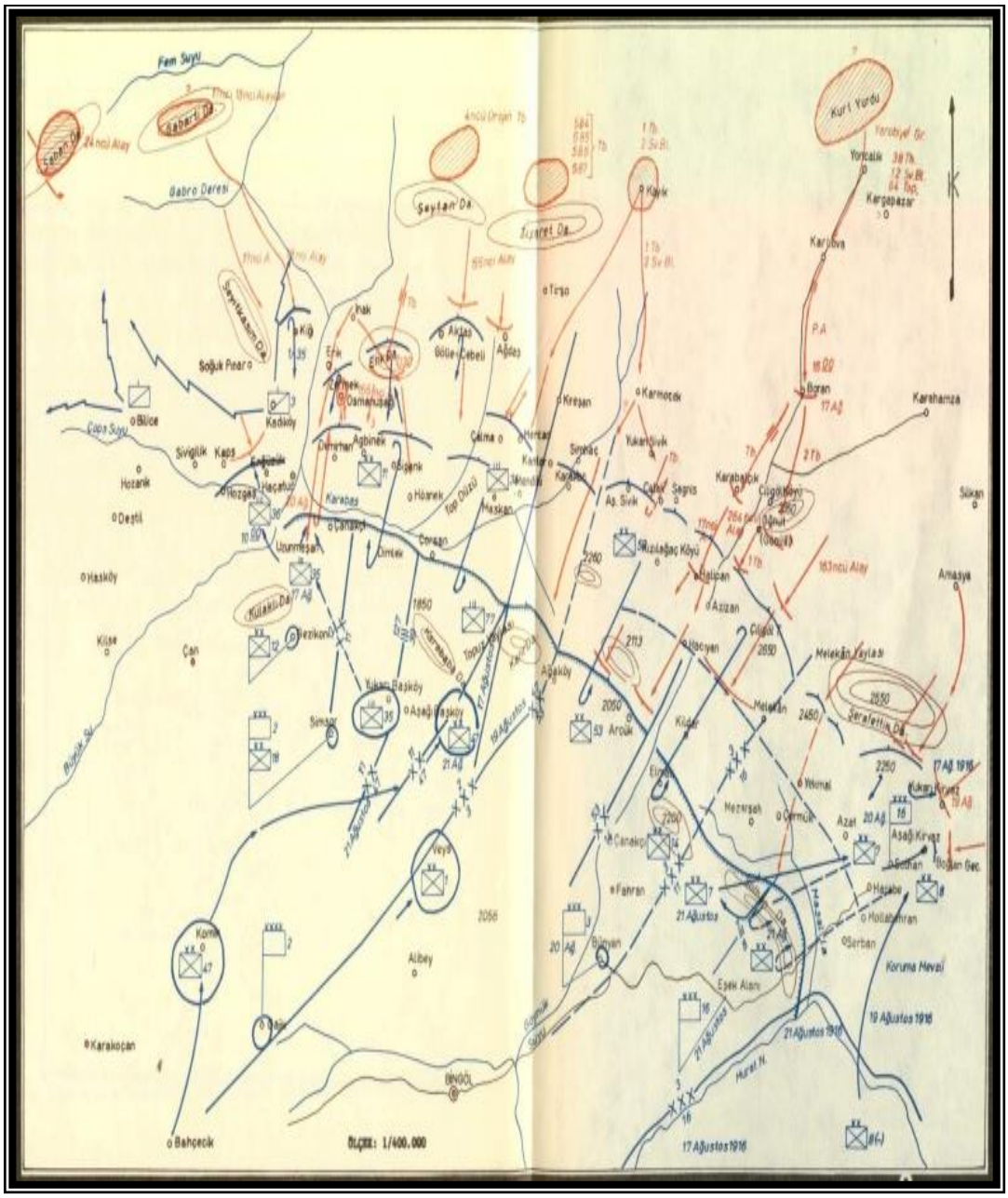

21 Ağustos 1916 tarihinde Bitlis ve Muş bölgelerinde önemli bir olay yaşanmamıştır. Ancak Rusların, 7'nci Tümenin sol kanadını kuşatmak üzere yaptığı taarruz sonucunda, bu tümenle birlikte zor duruma giren 8'inci Tümen Mollabehreman-Harabe-Kalicon-Yekmal hattına çekilmek zorunda kalmıştır. Bu sırada 3'ncü Kolordu birliklerinin düşman taarruzları karşısında asıl mevzilerine çekilmeleri üzerine 7 ve 8'inci Tümenler de asıl mevzileri olan Masalla Deresi batısına çekilmek zorunda kalmıştır. Rusların bu taarruzlarındaki kuvvetinin Türk birliklerinin yaklaşık beş katı kadar fazla olduğu anlaşılmıştır[1172]. Mustafa Kemal Paşa Silvan'da kalan

[1170] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 12.
[1171] Belen, 1916 Yılı Hareketleri, s. 147.
[1172] Selışık, a.g.m., s. 20.

karargâh unsurlarının hepsinin Hazro üzerinden ivedi olarak Çapakçur'a intikal etmelerini ve devamlı bilgi vermelerini emretmiştir[1173].

Görsel 3.17: 17-21 Ağustos 1916 Tarihleri Arasındaki Oğnut Muharebeleri[1174]

21 Ağustos 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığının tümenlerine ayrılan harekât alanı şu şekilde olmuştur: Murat Nehri'nden, Liçinak batısındaki sırtlara kadar olan bölge sırtlarda dâhil olmak üzere 8'inci Tümenin sorumluluğuna verilmiş,

[1173] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 18, 23-2, 23-3.
[1174] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, Kroki-20.

bu sırtlardan 2.220 rakımlı tepe (tepe hariç) arasındaki bölgenin sorumluğu da 7'nci Tümene verilmiştir. 8'inci Tümen, Genç istikametinde, Genç'te bulunan milis kuvvetleriyle 7'nci Tümenin sol kanadındaki 3'üncü Kolordu ile devamlı irtibat halinde olacak şekilde planlanmıştır. Kolordu karargâhı 21 Ağustos 1916 tarihinde geceyi Eşek Meydanı'nda geçirmiştir. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, 7'nci Tümen bölgesinde sahra topları için elverişli mevziler olmadığını tespit etmiş ve 8'inci Tümendeki dağ topçularının 7'nci Tümene verilmesini emretmiştir[1175].

17-21 Ağustos 1916 tarihleri arasında Oğnut bölgesinde yapılan muharebeler Ağustos ayında yapılan muharebelerin esasını teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Ruslar bu muharebelere Oğnut Muharebeleri ismini vermişlerdir. Türk Silahlı Kuvvetleri resmi kaynaklarında bu muharebelere herhangi bir ismin verilmediği tespit edilmiştir. Fahri Belen ise eserinde bu muharebelere *"Oğnut Meydan Muharebesi"* adını vermeyi uygun gördüğünü belirtmiştir[1176]. 70 km'lik cephede cereyan eden muharebelerde Rus ordusu 84 piyade taburu, 55 süvari bölüğü ve 116 top kullanmıştır[1177]. Mareşal Fevzi Çakmak ise eserinde bu muharebelerde Osmanlı birliklerinin 104 tabur, 23 süvari bölüğü, 38.276 piyade er ve 137 toptan oluştuğunu açıklamıştır. Rusların ise 96 tabur, 118 top, 64 süvari bölüğünden, piyade asker mevcudunun ise hastalar ve kayıplar hariç olmak üzere 7.500 olduğunu belirtmiştir. Süvarilerinin ise 2'nci Ordu süvarilerinin iki katına yakın olduğunu ifade etmiştir[1178].

22 Ağustos 1916 tarihinde takviye alan Rus birlikleri Bitlis ve Muş cephesinde taarruza geçmiştir. Nemrut Dağı'nın iki tarafından taarruza geçen Rus birlikleri karşısında 5'inci Tümen Tatvan'dan Başhan-Güzeldere hattına geri çekilmek zorunda kalmıştır. 5'inci Tümen karşısındaki Rus birliklerinin 2'nci Kafkas Avcı Tümeniyle bir süvari alayı ve 18 toptan ibaret olduğu, alınan esirlerin ifadelerinden anlaşılmıştır. Muş'u savunmakla görevlendirilen 17'nci Piyade Alayı, gönüllü milisler ve dağ toplarından oluşan ve adına *"Muş Müfreze Komutanlığı"* ismi verilen birlikler, 2 piyade ve süvari alayından oluşan Rus birliklerinin taarruzuna uğrayarak

[1175]Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 189.
[1176]Belen, 1916 Yılı Hareketleri, s. 90.
[1177]Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 184.
[1178]Çakmak, a.g.e., s. 156.

Kortik-Kozma Dağı hattına çekilmiştir[1179]. Muş'ta mutasarrıflıkta görevli memurlarında kasabayı terk edeceği Bitlis Vali Vekili Memduh Bey tarafından Dâhiliye Nezaretine bildirilmiştir[1180].

24 Ağustos 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa 7 ve 8'inci Tümen Komutanlıklarına muharebelerde telefon hatlarının koptuğunu ve büyük arızalar meydana geldiğini, gecikmesinde sakınca bulunan harp raporlarının süvariler ile ivedi ulaştırılmasını emretmiştir[1181]. Genç bölgesinde bulunan milis müfrezesiyle irtibatı sağlamanın çok önemli olduğunu, gerekli görülmesi halinde gece gündüz keşif kolları gönderilerek irtibatın sağlanmasını istemiştir[1182].

24 Ağustostan 1916 günü 2'nci Ordu Komutanlığınca alınan istihbarat raporları da değerlendirilerek, 16'ncı Kolordu Komutanlığına Rus birliklerinin 70 tabur kadar kuvvetinin bulunduğu, kolordu bölgesinde 12 taburun Bitlis'te, 1-2 alay kadar kuvvetin Muş'ta ve geri kalan Rus birliklerinin de Çapakçur bölgesinde bulunduğu bildirilmiştir. Rus ordusunun Çapakçur bölgesindeki kuvvetlerinin büyük kısmıyla, 3'üncü Kolordu cephesine taarruz etmesinin beklendiği ifade edilmiştir. 2'nci Ordunun 25 Ağustos 1916 tarihi sabahı Göynük Vadisi'ndeki ve Rus birliklerine taarruz edeceği, 16'ncı Kolordunun savunmada kalarak, gelişen duruma göre 3'üncü Kolorduya yardım edebilmek maksadıyla sol kanadından bir taarruz yapmak üzere kuvvetli ihtiyatlar bulundurması emredilmiştir. 5'inci Tümen ve Muş Müfrezesinin ise karşılarındaki Rus kuvvetlerini tespit ederek, Çapakçur bölgesine Rus kuvvetlerinin kaydırılmasını önlemeleri istenmiştir[1183].

24 Ağustos 1916 tarihinde 2'nci Ordunun Göynük Suyu'nun iki kenarından taarruzu başlamıştır[1184]. 16'ncı Kolordu Komutanlığı yapılan harekât planına göre 7 ve 8'inci Tümenleriyle bulundukları hatlarda savunma harekâtına devam edecek, gelişen durumlara göre 3'üncü Kolorduyu ya takviye edecek ya da sağ kanadından Rus birliklerine taarruz edecek şekilde hazırlıklı olacaktı. 7'nci Tümen ise tümen

[1179] Belen, 1616 Yılı Hareketleri, s. 90.; Selışık, a.g.m., s. 21.; Akşit, a.g.e., s. 430.
[1180] BOA, DH. ŞFR., 529-72.
[1181] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 29.
[1182] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 29-1.
[1183] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 195.; Belen, 1916 Yılı Hareketleri, s. 92.
[1184] Erikan, a.g.e., s. 174.

komutanlığını Ali Fuat (Cebesoy) Bey'in[1185] yaptığı 14'üncü Tümene yardım maksadıyla sol kanadındaki 2.200 rakımlı tepenin doğusunda bulunan alaylara bir Rus taarruzu yapılmadıkça, bu bölgeden ayrılmayacaktı. 8'inci Tümen duruma göre bir kısım kuvvetiyle emniyet tedbirlerini alacak, geri kalan kuvvetleriyle de Liçinak ve Eşek Meydanı istikametinden 14'üncü Tümen cephesine hareket edecek şekilde gereken tedbirleri alacaktı[1186].

25 Ağustos 1916'da tarihinde Bitlis bölgesinde 5'nci Tümen ile Rus birlikleri arasında karşılıklı topçu ateşi açılmıştır. Muş bölgesinde ise önemli bir olay yaşanmamıştır. 8'nci Tümenin Rus birlikleriyle muharebesi ise devam etmiştir. Ruslar bir taraftan geri çekilme emareleri göstermeye başlamıştır[1187]. 7'nci Tümen, 14'üncü Tümenin sağ kanadına taarruz eden bir alay kadar Rus birliğine karşı, sol kanadından bir alay kadar kuvvetle karşı taarruza geçerek Rus birlikleriyle temas sağlamış ve muharebelerine devam etmiştir[1188]. Bu muharebeler esnasında Mustafa Kemal Paşa ile arasında geçen bir olayı Ali Fuat Bey anılarında şöyle anlatmaktadır:

> *"Ben komutanı bulunduğum 14'üncü Tümenle Çapakçur Boğazı'nı çok üstün Rus kuvvetlerine karşı savunurken tümenimin önemli bir kısmını kaybettiğim sırada Muş'taki 8'inci Tümeni alarak yardıma koşmuş olan 16'ncı Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa, yandan ve bütün şiddetiyle taarruza geçmiş; beni düştüğüm zor ve tehlikeli durumdan kurtarmış, böylece Çapakçur Boğazı'nın savunması başarıyla sonuçlanmıştır."*[1189].

26 Ağustos 1916 tarihinde 2'nci Ordu Komutanı, Mustafa Kemal Paşa'ya Ordu Karargâhı Süvari Bölüğünde eğitimlerini tamamlamış aşiret alaylarına mensup 153

[1185] Korgeneral Ali Fuat Cebesoy (1317-P.28): 23 Eylül 1882 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. 13 Mart 1899 tarihinde girdiği Harp Okulundan 9 Ocak 1902 yılında teğmen, müteakiben Harp Akademisi'nden 11 Ocak 1905 tarihinde kurmay yüzbaşı olarak mezun olmuştur. Harp Akademisinden mezun olduktan sonra Beyrut'ta 28'nci süvari Alayında ilk görevine başlamıştır. Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşı'na katılmıştır. 13 Şubat 1916 tarihinde 14'üncü Tümen Komutanı olarak atanmıştır. 30 Eylül 1916 tarihinde ise 16'ncı Kolordu Komutanlığı emrine 5'inci Tümen Komutanı olarak atanmış ve Mustafa Kemal Paşa ile beraber görev yapmıştır. 5 Aralık 1927 tarihinde emekliye ayrılmıştır. Müteakiben Büyük Millet Meclisinin II. Dönem Milletvekili seçilmiş ve 1939 yılından itibaren Bayındırlık ve Ulaştırma Bakanlığı görevlerinde bulunmuştur. 1968 yılında İstanbul'da vefat etmiştir. Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri C I, s. 201-204.

[1186] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 196.

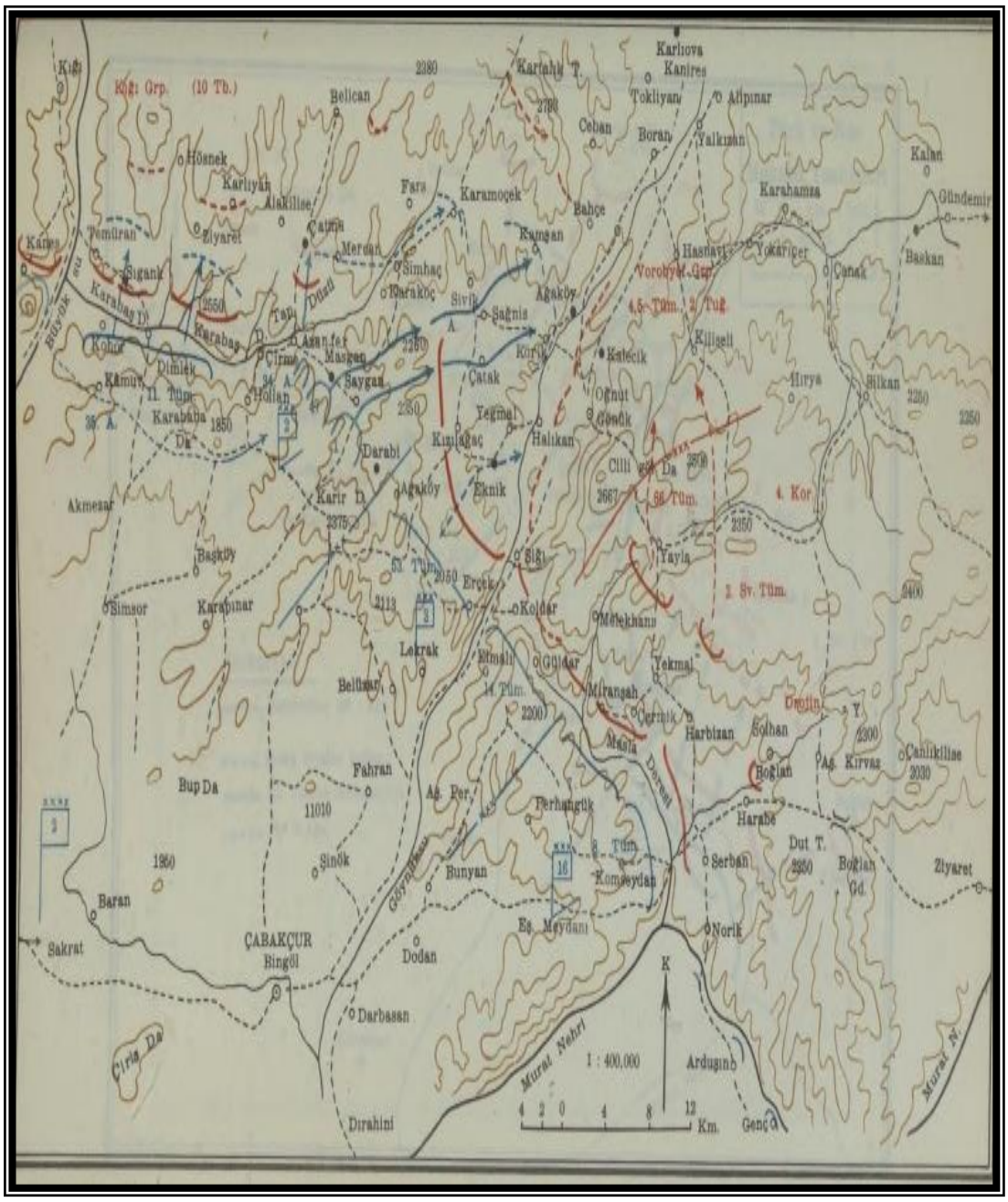
[1187] Selışık, a.g.m., s. 21.

[1188] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 198.

[1189] Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1981, s. 186.

askerin komutanlarıyla beraber Çapakçur mevkiinde bulunduğunu, ihtiyaç halinde 16'ncı Kolordu Komutanlığına gönderebileceğini bildirmiştir[1190]. Mustafa Kemal Paşa bunların 7'nci Tümene gönderilmesini bildirmesi üzerine Mülazım Hacı Bey komutasında 123 atlı asker 7'nci Tümene katılmak üzere 27 Ağustos 1916 tarihinde Bünyan'a hareket etmiştir[1191].

Görsel 3.18: 24-27 Ağustos 1916 Tarihleri Arasında Yapılan Harekâtlar[1192]

[1190] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 14, 14-1.
[1191] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 14-2, 14-4, 14-5.
[1192] Belen, 1916 Yılı Hareketleri, s. 95.

26 Ağustos 1916 tarihinde 2'nci Kolordunun Oğnut ve Göynük Suyu istikametindeki ilerleyişi devam etmiştir. 16'ncı Kolordu cephesinde Bitlis bölgesinde önemli bir değişiklik olmamıştır. Muş bölgesinde ise güneyde bulunan Rus birlikleriyle, keşif kolları arasında çatışmalar yaşanmıştır. Masalla bölgesinde Rusların 5 tabur kadar kuvvetinin 7'nci ve 8'inci Tümenlerin cephesine doğru ilerledikleri tespit edilmiştir. Bir taraftan savunma harekâtı icra edilirken bir taraftan da taarruz harekâtı ile Rusların ilerlemeleri durdurulmuştur[1193]. Ruslar ağır kayıplar vererek dağınık bir düzende çekilmek zorunda kalmıştır[1194]. Osmanlı askerleri Rus birliklerinden 1.000'den fazla ölü olmak üzere 60 esir, 600 silah, 250 sandık mühimmat ve çok miktarda istihkâm aletleri ve bomba ele geçirmiştir[1195]. Ordu Komutanı 2'nci Kolordu bölgesindeki taarruzların başarı ile gelişmesinden dolayı 3'üncü ve 16'ncı Kolordulara taarruza geçmesinin emrini vermiştir[1196]. 5'inci Tümen 26 Ağustos 1916 tarihi gece yarısından sonra taarruza başlamak üzere muharebe hazırlıklarını tamamlamıştır.

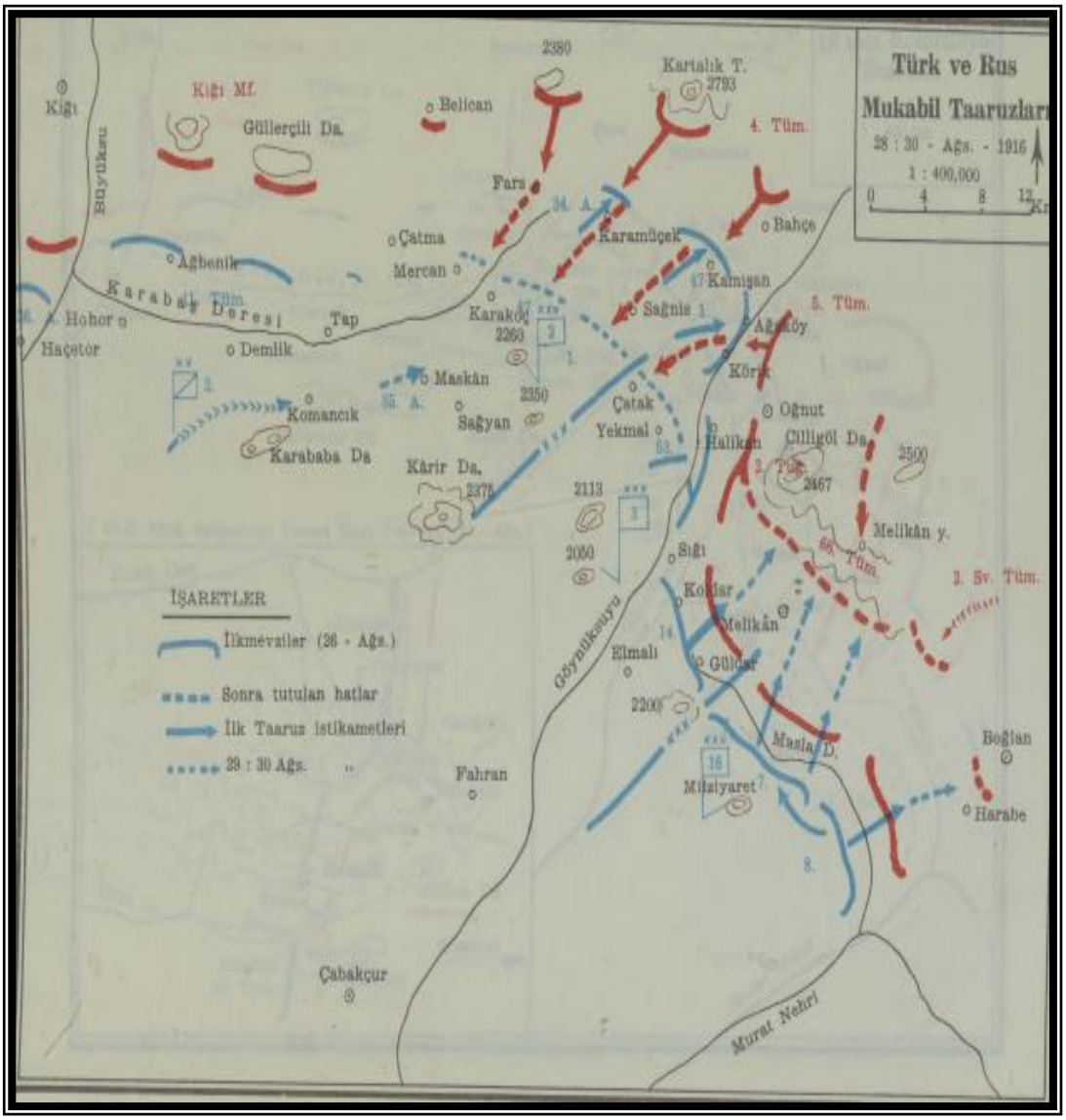
27 Ağustos 1916 günü 16'ncı Kolordu Komutanlığının harekâtı devam etmiştir. Tatvan ile Nemrut Dağı doğusunda taarruz eden 5'inci Tümenin üstün Rus kuvvetleri karşısında ilerlemesi durmuştur. 7'nci ve 8'inci Tümenler cephesinde Rus birliklerinin taarruzu devam etmişse de Masalla Deresi'ni batı istikametinde geçmeyi başaramamış ve bulundukları hatta kalmıştır. 16'ncı Kolordu cephesindeki Rus taarruzlarının ilerlemesine engel olmuştur[1197]. Bu cephedeki Rus birliklerinin 5-6 alay kuvvetinde olduğu tespit edilmiştir[1198].

28 Ağustos 1916 tarihinde 2'nci Ordu Komutanı, Rusların 16'ncı Kolordu cephesinde kuvvetli taarruzlar yapmamasını kuzey istikamette yapılan kuvvet kaydırmalarını gizlemek istemelerine bağlamıştır. 16'ncı Kolordu Komutanlığına Rus Ordusunun amacının tespit edilmesi için topçu ateşleriyle destekli olarak Rus birliklerini yıpratmasını ve ileri istikametlere küçük birlikler görevlendirmesini ve keşif faaliyetleri icra edilmesini emretmiştir. 16'ncı Kolordu Komutanlığı Harebe-

[1193] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 197.
[1194] "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (26 Ağustos 1916), 1.
[1195] "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (29 Ağustos 1916), 1.
[1196] Belen, 1916 Yılı Hareketleri, s. 93.
[1197] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 199.
[1198] Belen, 1916 Yılı Hareketleri, s. 93.

Melikan hattında esas mevzilerinde tutunmakla birlikte müfreze birliklerini Masalla Deresi'nin doğusuna göndermiştir. Yapılan keşif ve alınan raporlardan Rusların taarruzlarının devam edeceğinin anlaşıldığını 2'nci Ordu Komutanlığına bildirmiştir. 14'üncü Tümen de Melikan'ın batı sırtlarını ve Çilligöl Dağı'nın güneyini işgal etmiştir[1199]. Muş Müfreze Komutanlığı bir kısım Rus süvari birliğinin taarruzlarını geri püskürtmüştür. Rusların düzenli bir şekilde geri çekilmeye başladığı gözlemlenmiştir[1200].

Görsel 3.19: 16'ncı Kolordu Komutanlığı ve Rus Ordusunun 28-30 Ağustos 1916 Tarihleri Arasındaki Muharebeleri[1201]

[1199] Çakmak, a.g.e., s. 158.; Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 203.
[1200] Akşit, a.g.e., s. 430.; "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (30 Ağustos 1916), 1.
[1201] Belen, 1916 Yılı Hareketleri, s. 97, Kroki-21.

29 Ağustos 1916 tarihinde Bitlis ve Muş bölgelerinde mevcut durum devam etmiştir. Mustafa Kemal Paşa 8'inci Tümene gönderdiği emirde: 16'ncı Kolordunun Melikan Yaylası'na hâkim olmak için taarruzlarına devam edeceğini belirtmiş ve 23'üncü Alayın 19'uncu Alay ile Harebe köyü istikametinde beraber, 8'inci Tümenin ise 7'nci Tümenin sağ tarafında hareket etmesini istemiştir[1202]. 7 ve 8'inci Tümenler günün ağarmasıyla taarruz harekâtı başlatmıştır. Ruslar Boğlan istikametinde geri çekilmeye başlamıştır. 7 ve 8'inci Tümenler Rus birliklerini takibe geçerek, Harabe mevkiinin güneyine ve Boğlan Gediği'ne ilerlemiş, Çilligöl Tepesi[1203] istikametinden Melikan Yaylası- Melikan köyü hattına kadar gelmiştir. Bu muharebelerde Ruslardan 400'den fazla esir ve 80 sandık mühimmat ve birçok muhtelif malzeme ele geçirilmiştir. Esirlerin sorgulaması sonucunda 6 adet Rus topunun imha edildiği, 3'ncü Kolordunun karşısında Rus 66'ncı Tümeni, 5'nci, 6'ncı ve 20'nci Avcı Alayları, Oğnut ve Masalla civarında ise 2'nci Kafkas Kazak Süvari Tümeninin iki alayının bulunduğu, diğer alayının da Muş ve Bitlis civarında olduğu anlaşılmıştır[1204].

30 Ağustos 1916 tarihinde Bitlis bölgesinde bir değişiklik olmamıştır. Ele geçirilen esirler ifadelerinde Rusların 7 ve 8'nci Alaylarının bu bölgede bulunduğunu, önceki günlerdeki muharebelerde zayiatının çok olduğunu ve Drojin Taburlarının bu alaylara dağıtılmasıyla takviye edildiğini aktarmıştır. Muş bölgesinde ise Rus birlikleriyle yakın temas devam etmekteydi. 7 ve 8'inci Tümenlerin yaptığı taarruzlar Rusların yaptığı karşı taarruzlar karşısında fazla gelişme gösteremese de 395 Rus askerini esir almıştır[1205]. 16'ncı Kolordunun ilerleyememesinde 3'üncü Kolordunun sağ kanadında bulunan 14'üncü Tümenin taarruzlarının beklenildiği gibi gelişememesi bu duruma etki etmiştir[1206]. Müteakiben 16'ncı Kolordu, Melikan bölgesinde yayılmış durumdadır[1207]. Rusların şiddetli topçu ateşinden sonra, akşam saatlerinde 7'nci Tümene yaptığı taarruzlar durdurulmuştur. Mustafa Kemal Paşa, 7

[1202] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 17, 17a.
[1203] Harekât alanının en yüksek noktasını oluşturan Çilligöl Dağı kuzey ve güneydoğu istikametlerinde uzanan sırtlarıyla savunan tarafa avantaj sağlıyordu. Rus birlikleri tasarruf ettikleri ve dağılan birliklerini bu bölgede toparlayıp karşı taarruz hazırlığında bulundukları anlaşılmaktaydı. Bkz. Belen, 1916 Yılı Hareketleri, s. 93.
[1204] "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (31 Ağustos 1916), 1.; Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 204.; Selışık, a.g.m., s. 23.
[1205] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 8-6.
[1206] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 16-1.
[1207] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 8-6a.

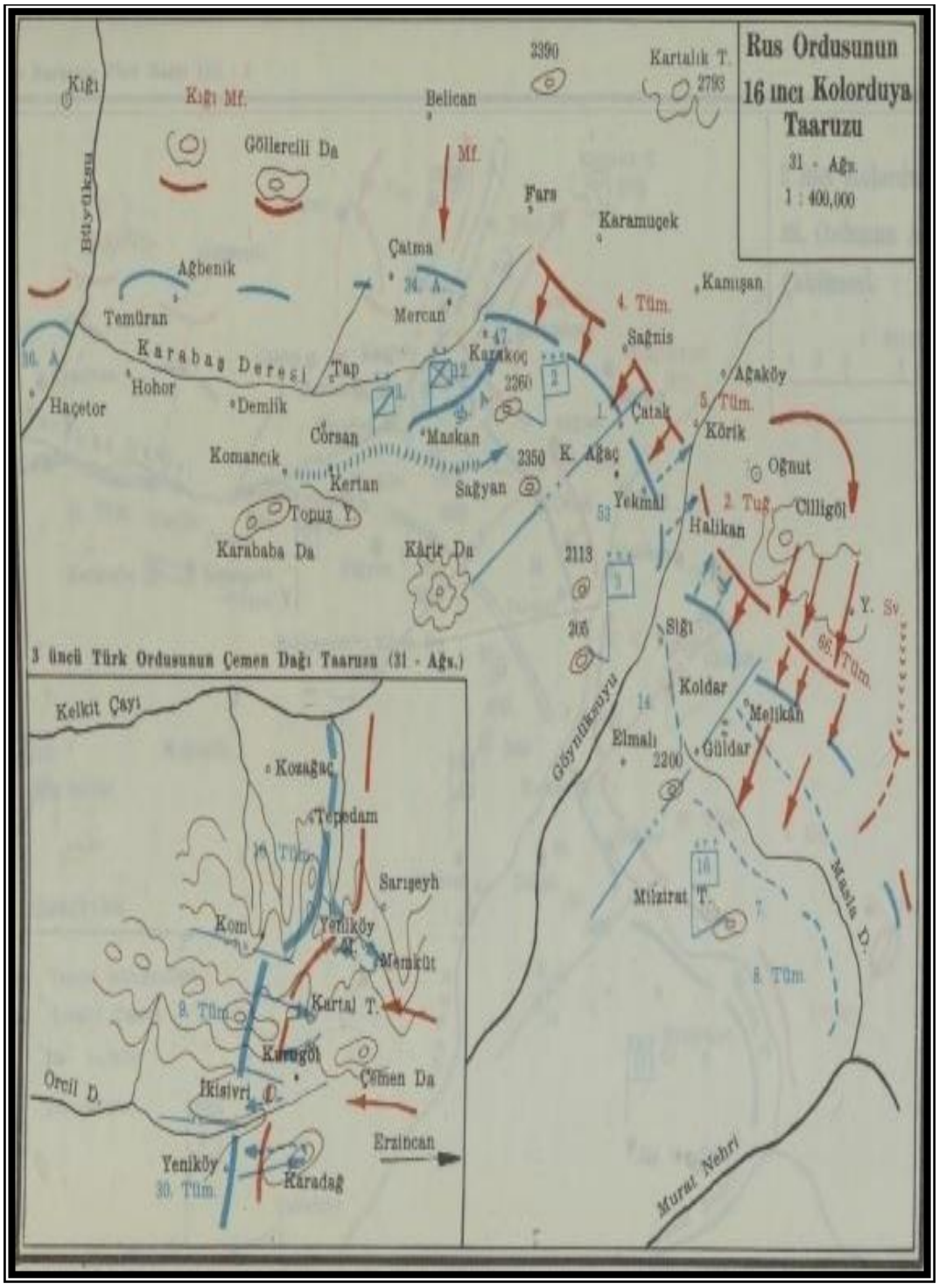
ve 8'inci Tümenlere Melikan Yaylası'na tamamen sahip oluncaya kadar taarruzlarına devam etmesini, 7'nci Tümenin 2.400 rakımlı tepe istikametinde ilerlemesini ve bu tepeyi işgal etmesini, 8'inci Tümenin de 7'nci Tümenin sağ kanadında ve aynı hizada ilerlemesini emretmiştir[1208].

2'nci Ordu Komutanı birliklerine yayımladığı bir emirde, bir haftadan beri aralıksız süren muharebelerde yorulan askerin dinlendirilmesi ve birliklerin eksikliklerini gidermesi maksadıyla kolorduların 31 Ağustos 1916 tarihinde bulundukları hatta kalmalarını bildirmiştir[1209]. Ruslar 31 Ağustos 1916 tarihinde sabah saatlerinden itibaren 16'ncı Kolorduya 6 alaylık bir kuvvetle taarruz etmiştir. Bu durum karşısında 7'nci ve 8'inci Tümenler asıl mevzileri olan Masalla Deresi'nin batısında çekilmek zorunda kalmıştır[1210]. Rusların taarruzları asıl mevzilerde devam etmişse de, birliklerin başarılı savunmaları sayesinde bu taarruzlar geri püskürtülmüştür. 2'nci Ordu Komutanlığı bu durum karşısında 16'ncı Kolorduya, asıl mevzilerinde kesin olarak savunmaya devam etmelerini emretmiştir. 14'üncü Tümen ise 16'ncı Kolordunun yükünü hafifletmek için Ruslara karşı taarruza geçmiştir[1211].

31 Ağustos 1916 tarihinde Bitlis ve Muş bölgelerinde herhangi bir olay olmamıştır. 2'nci Ordu Komutanı, Başkomutanlık Vekâletine gönderdiği bir raporda, birliklerin zayiatının çok fazla olduğunu, er bütünlemesi yapılana kadar birliklerin asıl mevzilerinde kalacağını bildirmiştir[1212]. 8'inci Tümen, Masalla Deresi batısındaki asıl mevzilere çekilmiştir. 7'nci Tümenin artçı birlikleri, Mezarşah'ın batısındaki sırtları işgal etmiş, büyük kısmıyla asıl mevzilerine çekilmiştir. 14'üncü Tümen yaptığı taarruzlarla 7'nci tümenin geri çekilmesini kolaylaştırmıştır. 16'ncı Kolordunun asıl mevzilerine çekilmesi üzerine, 14'üncü Tümende Gülzar-Koldar hattına çekilmiştir[1213].

[1208] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 18.
[1209] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 205.
[1210] Belen, 1916 Yılı Hareketleri, s. 95.
[1211] Erikan, a.g.e., s. 174.
[1212] Selışık, a.g.m., s. 23.
[1213] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 208.

Görsel 3.20: 31 Ağustos 1916 tarihinde Rus Birliklerinin 16'ncı Kolorduya Taarruzu[1214]

Esir alınan Rusların ifadelerinden Ağustos ayındaki muharebelerde Rus birliklerinin zayiatın çok fazla olduğu ve iaşe konularında sıkıntı yaşadıkları anlaşılmıştır.

[1214] Belen, 1916 Yılı Hareketleri, Kroki 22.

Elazığ'da esir kampından edinilen bilgilerden yaklaşık 5.000 kişinin esir alındığı, Rusların yaklaşık 2,5 tümen büyüklüğünde bir birliğinin dağıtıldığı, Türk Ordusunun Ruslara karşı büyük bir zafer kazandığı yönünde haberler gazetelere yansımıştır[1215].

Sonuç olarak: 31 Ağustos 1916 tarihinde Rusların 7 ve 8'inci Tümenlere taarruzları durmuştur. 16'ncı Kolordunun Masalla Deresi batısına çekilmesini harekât açısından yeterli gördükleri söylenebilir. Buradaki Rus birliklerini ise 2'nci Kolordu cephesine kaydırdıkları, bölgede devam eden taarruzlarından anlaşılmaktadır. Ağustos ayının ortalarından sonlarına kadar devam eden muharebelerden 16'ncı Kolordu karşısındaki Rusların harekât alanında inisiyatifi elinde bulundurduğu ve manevralarının başarılı olduğu ifade edilebilir. Mustafa Kemal Paşa ise iç hat manevraları ve zamanında yaptığı geri çekilme hareketleri ile Ruslara geçit vermemiştir. 2'nci Ordu birliklerinin bölgeye intikalinin gecikmesi, bu yığınaklanmayı Rusların önceden haber alması ordunun topyekûn olarak taarruz yapamamasına neden olmuştur. Birlikler çoğunlukla parça parça muharebeye girmesi 16'ncı Kolordu'nun harekâtına da olumsuz etki yapmıştır. Bu olumsuzlukların yanında ikmal ve iaşe konularındaki aksaklıklar birlikleri zor duruma sokmuş zaman zaman harekâtın gidişatını olumsuz etkilemiştir.

4.1.6. Eylül 1916-Mart 1917 Tarihleri Arasındaki Faaliyetleri

1 Eylül 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığı bulunduğu hatlarda taarruz hazırlıklarına devam etmekteydi. 5'inci Tümen ve Muş Müfrezesi bölgelerinde önemli bir olay olmamıştır. 7'nci ve 8'inci Tümenlerde de bölgesinde kayda değer bir olay yaşanmamış ancak keşif kollarının raporlarından Rusların Mezarşah, Çermük, Habizon ve Azat güney sırtları hattında tahkimat yaptıkları anlaşılmıştır[1216]. 17'nci Alay Komutanı Reşat Bey, envanterinde bulunan iki topun hava şartlarından dolayı donduğunu ve iş görmediğini, iki topun da arızalı olduğunun daha önceden bildirildiğini ve hali hazırda 4 topun kullanılmadığını ve acilen en az 1 topun Muş'a

[1215]"Kafkas Cephesinde 5.000 Esir" başlıklı haber, *Tasvir-i Efkâr*, (31 Ağustos 1916), 1.; "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (5 Eylül 1916), 1.; "Kafkasya'daki Muvaffakiyet-i Ahire Hakkında" başlıklı haber, *Tanin,* (5 Eylül 1916), 1.; "Mamuratül-Aziz'deki Rus Üserası" başlıklı haber, *Tanin,* (17 Eylül 1916), 1.
[1216] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 212.

gönderilmesini 16'ncı Kolordu Komutanlığından talep etmiştir[1217]. Bu durum üzerine 8'inci Tümenden bir batarya Muş'a görevlendirmiştir[1218].

16'ncı Kolordu Topçu Alay Komutanı Yarbay Osman Senai Bey de yaptıkları topçu atışlarında Ruslara zarar verilmiş olsa da toplarda arızaların çoğaldığını, mermilerin çoğunun topun ağzında patladığını, 3.900 metreye ayarlayıp attığı topların 1.400 metre civarına düştüğünü, top mermilerinde ve barutlarda sıkıntı olduğunu ifade etmiştir[1219]. Topların sıvılarında azalma olduğu ve acilen ikmalinin yapılması gerektiği, Rus tayyarelerini düşürmeye imkân olmadığı bildirilmiştir[1220].

2 Eylül 1916 tarihinde 2'nci Ordu Komutanlığı 16'ncı Kolordu Komutanlığına taarruz için hazırlıklarına devam etmesini ve hedef olarak seçeceği Rus mevzilerini şiddetli topçu ateşi altına almasını emretmiştir. 7'nci ve 8'inci Tümenler, Masalla Deresi'nin batısındaki mevzilerinden karşılarındaki Rus mevzilerini topçu ateşi ile baskı altına almıştır. 3 Eylül 1916 tarihinde 2'nci Ordu harekâtta gelinen son durum üzerine yaptığı değerlendirme sonucunda 16'ncı Kolordu Komutanlığından asıl ve ileri mevzilerinde tahkimata devam etmesini, birbirini takip eden hatlarda mevziler oluşturmasını ve savunma hatlarını güçlendirilmesini istemiştir. Bitlis ve Muş bölgelerinde bir değişiklik olmamıştır[1221].

4 Eylül 1916 tarihinde Bitlis ve Muş bölgelerindeki sakin durum sürmektedir. Kolordu karargâhı Eşek Meydanı'ndadır. 7'nci ve 8'inci Tümen cephelerinde Rusların bir kısım kuvvetini Melikan Yaylası istikametine kaydırdığı anlaşılmıştır. 5 Eylül 1916 tarihinde 2'nci Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya Rusların son olarak alınan savunma düzeninden faydalanıp, cephemizden önemli ölçüde kuvvet kaydırarak Muş civarına gönderdiğini, buradan da Silvan istikametinde taarruza geçeceği düşüncesinde olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle 8'inci Tümenin daha önceki görev yeri olan Muş'a gönderilmesi imkânının değerlendirilmesi ve Genç bölgesinin muhafazası için evvelki Genç Müfrezesinden

[1217] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4448, Dos. 82, Fih. 1.
[1218] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4448, Dos. 82, Fih. 3-2.
[1219] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4448, Dos. 82, Fih. 2-1.
[1220] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4448, Dos. 82, Fih. 5.
[1221] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 215-218.; "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (7 Eylül 1916), 1.

kalan unsurları jandarma ve aşiretlerle birleştirilerek, Genç civarındaki eski mevzilerine geri gönderilmesinin sağlanması ve sonucunun bildirilmesini istemiştir[1222].

5 Eylül 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığının cephedeki durumu şu şekildedir:

16'ıncı Kolordu Karargâhı Eşek Meydanı'nda, 5'inci Tümen ve Muş Müfrezesi eski mevzilerindedir. 8'inci Tümen, 23'üncü Alayı ile Şangar civarında, Murat Nehri'nden Liçinak'a kadar olan mevzide, bir taburu ise Serban Tepesi sırtlarında bulunmaktadır. 8'inci Tümenin geçici olarak emrine verilen 19'uncu Alay, Liçinak-Ziyaret Tepesi'nden kuzeye giden ve Masalla'ya karışan dereye kadar olan mevzide, iki taburu ilerde, bir taburu geride ihtiyatta, 8'inci Tümen Karargâhı ise Komsaydan'ın bir kilometre doğusundaki hatlardadır. 7'nci Tümen, 8'inci Tümenin sol kanadından itibaren 2.200 rakımlı tepe hattına kadar mevzide olup, sağdan itibaren 20 ve 21'inci Alaylarla 1'inci hattadır. Alayların birer taburu cephe gerisinde ihtiyatta, 7'nci Tümen karargâhı Milli-Ziyaret Tepe'sinin 2 km. kuzeybatısındadır. 8'inci Tümenden 24'üncü Alayın bir taburu, 7'nci Tümen karargâhı civarında kolordu ihtiyatında olup, alayın geri kalan kuvvetleri Liçinak civarında tümen ihtiyatındadır[1223].

6-8 Eylül 1916 tarihlerinde cephenin bazı kesimlerinde Ruslar yer yer küçük birliklerle taarruz etmiş ise de topçu ve karşı taarruzlarla bunlar geri püskürtülmüştür. Bazı bölgelerde de keşif kolları çatışmaları yaşanmıştır[1224].

Başkomutanlık Vekâleti Rusların az bir kuvvetle elde bulundurduğu Van vilayetini geri almak istediğini bildirmiştir. Bitlis Valiliği de bu maksatla Eruh, Pervari ve Şırnak'tan 5.000 kişilik bir kuvvetin toplanıp 10 güne kadar Bitlis'e sevk edileceğini 16'ncı Kolorduya bildirmiştir. Bu kuvvetten yeterince faydalanılabilmesi için birlikleri liderlik vasfı yüksek subayların emir komuta etmesi, bu kuvvete top ve makineli tüfekle bir kısım dağ topçusunun da katılması istenmiştir. Ayrıca

[1222] Çalışlar, a.g.e., s. 239.; Selışık, a.g.m., s. 25.
[1223] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 220-221.
[1224] "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (9 Eylül 1916), 1.

aşiretlerden toplanan kuvvetin hazırlanarak Van'a gönderilmesini, bu kuvvetlerin toplanmasına kadar geçen zaman içinde teşkilatlanmalarıyla ilgili eğitimlerinin yaptırılması ve mevcutlarının her gün orduya bildirilmesi emredilmiştir[1225].

Mustafa Kemal Paşa Van Harekât Müfrezesi isimli bu birliğin başına Kurmay Binbaşı Şemsettin Bey'i görevlendirmiştir[1226]. Müfreze Bitlis vilayetinden 3.300 aşiret eri, Diyarbakır ve Van vilayetlerinden 1.700 aşiret eri, Mamaşlı Reşit Komutasında olmak üzere 200 aşiret süvarisi, iki piyade bölüğü, dört makineli Tüfek, bir süvari takımı, dört toplu adi atışlı dağ bataryası, iki telgraf müfrezesi ve 100 mekkâreli kol şeklinde oluşturulmuştur[1227].

2'nci Ordu Komutanlığı 16'ncı Kolorduya, karşısında bulunan Rusların biraz geri çekilmeye başladığı ve diğer cephelerde eskisi gibi faaliyet göstermediğini, ancak Çapakçur bölgesindeki Rusların savunma yaparak üstün kuvvetlerle Muş ve Bitlis cephelerine karşı taarruz edebileceğinin değerlendirildiğini bildirilmiştir. Bu maksatla Muş Müfrezesinin takviyesi lüzumlu görüldüğünden 8'inci Tümenin Muş'a gönderilmesine karar verilmiştir. İlk kademe olarak 9 Eylül 1916 tarihinde Muş istikametinde 24'üncü Alay intikale başlamıştır[1228]. 13 Eylül 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığınca aşiret kuvvetlerine, nizamiye kuvvetleri de katılmak suretiyle teşkilatlandırılmaya başlanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, 2'nci Ordu Komutanlığına yapılacak harekâtı izlemek maksadıyla Bitlis'e gideceğini bildirmiştir.

Başkomutanlık Vekâleti 14 Eylül 1916 tarihinde birliklerin savunmada kalmasını, kış şartları dolayısıyla erlerin barınmalarının sağlanmasını, ileri mevzilerde bulunan erlere de birkaç gün istirahat verilmesinin uygun olacağı bildirilmiştir. 15 Eylül 1916 tarihinde 8'inci Tümen de Muş istikametinde intikale başlamıştır. 16 Eylül 1916 tarihinden itibaren 7'nci Tümenin 3'üncü Kolordu emrine girmesini, 16'ncı Kolordu Komutanlığına ise 5'inci ve 8'inci Tümenlere komuta etmek üzere karargâhını

[1225] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 226.
[1226] Tezer, a.g.e., 61.
[1227] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 232.
[1228] Çalışlar, a.g.e., s. 240.

Silvan'a konuşlandırmasını emretmiştir[1229]. 16'ncı Kolordu Karargâhı da 17 Eylül 1916 sabahı Silvan'a doğru intikale başlamıştır[1230].

17 Eylül 1916 tarihinde 2'nci Ordu Komutanlığınca Ruslardan ele geçirilen toplardan 4 adedinin kullanılabilir durumda olduğu, bu topların 600 adet mühimmatının bulunduğu, bu topların Muş bölgesinde ve top eksiği olan bataryalarda kullanılması 16'ncı Kolordu Komutanlığına bildirilmiştir[1231]. Birliklerde bulunup arızalarından dolayı kullanılamayan Avisterya toplarının mermilerinden istifade edilmesi emredilmiştir[1232]. 22 Eylül 1916 tarihinde cephelerde durgunluk devam ederken keşif kolları arasında çatışma yaşanmış, bir miktar esir ele geçirilmiş ve karşılıklı topçu atışları devam etmiştir. Ele geçirilen esirlerden, Rusların kış hazırlıklarına başladıkları ve erlerine kışlık elbise ve teçhizat dağıttıkları, zayiatı olan birliklerinin de bütünleme yaptıkları öğrenilmiştir[1233].

Eylül ayı içerisinde Türk ve Rus ordularının cephelerinde ve birliklerin durumunda bir değişiklik olmamıştır. Birlikler karşılıklı taarruz hazırlıkları yapmış olsalar da herhangi bir kesin sonucu amaçlayan taarruz gerçekleşmemiştir. 29 Eylül 1916 tarihinde 24'üncü Alay cephesine Rus birliklerinin bir taarruzu gerçekleşmişse de geri püskürtülmüştür. Bu muharebelerde 8'inci Tümen yaklaşık 800 Rus askerini esir almıştır[1234]. Bu esirlerden Türk Ordusuna esir düştüğü için sevinenler olmuştur. Esirlerin ifadelerinde Ruslar tarafından zorla elleri bağlanarak harbe sevk edildikleri, Türk askerlerinin kendilerine karşı gösterdiği iyi muameleden memnun olduklarını beyan etmişlerdir[1235]. Kafkas Cephesi'nde esir alınan Rus askerlerin içerisinden Müslüman olanlardan gönüllü olarak Türk birliklerine katılanlar olmuştur[1236].

Birlikler bulunduğu hatlarda tahkimat ve savunma mevzileri yapmaya devam etmiştir. Genellikle karşılıklı topçu atışları ve keşif kolları taarruzları yaşanmıştır. Bir

[1229] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 227-228.
[1230] Çalışlar, a.g.e., s. 242.; Akşit, a.g.e., s. 432.
[1231] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4448, Dos. 82, Fih. 7.
[1232] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4448, Dos. 82, Fih. 4-8.
[1233] "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (24 Eylül 1916), 1.
[1234] Erginsoy, a.g.e., s. 186.; Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 227-230.
[1235] "Anadolu'daki Rus Esirleri, Ne Diyorlar?" başlıklı haber, *Servet-i Fünun*, (21 Eylül 1916), 1.
[1236] "Rus cephesinde alınan üseradan: Ordumuza gönüllü giren İslam kardeşlerimizin cihada iştirakleri" başlıklı haber, *Harp Mecmuası*, 1'inci Sene, 15'inci Sayı, (Aralık 1916), 240.

taraftan da kış şartları kendisini göstermeye başlamıştır. İlk kar Oğnut ve Kurtik Dağı'na 26 Eylül 1916 tarihinde yağmıştır. Birlikler ilk mevzileri sırayla tutmaya, bir taraftan da kış hazırlıklarını hızlandırmaya başlamıştır[1237]. Ruslar cephe gerisinde yolları düzenlemeye ve kış ayları için tedbirleri almaya başlamıştır. Ancak bazı birliklerinde iaşe yetersizliği sebebiyle karışıklıklar görülmeye başlamış, çıkan olaylarda askerlerin biri alay komutanı olmak üzere birkaç subayı öldürdükleri gazete haberlerine yansımıştır[1238].

Görsel 3.21: Kafkas Cephesi'nde Rus Ordusundan Alınan Müslüman Esirlerden Türk Ordusuna Katılanlar[1239]

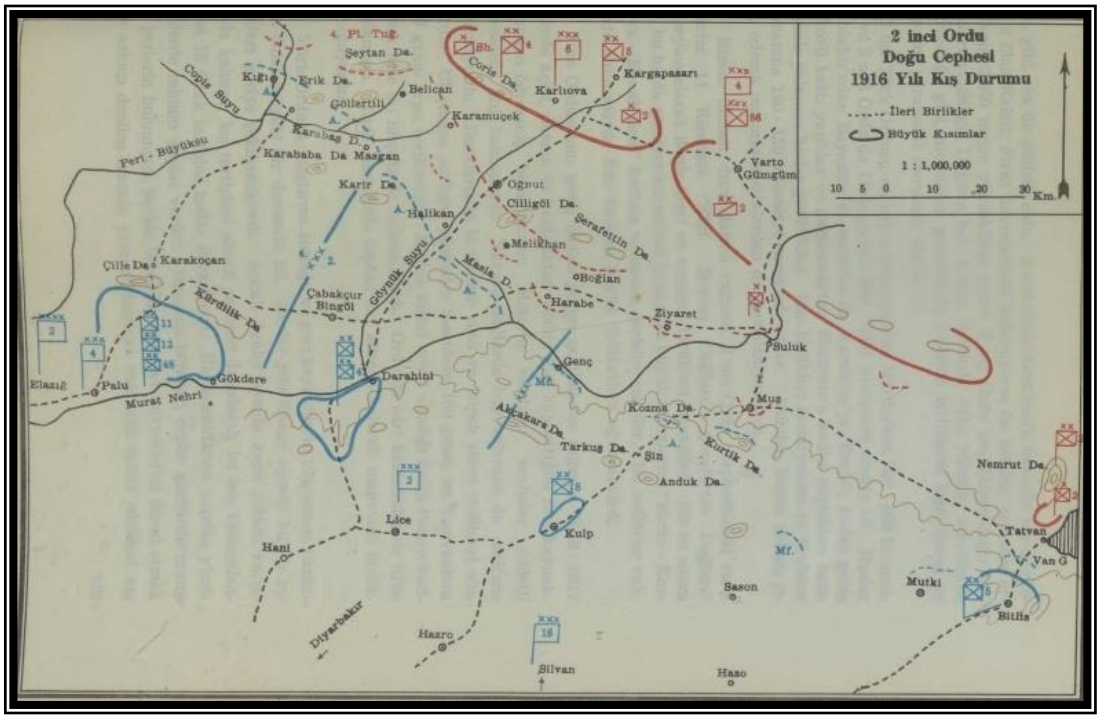
Ekim ayında iki tarafın tahkimat çalışmaları devam etmiştir. Cephenin değişik kesimlerinde keşif kolu hareketleri ve karşılıklı topçu ateşleri olmuştur. Rusların bazı bölgelerde kuvvet kaydırmaları görülmüş, bu birlikler Türk Ordusu tarafından topçu

[1237] Allen ve Muratoff, a.g.e., s. 397.; Akşit, a.g.e., s. 433.
[1238] "Rus Ordusunda İhtilal" başlıklı haber, *Tanin*, (19 Eylül 1916), 1.; "Rusya'nın Kafkasya Ordusunda İsyan" başlıklı haber, *Tercüman-ı Hakikat*, (21 Eylül 1916), 1.; Maslofski, a.g.e., s. 493.
[1239] "Rus cephesinde alınan üseradan: Ordumuza gönüllü giren İslam kardeşlerimizin cihada iştirakleri" başlıklı fotoğraf, *Harp Mecmuası*, 1'inci Sene, 15'inci Sayı, (Aralık 1916), 240.

ateşleriyle baskı altına alınmaya çalışılmıştır[1240]. Rus ordusunda kış şartları ve iaşe durumunun kötüleşmesinin de etkisiyle firar edenler ile esir düşen askerlerin yakalanır yakalanmaz idam edileceğine dair Rus Başkomutanlığından emir verildiği gazete haberlerine yansımıştır[1241].

Van Hareket Müfrezesine katılmak üzere Ekim ayında Küçüksu'da 912, Muş'ta 340, Pervari'de 610 ve Honar'da 79 er toplanmış ve Van istikametinde çıkardıkları keşif kolları faaliyetlerini sürdürmüştür. 2'nci Ordu Komutanı Rusların yaptığı bazı hareketlerden bir taarruz ihtimalinin bulunduğunu, birliklerin bulundukları mevzilerde tahkimatlarını artırmalarını ve 16'ncı Kolordu Komutanlığının da bir karşı taarruz yapabileceğini düşünerek, hazırlık yapmasını emretmiştir[1242].

Görsel 3.22: Türk ve Rus Birliklerinin 1916 yılı Kasım Ayı Kış Tertiplenmesinde Bulunduğu Hatlar[1243]

[1240] "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (5 Ekim 1916), 1.; "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (7 Ekim 1916), 1.; "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (11 Ekim 1916), 1.; "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (16 Ekim 1916), 1.; "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (19 Ekim 1916), 1.; "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (20 Ekim 1916), 1.; "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (30 Ekim 1916), 1.

[1241] "Kafkastaki Rus Ordusu" başlıklı haber, *Tanin*, (24 Ekim 1916), 1.; "Kafkas Rus Ordusunda Firariler" başlıklı haber, *Tercüman-ı Hakikat*, (21 Ekim 1916), 1.

[1242] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 234.

[1243] Belen, 1916 Yılı Hareketleri, Kroki-26.

Kasım ayında Muş bölgesinde sadece 24'üncü Alay bırakılmış ve diğer birliklerde kış tertiplenmesine geçilmiştir. Bölgede yoğun kar yağışı devam etmekle birlikte birliklerin karşılıklı keşif kolu ve pusu faaliyetleri devam etmiştir. 23'üncü Alay Silvan'a 16'ncı Kolordu Karargâhı bölgesine çekilmiştir. 5'inci Tümen ise Bitlis bölgesinde bulunduğu hatlarda tahkimatına devam etmiştir. Birliklerin çok yıpranması, eksilen mevcutların tamamlanamaması, giyecek-teçhizat eksiklerinin iyice artması birlikleri çok zor duruma sokmuştur. Taburların mevcutları 400-500 kişiye kadar düşmüştür. Buna nazaran Rus taburların ise 1.000 kişi civarındaki mevcutlarını koruduğu, er ikmallerinin devam ettiği anlaşılmıştır. Rus birlikleri de yoğun kış şartlarının etkisiyle ileri hatlarına küçük birlikler bırakarak kış tertiplenmesine geçmiş, 14 Kasım 1916 tarihinde Varto-Karlıova-Elmalıdere hattına geri çekilmiştir. 27 Kasım 1916'da Van Hareket Müfrezesi, Van'ın güneyindeki Ruslara taarruz etmiştir. 28 Kasım 1916'da Pervari Müfrezesi ise Tatvan istikametindeki Rus birliklerine taarruz etmiş ancak, bir süre sonra çekilmek zorunda kalmıştır[1244].

Van Hareket Müfrezesi, Van'ın güneyinde Ruslarla yaptığı muharebede, Rusların üstün kuvvetleri ve ateşleri altında 1.000 metreye kadar ilerleyerek 20 Kasım 1916 tarihinde Vastan'ı ele geçirmiştir. Mustafa Kemal Paşa 5'inci Tümene bu müfrezenin kendisine bağlı olduğunu ve gereken tedbirleri almasını emretmiştir. Ancak aşiret kuvvetlerinin büyük kısmı dağılmış, müfreze mevcudu 550 nizamiye eri ve 870 milisten ibaret kalmıştır. Müfreze komutanı harekâtı devam ettirememiş ve müfrezeyi geri çekmeye karar vermiştir. Bu harekât çok zorlukla yapılmıştır. İaşe uzak mesafeden Bitlis-Küçüksu üzerinden Van Gölü güney kısmından, güçlükle sağlanmıştır. Erzak yetişmediğinden müfreze bir müddet Ruslardan ele geçirdiği erzakla idare etmiştir. Müfrezenin bu şekilde küçülmesi sebebiyle Van Harekât Müfrezesiyle Van Güney Müfrezesi birleştirilmiş ve Van Güney Müfrezesi adı altında eski görevine devam ettirilmiştir. Ardından iaşelerinin daha kolay yapılabilecek bir bölgeye alınmıştır[1245].

[1244] Akşit, a.g.e., a. 434.; Belen, 1916 Yılı Hareketleri, s. 103.; "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (4 Kasım 1916), 1.; "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (6 Kasım 1916), 1; "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (9 Kasım 1916), 1.; "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (22 Kasım 1916), 1.; "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (30 Kasım 1916), 1.
[1245] Tezer, a.g.e., s. 74.; Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 234.

Aralık ayı başlarında cephelerde önemli bir olay olmamıştır. İlerde bırakılan Türk emniyet birlikleri, devamlı olarak keşif ve baskın hareketleriyle Rusları baskı altına almaya çalışmıştır. Karşılıklı olarak birliklerde büyük ölçüde bütün çatışmalar durmuş, her iki tarafta durgunluk dönemine girmiştir. Rus birliklerinden Türk birliklerine iltica eden Rus askerleri artmaya başlamıştır. 10 Aralık 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa yayınladığı bir emirde şiddetli kış şartlarına karşı askerlerin ve hayvanların sağlığını korunması maksadıyla birliklerin bölgelerine yakın ve müsait olan meskenlerden faydalanılmasını emretmiştir. Mesken olmayan yerlerde ise zemini düzgün ve uygun yerler yapılmasını, efradın bir çatı altına girmesini istemiştir. Müteakip dönemde yapacağı denetlemelerde açıkta veya çadırda kalan en ufak dahi birlik görmek istemediğini, gerekli tedbirlerin alınmasını, Birlik Komutanlarının ise bu minvalde hareket etmesini ve birliklerini devamlı kontrol etmesini emretmiştir[1246]. Aralık ayında kışın gittikçe şiddetlenmesi üzerine, birlikler kış konaklarına girmek üzere yakın bölgelere yürüyüşlere başlamış ve kış bölgelerine intikal 13 Ocak 1917 tarihine kadar devam etmiştir. 26 Aralık 1916 tarihinde Çilligöl ve 2.200 rakımlı tepeye yağan kar iki metreye ulaşmıştır. İlerde kalan birliklerin ikmalinde çok zorluk çekilmiştir. Yoğun kar yağışı yolları kapatmış, kızak kullanılmaya çalışılmıştır[1247].

1917 yılının başlamasıyla alınan esirlerin ve Rus Birlikleri içerisine gönderilenden casusların ifadelerinden Rusya'da halk arasında genel olarak bir huzursuzluğun başladığı öğrenilmiştir. Mühimmat ve erzak ikmalinde zorlandıkları ve şiddetli kar fırtınalarının da bu durumu iyice zorlaştırdığı, Rusya'dan Kars'a kadar uzanan şimendifer hatlarının düzgün işlemediği gazete haberlerine yansımıştır[1248]. Rus Kolokol Gazetesinin haberine göre Rusya'da günden güne harbe son verilmesi ve barış yapılması konusunda görüş ve söylemlerin arttığı haber yapılmıştır[1249].

Türk Birlikleri ise cephelerde bir taraftan durgunluk devam ederken bir taraftan da kış şartlarıyla başa çıkmaya çalışmıştır. 8'inci Tümen bölgesinde Kozma ve Kortik

[1246] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 27, 27a.
[1247] Erikan, a.g.e., s. 176.; Tezer, a.g.e., s. 73.; "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (3 Aralık 1916), 1.; "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (17 Aralık 1916), 1.; "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (29 Aralık 1916), 1.
[1248] "Rusya'da Erzak ve Mühimmat Müşkülatı" başlıklı haber, *Tasvir-i Efkâr*, (22 Ocak 1917), 1.
[1249] "Rusya'da Sulh Arzusu" başlıklı haber, *Servet-i Fünun*, No:1331, (28 Aralık 1916), 1.

bölgelerinde kar kalınlığı üç metreyi bulması nedeniyle erzak ve hayvan yemlerinin ikmali yapılamadığından birçok hayvan telef olmuş ve asker açlıkla mücadele etmeye başlamıştır. Tüm cephelerde şiddetli fırtına ve sürekli tipi meydana gelmiş, yollar uzun süre açılamamıştır. İleri ve geri bölgelerde telefon ve telgraf hatları kesilmiş, yapılabilen yerlerde irtibat telsizlerle yapılabilmiştir. Yiyecek maddeleri sadece insan sırtlarında taşınabilmiş ancak en ileri hatlardaki birliklere erzak ulaştırılamamıştır. Bu durum karşısında ileri hatlardaki birliklere gerektiğinde yanlarındaki hayvanları kesip yiyebilecekleri emredilmiştir. Bu durumlar yaşanırken Ruslar 7 Ocak 1917 tarihinde Van cephesinde iki bölük kadar düşman kuvveti ileri karakollarımıza baskın tarzında taarruza geçmişse de 5'inci Tümen tarafından zaiyat verdirerek geri püskürtülmüştür[1250].

17'nci Alay'da asker olan Hüseyin Atıf Beşe, Pasur bölgesinde bulunduğu sırada 4 Ocak 1917 tarihinde günlüğüne şu cümleleri not etmiştir[1251];

> *"Üç gündür kar yağıyor. Soğuk şikâyet olunacak derecede değil. İaşe hususu asker başına üç yüz gram buğday. Her neferin elinde iki taş bunun ile un yapmaya çalışıyorlar. Biz buna da razıyız. Cenab-ı Hak fena hallerden muhafaza etsin (...) Yahut açlığa idman ediyoruz desek hakikati daha iyi meydana koymuş oluruz."*

1916-1917 kış şartları çok ağır geçmekteydi. Ocak ve Şubat ayları da kış şartları ile mücadele ile geçmiştir. 9 Ocak 1917 tarihinde 2'nci Ordu Komutanlığı Başkomutanlık Vekâletine ve 3'ncü Ordu Komutanlığına bir telgraf çekmiştir. Telgrafında, gittikçe şiddetlenen kar fırtınalarının kolorduların geri bölgelerdeki birlikleriyle bağlantılarını kestiğini ve ileriye hayvan sırtında dahi erzak gönderilmesinin imkânsız bir hal aldığını bildirmiştir. İlerde gözetleme için bırakılmış olan birliklerin azaltılmasının düşünüldüğünü ve geri kalan birliklerin bir an önce asıl mevzilerine çekilmeye başladığını ifade etmiştir. 11 Ocak 1917 tarihinde Başkomutanlık Vekâletine gönderdiği telgrafta ise ordunun iaşe ve elbise ihtiyacının çok endişe verici bir hal aldığını, bu bölgede tüm halkın dâhil edileceği acil tedbirler

[1250] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 241-242.; "Tebliği Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, (7 Aralık 1916), 1.
[1251] Erginsoy, a.g.e., s. 199.

alınması gerektiğini ifade etmiştir[1252]. 16'ncı Kolordu Komutanlığına da 8'inci Tümen cephesinde yollar kapandığından bu tümenden de Laçikan ve Kozma bölgelerinde iki bölük gözetleme görevinde bırakılmasını, bir alayını Şin civarında Tarkoş hattına yerleştirmesini emretmiştir[1253].

9 Şubat 1917 tarihinde Başkomutanlık Vekâleti birliklere yaz gelmeden eksik kadrolarındaki erlerin ikmal edileceğini, bu erlerin cephe gerilerinde, eğitimleriyle, iaşelerinin kolaylıkla sağlanabileceği bölgelere yerleştirilmelerini emretmiştir. 24 Şubat 1917 tarihinde Ruslar Bitlis cephesinde Ortap köyündeki ileri karakol bölüğüne baskın yapmış, 2 subay ve 20'den fazla eri şehit etmiştir[1254].

16'ncı Kolordu Komutanlığı bölgesinde kış aylarında birkaç olay haricinde durgunluk hâkim olmuş, iki taraf birbirleriyle savaşmaktan daha çok iaşe ve barınma ihtiyaçlarını karşılamaya çaba göstermiştir. İleri hatlarda mümkün olduğu kadar az birlik bırakılmış, birliklerin büyük kısımları iç kesimlere iaşe ve barınmalarının kolay yapılabileceği yerlere çekilmiştir. Türk Ordusu için bu durum daha zor olmuştur. Kış barınaklarına geri çekilirken zayiat fazla olmuş, ileri hatlardaki birliklere yiyecek taşınamamıştır. Kış aylarında atların yenilebilmesine izin verilmiştir. Hayvanlarda da çok sayıda ölümler görülmeye başlamış, 2'nci Ordu bölgesinde Mart 1917 sonuna gelindiğinde ölen deve sayısı 2.700'ü bulmuştur. Bir taraftan da insan ve hayvanların sağlığı korunmaya çaba gösterilmeye çalışılsa da yeterli sebze tüketilememesi nedeniyle birliklerde iskorpit hastalığı görülmeye başlanmıştır. Mevcut birliklerin insan ve hayvan sayısını koruyabilmek başarı olarak görülmüştür. Bir taraftan da firar olayları artmaya başlamıştır. 5'nci Tümen ve 14'üncü Alay harp divanlarınca firar ettiği tespit edilen 227 askere idam cezası verilmiş ancak bu cezalar yayınlanan iradeyi seniyye ile 12 ay süreli ağır çalışma ile değiştirilmiştir[1255].

Rus Ordusu Türk Ordusundan daha büyük ölçüde geri çekilmiş, açlık, donma ve hastalıklardan dolayı çok zayiatları olmuştur. Birlikler ikmal hatlarından uzaklaştığından iaşede sıkıntı yaşanmış, yüksek dağlarda bulunan birliklerin eşek ve

[1252] BOA, DH. ŞFR., 531-21.
[1253] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 243.
[1254] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 249-250.
[1255] BOA, İ. DUİT, 109-37.; BOA, İ. DUİT, 109-78.; BOA, İ. DUİT, 109-93.

köpek eti yediği zamanlar olmuştur. Bazı durumlarda askerlerin hayvan leşlerini dahi pişirerek yediği, katırların ise birbirinin kuyruk ve yelelerini yediği görülmüştür. Eksik kadrolarına er takviyesi yapıldıysa da birliklerin ancak 2/3'ünü tamamlanabilmiştir. Rus birliklerinde de iskorpit ve tifüs hastalıkları görülmüştür[1256]. 1916 senesi kış aylarında birlik bütünlemesi ve ikmal faaliyetlerinde çok zorlanmayan Ruslar, 1917 yılında çok sıkıntı çekmiş ve askerler huzursuzluklar çıkmıştır[1257].

4.2. 16'ncı Kolordu Komutanlığının Lojistik Faaliyetleri

4.2.1. Genel Lojistik Faaliyetleri

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında Başkomutanlık Karargâhında bir Menzil Genel Müfettişliği ve her ordu bünyesinde de birer Ordu Menzil Müfettişliği kurmuştur. Ordu Menzil Müfettişlikleri orduların sorumluluk sahası içindeki lojistik faaliyetlerin planlama ve yönetiminden sorumlu olarak görev yapmıştır. Orduların menzil sahasında lojistik faaliyetler menzil birlikleri, nokta komutanlıkları, ambar heyetleri, amele bölükleri, asker hastaneleri, sıhhi malzeme ve ilaç depoları, hasta taşıma müfrezeleri, hayvan hastaneleri, sağlık malzeme depoları, muhabere telgraf depoları, erzak kolları, cephane kolları, araba ve hayvan depoları, ekmekçi takımları gibi teşkiller ile yürütülmüştür[1258]. Ordu menzil sahası, orduların harekât alanları ile yurtiçi arasında kalan bölgelerdir. Cepheye olan uzaklığı ve genişliği, derinliği, arazi yapısı ve iklim şartlarına göre değişkenlik gösteren bu bölgeler *"Ordu Geri Hizmetler Bölgesi"* olarak tanımlanmaktadır.

Muharebe sahasında lojistik faaliyetler ise sırasıyla ordu, kolordu ve tümen geri hizmetler bölgesinde yürütülmüştür. Kolordu ve tümen komutanlıklarında menzil işleriyle ilgili ayrıca bir menzil teşkilatı teşkil edilmemiştir. Geri hizmet faaliyetleri Erkan-ı Harb Başkanı sorumluluğunda ilgili ikmal şubeleri tarafından yürütülmüştür. Kolordular menzil faaliyetlerini ağırlıklı olarak kendi geri bölgesinde icra etmiştir.

[1256] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 243-246.; Belen, 1916 Yılı Hareketleri, s. 103.; Erikan, a.g.e., s. 177.; Maslofski, a.g.e., s. 495.
[1257] "Harb Müşkilatı" başlıklı haber, *Servet-i Fünun*, No: 1334, (25 Ocak 1917), 1.
[1258] İdari ve Lojistik, s. 115- 118.

Ordu Menzil Müfettişlikleri kolorduların ihtiyaç duyduğu ikmal maddelerini kolordu geri bölgesine kadar getirmekle yükümlü olmuştur[1259]. Harekât esnasında geri bölgede yürütülen lojistik faaliyetler geri bölge harekâtı olarak da tanımlanmaktadır. Birliklerin geri bölgelerinde lojistik hizmetlerin yürütüldüğü mutfak, çamaşırhane, fırın gibi tesisleri kurulup işletilmiştir. Geri bölgelerde aynı zamanda birliklerin büyük kısmı ve ihtiyatları bulunmaktadır[1260].

Birinci Dünya Savaşı başladığında Kafkas Cephesi'nin sorumluluğu 3'üncü Ordu Komutanlığına verilmiştir. Savaşın ilerleyen dönemlerinde 2'nci Ordu Komutanlığının Kafkas Cephesi'nin güneyine Van Gölü ile Elmalı Deresi arasındaki sahanın sorumluluğunu alacak şekilde görevlendirilmesiyle Kafkas Cephesi'nin menzil sahası 2'nci ve 3'üncü Ordu Komutanlığı arasında yeniden düzenlenmiştir. 29 Mart 1916 tarihinde bu bölgenin sorumluluğunu alması emredilen 2'nci Ordu Menzil Müfettişliğinin ilk kademesi, hazırlıklarını tamamlayarak, Resülayn-Mardin-Diyarbakır hattını teşkil etmek üzere 19 Nisan 1916 tarihinde Derince'den Resülayn'a intikale başlamış, 7 Mayıs 1916 tarihinde Resülayn'a ulaşarak göreve başlamıştır. Müteakiben 2'nci Ordu Menzil Müfettişliği karargâhının Diyarbakır'da kurulmasının emredilmesi üzerine 17 Mayıs 1916 tarihinde Resülayn'dan Diyarbakır'a hareket etmiştir[1261].

Ordu Komutanlıklarının iaşe ve ihtiyaçlarının tedarik edilmesi kapsamında da harekât bölgelerine göre ülke toprakları iaşe bölgelerine ayrılmış, böylece her ordunun iaşe mıntıkasını belirlenmiştir. Ordular ihtiyaç duyduğu ikmal maddelerini öncelikle kendisine tahsis edilen iaşe bölgesinden karşılamıştır[1262]. Merkezi alımla yapılacak yiyecek maddelerinin tedariki, dağıtımı ve plânlanması ise merkezden Harbiye Nezaretine bağlı Levazım Dairesi Başkanlığı tarafından yapılmıştır. Kafkas Cephesi'nin yeni durumuna göre iaşe bölgelerini düzenleyen Levazım Dairesi Başkanlığı 30 Mayıs 1916 tarihinde Bitlis, Diyarbakır, Mamuretülaziz vilayetleriyle Urfa sancağını 3'üncü Ordu İaşe Mıntıkasından çıkararak 2'nci Ordu İaşe

[1259]Mevlüt Karagöz, "Osmanlı Sefer Organizasyonlarında ve Birinci Dünya Savaşında Menzil Hizmetleri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, Sayı 35, 2019, s. 35.
[1260] Karagöz, a.g.t, s. 132.
[1261] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 320.
[1262] Durgun, a.g.m., s. 99.

Mıntıkasına vermiştir[1263]. 31 Mayıs 1916 tarihinde de Ayıntab sancağına bağlı Behisni[1264] kazası 4'üncü Ordu iaşe bölgesinden çıkarılarak 2'nci Ordu iaşe bölgesine dâhil edilmiştir[1265]. Bu düzenlemeler bir anda yapılamamış, erzak tedarikinde sıkıntılar yaşanmıştır. 17 ve 24 Haziran 1916 tarihlerinde Urfa Mutasarrıflığı dâhilindeki erzakın 2'nci Ordu birliklerine verilmesi kararlaştırılmış ve Harbiye Nezaretinden Dâhiliye Nezaretine Urfa Mutasarrıflığına iletilmesini, aksi takdirde 2'nci Ordunun aç kalabileceği hususunun bildirilmesi istenmiştir[1266]. 2'nci Ordunun iaşe sıkıntısı tam olarak çözülemediğinden 12 Ağustos 1916 tarihinde Maraş ve Ayıntab livalarındaki 4'üncü Ordu'ya ait olan iaşe kaynakları ve vesat-i nakliye araçları 2'nci Orduya tahsis edilmiştir[1267]. Bu tahsis değişikliği bölgedeki tüm vilayetlere bildirilmiştir[1268]. Dâhiliye Nezareti 23 Ağustos 1916 tarihinde de Antep livasındaki tüm iaşe ve vesait-i nakliye araçlarının 2'nci Ordu ambarlarına sevk edilmesinde hassasiyet gösterilmesi ve başka bir bölgeye sevk edilmemesini bildirilmiştir[1269].

24 Ağustos 1916 tarihinde Urfa Mutasarrıflığı, 2'nci Ordunun ihtiyacı olan erzakın gönderilmesinde tüm güçleriyle çalıştıklarını ancak mevcut nakliye araçları ile yeterli sevkiyat yapamadıklarını, bu hususta nakliyatın hızlandırılması için bölgedeki Aneze Aşireti'nden faydalanılmasını Dâhiliye Nezaretine teklif etmiştir. Bu iş için 4.000 liralık altın yahut mecidiyenin gönderilmesini istemiştir[1270]. Dâhiliye Nezareti bu teklifi uygun bularak 4.000 liralık gümüş akçe göndermiş, söz konusu erzakın kış gelmeden süratle sevk edilmesini istemiştir[1271].

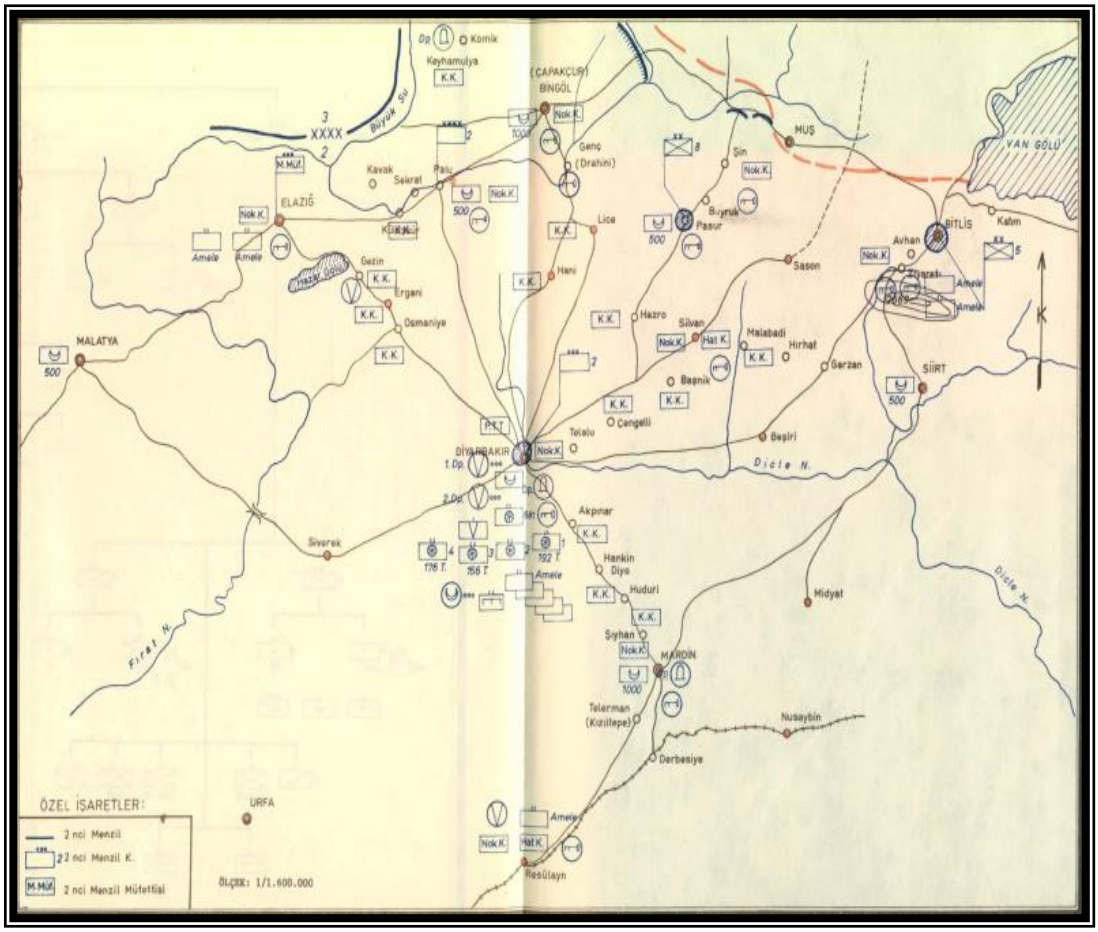
2'nci Ordu menzil sahasında 16'ncı Kolordu Komutanlığını destekleyen unsurlar:

- Diyarbakır, Resülayn, Mardin, Silvan, Ziyaret, Elazığ, Palu, Çapakçur, Pasur Nokta Komutanlıkları,

[1263] BOA, DH. ŞFR., 64-153, BOA., DH. İ. UM., 82-1.; Öğün, a.g.e., s. 49.
[1264] Günümüzdeki Adıyaman ilinin Besni ilçesi.
[1265] BOA, TŞR. HL., 2-127.
[1266] BOA, İ. UM. EK., 102-63, DH. İ. UM., 82-1.
[1267] BOA, DH. ŞFR., 66-232.; BOA, DH. EUM. SSM., 53-98.
[1268] BOA, DH. ŞFR., 67-35.
[1269] BOA, TŞR. HL., 4-20.
[1270] BOA, DH. ŞFR., 529-86.; DH. İ. UM. EK., 18-113.
[1271] BOA, DH. EUM. SSM., 53-72.

- Diyarbakır ve Elazığ yiyecek ambarları ile Resülayn, Mardin, Silvan, Ziyaret, Şin, Bünyan, Palu, Harput, Diyarbakır malzeme depoları,
- 18 Temmuz 1916 da yeniden teşkil edilen Zavyayisor, Pasur, Darahini, ve Palu yedek ambarları,
- Diyarbakır'da 2000, Mardin'de 1000, Bingöl'de 1000, Palu'da 500, Siirt'te 500 kişi kapasiteli yataklı hastaneler ve Diyarbakır'da sıhhiye malzemeleri deposu,
- Diyarbakır'da hayvan depoları ile Diyarbakır, Mardin, Bünyan ve Komik'te cephane depoları,
- Diyarbakır'da konuşlu beş amele taburu ve bir inşaat taburu.
- 8 otomobil kolu, bu kolların 4 adedi Alman, 3 adeti Avusturya ve 1adedi Türk olmak üzere toplam 101 kamyon ve otomobilden ibarettir[1272].

Görsel 3.23: 2'nci Ordu Komutanlığı 1916-1918 Yılları Menzil Müfettişliği Tesisleri[1273]

[1272] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 320.; Çakmak, a.g.e., s. 308.
[1273] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, Kroki-34.

Mayıs ayı içerisinde Diyarbakır'a intikalini tamamlayan 2'nci Ordu Menzil Müfettişliği, birliklerin lojistik faaliyetlerde dikkat edeceği hususları ve menzil mıntıkasından birliklerine, birliklerinden menzil mıntıkasına gidecek olan subay ve görevli memurların rahat bir şekilde görevlerini yerine getirebilmeleri için birtakım tedbirler almış ve bu hususları 16'ncı Kolordu Komutanlığına bildirmiştir[1274]. Bu tedbirler genel olarak şu şekildedir:

- Her hafta Cumartesi günleri Diyarbakır'dan binek ve mekkâre hayvanlarından oluşan bir posta Silvan'a, bir posta da Hani'ye hareket edecek ve o bölgelerdeki personeli Diyarbakır'a getirecektir.
- Her ayın birinde ve on beşinde 5'inci Tümene gidecek olan personeli götürmek için Diyarbakır'dan Avti'ye bir posta görevlendirilecektir.
- Bu postalarda görevli zabıtan ve görevli memurlar talimatlara uyacak, yolda giderken köylerden geçtiğinde Menzil Müfettişliğine haber verecektir. Avti, Silvan ve Hani'ye gidecek olan zabıtan ve görevli personel de bu noktalardan 16'ncı Kolordu Komutanlığı vesaitleriyle alınarak birliklerine ulaştırılacaktır.

16'ncı Kolordu Komutanlığı birlikleri görev yerlerine ulaşmış, muharebeler başlamış ancak lojistik teşkilatlanma ve faaliyetler önceden düzenlenmediğinden lojistik faaliyetlerde sürekli aksaklıklar yaşanmıştır. Lojistik faaliyetlerin akışı içinde tespit edilen aksayan hususlar düzenlenmeye çalışılmıştır. Bunların en önemlilerinden biri ikmal yollarının yetersizliği olmuştur. İkmal maddelerinin birliklere ulaştırılması için ana ikmal yolları olan Diyarbakır-Lice-Çapakçur, Ergani-Çermik ve Mardin- Savur yolunun bir an önce yapılması için 6 Haziran 1916 tarihinde bütçeden fevkalade ödenek faslıyla 348.420 kuruş kullanılması irade-i seniyye ile bildirilmiştir[1275].

4.2.2. İkmal Maddelerinin Sınıflandırılması

İkmal ve iaşe hizmetlerinin verimli, hızlı, istenilen yer ve zamanda karşılanabilmesi için ikmal maddeleri 5 ayrı sınıfta düzenlenmiştir. Bu sınıflandırma birliklerin genel

[1274] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4465, Dos. 147, Fih. 15-2.
[1275] BOA, DH. UMVM., 21-40.

olarak ihtiyaç duyduğu yiyecek, giyecek, özel donatım malzemeleri, silah, araç, sağlık, akaryakıt, yağ ve mühimmat gibi ikmal maddelerinden oluşmaktadır[1276].

- I. sınıf ikmal maddeleri: Herhangi bir hava, iklim, arazi gibi koşula bağlı kalmaksızın personel ve hayvanlar tarafından her gün, takriben aynı şekilde tüketilen yiyecek, yem, su, temizlik malzemeleri vb. ikmal maddeleri ile tıbbi sarf malzemeleri, ilaçlar, ilaç yapımında kullanılan hammadde ve kimyevi maddelerdir.
- II. sınıf ikmal maddeleri: Birliklerin teşkilat ve malzeme kadrolarında belirtilen veya tahsis edilen araç, silah, makine gibi ana malzemeler ile bunların idamesi için ihtiyaç duyulan yedek parçalar, giyecek ve donatım malzemeleridir.
- III. sınıf ikmal maddeleri: Yakacak ve akaryakıt maddeleridir.
- IV. sınıf ikmal maddeleri: Tahkimat, inşaat araç ve gereçleri ile birliğe verilen özel bir görevin ifası için ihtiyaç duyulan özel teçhizatlardır.
- V. sınıf ikmal maddeleri: Mühimmatlardır.

16'ncı Kolordu Komutanlığı, Kafkas Cephesi'ne ilk unsurlarıyla intikalini tamamladığı 27 Mart 1916 tarihinde ülke topraklarında çeşitli cephelerde savaş devam etmekte ve bir kısmı da işgal altında bulunmaktaydı. Bu şartlar altında 2'nci Ordunun lojistik teşkilatı daha kurulma aşamasında iken bölgede göreve başlayan 16'ncı Kolordu Komutanlığı birçok kaynaklardan yoksun olarak görev almış bulunuyordu.

4.2.3. İkmal Maddelerinin Karşılanması ve İkmal Faaliyetleri

4.2.3.1. 1'inci Sınıf İkmal Maddelerinin Karşılanması

Ordu iaşe bölgesi içinde yer alan vali ve mutasarrıflar ile mülki idareciler, birliklerin ihtiyaç duyduğu yiyecek maddelerini toplayarak kendi bölgelerinden sağladıkları ulaştırma vasıtalarıyla harekât alanının hemen gerisindeki menzil ambarlarına teslim etmekle yükümlüydüler. Bu amaçla toplanan yiyecek maddeleri önce köy ambarlarında depolanmış daha sonra mümkün olan en hızlı şekilde vilayet idareleri tarafından vilayet ambarlarına, müteakiben de Menzil Müfettişliği ambarlarına

[1276] İdari Faaliyetler ve Lojistik, s. 167-192.

nakledilmiştir. Mülki idarelerin imkân ve kabiliyetleri ölçüsünde menzil ambarlarına kadar ulaştırılan yiyecek maddeleri Ordu Menzil Müfettişliğine bağlı erzak kolları vasıtasıyla harekât alanındaki birliklere ulaştırılmıştır. En ilerideki hatlarda bulunan birlikler ise kendi erzak taşıma kollarıyla geri bölgede açılan ikmal noktalarından yiyeceklerini almış ve kendi bölgelerine götürmüştür. Bir başka ifadeyle günümüzdeki ikmal noktası dağıtım usulünü kullanılmıştır[1277]. Böylece kurulan bu tedarik zinciri içerisinde iaşe mıntıkasındaki en ücra köyden en ileride bulunan birliklere yiyecek maddeleri ulaştırılmaya çalışılmıştır. Taze sebze tedarikinde çok sıkıntı çekilmiştir. Bu tür ikmal maddeleri Bitlis, Muş, Diyarbakır gibi yerlerden kısmen sağlanabilmiştir[1278].

Orduların kendi bölgelerinden karşıladığı yiyecek maddelerinin dışında Levazım Dairesi Başkanlığı tarafından merkezi alımla süt mamulleri, sabun, gaz, şeker, çay, kahve, fındık, üzüm, hurma, zeytinyağı, konserve gibi gıdalar karşılanmaya çalışılmıştır[1279]. İstanbul ve Anadolu'dan demiryolu ve karayolu ile yapılacak erzak ve yardım malzemeleri sevkiyatını Anadolu'daki yol ağı yetersizliği ve coğrafi şartlar zor duruma soktuğundan Ulukışla'ya kadar trenle yapılmış, buradan da neredeyse 1.000 km uzaklıktaki cepheye yaya olarak ulaştırılmıştır. Bu erzak ve yardım malzemelerinin cepheye ulaşması ise yaklaşık iki ayı bulmuştur[1280].

Askerin savaşabilecek gücünün devamlı olması ve sağlıklı beslenebilmesi maksadıyla 25 Eylül 1914 tarihli Askeri Ta'yinat ve Yem Kanunu yasalaşarak, günlük yiyecek maddelerinin ve hayvanların yem miktarları standart hale getirilmiştir. Aşağıda sunulan tabloda görüleceği gibi askerin beslenmesi yağ, karbonhidrat ve günlük kalori esas alınarak hesaplanmıştır. Bu durumda her askerin günlük 3.149,25 kalori alması uygun görülmüştür.

[1277] İkmal noktası dağıtım usulü birliklerin ihtiyaç duyduğu ikmal maddeleri dağıtım yerinden kendi araçlarıyla almaları usulüdür. Birliklere dağıtım işlemi ikmal noktasında yapılır. Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 322.
[1278] Öğün, a.g.e., s. 59.
[1279] Ateş, a.g.m., s. 301.
[1280] Hümmet Kanal, "Sarıkamış Harekâtı Esnasında Cephede Yaşananlar ve Anadolu'ya Etkileri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Sayı: 54, Ankara, 2014, s. 110.

Tablo 3.1: Askerin Günlük Yiyecek İstihkak Çizelgesi[1281]

	Gram	Şahm(Yağ)	Karbonhidrat	Albümin	Kalori
Ekmek	900	3,96	465,54	55,35	2151
Et	250	5,47	-	50,07	256,15
Bulgur	150	0,36	117,15	12,60	544,60
Yağ	200	21,09	0,12	0,18	197,50
TOPLAM	**1.500**	**31,91**	**552,81**	**118,20**	**3.149,25**

Bu kanunla tabloda belirtilen yiyecek maddelerinden herhangi birinin askere verilemediği zamanlarda askerin alması gereken kalori ihtiyacını karşılanabilmesi maksadıyla aşağıdaki tedbir alınmıştır.

- Askerin günlük yiyeceği ekmek miktarı 900 gram olarak verilemediği zaman yerine 600 gram peksimet verilmesi, şayet sadece peksimetten başka erzak verilemediği durumlarda ise peksimet miktarı 1000 grama çıkarılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca ambarlarda peksimetlerin bozulmasının önüne geçilebilmesi için haftada 2 gün ekmek yerine peksimet yedirilmesi veya peksimetin papara[1282] olarak hazırlanması ve yedirilmesi hüküm altına alınmıştır.
- Et taze olarak bulunamadığı zaman ise yarısı kadar koyun etinden yapılmış kavurma veya kıyma olarak verilecek, koyun eti fiyatını aşmaması koşuluyla keçi eti de verilebileceği belirtilmiştir.
- Bulgur verilemediği takdirde yerine pirinç verilebilecek, pirinç de bulunamazsa, patates, havuç, kuru sebze enginar, lahana, ıspanak, pırasa, lahana turşusu, şalgam, yeşil salata ve emsali sebze konservesi, sebze bulunmayan yerlerde arpa şehriyesi, kuskus, irmik, tarhana, her nevi kuru sebzeler ve konserve verilecektir.
- Günlük 200 gram olarak belirlenen yağ verilemediği zaman taze yağlı et, zeytinyağı, kuyruk veya iç yağı, şeker, pekmez, kahve, çay, ekmek, süt, yoğurt, tahin helva ile değiştirilerek askere yedirilmiştir[1283].

[1281] 25 Eylül 1914 tarihinde Askeri Ta'yinat ve Yem Kanunu Muvakkati, Düstur: Tertip 2, Cilt 6, Sayfa 1286.
[1282] Papara: Bayatlamış ekmek veya peksimet küçük parçalar halinde doğranır ve üzerine soğan ilave edilerek yağda kavrulur. Bazen de peksimete su, şeker veya tatlandırıcı gıdalar ilave edilerek yapılan bir yemek türüdür. Yöreye göre farklılık gösterebilir. Bu yemeğin amacı bayatlamış, kurumuş ekmeklerin yenerek değerlendirilmesidir. Bkz. Tamer Gökdemir, *Türk Kara Ordusu Lojistik Tarihi*, Orient Yayınları, Ankara, 2016, s. 78.
[1283] Askeri Ta'yinat ve Yem Kanun-ı Muvakkatı, 1330, s. 1286-1301.

Günümüzde uygulanan ve çeşitli kurum ve kuruluşlarında katılımıyla hazırlanıp kanunlaşan Beslenme Kanunu'na göre muharebede bir askerin alması gereken kalori miktarı 4.000 kalori civarındadır. 1914 yılında 3.149,25 olarak belirlenen askerin alması gereken günlük kalori miktarının belirlenmesi zamanın şartları göz önüne alındığında yeterli olduğu söylenebilir.

Seferberlik Nizamnamesi ve Askeri Ta'yinat ve Yem Kanun-ı Muvakkati ile belirlenen askerin günlük istihkakları, birliklerde bulunan yetenekli askerlerce yemek yapılarak dağıtılmış, ekmekler ise birliklerin seyyar ekmekçi kolları tarafından belirlenen standartlara göre hazırlanıp pişirilmiş, gerektiğinde bölgedeki fırınlardan yararlanılmıştır. Et ihtiyacı iaşe mıntıka bölgesinden ve birliklere yakın bölgelerden çoğunlukla günlük kesim yapılarak temin edilmiştir[1284]. Ülke topraklarında konserve fabrikalarının bulunmaması iaşe hizmetlerini önemli derecede etkilemiştir. Fasulye ve bamya kurutulmuştur. Buğdaydan bir çeşit bulgur yapılmıştır. Bulgur, pirinç ve kuru sebzeler konserve yerine verilmiştir. Kavurma yağda pişirilmiş olduğu halde tenekelerde muhafaza edilmiştir. Tenekenin ülke içinde yapılmaması nedeniyle, bu iş için Bakü gazlarının tenekelerinden yararlanılmıştır. Bu tenekelerde sınırlı sayıda olduğundan arzu edilen miktarlarda kavurma yapılamamıştır[1285].

4.3.3.2. 1'inci Sınıf İkmal Maddeleri ve İkmal Faaliyetleri

Mustafa Kemal Paşa'nın 27 Mart 1916 tarihine Diyarbakır'a geldiği günden itibaren ilk önem verdiği işlerden biri lojistik faaliyetler olmuştur. Bu konuda Bitlis ve Diyarbakır Valileri ile gerekli görüşmeleri yapmış ve alınması gereken tedbirlerin bir an önce alınmasını sağlamıştır. 16'ncı Kolordu, Kafkas Cephesi'ne intikal etmeye başladığında menzil sistemi henüz kurulmamış ikmal ve iaşe faaliyetleri bir düzen içinde yapılamamıştır. Birlikler cepheye intikallerini tamamladıkça menzil sistemi de belirlenmeye başlamıştır. Ancak bir taraftan muharebeler devam ettiğinden ihtiyaç duyulan ikmal maddelerinin karşılanmasında aksaklıklar yaşanmıştır. İkmal maddeleri birliklere hayvanlarla taşındığından, hayvan miktarının yetersizliğini gidermek en önemli işlerden biri olmuştur.

[1284]Öğün, a.g.e., s. 276.
[1285]Guze, a.g.e., s. 3.

01 Mayıs 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, 2'nci Ordu ihtiyacı için Elazığ'dan tedarik edilecek 8.000 hayvanın iaşesine yönelik yeterli miktardaki arpanın Diyarbakır'dan Elazığ'a sevk edildiğini bildirmiş ve Elazığ Valiliğinden bu sevkiyatın takip edilmesini istemiştir[1286]. 03 Mayıs 1916 tarihinde ise, Elazığ bölgesinde toplanacak 2'nci Ordu birlikleri için erzakın Elazığ'dan tedarik edilememesi üzerine ihtiyaç duyulan erzakın Diyarbakır'dan karşılanmasını Diyarbakır Valiliğine bildirmiştir[1287]. Elazığ Valiliği toplanacak kıt'aların erzakının ve hayvan yemlerinin Erzincan sancağından temin edilmesi istenmiş ise de sonuç alınamadığını, Çapakçur mıntıkasına dahi erzak yetiştirmede sıkıntı yaşandığını, buraya katılacak kıt'alar uzun süre burada kalması durumunda erzak sıkıntısının yaşanacağını, Suriye'den tedarik edilecek hayvanatın bir an önce gönderilmesini 16'ncı Kolordu Komutanlığından istemiştir[1288]. Elazığ Valiliğince ayrıca mevcut imkânlar ile birliklerin iaşe ve ihtiyaçlarının karşılanamadığından senelik 20.000 liranın acilen gönderilmesi Dâhiliye Nezaretinden talep edilmiştir[1289].

Erzakların depolanmasında ve birliklere ulaştırılmasında aksaklıklar hiç eksik olmamıştır. Silvan Kaymakamlığı ve Diyarbakır Valiliği 19 Mayıs 1916 tarihinde Diyarbakır'dan Destumi'ye sevk edilen 7.220 kg unun 1.925 kg'ının kayıp olduğu, Destumi'de ki ambar işletmesinin hesabını veremediği, aynı durumun hayvanların samanında da yaşandığını, bu durumun iaşede sıkıntı yaşatacağını ve gereğinin yapılmasını 16'ncı Kolordu Komutanlığına bildirmiştir[1290].

15 Mayıs 1916 tarihinde 8'inci Tümen Komutanlığı 16'ncı Kolorduya iaşe konusunda sıkıntılar yaşandığı, depolarında un ve erzak kalmadığını, birliklere imkânları zorlayarak günde bir ekmek verilebildiğini aktarmıştır. Acilen Diyarbakır, Lice ve Silvan bölgelerinden Şin mevkiine yeterli miktarda un ve erzak gönderilmesi için emir verilmesini istemiştir. 8'inci Tümen adına Hazro'ya gönderilecek erzakında direk Şin'e gönderilmesinin daha uygun olduğunu, Hazro Şin arası yolların bozuk ve yağmurlu havalarda kullanılamadığını ifade etmiştir[1291].

[1286] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4469, Dos. 166, Fih. 1.
[1287] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4469, Dos. 166, Fih. 1-1.
[1288] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4469, Dos. 166, Fih. 1-2.
[1289] BOA, DH. ŞFR., 520-81.
[1290] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4469, Dos. 164, Fih. 4, 4-1.
[1291] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4469, Dos. 166, Fih. 2-1, 2-1a.

16'ncı Kolordu Komutanlığı verdiği cevabı yazıda, iaşe sevkiyatı için Diyarbakır Valiliği ile yapılan tertibat ve alınması gereken tedbirlerin 8'inci Tümene bildirilmesine rağmen hiçbir tedbir alınmadığı ve hazırlık yapılmadığının dikkat çekici olduğu vurgulanmıştır. Lice ve Silvan Kaymakamlıklarına da bu konuda her gün gönderilen erzakın takip edilmesi konusunda telgraf çekildiği, toplanan develer ile erzakın Şin'e kadar sevki mümkün olmayacağından Pasor'a sevk edildiği, Pasor'dan da katır ve merkepler ile Şin'e sevk edildiği bildirilmiştir[1292]. Pasor'dan gelecek erzakı takip etmek ve Pasor'dan Şin'e erzakın sevkiyatını yapmak üzere bir personelin acele Pasor'a gönderilmesini, bu sevkiyattan gün gün 16'ncı Kolordu'nun bilgilendirilmesini istenmiştir. 7 Mayıs 1916 tarihine kadar Diyarbakır ve Lice'den Şin'e 8'inci Tümen adına 213.000 ton erzak sevkiyatı yapıldığı ve bu erzakın şu an yollarda olduğu bildirilmiş, gerekli tedbirlerin alınmasını emretmiştir[1293].

2'nci Ordu Komutanlığından 16'ncı Kolordu Komutanlığına Pasor'a ulaşan erzakın Şin'e sevk edilmesinde Diyarbakır Valiliğinin araçlarının yetmediğini, gerektiğinde 8'inci Tümenin nakliye kollarının görevlendirilerek erzakların ambarlardan bir an önce alınmasını ve birliklere ulaştırılması emredilmiştir[1294]. 8 Haziran 1916 tarihinde 8'inci Tümen Komutanı, 16'ncı Kolordu Komutanlığına tümenin nakliye araçlarıyla ikmal noktalarından erzak taşıdığını, bir mekkâreli cephane koluyla da yaralılarını sevk ettiğini, köy ahalisince de 60 hayvan ile yardım edildiğini bildirmiştir[1295].

8 Haziran 1916 tarihinde 8'inci Tümenin iaşe ihtiyacını karşılamak için bir miktar erzak da Kulp Menzil Ambarından sevk edilmeye çalışılmıştır. Sevk edilmekte olan erzaklar; 106.589 kg un, 15.924 kg peksimet, 351 kg pirinç, 24.934 kg nohut, 352 kg tuz, 102 kg yağ, 7.131 kg arpa, 27.374 kg buğdaydır. Bu sevkiyat Kulp'tan başlayıp Şin mevkiine kadar yapılmaya çalışılmıştır. Bu sevkiyatta kullanılan hayvanlar 615 merkep ve 78 öküz olup bunlar Genç-Bitlis arasında görevli nakliye hayvanları olduğundan çok yorgun düşmüştür. Bu hayvanlardan 150 merkep yorgun düşerek zayi olmuştur. 500 merkep ile 78 öküz tarafından nakliyat yapılmaya çalışılsa da çok yetersiz kalındığından diğer kazalardan da hayvan temin edilmeye çalışılmıştır.

[1292] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4469, Dos. 166, Fih. 2.
[1293] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4469, Dos. 166, Fih. 2a.
[1294] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4469, Dos. 166, Fih. 5.
[1295] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4469, Dos. 166, Fih. 5-1.

Siverek'ten alınan 52 katırdan 7'si zayi olmuş ve 45 katırla 5.000 kg erzak taşınmıştır. Diyarbakır ile Silvan, Lice ve Hani'den gelen ester ve merkep kafileleri muayene edilerek sağlam olanlar erzak yüklenerek Şin'e gönderilmiştir. Bu kafilelerle de ortalama 10.000 kg erzak taşınmıştır[1296].

Bu hayvanlar ile erzak sevkiyatında yetersiz kalınmıştır. Erzak kollarındaki develer de Pasor'a kadar erzak taşıyabilmiş, Şin mevkiine gidememiştir. Hazro nahiyesi ambarında 3.000 kg sadeyağ ve 800 koyun mevcut olup yağlarının en kısa zamanda yüzülerek sevk edilmesi gerektiği Menzil Müfettişliğinden 16'ncı Kolordu Komutanlığına bildirilmiştir. Koyunların bulunduğu bölgede mera alanı olmadığından iaşe yetersizliğinden 7 adedinin telef olduğu tespit edilmiştir[1297]. 29 Haziran 1916 tarihinde 8'inci Tümen kendi geri bölgesinde olan hayvanlar dâhil istirahat ettirilmeden çalıştıkları halde iaşe temininde sıkıntılar yaşandığını, Dicle ve Zeviyosar'dan erzak sevk edilerek birliklerine gönderilmesini 16'ncı Kolordu Komutanlığından talep etmiştir[1298].

Vilayet görevlileri, Menzil Müfettişliği ve birlikler arasında zaman zaman sıkıntılar yaşanmıştır. Diyarbakır Valiliğince 16'ncı Kolordu Komutanlığına, Diyarbakır'dan Garzan'a erzak taşıyan 200 vilayet hayvanının Garzan'da bazı birlikler tarafından alıkonulduğu bildirmiştir. Bu hayvanların 5 tanesinin de zayi ettirildiği, söz konusu hayvanların hangi birlik ve memur tarafından zayi ettirilmiş ise tespit edilerek zararın karşılanması talep edilmiştir. Bu durum 16'ncı Kolordu Komutanlığı tarafından da 5'inci Tümen Komutanlığına iletilmiştir[1299]. 8'inci Tümen Komutanlığı Kulp ambar memurunun 2'nci Ordu Menzil Müfettişliğine bağlı olduğunu iddia ederek her akşam bildirmesi gereken erzak miktarının tümene bildirmediğini 16'ncı Kolordu Komutanlığına rapor etmiştir[1300]. 5'inci Tümen Komutanı ise 46 tane merkep hayvan ile buğday sevkiyatı yaptıklarını, menzil ambar memurunun kendilerine kasıtlı davranarak merkepleri alıkoyduğunu ve iade etmediğini bildirmiştir[1301].

[1296] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 166, Fih. 6, 6-1.
[1297] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 166, Fih. 6-2.
[1298] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 166, Fih. 8.
[1299] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4465, Dos. 147, Fih. 8, 8-1, 8-2.
[1300] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 166, Fih. 7.
[1301] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 7.

10 Temmuz 1916 tarihine gelindiğinde 8'inci Tümenin erzak sevkiyatında durum şu şekildedir; Pasor ambarından Şin'e erzakını nakil etmek üzere menzilin müfettişliğinin tahsis edildiği vesait-i nakliye 42 beygir, 323 merkep, 17 öküzden ibarettir. Bu hayvanlar dinlenmeden ve yemsiz olarak istihdam edilmesi sebebiyle kuvvetten düşmüş ve günden güne miktarı da azalmıştır. Bu hayvanlar ile 4 günde 1 gün istirahat ederek ancak 17.000 kg erzak taşınabilmektedir. 8'inci tümenin 11.000 personel 2.400 hayvan mevcudu olduğundan her gün ihtiyaç duyduğu erzak miktarı 23.000 kg'dır. Bu durumda tümenin iaşesi ancak 1/6 oranında yapılabilmektedir. Tümenin bugüne kadar iaşesinin bu şekilde yapılabilmesi de Pasor'a erzak nakil eden hayvanların Şin'e kadar nakliyata devam etmesi sayesinde olmuştur ki bu husus da daha sonra yasaklanmıştır. Tümen hayvanlarından muharebe ağırlığında kullanılanlardan dahi istifade ettiği halde bile ihtiyaç duyulan erzakın ancak çok az miktarı taşınabilmiştir. Bu hususları 2'nci Ordu Komutanlığına ileten Mustafa Kemal Paşa, Tümeni bu müşkül vaziyetten kurtarmak için tümene mensup olup, menzil müfettişliği emrinde istihdam edilmekte olan 2 ağır erzak kolunun Lice–Pasor arasında araba işlememesinden dolayı buraya tahsis edilmesini teklif etmiştir. Söz konusu mevkiler arasında işlemekte olan hayvanatın ve yine tümene ait olan 2 hafif erzak mekkâre kolunun Pasor–Şin hattına tahsis hususu Menzil Müfettişliğine daha önce teklif edildiğini belirtmiştir. Ancak Tümenin muharebe ağırlık hayvanlarının bu hizmetten kurtulup daima erzak taşımak için kullanılacaksa 8'inci Tümenin iaşesini sağlamak için acilen tedbir alınması gerektiğini özellikle vurgulamıştır[1302].

2'nci Ordu Komutanı, Mustafa Kemal Paşa'nın tekliflerine karşılık 17 Temmuz 1916 tarihinde bir telgraf çekmiştir. Telgrafında 8'inci Tümenin iaşesi hakkındaki müşkül durum ile alakalı olarak menzil emrinde kalmış olan ağır kol ivedi kolordunun emrine sevk edileceğini, Menzile ve Pasor ile Şin arasında çalışmak üzere ayrıca 3 demirbaş kolunda Pasor Nokta Komutanlığı emrine verileceğini bildirmiştir. Demirbaş kolların büyük kısmı firar ettiğinden yakalanmaya çalışıldığını ve dün son kafilenin de yola çıktığını ifade etmiştir. Ağır kolun ise Diyarbakır'da hazır olmayıp Mardin'den geleceğinden yarın onlarında hareket edeceğini, ayrıca ihtiyaten Pasor erzak nakliyatının daha iyi yapılması hususunun tüm birimlere bildirildiğini, vesait-i

[1302] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 8.

nakliyesinden firar eden demirbaş efradının ise yakalanarak idam edileceğini belirtmiştir[1303].

19 Temmuz 1916 tarihinde 8'inci Tümen Komutanı bütün arabalı erzak kollarının Menzil Müfettişliği emrine verildiğini, tümenin hiç erzak kolu bulunmadığını, hiç olmazsa bulunan bir mekkâreli ağır erzak kolunun Tümen emrine verilmesini 16'ncı Kolordu Komutanlığından istemiştir[1304]. 16'ncı Kolordu Komutanlığı 8'inci Tümene bir ağır erzak kolunun tümen emrine girmek üzere Mardin'den hareket ettiğini bildirmiştir[1305]. Mustafa Kemal Paşa iaşe müşküliyetini bilip, yakından takip etmiş ve bu hususu 10 gün önce 2'nci Ordu Komutanlığına teklif etmiştir.

2'nci Ordunun 16 Ağustos 1916 tarihli raporu 16'ncı Kolordu Komutanlığının Bitlis ve Muş'u işgalden kurtarmasından sonraki dönemde yaşanan iaşe güçlüğünün durumunu ortaya koymaktadır[1306];

> *"Muş Ovasında geçen seneki mahsulden döküntü hububat ve yeni yetişen cüz'i mahsulden ve ottan başka bir şey yoktur. Düşman geri çekilirken bütün zahireyi, tarlaları, hatta ot yığınlarını bile yakmıştır. Bir tek nakil vasıtası bulmak kabil değildir. Bu sebeple ordunun mahallinde bulacağı iaşe maddeleriyle bir iki gün ileri atılabilmesindeki ümit boşa çıkmıştır. Geriden kâfi miktarda iaşe maddesi getirilemediğinden bütün arzuya rağmen bir zaman için daha ilerlemek mümkün olamayacaktır."*

11 Eylül 1916 tarihinde Çapakçur, Muş ve Bitlis cephesinde icra edilen harekâtlarda un ihtiyacının büyük bölümünün karşılanmış, et konusunda ise sığır miktarının yetersizliğinden sıkıntı çekilmeye başlanmıştır. Havaların iyice soğumaya başlaması ile 16'ncı Kolordu Komutanlığı 2'nci Ordu Komutanlığına kış mevsiminin yaklaşmasıyla şu an azda olsa yapılan erzak nakliyatını hiç yapılamayacağını, depolarda bir aylık dahi erzakın bulunmadığını, Lice-Derahin-Şin ve Pasor yolları yağmur yağdığında neredeyse harekete elverişsiz hale geldiğinden kolordu cephelerinde açlık yaşanabileceğini bildirmiştir. Yağmurlu havalarda ve kış mevsiminde sevkiyat sadece katırlar ile yapılabildiğinden vesait-i nakliye ihtiyacı

[1303] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 8-1, 8-2.
[1304] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 9.
[1305] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 9-1.
[1306] Selışık, a.g.m., s. 26.

iyice artacağı ve bir an önce erzak ve yem sevkiyatlarının hızlandırılması ve depo mevcutlarının tamamlanmasını istemiştir[1307].

23 Ağustos 1916 tarihinde Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, 2'nci Ordu bölgesinde yaşanan iaşe ve erzak nakliyatı sıkıntısının giderilmesi maksadıyla Halep vilayetinden ve Zor mutasarrıflığından 10.000 deve alınması için altın veya gümüş akçe gönderebileceğini, bu develerin alımının derhal yapılması ve gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir[1308]. Zor ve Antep Mutasarrıflıklarına da telgraf göndererek 2'nci Ordunun erzak ihtiyacının temini ile vesait-i nakliyesinin yağmur ve kış mevsimi gelmeden süratle taşınmasını ve gerekli tedbirlerin alınmasını belirtilmiştir[1309]. Zor mutasarrıflığı livadan 10.000 devenin bulunmasının imkânının olmadığını, livadaki develerin çoğunun Aneze Aşireti'nde olduğunu, Sakardere mahallesi ahalisinden de deve tedarik edilemediğini, ancak 100 devenin tedarikinin yapılabildiğini 26 Eylül 1916 tarihinde Dâhiliye Nezaretine bildirmiştir. Daha fazla miktarda deve tedarik etmenin uzun zaman alacağını, kısa zamanda deve tedarikinin tamamlanması isteniyorsa birkaç yüz kişilik mavzer silahla donatılmış süvari bölüğünün livaya gönderilmesini teklif etmiştir[1310]. 4 Ekim 1916 tarihinde ise develerin tedarik edilmemesinin asıl nedeninin söz konusu aşiretin devlete hizmet etmek istememesi olduğu ve bu durumun devlete hizmet ettikleri sırada develerin iyi iaşe edilemediğinden telef olmasından kaynaklandığını ifade etmiştir[1311]. 6.000 lira tutarında altın gönderildiği takdirde 400 deve tedarik edilebileceğini ve Resülayn-Diyarbakır arasında tüccar Hasan El-Meşhur Efendi'ye 800 ton eşyayı develer ile sevk ettirebileceğini bildirmiştir[1312]. Halep Valisi Mustafa Bey ise deve bulmanın mümkün olmadığını, 230 merkep ve 75 katır tedarik edilerek Diyarbakır'a gönderildiğini belirtmiştir[1313].

3 Eylül 1916 tarihinde Talat Paşa, Diyarbakır vilayetinden 2'nci Ordu birliklerinin erzak ihtiyacının temininin ve yağmur ve kış mevsimi gelmeden süratle

[1307] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4469, Dos. 166, Fih. 9.
[1308] BOA, DH. ŞFR., 68-94.
[1309] BOA, DH. ŞFR., 67-258.; TŞR. HL., 4-47.
[1310] BOA, DH. ŞFR., 533-38.
[1311] BOA, DH. ŞFR., 534-3.
[1312] BOA, DH. ŞFR., 534-40.
[1313] BOA, DH. ŞFR., 533-45.

karşılanmasını ve vesait-i nakliye ihtiyacının karşılanarak, en seri vasıtayla kendisine bilgi verilmesini istemiştir. Diyarbakır vali vekili Bedri Bey tüm işlerinin neredeyse 2'nci Ordu birliklerinin iaşesini sağlamaya çalışmak olduğunu ifade etmiş, bir ay çöllerde dolaşarak tedarik ettiği develerin çoğunun din ve vatan sevgisi olmayan aşiretler tarafından kaçırıldığını belirtmiştir. Diyarbakır merkezinde bulunan hayvanların erzak nakliyatında yetersiz kaldığını ordu ilerledikçe daha fazla havyan ihtiyacı olacağını belirterek kış mevsiminde mevcut develerinde kullanılamayacağını dikkate alarak çevre vilayet ve mutasarrıflıklardan Diyarbakır vilayetine hayvan gönderilmesini talep etmiştir[1314].

16 Eylül 1916 tarihinde 2'nci Ordu Komutanı bizzat Talat Bey'e iletilmek üzere kişiye özel bir yazı göndermiştir. Yazısında 2'nci Ordu'nun iaşesinin çok sıkıntıya girdiğini, Ayıntab, Maraş ve Zor gibi müstakil sancaklardan hiç istifade edilemediğini, erzak nakliyatına gönderilen efradın çoğunun firar ettiğini, vilayet memurlarının bu durumlarla yeterince ilgilenmediğini ifade etmiştir. Ulema vasıtasıyla tüm ahaliyi vatana hizmet için davet ettirse de sonuç alamadığını belirtmiştir. Bu olaylara bir çözüm bulmak ve bütün ahaliyi gayrete getirmek için kendisinin birkaç günlüğüne buraya teşrif etmesinin etkisinin büyük olacağını, gelmesi için dua edeceğini aktarmıştır[1315].

Harbiye Nezareti, Urfa, Maraş ve Ayıntab Mutasarrıflıklarına 16 Eylül 1916 tarihinde bir yazı göndermiştir. Ruslarla fedakârca mücadele eden 2'nci Ordunun elinden gelen bütün gayreti gösterdiğini, askerlerin istirahatlerini dahi mümkün olduğunca yapmadıklarını ve halkın da ordunun yanında onlara destek olduğunun bilindiğini fakat ordunun iaşesinin çok zor ve sıkıntılı bir döneme girdiğini bildirmiştir. Bölgede mahsulün en bol olması gereken şu mevsime rağmen mahallerin çoğunda hemen hemen aç kalma derecesine varıldığı anlaşılmakta olduğunu ve bu durumun devamının felaket olacağını aktarmıştır. Bu nedenle sancak dâhilinde bulunan her türlü araç ile mevcut iaşenin ve toplanılan mahsulün 2'nci Ordunun göstereceği ambara veya ordunun yakınına sevk edilmesini, açlık yüzünden

[1314] BOA, DH. İ. UM., 82-1.
[1315] BOA, DH. ŞFR., 532-33.

oluşan herhangi bir hastalığa mahal bırakılmamasını ve her hafta zarfında ordunun ambarına hangi mahsul gerekiyorsa temin edilerek bildirilmesini istemiştir[1316].

Kış döneminin gelmesi ve kar yağışlarının başlamasıyla cephelere az da olsa yapılan erzak naklinde aksaklıklar yaşanmıştır. Hayvan yetersizliği ve yolların kapanmasıyla ulaşım durma noktasına gelmiştir. Birlikler ileri hatlarda az bir müfrez asker bırakarak geri hatlara ve kapalı konaklara geçmiştir. İaşe sıkıntısı iyice kendini göstermeye başlamıştır. Bitlis'te 5'inci Tümende görevli Hasan Cevdet Bey 4 Kasım 1916 tarihinde günlüğüne *"Bu gece yarım metre kadar kar yağdı hala devam ediyor."* cümlesini not etmiştir[1317]. Çapakçur bölgesinde Bünyan mevkiinde ki durumda farklı değildir. Safiyüddin Efendi 5 Kasım 1916 tarihinde günlüğüne şu cümleleri yazmıştır:

> *"(...) Yağmur devam ediyor tarlalar çamura gömüşmüş hayvanlar yürüyemiyor (...) Erzak kolları Bünyan ormanları içerisine girip öküzlerin yürüyememeleri sebebiyle (...) ileri hatlarda bulunan asker ise açlıktan müteessir oluyorlardı."*[1318].

17'nci Alayda askerlik hizmetini yerine getiren Hüseyin Atıf Bey günlüğüne 16 Kasım 1916 tarihinde "*Üç gündür gayet sert ve dondurucu (...) İaşe hususu daima yarım ekmek olarak temadi ediyor"* cümlelerini, 25 Kasım 1916 tarihinde ise *"(...) Hava oldukça soğuk (...) iaşe ise dört yüz gram peksimet başka bir şey yok. 24 saatte bir karavana. Bununda pişmesi için odun üç saatlik yoldan geliyor"* cümlelerini not etmiştir[1319]. Birlikler bir taraftan kış tertiplenmesine geçmesiyle meşgul olurken diğer taraftan açlıkla mücadele etmeye başladığı görülmektedir.

Kasım ayı içerisinde 8'inci Tümen ve Muş Müfrezesi bölgelerinde ileride 24'üncü Alay birliklerini bırakmış, diğer birlikler daha gerilere çekilerek, kış tertiplenmesine geçmiştir. Rus birlikleri de ileri hatlarda müfrez birlikler bırakarak kış tertiplenmesine geçmeye başlamıştır. 23'üncü Alay ise daha geriye 16'ncı Kolordu karargâhı yanına Silvan bölgesine çekilmiştir. 8'inci Tümen karargâhı ve 17'nci Alay

[1316] BOA, DH. ŞFR., 68-12.
[1317] Kıyamet Koptuğunda Hasan Cevdet Bey'in Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü, s. 122.
[1318] Süvari Teğmen Safiyüddin Efendi'nin Çanakkale ve Kafkas Cephesi Hatıratı, s. 155.
[1319] Erginsoy, a.g.e., s. 196-197.

ise Pasur bölgesine intikal etmiştir. Uzun süren muharebeler sonucunda birlikler çok yıpranmıştır. Yoğun kar yağışı bölgeye bir durgunluk getirmiş ve Türk-Rus ordularının karşılıklı olarak keşif ve pusu faaliyetleri zaman zaman bu durgunluğu bozmuştur[1320].

12 Kasım 1916 tarihinde Harbiye Nezareti Antep, Urfa ve Siirt Mutasarrıflıklarına, 2'nci Ordunun iaşesinin çok kritik bir döneme girdiğini, acilen ordunun gösterdiği yerlere azami miktarda zahire yetiştirilmesine bir kat daha önem verilmesini bildirmiştir[1321]. Kış mevsiminin zorluklarının yanında ambarlardan cephedeki birliklere yapılan sevkiyat sırasında eşkıya ve Ermeni çeteleri tarafından konvoylara saldırılar artmaya başlamıştır. 14 Kasım 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığı bu konuda gerekli tedbirlerin alınmasını birliklerine emretmiştir[1322].

Aralık ayının başında askerin iaşesinin sağlanabilmesi için alınan tedbirler artırılmaya başlanmıştır. 2'nci Ordu Komutanı tarafından Bitlis bölgesinde halkın elinde zahire ve vesait-i nakliye hayvanlarını dışarı vilayetlere mubayaa etmesi yasaklandığı Dâhiliye Nezaretine ve 16'ncı Kolordu Komutanlığına bildirilmiştir[1323]. 13 Şubat 1916 tarihinde Osmanlı Meclis-i Umimi'de alınan karar ile Maraş livasından her türlü yiyecek maddeleri ile giyeceklerin dışarıya satılması yasaklanmış ve bunların 2'nci Ordu ihtiyacının karşılanması için kullanılmasına karar verilmiştir[1324]. Bu karar Harbiye ve Dâhiliye Nezaretlerince Maraş livasına ayrı ayrı bildirilmiştir[1325].

29 Aralık 1916 tarihinde birliklerin durumu İzzettin Bey'in günlüğüne not ettiği şu cümlelerden anlaşılmaktadır:

> *"(...) İaşe meselesi pek nazik bir şekilde. Çare bulan yok. Efrat karlar içinde, iaşesiz vatanı bekliyor. Fedakârlığın haddi azamisini gösteriyor*

[1320] Akşit, a.g.e., 434.
[1321] BOA, DH. ŞFR., 69-246.; 70-207.
[1322] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4469, Dos. 166, Fih. 10.
[1323] BOA, DH. ŞFR., 540-32.
[1324] BOA, MV., 206-9.
[1325] BOA, BEO., 4455-334071.

Buna rağmen yarım istihkak bile yiyemiyor. "Askerlik büyüklüktür". Zavallı hayvanat telef oluyor (...)"[1326].

Aralık ayı sonlarına doğru 2'nci Ordu Komutanlığına vekâlet eden Mustafa Kemal Paşa birliklerin kış şartlarında zayiatın azaltılabilmesi, daha fazla yıpranmaması, maksadıyla 2'nci Orduya Genç-Darahini-Hun-Gökdere Dağları- Çilligöl Dağı hattına geri çekilmesi emrini vermiştir. Bitlis ve Diyarbakır Valilerini de Elazığ'a çağırarak iaşe meselesini çözmek maksadıyla görüşmeler gerçekleştirmiştir[1327].

Birliklerde açlıktan ve soğuktan kaynaklanan zaiyatların artması haberleri üzerine 02 Ocak 1917 tarihinde 2'nci Ordu Komutanlığınca cephelerdeki tüm askerlerin bir tahkikat heyeti kurularak kontrol edilmesini gerek açlıktan gerekse donarak ne kadar zayiatın meydana geldiğinin tespit edilmesini ve gerekli tedbirlerin alınmasını 16'ncı Kolordu Komutanlığından istemiştir[1328]. İaşe konusunda artık bazı bölgelerde cephelere erzak ulaştırılamamaya başlamıştır. Mustafa Kemal Paşa, Ocak ayı başında 2'nci Ordu birliklerine envanterinde bulunan zayıf hayvanları kesip yemeleri için müsaade etmiştir[1329].

27 Ocak 1917 tarihinde Bitlis vali vekili Memduh Bey askerlerin iaşesinde çok sıkıntı yaşandığını, geri bölgelerden cephelere az da olsa yapılabilen erzak naklinin kışın tesiriyle yapılamadığını, yolların kapandığını ve nakliyatın devam etmesi için gerekli tedbirleri almaya çalıştığını Dâhiliye Nezaretine bildirmiştir. Bu tedbirlerin devamı için eşek ve at tedarik edileceğini ifade etmiştir[1330].

Ocak ayının başlarında 8'inci Tümen cephesinde ise ilerideki müfrez birliklere erzak ulaştırılamamaya başlamıştır. Bazı yerlerde askerlerin at ve eşek eti yediği haberleri bile duyulmaya başlamıştır[1331]. Hüseyin Atıf Bey yaşanan bu sıkıntıyla ilgili 4 Ocak 1917 tarihinde günlüğüne:

[1326] Çalışlar, a.g.e., s. 263.
[1327] Tezer, a.g.e., s. 89.
[1328] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 25-5.
[1329] Çalışlar, a.g.e., s. 265.
[1330] BOA, DH. ŞFR., 544-41.
[1331] Akşit, a.g.e., s. 436.

> *"Üç gündür kar yağıyor (...) iaşe hususu asker başına 300 gram buğday. Her neferin elinde iki taş bunun ile un yapmaya çalışıyorlar (...),"* 7 Ocak 1917 tarihinde ise *"(...) İaşe 300 gram buğday devam ediyor. Tabur mevcudu 320 kaldı. Hayvanatımız 104 idi. Bu iki ay zarfında öle öle 32 kaldı. Daha da eksilmekte berdevam"* cümlelerini not etmiştir[1332].

31 Ocak 1917 tarihinde Bitlis bölgesinde yolar kardan kapandığından hayvan arabaları yerine sadece hayvan ile erzak taşınmaya çalışılmıştır. Muş'un Kozma ve Kortik bölgelerinde kar üç metreyi bulmuştur[1333]. 5'inci Tümen bölgesinde ise özellikle Duhan-Bitlis arasında nakliyat yapan hayvanlar gıdasızlıktan ve yorgunluktan iyice güçten düşmüştür. Artık tümenin iaşe edilemez bir hal aldığı 16'ncı Kolordu Komutanlığınca 2'nci Ordu Komutanlığına bildirilmiştir. 5'inci Tümene nakliyat işlerinde yardım etmek üzere verileceği bildirilen 50 öküz arabasıyla Bitlis vilayetine gönderilecek 100 arabanın halen gelmediği Menzil Müfettişliğine de tekrar yazılmıştır[1334]. 50 öküz arabası geldiğinde dahi Bitlis ile Duhan arasında yüklerini boşaltma ve istirahat süreleri de dâhil olmak üzere 4 günde bir gün sevkiyat yapılmamaktadır. Bir arabanın 400 kg taşıyacağı hesabıyla günlük 5 ton nakliyat yapabileceğini, bu miktarın Tümenin iaşe edilecek erzak miktarının yarısı kadar olduğunu ve Tümenin iaşesinin tam yapılabilmesi için en az 50 arabaya daha ihtiyacın bulunduğu ifade edilmiştir[1335]. Ancak 2 Şubat 1917 tarihinde 2'nci Ordu Komutanlığı 5'inci Tümen için 50 öküz arabasından başka herhangi bir hayvan veya araba verilemeyeceğini bildirmiştir[1336].

2 Şubat 1917 tarihinde Menzil Müfettişliği kolorduda istihdam edilmek üzere hayvanattan 50 arabalı kol seçildiğini, mevsim şartları gereğince Silvan'a kadar bile arabaların hareketinin yapılamadığını 16'ncı Kolordu Komutanlığına aktarmıştır. Arabaların yüklü olarak sevk edildiğinde veya hayvanların çıplak olarak sevk edilse dahi fire verebileceğinden bir iki hafta kadar buzların çözülerek yolların nakliyata elverişli hale gelmesi gerektiğini ifade etmiştir[1337]. 21 Şubat 1916 tarihinde Hüseyin Atıf Bey'in günlüğüne not ettiği cümleler dikkat çekicidir.

[1332] Erginsoy, a.g.e., s. 199.
[1333] Akşit, a.g.e., s. 436.
[1334] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4461, Dos. 131 A, Fih. 6.
[1335] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4461, Dos. 131 A, Fih. 6a.
[1336] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4461, Dos. 131 A, Fih. 6-4.
[1337] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4461, Dos. 131 A, Fih. 6-2.

"(...) 5 gün kar altında aç kaldıktan sonra Laçikan'a avdet edebilen 6 neferlik posta orada bulunan telefoncu Mustafa'nın beslediği kediyi tutup kesmişler. Telefoncunun gözü önünde kızartıp yemeye başlamışlar. (...) Kozma da ise soğuktan donmuş efrat cesetleri karlar üzerinde kaskatı halde yatıyor. Kimsenin kimseye acımaya mecali yok"[1338].

Bölgede iaşe sıkıntısı giderilememiş bir türlü nakliye sorunu çözülememiştir. Erzak nakliye eden kollarda yem ve erzak bulmakta sıkıntı yaşamış, açlıktan ve soğuktan ölümler artmaya başlamıştır. 25 Şubat 1917 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığı iaşenin sağlanabilmesi için yeterli miktarda hayvan tedarik edilene kadar erzak nakliyatının dışarıdan hizmet alımı şeklinde yapılmasını 5'inci Tümene emretmiştir. Erzak taşıyacak hayvan ve amelelere, demirbaş hayvan ve asker ile kıyaslanarak verilen iaşe ve yem miktarının karşılığının para olarak verilmesini, nakliye ücretlerinin de nakit olarak verilmesini ve bir müddet ihtiyacın bu şekilde giderilmesini bildirmiştir[1339].

26 Şubat 1917 tarihinde Bitlis Vilayetince 5'inci Tümene Siirt'ten 729 kg buğday, Garzan'dan 498 kg buğday gelmiştir. Duhan Ambarı'na ise Siirt'ten 657 kg buğday 528 kg arpa ve 74 kg darı sevk edilebilmiştir. Ancak 5'inci Tümen Bitlis vilayetine bu erzakla tümenin iaşesinin sağlanmasının mümkün olamayacağını, normalde vilayetin 2'nci Orduya Garzan dâhil 5'inci Tümen için 12 ton erzak sevk edeceğini bildirmesine rağmen bu kadar az miktarda erzak sevk etmesinin tümenin iaşesini müşkül ve zor bir vaziyete soktuğunu bildirmiştir. Artık ne tedbir alınması gerekiyorsa alınmasını, ahaliden hayvan tedarik edilmesini ve dışarıdan nakliye hizmeti alınmasını istemiştir[1340].

Bitlis vilayetince bazı tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Siirt karyesinde 940 demirbaş hayvandan 97'si 5'inci Tümene teslim edilmiş, 28 hayvan telef olmasından dolayı ayrılmış ve vilayet envanterinde mevcut 815 hayvan kalmıştır. Bitlis Zerikan Aşireti'nden 104 hayvan tedarik edilerek hayvan mevcudu 919 olmuştur. Ancak Diyarbakır'dan Siirt'e ve Garzan'a sevkiyatlarda vilayet hayvanlarına ilaveten Menzil Müfettişliğinden 200 hayvan gönderilmesi kararlaştırılmış ancak bu

[1338] Erginsoy, a.g.e., s. 204.
[1339] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4461, Dos. 131 A, Fih. 9, 9-1.
[1340] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4461, Dos. 131 A, Fih. 10, 10a.

gerçekleştirilememiştir. Erzak sevkiyatının Avti'den Bitlis'e ve daha ileride bulunan Van Güney Müfrezesi için Avti'den Ant karyesine kadar ulaştırılması ve 200 hayvanında gönderilmemesi hayvanların yeterince beslenememesinden kaynaklanmıştır. Tatvan'da bulunan hayvanlarında sık sık telef olmaları dolayısıyla günlük sevkiyatta eksiklik olduğu anlaşılmıştır[1341].

Bu yaşanan durumlara rağmen Bitlis vilayeti istifadesi mümkün olan bütün hayvan vesait-i nakliyesini erzak sevkiyatına göndereceğini 16'ncı Kolordu Komutanlığına bildirmiştir. 5'inci Tümene 10 çeşit erzak verilmesi teminatıyla ilk önce 100 katır verileceğini, daha sonra 100 hayvanın Diyarbakır'daki ikna ettikleri aşiretlerle Avti'de bulunan 50 ton erzakın naklini sağlayacaklarını ve demirbaş olmayan hayvanlarında sevk edileceğini aktarmıştır. Bu miktarın gönderilmesi Garzan, Bervan ve Mutki dâhilinde toplanılan ve muhtelif sebeplerle 8'i telef olan 55 katırdan 47 sinin de nakliyata iştirak ettirildiğini ifade etmiştir[1342].

Diyarbakır ve Bitlis bölgelerinde kış şartları ve gıda maddelerinin yoksunluğundan, iaşesizlikten çok zor durumda bulunan kasaba ve köy ahalisi ücret karşılığında nakliye hizmetlerinde kullanılmaya başlanmış, hayvanı olmayanlara 100 de 10 erzak verilmesi karşılığında kendi güç ve kuvvetlerine bırakılmış, hayvanı olanlarında harçlık karşılığında nakliyata iştirakleri temin edilmiştir. Bitlis vilayetince çok az süre zarfında tedariki sağlanabilen hayvan ve insan desteğiyle Avti'den Siirt'e gelen erzak, demirbaş ve diğer kuvvetli hayvanlarla 5'inci Tümene ulaştırılmak üzere günlük 8-10 ton erzak Bitlis'e ve Ant bölgesine taşınacağını, günlük 3-4 ton erzakında Midyat'dan Siirt'e sevk edileceğini aktarmıştır. Sevkiyat süresince civar kasaba ve köylerden her gün 5 ton erzak Garzan'a ulaşabilirse ve düzenli sevkiyat temin edilebilirse tümenin ihtiyaçlarının azalacağını ifade etmiştir[1343].

16'ncı Kolordu Komutanlığının ihtiyaç duyduğu 1'inci sınıf ikmal maddeleri yeterince karşılanamamıştır. Ordu iaşe bölgesinde 1'inci sınıf ikmal maddelerinin tedarik edilmesinde yaşanan sıkıntılar ve nakliye hizmetlerinin yetersizliği sebebiyle ihtiyacın bir kısmının karşılanabildiği söylenebilir. Arazinin dağlık oluşu, genellikle

[1341]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4461, Dos. 131 A, Fih. 10-1.
[1342]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4461, Dos. 131 A, Fih. 10-1a.
[1343]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4461, Dos. 131 A, Fih. 10-2.

motorlu araçlar için yolların bulunmayışı ve yetersiz olmasının yanında nakliye araçlarının da noksanlığı yüzünden ikmal maddelerinin ileri birliklere kadar ulaştırılmasında çok sıkıntı yaşanmıştır[1344]. Nakliye kollarının yetersizliği ile ikmal ve iaşe zorlukları yüzünden genellikle harekâtların taarruz safhaları istenildiği gibi devam ettirilememiştir[1345].

İaşe mıntıkasında mahallinden tedarik edilmesi gereken malzemeler için belirlenen bölge, cephedeki birliklerin ihtiyacını karşılamak için yeterli olmamıştır. İaşe mıntıkasında harbin başladığında bulunan gıda maddelerinin miktarı hakkında kesin bilgilere ulaşılamamıştır. Tedarik edilecek erzak hakkında bilgi, ancak tedarik aşamasında belli olmuştur. Birliklerin iaşe durumu hakkında sağlıklı fikir edinilememiş iaşe konusu sorulduğunda alınan bilgiler her zaman farklı olmuştur[1346]. Erzak miktarları sorulduğunda her zaman asgarî miktarlar bildirilmiş *"aç kaldı feryadı"* o kadar çok kullanıldığından gerçekten aç kalan birlik doğru tespit edilememiştir. Genellikle birçok zamanlar erlerin ekmek yerine buğdayı kavurarak yediği ve et ihtiyacının da erzak taşıyan hayvanları kesmek suretiyle karşıladığı görülmüştür[1347].

Harekât alanı derinliği arttıkça ikmal hatlarının mesafesi uzamış, ambarlardan uzaklaşılmış ve askerin iaşesi gün geçtikçe kötüye gitmiştir. Birliklerin iaşe durumu geriden gelen erzakında azalması dolayısıyla zorlaşmıştır[1348]. Kar çok yağdığında nakliye kolları birbirine rastladığı durumlarda dar yollardan aynı anda geçememiş, birbirlerini beklemek zorunda kalmış bu durum da günlük nakliye kapasitesinin azalmasına neden olmuştur[1349].

1916-1917 Kış aylarında durum daha da kötüleşmiştir. Askerlere istihkakının yarısından daha azı verilebilmiştir. Tüm bu çabalara rağmen cephedeki askerlere çoğu zaman erzak yetiştirilememiş, açlık ve kıtlık sanki ikinci bir düşmanmış gibi savaş boyunca askerin peşinden gitmiştir. Bitlis yöresinde kışın zor şartlarında, kar

[1344]Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 322.
[1345]Selışık, a.g.m., s. 19.
[1346]Guze, a.g.e., s. 3-75.
[1347] İlter, a.g.e., s. 58.
[1348] İlter, a.g.e., s. 55.
[1349] Guze, a.g.e., s. 89.

yağdığı zaman ana yollarda bile arabalar yerine hayvanlar kullanılmıştır. Cepheye daha fazla erzak götürülebilmesi maksadıyla hayvanların sırtlarına ayrıca erzak yüklenip kızaklar insanlar tarafından çekilmiştir[1350].

4.2.3.3. 2'nci Sınıf İkmal Maddelerinin Karşılanması

Bu sınıf ikmal maddelerinden silah ve teçhizat ülke içinden karşılanmakla beraber bu maddelerin stokları uzun süren muharebeler yüzünden yetersiz hale gelmişti. Ülke içinden karşılanamayanlar öncelikle Almanya'dan ikmal edilmeye çalışılmaktaydı. Türk askerleri su geçirmez yeşil sırt çantası, askeri parka, kahverengi bel kemeri, iki mühimmat torbası veya palaska, su matarası ve ortak çadırdan oluşan teçhizata sahipti. Palaskaları üzerinde 120 mermi, buna ek olarak da çantalarında 30 mermi taşıyorlardı[1351]. İlerleyen dönemlerde giyecek konularında sıkıntı yaşanmaya başlayınca erlere çoğunlukla ayakkabı yerine çarık, elbise yerine don ve gömlekler boyanmak suretiyle verilebilmiştir[1352]. Hiç karşılanamayan zamanlarda halktan mubayaa edilmesi yoluna gidilmiştir. Örneğin; 22 Eylül 1916 tarihinde Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Sivas, Trabzon, El Aziz, Diyarbakır Kastamonu ve Halep Valileri ile Kayseri, Maraş, Urfa, Zor, Samsun Mutasarrıflıklarına bir yazı göndermiştir. Yazısında 2'nci ve 3'üncü Ordu mıntıkasında bulunan her köyden, kasaba ve şehirlerden hane başına birer çorap, pamuklu eldivenin muayyen ve münasip fiyatlarla satın alınarak süratle birliklere gönderilmesini istemiştir[1353].

4.2.3.4. 2'nci Sınıf İkmal Maddeleri ve İkmal Faaliyetleri

4.2.3.4.1. Silah ve Teçhizat İkmal Faaliyetleri

Çeşitli silahlar yurt içindeki ve menzilde bulunan depolardan sağlanmıştır. Birliklerde çoğunlukla Alman menşeili Mauser, süngü ve kılıçlarlar kullanılmıştır. 2 Haziran 1916 tarihinde Kolordu envanterinde 22.389 mauser tüfek bulunurken, Martini Henry, Martini Peabody, Remington ve Winchester tüfeklerinden ibaret

[1350] Öğün, a.g.e., s. 204.
[1351] Tekir, a.g.t., s. 80.
[1352] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 321.
[1353] BOA, DH.İ.UM.EK., 20-68.

3.640 adet muhtelif piyade tüfeği bulunmaktaydı[1354]. Mühimmat ikmalindeki sıkıntının önüne geçilebilmesi için birden fazla çeşit kalibre ve markadan oluşan tüfekler aynı tip mermi atabilmesi için modifiye edilmiştir. Gerek kolordu envanterinde bulunan gerekse muharebelerde Ruslardan ele geçirilen silahların birliklere dağıtılmasıyla çok sayıda farklı silah kullanılmıştır. El bombası olarak da Türk ve Alman yapımı farklı tiplerde el bombaları kullanılmıştır. Subaylar çoğunlukla rovelver tabanca ve kılıç kullanmıştır.

Piyade tüfeklerinin süngüleri ise Mauser'lere uyarlanan Suhl ve Solingen marka Alman kasaturalarıdır[1355]. Bunlardan eksik olanlar çoğunlukla mahalli sanatkâr esnaflara yaptırılmış ve kısmen de Ruslardan ele geçirilenlerden faydalanılmıştır. Birlikler Kafkas Cephesi'ne ilk geldiklerinde kadro ihtiyaçları yeterli seviyede olsa da ilerleyen dönemlerde mevcut olan giyecek ve donatımları eskimiş ve kullanılmayacak hale gelmiştir. Kayışsız ve süngüsüz tüfek sayıları da artmıştır. Bu gibi ikmal maddeleri tümen ve kolorduda bulunmadığı takdirde veya yetersiz olduğunda, ordu ve menzil depolarından ikmal edilmiştir. Depo mevcutları yetersiz geldiğinde bu gibi ikmal maddeleri mahalli sanatkâr esnaflara yaptırılma yoluna gidilmiştir.

Kolordu bünyesinde alay seviyesinde kurulan ağır makineli tüfek bölüklerinde bulunan makineli tüfeklerin sayısı, zamanla taburlara da verilerek artırılmıştır. Makineli tüfek olarak Alman yapımı Maxim ve Fransız Hotckiss makineli tüfekler ile savaş sırasında ele geçirilen Rus makineli tüfekleri kullanılmıştır. Birliklerde özellikle çabuk ateşli top miktarları yetersiz kalmış, dağ topu ise miktarı ise birkaç taneden ibaret olmuştur[1356]. 2 Haziran 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığının envanterindeki top miktarı sadece 36 adettir[1357]. Top miktarındaki eksiklik muharebelerde hissedilmiştir. 2'nci Ordu Komutanlığı ve 16'ncı Kolordu Komutanlığınca birlikler arasında muharebe durumunun ve vazifenin gereğine göre topların yer değişimleri yapılarak eksiklikler karşılanmaya çalışılmıştır.

[1354] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 3.
[1355] Tekir, a.g.t., s. 81.
[1356] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 322.
[1357] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 3.

Tablo 3.2: 16'ncı Kolordu Komutanlığının 2 Haziran 1916 tarihli Silah Mevcudu[1358]

Birlikler	**Hafif Ateşli Silahlar**			**Top**	
	Mauser	**Muhtelif**	**Makineli**	**Seri ve Adi Sahra**	**Seri ve Adi Cebel**
Kolordu Karargâhı	2	142			
Süvari Bölüğü	110	29			
Seyyar Hastane		8			
Ekmekçi Takımı		5			
Toplam	**112**	**184**			
5'inci Tümen	11.086	2.227	7	Seri 2	Seri 12
8'inci Tümen	8.016	1.791	8	Seri 16	Adi 2
Çapakçur Müfrezesi	1.482	1.827			Adi 4
Toplam	20.584	5.845	15	18	18
Genel Toplam	**20.696**	**6.029**	**15**	**18**	**18**

[1358] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 3.

Tablo 3.3: 16'ncı Kolordu Komutanlığının 9 Temmuz 1916 tarihli Silah Mevcudu[1359]

Birlikler	**Hafif Silahlar**			**Top**			
				Grup		**Şinayder**	
	Mauser	**Muhtelif Tüfek**	**Muhtelif Makineli Tüfek**	**Sahra**	**Cebel**	**Sahra**	**Cebel**
Kolordu Karargâhı		121					
Süvari Bölüğü		110					
Telgraf Takımı		8					
Seyyar Hastane		8					
Ekmekçi Takımı		5					
5'inci Ağır Erzak Kolu	10	5					
Toplam	10	257	0	0	0	0	0
5'inci Tümen	9.412	353	8	2	4		8
Van Güney Müfrezesi	680	118					
Mutki Müfreze Milisleri	1.509	650					
Toplam	11.601	1.121	8	2	4	0	8
8'inci Tümen	8.227	1.577	8	16	5		
Genç Müfrezesi	35	399					
Sason Müfrezesi	101	259					
Toplam	8.363	2.235	8	16	5	0	0
17. Alay	2.415	27					
1'inci Bitlis Amele Taburu	0	0	0	0	0	0	0
Genel Toplam	**22.389**	**3.640**	**16**	**18**	**9**	**0**	**8**

[1359] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 3-3.

Tablo 3.4: 16'ncı Kolordu Komutanlığının 13 Kasım 1916 tarihli Silah Mevcudu[1360]

Birlikler	Mauser	Muhtelif Tüfek	Makineli Tüfek	Top					
				Grup		Şinayder		Obüs	
				Sahra	Cebel	Sahra	Cebel	Adi Cebel	Rus Sahra
Kolordu Karargâhı		118							
Süvari Bölüğü	109								
14'üncü Alay Cebel Bataryası					4				
Telgraf Takımı		8							
Telsiz Telgraf Müfrezesi	5	19							
Seyyar Hastane		11							
Ekmekçi Takımı		5							
3'üncü Beygir Deposu		33							
Silvan Noktası	3	2							
Ziyaret Noktası		6							
Pasor Noktası	1	25							
Toplam	118	227	0	0	4	0	0	0	0
5'inci Tümen Birlikleri	7.625	1.025	10	6			8	4	
Van Güney Müfrezesi	704	111							
Van Hareket Müfrezesi Aşiretleri	809	893							
Mutki Milisleri	820	300							
5'inci Tümen Toplamı	9.958	2.329	10	6	0	0	8	4	0
8'inci Tümen Birlikleri	6.667	571	12						4
Sason Müfrezesi	147	100							
Genç Müfrezesi	166	262							
Muş Seyyar Jandarma Taburları	236	8							
8'inci Tümen Toplamı	7.216	941	12	0	7	0	0	0	4
1'inci Bitlis Amele Taburu		46							
Kolordu Mıntıkasında Muhtelif Mevkilerde Ki Silah ve Cephane Miktarı	210	500							
Kolordu Toplam	**17.502**	**4.043**	**22**	**6**	**11**	**0**	**8**	**4**	**4**

[1360]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 3-4.

16’ncı Kolordu Komutanlığının Haziran ayı personel mevcudu 29.921, tüfek miktarı ise 26.725’dir. Kolordu sorumluluk alanı, cephe genişliği ve arazi durumu ile beraber değerlendirildiğinde ihtiyacı karşılayabildiği ifade edilebilirse de makineli tüfek ve top miktarlarının yetersiz olduğu söylenebilir. Temmuz ayına baktığımızda ise personel mevcudu 300 kişi artarak 30.221 olmuş ancak tüfek miktarı Haziran ayına göre 696 adet azaldığı görülmektedir. Top sayıları ise 36’dan 17’ye, makineli tüfek ise 16’dan 15’e düşmüştür. 16’ncı Kolordu muharebelerin Temmuz ve Ağustos ayında şiddetlenmesi de göz önüne alındığında ihtiyacı karşılamada yetersiz kaldığı görülmektedir. Temmuz ve Kasım ayı personel miktarına göre silah durumunu karşılaştırdığımızda ise personel mevcudunun 3.951 kişi azaldığı, Temmuz ayında 26.029 olan tüfek mevcudunun Kasım ayında 21.545 olduğu görülmektedir. Muharebelerde ve kış şartlarında zayiatın fazla olması silah durumuna da yansıdığı söylenebilir. Temmuz ayında 36 top sayısının 27 ‘ye düşerek azaldığı, Ruslardan ele geçirilen 4 topun kolordu mevcutlarına dâhil edildiği gözükmektedir.

4.2.3.4.2. El Bombası İkmal Faaliyetleri

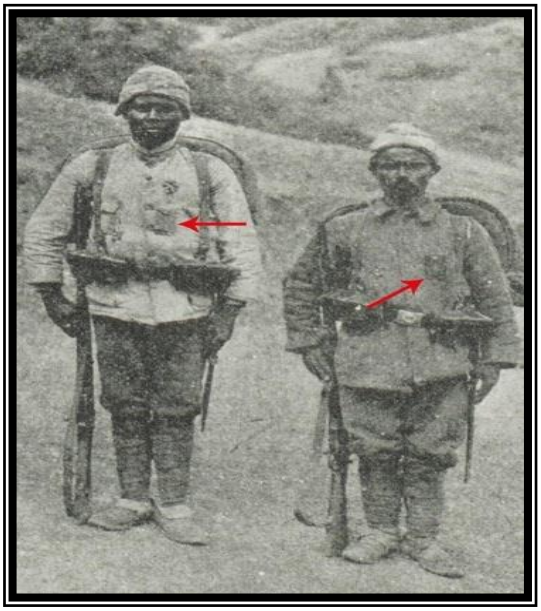
17’nci Alay Komutanı Binbaşı Reşat Bey 2 Mayıs 1916 tarihinde el bombalarının kullanımı için gerekli olan kibritliklerin mevcudunun taburlarda çok azaldığını, bazılarının da rutubet ve yağmur dolayısıyla kullanılamayacak durumda olduğunu belirterek en azından bölüklerde 10 adet bulundurulması için toplam 130 kibritliğe ihtiyacı olduğunu 16’ncı Kolordu Komutanlığına bildirmiştir[1361]. 16’ncı Kolordu Komutanlığı da tüm birlikleri için 1.000 adet kibritlik ihtiyacı olduğunu 3’üncü Ordu Komutanlığına ve Harbiye Nezaretine iletilmiştir[1362]. 16’ncı Kolordu Komutanlığından 17’nci Alay Komutanlığına kibritliklerin 13 Mayıs 1916 tarihinde depolara geleceği, gelmesine müteakiben gönderileceği bildirilmiştir[1363].

[1361] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 2.
[1362] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 2-1,2-2.
[1363] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 2-3.

Görsel 3.24: El Bombası Kibritliği[1364]

Görsel 3.25: El Bombası Kibritliğinin Üniforma Üzerinde Takıldığı Yer[1365]

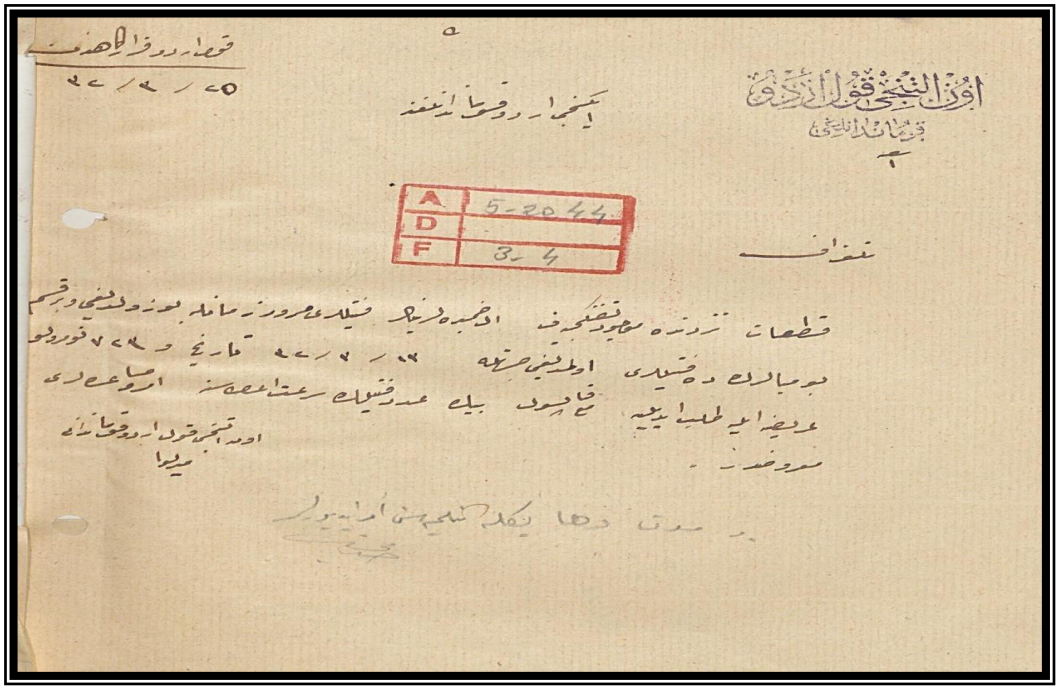

5'inci Tümen Komutanı Albay Refet Bey 16'ncı Kolordu Komutanlığından 25 Mayıs 1916 tarihinde tümen birliklerinde var olan el bombalarının fitillerinin zamanla bozulmuş olması nedeniyle 600 adet fitil ile kapsülün kolordu silah

[1364]http://www.geliboluyuanlamak.com/1304_tufenkciyef-el-ve-lagim-humbaralari-bayram-akgun.html. (Foto kaynak: Stephen Chambers-@SteveJ Chambers); Erişim Tarihi: 2.4.2022.
[1365] *Harp Mecmuası*, 1.Sene, 3.Sayı, (Ocak 1916), 132.

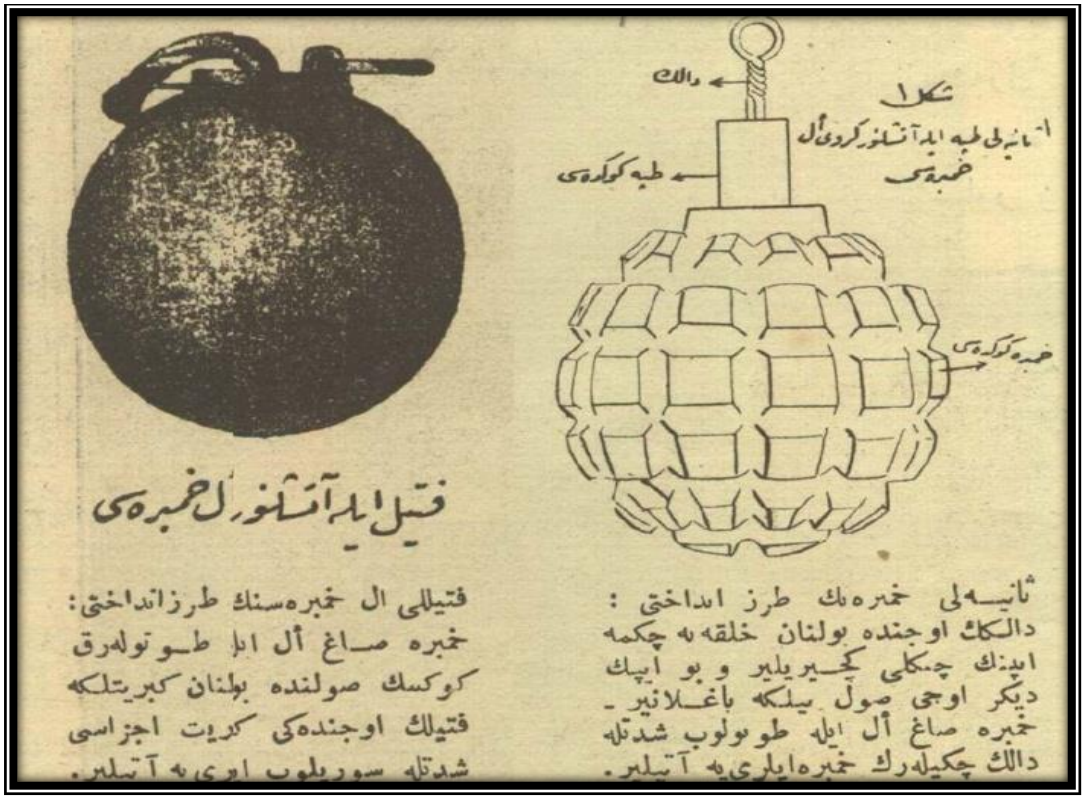
ambarından tümene gönderilmesini talep etmiştir[1366]. 16'ncı Kolordu Komutanlığı el bombası fitil ve kapsülünün kolordu silah ambarında bulunmadığını ve tüm birlikleri için 1.000 adet fitil ve kapsülün 2'nci Ordu Komutanlığından istendiğini 5'inci Tümene bildirmiştir[1367]. Kıtalarda biriken boş cephane sandıklarının acele olarak Diyarbakır'a veya Resülayn'a boş olarak dönen arabalar ile sevk edilmesini istemiştir[1368]. Ancak bu taleplere muharebelerin tüm şiddetiyle devam etmesine rağmen Mayıs ayı içerisinde birliklere herhangi bir el bombası fitil ikmali yapılamamıştır. Mustafa Kemal Paşa 8'inci Tümen Komutanlığının 5 Haziran 1916 tarihinde ihtiyacın devam ettiğini, hali hazırda 350 el bombasının da fitilleri olmadığından kullanılamadığını ve fitil ihtiyacının süratle karşılanmasını isteğini tekrar 2'nci Orduya tekrar bildirmiştir[1369]. 8'inci Tümen ayrıca 2.000 adet el bombası ihtiyacının olduğunu ve acil karşılanmasını talep etmiştir[1370]. El bombası fitili ihtiyacı 26 Haziran 1916 tarihinde karşılanabilmiş, 5 ve 8'inci tümenlere 500'er adet gönderilmiştir[1371].

Görsel 3.26: 16'ncı Kolordu Komutanlığının El Bombası Fitili İhtiyaç Yazısı[1372]

[1366] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 3.
[1367] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 3-1.
[1368] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 3,3-1.
[1369] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 3-2, 3-3, 3-4, 5-3.
[1370] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 5, 5-1.
[1371] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 2-4.
[1372] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 3-4.

Görsel 3.27: El Bombası ve Parçalarının Tanıtımı[1373]

Başkomutanlık Vekâletince birliklere devam eden muharebelerde el bombalarının kullanımlarında birliklerde bazı kazalar meydana geldiğini, bu kazaların tekrarlanmaması için el bombası kapsüllerinin gevşek bırakılmamasını, bozuk ve

[1373] "Fitil ile ateşlenen el hambresi" başlıklı haber, *Harp Mecmuası*, 1. Sene, 5. Sayı, (Şubat 1916); Haberde; *Fitilli el hambresinin tarz-ı endahtı (patlatma şekli): Hambre sağ el ile tutularak göğsün solunda bulunan kibritliğe fitilin ucundaki kibrit eczası şiddetle sürülüp ileriye atılır. Saniyeli hambrenin tarz-ı endahtı: Deliğin ucunda bulunan halkaya çekme ipinin çengeli geçirilir ve bu ipin diğer ucu sol bileğe bağlanır. Hambre sağ el ile tutulup şiddetle delik çekilerek hambre ileriye atılır. El hambreleri saniyeli tıpa, fitil ve kapsül ve müsademe tertibinden birisiyle ateşlendirilir. Müsademe tertibatı ile ateşlenen el hambrelerinde patlamadan evvel emniyet tertibi kaldırılarak nefer tarafından düşmanın siperine doğru atılır. Hambre yere sükût edince çekiç tabir edilen ufak bir iğne kapsül üzerine düşerek bunun yanmasıyla hambre içinde bulunan madde-i nariye ateş alır ve bomba da derhal patlayarak gövdesi içinde bulunan misketler etrafa saçılır ve hambrenin düştüğü mahal merkez olmak üzere 100 metre kadar bir daire içerisinde bulunan tesadüf ettiği eşhası (kişileri) muharebeden hariç kılar. Kapsül ve fitil ile ateşlenen el hambresi ise patlatılmazdan evvel nefer tarafından hemen fitilin ucu yakılarak düşmana müteveccihen atılır. Bu suretle hambre yere düşünceye kadar fitil yanarak kapsülü ateşler buda bilahare madde-i nariyeyi ateşleyerek hambre paralanır. Saniyeli tıpa ile mücehhez olan el hambreleri ise tertip olunduğu saniye miktarına nazaran endaht edildiği andan o kadar saniye sonra, paralandığından kaç saniye sonra patlaması matlup ise tıpa endahttan evvel o kadar saniye üzerine tertip ve tanzim edilerek bomba patlatılır. El hambrelerinin suret-i umumiye de sıkletleri 1 kiloyu tecavüz etmediğinden bunlar nefer tarafından 20 – 40 metreye kadar atılabilirler…"* bilgilere yer verilmiştir.

fitilin ateş almasına müteakiben el bombasının hemen ileriye fırlatılmasına dikkat edilmesini emredilmiştir[1374].

26 Haziran 1916 tarihinde 8'inci Tümen Komutanlığı 16'ncı Kolordu Komutanlığına 2.000 adet el bombasına acil ihtiyacının olduğunu iletmiş, 16'ncı Kolordu Komutanlığı da 2'nci Ordu Komutanlığına bildirmiştir. 26 Temmuz 1916 tarihinde 8'inci Tümen 16'ncı Kolordu Komutanlığına depolarda bulunan el bombalarının fitil ve kapsüllerinin bozuk olduğunu ve bomba ihtiyacının daha önce bildirildiğini, bütün cephesinde Rus birliklerinin bomba ile taarruz ettiklerini, ihtiyatlarındaki bombaları dahi ileri hatlardaki birliklere verdiğini ve el bombası ihtiyacının acil karşılanması gerektiğini bildirmiştir[1375]. 8'inci Tümenin ısrarcı talepleri sonuç vermiş ve tümene 2.607 adet el bombası 3 Eylül 1916 tarihinde teslim edilebilmiştir[1376].

9 Temmuz 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığı envanterinde 4.291 adet el bombası tüfekçiği bulunurken, tahrip kısmı mevcudu 48 dir[1377]. Birliklerin ve Menzil Müfettişliği tesislerinde depolama şartlarının uygun olmayışı ile birlikler Çanakkale Cephesi'nden çok uzun bir intikalden sonra Kafkas Cephesi'nde görevlendirmeleri gibi yer değiştirmelerinden ötürü el bombalarını tahrip ve fitil kısımları ile kibritliklerin kullanılamaz hale gelmelerinde önemli artışlar olduğu söylenebilir.

Malzeme sevkiyatlarında koordine kurulmasında ve rapor gönderilmesinde zaman zaman aksaklıklar yaşandığı harp raporlarından anlaşılmaktadır. Bu aksaklıklardan biri Ekim ayı başlarında yaşanmıştır. 4 Ekim 1916 tarihinde Pasor ambarından 40 sandık el bombası Silvanlı Hasan oğlu Yusuf Bey aracılığıyla 16'ncı Kolordu Komutanlığına sevk edilmiştir[1378]. Ancak 30 Ekim 1916 tarihinde sevk edilen el bombalarının halen 16'ncı Kolordu Komutanlığına ulaşmadığı bildirilmiş ve söz konusu el bombalarının nerede olduğu veya kime teslim edildiğinin bildirilmesi Silvan Nokta Komutanlığından istenmiştir[1379].

[1374] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 4.
[1375] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 5-2.
[1376] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 5-4.
[1377] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 3-3.
[1378] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 5-5.
[1379] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 5-6.

7 Ekim 1916 tarihinde Diyarbakır'dan 1.200 adet bomba fitili ve 1.000 adet bomba kapsülü 16'ncı Kolordu Komutanlığına sevk edilmiştir[1380]. Menzil Müfettişliği depolarında çok fazla el bombası olduğunu ve kolordunun ne kadar ihtiyacı varsa Menzil Müfettişliğine bildirilmesini istenmiştir[1381]. 16'ncı Kolordu Komutanlığı 14 Ekim 1916 tarihinde kolordu envanterinde 11.000 civarında el bombası bulunduğu ve bu miktarın ortalama tabur başına 500 adet olarak dağıtıldığını ve ihtiyacının olmadığını bildirmiştir[1382].

8 Ekim 1916 tarihinde 5'inci Tümen envanterinde kullanılamayacak durumda olan 845 el bombası bulunmaktadır. 16'ncı Kolordu Komutanlığınca bu el bombalarından kapsül ve fitil ikmal edildiği takdirde kullanılabilecek durumda olanların bildirilmesi istenmiştir[1383]. 5'inci Tümen Komutanlığı 10 Ekim 1916 tarihinde 845 kapsül ve fitil gönderildiği takdirde mevcut el bombalarının kullanılabileceğini bildirmiş[1384], 20 Ekim 1916 tarihinde ise 50 adet kibritlik isteğinde bulunmuştur[1385]. 21 Ekim 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığı Menzil Müfettişliğinden tüm birlikleri için 1.000 adet bomba kibritliği talep etmiştir[1386]. Ancak Menzil Müfettişliği 16'ncı Kolordu Komutanlığına depolarında kibritlik bulunmadığını, ihtiyacın Harbiye Nezareti'ne bildirildiğini iletmiştir[1387]. 16'ncı Kolordu Komutanlığı da bu durumu birliklerine bildirmiştir[1388]. 13 Kasım 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığının envanterindeki el bombası miktarı 13.006 adet olmuştur[1389].

2 Aralık 1916 tarihinde Menzil Müfettişliği ambarlarına ulaşan el bombası kibritliğinden 948 adet kibritlik, 16'ncı Kolordu Komutanlığı ihtiyacına istinaden Silvan Ambarına teslim edilmiştir[1390]. 6 Aralık 1916 tarihinde bunlardan 200 tanesi 8'inci Tümen Komutanlığına teslim edilmek üzere Pasor'a gönderilmiştir. 23'üncü

[1380] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 15-3.
[1381] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 5-7.
[1382] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 5-8.
[1383] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 3-5.
[1384] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 3-6.
[1385] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 3-8.
[1386] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 2-5.
[1387] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 2-6.
[1388] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 3-9.
[1389] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 3-9
[1390] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 3-4.

Alay Komutanlığı için ayrıca 100 adet daha kibritlik gönderilmiştir[1391]. 8 Aralık 1916 tarihinde 23'üncü Alay Komutanı Binbaşı Ahmet Bey tarafından 16'ncı Kolordu Komutanlığına 100 adet el bombası kibritliğinin teslim alındığı bildirilmiştir[1392].

5'inci Tümen Komutanlığı tarafından 15 Ekim 1916 tarihinde yeniden bomba fitili ihtiyacını bildirilmesi üzerine 16'ncı Kolordu Komutanlığı Tümen Komutanlığını ikaz etmiştir. 10 Ekim 1916 tarihinde 845 bomba fitilinin gönderildiğini, tümenin kapsül ve fitil ihtiyacı kalmaması gerekirken halen ihtiyaç bildirildiğini, ihtiyacın tespit edilmesinde, el bombası aksam ve parçalarının depolanmasında, kullanılmasında gereken hassasiyetin gösterilmediğini, bu parçaların çok uzak yerlerden ikmal edildiğinden zayi edilmesinden kaçınılması gerektiğini belirtmiştir. Bu hususların ilgili kişilere bildirilmesini bu sefere mahsus ambarda bulunan 155 kapsül ve 300 kibritliğin gönderileceğini aktarmıştır[1393].

4.2.3.4.3. Hayvan ve Yük Arabaları İkmal Faaliyetleri

12 Mayıs 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığı 8'inci Tümen Komutanlığından cephane ve erzak kollarında bulunan arabaların, mekkârelerin ve her kolda ne cins ve ne miktarda araba ve hayvan bulunuyorsa, mevcut sayıların bildirilmesini istemiştir[1394]. 8'inci Tümen Komutanlığı henüz tüm arabaların Diyarbakır'a dahi gelemediğini, gelmesine müteakiben ayrıntılı cevap vereceğini aktarmıştır[1395]. Ancak 8'inci Tümenden cevap gelmeden 14 Mayıs 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu 2'nci Ordu Komutanlığına 8'inci Tümenin cephane kollarında 87 ve erzak kollarında 180 arabanın olduğu, Tümenin bulunduğu bölgedeki yolların araba kullanılmasına uygun olmadığını, birliklere gerekli olan erzak ve cephanenin sevk edilebilmesi için kolların devamlı çalışması gerektiğini bildirmiştir. Bu arabaların menzil teşkilatına verilmesi yerine mekkâre alınarak Tümene gönderilmesini istemiştir[1396].

[1391] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 2-9.
[1392] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 2-10.
[1393] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 3-7.
[1394] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 4.
[1395] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 4-1.
[1396] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 4-2.

8’inci Tümen 19 Mayıs 1916 tarihinde araba ve hayvan durumunu ayrıntılı olarak 16’ncı Kolordu Komutanlığına bildirmiştir. Tümenin emrine verilen cephane ve erzak kollarının hayvan miktarlarının yetersiz olduğunu, kuvvetli durumda bulunan hayvanlarının da çoğunun yaptıkları intikalde öldüğünü, Diyarbakır’da yapılan hayvanların muayenesinde de 10 hayvanın hasta olmasından dolayı öldürüldüğünü, 3 numaralı piyade cephane kolunun eksik hayvan ihtiyacının diğer kollardan alınarak tamamlanmaya çalışıldığını ifade etmiştir. Kolordunun mevcut hayvanlarıyla da eldeki cephanenin birliklere taşınmasının mümkün olmadığını, Tümenin 71 büyükbaş hayvan ihtiyacı bulunsa da hiç olmaz ise 40 hayvanın Diyarbakır bölgesinden satın alınarak tümene verilmesini istemiştir[1397]. 6 Haziran 1916 tarihinde hayvan ihtiyacının bir nebze karşılanması için Muş Ziraat Nezaretinde bulunan aygırlar vilayete devredilmiş, 1 yıllık iaşe ve bakımları için bütçesinden karşılanması Diyarbakır Valiliğince uygun görülmüştür[1398].

Tablo 3.5: 8’inci Tümen Komutanlığının 19 Mayıs 1916 Tarihindeki Nakliye Kolları ve Hayvan Mevcudu[1399]

Birliği/Kolu	**Öküz Arabası**	**Erzak Koşum**	**Mekkâre**	**Merkep**	**4 Binerikli Beygir Arabası**
1'inci Cebel Sahra Bataryası		75			45
2'nci Cebel Sahra Bataryası		65			41
3'üncü Piyade Cephane Kolları			142	4	
Cephene Kolları Karargâhı		9			5
Erzak Kolları Karargâhı		2			1
8'inci Hafif Erzak Kolları		48		13 Katır	29
		Katır	**Manda**	**Öküz**	
1'inci Ağır Erzak Kolları	48	1	23	72	
5'inci Ağır Erzak Kolları	50	1		104	1

[1397] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 5.
[1398] BOA, DH.UMVM., 21-35.
[1399] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 5a.

8’inci Tümen Kollar Komutanı tarafından 8’inci Tümene nakliye kollarındaki hayvan miktarının 182 koşum, 62 binek olmak üzere toplam 244 olması gerekirken eldeki mevcut sağlam hayvan miktarının 173 olduğu, 71 hayvanın da artık güçten düştüğünden iş göremediği bildirilmiştir[1400].

16’ncı Kolordu Komutanlığı, 8’inci Tümenin Mayıs ayı sonunda Diyarbakır’a ulaşmış olan bulunan seyyar hastanesinin bir an önce Kulp bölgesine gelebilmesi için Diyarbakır Valiliğinin emrindeki hayvanlardan 70 mekkâre veya 35 devenin tahsis edilmesini tarafından Diyarbakır Valiliğinden istemiştir[1401]. Diyarbakır Valiliği ise emrinde bulunan hayvanlar ile cephelere erzak nakli yapıldığını ve bu hayvanların idareye ait olduğunu belirtilerek, ihtiyacın Siverek’ten peyderpey gelecek katırlar ile karşılanabileceğini ve seyyar hastaneye gönderileceğini bildirilmiştir[1402].

16’ncı Kolordu Komutanlığı 5’inci Tümen Komutanlığından bugüne kadar emrine katılan nakliye kolları ve hayvan miktarlarını istemesi üzerine 5’inci Tümen Komutanlığının 14 Mayıs 1916 tarihi itibariyle hayvan mevcudu ve milis birliklerinde mevcut durum şu şekilde olmuştur[1403]:

Tablo 3.6: 5'inci Tümen Komutanlığı Milis Birliklerinin Personel ve Hayvan Mevcudu[1404]

Birlik	**Bölük/Takım**	**Asker (Efrat)**	**Hayvan**	**Zabit**
Van Güney Müfrezesi	4 Bölük	381	21	8
13'üncü Alay	3 Bölük	135	3	2
14'üncü Alay	2 Takım ve 1 Müstakil Takım	215	16	7
15'inci Alay	2 Takım ve 1 Müstakil Takım	229	19	11
Muş Aşiretleri[1405]	3 Tabur			
Sason Müfrezesi	1 Tabur ve 1 Müstakil Takım	382	4	18

[1400]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 5-1.
[1401]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4465, Dos. 147, Fih. 9.
[1402]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4465, Dos. 147, Fih. 9-1.
[1403]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 2-1.
[1404]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 4.
[1405] Belgede asker, hayvan veya zabit miktarı konusunda bir sayı belirtilmemiştir.

Tablo 3.7: 5'inci Tümen Komutanlığının 14 Mayıs 1916 Tarihli Hayvan Mevcudu[1406]

Birlikler	Kadrosu		Mevcudu		Fazlası		Eksik Miktarı	
	Binek	Mekkâre	Binek	Mekkâre	Binek	Mekkâre	Binek	Mekkâre
5'inci Tümen Karargâhı	53	50	56	143	3	93		
13'üncü Alay	49	366	46	243			3	123
14'üncü Alay	62	462	56	306			6	156
15'inci Alay	57	411	38	271			19	140
Sıhhiye Bölüğü	23	49	91	93		44	12	
Seyyar Hastane	12	58	4	109		51	8	
1'inci Piyade Cephane Kolu	20	180	4	71			16	109
2'inci Piyade Cephane Kolu	20	180	1	87			19	93
3'üncü Piyade Cephane Kolu	20	180	1	89			19	91
4'üncü Cebel Cephane Kolu	20	180	1	69			19	113
1'inci Erzak Kolu	17	144	1	147		3	16	
2'inci Erzak Kolu	17	144	1	149		5	16	
3'üncü Erzak Kolu	17	144	1	54			16	90
4'üncü Erzak Kolu	9	220	1	264		44	8	
5'inci Erzak Kolu	9	220	1	94			8	126
6'ncı Erzak Kolu	9	220	2	307			7	66
Toplam	**414**	**3208**	**305**	**2496**	**3**	**240**	**192**	**1107**

16'ncı Kolordu Komutanlığı Halep Menzil Müfettişliğinden de 5'inci Tümen Komutanlığına hangi nakliye kollarının hangi isimlerle ve ne kadar hayvanla katıldığını bildirmesini istemiştir[1407]. Halep Menzil Müfettişliği 5'inci Tümen Komutanlığı adına gönderilen 7 nakliye kolunda bulunan hayvan miktarları ile beraber 16'ncı Kolordu Komutanlığına bildirmiştir[1408]. Bunun üzerine 29 Mayıs 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığı 5'inci Tümene emrinde 10 nakliye

[1406] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 5-3.
[1407] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 2-2.
[1408] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 2-3.

kolunun olduğunu, 3 kolun nereden ve ne zaman tümene katıldığının bildirilmesini emretmiştir[1409]. Ayrıca tümen karargâhı, sıhhiye bölüğü ve seyyar hastanede bulunan fazla hayvanlardan 4'üncü Cebel Cephane Kolunun kadrosunun tamamlanmasını istemiştir. 1, 2 ve 3'üncü Piyade Cephane Kollarında ki mekkâre hayvan mevcutlarının da 100'er hayvana tamamlanmasını, 1, 2, 4 ve 5'inci Erzak Kollarındaki toplam 52 fazla mekkâre hayvanının da 3'üncü Hafif Erzak Koluna verilmesini ve hayvan sayısının 106 olmasını emretmiştir[1410]. 5'inci Tümen verdiği cevabı yazıda, 7 kolun Halep Menzil Müfettişliğinden 3 kolun ise Tarsus'ta bulunan 23'üncü Tümenden verildiğini ve bunların 4 cephane ve 30 tondan daha az kapasiteli 6 hafif erzak kolu olarak görevlerine devam ettiklerini 16'ncı Kolordu Komutanlığına bildirmiştir[1411].

5'inci Tümen Komutanlığının hayvan sayılarının ve emrindeki nakliye kollarının durumu aynı tarihlerde 8'inci Tümen Komutanlığına göre daha iyi seviyede olduğu görülmektedir. Bu durumun 5'inci Tümenin Kafkas Cephesi'ne Mart ayında 8'inci Tümenden yaklaşık 2 ay önce gelmesi, Mustafa Kemal Paşa'nın Diyarbakır'a gelir gelmez 5'inci Tümenin lojistik ihtiyaçlarını karşılamak için girişimlerde bulunmasının neticesi olduğu söylenebilir.

Tablo 3.8: 16'ncı Kolordu Komutanlığının 2 Haziran 1916 tarihli Hayvan Mevcudu[1412]

Birlikler	**Hayvanlar**							
	Binek	**Beygir**	**Top Koşum**	**Araba Koşum**	**Katır**	**Öküz ve Manda**	**Deve**	**Merkep**
Kolordu Karargâhı	61	92		2	113			
Süvari Bölüğü	141	15			7			
Telgraf Takımı	6	34		2	9			
Seyyar Hastanesi	9	17			35			
Ekmekçi Takımı	1	19			34			

[1409] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 2-4.
[1410] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 5-2.
[1411] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 2-5, 2-5a.
[1412] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 3.

Toplam	**218**	**177**[1413]		**4**	**198**			
5'inci Tümen	499	2770	286					299
8'inci Tümen	479	974	196	218	531	146		3
Çapakçur Müfrezesi	199	48	17		70			
1'inci,2'nci ve 3'üncü Bitlis Amale Taburları	3						120	
Toplam	**1180**	**3792**	**499**	**218**	**601**	**146**	**120**	**302**
Genel Toplam	**1398**	**3969**[1414]	**499**	**222**	**799**	**146**	**120**	**302**

Mayıs ve Haziran ayı birliklerin hayvan sayıları karşılaştırıldığında hayvan sayılarında artış görülmektedir. Örneğin 5'inci Tümenin hayvan sayısı 2.801 iken Haziran ayında 3.304'e yükselmiştir. Ancak muharebelerin devam etmesi, ikmal faaliyetlerinde çoğunlukla hayvanlar kullanıldığından bu sayının ihtiyacı karşılamadığı söylenebilir. Bu durum nedeniyle mevcut hayvanlardan en iyi şekilde faydalanılması için 2'nci Ordu Komutanlığı 15 Haziran 1916 tarihinde bir emir yayınlamıştır. Emirde:

- Birliklerde mevcut olan beygir arabalı kollar öküz ve manda ile değiştirilmesini ve hayvanların dinlendirilerek kullanılmasını,
- Fazla kalacak koşum takımlarının Menzil Müfettişliğine teslim edilmesini ve ihtiyaç duyulan semer miktarlarının da bildirilmesini,
- Kolorduda fazla öküz arabalı kol olursa Menzil Müfettişliği emrine verilmesini,
- 1 ay içinde ne kadar öküz alındığı ve ne kadar kolun öküz arabalı teşkil edildiğinin Ordu Komutanlığına bildirilmesini istemiştir[1415].

19 Haziran 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti, birliklerin hayvan ihtiyacının tedarikinde görevli memurların emrine verilen Diyarbakır, Mamuratülaziz, Bitlis vilayetleriyle Urfa sancağına, defalarca emir verilmesine rağmen memuriyete ait olan nakliye araçlarının burada ve bulunan hayvanların kötüye kullanımı ile aşiretlere ve orada yaşayan ahaliye de kötü davranılmasının asla kabul edilmediğini bildirmiştir. Bu konuda askeri personel ile meydana gelen haberleşmeye atfen müfettiş

[1413] Toplam 177 olması gerekirken arşiv belgesinde 169 yazılmıştır. Sehven 169 yazıldığı değerlendirilmiştir.
[1414] Toplam 3.969 olması gerekirken arşiv belgesinde 3.961 yazılmıştır. Sehven 3961 yazıldığı değerlendirilmiştir.
[1415] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 6.

görevlendirildiğini, gerekli tedbirlerin alınacağı ve kötü muamele yapanların cezalandırılacağını belirtmiştir[1416]. Başkomutan Vekili Enver Paşa 26 Haziran 1916 tarihinde tüm kolordulara gönderdikleri telgrafta, hayvanların bakımlarının aksatanlara, hayvanlara olması gerekenden fazla yük yükleyip taşıtanlara ve hayvanlara kötü muamele yapanlara ağır cezalar verilmesini emretmiştir[1417]. 8 Ağustos 1916 tarihinde ise tüm kolordu komutanlarından hayvanların bakımlarına özen gösterilmesini, özellikle kolordu kollar komutanlarının sevk ve idare ettikleri hayvanların devamlı teftiş edilmelerini ve bu hususta sıralı komutanlara denetleme yetkisi verilmesini istemiştir[1418].

Tablo 3.9: 16'ncı Kolordu Komutanlığının 9 Temmuz 1916 tarihli Hayvan ve Araba Mevcudu[1419]

Birlikler	**Hayvanlar**								**Arabalar**		
	Binek	**Mekkâre (Kiralık Yük Hayvanı)**	**Top Koşum**	**Araba Koşum**	**Katır**	**Öküz Ve Manda**	**Deve**	**Merkep**	**Çift Koşum**	**Tek Koşum**	**Manda Ve Öküz**
Kolordu Karargâhı	63	81		4	105				2		
Süvari Bölüğü	141	15			7						
Telgraf Takımı	5	36		2					1		
Seyyar Hastane	10	19		6	34				2	2	
Ekmekçi Takımı	1	44									
5'inci Ağır Erzak Kolu	4			1		105				1	52
Toplam	**224**	**195**	**0**	**13**	**146**	**105**	**0**	**0**	**5**	**3**	**52**
5'inci Tümen	452	1295	152		1173			281			
Van Güney Müfrezesi	47	14			95						
Mutki Milisleri											
Toplam	**499**	**1309**	**152**	**0**	**1268**	**0**	**0**	**281**	**0**	**0**	**0**

[1416] BOA, DH.İ.UM.EK., 80-14.
[1417] BOA, DH.İ.UM., 43-23.
[1418] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 12.
[1419] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 155, Fih. 3-3.

8'inci Tümen	434	1153	240	318	616	143		3	170	8	20
Genç Müfrezesi	89	15									
Sason Müfrezesi	10	0			3						
Toplam	**533**	**1168**	**240**	**318**	**619**	**143**	**0**	**3**	**170**	**8**	**20**
12'nci Alay 1, 2'incive 3'üncü Tabur	45	82		68	72				34	2	
1'inci Bitlis Amele Taburu	1						37				
Genel Toplam	**1302**	**2754**	**392**	**399**	**2105**	**248**	**37**	**284**	**209**	**13**	**72**[1420]

16'ncı Kolordu Komutanlığının Haziran ve Temmuz ayı hayvan sayıları karşılaştırıldığında Haziran ayında 7.455 olan hayvan mevcudunun Temmuz ayında 7.815 olduğu görülmektedir. Toplam sayıda çok değişme olmasa da bir önceki aya göre deve sayısı 3/2 oranında azalmış, öküz mevcudu iki katına çıkmış, katır mevcudu yaklaşık üç katına çıkmış ancak beygir oranı 1/3 oranında azalmıştır.

Yaz aylarında muharebelerin yoğunluğu ve ikmal faaliyetlerinin artmasının da etkisiyle hem birliklerde hem de Menzil Müfettişliğinde hayvan mevcudunun yetersizliğinden dolayı sıkıntı yaşanmıştır. 16 Temmuz tarihinde Silvan Nokta Komutanlığında tek mekkâre hayvanın dahi kalmadığı, 16'ncı Kolorduya mensup zabitanların kıtalarına gönderilemediği ve günlerce beklenildiği zamanlar olmuştur[1421]. 1 Ağustos 1916 tarihinde 16'ncı Kolorduya atanan Diyarbakır Nokta Komutanlığındaki 10 zabitin birliğine götürülmesi için 16'ncı Kolordu Komutanlığından hayvan istenmiştir[1422]. 16'ncı Kolordu Komutanlığı ise hayvan sıkıntısının olduğunu zabitanların Menzil Müfettişliği hayvanlarıyla gönderilmesini belirtmiştir[1423].

6 Ağustos 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, 2'nci Ordu Komutanlığından 8'inci Tümenin devam eden muharebeler neticesinde Pasor menzil tesislerinden uzaklaşmakta olduğunu, bu tesislerin Şin mevkiine nakledilmesini ve bu konuda

[1420] Belgede 82 yazmaktadır. Sehven yazıldığı değerlendirilmiştir.
[1421] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4465, Dos. 147, Fih. 14.
[1422] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4465, Dos. 147, Fih. 15-1.
[1423] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4465, Dos. 147, Fih. 15.

gerekli tedbirlerin alınmasını talep etmiştir[1424]. 7 Ağustos 1916 tarihinde Menzil Müfettişliğine de bu talebi gerekçeleriyle bildirmiştir. Mustafa Kemal Paşa 8'inci Tümenin ileri hareketinin kolaylaştırılması ve ikmalinin aksatılmaması için ilk aşama olarak Pasor menzilinin Şin'e naklinin gerektiğini, doğru nakliye hizmetleri gerçekleştirebilmek için hali hazırda Pasor ile 8'inci Tümen arasında ulaştırma hizmeti yapan hayvanların zaten Şin'den daha ileri mevkilere gittiğini vurgulamıştır. 8'inci Tümenin Şin'de bulunduğu sırada bile nakliye hizmetlerinin sağlanmasında sıkıntı çektiğini, özellikle iaşe hizmetlerinde aksaklık yaşanmaması için gerekli tedbirlerin alınmasını hali hazırda Pasor menzilinden faydalanılan 948 hayvan olduğunu, bunların yük taşıma kapasitelerinin 43.520 kg olduğunu belirtmiştir. Bu hayvanlardan 412 mekkârenin 8'inci Tümenin erzak ihtiyacının sağlanmasında kullanıldığına dikkat çekmiştir[1425]. 9 Ağustos 1916 tarihinde 8'inci Tümen Komutanı da 16'ncı Kolordu Komutanlığından tümenin ileri hareketi için erzak ve cephane kollarının süratle tümene tahsisi edilmesini istemiştir[1426]. Mustafa Kemal Paşa'nın yazısı üzerine Menzil Müfettişliği 2'nci Ordu Komutanlığı emriyle 8'inci Tümenin erzak nakli için üç kolu Pasor ve Şin arasında nakliyat yapmak üzere görevlendirmiştir[1427].

Ağustos ayında 16'ncı Kolordu Komutanlığı çok yoğun muharebeler yapmış ve birlikleri bulundukları yerlerden daha ileri bölgelere yer değiştirmiştir. Kafkas Cephesi'nde yeniden kurulduğu günden itibaren ulaştırma hizmetlerine en fazla bu sırada ihtiyaç duyduğu, özellikle iaşe ve mühimmat sevkiyatlarında yaşanan aksaklıkların harekâtı olumsuz etkilediği ifade edilebilir.

9 Ağustos 1916 tarihinde 5'inci Tümenin mekkâre mevcudu 239, cephane kolu mevcudu 69 hayvandır. Cephede ise 9.000 tüfek, 8 makineli tüfek ve 12 adet cebel ve sahra topu bulunmaktadır. Cephedeki bu mevcut için mühimmat ihtiyacı tüfek başına 85 adet mühimmat ve cebel topu 315 adettir. Sahra topu başına ise 180 atım nakil edebilmek için cephane kolunda 111 hayvana, 55 askere ve cebel ile sahra topları için de 174 mekkâreli kola ihtiyaç bulunmaktadır. 8'inci Tümenin ise cephane

[1424] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4465, Dos. 85, Fih. 3.
[1425] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 8-4.
[1426] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 13.
[1427] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 13-1.

kolu 140 mekkâreden, cebel cephane kolu ise 40 çift arabadan oluşmaktadır. Cephede ise 6.000 tüfek, 12 makineli tüfek ve 13 cebel topu bulunmaktadır. Tüfek ve top başına olması gereken miktarları cepheye sevk edebilmek için 132 mekkâre ile piyade cephane koluna, 171 mekkâre ile de 2 cebel cephane koluna ihtiyacı bulunmaktadır. 16'ncı Kolordu Komutanlığının bu hayvan ve personel ihtiyaçları 9 Ağustos'dan 2'nci Ordu Komutanlığına bildirilmiştir[1428]. Ancak 17 Ağustos tarihinde Menzil Müfettişliği 16'ncı Kolordu Komutanlığına ne menzilde ne de vilayette hayvan olmadığını sadece çıplak hayvan verilebileceğini ifade etmiştir[1429].

17 Ağustos 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığı 2'nci Ordu Komutanlığına 8'inci Tümenin Muş- Kızılağaç mevkiinden Bayrokaltı mevkiine yer değiştirdiği, nakliye kollarının ise Tümeni takip edemediğini bildirmiştir. Ayrıca bu kolların Şin'de kaldığını, Tümenin elinde ne cephane ne de erzak kolu bulunduğunu acilen bir mekkâreli cephane kolu ile bir erzak kolunun tahsisi edilmesini istemiştir[1430].

20 Ağustos 1916 tarihinde muharebelerin seyri sırasında 7'nci Tümende 16'ncı Kolordu Komutanlığının emrine verilmiştir. Mustafa Kemal Paşa bizzat cephede bulunduğundan hem muharebeleri sevk ve idare etmiş hem de lojistik ihtiyaçların zamanında karşılanması için önceden tedbir almak için girişimlerde bulunmuştur. Örneğin 8'inci Tümenin menzil tesislerinin Pasor'dan Şin'e alınması ve hayvan ihtiyacı talebi Mustafa Kemal Paşa tarafından 6 Ağustos 1916 tarihinde Ordu Komutanlığına bildirirken, 8'inci Tümen 9 Ağustos 1916 tarihinde bu durumu 16'ncı Kolordu Komutanlığına bildirmiştir. Ancak kolordunun ihtiyaçları zamanında giderilememiş, bu durum muharebelerin seyrini etkilemiştir.

22 Ağustos 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığı 7'nci Tümene tahsis edilmiş olan erzak ve cephane kollarının cins, miktar ve kabiliyetlerinin bildirilmesini daha önce bağlı bulunduğu 3'ncü Kolordu Komutanlığından istemiştir[1431]. 3'üncü Kolordu

[1428] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 14.
[1429] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 18.
[1430] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 19, 19-1.
[1431] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 20.

Komutanlığı 7'nci Tümene tahsis edilmiş 6 kolu ayrıntılarıyla 16'ncı Kolordu Komutanlığına bildirmiştir[1432]. Bu kollar şu şekildedir:

- 3'üncü kol 1 numaralı Sahra Cephane Kolu 7.800 kg.
- 5'inci kol 2 numaralı Sahra Cephane Kolu 13.200 kg.
- 5'inci kol 4 numaralı Sahra Cephane Kolu 13.200 kg.
- 5'inci kol 5 numaralı Hafif Erzak Kolu 17.100 kg.
- 16'ncı kol 6 numaralı Hafif Erzak Kolu 10.500 kg.
- 1'inci kol 7 numaralı Ağır Erzak Kolu 13.600 kg.

16'ncı Kolordu Komutanlığı 7'nci Tümene ait olan bu kolların kolordu faaliyetlerini ve bulanacakları mevkilerini yeniden düzenlemiştir. 23 Ağustos 1916 tarihinde yaptığı bu düzenlemeyi Çapakçur mevkiinde bulunan Kollar Komutanlığı ile 7 ve 8'inci Tümenlere bildirmiştir[1433]. Bu düzenleme ile:

- Binbaşı Şevki Beyin emir komutasında Çapakçur'da bulunan 1, 2 ve 4 numaralı Sahra Cephane Kolları ile 5, 6 numaralı Hafif ve 7 Numaralı Ağır Erzak Kolları Bünyan'a taşınmış ve Kolordu Kollar Komutanlığı Bünyan'da tesis edilmiştir.
- 1 numaralı sahra cephane kolu seri sahra cephanesini, 2 numaralı sahra cephane kolunun yarısı diğer piyade cephanesini taşıyarak Eşek Meydanı'na intikal ettirilmiş ve bu mevkide daima yüklü vaziyette bulunacak şekilde tedbir alınmıştır. 8'inci Tümene mühimmat ihtiyacını bu kollardan temin etmesi bildirilmiştir.
- 4 numaralı Sahra Cephane Kolu hafif silah mühimmatını ve 2 numaralı Sahra Cephane Kolunun yarısı diğeri seri cebel cephanesi üzerinde taşıyarak yukarı Perhankök'e intikal etmiş ve Çapakçur'da daima yüklü vaziyette bulunacak şekilde tedbir alınmıştır. 7'nci Tümene de mühimmat ihtiyacını bu kollardan ikmal etmesi bildirilmiştir.
- 5 numaralı Hafif Erzak Kolu 8'inci Tümen namına Bünyan ile Eşek Meydanı arasında, 6 numaralı hafif ile 7 numaralı Ağır Erzak Kolları da Bünyan ile yukarı Perhankök arasında erzak nakliyatı yapmak üzere görevlendirilmiştir.
- Çapakçur'dan Bünyan'a Menzil Müfettişliğince gönderilecek erzak ve cephane nakliyesi için kollar kumandanının daima Menzil Müfettişliği ile irtibatta

[1432] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 20-3.
[1433] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 20-1, 20-2.

bulunmasını ve nerelerde ne cins ve ne miktar cephane varsa süratle miktarı ile beraber Kolordu Komutanlığına bildirilmesi istenmiştir.

- 8'inci Tümenin 3'üncü Mekkâreli Hafif Silah Mühimmat Kolu ile Diyarbakır Nakliye Taburunun 3 demirbaş kolu geldiği zaman Kollar Komutanı Şevki Bey'in emir ve komutasına dâhil olacağı bildirilmiştir. 3'üncü Mekkâreli Hafif Silah Mühimmat Kolu 8'inci Tümen namına Eşek Meydanı'na hafif silah mühimmatı ve 2 Numaralı Sahra Cephane Kolu da 7'nci Tümen namına yukarı Perhankök'e seri cebel cephanesi nakil etmek üzere görevlendirilmiştir.
- Diyarbakır Nakliye Taburunun demir baş kolları 8'inci Tümene ve 5 Numaralı Hafif Erzak Kolu da 7'nci Tümene erzak nakliyatı yapmak için tahsis edilmiştir.
- 8'inci Tümeni takip edemeyen ve geride kalan 1'inci Arabalı Cebel Cephane Koluyla Silvan'daki 5'inci Ağır Erzak Kolu Bünyan'a geldiğinde Kollar Komutanının emrinde olacak şekilde planlama yapılmıştır. Kollar Komutanı söz konusu kolları Diyarbakır–Çapakçur istikameti üzerinden Bünyan'a süratle intikal ettirecek ve Bünyan'a ulaştığında Kolordu Komutanlığına bildirecektir.
- Kollar Komutanının 2 ve 3 numaralı maddelerde zikir edilen kolların Bünyan'a ulaştığı zamanı ve taşıdıkları mühimmat miktarı ile Eşek Meydanı'na ve Yukarı Perhankök'e ulaştıklarını bildirmesi Kolordu Komutanlığından emredilmiştir.

Yapılan bu düzenlemeler, devam muharebeler ve kış mevsiminin de gelmesi nedeniyle ihtiyacı karşılamaya yetmemiştir. Hayvan sayıları gün geçtikçe azalmış askerin yanında bölge halkıda çok sıkıntı çekmeye başlamıştır.

Tablo 3.10: 13 Kasım 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığının Hayvan ve Araba Mevcudu[1434]

Birlikler	Hayvanlar								Arabalar		
	Binek	Mekkâre	Top Koşum	Araba Koşum	Katır	Öküz ve Manda	Deve	Merkep	Çift Koşum	Tek Kosum	Manda ve Öküz
Kolordu Karargâhı	54	38			110						
Süvari Bölüğü	131	15			7						
Cebel Taburları	25	69	58								
14'üncü Alay Cebel Bataryası	20	93	56						2		
Telgraf Takımı	5	22		2	8				1		
Telsiz Telgraf Müfrezesi	9	3		1		22				1	3
Seyyar Hastane	4	19		2	33					2	
Ekmekçi Takımı	1	41		2						2	
3'üncü Beygir Deposu	6	1		4		10		2	7	2	
Kolordu Nakliye Kıtası	12			7		18			3		9
Silvan Noktası	3	1			2				1		
Ziyaret Noktası		3									
Pasor Noktası	3	4									
Toplam	273	309	114	18	160	50	0	2	14	7	12
5'inci Tümen Birlikleri	632	940	224		1324	23	15	172			
Van Güney Müfrezesi	45	26			92		19	21			
Van Hareket Müfrezesi Aşiretleri	97										
Mutki Milisleri											
5'inci Tümen Toplamı	774	966	224	0	1416	23	34	193	0	0	0
8'inci Tümen Birlikleri	333	779	46	119	735	129	39	113	99	4	82
Sason Müfrezesi	8				9						
Genç Müfrezesi	146	8			4						
Muş Seyyar Jandarma Tb.ları	4	3			6			4			
8'inci Tümen Toplamı	491	790	46	119	754	129	39	117	99	4	82
1'inci Bitlis Amele Taburu	3				1		3				
Kolordu Toplamı	**1541**	**2065**	**384**	**137**	**2331**	**202**	**76**	**312**	**113**	**11**	**94**

[1434] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 3-3.

16'ncı Kolordu Komutanlığının Temmuz ve Kasım ayı hayvan sayıları karşılaştırıldığında Temmuz ayında 7.815 olan hayvan mevcudunun Kasım ayında azalarak 7.266 olduğu görülmektedir. Kış aylarının gelmesi, Ağustos aylarındaki muharebelerin yoğunluğu hayvan sayılarında azalmaya neden olmuştur. Neredeyse tüm hayvan cinslerinde azalma olsa da mekkâre 1/4 oranında araba koşum hayvanı ise 1/3 oranında azalmıştır.

4.2.3.5 3'üncü Sınıf İkmal Maddelerinin Karşılanması

Üçüncü sınıf ikmal maddelerini oluşturan ve merkezi olarak İstanbul'dan gönderilen benzin, gaz gibi ikmal maddelerinin tedarik edilmesi ve birliklere ulaştırılması bir problem teşkil ederken, birliklerin envanterinde motorlu araç sayısı çok az olduğundan akaryakıt ihtiyacı karşılanabilmiştir. Ancak odun ve kömür gibi yakacak maddeler mahallinden karşılanabilmiştir. Odun ve kömür ihtiyacı ormanlık olan yerlerde kolay karşılanabilmiş iken, kıraç olan bölgelerde sıkıntı çekilmiş, civar köylerden tedarik edilebilmiştir[1435].

4.2.3.6. 4'üncü Sınıf İkmal Maddelerinin Karşılanması

Birliklerin dördüncü sınıf ikmal maddeleri mevcut depo miktarlarıyla karşılanmaya çalışırken bazı maddeler mahallindeki sanatkâr esnaflara da yaptırılmıştır. Ordu bölgesinde birliklerin işgal ettikleri mevzilerin tahkim ve engel malzemeleri genel olarak birlikler tarafından yapılmakla beraber istihkâm birlikleri ile de koordineli hareket edilmiştir. Özellikle bölgedeki mevcut yolların onarımı gerektiğinde ve bazı yerlerde mevcut olan patikaların yol haline getirilmesi, bölge halkının da desteğiyle menzil emrindeki amele taburları ve inşaat birlikleri tarafından yapılmıştır. Durumu elverişli olan birliklerden yeteri kadar eleman bu gibi işlerde geçici olarak kullanılmıştır. Özel ikmal malzemelerinin[1436] karşılanması özel bir göreve yönelik olmakla beraber ihtiyaçlar nispetinde karşılanmıştır. Ancak Kış aylarında ihtiyaç duyulan kayak ve hedik gibi gereçlerin karşılanmasında sıkıntı yaşanmıştır.

[1435] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 323.
[1436] Özel bir görevin yapılmasında kullanılacak olan ve birliklerin kadrolara girmemiş olan ikmal maddeleridir. Örneğin bir nehir üzerinde yapılacak bir köprü için gerekli olan demir, tahta, çimento, çivi vesaire gibi maddelerdir. Bunlar ilgili teknik elemanlar tarafından hesaplanarak ihtiyaç belirtilir ve yapılacak yere bu malzemeler gönderilmesi sağlanır.

Menzil Müfettişliği tesislerinde hayvan arabalarının bakım ve onarımı için yeterli malzeme ikmali yapılamamış, tesis çevresindeki yerlerden demir, çivi, tahta ve diğer ihtiyaç duyulan hammaddeler tedarik edilmeye çalışılarak menzilden geçen ve onarım ihtiyacı olan yük arabaların onarımları yapılmıştır. Bu şekilde Diyarbakır Menzil Müfettişliğinde 120 arabanın onarımı yapılmıştır[1437].

4.2.3.7. 5'inci Sınıf İkmal Maddelerinin Karşılanması

Birliklerin mühimmat ihtiyacı sıralı komutanlıklar vasıtasıyla Menzil Müfettişliğine bildirilerek karşılanmaya çalışılmıştır. İhtiyaç duyulan miktar tümen mühimmat depolarından karşılanamadığı takdirde kolordu veya komşu birliklerin açtığı en yakın depolardan sağlanmıştır. Birliklerin mühimmat ihtiyacı birinci sınıf ikmal maddesinde olduğu gibi ikmal noktası dağıtım usulüyle yapılmıştır. Her birlik kendi cephane araçlarıyla cephanelerini ihtiyaca göre üst birlik mühimmat dağıtım noktasından almıştır. Ancak çok kritik hallerde ihtiyaç duyulan mühimmat ise daha üst komutanlıklar tarafından en ileri birliklere kadar götürülmek suretiyle karşılanmıştır[1438]. Birliklere mühimmat takviyesinin Eylül 1916 ayından itibaren kısmen yapılabildiği görülmektedir. Yapılan taarruzların istenildiği gibi ilerleyememesinde mühimmat ikmali etkili olmuştur[1439]. Muharebelerde meydana gelen mühimmat sarfiyatının kayıt altına alınmasına da özellikle dikkat edilmiştir[1440].

4.2.3.8. 5'inci Sınıf İkmal Maddeleri ve İkmal Faaliyetleri

24 Haziran 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Topçu Komutanı Kaymakam Senai Bey'in raporuna göre 8'inci Tümen yeterli miktarda hafif silah mühimmatına sahiptir. Ancak bu cephaneyi istenilen zamanda ve yerde kullanabilmek için 220 mekkâreye ihtiyaç duyulmaktadır. 5'inci Tümen ise 16'ncı Kolordu Komutanlığına Garzan'da bulunan mühimmat miktarına ilaveten 316 sandık daha küçük çaplı mauser tüfeği

[1437] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 21.
[1438] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 324.
[1439] Selışık, a.g.m., s. 27.
[1440] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 2-6, 2-7.

mühimmatına ihtiyaç olduğunu, mevcut cephanenin ve ihtiyaç olarak bildirilen mühimmatın kullanılabilmesi için 130 mekkâreye ihtiyaç olduğunu bildirmiştir[1441].

Tablo 33.11: 16'ncı Kolordu Komutanlığının 9 Temmuz 1916 Tarihli Mühimmat Mevcudu[1442]

Birlikler	**Mauser Cephanesi**		**Muhtelif Cephane**		**Top Cephanesi**			
	Sandık	**Adet**	**Sandık**	**Adet**	**Grup Sahra**	**Grup Cebel**	**Şenayder Sahra**	**Şenayder Cebel**
16'ncı Kolordu Karargâhı	13							
Süvari Bölüğü	11	100						
Telgraf Takımı								
Seyyar Hastane				400				
Ekmekçi Takımı				225				
5'inci Ağır Erzak Kolu		800		200				
Toplam	24	900	0	825	0	0	0	0
5'inci Tümen	1.558	240	209	6.947	901	1.223		3.231
Van Güney Müfrezesi	156	600	4	50				
Mutki Müfreze Milisleri	26	700	18					
Toplam	1.740	1.540	231	6.997	901	1.223	0	3.231
8'inci Tümen	1.542			7.104	6.462			2.211
Genç Müfrezesi	20	244	44	400				
Sason Müfrezesi	50		108	988				
Toplam	1612	244	152	8492	6462	0	0	2.211
12. Alay 1. 2. ve 3. Tabur	438	438						
1'inci Bitlis Amele Taburu								
Genel Toplam	**3.814**	**3.122**	**383**	**16.314**	**7.363**	**1.223**	**0**	**5.442**

[1441] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 6-2.
[1442] ATASE Arşivi, BDH Kls 4456, Dos. 115, Fih. 3-3.

16'ncı Kolordu Komutanlığının Temmuz ayı silah durumu ile mühimmat durumunu kıyasladığımızda genel olarak mühimmat durumunun yetersiz olduğu görülmektedir. Özellikle 5'inci Tümen bölgesindeki mühimmat eksiği hayli fazladır. Örneğin, 9.412 adet Mauser tüfeği için 1.740 sandık ve 1.540 adet mühimmatı varken, 8'inci Tümende 8.363 Mauser tüfeği için 1.612 sandık ve 244 adettir. 5'inci Tümenin mühimmat eksiğinin muharebelerini hayli etkilediği Tümen Komutanı Albay Refet Bey'in Temmuz ve Ağustos ayındaki muharebeler esnasında kolorduya gönderdiği birkaç harp raporunda görülmektedir[1443]. Top mühimmatında ise 5'inci Tümenin 16 topuna karşılık 5.345 adet top mühimmatı varken, 8'inci Tümenin 21 topuna karşılık 8.683 adet top mühimmatı bulunmaktadır. Muharebelerin ilerleyen dönemlerinde mühimmat ihtiyacının karşılama oranı biraz daha artmıştır.

16'ncı Kolordu Karargâhının 11 Temmuz 1916 tarihli raporuna göre, 8'inci Tümenin hafif silah mühimmatı yeterli durumdadır. Topçu mühimmatı ise 1.200 atım sahra ve 83 atım adi cebel mermisi eksiktir. Tümene yeni gelen seri cebel bataryasının mühimmat mevcudu belli olmadığından ihtiyaç tespiti henüz yapılamamıştır. 16'ncı Kolordu Komutanlığınca 8'inci Tümenin topçu mühimmatı eksiğinin ikmaliyle beraber muharebe esnasında meydana gelecek sarfiyatın zamanında yapılarak ikmalini temin edebilmek maksadıyla ihtiyaç duyulan topçu mühimmatının Pasor'da bulundurulması hususu 2'nci Ordu Komutanlığına arz edilmiştir. 2'nci Ordu Komutanlığı ise 8'inci Tümen adına topçu mühimmatı verilemediği takdirde önceden bildirilen talep üzerine 5'inci Tümen ihtiyacına karşı menzil cephane ambarından tertip edilen 1.000 atım sahra ve 846 atım seri cebel mermisinin kısmen veya tamamının 8'inci Tümene verilebileceğini bildirmiştir[1444]. Bu ihtiyacın 5'inci Tümenden 8'inci Tümene kaydırabileceği yönünde karar verilmesinde, 5'inci Tümen cephesinde muharebeler durgun seyrederken, 8'inci Tümen cephesindeki muharebelerin şiddetli devam etmesi etkili olmuştur.

16'ncı Kolordu Komutanlığınca Pasor'da tüfek başına 86 mermi hesabıyla 8.000 tüfek için ayrıca 576 sandıktan ibaret bir ihtiyat mühimmatı bulundurulacağı, bu mühimmatın 296 sandığının hali hazırda Pasor'da olduğu, Diyarbakır'dan 180 ve

[1443] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. H-28, Fih. 1-7; Dos. H-29, Fih. 1-4, 1-4a.
[1444] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 6-2.

Silvan'dan 100 sandık mühimmat daha sevk edildiği bilgisi 8'inci Tümen Komutanlığına ulaştırılmıştır[1445].

2-3 Ağustos 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığı iki tümeniyle topyekûn taarruza geçmiştir. Muharebeler devam ederken mühimmat ihtiyacı en önemli konulardan biri olmuştur.5'inci Tümen için 150 sandık topçu mühimmatı 5 Ağustos 1916 tarihinde Pasor'dan Silvan'a, 240 sandık hafif silah mühimmatı ise Silvan'dan Ziyaret mevkiine sevk edilmiştir[1446]. Kolordu Komutanlığı 150 sandık topçu mühimmatının Silvan'a ulaştığında süratle Ziyaret mevkiine mühimmatı getiren aynı demirbaş hayvanlarla sevk edilmesini Silvan Nokta Komutanlığına bildirmiştir[1447]. Ancak hayvanların yorgun olması, 100 sandık hafif silah mühimmatını taşıyan develerin beklenenden daha yavaş hareket etmesi mühimmatın birliklere ulaştırılmasında gecikmelere neden olmuştur[1448].

8 Ağustos 1916 tarihinde Ziyaret mevkiine ulaşan 180 sandık hafif silah mühimmatı 5'inci Tümene gönderilmiştir. 9 Ağustos 1916 tarihinde 226 sandık hafif silah mühimmatı daha sevk edilmiş, bunların 10 Ağustos 1916 tarihinde Ziyaret'te olacağı 5'inci Tümene bildirilmiştir. Topçu mühimmatında ise gecikmeler yaşanmıştır. Devam eden taarruzlarda mühimmat ihtiyacının had safhaya gelmesi taarruzların istenilen şekilde ilerlememesine neden olmuştur. 6 Ağustos 1916 tarihinde 250 sandık topçu mühimmatı Mardin'den Ziyaret'e sevk edilmiştir[1449]. 5'inci Tümen için 1.000 sandık daha mühimmat ihtiyacı 16'ncı Kolordu Komutanlığınca 2'nci Orduya yazılmıştır.

Silvan Nokta Komutanlığınca Silvan'dan sevk edilen mühimmatı taşıyan hayvanların Ziyaret mevkiinde mühimmatı bırakıp buradan Bitlis'e kadar gönderildiklerini, kafile dinlenmediği için mühimmat sevkiyatlarının yavaşladığını ve Ziyaret ile Bitlis arasındaki mühimmat naklinin 5'inci Tümen hayvanlarıyla yapılmasını, Pasor Nokta Komutanlığından istenmiş ve 16'ncı Kolordu Komutanlığına da bu durum

[1445] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 6, 2-8.
[1446] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 2-4.
[1447] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 2-3, 2-5.
[1448] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 2-9.
[1449] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 2-10.

bildirilmiştir. 16'ncı Kolordu Komutanlığı ise söz konusu durumu 5'inci Tümene bildirmiş ve hızlı şekilde hayvanların iade edilmesini istemiştir[1450].

6 Ağustos 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığı 8'inci Tümenin taarruzlarının başarıyla devam ettiğini ve acilen 300 sandık hafif silah mühimmatına ihtiyaç duyulduğunu ve bunların süratle birliklere ulaştırılmasını Hazro Nokta Komutanlığından istemiştir[1451]. 17 Ağustos 1916 tarihinde istenen cephanenin 200 sandığının tümene ulaştığı, 100 sandık mühimmatın ise yolda olduğu 8'inci Tümen Komutanı tarafından 16'ncı Kolordu Komutanlığına bildirilmiştir[1452]. 8'inci Tümen Komutanı mühimmat sevkinin daha hızlı yapılabilmesi için mühimmat taşıyan bu arabalı kolların ağır erzak taşıyan arabalar gibi parça parça gelmesini 16'ncı Kolordu'ya teklif etmiş ve 16'ncı Kolordu Komutanlığı da bu teklifi uygun görmüştür[1453].

16'ncı Kolordu Komutanlığınca 20 Ağustos 1916 tarihinde Kollar Komutanlığından 7'nci Tümenin cephane kollarında bulunan mühimmatın 7 ve 8'inci Tümenlerin ihtiyacını karşılamak üzere Çapakçur'da hazır bulundurulması istenmiştir. Ancak Kollar Komutanı Şevki Bey 24 Ağustos 1916 tarihli raporuyla kollarda mühimmat bulunmadığını, Çapakçur'da bulunan mühimmat ambarında 500 atım seri sahra şarapneli ile bir miktar hafif silah mühimmatı mevcut ise de bu mühimmatın 3'üncü Kolorduya ait olduğunu 16'ncı Kolordu Komutanlığına bildirmiştir[1454].

Çapakçur mühimmat ambarından alınan 700 atım seri cebel mühimmat sayıldığında ise 138 adet eksik çıktığını belirtmiş ve kayıtların düzeltilmesini ifade etmiştir[1455]. 16'ncı Kolordu Komutanlığı cephane kollarında 7'nci Tümene ait mühimmat olmadığını, Çapakçur'da 500 atım seri sahra ve hafif silah mühimmatı olsa da bunların 3'üncü Kolordu'ya ait olduğundan alınamadığını 2'nci Ordu Komutanlığına iletmiş ve Tümenlerin mühimmat ihtiyacının nasıl karşılanacağının kendilerine

[1450] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4465, Dos. 147, Fih. 17.
[1451] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 8.
[1452] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 8-1.
[1453] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 85, Fih. 17, 17-1.
[1454] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 10-2.
[1455] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 10-4.

bildirilmesini istemiştir[1456]. Ayrıca mühimmat ile ilgili sevkiyat problemlerin çözülebilmesi için Şevki Bey'e kolordu karargâhında bulunmasını emretmiştir.[1457].

2'nci Ordu Komutanlığı mühimmat ihtiyacındaki sıkıntıları gidermek maksadıyla Bünyan mevkiine bir mühimmat ambarı kurmuş, 28 Ağustos 1916 tarihinde 76 sandık seri cebel topçu şarapneliyle ile 30 sandık seri cebel mühimmatını da 7'nci Tümene teslim etmiştir[1458]. Aynı tarihte Bünyan'dan 8'inci Tümenin bulunduğu Perhankök mevkiine de 54 sandık seri cebel topçu mühimmatı sevk edilmiş ve bunlar tümene teslim edilmiştir[1459]. 16'ncı Kolordu karargâhından Mülazım Arif Bey'de irtibat subayı olarak Bünyan'a görevlendirilmiştir[1460].

4 Eylül 1916 tarihinde 8'inci Tümenin ihtiyacı için 44 sandık adi cebel top mühimmatı, 19 sandık barut ve 1 sandık fünyenin Eşek Meydanı'na ulaştığı 16'ncı Kolordu Komutanlığından bildirilmiştir. 7'nci Tümen adına gelen 18 sandık top mühimmatının ve kolordu karargâhında bulunan 20 sandık seri cebel top mühimmatının 7'nci Tümen Komutanlığınca süratle alınması istenmiştir[1461].

5 Eylül 1916 tarihinde 8'inci Tümen adına Eşek Meydanı'na 24 sandık barut ve henüz aldırılmayan mühimmatın derhal aldırılması 8'inci Tümene tekrar bildirilince[1462], 8'inci Tümen, 16'ncı Kolordu Komutanlığına söz konusu mühimmatı teslim aldığını ve topçu birliklerine dağıttığını bildirmiştir[1463]. 15 Eylül 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığı tarafından 7'nci Tümene 40 sandık seri sahra top mühimmatının Eşek Meydanı'na geldiği bildirilmiş ve süratle alınması istenmiştir[1464].

Menzil Müfettişliği tarafından işletilen mühimmat ambarlarında da zaman zaman mühimmatın muhafaza edilmesinde ve sevk edilmesinde aksaklıklar yaşanmış ve

[1456] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 10.
[1457] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 10-1.
[1458] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 12.
[1459] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 12-1, 12-2.
[1460] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 14-3.
[1461] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 12-5.
[1462] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 12-6.
[1463] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 12-7.
[1464] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 12-8.

bazı kazalar meydana gelmiştir. Germanşah mevkiinde bulunan mühimmat deposu yanmış ve tüm mühimmat zayi olmuştur. Bu konuda 2'nci Ordu Komutanlığı tüm birliklerine mühimmatların depolanması ve sevk edilmesinde gerekli hassasiyetin gösterilmesini, mühimmatın üst üste yığılmayarak olabilecek kazalara karşı farklı yerlerde depolanmasını ve en üst seviyede emniyet tedbirlerinin alınmasını istemiştir[1465].

3 Ekim 1916 tarihinde Silvan Nokta Komutanı,16'ncı Kolordudan Silvan'da bulunan deposunda mühimmat depolanmasında ve birliklere sevk edilmesinde yeterli özenin gösterilmediğini, ambar memuru tarafından nezaret edilmediğini, emniyetine ilişkin bir asker dahi bulunmadığını ve ileride yaşanabilecek üzücü olayların önüne geçmek için bir topçu subayının görevlendirilmesini istemiştir[1466].

5 Ekim 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığı Silvan Nokta Komutanlığına, Silvan mühimmat ambarının kurulduğu günden beri Menzil Müfettişliği tarafından işletildiğini, bu ambarın doğrudan Nokta Komutanlığının emrinde olduğunu, bu ambarın muhafazasının ve alınacak tedbirlerinde bu hususa göre alınmasını, bir memur görevlendirilmesi gerekiyorsa Menzil Müfettişliğince görevlendirilmesini bildirmiştir[1467].

16'ncı Kolordu Komutanlığının 23 Eylül 1916 tarihinde istediği 1.500 top fünyesine istinaden Menzil Müfettişliği 7 Ekim 1916 tarihinde Diyarbakır'dan 1.200 adet fünye göndermiştir. Ayrıca 1 sandık cebel toplarına tıpa anahtarı, 72 sandık 7,25'lik cebel mühimmatı sevk etmiştir[1468]. 11 Ekim 1916 tarihinde ise 30 sandık hafif silah mühimmatı Silvan'a gönderilmiştir[1469].

28 Ekim 1916 tarihinde Diyarbakır'dan 22 sandık büyük çaplı Mauser, 22 sandık Martin, 11 sandık Şinayder mühimmatı ve 700 adet muadil Martin silah iğnesi, 26,5 kg gliserin Ziyaret mevkiine ulaştırılmak üzere Silvan'a sevk edilmiştir[1470]. 16'ncı

[1465] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 9.
[1466] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 15-1.
[1467] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 15-2.
[1468] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 15, 15-3.
[1469] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 15-4.
[1470] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 15-7.

Kolordu Komutanlığı 10 kg gliserinin Ziyaret'e gönderilmeyerek Silvan'da bırakılmasını talep etmiştir[1471]. Silvan'da 4 adet boş çinko varili, 13 adet adi cebel mühimmatı, 112 atım mantılı silah mühimmatı ve 16 adet seri top mermisinin kullanım yeri olmadığından Diyarbakır'dan gelecek cephane kolu ile geri gönderileceğini bildirmiştir[1472]. 7 Kasım 1916 tarihinde mantılı ve top mühimmatı Diyarbakır'a sevk edilmiştir[1473].

28 Ekim 1916 tarihinde 2'nci ordu Komutanlığı tarafından Bolt veya bolina barut fabrikasından mubayaa edilen fişeklerde pas ve kovanlarda çatlak tespit edildiğinden sözleşme maddelerine göre tazminat miktarının tespiti için birliklerde ve ambarlarda bulunan söz konusu fabrikaya ait açılmamış sandık miktarlarının bildirilmesini 16'ncı Kolordu Komutanlığından istemiştir[1474]. Kolordu Komutanlığı bu durumu tüm birliklerine ve Silvan, Pasor ve Ziyaret Nokta Komutanlıklarına bildirmiştir[1475].

Nokta Komutanlıklarından ambarlarında bolina veya bolt fabrikasına ait mühimmat olmadığı gelen cevaplardan anlaşılmıştır[1476]. 4 Kasım 1916 tarihinde Pasor ambarında mevcut bulunan 150 sandık hafif silah mühimmatın 8'inci Tümene sevk edilmiş, kalan 500 sandık mühimmattan 400 sandığın 16'ncı Kolordu Komutanlığına sevk edilip edilmeyeceğinin nakliye kollar komutanı tarafından sorulması üzerine Kolordu Komutanlığı 400 sandık mühimmatın süratle Silvan'a gönderilmesini istemiştir[1477].

[1471] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 15-9.
[1472] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 15-8, 15-11.
[1473] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 15-14.
[1474] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 18-1.
[1475] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 18.
[1476] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 18-2, 18-3.
[1477] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 15-12, 15-13.

Tablo 3.12: 13 Kasım 1916 Tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığının Mühimmat Mevcudu[1478]

Birlikler	Mauser		Muhtelif Tüfek		Top Cephanesi					
	Sandık	Adet	Sandık	Adet	Sahra Cephanesi	Cebel Cephanesi	7,25 Lik Cebel Cephanesi	Şenayder Cebel	Adi Cebel	Rus Sahra
Kolordu Karargâhı	12	180								
Süvari Bölüğü	10	520								
14. A. Cebel Bat.						1.008				
Telsiz Telgraf Müfrezesi		500		380						
Seyyar Hastane		150		400						
Ekmekçi Takımı				225						
3'üncü Beygir Deposu				930						
Silvan Noktası		100		200						
Ziyaret Noktası				550						
Pasor Noktası		540	1	721						
Toplam	22	1.990	1	3.406	0	1.008	0	0	0	0
5'inci Tümen Birlikleri	1.881	170	107	950	2.926			4.729	1.551	
Van Güney Müfrezesi	169	167	46							
Van Hareket Müfrezesi Aşiretleri	53	400	79							
Mutki Milisleri	68		30							
5'inci Tümen Toplamı	2.171	737	262	950	2.926	0	0	4729	1.551	0
8'inci Tümen Birlikleri	1.593	129	17	9		2.669				825
Sason Müfrezesi	34	600	33	300						
Genç Müfrezesi	28	355								
Muş Jandarma Taburları	40			80						
8'inci Tümen Toplamı	1.695	1.084	50	389	0	2.669	0	0	0	825
1'inci Bitlis Amele Taburu			6	211						
Muhtelif Mevki Silah ve Cephane Miktarı	500		11			1.912	2.700			
Kolordu Toplamı	**4.388**	**3.811**	**330**	**4.956**	**2.926**	**5.589**	**2.700**	**4.729**	**1.551**	**825**

[1478] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 3-4.

16'ncı Kolordu Komutanlığının Temmuz ve Kasım ayları mühimmat durumunu incelediğimizde genel olarak tüm cins silahlarda mühimmat miktarının arttığı görülmektedir. Bu durum mühimmatın sevkiyatının artması ve cephelerde durgun bir döneme girildiğinden kaynaklandığı ifade edilebilir. 5 ve 8'inci Tümenlerin Temmuz ayındaki mühimmat miktarlarındaki oranla silah miktarları arasındaki oransızlığın Kasım ayında daha dengeli olduğu söylenebilir. Kolordu birliklerinde genel olarak cebel top mühimmatında bir artış gözlenmektedir. Temmuz ayındaki silah miktarı Kasım ayında azalmış ancak mühimmat miktarının artmış ve mühimmat seviyesi daha yeterli hale gelmiştir.

4.2.4. Sağlık ve Veteriner Hizmetleri

Kolordu seviyesinde sağlık teşkili bir kolordu baştabibi, iki yardımcısı ve bir baş eczacı ile bir yardımcısı olarak şekilde planlanmıştır. Tümen karargâhlarında ise bir başhekim yarbay ve bir yardımcısı tabip yüzbaşı, alay ve taburlarda ise tabur tabiplerinin binbaşı rütbesinde olması esas alınmıştır[1479]. 16'ncı Kolordu Komutanlığının Baştabibi olarak Mustafa Kemal Paşa'nın Çanakkale Cephesinde de yanında olan Hüseyin Bey görev yapmıştır. Kolordu Komutanlığında bir seyyar hastane, tümenler için ayrıca birer seyyar hastane ile birer sıhhiye bölüğü teşkil edilmiştir[1480]. Kolordu Seyyar Hastanesi 17 Nisan 1916 tarihinde Silvan'da kurulmuştur[1481]. Tümenlerin seyyar hastaneleri ise Kafkas Cephesi'ne intikallerinden sonra geri bölgelerine kurulmuştur.

Harekât alanında tedavi ve tahliye hizmetleri bölük seviyesinden ordu seviyesine kadar hiyerarşik bir yapıda düzenlenmiş ve her düzeyde sağlık hizmeti verecek şekilde oluşturulmuştur. Örneğin, bölük seviyesinde 4 tezkere ve 8 tezkereciden ibaret sıhhiye ekiplerince oluşturulan *"yaralı yuvaları"*, tabur seviyesinde *"kıta sargı yerleri"*, alay seviyesinde yarası hafif olanların toplandığı *"yaralı toplanma yeri"*, ağır durumda olanlara ise *"araba durak yerleri"* isimli alanlarda sağlık hizmeti verilmiştir. Durumu daha ileri tetkik ve tedavi gerektiren hastalar ise buradan tümen sıhhiye bölüklerinin büyük sargı yerine sevk edilmiştir. Tümen

[1479] İdari ve Lojistik, s. 144.
[1480] İdari ve Lojistik, s. 145.
[1481] Keskin, İlhan, Demireğen, a.g.e., s. 48.

sıhhiye bölükleri ise gelen hastaların tedavi ve basit tıbbi müdahale ile gerçekleştirilebilecek ameliyatlarını yapacak şekilde teşkil edilmişlerdir. Burada da tedavisi mümkün olmayan hasta ve yaralılar daha gerilerdeki seyyar ve menzil hastanelerine tahliye edilmiştir[1482].

Birliklerde muharebe esnasındaki sağlık hizmetleri genel olarak şu şekilde yürütülmüştür. Cephede yaralanan erler *"yaralı yuvası*" ismi verilen uygun bölgelerde toplanmıştır. Yaralı erleri birliklerdeki teskereci erler alarak tabur veya alay bölgesindeki kıta sargı yerlerine taşımıştır. Sargı yerinde ilk tedavileri yapılan yaralı ve hasta erler tümenlerin açtığı büyük sargı yerlerine götürülmüştür. Çoğunlukla araba ve uygun yol bulunmadığından yaralı ve hastalar iki mekkâre hayvanının arasına konan sedye ile taşınmıştır. Burada sınıflara ayrılan hasta ve yaralı erler durumlarına göre seyyar hastanelere veya memleket içi hastanelerine sevk edilmiştir. Kışın yolların kapanması ve ulaşım imkânının bulunmadığı durumlarda hasta ve yaralı erler ilkel bir şekilde tedavi edilmek durumunda kalınmıştır. Dolayısıyla bu durum zayiatı artırmış ve birliklerin muharip kuvvetinin azalmasına sebep olmuştur. Aşılar zamanında uygulanamamıştır. 16'ncı Kolordu bünyesinde birlikler ilk konuşlandığı bölgelerden çok uzak yerlere görevlendirilmediğinden seyyar hastaneler yer değiştirememiştir. Bu açıdan hasta ve yaralı tahliyesi yaz aylarında uygun şekillerde yapılsa da kış aylarında çok zorluk yaşanmıştır. Kışın aylarında yaşanan tahliye zorluğu yüzünden ise ölüm vakaları artmıştır. Tedavi imkânların çok sınırlı hale geldiği durumlar yaşanmış, hasta bakım hizmetlerinin eksikliği, erlerin beslenme yetersizliği ve özellikle temizlik malzemesinin yetersizliği yüzünden Tifo, Tifüs ve Kolera gibi bulaşıcı hastalıklar yüzünden birliklerde çok kayıp yaşanmıştır. İleri hatlardan at, katır veya kağnılara yüklenen hasta ve yaralılardan pek çoğu yolda hayatını kaybetmiştir[1483].

Menzil sahasındaki veterinerlik hizmetleri Menzil Serbaytarlık Şubesi tarafından yürütülmüştür. Söz konusu şubenin başında serbaytar görev yapmış ve ordu bünyesindeki hayvanların veterinerlik hizmetlerini, hayvanların sağlığına ilişkin

[1482] Karagöz, a.g.t., s. 279.; Muharrem Uçar, *Birinci Dünya Savaşındaki Türk Ordusundaki Sağlık Hizmetlerinin Arşiv Belgeleri Işığında Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010, s. 112.
[1483] Çakmak, a.g.e., s. 318.; Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 326.

teçhizat ve malzemenin temin faaliyetlerini yürütmüştür. Menzile ait hayvan hastaneleri, hayvan depoları, araba ve ecza depoları gibi birimler doğrudan serbaytarlık şubesine bağlı olarak faaliyet göstermiştir. Hayvanların tedavi hizmetleri ile ilgili malzeme eksikliği ve veteriner eksikliği tüm muharebeler boyunca hissedilmiştir[1484].

Hayvanların bakımı ve veteriner hizmetlerinde yetişmiş olarak hizmet eden veteriner mevcudu ihtiyacın çok azını karşılayabilmiştir. Hayvanların teçhizatı çoğunlukla eksik olup özellikle yem torbaları yok denecek miktardadır. Bu nedenle hayvan yemleri toprak üzerine serilerek yedirilmiştir. Bu durum hayvanların yemle beraber toprakta yemesine yol açmış, çeşitli hastalıklar ortaya çıkmış, alınan bütün tedbirlere rağmen hayvan ölümlerinin önüne geçilememiştir. Hayvanların otlatılmasına önem verilmekle beraber bu iş daha ziyade geri bölgedeki birliklerin hayvanlarına uygulanabilmiş, muharip birliklerde yapılamamıştır. Bundan dolayı hayvanlar zayıf düşmüştür. Hayvan bakımı işleri istenilen düzeyde yapılamamıştır. Veteriner tahliye işleri ise yaz aylarında yapılabildiyse de kış aylarında büyük aksaklıklar yaşanmıştır. Hayvan zayiatı özellikle kış aylarında ikmalin hemen hemen yapılamaması ve hayvanların yeterince beslenememesi yüzünden olmuştur[1485].

4.2.5. 16'ncı Kolordu Komutanlığının Personel Mevcudu ve Personel Bütünleme Hizmetleri

4.2.5.1. 16'ncı Kolordu Komutanlığının Personel Mevcudu

16'ncı Kolordu Komutanlığının 22 Mart 1916 tarihinde Kafkas Cephesi'nde ilk kuruluşunda personel mevcudu 13.741 dir[1486]. Nisan ve Mayıs aylarında kolordunun birlikleri parça parça Kafkas Cephesi'ne geldiğinden ve bölgede gönüllü milis kuvvet oluşturma çalışmaları devam ettiğinden personel mevcudu gün gün değişiklik göstermiştir. 8'inci Tümenin Kafkas Cephesi'ne intikalini tamamlaması, Mustafa Kemal Paşa'nın gönüllü müfreze oluşturma çabaları ve personel bütünlemesinin

[1484] Karagöz, a.g.t., s. 318. Birinci Dünya Savaşı döneminde Baytar Mektebi 1915-1916 yılında mezun vermemiştir. Erol Kabil, Twitter, https://twitter.com/erolkbl/status/1549745104084140032?t=WwZsF9KBczricHEMcUX5g&s=08, Erişim Tarihi: 26 Temmuz 2022.
[1485] Çakmak, a.g.e., s. 313.; Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 327.
[1486] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, a.g.e., s. 47.

yapılmasıyla 16'ncı Kolordu Komutanlığının mevcudu Haziran ayında Mart ayı mevcudunun yaklaşık iki katına çıkmıştır. Birlikler intikallerini tamamlayıp görev yerlerine yerleştiğinde kadro mevcutlarının yeterli olduğu ifade edilebilir. Ancak muharebelerin başlamasıyla verilen kayıpların üzerine kış aylarındaki hastalıklar ve personel bütünlemesinin yavaşlaması birliklerin mevcutlarında azalmalara sebebiyet vermiştir[1487].

Tablo 3.13: 2 Haziran 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığının Personel Mevcudu[1488]

Kıt'alar	**Üstsubay, Subay ve Tüm Görevli Memurlar**	**Asker**
Kolordu Karargâhı	47	295
Süvari Bölüğü	2	147
Telgraf Takımı	1	78
Kolordu Seyyar Hastanesi	5	97
Ekmekçi Takımı	1	195
Toplam	56	812
5'inci Tümen	247	12.127
8'inci Tümen	242	11.110
Çapakçur Müfrezesi	36	2.794
1'inci, 2'nci ve 3'üncü Bitlis'te Bulunan Amale Taburları	16	2.481
Toplam	541	28.512
Kolordu Mevcudu	**597**	**29.324**

[1487] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, a.g.e., s. 329.
[1488] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 3.

Tablo 3.14: 9 Temmuz 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığının Personel Mevcudu[1489]

Kıt'alar	Üstsubay ve Zabitan Mevcudu	Heyet-i Sıhhiye, Batariye ve Bilcümle Memuriye	Asker
16'ncı Kolordu Karargâhı	36	16	295
Süvari Bölüğü	2		153
Telgraf Takımı	1		78
Seyyar Hastane		4	68
Ekmekçi Takımı	1		105
5'inci Ağır Erzak Kolu	1		104
Toplam	**41**	**20**	**803**
5'inci Tümen	187	47	11.109
Van Güney Müfrezesi	34	2	1.075
Mutki Müfreze Milisleri	9		2.209
Toplam	230	49	14.393
8'inci Tümen	202	65	10.936
Genç Müfrezesi	30		533
Sason Müfrezesi	5		379
Toplam	237	65	11.848
17. Alay	28	9	2.261
1'inci Bitlis Amele Taburu	5	1	231
Kolordu Mevcudu	**541**	**144**	**29.536**

16'ncı Kolordu Komutanlığının Haziran ve Temmuz ayı mevcutları incelendiğinde personel bütünlemelerin yapıldığı ve tümenlerin mevcutlarında artış olduğu görülmektedir. Kolordu bünyesinde sıhhiye personelinin de attığı görülmektedir. Gönüllü milis birliklerinde tümenlerin emir komutasına verilerek tümen mevcutların içerisine dâhil edilmiştir. Kolordunun Haziran ayında emrinde bulunan üç amele taburu Temmuz ayında bire düşürülmüştür.

[1489] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 3-3. Belgede 16'ncı Kolordu karargâh personeli toplam mevcudu 833 olarak yazılmıştır. Ancak 803 personeldir. Sehven yazıldığı değerlendirilmiştir. Bu hataya bağlı olarak da genel toplam olarak da 29.966 yazılmıştır.

Tablo 3.15: 13 Kasım 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığının Personel Mevcudu[1490]

Kıt'alar	Erkan, Ümera, Zabıtan	Heyet-i Sıhhiye, Batariye ve Bilcümle Memuriye	Asker
Kolordu Karargâhı	36	17	295
Süvari Bölüğü	3	0	141
Müstakil Cebel Taburları	8	2	215
Cebel Bataryası	4	0	209
Telgraf Takımı	1	0	57
Telsiz Telgraf Müfrezesi	2	0	40
Seyyar Hastane	2	5	98
Ekmekçi Takımı	1		101
3'üncü Beygir Deposu	2		59
Nakliye Kıtası	1		39
Silvan Noktası	6	3	105
Ziyaret Noktası	5	1	59
Pasor Noktası	5	4	43
Toplam	76	32	1.461
5'inci Tümen Kıtaları	181	65	9.653
Van Güney Müfrezesi	30	1	1.050
Van Hareket Müfrezesi Aşiretleri	22		2.093
Mutki Milisleri	4		1.500
5'inci Tümen Toplam	237	66	14.296
8'inci Tümen Kıtaları	142	56	8.290
Sason Müfrezesi	3		278
Genç Müfrezesi	31		552
Muş Seyyar Jandarma Taburları	5	1	248
8'inci Tümen Toplam	181	57	9.368
1'inci Bitlis Amele Taburu	3	3	490
Kolordu Mevcudu	**497**	**158**	**25.615**

13 Kasım 1916 tarihinde 16'ncı Kolordunun personel mevcuduna topçu taburları, nokta komutanlıkları, Van Hareket Müfrezesi Aşiretlerinin de dâhil edildiği görülmektedir. Buna rağmen önceki aylara göre özellikle 8'inci Tümen mevcutları

[1490] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 3-4.

başta olmak üzere kolordu mevcudunda azalış dikkat çekmektedir. Temmuz-Ağustos aylarında yaşanan muharebelerin bunda etkisinin olduğu söylenebilir. 5'inci ve 8'inci Tümen birliklerinin mevcutlarındaki azalma dikkat çekmektedir. Ağustos ve Eylül ayı muharebelerinde birliklerin zayiatı çok olmuş, personel bütünlemesi yapılmasında yetersiz kalınmıştır. Mutki milislerin de 1/3 oranında mevcudu azalmıştır.

16'ncı Kolordu Komutanlığında 1916-1917 kış aylarında muharebeler durmuş olsa da tümenlerin mevcutları yaklaşık yarı yarıya azalmıştır. Personel bütünlemesi de yapılamamıştır. Yetersiz beslenme, hastalıklar ve barınma koşullarındaki uygun olmayan şartlardan dolayı 16'ncı Kolordunun 13 Kasım 1916 tarihindeki 25.615 olan personel mevcudu ilerleyen dönemde daha da azalmıştır. 19 Şubat 1917 tarihinde 16'ncı Kolordunun iaşe mevcudu ise Kolordu Seyyar Hastanesinde yatan hastalar, yol bakım onarımlarında çalışan işçiler, Rus esirleri ve otomobil ulaştırma kollarında çalışan personelde dâhil edildiğinde 20.700 olarak tespit edilmiştir[1491].

Tablo 3.16: 19 Şubat 1917 tarihinde 5 ve 8'inci Tümenin Komutanlığının Personel Mevcudu[1492]

S.No	Birlik	Muharip Mevcut	Muharip Olmayan Mevcut	Genel Mevcut
1	5'inci Tümen	3.564	660	4.224
2	8'inci Tümen	3.574	873	4.447
	Toplam	**7.138**	**1.533**	**8.671**

2 Haziran 1916 tarihindeki 5'inci Tümenin mevcudu 12.127, 8'inci Tümenin 11.110 iken, 19 Şubat 1917 tarihinde 5'inci Tümen 4.224'e, 8'inci Tümen ise 4.447 kişiye düşmüştür. 16'ncı Kolordunun yaklaşık mevcudu ¾ oranında azalmıştır.

4.2.5.2. Personel Bütünleme Hizmetleri

Birinci Dünya Savaşı döneminde Türk Ordusunun askerlik sisteminin en temel kurumsal birimi bu günkü askerlik şubelerinin karşılığı sayılabilecek *"Ahz-ı Asker*

[1491] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 252.
[1492] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 251.

Şubeleri" olduğu ifade edilebilir. Bu birimler bulundukları yerel bölgelerde asker alma faaliyetlerini gerçekleştirmişlerdir. Bu şubelerin gerek kurumsal gerekse yetkileri 12 Mayıs 1914 tarihli askerlik kanunuyla birlikte revize edilerek güçlendirilmiştir. Savaş devam ederken de bu birimler mevcut ve değişen koşullara uyum sağlamak için sürekli kendini şekillendirmiştir[1493].

Asker alma işlemlerinde tüm ülkeyi tek bir insan gücü havuzu olarak kabul eden sistem 1913 tarihli Teşkilat-ı Umumiye-i Askeriye Nizamnamesi ile birlikte yeniden yapılandırılmış ve ülke belli sayıda askeralma bölgelerine ayrılmıştır. Bu bölgeler kolordu bazında belirlenmiş ve kolorduların kendi bölgesinden asker alması hedeflenmiştir[1494]. Kolordu *"ahz-ı asker dairesi"*, her kolordunun kuruluşunda tümen sayısınca *"ahz-ı asker kalemlerine"* ayrılmıştır. Her bir ahz-ı asker kalemi de kendi içinde *"ahz-ı asker şubelerine"* bölünmüştür. Bu şubeler yerel düzeyde askeralma işini en pratik şekilde ve en işlevsel olarak icra edecek olan şubeler olarak düşünülmüştür. Genel olarak her bir kazada asker alma şubesi tesis edilmiştir. Yalnız nüfusunun yoğunluğuna göre, bir tümene tahsis olunan asker alma şubelerinin bir merkezden idaresi mümkün olmayan yerlerde, o tümene bağlı olmak üzere birden fazla asker alma kalemleri bulundurulmuştur[1495].

16'ncı Kolordu Komutanlığı Kafkas Cephesi'ne intikalinden itibaren Çanakkale Cephesi'nden yorgun ve tam mevcutla gelmeyen birliklerin ihtiyacının karşılanması Mustafa Kemal Paşa'nın birinci öncelik verdiği işlerden olmuştur. Mustafa Kemal Paşa hem ahz-ı askeralma dairesi ile görüşmüş hem de bölgenin ileri gelenleriyle askerlik çağı gelenlerin orduya katılması konusunda görüşmeler yapmıştır[1496]. Muharebelerin başlamasıyla personel bütünlemesi düzenli ve yeterli olarak yapılamamıştır. Bu duruma çözüm bulmak maksadıyla Başkumandan Vekâletince yapılan düzenlemeyle öncelikle her piyade alayının 4'üncü taburlarındaki erleri subayları ve astsubaylarını alayların diğer taburlarına verilmesi suretiyle mevcutların artırılması sağlanmaya çalışılmıştır. Muharebeler, kış aylarının gelmesiyle iaşede

[1493] Beşikçi, a.g.e., s. 128.
[1494] Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III Cilt 6'ncı Kısım (1908-1920), s. 120.
[1495] Beşikçi, a.g.e., s. 130.
[1496] Çalışlar, a.g.e., s. 197.

yaşanan yetersizlik ve hastalıkların artması zaiyatların daha fazla artmasına sebep olmuştur. Yapılan personel bütünlemesi ise ihtiyacı karşılayamamıştır[1497].

5 Haziran 1916 tarihinde 24'üncü Ahz-ı Asker Reisi Diyarbakır'dan 5'inci Tümene tertip edilen 310 askerin söz konusu şubeden alınması çok zaman alacağından, mezkûr 310 askerin şubelere paylaştırıldığı takdirde derhal sevk edilebileceğini 16'ncı Kolordu Komutanlığına ve bunun uygulanmasını teklif etmiştir[1498]. Bu teklifin Kolordu Komutanlığı tarafından uygun görülmesiyle Diyarbakır, Siverek ve Silvan şubelerinden 205 asker sevk edilmiştir. 5'inci Tümenin Nisan ayındaki muharebelerdeki zayiatlarını karşılamak maksadıyla 916 askerin sevk edildiğini, eksik kalan 50 askerin de Yanya ve Maden Şubelerinden süratle sevk edileceği 24'üncü Ahz-ı Asker Reisi, 16'ncı Kolordu Komutanlığına bildirilmiştir[1499].

4.3. Mustafa Kemal Paşa'nın Bitlis Bölgesinde Birlikleri Denetlemesi

Mustafa Kemal Paşa kış mevsiminin gelmesi ve iki tarafında durgunluk dönemine girmesinden de istifade etmek istemiştir. Van bölgesinde yeni teşkil edilen "*Van Hareket Müfrezesi Komutanlığı"*nın yapacağı harekâtı yakından izlemek, 5'inci Tümen Komutanlığına yeni atanan Albay Ali Fuat Bey'in görev devir teslimini yapmak ve Bitlis bölgesini denetlemek amacıyla 7 Kasım 1916 tarihinde Bitlis'e doğru yola çıkmıştır. 7 Kasım-25 Aralık 1916 tarihleri arasında gerçekleştirdiği bu ziyaret ve denetlemelerini hatıratına gün gün kaydetmiştir[1500].

Mustafa Kemal Paşa ve beraberindeki Albay Ali Fuat Bey, İzzettin Bey, Neşet Bey ve Topçu Alay Komutanı Senai Bey 7 Kasım 1916 tarihinde Silvan'dan Bitlis'e doğru saat 6.00 sıralarında yola çıkmıştır. Hatırat defterine bu güzergâhtan ilk defa geçtiğini not düşen Mustafa Kemal Paşa, yol üzerinde açlıktan ve soğuktan ölen muhacirlerin ve hayvanların olduğunu belirtmiştir. Gece Silvan-Ziyaret arasında tek

[1497] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 329.
[1498] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 3-14.
[1499] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 3-18.
[1500] Tezer, a.g.e., s. 62.

bir haneden ibaret olan bir köyde konaklayan Mustafa Kemal Paşa, öksürükten uyuyamamıştır[1501].

8 Kasım 1916 sabahı saat 6.00 sıralarında yola devam eden Mustafa Kemal Paşa ve beraberindekiler öğleden sonra saat 3.00 sıralarında Ziyaret köyüne ulaşmış ve 23'üncü Alay Komutanı Fuat Bey tarafından karşılanmışlardır. İntikal halinde iken yolda 23'üncü Alayın bir taburunu denetlemiş ve Ziyaret Nokta Komutanı'nı işini düzgün yapmadığı için uyarmıştır. Karargâhından teşkil ettiği bir heyet bölgedeki hastane ve ambarları denetlemek üzere görevlendirmiştir. Akşam 6.00'dan sonra Mustafa Kemal Paşa'nın çadırında Fuat Bey ut çalmış, bu ut dinletisi hem İzzettin Bey hem de Mustafa Kemal Paşa hatıratında not etmiştir[1502].

9 Kasım 1916 tarihinde sabah Ziyaret köyünden hareket etmiş akşama doğru yaklaşık 7 saatlik bir yürüyüşten sonra Duhan'a varmış ve bu gece orada konaklamışlardır. Mustafa Kemal Paşa bu intikalde pek çok muhacir gördüğünü, aç ve sefil vaziyette olduklarını hatıratına not etmiştir. Destumi'ye ulaştıklarında ise burada bulunan sıhhiye istasyonunu yaveri Şükrü Tezer'e denetlettirmiştir. Mustafa Kemal Paşa yanında bulunan heyet ile askeri eğitim ve öğretim konularında yapılan sohbette küçük zabitlerin yetiştirilmesinde arazi üzerinde atlı intikal ve harp oyunlarının gerekliliğinden bahsetmiştir[1503].

Geceleyin öksürük yüzünden iyi uyuyamayan Mustafa Kemal Paşa ve heyeti 10 Kasım 1916 tarihinde sabah saat 07.00 civarında Duhan'dan hareket etmiş ve öğlen 12.30 civarlarında Bitlis'e ulaşmıştır. 5'inci Tümen Komutanı Albay Refet Bey ve maiyeti de Mustafa Kemal Paşa'yı karşılamıştır. Mustafa Kemal Paşa intikal boyunca iki yerde daha insan kemikleri ve hayvan ölüleri gördüğünü hatıratına not etmiştir[1504]. Hatıratında o gece Mustafa Kemal Paşa'nın Refet Bey'in evinde kaldığı ancak yine öksürükten muzdarip olduğu bilgisi yer almaktadır.

[1501] Tezer, a.g.e., s. 65.; Çalışlar, a.g.e., 251.
[1502] Tezer, a.g.e., s. 66.; Çalışlar, a.g.e., 251.
[1503] Tezer, a.g.e., s. 66.; Çalışlar, a.g.e., 251.
[1504] Tezer, a.g.e., s. 67.

Mustafa Kemal Paşa 11 Kasım 1916 tarihinde 5'inci Tümen Komutanlığını devredecek Refet Bey ile devralacak Ali Fuat Bey ve yanlarındaki heyetler ile 15'inci Alay cephesi denetlemiştir. Bu denetleme de Mustafa Kemal Paşa, 15'nci Alayın araziye hatalı yerleştiklerini, tespit ettiği birliklerin yerlerini değiştirerek hataların nasıl düzeltilebileceğini yerinde uygulamalı göstermiştir. Askerlerin ve hayvanların barakalarının ise çok iyi seviyede yapıldığını tespit etmiştir. Denetlemelerden sonra Bitlis'e geri dönmüştür[1505].

12 Kasım 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa ve heyeti 14'üncü Alay Komutanlığını denetlemiş ve Alayı iyi seviyede bulmuştur. Albay Refet Bey rahatsızlığından dolayı izin isteyerek bu denetlemeye katılmamıştır. Mustafa Kemal Paşa hatıratına bu denetlemeye dair Albay Refet Bey ile alakalı şu olumsuz ifadeleri yazmıştır: *"(...) Refet Paşa buraya olan mesafeyi dört saat söylemişti. Hiç gelmemiş, bilmiyor"*. İzzettin Çalışlar ise Bitlis ile 14'üncü Alay karargâhı arasındaki mesafenin iki saat olduğunu günlüğünde belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa o gece 14'üncü Alay Komutanı Yarbay Ali Bey'in barakasında kalmıştır[1506].

13 Kasım 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa ve heyeti sabah saat 08.00 civarında 14'üncü Alay karargâhından yola çıkarak alay cephesinin sol kanadındaki birliklerin bulunduğu Keltepe mevkiine gitmiştir. Etrafı karlı olan bu tepede Mustafa Kemal Paşa, bölük ve tabur komutanlarına düşmanın gelebileceği birkaç istikameti göstererek onlara bir iki basit durum vererek tatbikat yaptırmıştır. Bu denetlemeyle alakalı olarak Kılıç Ali, o dönemde 14'üncü Alay Komutanı olan Yarbay Ali Çetinkaya'dan[1507] dinlediği bir hatırayı şu şekilde aktarmıştır[1508]:

> *"Birinci Dünya Harbi çıktı. Ben Bitlis cephesinde müfreze kumandanlığına tayin edilmiştim. Günün birinde Mustafa Kemal Bey, Ordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa olarak Bitlis'e gelip onun emrine*

[1505] Tezer, a.g.e., s. 67.; Çalışlar, a.g.e., 252.
[1506] Tezer, a.g.e., s. 68.; Çalışlar, a.g.e., 253.
[1507] Albay Ali Çetinkaya (1877-1949)'nın 14'üncü Alay Komutanı olarak görev yaptığı Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt II'de belirtilmemiştir. 13 Kasım 1916'da 35'inci Alay Komutanı olarak belirtilmiştir. Bu durumun sehven yazıldığı değerlendirilmektedir. Bkz. Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt II, s. 596.
[1508] Kılıç Ali, *Atatürk'ün Hususiyetleri*, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 1998, s. 45-46.

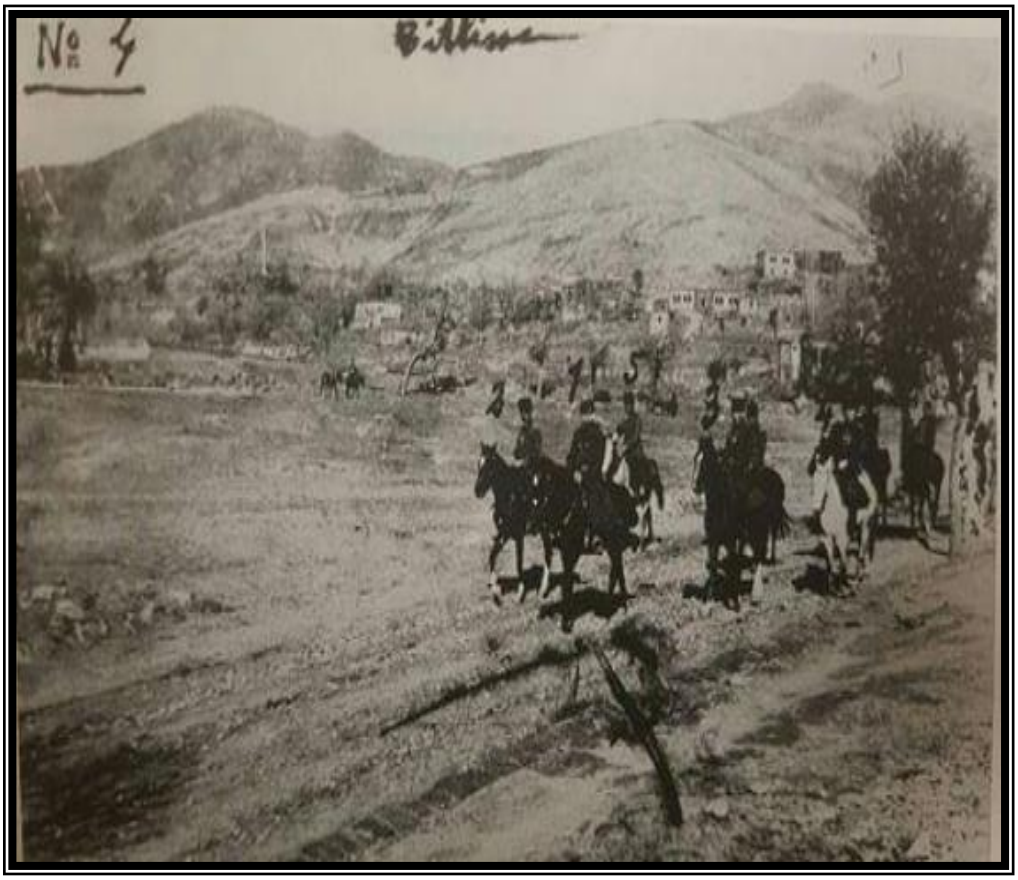
girince bende şafak attı. Artık Derne'de yaptıklarımın aksülamellerini bekliyordum. Bazı askeri hatalar oluyordu. Hatta bir gün Mustafa Kemal Paşa müfrezemi teftiş için bulunduğum mevkiye geldi. Bana bir manevra yaptırdı. Heyecanlandığım için verdiği meseleyi o kadar da muvaffakiyetli yapamamıştım. "İşte şimdi taşı gediğine koyacak, beni hırpalayacak" diye düşünüyordum. Zabitanı toplayıp kritiğe başladığı zaman muhakkak kıyametin kopacağını zannediyordum. Meğer ne kadar yanlış düşünmüşüm, ne kadar yanlış görmüşüm. O bilakis zabitan muvacehesinde (açısından) yaptığım harekâtı takdir ve beni tebrik etti."

Mustafa Kemal Paşa denetlemeyi tamamlamasının ardından Bitlis'e doğru yola çıkmış ve yolda 300 kadar gönüllü milise rastlamıştır. Mustafa Kemal Paşa gönüllü milislerin aç olduğunu öğrenince onları Bitlis'e yemek yemeleri için göndermiş ve Tümen Komutanına da bu hususta talimat vermiştir. Öksürüğü halen devam eden Mustafa Kemal Paşa, 13 Kasım gecesi ve 14 Kasım da tüm gün Bitlis'te istirahat etmiştir[1509]. 15 Kasım 1916 tarihinde İzzettin Bey'i ve 5'inci Tümen Komutanı Ali Fuat Bey'i 13'üncü Alay Komutanlığını denetlemek maksadıyla göndermiştir[1510].

16 Kasım 1916 tarihinde sağlık durumu biraz daha iyi olan Mustafa Kemal Paşa, öğleden önce Ali Fuat Bey ile birliklerin durumu hakkında görüşmüş ardından Bitlis'teki hastaneleri denetlemiş ve oldukça temiz bulmuştur. Hastane olarak kullanılan ilave binaları gezerken Ermeniler tarafından katledildikleri anlaşılan 10-15 kadar kadının kesilmiş başlarını görmüştür. Hastaneleri denetledikten sonra Şerefiye isimli camiyi gezmiş ve caminin içerisinde hayvan leşleri olduğunu ve caminin harap olduğunu hatıratında belirtmiştir[1511].

[1509] Tezer, a.g.e., s. 70. İzzettin Bey günlüğünde Mustafa Kemal Paşa'nın bronşit olduğunu belirtmiştir. Bkz.: Çalışlar, a.g.e., s. 253.
[1510] Tezer, a.g.e., s. 70.; Çalışlar, a.g.e., s. 254.
[1511] Tezer, a.g.e., s. 71.; Çalışlar, a.g.e., s. 254.; Evsile, a.g.t., s. 56.

Görsel 3.28: Mustafa Kemal Paşa Bitlis'te Hastaneleri Denetlerken[1512]

Bitlis'te araştırmalarımız sırasında Mehmet Törehan Serdar ile yapılan mülakatta, Şerefiye Camisinin hemen arkasında bulunan ve şu anda Kalkanlar'ın evi olarak bilinen tarihi evde Mustafa Kemal Paşa'nın 3 saatlik bir mola verdiği ifade edilmiştir. Mehmet Törehan Bey bu olayı o dönemde yaşamış ve bu olaya şahit olan Bitlisli yaşlılardan öğrendiği kadarıyla Mustafa Kemal Paşa'nın rahatsızlığından ve yorgunluktan dolayı bu evde mola vererek yorgunluğunu giderdiğini belirtmiştir[1513]. Bunun yanında Mustafa Kemal Paşa'nın değişik zamanlarda ve şehrin muhtelif yerinde verdiği kısa molalarda oturup istirahat ettiği de halk arasında konuşulmaktadır[1514].

[1512] Tezer, a.g.e., s. 63. Resimdeki numaralar 1. Atatürk, 2. İzzettin Çalışlar, 3. Cevdet Abbas Gürer, 4. Şükrü Tezer, 5. Emir Subayı Hayati. Resmin çekildiği yer, günümüzde Bitlis Şehir Stadyumunun bulunduğu bölgedir.

[1513] Mehmet Törehan Serdar ile yapılan 12 Ağustos 2021 tarihli mülakat.

[1514] Mehmet Törehan Serdar, *Bitlis (1915-1916) Tehcir-Göç-İşgal ve Kurtuluş*, Bitlis Valiliği Kültür Yayınları No:16, Uğurel Matbaası, Bitlis, 2007, s. 272.

Görsel 3.29: Kalkanlar'ın Evi

Mustafa Kemal Paşa 17 Kasım 1916 tarihinde bu gezi esnasında birliklerinde yaptığı denetlemelerde tespit ettiği hususları, bir emir haline getirerek tüm birliklerine emir göndermiştir. 18 Kasım 1916 tarihinde El Şeyhuttani El Halidi Muhammed El Nakşibendi Küfrevi'nin Kızılmescit mahallindeki türbeyi ziyaret etmiştir. Hatıratında türbeyi iyi gördüğünü, küçük bir türbe olduğunu, Sultan Abdülhamit döneminde yapıldığını, şeyhin kabrinin üzerindeki örtüsünün sırma işlemeli olduğunu belirtmiştir[1515].

Görsel 3.30: Muhammet Küfrevi'nin Türbesi[1516]

[1515] Tezer, a.g.e., s. 72. Çalışlar, a.g.e., s. 254.
[1516]https://mekan360.com/sanaltur_kufrevi-turbesi-bitlis_3252.html. Erişim tarihi: 23.06.2022.

Öğleden sonra Mutki Gönüllü Milis Alay Komutanı Hacı Musa Bey ve Mutki Kaymakamı Nuh Bey beraber Mustafa Kemal Paşa'yı ziyarete gelmişlerdir. Görüşmenin ardından onları talimatlandırarak Garzan'a gönderen Mustafa Kemal Paşa, hatıratına Hacı Musa Bey ile alakalı *"Sultan Hamit devrinde Şam'da jandarma binbaşısı imiş. Bu harpte hizmeti sebkat etmiştir. Aşiret ailelerinin Garzan'a yerleştirilmelerini rica etti."* notunu düşmüştür.

19 Kasım 1916 tarihinde sağlık durumu düzelen Mustafa Kemal Paşa'yı, Hacı Musa Bey Garzan'a gitmeden veda için ziyaretine gelmiştir. Ona 50 lira veren Mustafa Kemal Paşa aynı zamanda Ekim ayından geçerli olmak üzere de maaş bağlanmasını emretmiştir[1517].

20 Kasım 1916 tarihinde Van Hareket Müfrezesi, Van'ı ele geçirmek maksadıyla Hizan ve Kotum'dan Vastan istikametinde intikale başlamıştır. Mustafa Kemal Paşa, 5'inci Tümenin cephe ve tertip düzenini yeniden yaptırarak gerekli tedbirleri almış ve ertesi gün Bitlis'ten ayrılabilecekmiş gibi hazırlanmaya başlamıştır. Bitlis Valisine Van Hareket Müfrezesinin valinin emir komutasında olduğunu ve onlara yardım etmesi konusunda bir yazı göndermiştir[1518].

Mustafa Kemal Paşa 21 Kasım 1916 tarihinde sabah 7.00 civarında Bitlis'ten ayrılarak Duahan istikametinde yola çıkmıştır. Bitlis ziyaretindeki izlenimlerini *"Bitlis'in bana Pompa harabelerini hatırlattığını ve Nina harabeleri münasebetiyle tarihten bas olundu.* cümleleriyle aktarmıştır[1519]. Ayrıca bölgedeki gözlemlerinden, Bitlis'e Ermeniler ve Ruslar tarafından çok zarar verildiği, şehrin bir harabe görünümünde olduğu, işgalden ve mezalimden bölgedeki binlerce Müslüman halkın göç etmeye çalıştığı, yollarda çoğunun aç, perişan vaziyette, hatta bunlardan yollarda hayatını kaybedenlerin olduğu anlaşılmaktadır.

[1517]Mustafa Kemal Paşa, Bitlis'te kaldığı bu dönemde Alphonse Daudet'in *"Sapho-Moeurs Parisiennes"* romanı okuduğunu hatıratına not düşmüştür. Tezer, a.g.e., s. 72.
[1518] Tezer, a.g.e., s. 73.
[1519] Tezer, a.g.e., s. 75.

Mustafa Kemal Paşa Duhan istikametinde ast-üst ilişkilerini yeniden düzenleme hususunda neler yapılabileceğine dair giderken yolda aklından geçenleri hatıratınaşu ifadelerle not etmiştir;

> *"Yalnız baş ile selam vermek. Kumandanlar kıtaatın ahval-i dâhiliye ve ruhiyesine bizzat be bilfiil içlerine girmek suretiyle vakıf olmalı, daha emniyetle emir verir. Mafevkler madunlariyle musahabet etmeli, onları serbest idare-i kelama alıştırmalı. Madunun tarz-ı muhakeme ve suret-i beyanını bilmek faydalı ve lazım. Bazı nokta-ı askeriye (Terbiye-i Ruhiye ve Usul-i Muaşeret-i Askeriye) hakkında bir eser yazayım. Bunun için Fransızca bildiğim bir eser var. Onu da evvela okuyayım ve bu zemine ait esaslı sualleri umum zabitana vazife olarak vereyim. Mühim noktalar hakkında bazı büyük kumandanların mütalaasını talep edeyim"*[1520].

Mustafa Kemal Paşa'nın aklından geçen bu düşüncelerin günümüz ordusunda ast-üst ilişkilerinde ve harekât yönetiminde başarının anahtarlarından biri olduğu, halen de güncelliğini koruduğu söylenebilir. Mustafa Kemal Paşa'nın hasta vaziyette ve at sırtında dahi askerin eğitim seviyesini daha ileriye götürmek için çaba sarf ettiği görülmektedir. Her zaman askerleriyle iç içe olan ve onların düşüncelerine önem verip fikirlerini dinleyen Mustafa Kemal Paşa, bu yönetim şeklinin faydasını gördüğünden bu kültürü tüm orduya yerleştirmek istemektedir.

Öğleden sonra saat 2 sıralarında Duhan'a ulaşan Mustafa Kemal Paşa ve heyeti, önceden tümen karargâhının bulunduğu mevkiiye gelerek çadırını kurmuş ve burada konaklamıştır. İzzettin Bey günlüğünde Mustafa Kemal Paşa ile akşam 9.00'a kadar toplumsal konularda sohbet ettikleri, kadının toplumsal hayattaki rolünün büyük olduğunu, kadınların ilim irfan sahibi olması gerektiği ve bu şekilde daha iyi bir anne olabileceği konularında fikir alışverişinde bulundukları bilgisine yer kılmıştır[1521]. Mustafa Kemal Paşa ise İzzettin Bey ile yaptığı sohbeti şu cümlelerle not etmiştir[1522].

> *"(...) Erkânı Harp Reisiyle tesettürün lağvı ve hayat-ı içtimaiyemizin ıslahı hakkında sohbet; 1) Muktedir ve hayata vakıf valide yetiştirmek, 2) Kadınlara serbestîsini vermek, 3) Kadınlarla müşareket-i umumiye, erkeklerin ahlakiyatı, efkârı, hissiyatı üzerinde müessirdir. Celb-i muhabbet-i mütekabile temeyül-i fıtrısi."*

[1520] Tezer, a.g.e., s. 75.
[1521] Çalışlar, a.g.e., s. 256.
[1522] Tezer, a.g.e., s. 76.

Mustafa Kemal Paşa daha kolordu komutanlığı döneminde, kadınlara seçme seçilme hakkı verilmesinin, yapacağı ilke ve inkılâplar onun düşüncelerinde ve planlarında olduğu söylenebilir.

22 Kasım 1916 tarihinde Duhan'dan hareket edip Ziyaret köyüne ulaşan Mustafa Kemal Paşa ve heyeti Koh köyüne geçmiş ve Alay Karargâhında konaklamıştır. 23, 24 ve 25 Kasım 1916 tarihlerinde 23'üncü Alayın tüm taburlarını teftiş etmiş, askerlerin baraka ve koğuşlarını kontrol etmiş, onlara harp oyunu oynatmış ve manevralar yaptırmıştır. 26 Kasım 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın yanında bulunan heyet Silvan'a dönmek üzere Garzan istikametinde yola çıkmış, Mustafa Kemal Paşa ise Bitlis Valisi Memduh Bey'in daveti üzerine Siirt'e gitmeye karar vermiştir. 27 Kasım 1916 tarihinde Siirt'e doğru yola çıkan Mustafa Kemal Paşa'yı Kezer Çayı yamacında Bitlis Valisi Memduh Bey ve heyeti karşılamıştır[1523].

Görsel 3.31: 27 Kasım 1916 tarihinde Kezer Çayı Mevkiinde Mustafa Kemal Paşa'nın Karşılanması[1524]

27-28 Kasım 1916 tarihlerinde Siirt'i gezen ve bazı ziyaretlerde bulunan Mustafa Kemal Paşa, 29 Kasım 1916 tarihinde Garzan'a doğru yola çıkmıştır. 30 Kasım 1916

[1523] Tezer, a.g.e., s. 78.
[1524] Tezer, a.g.e., s. 67. Resimde sol başta Cevat Abbas Gürer, Bitlis Valisi'nin solunda Şükrü Tezer, onun solunda Fuat Bulca bulunmaktadır.

tarihinde Silvan'daki Kolordu karargâhına ulaşmıştır. Silvan'da bir süre kalan Mustafa Kemal Paşa birçok kitap okumuş ve okuduğu kitaplara dair hatıratında bazı bilgilere yer vermiştir. 1 Aralık 1916 tarihinde Şehbenderzade Flibeli Ahmet Hilmi'nin *"Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?"* eserini okumaya başlamıştır. Bitlis gezisinde öksüz İhsan ve Ömer isminde iki çocuğu yanına alan ve onlarla ilgilenen Mustafa Kemal Paşa, onlara *"Yaşamak Kavgası*" isimli şiiri ezberletmiştir.

Mustafa Kemal Paşa 3 Aralık 1916 tarihinde *"Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?"* kitabını okumayı bitirmiştir. Kitabı yorumlarken İbn-i Sina, İmam Gazali, İbn-i Rüşt gibi âlimlerin beyanları ile karşılaştırmalar yapmıştır. Ayrıca bu dönemde bir yandan da Çanakkale Cephesi'nde büyük zafer kazandığı Arıburnu Muharebeleri raporlarını yazmaya başlamıştır. 4-6 Aralık 1916 tarihlerinde Arıburnu raporları not ettirmeye devam ederken, Mebadi-i Felsefe isimli bir kitabı da okumaya başladığını belirtmiştir[1525].

10 Aralık 1916 tarihinde Namık Kemal'in Makalat-ı Siyasiye ve Edebiye'sini okumaya başlamıştır. Ardından yine Namık Kemal'in Tarih-i Osmanî isimli eserine başlamıştır. Mehmet Emin Yurdakul'un Türkçe şiirleriyle Tevfik Fikret'in *"Rübab-ı Şikeste"*sinde aynı zeminde olan parçalarını okuyarak bunlar arasında bir karşılaştırma yapmıştır. Bunları çok güzel bulduğunu ancak Farsça ve Arapça kelimelerin çok fazla olduğunu ifade etmiştir[1526]. Yine Silvan'da bulunduğu günlerden birinde Kuran-ı Kerim'in Türkçesini okuyan Mustafa Kemal Paşa, şehrin müftüsünü huzuruna davet etmiş ve bazı kelimelin anlamlarını sormuş ve onunla istişarelerde bulunmuştur[1527].

Mustafa Kemal Paşa, 12 Aralık 1916 tarihinde 2'nci Orduya vekâlet edeceği telgrafını alması üzerine, 13 Aralık 1916 tarihinde 2'nci Ordu Karargâhına gitmek üzere Diyarbakır'a yola çıkmıştır[1528].

[1525] Tezer, a.g.e., s. 81-83.
[1526] Tezer, a.g.e., s. 86.
[1527] Evsile, a.g.t., s. 64.
[1528] Tezer, a.g.e., s. 87. Çalışlar, a.g.e., s. 259.

4.4. 16'ncı Kolordu Komutanlığının Lağv Edilmesi ve Mustafa Kemal Paşa'nın 16'ncı Kolordu Komutanlığından Ayrılışı

Kafkas Cephesi'ndeki Türk ve Rus birlikleri Eylül 1916 ayı itibariyle karşılıklı olarak duraklama dönemine girmiştir. 1916-1917 kış ayları şiddetli geçtiğinden iaşe ve barınma ihtiyaçlarının karşılanması çok önem arz etmiş ve birliklerin önceliği bu konular olmuştur. Birliklerin eksik olan kadrolarında er ikmali yeterince yapılamamış, mevcut insan ve hayvanların sağlığının korunması yönünde gerekli tedbirler alınmaya çalışılsa da başarılı olunamamıştır. Zayiat ve firarların artması birliklerin moral ve motivasyonunu olumsuz yönde etkilemiştir. 1916 yılının sonunda diğer cephelerde hareketliliğin artması, Irak ve Filistin Cephelerinde de İngilizlerin birliklerini takviye etmelerinden dolayı cepheler arası birlik kaydırmaları ve birliklerin küçültülmesi gibi konular düşünülmeye başlamıştır. Bu konuda da en başta iaşe ve barınma konularında sıkıntı çekilen ve durgunluk dönemine giren Kafkas Cephesi ön plana çıkmaya başlamıştır.

1917 yılının Mart ayından itibaren Rusya'da artmaya başlayan karışıklıklar ve ihtilal hareketleri Kafkas Cephesi'ndeki Rus birliklerinin durumunu yakından etkilemiştir. Rus askerleri arasında disiplinsizlik ve firarlar artmaya başlamıştır. Geri çekilen Rus birlikleri boşalttıkları bölgeleri Ermenilere teslim etmiştir. Bu kapsamda Mustafa Kemal Paşa mültecilerin ifadelerinden elde edilen bilgileri Başkomutanlık Vekâletine bildirmiş ve özellikle Erzincan bölgesinde Müslüman ahalinin Ermeni birlikleri tarafından daha gerilere sevk edilerek, buralarda mitralyöz ateşleriyle öldürüldüklerini vurgulamıştır[1529].

2'nci Ordu Komutanlığı 22 Eylül 1916 tarihinde harekâtın geldiği son durumu değerlendirerek, birliklerdeki asker mevcutların azalmasının da etkisiyle, birlikleri arasında yeni bir teşkilatlanmaya gidilmesi yönünde Başkomutanlık Vekâletine bir teklifte bulunmuştur. Teklifinde, Bitlis ve Muş cephelerinde dört alaylı bağımsız bir tümen, Murat Nehri ile Dersim arasındaki bölgede ikişer tümenli üç kolordu ile ayrıca ordu ihtiyatı olmak üzere bir tümenin bulunmasının yeterli olacağını bildirmiştir. 2'nci Ordu, iki tümen ile bir kolordu karargâhının lağv edilmesinin ve

[1529] Evsile, a.g.t., s. 77.

eksik kadroların acilen tamamlanmasının yapılmasının elzem olduğu belirterek sorumluluk bölgesini başka bir şekilde savunamayacağını ifade etmiştir. Ekim ayının başında 2'nci Ordunun teklifini değerlendiren Başkomutanlık Vekâleti, 2'nci Ordu Komutanlığının 60.000 kişilik personelden oluşan ikişer tümenli üç kolordu olarak teşkilatlanmasına karar vermiştir. Bu tümenlerden birisinin Muş ve Bitlis cephesinde, dört tümenin ise ordunun diğer cephelerinde, bir tümenin de ihtiyatta bulundurulmak suretiyle teşkilatlandırılmasını 2'nci Ordu Komutanlığına bildirmiştir[1530].

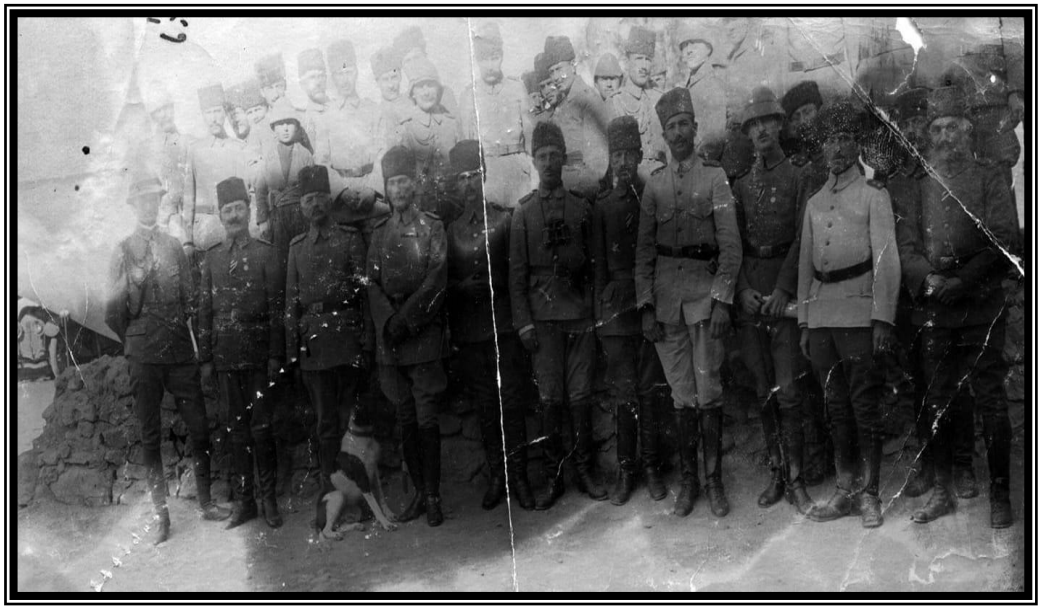
2'nci Ordunun yeniden teşkilatlanma faaliyetleri devam ederken Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa 18 Aralık 1916 tarihinde uzun süreli bir izinle İstanbul'a gidince, yerine Mustafa Kemal Paşa görevlendirilmiştir. 16'ncı Kolordu Komutanı olarak da 3'üncü Kolordu Komutanı olarak görev yapan Ali Rıza Paşa[1531] görevlendirilmiştir. 2'nci Ordu Komutanlığından yayınlanan emirde Ali Rıza Paşa'nın 3'üncü Kolordu ile ilgili faaliyetleri tamamladıktan sonra, emir subaylarıyla birlikte Silvan'a gitmesini ve 16'ncı Kolordunun geçici olarak emir ve komutasını devralması belirtilmiştir. 3'üncü Kolordu Komutanlığı da 2'nci Kolorduya bağlanmıştır. Aralık ayının sonunda 2'nci Ordu birliklerinde başka bir değişiklik olmamıştır. 3 Mart 1917[1532] tarihinde Ordu Komutanı Ferik Ahmet İzzet Paşa, İstanbul'dan gelerek göreve başlamıştır[1533].

1917 yılının başında Kafkas Cephesi'ndeki birliklerin yeniden teşkilatlanması ile ilgili çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. 2 Ocak 1917 tarihinde 2'nci Ordu Komutanlığı 16'ncı Kolordu Komutanlığının birliklerin hangi bölgelerde ne kadar

[1530] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 230-232.
[1531]Tuğgeneral Ali Rıza Sedes (1307-P.6): 1868'de İstanbul'da doğdu. Süleyman Paşa'nın oğludur. 19 Haziran 1888'de girdiği Harp Okulundan 1891 yılında teğmen olarak, Harp Akademisinden de 20 Mart 1894'te kurmay yüzbaşı olarak mezun oldu. 1912-1913 Balkan Savaşları ve 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı'na katılmıştır. 1913'te Genelkurmay 4'üncü Şube Müdürü, 1914'te 8'inci Tümen Komutanı, 1915'te 15'inci Kolordu Komutanı, aynı yıl 3'üncü Kolordu Komutanı, 1917'de 4'üncü Kolordu Komutanı, 1917'de 15'inci Kolordu Komutanı, Daha sonra 7'nci Ordu Komutanı Vekili, 1918'de 15'inci Kolordu Komutanı, 1919'da 7'nci Kolordu Komutanı olarak görev yapmış ve 31 Mayıs 1921'de emekli olmuştur. 1927 yılında vefat etmiştir. Merdivenköy Mezarlığına defnedilmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt I, s. 145.
[1532] 1 Mart 1917 Miladî Takvim yürürlüğe girdiğinden Rumî takvimdeki 16 Şubat tarihi 1 Mart olarak kabul edilmiştir. Böylece Rumî-milâdî takvimler arasındaki 13 günlük fark kaldırılmıştır. Bundan sonraki tarihler bu düzenlemeye göre verilmiştir. Osmanlı Devleti'ndeki resmî yazışmalarda, 1916 yılı Şubat ayının 16'ncı günü, 1917 yılı Mart ayının birinci günü olarak esas alınmıştır.
[1533]Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 230-232.

kuvvetle bulunduğunu, cephane silah ve bütün mevcutlarının bilgilerini istemiştir[1534]. 10 Ocak 1917 tarihinde 8'inci Tümene bağlı Genç Müfrezesi 2'nci Kolordunun ermine verilmiştir[1535]. 23'üncü Alay ise Ocak ayında 5'inci Tümenin emrine girerek Bitlis'in güneyine intikale başlamıştır[1536].

Görsel 3.32: 1917 Haziran Ayı Mustafa Kemal Paşa ve Beraberlerindeki Heyet[1537]

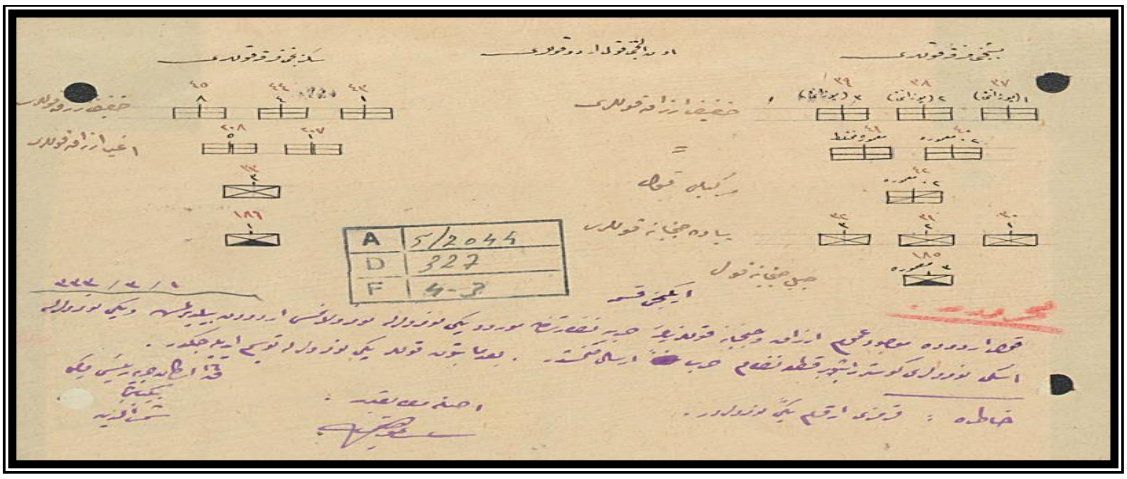

Başkomutanlık Vekâletince 7 Mart 1917 tarihinde 2'nci ve 3'üncü Ordu Komutanlıklarının birleştirerek Kafkas Orduları Grubu Komutanlığının kurulduğu ve komutanlığına da 2'nci Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa'nın atandığı tüm birliklere bildirilmiştir. Bu teşkilat değişikliği ile 16'ncı Kolordu Komutanlığı 5 Mart 1917 tarihinde lağv edilmiştir[1538]. 5'inci Tümen bağımsız olarak 2'nci Orduya bağlanmış, 8'inci Tümen ise 2'nci Kolordu Komutanlığı emrine verilmiştir. 2'nci Ordu Komutanlığına ise Mustafa Kemal Paşa getirilmiştir. 16'ncı Kolordu Karargâhı personeli de 2'nci Ordu Komutanlığı karargâhına görevlendirmiştir[1539]. 16'ncı

[1534] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 25-5.
[1535] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 25-2, 4.
[1536] Akşit, a.g.e., s. 436.
[1537]Mustafa Kemal Paşa'nın sağ tarafında Ali Rıza Sades Paşa, diğer tarafında İzzettin Çalışlar vardır. Elinde kâğıt olan Şükrü Tezer, arka taraftaki çocuk ise Abdurrrahim Tuncak'tır. İzzettin Çalışlar belgeliğinden aktaran Fatih Cengiz-Sultan Turalı, Twitter, https://twitter.com/SultanTural628/status/1449373917446033412?t=3cVbOha7xNZPq_waDCvUtQ&s=03, Erişim tarihi: 28.05.2022.
[1538] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 2-8.
[1539] Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1917 Yılı Hareketleri,* 4. Cilt, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966, s. 198.

Kolordu Komutanlığına bağlı nakliye kolları yeniden numaralandırılmış ve teşkilat değişiklikleri yapılmıştır[1540]. 16'ncı Kolordu emrindeki bütün geri hizmet birimleri, ekmekçi takımı, seyyar hastane, Silvan Askeri Hastanesi ve sıhhiye malzemeleri deposu, akaryakıt deposu 2'nci Ordu Menzil Müfettişliği emrine verilmiştir[1541].

Görsel 3.33: 16'ncı Kolordu Komutanlığı Teşkilatında Bulunan Erzak ve Cephane Kollarının Yeni Numaraları[1542]

16'ncı Kolordu Komutanlığı Teşkilatında bulunana Erzak ve Cephane Kollarının Yeni Numaralarının Belge Transkripsiyonu

ONALTINCI KOLORDU KOLLARI (BDH-4449-85-4-3) (1 Mayıs 1332 [1 Mayıs 1917])

SEKİZİNCİ FIRKA KOLLARI

45 44 43

8 4 1

HAFİF ERZAK KOLLARI

208 207

5 1

AĞIR ERZAK KOLLARI

33

3

MERKEPLİ KOL

156

1

PİYADE CEPHANE KOLLARI

CEBEL CEPHANE KOLU

BEŞİNCİ FIRKA KOLLARI

39 38 37

3 POZANTI 2 POZANTI 1 POZANTI

HAFİF ERZAK KOLLARI

41 40

MAMURE-İ MUHTELİF 2. MAMURE

=

42

2. MAMURE

MERKEPLİ KOL

32 31 30

3 2 1

PİYADE CEPHANE KOLLARI

155

3 MAMURE

CEBEL CEPHANE KOLU

MUHARREMDİR (GİZLİDİR.)

İkinci Kısım;

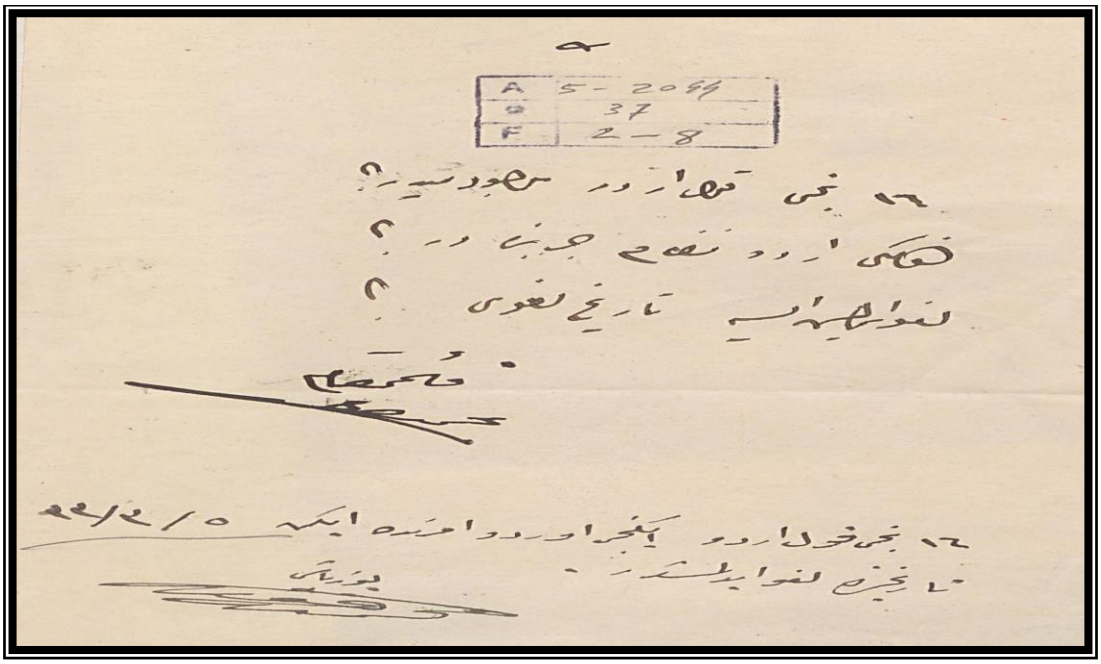
Kolordu da mevcut umumi erzak ve cephane kolları ile harbiye nezaretinin mevrut (gönderdiği) yeni numaralılar ile numaralanmış ve ordudan bildirilmiş. Yeni numaralar ile eski numaraları gösterir. Işbu kıta nizamı harp irsal kılmıştır.(göndermiştir.) Badema (bundan sonra) bütün kollar yeni numaralar ile tasvim edilecektir.

Hatıra: Kırmızı erkam (rakamlar) yeni numaralardır.

16. Kolordu Erkan-ı Harbiye Reisi Vekili Binbaşı Şemseddin

[1540] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 4-3.
[1541] Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 236.; Tezer a.g.e., s. 86.
[1542] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 4-3.

Görsel 3.34: 16'ncı Kolordu Komutanlığının Lağv Edildiğini Gösteren Belge[1543]

16'ncı Kolordu Komutanlığının Lağv Edildiğini Gösteren Belgenin Transkripsiyonu

16. Kolordu mevcut mu?

Hangi ordu nizam-ı harbindedir?

Lağıv edilmiş ise tarih-i lağvı?

Kaymakam

On Altıncı Kolordu İkinci Ordu Emrinde iken 5 Mayıs 1333 (5 Mart 1917) tarihinde lağıv edilmiştir.

Yüzbaşı

[1543] ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 2-8.

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı'na girilirken seferberliğin ilanıyla Osmanlı Ordusu yeniden teşkilatlanmış ve birçok birlik kurulmuş veya teşkilatı değişmiştir. Bu birlikler içinde en önemlilerinden biri Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün 19 Haziran 1915-18 Aralık 1916 tarihleri arasında komutanı olduğu 16'ncı Kolordu Komutanlığıdır. Bu çalışma yapılırken kolordu faaliyetleri ile beraber Mustafa Kemal Paşa'nın kolordu komutanlığına dair bugüne kadar gün yüzüne çıkmayan birtakım faaliyetler açığa çıkarılmıştır.

16'ncı Kolordu Komutanlığı Çanakkale Cephesi'nde kara savaşlarının başlamasının bir sonucu olarak kurulmuştur. Yaygın bilinenin aksine iki tümenli olarak değil aslında üç tümenli olarak teşkilatlandırılmıştır. Şöyle ki, bu tarihte 16'ncı Kolordu Komutanlığı 5, 8 ve 16'ncı tümenlerden teşkil edilmiş ancak 8'inci Tümen Sina Cephesi'nden Çanakkale Cephesi'ne intikalini tamamlayamadığından bu kuruluş fiilen gerçekleştirilememiştir. Bu nedenle kolordunun ilk kuruluşu 5 ve 16'ncı tümenlerden kurularak Çanakkale Cephesi'nde görev almaya başlamıştır.

Kuruluşundan itibaren Çanakkale Cephesi'nde birkaç kez teşkilatlanması değişen 16'ncı Kolordu Komutanlığı, Mustafa Kemal Paşa'nın emir komutasında 44 gün süreyle Edirne'de görev almıştır. Bu süreçte Mustafa Kemal Paşa birliklerini eğitmiş ve onları görev alacakları bir sonraki görev için hazırlamıştır. Bu esnada Mustafa Kemal Paşa'nın birlikleri denetleyerek yazdığı emirler, yaptığı günlük ve haftalık eğitim programlarının da gün yüzüne çıkarılması çalışmaya ayrı bir önem katmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın Edirne'de kolordusunun muharebe gücünü artırmaya çalıştığı bu dönemde Kafkas Cephesi'nin zor bir duruma düşmesiyle, karargâhıyla beraber Kafkas Cephesi'ne görevlendirilmiştir. Yapılan intikaller çok zor şartlar altında gerçekleştirilmiştir. Birlikler İstanbul'dan Resülayn'a kadar toplam 1.530 km tren, yaklaşık 191 km kara yürüyüşü ile intikal etmişler, Resülayn'da tren yolculuğunun sona ermesinden itibaren görev yerlerine yürüyerek ulaşmışlardır. 5'inci Tümenin Resülayn'dan itibaren yaklaşık 273 km yürüyüşle Bitlis'e, 8'inci Tümen ise görev yeri olan Muş'un Şin mevkiine yaklaşık 290 km yürüşle

gidebilmiştir. Birliklerin 26-29 Ocak 1916 tarihinde İstanbul'dan başlayan intikali 50-55 gün sürmüştür.

Mustafa Kemal Paşa zorlu bir intikalden sonra farklı bir coğrafyada kolordusunu yeniden teşkilatlandırmıştır. Görev aldığı harekât alanının doğal yapısı da arazi yönünden zor bir karakter taşımaktadır. Doğu-Batı doğrultusunda uzanan sıra dağlar belirli bölgelerdeki gedik ve geçitlerden geçiş olanağı verdiğinden, harekât bu sıra dağlar arasındaki vadilere bağlı kalmıştır. Bu durum, birbirinden ayrı kollarla ve belirli sayıdaki kuvvetlerle harekâtın yapılmasını zorunlu kılmıştır. Mevsim yönünden bölgede kış çok uzun sürmüş, her zamankinden fazla kar yağmış ve soğuklar -40 dereceye ve hatta daha altına düşmüştür. Harekât yapacak kıt'aların giyim, kuşam ve donatımlarının kış koşullarını karşılayacak şekilde önceden hazırlanmamış olması birliklerin zayiatını artırmıştır.

Harekât alanında bulunan yollar çoğunlukla patikalardan ibarettir. Bazı yerlerde şose karakterini sağlayan ve her zaman onarıma ihtiyaç gösteren bir veya iki yol mevcuttur. Bölgede bir yerden bir yere birlik kaydırmak çok güç şartlarda sağlanmıştır. Bazı bölgelerde 900-1000 metreye kadar derinlikte uçurumlar ve keskin dik yarlar vardır. Bu yollardan başta Bitlis'ten Diyarbakır'a ve Bitlis'ten Muş ve Kulp üzerinden Diyarbakır istikametine giden araba yolları varsa da bunlar genellikle bakım ve onarıma muhtaçtı.

Bölgede ziraî durum sadece vadilere bağlı kalmış ve iklim gereği belirli ürünler az miktarda yetiştirilebilmiştir. Bu ürünler bölge halkının gereksinimlerini bile karşılamaya yeterli olmamıştır. Uzun bir süre harekât yapacak kıt'aların yiyecek ve yakacak ihtiyaçları daha önceden tedarik edilerek uygun yerlerde depo edilemediği anlaşılmaktadır. Bölgede modern ve ileri bir endüstriyel gelişme olmadığı gibi halkın çoğu köylerde ikamet etmekteydi. Sınırlı sayıda bulunan el sanatları da Ermeni ve Rum azınlık halkın elinde bulunmaktaydı. Ordunun ihtiyacı olan silâh, cephane ve donatım gereçleri ile giyim, kuşam ve diğer bütün gereksinim maddeleri ikmalinin ülkenin batısından ve özellikle İstanbul'dan yapılması zorunluluk haline gelmiştir. Bu duruma ulaştırma araçları ile yolların yetersizliği de eklenince bu ikmalin yapılması da uzun zaman almıştır. Ayrıca ağır kış koşullarında nakliye hizmetlerini

aksatmadan görev yapabilecek ulaştırma birlikleri ve araçları da yeteri kadar önceden hazırlanamamıştır. Böylece, harekât alanında lojistik faaliyetler yönünden tam bir hazırlık yapılamadan 16'ncı Kolordu Komutanlığı muharebeleri başlamıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın Diyarbakır'a ulaştığı ve fiilen kolordunun emir komutasını aldığı 27 Mart 1916 tarihinden önce harekât bölgesindeki birliklerin zor durumda olduğu söylenebilir. 5'inci Tümenin ileri hareketi arazinin karla kaplı olması nedeniyle aksamış, birliklerinin yürüyüşü yavaşlamış ve Ruslara karşı yapacağı taarruz plânlandığı şekilde yürütülememiştir. Tümenin sağ kanadı Güzeldere batısına, Bitlis'in 16 km kadar güneyinde, sol kanadı Şeyhcuma-Kambos Dağı hattına kadar ilerleyebilmiştir. Rus birlikleri ise Bitlis Boğazı'nda Koltik-Nabat Dağ-Kerp hattında tahkimat yaparak mevzilerini oluşturmuştu. Bölgedeki Rus birlikleri kuvvet ve sayıca Türk birliklerinden üstün durumdaydı. Bu sıralarda 5'inci Tümenin Telgraf Takımının katılış yapmaması haberleşmede sıkıntı yaşanmasına, İstihkâm Bölüğünün katılmaması yol, köprü onarımları ve zorlu arazi şartlarında ihtiyaçların giderilmesinde gecikmelere neden olmuştur. Ermeni isyanlarının ve dağlarda olan Kürt ve Ermeni çetelerinin yaptığı faaliyetler halkı çok zor duruma sokmuş, hava şartlarının kötüleşmesiyle yollardaki insan ve hayvan cesetlerinden dolayı kolera, tifüs gibi salgın hastalıkları görülmeye başlamış, vilayet merkezlerinde bile gıda maddeleri yeterince bulunamamıştır.

16'ncı Kolordu Komutanlığı Kafkas Cephesi'ne intikalini tamamlayıp cephenin güney bölgesinde yeniden teşkilatlandığı sırada henüz lojistik faaliyetleri icra edecek askeri organizasyonlar yapılıp menzil hattı kurulamamıştı. 5'inci Tümenin erzak kolları dağlık arazide yetersiz olduğundan, erzakı ahaliden teşkil edilen hamal bölükleri ile taşınmıştır. Yol ve şebeke ağı da ileri hatlardaki birliklere erzak götürülmesinde yetersiz kalmış ve birlikler çoğunlukla mevzilerine yolsuz veya ince patika yollardan gitmek zorunda kalmıştır. Aynı zamanda amale taburları da bu esnada oluşturulmamıştır. 16'ncı Kolordu bölgesinde nizami askeri birliklerden daha çok gönüllü aşiret ve müfrezeler gedik, geçit, boğazlarda savunma düzeninde görev yapmaktaydılar. İçlerinde çok dirayetli savunma yapan müfrezeler olsa da çoğunlukla Rus birlikleri ve Ermeni çetelerle temas başlayınca köylerine veya geri

bölgelere kaçtıkları gözlemlenmiştir. 16'ncı Kolordu Komutanı ve karargâhı Kafkas Cephesi'nde emir komutayı bu şartlar altında almıştır.

16'ncı Kolordu Komutanlığının bölgeye görevlendirilmesinin gerekçelerinden biri olan Bitlis'in işgal edilmesinin asıl sebebi, bugüne kadarki yapılan birçok çalışmada birliklerin geceleyin tedbir almadan istirahate geçmeleri ve Ruslar tarafında yapılan baskına uykuda yakalanmaları olarak gösterilmektedir. Ancak bu çalışmada yaygın bilinenin aksine Bitlis'in işgal edilmesinin esas sebebinin, Van Cenup Müfreze Komutanı Kaymakam Ali Bey'in Yakup Cemil Bey'e ileri hatlara iki bölük kuvvetinde ileri karakol çıkarılması yönünde emir vermesine rağmen tek bölük çıkartarak ileri hatların zayıf tutulması olduğu tespit edilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın Kafkas Cephesi'nde kolordu komutanlığı döneminde bölge halkıyla yakın temaslar kurarak milis güçlerin oluşturulmasına katkı sağlaması, halkla bütünleşmesi, onun Doğu bölgesi halkını daha yakından tanımasını sağlamıştır. Görev yaptığı yerlerde bölge halkının da sıkıntıları ile ilgilenmiş, kültürel ve sosyal faaliyetlerde bulunmuş, önemli tarihsel yerleri ziyaret etmiştir. Emrinde bulunan gönüllü milis kuvvetlerle, her türlü arazi koşullarında ve kış şartlarında yaptığı muharebeler, onların en zor zamanlardaki davranışlarını da gözlemleyebilmesini kolaylaştırmıştır. Mustafa Kemal Paşa bu dönemde bölgede yaşanan her türlü açlık, salgın hastalık, Ermeni çeteleri tarafından Müslümanların öldürülmesi, köylerin yakılması gibi birtakım olayları yaşayarak zor günler geçirmiştir. Kolordu Komutanlığı döneminde Doğu halkıyla bütünleşmesi ve onların desteğini alması, Kuva-yı Millîye döneminde yürütülecek olan topyekûn halk hareketini sağlayacak tecrübeyi Mustafa Kemal Paşa'ya kazandırmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadeleyi 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a çıkmasına müteakiben Doğu Anadolu bölgesinden başlatmasının nedenlerinden biride kolordu komutanlığı döneminde edindiği tecrübe ve bölge halkını yakından tanıması olduğu söylenebilir.

16'ncı Kolordu Komutanlığı, Kafkas Cephesi'ndeki muharebelerini zor karakterli bir arazide, çoğunlukla şiddetli ve soğuk iklim şartlarında yapmıştır. Mustafa Kemal Paşa Kafkas Cephesi'ne geldiği günden beri asker, silah, mühimmat yönünden

eksiklikleri bulunan birliklerinin devamlı moral ve motivasyonunu artırmaya yönelik çalışmalar yapmış, eksiklerini tamamlamak için gerekli tedbirleri almıştır. Bitlis ve Muş'un Ruslardan geri alınacağı hususundaki ümidini hiçbir zaman kaybetmemiş, birliklerini taarruz harekâtı ve cesaret konusunda güçlendirerek harekete geçirmiş, her zaman muharebelerin içinde yer almış ve birliklerini bizzat cephede sevk ve idare etmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, 2 Ağustos 1916 tarihinde 5'inci ve 8'inci Tümen Komutanlıklarına bütün hazırlıklarını tamamlanması için emir vermiş ve hazırlıklar tamamlandıktan sonra kolordu bütünlüğü içinde birliklerini aynı anda taarruza geçirmiştir. 5'inci Tümen, cephesi boyunca taarruz ederek Rusları bölgesinden çıkarmıştır. 8'inci Tümen ise Kop Tepesi ve Tarkoş Gediği-Şin Boğazı bölgesinden taarruza geçmiş ve Rus Ordusunu bölgesinden çıkarmış, 8 Ağustos 1916 günü Muş işgalden kurtarılmıştır. Tüm imkânsızlıklara ve zor şartlara rağmen 16'ncı Kolordu Komutanlığının Bitlis ve Muş'u Rusların işgalinden kurtarması Erzurum'un Ruslar tarafından işgalinden beridir cephede yaşananlardan sonra muharebelerin devam ettiği tüm cephelere de moral kaynağı olmuştur. O birliklerini tüm cephelerde aynı anda taarruza geçirerek Türk Ordusunu parça parça yok etmeyi planlayan Rus Ordusunu bozguna uğratmıştır. Mustafa Kemal Paşa cepheye gelişinden itibaren 5 ay içinde Muş ve Bitlis'i Ruslardan geri alınmasını sağlarken, bölge halkını da yaşanan işkence ve katliamdan kurtarmıştır. Ayrıca bölgeyi terk eden halk da kazanılan bu zaferle geri dönmeye başlamıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın bu muharebelerde taarruza ve inisiyatife öncelik verdiği, harp prensiplerini titizlikle uyguladığı ve bu konuda örnek teşkil ettiğini söylemek mümkündür.

Bitlis ve Muş'un Ruslardan geri alınmasının iç ve dış basında çok olumlu yansımaları olmuş, Türk Ordusunun moral ve motivasyonunu artırmıştır. Bu zaferde 8'inci Tümenin başarısı çok büyük olmuştur. Muş'un geri alındığının haberini alan Ruslar, Bitlis bölgesinden geri çekilmelerini hızlandırmıştır. Bu başarıya Temmuz ayında yaptığı Kulp muharebeleri esnasında 8'inci Tümeni büyük bir hezimetten kurtaran, Kulp Geçidi'nin içeriden savunulması kararını üst komutanlıklarının çekincelerine rağmen alan ve aynı kararlılıkla uygulayan Mustafa Kemal Paşa'nın büyük bir katkısı olmuştur. Rusların İskenderun ve Diyarbakır üzerinden Akdeniz'e

ulaşması ve Irak Cephesi'ndeki müttefikleri İngilizlerle buluşması da engellenmiştir. Çanakkale Muharebelerinde, İtilaf Devletlerinin Çanakkale Boğazı'nı geçerek Ruslarla birleşmesini engelleyen Mustafa Kemal Paşa, şimdi de Kafkas Cephesi'nde müttefiklerin buluşmasını kazandıkları zaferle yine önlemiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın Kafkas Cephesi'ndeki muharebelerde emri altında ve cephede omuz omuza beraber görev yapan İsmet İnönü, İzzettin Çalışlar, Ali Galip Türker, Ali Çetinkaya, Ali Fuat Cebesoy, Reşat Çiğiltepe, Fuat Bulca, Nuri Conker gibi silah arkadaşları, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurtuluş mücadelesinde yine Mustafa Kemal Paşa'nın emir komutasında toplanarak İstiklal Harbi'nin komuta kademesinin büyük bir bölümünü oluşturmuştur. Kafkas Cephesi'nde zor şartlar altında uyguladıkları taarruz, savunma ve geri çekilme harekâtlarındaki tecrübelerini bu büyük mücadeleye yansıtmışlardır.

16'ncı Kolordu Komutanlığı 679 gün süreyle kahramanca görevini yerine getirmesinin ardından lağv edilerek Silahlı Kuvvetlerden ayrılmıştır. Bu süre zarfında Çanakkale ve Kafkas Cephelerinde stratejik noktalarda çok önemli harekâtlar icra ederek düşman kuvvetlerini hezimete uğratmış, sorumluluğuna verilen hiçbir bölgede düşmanın zafer kazanmasına izin vermemiştir. Komuta kadrolarında Türkiye Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının kazanılmasında büyük rol oynayan subaylar görev yapmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın kolordu komutanlığı dönemi onu İstiklal Harbi'ne hazırlamış, operatif seviyeden stratejik seviyeye mükemmel bir askeri lider olarak tecrübelenmesini sağlamıştır. Ayrıca Trablusgarp Harbi ve Çanakkale Muharebelerinde edindiği tecrübeleri de Kafkas Cephesi'ne yansıttığını gösteren birçok örneklere rastlamak mümkündür. Yazdığı emirler ve birlikleri denetlediği esnada tespit ettiği hususlar günümüz harp doktrininde halen güncelliğini korumaktadır. 16'ncı Kolordu Komutanı iken kaleme aldığı kitapçıklar ve emirler ona göre her askerin taktik düzeyde nasıl bir savaşçı olması gerektiğini ortaya koymuştur. Çanakkale Muharebelerinden kısa bir süre sonra yazılan bu kitapçıklar taktik seviyede uygulanacak eğitim konuları ve hal tarzları ile ilgili zengin bilgiler ihtiva ettiğinden genç rütbedeki lider askeri personelin başucu kitapları olmalıdır.

KAYNAKÇA

DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI ARŞİV BELGELERİ

1) BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVLERİ

BOA, BEO, 4370-327705; 4406-330440; 4455-334071.

BOA, DH. EUM. SSM, 3-52; 53-72; 53-98.

BOA, DH. İ. UM., 4-29; 43-23; 82-1.

BOA, DH. İ. UM. EK., 18-113; 20-68; 80-14.

BOA, DH. ŞFR., 53-344; 64-153; 66-232; 67-35; 67-258; 68-12; 68-94; 69-246509-81; 70-207; 80-188; 510-9; 510-26; 510-60; 510-103; 511-47; 511-126; 511-127; 511-512; 512-109; 515-23; 515-27; 520-19; 520-81; 520-94; 529-72; 529-86; 531-21; 532-33; 533-38; 533-45; 534-3; 534-40; 538-25; 540-32; 544-41.

BOA, DH. UMVM., 21-35; 21-40.

BOA, HR.SYS., 1212-15.

BOA, HRT, 0875; 1718; 2379.

BOA, İ. DUİT, D. No:61, G. No:33; 109-37; 109-78; 109-93.

BOA, İ. HB., 171-43.

BOA, İ. UM. EK., 102-63.

BOA, MV., 206-9.

BOA, TŞR. HL., 2-127; 4-20; 4-47.

2) ATASE ARŞİV BELGELERİ

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4431, Dos. 5, Fih. 4; 4-1; 5-1; 55; 9-1; 46-3; 46-16.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos.19, Fih. 2; 2-1; 2-2; 2-3; 2-4; 2-5; 2-6; 2-7; 2-8; 4; 5; 5-1; 5-2; 5-3; 5-4; 7-2; 7-5; 7-6; 7-7; 7-8; 7-9; 7-11; 7-12; 7-14; 7-15; 8; 8-1; 8-2; 8-3; 8-4; 10; 10-1; 10-2.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1; 1-2; 1-3; 1-4; 1-5; 1-6; 1-7; 1-8; 1-9; 1-10; 1-11; 1-13; 1-14; 1-15; 1-16; 1-17; 1-18; 1-20; 1-21; 1-22; 1-23; 1-24; 1-25; 1-26; 1-27; 1-28; 1-29; 1-30; 1-31; 1-33; 1-34; 1-35; 1-36; 1-37; 1-43; 1-44.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 29, Fih. 7-3.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 1; 1-1; 1-2; 1-3; 1-5; 1-6; 1-7; 1-8; 1-9; 1-10; 4; 4-2; 4-7; 4-8; 4-9; 4-10; 4-11; 4-12; 10; 10-3; 14.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4440, Dos. 47, Fih. 1-8a; 8.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4440, Dos. 58, Fih. 1-1.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4440, Dos. 60, Fih. 1-35; 1-35a.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 2; 2-1; 3-2; 3-5; 3-6; 6; 6-2.
6-2a; 8-7; 8-7a; 9-4; 10-6; 10-6a; 11-2; 11-6; 11-6a; 14-5; 14-5a; 14-6; 14-6a; 20-5; 24-4; 25-7; 25-7a.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 60, Fih. 99; 109; 109-1; 111; 111-1.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4443, Dos. 60, Fih. 1-1; 1-2; 1-3; 1-4; 1-5; 1-6; 1-7; 1-8; 1-9; 1-10; 1-11; 1-12; 1-14; 1-16; 1-18; 1-18a; 1-20; 1-21; 1-21a; 1-22-1; 42; 42-1; 42-2; 54; 56; 57; 60; 61.; 91; 94.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4445, Dos. 67, Fih. 4-17; 4-18; 4-19; 4-20; 18; 18-1; 18-2; 18-2a; 18-3.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 2; 2-1; 2-2; 2-3; 2-5; 2-6; 2-9; 2-10; 3; 3-1; 3-2; 3-3; 3-4; 3-5; 3-6; 3-7; 3-8; 3-9; 4; 5; 5-1; 5-2; 5-3; 5-4; 5-5; 5-6; 5-7; 5-8.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. H-25, Fih. 1-21.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. H-26, Fih. 1-14.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. H-27, Fih. 1-22; 1-23; 1-23a; 1-32; 1-33; 1-34; 1-35; 1-5; 1-6; 1-7; 1-24; 1-49; 1-4; 1-4a; 1-7.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4448, Dos. 82, Fih. 1; 2-1; 3-2; 4-8; 5; 7.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 2; 2-1; 2-2; 2-3; 2-4; 2-5; 2-5a; 3; 3-1; 3-3; 3-4; 3-14; 3-18; 4; 4-1; 4-2; 4-3; 5; 5a; 5-1; 5-2; 5-3; 6; 6-2; 7; 8; 8-1; 8-2; 8-4; 9; 9-1; 12; 13; 13-1; 14; 18; 19; 19-1; 20; 20-1; 20-3; 21.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 1; 1-1; 1-13; 1-14; 1-15; 1-16; 1-17; 2-1; 2-2; 2-2a; 2-3; 2-5; 2-6; 2-8; 2-9.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 166, Fih. 6; 6-1; 6-2; 7; 8.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 1; 1-1; 1-2; 6; 6-1; 6-2; 6-3; 6-4 ;6-4a; 6-5; 6-6; 12; 18; 20; 20-1; 20-2; 20-3; 20-4; 20-5; 23-1; 23-2; 23-3; 24-1; 29; 29-1.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 115, Fih. 12.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 85, Fih. 17; 17-1.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 2; 2-1; 2-3; 2-4; 2-5; 2-6; 2-7; 2-8; 2-9; 2-10; 3; 3-1; 6; 6-2; 8; 8-1; 9; 10; 10-1; 10-2; 10-4; 12; 12-1; 12-2; 12-5; 12-6; 12-7; 12-8; 14-3; 15; 15-1; 15-2; 15-3; 15-4; 15-7; 15-8; 15-9; 15-11; 15-12; 15-13;15-14; 18; 18-1; 18-2; 18-3.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 86, Fih. 2-2a.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 3; 3-3; 3-4; 6; 8-6; 8-6a; 9; 14; 14-1; 14-2; 14-4; 14-5; 16-1; 17; 17a; 18; 25-2; 25-4; 25-5; 27; 27a.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4461, Dos. 131 A, Fih. 6; 6a; 6-2; 6-4; 9; 9-1; 10; 10a; 10-1; 10-1a; 10-2.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4465, Dos. 85, Fih. 3.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4465, Dos. 147, Fih. 1; 3-1; 3-2; 4; 5; 8; 8-1; 8-2; 9; 9-1; 14; 15; 15-1; 15-2; 17.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-1, Fih. 1-19.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-12, Fih. 1; 1-18a; 1-19; 1-24; 1-26a; 1-27; 1-27a.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-13, Fih. 1-6a; 1-7.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-14, Fih. 1-10; 1-11; 1-12; -21.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-15, Fih. 1-14.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-16, Fih.1-3a; 1-4; 1-4a; 1-5; 1-5a; 1-6; 1-6a. 1-7; 7a; 1-8.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-18, Fih. 1-4a; 1-6; 1-6a; 1-10a; 1-11; 1-25; 6-6a.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-19, Fih. 1-5; 1-8; 1-8a.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-29, Fih. 1-8a.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4469, Dos. 164, Fih. 4; 4-1.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4469, Dos. 166, Fih. 1; 1-1; 1-2; 2; 2a; 2-1; 2-1a; 5; 5-1; 9; 10.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4805, Dos. H-12, Fih. 1-12a; 1-23a.

Yazılı Eserler

Ahmet İzzet Paşa*, Feryadım: İstiklal Harbinin Gerçekleri 1. Cilt,* (Yay. Haz. Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar), 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.

AKBAY Cemal, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi 1'nci Cilt, Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1991.

AKÇAKAYALI Cihat, *Atatürk (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1980.

AKSUN Ziya Nur, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı*, (Yay. Haz.: Erol Kılınç), İstanbul, 2005.

AKŞİT Cihangir, *Çiğiltepe Miralay Reşat Bey (1879-1922) ve Vatan Savunmasında 27 Yıl*, Doğan Kitap, 2009.

ALLEN W.E.D. ve MURATOFF Paul, *1821-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966.

ALTAY Fahrettin, *10 Yıl Savaş ve Sonrası 1912-1922,* (Yay. Haz. Oğuzhan Dalkıran), Yeniden Grup Matbaacılık, Ankara, 2008.

Askeri Ta'yinat ve Yem Kanun-ı Muvakkatı, 1330.

Askeri Yönüyle Atatürk, ATASE Yayınları, GATA Basımevi, Ankara, 1981.

Askeri Coğrafya (Kara, Deniz ve Hava Akademileri için), Seri No:3, Harp Akademisi Komutanlığı Yayınları, Harp Akademisi Basımevi, İstanbul, 1992.

ARMAOĞLU Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2006.

ASPİNALL Oglander, *Büyük Harb'in Tarihi Çanakkale Gelibolu Askeri Harekâtı,* Çev. M. Hulusi, Cilt II, Askeri Matbaa, İstanbul, 1940.

AŞUROĞLU Halil Nedim, *Mütareke Günlerinde İstanbul Polis Müdürünün Hatıratı,* (Haz. Ali Birinci, Yücel Yiğit), Polis Akademisi Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2016.

Atatürk 3'üncü Ordu Bölgesinde, 3'üncü Ordu Komutanlığı 100'üncü Yıl Yayını, Erzincan, 1981.

Atatürk ile Arşiv Belgeleri (1911-1921 yılları arasına ait 106 Belge), Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 1982.

Atatürkçülük, Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri (Genelkurmay Başkanlığınca Hazırlanmıştır.), 1'inci Kitap, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1997.

Atatürk'ün Bütün Eserleri (1903-1915), Cilt I, Kaynak Yayınları, 1998.

Atatürk'ün Özel Arşivinden Seçmeler IV, Ankara, 1996.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1919-1938), I. Cilt, (Der. Nimet Unan), Maarif Matbaası, İstanbul, 1945.

AYBARS Ergün, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1*, Ercan Kitapevi, İzmir, 2000.

AYDEMİR Şevket Süreyya, *Tek Adam Mustafa Kemal Atatürk Birinci Cilt 1881-1919*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979.

AYDIN İsmail Şefik, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bitmeyen Oyun*, Kamer Yayınları, İstanbul, 2014.

AYIŞIĞI Metin, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.

BAĞMAN Latif-ONUR Oral, *Atatürk'ün Yaşamında Edirne*, Günlük Ticaret Gazetesi Tesisleri, İstanbul, 1982.

BALKAN Recep, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağ Kanat Harekâtı, Murat-Van Gölü Havzasında Türk-Rus Süvarilerinin Operatif Hedefleri (Ekim 1914-2 Eylül 1915)*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006.

BAY Austin, *Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu Dahi Generalden Liderlik Üzerine Dersler*, (Çev.: Fethi Aytuna), Pegasus Yayınları, İstanbul, 2013.

BAYAV Abdülbari, Hatırat Defteri.

BAYCAN Nusret, *Atatürk ve Askerlik Sanatı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1985.

BAYKOÇ Hulusi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas ve Irak Cephesi'nde 5'inci Seferi Kuvvetler (52'inci Tümen)*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006.

BAYUR Yusuf Hikmet, *Atatürk Hayatı ve Eserleri Doğumundan Samsun'a Çıkışına Kadar*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1990.

BAYUR Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: III Kısım: I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

BELEN Fahri, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri, 2'nci Cilt*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964.

BELEN Fahri, *Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi 1916 yılı Hareketleri*, III. Cilt, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964.

BELEN Fahri, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1917 Yılı Hareketleri,* IV. Cilt, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966.

BEŞİKÇİ Mehmet, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

BEYSANOĞLU Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar*, 2. Cilt, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 1990.

BOZOK Salih, *Yaveri Atatürk'ü Anlatıyor Salih Bozok*, (Yay.Haz.: Can Dündar), 6. Baskı, Doğan Kitapçılık A.Ş., İstanbul, 2005.

CEBESOY Ali Fuat, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1981.

Cumhuriyet'in 50.Yılında Diyarbakır 1973 İl Yıllığı, İş Matbaacılık, Ankara, 1973.

ÇAKMAK Fevzi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005.

ÇALIŞLAR İpek, *Mustafa Kemal Atatürk Mücadelesi ve Özel Hayatı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018.

ÇALIŞLAR İzzettin, *On Yıllık Savaş Günlüğü*, (Yay.Haz.: İzzettin Çalışlar, İsmet Görgülü), Güncel Yayıncılık, İstanbul, 2007.

DEMİREL Muammer, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, 1996.

DOKAKİN Zade Feridun, *III. Sınıf Büyükharp Türk Cepheleri*, Yıldız Harp Akademileri Matbaası, 1930.

ERENDİL Muzaffer, *Tarihte Strateji (Askeri Stratejiden Milli Stratejiye)*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1998.

ERGİNSOY Güliz Beşe, *Dedem Hüseyin Atıf Beşe Bir Cemiyet-i Osmaniye Askerinin Savaş Hatıratı ve Bir Türkiye Cumhuriyeti Vatandaşının Yaşam Öyküsü*, Varlık Yayınları, İstanbul, 2004.

ERİCKSON Edward J., *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, (Çev.: Mehmet Tanju Akad), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.

ERİKAN Celal, *Komutan Atatürk Cilt I-II*, 4. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.

ERTAN Temuçin Faik, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, 6. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara.

Esat Paşa'nın Çanakkale Anıları, Baha Matbaası, İstanbul, 1975.

FLEMMİNG Barbara, *Essay On Turkish Literatüre and History*, Chapter 29, Brill, 2018, pp. 448.

Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi II Cilt 2'nci Kısım, *Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı 1916-1918,* ATASE Yayınları Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1978.

Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, *Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993.

Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, *Kafkas Cephesi 3.Ordu Harekâtı Cilt II*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993.

Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, V. Cilt Çanakkale Cephesi II. Kitap Amfibi Harekât,* ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1978.

Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, V. Cilt Çanakkale Cephesi Harekâtı 1'inci 2'nci ve 3'üncü Kitapların Özetlenmiş Tarihi (Haziran 1914- 6 Ocak 1916)*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1997.

Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt I,* (Haz.: Hülya Toker-Nurcan Aslan), ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2009.

Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt III,* (Haz.: Hülya Toker-Nurcan Aslan), ATASE Yayınları Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2009.

Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt II,* (Haz.: Hülya Toker-Nurcan Aslan), ATASE Yayınları Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2009.

Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik,* X. Cilt, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995.

Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III Cilt 6'ncı Kısım, (1908-1920)*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1996.

Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VIII Cilt, Deniz Harekâtı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1976.

GÖRGÜLÜ İsmet, *Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1983.

GÖRGÜLÜ İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

GÖKDEMİR Tamer, *Türk Kara Ordusu Lojistik Tarihi*, Orient Yayınları, Ankara, 2016.

GÜRER Cevat Abbas, *Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer Cepheden Meclise Büyük Önder ile 24 Yıl*, (Der.: Turgut Gürer), 4.Basım, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2019.

HAKAN Sinan, *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019.

Hasan Cevdet Bey, *Kıyamet Koptuğunda: Hasan Cevdet Bey'in Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü*, (Haz. Mutlu Karakaya), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015.

HAYRİ Bey, *Çanakkale Cephesi Anafartalar Grubu Muharebatı,* İstanbul Erkan-ı Harbiye Mektebi Matbaası, (1335) 1919.

HOWARD Michael, *Yüzüncü Yıldönümünde Birinci Dünya Savaşı*, Dost Yayınevi, Ankara, 2014.

İĞDEMİR Uluğ, *Atatürk'ün Yaşamı 1881-1918 1. Cilt*, 2.Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1988.

İLHAN Suat, *Atatürk ve Askerlik Düşünce ve Uygulamaları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.

İLTER Aziz Samih, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, 2007.

İNAN Afet, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.

İNÖNÜ İsmet, *İsmet İnönü Hatıralar*, (Yay. Haz.: Sabahattin Selek), 2. Basım, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1992.

JACKH Ernest, *Yükselen Hilal (Dünkü, Bugünkü ve Yarınki Türkiye)*, (Çev. Perihan Kuturman), 1946.

KANNENGIESSER Hans, *Çanakkale'de Türklerle Beraber Bir Alman Albayın Gözünden Çanakkale*, (Çev. Mehmet Serez), Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.

KANNENGİESSER Hans, *Çanakkale Cehenneminde 500 Alman*, (Çev. Ege Çınar Arcan), Doğu Kitabevi, İstanbul, 2015.

KARAL Enver Ziya, *Osmanlı tarihi, IX. Cilt, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, TTK Yayını, Ankara, 2011.

Karamanlı Rum Ortodoks Bir Askerin Seferberlik Hatıraları Çanakkale ve Doğu Cepheleri 1915-1919, (Yay. Haz. Evangelia Achladi), (Çev.: Thanasis Nikoladis), 2. Basım, Kitap Yayınevi, İstanbul.

KARABEKİR Kâzım, *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.

KEMAL Mustafa, *Arıburnu Muharebeleri Raporu*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2011.

KEMAL Mustafa, *Anafartalar Muharebeleri'ne Ait Tarihçe*, (Yay. Haz.: Suat Akgül, Hülya Toker, Sema Demirtaş), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2011.

KEMAL Mustafa, *Ta'lîm ve Terbiye-i Askeriyye Hakkında Nokta-i Nazarlar*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2011.

KEMAL Mustafa, *Ta'lim ve Terbiyye Hakkında Emir ve Program*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2016.

KEMAL Mustafa, *Taktik Meselesinin Çözümü ve Emirlerin Yazılmasına Dair Öğütleri*, 3. Baskı, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2011.

KESKİN Alev, İLHAN Fatma, DEMİREĞEN Özlem, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2011.

KILIÇ Ali, *Atatürk'ün Hususiyetleri*, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 1998.

KİNROSS Lord, *Atatürk-Bir Milletin Yeniden Doğuşu*, Akdeniz Yayıncılık, 13. Basım, İstanbul, 2002.

KOCATÜRK Utkan, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, 2. Basım, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2007.

KRAFTFAHR Deutsche -Truppen, *Sonderkommando 500 in der Turkei*, Bilder vom Taurusu, Amanus, 1916.

KREİSER Klaus, *Atatürk Bir Biyografi*, (Çev.: Dilek Zaptcıoğlu), 4.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

KURAT Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıcından 1917'ye Kadar*, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2020

KUTAY Cemal, *Trablusgarb'de Bir Avuç Kahraman*, (Neşreden: Mustafa Unan), Tarih Yayınları Müessesesi, İstanbul, 1963.

LARCHER M, *Büyük Harpte Türk Harbi Cilt 2, Eski Türk cephelerindeki Harekât ve Muharebat*, (Tahşiye ed. Mehmed Nihat), (Yay.Haz. Erol Kılınç), İstanbul Matbaa-i Askeriye, 1928.

MANGO Andrew, *Atatürk*, (Çev.: Füsun Doruker), 1.Baskı, Medya Ofset, İstanbul, 2000.

Maslofski, *Umumî Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi*, (Çev; Kaymakam Nazmi), Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1935.

Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiği*, Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar, Tercüme: Azmi Süslü, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, No:6, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1986.

Milli Savunma Bakanlığı, *Bir Kahramanlık Abidesi 57. Piyade Alay Şehitler Alayı*, Ankara, 2003.

MUTLU Cengiz, *Birinci Dünya Savaşı'nda Amele Taburları (1914-1918)*, Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007.

NALBANTOĞLU İlhami, *Kasım Küfrevî'nin Ardından*, Ahlât Kültür Vakfı Yayınları, Ankara, 1994.

Nutuk, Cilt III, MEB Basımevi, İstanbul, 1973.

OĞUZ Yılmaz, *Küreselleşen Dünyada Harp Stratejisi*, Form Ofset, Ankara, 2008.

Ortaylı İlber, *Gazi Mustafa Kemal ATATÜRK*, Kronik Kitap, İstanbul, 2018.

ÖĞÜN Tuncay, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999.

ÖZKAYA Yücel, SARAY Mehmet, BALCIOĞLU Mustafa ve ERASLAN Cezmi, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Hayatı*, (Haz.: Hüseyin Tosun), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2003.

SANDERS Liman von, *Türkiye'de beş yıl*, (Çev.: Eşref Bengi Özbilen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 7. Basım, İstanbul, 2019.

SARAL Muhterem, ORHON Alpaslan, ERKAL Şükrü, *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi (Haziran 1914-25 Nisan 1915)*, V. Cilt, Kitap I, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2012.

SATAN Ali, *Osmanlı Tarihi (1876-1918)*, (Ed.) Zekeriya Kurşun, Anadolu Üniversitesi Yayını, 1. Baskı, Eskişehir, 2013.

SEÇER Turhan, *Anılarla Çanakkale Cephesi ve Neticesi*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2008.

SERDAR Mehmet Törehan, *Bitlis Tarihinde Ermeniler*, Cilt 1, Uğurel Matbaası, Bitlis, 2018.

SERDAR Mehmet Törehan, *Bitlis Tarihinde Ermeniler*, Cilt 2, Uğurel Matbaası, Bitlis, 2018.

SERDAR Mehmet Törehan, *İstiklale Açılan İlk Kapı Bitlis (İşgali ve Kurtuluşu)*, 2. Baskı, Bitlis Valiliği Kültür Yayınları, Bitlis, 2019.

SERDAR Mehmet Törehan, *Rüyalar Şehri Bitlis*, Bitlis Valiliği, Hamle Yayınları, İstanbul, 2000.

SERDAR Mehmet Törehan, *Bitlis (1915-1916) Tehcir-Göç-İşgal ve Kurtuluş*, Bitlis Valiliği Kültür Yayınları No:16, Uğurel Matbaası, Bitlis, 2007.

STODDARD Philip Hendrick, *Teşkilat-ı Mahsusa*, (Çev. Tansel Demirel), Arba Araştırma Basım Yayıncılık, İstanbul, 1993.

SUNATA İsmail Hakkı, *Gelibolu'dan Kafkaslara 1.Dünya Savaşı Anılarım,* (Yay. Haz.: Kansu Şarman), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5. Basım, Sena Ofset, İstanbul, 2018.

Süvari Teğmen Safiyyüddin Efendi'nin Çanakkale ve Kafkas Cephesi Harp Hatıratı, (Yay. Haz.: Eren Ergül), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2019.

ŞAYİN Cevat, *Askeri Tarih Araştırmasında Yeni Bir Yaklaşım 3T (Teşkilat, Teçhizat, Tefekkürat),* (Der. Cevat Şayin-Gültekin Yıldız), *Osmanlı Askeri Tarihi Araştırmak; Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.

TEKŞÜT İrfan, ÖKSE Necati, *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi (04 Haziran 1915-09 Ocak 1916)*, V. Cilt, III. Kitap, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2012.

TETİK Fatih-SOYLUER Serdal, *Silah İthalatı ve Kara Harp Sanayii*, *Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, Gültekin Yıldız (Ed.), s. İçinde (99-120), Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.

TEZER Şükrü, *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, 5. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 2008.

TOKER Hülya-ASLAN Nurcan, *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, C I, ATASE Yayınları, Ankara, 2009.

TOKER Hülya-ASLAN Nurcan, *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, C II, ATASE Yayınları, Ankara, 2009.

TOKER Hülya-ASLAN Nurcan, *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, C III, ATASE Yayınları, Ankara, 2009.

TOKER Hülya, *Çanakkale Muharebelerine Katılan Komutanların Biyografileri (Belge ve Fotoğraflarla)*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2014.

TUNCA Ayhan, *1905'ten 1930'a "O yıllar…Olaylar "Ve Edirne'den Gazi Mustafa Kemal Atatürk Geçti*, Edirne Belediye Başkanlığı Yayınları No 19, Edirne Belediye Başkanlığı Yayınları, Edirne, 2013.

TUNCA Ayhan, *1909, 1913, 1916, 1930 Notları ve Gazi Mustafa Kemal Atatürk Edirne'de*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2005.

Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Osmanlı Cep Atlası*, Dersaadet, 1323.

UÇAROL Rifat, *Siyasi Tarih 1789-2014*, Der Yayınları, 10. Basım, İstanbul, 2015.

UYAR Mesut-ERICKSON Edward J, *Osmanlı Askeri Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, İstanbul, 2020.

VOLKAN Vamık D.-ITZKOWITZ Norman, *Ölümsüz Atatürk Yaşamı ve İç Dünyası*, 5. Basım, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2008.

VANDEMİR Baki, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi*, 1.Cilt, Askeri Matbaa, İstanbul, 1933.

Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler* (Çeviren: Yarbay Hakkı Akoğuz), (Yay.Haz.: Alev Keskin), ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2007.

Yarbay Selahattin, *Kafkas Cephesi'nde 10'ncu Kolordu'nun Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Sarıkamış Muharebelerinin Sonuna Kadar Olan Harekâtı*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, 2006.

YILDIZ Gültekin, *Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, Gültekin Yıldız (Ed.), S. İçinde (35-78), Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.

YÜCEER Nasır, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 2002.

ZÜLFİKAR Hamza, *Bitlis-Muş Yörelerinde Halk Kültürü*: *Atatürk ve Kuvayı Milliye Hareketleri*, Feryal Matbaacılık, Ankara, 1992.

Makaleler

AKÇORA Ergün Öz-KAYA Mehmet, "Bingöl ve Bitlis'in Birinci Dünya Harbi'ndeki Yeri ve Önemi", *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, Temmuz 2015, s. 9-28.

AKÇORA Ergün Öz, "Bitlis'te Rus Ermeni Mezalimi ve Bitlis'in Kurtuluşu", *Askeri Tarih Bülteni*, ATASE Yayınları, Sayı 24, Yıl 13, Şubat 1988, s. 89-104.

ALTAN Bilal, "Osmanlı Devleti'nde Kelek Taşımacılığından Kesitler ve Kelek Taşımacılığında Karşılaşılan Tehditler", *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2020, Cilt: 2, Sayı: 2, s. 59-80.

ALTINTAŞ Ahmet, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Tehcir Kararı Alması ve Uygulaması", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 1, Cilt 7, 2005, s. 77-99.

ARVAS Tarık Ziya, "Devlet Salnamelerine Göre 1848-1918 Yılları Arasında Van Vilayeti'nin İdari Taksimatı", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Sayı 30, Yıl 2016, s. 401-417.

ATEŞ Oral, "Osmanlı Asker Organizasyonlarında Asker İaşesi", *KAREFAD, Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 8, Sayı 2, Ekim 2020, s. 286-316.

BABÜROĞLU Naim, "İtilaf Devletlerinin Çanakkale Cephesi'ni Tahliyeleri", *Karatay Sosyal Araştırma Dergisi*, Sayı 2, Nisan 2019, s. 92-118.

BAŞ Mehmet Fatih, "Savaş Oyunlarının Tarihi ve Kullanımı Üzerine bir Değerlendirme", *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi 1*, No. 2, 2020, s. 118-149.

BEGÜL Ayşe, "Mustafa Kemal Paşa Silvan'da İken", *Kara Amid Dergisi*, Sayı 15, s. 49.

BEYSANOĞLU Şevket, "Atatürk'e İlişkin Belgeler-Bilgiler", Atatürk Yılında Diyarbakır, *Kara Amid Dergisi*, Sayı 15, Diyarbakır, 1982, s. 59-65.

BEYSANOĞLU Şevket, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Diyarbakır'daki Kafkas Cephesi Komutanlığı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 5, Mart 1986, Ankara, s. 487-504.

BİLGİN İsmail, "Maydos Mıntıka Komutanı: Kurmay Yarbay Mustafa Kemal ve Cephedeki Görev Süresi, Cepheden Ayrılışı", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi*, Yıl 13, Bahar 2015, s. 65-88.

BÜYÜKTOLU Recep-ATEŞ Oral, "Birinci Dünya Savaşı'nda Mustafa Kemal Paşa'nın 16'ncı Kolordu Komutanlığı ve Muharebelerinin Harp Prensipleri Bakımından Değerlendirilmesi", *CTAD*, Yıl 17, Sayı 33, Bahar 2021, s. 418.

ÇAPAK Halis, "Birinci Dünya Savaşı'nda: Çapakçur-Oğnut Savaşları", *Bingöl Araştırma Dergisi*, Sayı 1, Cilt 1, Eylül 2014, s. 43-50.

ÇELİKER Fahri, "Bitlis'in Kurtuluşu ve Mustafa Kemal Paşa", *Atatürk Araştırma Dergisi*, Sayı 8, Cilt 3, 1987, s. 379-392.

ÇEVİK Mehmet, CELOĞLU Yavuz Selim, "Çanakkale Cephesinde Türk Ordusunun İaşe ve İkmal Faaliyetleri", *Çanakkale Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 18, s. 299-347.

DEMİR Sertif, KESKİN Alev, İLHAN Fatma, "Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Girişi: Karadeniz Baskını", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 17, Şubat 2011, s. 95-126.

DURGUN Bülent, "Sefer planlarında ve Balkan Harbinde Osmanlı Ordusunda Menzil Teşkilatı", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 29, İzmir, 2014, s. 57-99.

ERENDİL Muzaffer, "Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis Dolaylarındaki Muharebeler, Bitlis'in Kurtuluşu ve Atatürk", *Askeri Tarih Bülteni*, Yıl 17, Sayı 32, ATASE Yayınları, Şubat 1992, s. 100-108.

ESENKAYA Ahmet "Çanakkale Cephesinde Karargâhlar", *ÇOMÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, 2016, s. 47-80.

EVSİLE Mehmet "Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Aşiret Mensuplarından Oluşturulan Milis Birlikleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Prof.Dr. Süleyman Arslan Özel Sayısı*, Sayı 36, Cilt XII, Kasım 1996, s. 911-926.

EVSİLE Mehmet, "Birinci Dünya Harbi'nde Atatürk'ün 16'ncı Kolordu Komutanlığı (19 Ağustos 1915- 5 Mart 1917)", *Askeri Tarih Bülteni*, Sayı 36, Yıl 19, Şubat 1994, ATASE Yayınları, s. 30-42.

GÖRGÜLÜ İsmet, "Atatürk'ün Biyografisine Yeni Sayfalar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 8, Sayı 23, 1992, s. 241-258.

GÖRGÜLÜ İsmet, "Çanakkale Zaferi ve Atatürk", *Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt 4, Sayı 16, 1995, s. 491-500.

İĞDEMİR Uluğ, "Atatürk'ün Anafartalar Grubu Komutanlığından İstifasına Dair Bazı Belgeler", *Belleten*, TTK, Cilt: XXXII, Sayı:128, Ankara, 1968, s. 473-483.

KANAL Hümmet, "Sarıkamış Harekâtı Esnasında Cephede Yaşananlar ve Anadolu'ya Etkileri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Sayı: 54, Ankara, 2014, s. 87-114

KARAGÖZ Mevlüt, "Osmanlı Sefer Organizasyonlarında ve Birinci Dünya Savaşında Menzil Hizmetleri*", Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, Sayı 35, 2019, s. 27-56.

KARDAŞ Abdülaziz, "Atatürk'ün Yerel Otoritelerle İlişkilerine Bir Örnek: Bitlisli Küfrevîzâde Abdülbâkî Efendi, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, vol.10, no.9, 2015, pp.247-262.

KARDAŞ Abdülaziz, "Birinci Dünya Savaşı Dönemi'nde Mustafa Kemal Paşa'nın Bitlis'teki Faaliyetleri", *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 10/5, Spring 2015, pp. 229-244.

KARDAŞ Abdülaziz, "XX. Yüzyılın Başında Bitlis'te Bir Aşiret Reisi: Hacı Musa Bey", *Türk&İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 19, Aralık 2018, s. 45-58.

KALLEK Cengiz, "Kile", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 25. Cilt, Ankara, 2022, s. 567-570.

KOCA Hüseyin, "Birinci Dünya Harbinde Van-Bitlis-Muş Hattının Önemi ve 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa" *Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, Sayı 11, 1997, s. 343-357.

KODAMAN Bayram, "Hamidiye Süvari Alayları (II. Abdülhamit ve Doğu Anadolu Aşiretleri)", *İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 32, Mart 1979, s. 427-480.

KURTCEPHE İsrafil, "Trablusgarb'ın İtalyanlarca İşgali Mustafa Kemal ve Arkadaşlarının Direnişe Katılmaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi, Atatürk Yolu*, Sayı 6, Cilt 2, Yıl 3, Kasım 1990, s. 361-376.

KÖRPE Özgür-KIRIK Hikmet, "Bir Pragmatik Eylem Düşüncesi Olarak Taarruz Ruhu ve Atatürk'ün Taarruzi Söylemi", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Yıl: 14 Sayı: 28, 2018, s. 229-273.

ÖLMEZ Âdem, "Ölüm ve Zulmün Üç Hali: Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis Cephesi", *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 2, 2014, s 1-22.

ÖZATA Metin, "Atatürk'ün Cephedeki Doktoru Hüseyin Hüsnü", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, Sayı 396, Nisan 2008, s. 18-27.

ÖZLÜ Hüsnü, "Atatürk'ün "Ta'lîm ve Terbiye-i Askeriyye Hakkında Nokta-i Nazarlar" Adlı Eserinin Liderlik ve Eğitim Anlayışı Açısından Analizi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 49, Bahar 2012, s. 217-240.

SARISU Ali, "Mustafa Kemal Paşa Kulp'ta", *Kara Amid Dergisi*, Sayı 15, s. 52.

SARISU Ali, *"Silvan ve Hazro'da Derlenmiş Anılar, Belgeler", Kara Amid Dergisi*, Sayı 15, s. 55.

SELIŞIK Salahattin, "Büyük Harpte Kafkas Harekât Mıntıkasında 2. Ordunun 1916 Yaz ve Sonbahar Muharebeleri", *133 Sayılı Askeri Mecmua*, Sayı 62, 1944.

SELVİ Haluk-CIRIK Bülent, "Milli Mücadelede Bitlis ve Çevresi (1918-1921)", *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt 9, Sayı 1, 2014, s. 205-231.

TEKELİ Sadık, "Astsubay Okulları Tarihçesi", *Askeri Tarih Bülteni*, ATASE Yayınları, Yıl 17, Şubat 1992, Sayı 32, s. 136-140.

TOKER Hülya, DEMİRTAŞ Y. Serdar, "Harp Ceridelerine Göre Çanakkale Muharebelerinde 3'üncü Kolordunun Kuruluş, Konuş ve Muharebelerdeki Rolü", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 30, Yıl 16, Ocak 2018, Ankara, s. 47-60.

TORUN Sadık Fatih, "Son Dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimatı" *Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 14, Yıl 4, Aralık 2017, s. 85-110.

TURAN Kemal, "95.Yıldönümünde Çanakkale Zaferi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 73, Cilt: 25, Yıl: 2009, s. 63-82.

YILDIRIM Mehmet, "I. Dünya Savaşı'nda Pülümür'ün İşgali ve Dersim (1915-1918)", *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 2020 Cilt: 9 Sayı: 2, s. 117-149.

ZÜLFİKAR Hamza, "Atatrük ve Gambos Dağı", *Türk Dili Atatürk ve Gençlik Dergisi*, Sayı 407, Yıl 35, Ankara, Kasım 1985, s. 314-316.

Bildiriler

BEŞİKÇİ Mehmet, "Balkan Harbi Yenilgisi Sonrası Osmanlı Ordusunda Yeniden Yapılanma Hamleleri", HAK.lığı, *Balkan Harbi Panel Bildirileri*, İstanbul, 2016.

GAWRYCH George, "Mustafa Kemal Atatürk: From Tactial to Strategic Thought", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul, 2014.

YAVUZ Ünsal, "Askeri Strateji Açısından Türkiye'deki Demiryolları (1856-1923)", *Birinci Askeri Tarih Semineri*, Bildiriler II, Genelkurmay Basımevi, ATASE Yayınları, 1983, Ankara, s. 179-187.

Tezler

AKAN Bilal, *Birinci Dünya Savaşında Çapakçur Cephesi 1915-1916,* Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bingöl, 2019.

EVSİLE Mehmet, *Birinci Dünya Harbi Sırasında Atatürk'ün Diyarbakır'daki Faaliyetleri (16'ncı Kolordu ve II. Ordu Komutanlıkları),* Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1988.

İYİGÜNLER Uğur, *Alman Basınında Osmanlı İmparatorluğu (1912-1918),* Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2012.

KARAGÖZ Mevlüt, *I. Dünya Savaşında Menzil Hizmetleri: IV. Ordu Örneği*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 2019.

KARAKAYA Mutlu, *Çanakkale Savaşı'nda 14. Alay*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2017.

KAŞIYUĞUN Ali, *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nin İttifak Arayışları ve I. Dünya Savaşına Girişi (1911-1914)*, Yayınlamamış Doktora Tezi, Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Bölümü, Kahramanmaraş, 2014.

KARDAŞ Abdülaziz, *Birinci Dünya Savaşı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşunda Bitlis ve Çevresinde İz Bırakanlar*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2004.

KAYA Halit, *Refet Bele'nin Siyasi ve Askeri Hayatı (1881-1963),* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2008.

KÖRPE Özgür, *Türk Stratejik Kültüründe Süreklilik ve İnce Ayar: Erken Cumhuriyet Dönemi Üzerinde Bir Modelleme,* Yıldız teknik üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2019.

ÖZDAĞ Suat, *Milli Mücadele Döneminde Bitlis*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Elazığ, 2021.

ÖZDEMİR Mehmet, *Refet Bele*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1992.

TEKİR Süleyman, *Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi'nde Türk-Rus Mücadelesi (1914-1917)*, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kars, 2015.

UÇAR Muharrem, *Birinci Dünya Savaşındaki Türk Ordusundaki Sağlık Hizmetlerinin Arşiv Belgeleri Işığında Değerlendirilmesi*,

Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010.

ULUDAĞ Mekki, *I. Dünya Savaşı'nda Silvan*, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır, 2011.

ÜZEN İsmet, *Birinci Dünya Savaşında Kanal Seferleri (1915-1916)*, Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2007.

YALÇIN Hatice, *Harp Ceridesi (Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat, 2008.

İNTERNET KAYNAKLARI

Bayram Akgün, *"Çanakkale Müstahkem Mevkii'ye Bağlı Top Mermisi Çeşitleri"*, http://www.geliboluyuanlamak.com/748_canakkale-mustahkem-mevkiiye-bagli-top-mermisi-cesitleri-bayram-akgun.html., Erişim zamanı: 21.08.2021.

Bingöl İl Kültür Turizm Müdürlüğü, https://bingol.ktb.gov.tr/TR-171158/solhan-ilcesi.html., erişim Tarihi: 6.11.2021.

Fatih Altun, Olaylar ve Tanıklarla Atatürk, 30 Mart 2019 tarihli Facebook paylaşımı, Erişim tarihi: 20.02.2022, https: //m.facebook.com/groups/memorata/ permalink/ 442613869827118/.

https://ata.msb.gov.tr/Genel/icerik/nisan-ve-madalyalari. Erişim Tarihi: 23.04.2022.

https://islamansiklopedisi.org.tr/dicle, Erişim Tarihi: 6.11.2021.

https://islamansiklopedisi.org.tr/firat, Erişim Tarihi: 6.11.2021.

Fatih Cengiz-Sultan Turalı, Twitter, https://twitter.com/SultanTural628/status/1449373917446033412?t=3cVbOha7xNZPq_waDCvUtQ&s=03, Erişim tarihi: 28.05.2022.

http://www.geliboluyuanlamak.com/1304_tufenkciyef-el-ve-lagim-humbaralari-bayram-akgun.html. (Foto kaynak: Stephen Chambers-@SteveJ Chambers); Erişim Tarihi: 2.4.2022.

Muş Valiliği, http://www.mus.gov.tr/cografi-yapi-mus., Erişim Tarihi 6.11.2021.

Şaban Murat Artumak, https://canakkalemuharebeleri1915.com/makale-ler/87-saban-murat-armutak/475-bir-makineli-tufek-200-tufekliye-esitti, Erişim Tarihi: 24.08. 2021.

Türk Dil Kurumu (TDK), http://sozluk.gov.tr/, Erişim Tarihi: 25.10.2021

Van İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, https://van.ktb.gov.tr/TR-88276/van-golu.html. Erişim tarihi: 6.11.2021.

GAZETELER

Edirne Posta Gazetesi
İkdam Gazetesi
Servet-i Fünun Gazetesi
Tanin Gazetesi
Tasvir-i Efkâr Gazetesi
Tercüman-ı Hakikat Gazetesi

DERGİLER

Askeri Mecmua

Harp Mecmuası

Genelkurmay Başkanlığı, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Haziran 1997, Sayı 104, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1997.

Genelkurmay Başkanlığı, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Ocak 2017, Sayı 139, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2017.

Genelkurmay Başkanlığı, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Temmuz 2017, Sayı 140, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2017.

EKLER

EK-1: Fotoğraflar

Resim 1: Çanakkale Cephesi'nde Ele geçirilen Silah ve Mühimmatın Kayıt İşlemleri[1544]

Resim 2: Çanakkale Cephesi'nde Ele Geçirilen Toplar[1545]

[1544]"Düşman siperlerinden toplanıp bir yere depo ettiğimiz mühimmat ve cephanelerin askerlerimize suret-i tevzii ve kayıt muamelesi başlıklı haber", *Harp Mecmuası*, 1. Sene, 7. Sayı, (Mart 1916), 109.
[1545]"Çanakkale'de düşmandan iğtinam ettiklerimizden, düşmandan sağlam olarak zapt ettiğimiz seri ateşli toplardan bir kısım başılıklı haber", *Harp Mecmuası*, 1. Sene, 7. Sayı, (Mart 1916), 109.

Resim 3: Çanakkale Cephesi'nde Ele Silah ve Mitralyözlerden Bir Yığın[1546]

Resim 4: Makineli Tüfek Bölüğü Askerleri[1547]

[1546] "Çanakkale Cephe-i Harbinde düşmandan zapt ettiğimiz mitralyözler ile eslihdan ikinci bir yığın başlıklı haber", *Harp Mecmuası*, 1. Sene, 4. Sayı, (Ocak 1916), 5.
[1547] "Makineli Tüfek Bölüğü Askerleri başlıklı bir haber", *Harp Mecmuası*, 1. Sene, Sayı 14, (Kasım 1916), 219.

Resim 5: Makineli Tüfek Bölüklerinden Birinin İntikal Yürüyüşü[1548]

Resim 6: 1916 Yılı Toros Dağlarında Yapılan Bir Askeri Sevkiyat[1549]

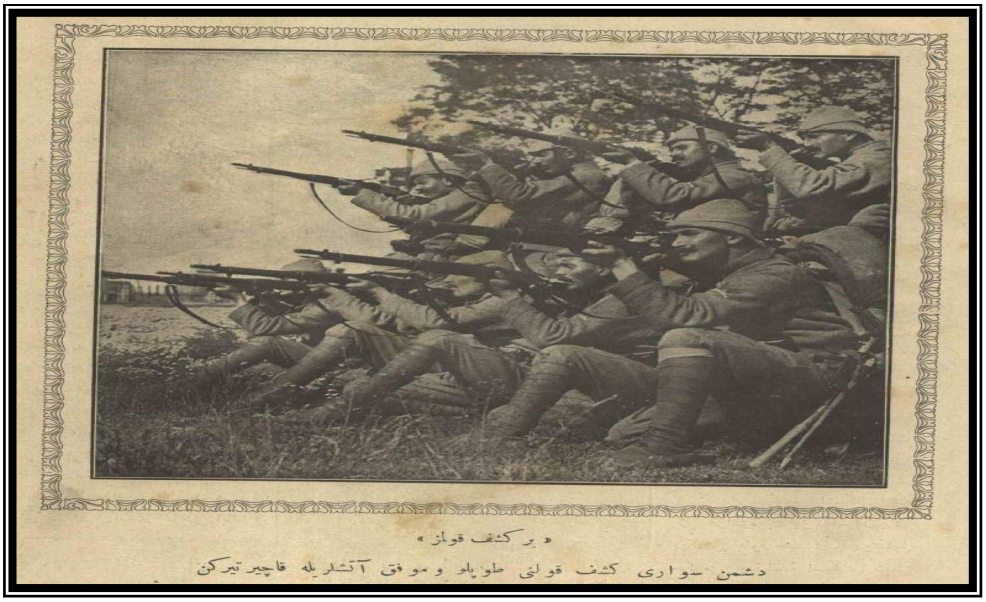

[1548] "Makineli Tüfek Bölüklerinden Birinin İntikal Yürüyüşü başlıklı haber", *Harp Mecmuası*, 1. Sene, Sayı 14, (Kasım 1916), 219.
[1549] Truppen, a.g.e., s. 34.

Resim 7: Zorlu Arazide Yürüyüş Yapan Bir Birlik[1550]

Resim 1: Bir Keşif Kolu[1551]

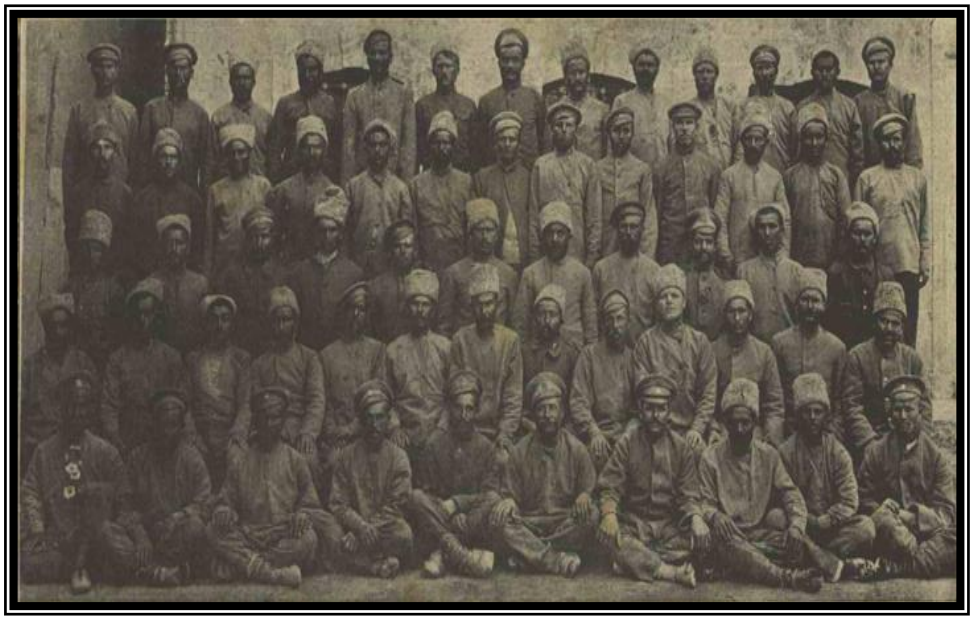
« بر کشف قولمز »
دشمن سواری کشف قولنی طوپلو و موفق آتشلریله قاچیرتیرکن

[1550] "Yalçın kayalık, vadilerde yürüyüş başlıklı bir fotoğraf", *Harp Mecmuası*, 1. Sene, 15. Sayı, (Aralık 1916), 220.
[1551] "Bir Keşif Kolumuz düşman süvari keşif kolunu toplu ve muvaffak ateşleriyle kaçırtırken başlıklı bir fotoğraf", *Harp Mecmuası*, 1. Sene, 9.Sayı, (Mayıs 1916), 20.

Resim 9: Bir Zabit Keşif Kolu[1552]

Resim 10: Rus Esirlerden Bir Grup[1553]

[1552] "Zabit Keşif Kollarımızdan Biri, Vazifeye Hareketten Evvel başlığı ile yayınlanan bir haber", *Harp Mecmuası*, 1.Sene, 10. Sayı, (Haziran 1916), 210.
[1553] "Rus Kazak Üserasından bir grup" başlığı ile yayınlanan bir haber", *Harp Mecmuası*, 1. Sene, 8. Sayı, (Nisan 1916), 128.

Resim 11: Kafkas Cephesi'nde Ele Geçirilen Rus Mitralyözler[1554]

Resim 12: Rus Mitralyözlerden Biri Düşmana Karşı Ateşte Başlıklı Haber[1555]

[1554]Kafkas Cephesi'nde Ele Geçirilen Rus Mitralyözlerinden Birkaçı başlığı ile yayınlanan bir haber", *Harp Mecmuası*, 1.Sene, 2. Sayı, (Aralık 1915), 25.
[1555] "Zapt ettiğimiz Rus mitralyözlerden biri düşmana ateşte başlıklı bir fotoğraf", *Harp Mecmuası,* 1. Sene, 6. Sayı, (Şubat 1916), 87.

Resim 13: Bir Rus Tayyaresine Topçu Atışı Yapılması[1556]

بنه بو جبهه‌ده محاربه اثناسنده کورونن دشمن طیاره‌سنه بربطاریه‌مزك آتش توجیهی

Resim 14: Gizlenmiş Bir Top ile Atış Yapılması[1557]

قفقاس جبهه‌سنده چارداق آلتنده کیزلی برطوپمز ، دشمنه (۲۰۰۰) متره مسافه‌دن آتش اثناسنده

[1556] "Yine bu cephede (Kafkas Cephesi) muharebe esnasında görülen düşman tayyaresine bir bataryamızın ateş tevcihi" başlıklı haber, *Harp Mecmuası*, 1. Sene, 13'üncü Sayı, (Ekim 1916), 199.
[1557] "Kafkas Cephesi'nde çardak altında gizli bir topumuz, düşmana 2.000 metre mesafeden atış esnasında" başlıklı fotoğraf, *Harp Mecmuası*, 1. Sene, 13'üncü Sayı, (Ekim 1916), 199.

Resim 15: Kafkas Cephesi'nde Deve ile Erzak Nakliyatı[1558]

Resim 16: Bir Nakliye Kolu[1559]

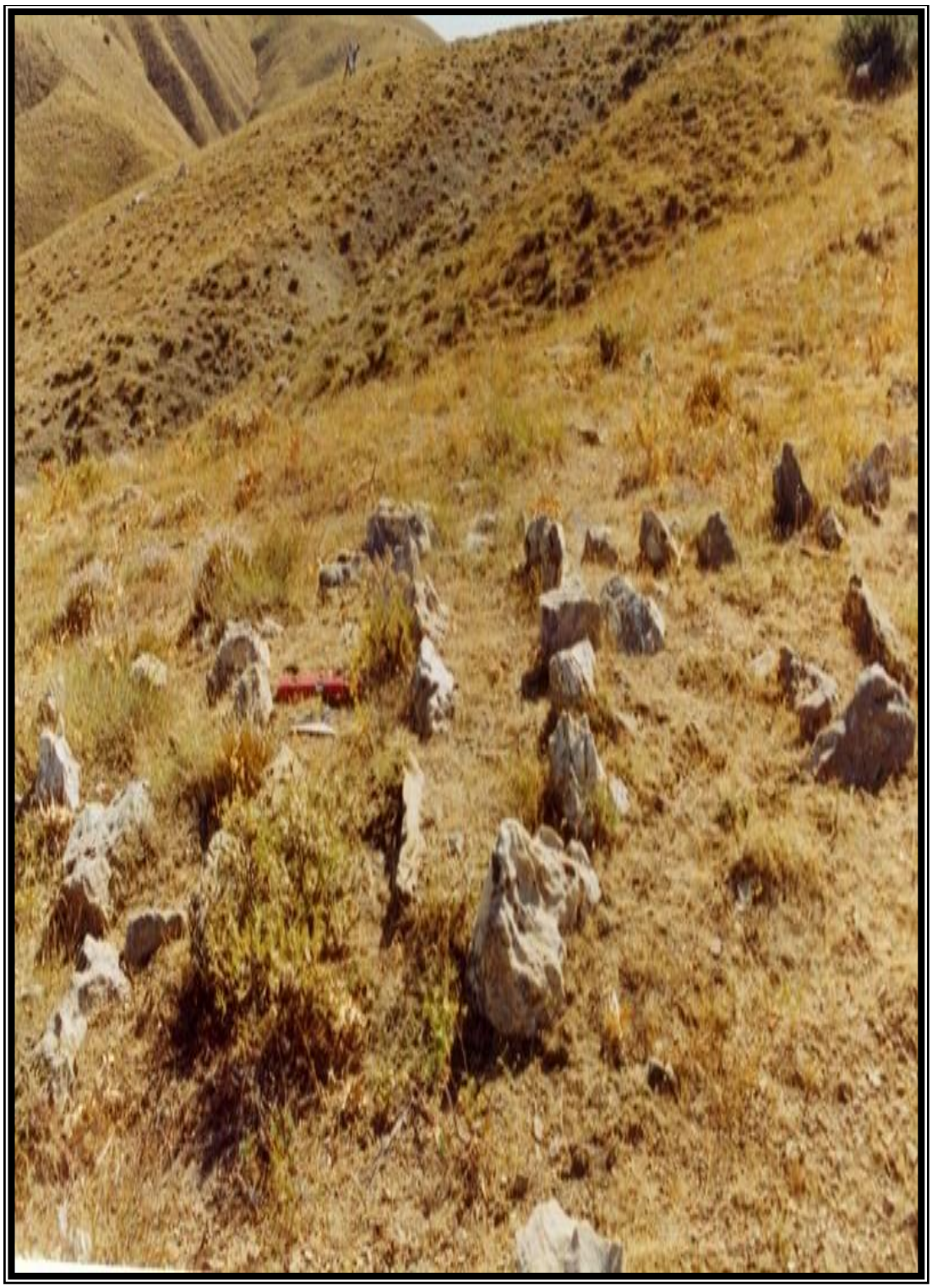
[1558] "Kafkas Cephesinde: Deve sırtında erzak nakliyatı numunelerimden" başlıklı fotoğraf, *Harp Mecmuası*, 1.Sene, 9'uncu Sayı, (Mayıs 1916), 124.
[1559] "Kahraman Ordumuza ait İzlenimlerden-Bir nakliye Kolu" başlıklı haber, *Servet-i Fünun Gazetesi*, (26 Ekim 1916), 1.

EK-2: 30 Ağustos 1916 tarihinde Kafkas Cephesi'nde şehit düşen 2'nci Kolordu Komutanı Mirliva Faik Paşa[1560]

[1560] "Kahramanlıkla dolu mazisi Kafkasya Cephesi'nde ilk ateş hattında gösterdiği fedakarlıkla tetviç ve tahtim eden Kolordu Komutanı Faik Paşa" isimli fotoğraf, *Harp Mecmuası*, 1. Sene, 12. Sayı, (Ağustos 1916), 183.

EK-3: Karçinbaşı Mevki 13'üncü Alay'a ait olması muhtemel Şehit Mezarları[1561]

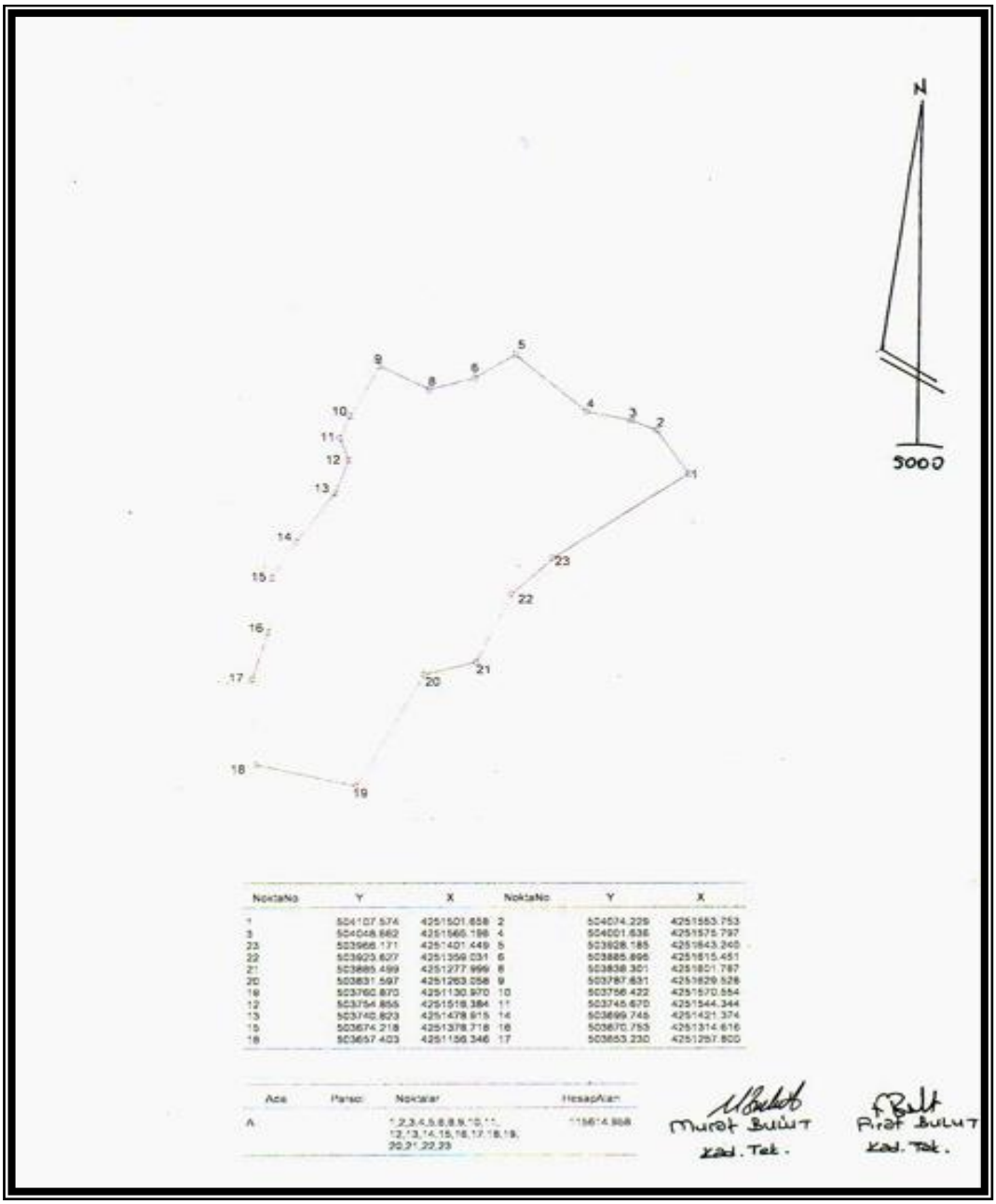
[1561] 20.12.2021 tarihinde Mehmet Törehan Serdar'ın arşivinden alınmıştır.

EK-4: 2002 yılında bölge yapılan kazıda meydana çıkarılan bir ceset[1562]

[1562] 20.12.2021 tarihinde Mehmet Törehan Serdar'ın arşivinden alınmıştır.

EK-5: Karçinbaşı mevkii Muhtemel Şehitlik Sınırları[1563]

NoktaNo	Y	X	NoktaNo	Y	X
1	504107.574	4251501.658	2	504074.229	4251553.753
3	504048.662	4251565.196	4	504001.636	4251575.797
23	503966.171	4251401.449	5	503928.185	4251643.248
22	503923.627	4251359.031	6	503885.896	4251615.451
21	503885.499	4251277.999	8	503838.301	4251601.787
20	503831.597	4251263.058	9	503787.631	4251629.526
19	503760.870	4251130.970	10	503756.422	4251570.554
12	503754.855	4251518.384	11	503745.670	4251544.344
13	503740.823	4251478.915	14	503699.745	4251421.374
15	503674.218	4251378.718	16	503670.753	4251314.616
18	503657.403	4251156.346	17	503653.230	4251257.800

Ada	Parsel	Noktalar	HesapAlan
A		1,2,3,4,5,6,8,9,10,11,12,13,14,15,16,17,18,19,20,21,22,23	11614.958

Murat Bulut
Kad. Tek.

Fırat Bulut
Kad. Tek.

[1563] 20.12.2021 tarihinde Mehmet Törehan Serdar'ın arşivinden alınmıştır.

EK-6: Kafkas Cephesi'ndeki Muharebelerde 13'üncü Alay Şehit Listesi

S. NU	ADI	BABA ADI	DOĞUM TARİHİ	İLİ / MEMLEKETİ	RÜTBE	ŞEHADET YERİ	ŞEHADET TARİHİ
1	ABDULHALİM	MOLLA ÖMER	1881	ANKARA	ER	MUHAREBEDE	07/02/1332
2	ABDULKADİR	BURAK	1895	GAZİANTEP	ER	BİTLİSİN DELİKLİTAŞ CİVARINDA	31/01/1332
3	ABDULKADİR	TAHİR	1889	İSTANBUL	ER	BİTLİS CİVARINDA	21/05/1332
4	ABDULLAH	HACI HÜSEYİN	1876	ELAZIĞ	ER	BİTLİS CİVARINDA	21/05/1332
5	ABDULLAH	HÜSEYİN	1886	KONYA	ER	BİTLİSİN DELİKLİTAŞ CİVARINDA	29/01/1332
6	ABDURRAHMAN	HASAN	1895	ISPARTA	ER	BİTLİS CİVARINDA	21/05/1332
7	AHMET	HASAN	1895	ADANA	ER	BİTLİS CİVARINDA	21/05/1332
8	AHMET	HÜSEYİN	1892	AFYONKARAHİSAR	ER	OBUSKO TEPESİNDE(?)	16/01/1332
9	AHMET	ALİ	1890	ANKARA			00/00/1332
10	AHMET	HÜSEYİN	1895	ANTALYA	ER	BİTLİS CİVARINDA	21/05/1332
11	AHMET	MEHMET	1872	BALIKESİR	ER	BİTLİSİN DELİKLİTAŞ CİVARINDA	31/01/1332
12	AHMET	SALİH	1895	BALIKESİR	ER	BİTLİS CİVARINDA	21/05/1332
13	AHMET	HALİL	1892	BURSA	ER	DELİKLİTAŞ	30/01/1332
14	AHMET	EMİN	1893	DENİZLİ	ER	BİTLİS MUHAREBESİNDE	28/01/1332
15	AHMET	HASAN	1894	EDİRNE	ER	DELİKLİTAŞ MUHAREBESİNDE	30/01/1332
16	AHMET	İBRAHİM	1895	KAYSERİ	ER	BİTLİS MUHAREBESİNDE	26/01/1332
17	AKİF	HÜSEYİN	1895	KIRKLARELİ	ER	BİTLİSİN KAMBUS DAĞINDA	03/02/1332
18	ALİ	MUSTAFA	1889	DENİZLİ	ER	BİTLİS	28/01/1332
19	ALİ	YUSUF	1891	ESKİŞEHİR	ONBAŞI	OBUSKO TEPESİNDE(?)	16/01/1332
20	ALİ	MEHMET ALİ	1892	KASTAMONU	ER	DELİKLİTAŞ	30/01/1332

21	ALİ RIZA	EYÜP	1895	İSTANBUL	ZABİT NAMZEDİ	BİTLİSİN DELİKLİTAŞ CİVARINDA	03/02/1332
22	BEKİR	HALİL	1894	ADANA	ER	BİTLİSİN DELİKLİTAŞ CİVARINDA	03/02/1332
23	BEKİR	ARİF	1874	BİLECİK	ER	BİTLİS CİVARINDA	21/05/1332
24	BEKTAŞ	MEHMET	1894	KIRŞEHİR	ER	BİTLİSİN DELİKLİTAŞ CİVARINDA	31/01/1332
25	BEYAZIT	İSMAİL	1886	ELAZIĞ	ER	DELİKLİTAŞ MUHAREBESİNDE	03/02/1332
26	CEMAL	MESTAN	1885	İSTANBUL	ER	DELİKLİTAŞ	28/01/1332
27	EŞREF EFENDİ	ALİ	1896	BOSNA	ZABİT VEKİLİ	DESTÜK TEPESİ	30/01/1332
28	FAHRİ	MEHMET	1895	BALIKESİR	ER	BİTLİS CİVARINDA	21/05/1332
29	HABİL	AHMET	1895	BURSA	ER	BİTLİS CİVARINDA	21/05/1332
30	HAKKI	ALİ	1894	İZMİR	ER	BARANE SIRTLARINDA	27/01/1332
31	HAKKI	NECİP	1888	KASTAMONU	ER	BARANE SIRTLARINDA	31/01/1332
32	HALİL	MEHMET	1894	ANKARA	ER	BİTLİS CİVARINDA	30/01/1332
33	HALİL	İBRAHİM	1876	BALIKESİR	ER	BİTLİS CİVARINDA	21/05/1332
34	HALİL	İSMAİL	1893	BALIKESİR	ER	BİTLİSİN DELİKLİTAŞ CİVARINDA	31/01/1332
35	HALİL	ALİ	1891	BOLU	ER	BİTLİS CİVARINDA	21/05/1332
36	HALİL	İBRAHİM	1875	BURSA	ER	BİTLİS CİVARINDA	30/01/1332
37	HALİL	AHMET	1885	ÇANKIRI	ER	BİTLİS'İN DELİKLİTAŞ CİVARI'NDA	31/01/1332
38	HALİL	HÜSEYİN	1895	DENİZLİ	ER	NEBAT DAĞI TAARRUZUNDA	24/01/1332
39	HALİL	AHMET	1882	İSTANBUL	ER	BİTLİS CİVARINDA	21/05/1332
40	HALİL	MUSTAFA	1878	KONYA	ER	MUHAREBEDE	16/02/1332
41	HAMİT	ALİ	1889	İSTANBUL	ER	DELİKLİTAŞ	28/01/1332
42	HASAN	ALİ	1882	AFYONKARAHİSAR	ER	DELİKLİTAŞ	30/01/1332
43	HASAN	ALİ	1893	BURSA	ER	DELİKLİTAŞ	30/01/1332
44	HASAN	ELHAS	1874	BURSA	ER	DELİKLİTAŞ	30/01/1332
45	HASAN	MUSTAFA	1886	ELAZIĞ	ER	BİTLİS CİVARINDA	21/05/1332
46	HASAN	OSMAN	1892	ESKİŞEHİR	ER	DELİKLİTAŞ	30/01/1332
47	HASAN	MEHMET	1882	HALEP	ER	DELİKLİTAŞ	30/01/1332
48	HASAN	MUSTAFA		KIRKLARELİ	ER	BİTLİS CİVARINDA	21/05/1332

49	HASAN	HASAN	1894	KIRŞEHİR	ER	BİTLİS CİVARINDA	27/01/1332
50	HÜSEYİN	MEHMET	1882	ELAZIĞ	ER	DELİKLİTAŞ	27/01/1332
51	HÜSEYİN	HASAN	1883	İSTANBUL	ER	BİTLİS CİVARINDA	21/05/1332
52	İLYAS	VEYSEL	1884	İSTANBUL	ER	DELİKLİTAŞ	28/01/1332
53	İSMAİL	SALİH	1895	BALIKESİR	ER	BİTLİS CİVARINDA	21/05/1332
54	İSMAİL	ÖMER	1892	KASTAMONU	ER	BİTLİS CİVARINDA	21/05/1332
55	İSMAİL	MEHMET	1891	KONYA	ER	EBU SAKI TEPESİNDE	16/01/1332
56	KADİR	HÜSEYİN	1885	KONYA	ER	BİTLİS CİVARINDA	31/01/1332
57	MEHMET	OSMAN	1893	BURSA	ER	DELİKLİTAŞ CİVARINDA	30/01/1332
58	MEHMET	YUSUF	1876	BURSA	ER	BİTLİSİN DELİKLİTAŞ CİVARINDA	29/02/1332
59	MEHMET	AHMET	1893	ÇANKIRI	ER	BİTLİSİN DELİKLİTAŞ CİVARINDA	31/01/1332
60	MEHMET	RIZA	1885	İSTANBUL	ER	DELİKLİTAŞ CİVARINDA	28/01/1332
61	MEHMET	ABDULLAH	1888	KIRŞEHİR	ER	BİTLİSİN DELİKLİTAŞ CİVARINDA	31/01/1332
62	MEHMET	OSMAN	1894	KIRŞEHİR	ER	BİTLİSİN DELİKLİTAŞ CİVARINDA	29/01/1332
63	MEHMET ALİ	MEHMET	1895	GAZİANTEP	ER	DELİKLİTAŞ CİVARINDA	28/01/1332
64	MEHMET ŞEVKİ	İBRAHİM	1879	BAYBURT	ER	DELİKLİTAŞ CİVARINDA	29/01/1332
65	MUHARREM	OSMAN	1895	ADANA	ER	BİTLİSİN DELİKLİTAŞ CİVARINDA	31/01/1332
66	MUSTAFA	MEHMET	1895	ADANA	ER	BİTLİS CİVARINDA	29/01/1332
67	MUSTAFA	ÖMER	1895	ADANA	ER	BİTLİS CİVARINDA	31/01/1332
68	MUSTAFA	KALEMDAR	1894	ANKARA	ER	BİTLİS CİVARINDA	21/05/1332
69	MUSTAFA	HASAN HÜSEYİN	1889	AYDIN	ER	BİTLİS CİVARINDA	21/05/1332
70	MUSTAFA	KADİR	1891	BİLECİK	ER	BİTLİSİN DELİKLİTAŞ CİVARINDA	31/01/1332
71	MUSTAFA	HACI SALİH	1895	BURDUR	ER	BİTLİS CİVARINDA	21/05/1332
72	MUSTAFA	HÜSEYİN	1877	KAYSERİ	ER	BİTLİS CİVARINDA	03/02/1332
73	NAZMİ	İSA	1891	İSTANBUL	ER	BİTLİS CİVARINDA	21/05/1332
74	OSMAN	HASAN	1895	ADANA	ER	DELİKLİTAŞ	31/01/1332
75	OSMAN	MEHMET ALİ	1876	BOLU	ER	DELİKLİTAŞ	28/01/1332

76	OSMAN	SÜLEYMAN	1895	DENİZLİ	ER	BİTLİS CİVARINDA	21/05/1332
77	OSMAN	MAKSUDLU	1895	KAHRAMANMARAŞ	ER	DELİKLİTAŞ	31/01/1332
78	OSMAN	İBRAHİM	1891	KIRKLARELİ	ER	DELİKLİTAŞ	29/01/1332
79	OSMAN	KADİR	1892	KONYA	ER	MEYDAN TEPESİ	28/01/1332
80	RAMAZAN	MEHMET	1883	BURDUR	ER	BİTLİS CİVARINDA	21/05/1332
81	RAMAZAN	SÜLEYMAN	1895	ISPARTA	ER	BİTLİS CİVARINDA	21/05/1332
82	RASİM	MEHMET ALİ	1891	BALIKESİR	ER	NEBATIN ŞİMAL SIRTLARINDA	27/01/1332
83	RIZA	MUSTAFA	1894	ANKARA	ER	DELİKLİTAŞ	29/01/1332
84	SADIK	BEKTAŞ	1878	EDİRNE	ER	BİTLİS CİVARINDA	21/05/1332
85	SALİH	İBRAHİM	1890	HALEP	ER	MEYDAN TEPE HARBİNDE	29/01/1332
86	SÜLEYMAN	MEHMET	1877	BALIKESİR	ER	BİTLİSİN KAMBUS DAĞINDA	03/02/1332
87	SÜLEYMAN	ALİ	1882	BURSA	ER	BİTLİSİN DELİKLİTAŞ CİVARINDA	28/01/1332
88	VEYSEL	ABDULKADİR	1877	KUDÜS	ER	DELİKLİTAŞ	28/01/1332
89	YAHYA	ALİ	1888	KAYSERİ	ER	16.KOLORDU 5.FIRKA 11.SEYYAR HASTANESİ	21/06/1332
90	YUSUF	İBRAHİM	1895	BALIKESİR	ER	BİTLİS CİVARINDA	21/05/1332
91	YUSUF	KARA DEDE	1885	HATAY	ER	DELİKLİTAŞ	29/01/1332
92	YUSUF	MEHMET	1876	KONYA	ER	BİTLİS CİVARINDA	21/05/1332
93	ABDULKADİR	KUDDUS	1879	SİİRT	ER	BİTLİSİN DELİKLİTAŞ CİVARINDA	31/01/1332
94	AHMET	KÜRT ALİ	1887	MUĞLA	ER	BİTLİS CİVARINDA	21/05/1332
95	AHMET	İBRAHİM	1895	UŞAK	ER	BİTLİS CİVARINDA	21/05/1332
96	AHMET	DURSUN	1895	MERSİN	ER	BİTLİSİN DELİKLİTAŞ CİVARINDA	31/01/1332
97	AHMET	ALİ	1885	SAKARYA(ADAPAZARI)	ER	BİTLİSİN DELİKLİTAŞ CİVARINDA	31/01/1332
98	AHMET	İBRAHİM	1894	KÜTAHYA	ER	HIRKAKÖY SIRTLARINDA	28/01/1332
99	AHMET	ALİ	1885	SAKARYA(ADAPAZARI)	ER	MEYDAN MUHAREBESİ	21/01/1332

100	AHMET	ATİK DURAK(?)	1895	MERSİN	ER	MEYDAN-I HARPDE	31/01/1332
101	DURSUN	HASAN	1886	ORDU	ER	BİTLİS CİVARINDA	30/01/1332
102	DURSUN	AHMET	1886	MALATYA	ER	DELİKLİTAŞ	28/01/1332
103	EMİR ALİ	ŞERİF ALİ	1895	SAKARYA (ADAPAZARI)	ER	BİTLİS CİVARINDA	03/02/1332
104	EYÜP	AHMET	1884	MANİSA	ER	BİTLİS CİVARINDA	13/02/1332
105	EYÜP	ABBAS	1886	ŞANLIURFA	ER	BİTLİS CİVARINDA	21/05/1332
106	HACI KADİR	MAHMUT	1895	ŞANLIURFA	ER	BİTLİS CİVARINDA	21/05/1332
107	HALİL	HÜSEYİN	1894	MANİSA	ER	BİTLİSİN DELİKLİTAŞ CİVARINDA	29/01/1332
108	HASAN	SÜLEYMAN	1881	MANİSA	ER	BİTLİS CİVARINDA	28/01/1332
109	HASAN	HACI ALİ	1891	NİĞDE	ER	BİTLİS CİVARINDA	21/05/1332
110	HÜSEYİN	MUSTAFA	1881	MANİSA	ER	BİTLİS CİVARINDA	30/01/1332
111	HÜSEYİN	ALİ	1895	MERSİN	ER	BİTLİSİN DELİKLİTAŞ CİVARINDA	31/01/1332
112	İSMAİL	HASAN	1887	SAKARYA(ADAPAZARI)	ER	BİTLİS'İN DELİKLİTAŞ CİVARINDA	29/01/1332
113	İSMAİL	AHMET	1887	ZONGULDAK	ER	DELİKLİTAŞ MUHAREBESİNDE	29/01/1332
114	İSMAİL	ABDURRAHMAN	1887	MANİSA	ER	MEYDAN HARBİ	30/01/1332
115	İSMAİL	İSMAİL	1883	MANİSA	ER	MEYDAN HARBİ	28/01/1332
116	KADER	HALİL	1887	KÜTAHYA	ER	BİTLİS CİVARINDA	31/01/1332
117	MEHMET	MEHMET	1895	MUĞLA	ER	BİTLİS CİVARINDA	21/05/1332
118	MEHMET	ALİ	1895	SAKARYA(ADAPAZARI)	ER	BİTLİSİN DELİKLİTAŞ CİVARINDA	31/01/1332
119	MEHMET	MEHMET	1895	ŞANLIURFA	ER	BİTLİSİN DELİKLİTAŞ CİVARINDA	31/01/1332
120	MEHMET	MÜSLİM	1895	ŞANLIURFA	ER	BİTLİSİN DELİKLİTAŞ CİVARINDA	29/01/1332
121	MEHMET	HÜSEYİN	1887	TEKİRDAĞ	ER	MUHAREBEDE	24/01/1332
122	MEHMET NURİ	YUSUF	1895	ŞANLIURFA	ER	BİTLİSİN DELİKLİTAŞ CİVARINDA	31/01/1332
123	MEVLÜT	MEHMET	1892	NEVŞEHİR	ER	DELİKLİTAŞ CİVARINDA	28/02/1332
124	MUHSİN	KASIM	1881	SİVAS	ER	BİTLİS CİVARINDA	21/05/1332

125	MURTEZA	MEHMET ALİ	1881	SİVAS	ER	BİTLİSİN DELİKLİTAŞ CİVARINDA	29/01/1332
126	MUSTAFA	HÜSEYİN	1887	MANİSA	ER	BİTLİS CİVARINDA	30/01/1332
127	MUSTAFA	AHMET	1895	MERSİN	ER	BİTLİS CİVARINDA	03/02/1332
128	MUSTAFA	EYÜP	1892	KÜTAHYA	ER	BİTLİSİN DELİKLİTAŞ CİVARINDA	31/01/1332
129	OSMAN	AHMET	1895	ŞANLIURFA	ER	BİTLİS'İN DELİKLİTAŞ CİVARINDA	31/01/1332
130	RECEP	MEHMET	1895	TEKİRDAĞ	ER	BİTLİSİN DELİKLİTAŞ CİVARINDA	31/01/1332
131	YAKUP	İSMAİL	1894	NİĞDE	ER	BİTLİS'İN DELİKLİTAŞ CİVARINDA	29/01/1332
132	HASAN	ALİ	1885	ANTALYA	ER	BİTLİS KERKÜK KÖYÜNDE	14/06/1332
133	MEHMET EFENDİ	ABDURRAHİM	1896	BALIKESİR	ZABİT NAMZEDİ	BİTLİS ŞİMALİNDE KERKÜK(MERKÜK) DAĞINDA	14/06/1332
134	RECEP	HASAN	1892	KASTAMONU	ER	BİTLİS KERKÜK(MERKÜK) KÖYÜNDE	14/06/1332
135	SAİT	MUSTAFA	1881	BURSA	ER	BİTLİS KERKÜK(MERKÜK) KÖYÜNDE	14/06/1332
136	TAHİR	AHMET	1896	BİLECİK	ER	BİTLİS KERKÜK(MERKÜK) KÖYÜNDE	14/06/1332
137	ABDURRAHMAN EFENDİ	ALİ	1876	MANASTIR	KOLAĞASI	BİTLİS ŞİMALİNDE KERKÜK(MERKÜK) DAĞINDA	14/06/1332
138	AKİF	HÜSEYİN	1895	KIRKLARELİ	ER	BİTLİSİN KAMBUS DAĞINDA	03/02/1332
139	ALİ	İSMAİL	1877	BALIKESİR	ER	BİTLİSİN KAMBUS DAĞINDA	03/02/1331
140	MEHMET	MEHMET	1894	KAYSERİ	ER	KAMBUS DAĞINDA	30/04/1332
141	SÜLEYMAN	MEHMET	1877	BALIKESİR	ER	BİTLİSİN KAMBUS DAĞINDA	03/02/1332

EK-7: Mustafa Kemal Paşa'nın Küfrevîzâde Şeyh Abdülbâkî Efendi'ye Gönderdiği Mektuplar

Mustafa Kemal Paşa'nın gönderdiği mektuplardan 13 Ağustos 1919 tarihli mektup;

"Bitlis, Küfrevîzâde Şeyh Abdülbâkî Efendi Hazretlerine, Faziletli Efendim, Zât-ı fazılânelerinin Bitlis'te olduğunuzu tahmin ediyordum. Bu defa aldığım bilgi üzerine, bu husus belgelendi. Yüce hilâfet ve saltanat makamının, vatan ve milletimizin içinde bulunduğu zor vaziyet malumu arifâneleridir. Senâverleri milletimizin bugün ki felâketin içinden çıkacağı güne kadar milletle beraber ve milletin içinde çalışmaya varlığını hasretmekten başka hamiyet şiarı olamayacağı kanaatiyle derhal askerlikten istifa ettim. Çünkü resmî makam ve sıfatım buna mani oluyordu. Bugün için yegâne kurtuluş çaresi milletin birliğini bütün cihana göstermek ve haklarımızı ve mukaddesâtımızı milletin göstereceği kudret ile kurtarmaktır. Erzurum Kongresi'nce kararlaştırılan esasları takdim ediyorum. O havalice gereği yapılarak düşmanlarımızın her türlü zararlı telkinlerine set çekmeleri, herkesçe bilinen hamiyet ve vatanperverliklerinden beklenir. Hürmet ve muhabbet arz eylerim Efendim Hazretleri."
Sabık 3'üncü Ordu Müfettişi Mustafa Kemal.

Mustafa Kemal Paşa'nın 24 Ağustos 1920'de gönderdiği mektup ise şu şekildedir;

"Bitlis'de Küfrevîzâde Şeyh Abdülbâkî Efendi Hazretlerine, Efendim, bu mektubumu bu kere Van Vilâyet-i âliyyesine tayin edilen atûfetlü Kadri Beyefendi'ye tevdian gönderiyorum. Mîr-i mumâileyh ahvâl-i hâzıra-i umûmiye hakkında zât-ı-âlîleri gibi vatanperver dindaşlarımızın vatanî ve fedakârâne olan muâvenet ve hizmetleriyle vatanımızın ve Makam-ı Hilâfetimizin tahlisine ma'tuf mesâi-i meşruamızda er-geç nâil-i muvaffakiyat olacağımız hakkındaki kat'i kanaatım lâyetezelzeldir. An-karîb ümmet-i İslâmiyenin Avrupalı müstevlilerden tahlisi hususundaki muvaffakiyat haberlerini zât-ı âlînize inşallah tebliğ ederim. Ahvâl-i mahalliye hakkında beni sık sık tenvir ve öteden beri devam edegelen hidemât-ı vataniyede ve bilhassa ahâlimizin irşâdı hususunda kemâl-i azm-ü sebat ile devam buyurmanızı rica eder gözlerinizden öperim efendim." *Büyük Millet Meclis Reisi M. Kemal.*

EK-8: Mustafa Kemal Paşa'nın Ziyaeddin Efendi'ye Mektubu

Norşinli Meşâyih-i Izamdan Şeyh Ziyaeddin Efendi Hazretlerine, Faziletlû Efendim:

Zât-ı fâzılânelerinizin Harb-i Umumî'nin imtidâdınca Osmanlı ordusuna ifa eylemiş olduğunuz hidemât-ı bergüzidelerine ve makam-ı muallâ-yı hilâfet ve saltanata göstermiş olduğunuz revâbıt-ı kalbiyelerine yakından muttali bulunuyorum. Bu sebeple zât-ı âlinize kalben pek büyük hürmetim vardır. Bugün makam-ı hilâfetin, saltanat-ı Osmaniye'nin ve vatan-ı mukaddesimizin düşmanlarımız tarafından nasıl rencide edilmekte ve vilâyât-ı şarkıyemizin Ermenilere hediye edilmesinde ısrar olunmakta olduğu malûm-ı ârifâneleridir. Millete istinâd etmeyen İstanbul'daki hükümet-i merkeziye bütün bu düşman taaddileri karşısında âciz ve nâçîz kalarak hukuk-ı millet ve memleketi müdafaa edememekte olduğu tahakkuk etmiştir. Bu sebeple milletimizin mevcudiyetini ve vahdetini bütün cihana göstermek ve hukukumuzun indî ve şahsî kararlarla imhâsına müsaade edemeyeceğimizi anlatmak maksadıyla senâverleri resmî makam ve sıfatımdan tecerrüd ederek milletin içinde ve milletle beraber çalışmaktan başka çare göremedim ve derhal askerlikten istifa ettim. Vakayi-i elîme tesiriyle her tarafta teşekkül eden millî ve vatanî cemiyetlerin murahhaslarından mürekkeb olmak üzere Erzurum 'da in'ikad eden bir kongre ile "Şarkî Anadolu Müdafaa- i Hukuk Cemiyeti" teşekkül etti ve vahdet-i milliyemizi dahil ve harice karşı temsil eylemek üzere bir Heyet-i Temsiliye kabul edildi. Bu hususa dair bir beyanname ve nizamnamelerden zât-ı ulyânıza takdim ediyorum. Zât-ı fâzılâneleri cemiyetimizin en muhterem azasından bulunduğunuz cihetle istihsal-i maksad-ı mukaddes için cümlece müsellem olan himmet ve gayretlerinin teşkilâtımızın o havalice tesrî'-i husûlüne ve muzır düşman telkinâtının izâlesine masrûf olacağına mutmainim. Birkaç güne kadar Garbî Anadolu ve Rumeli 'nin bi'l-cümle vilâyâtından gelmekte olan murahhaslarla da umumî bir kongre Sivas'ta akdolunacaktır. Cenâb-ı Hakk'ın avn ü inâyeti ve Peygamber-i zî-şânımızın feyz ü şefaati ile umum milletimizin bir noktada müttehid olduğunu ve hukukunu muhafaza ve müdafaaya kadir bulunduğunu cihana göstereceğiz. Karîben Meclis-i Meb'ûsan'ımızı açtırmak ve millete müstenid kuvvetli bir hükümeti mevki-i iktidara geçirerek selâmet-i vatanı temîn eylemek müyesser olacaktır. Muhabbet ve hürmetlerimin kabulünü ricâ ve o havalideki bi'l-cümle vatandaşlarıma selâmlar ithaf eylerim efendim hazretleri.

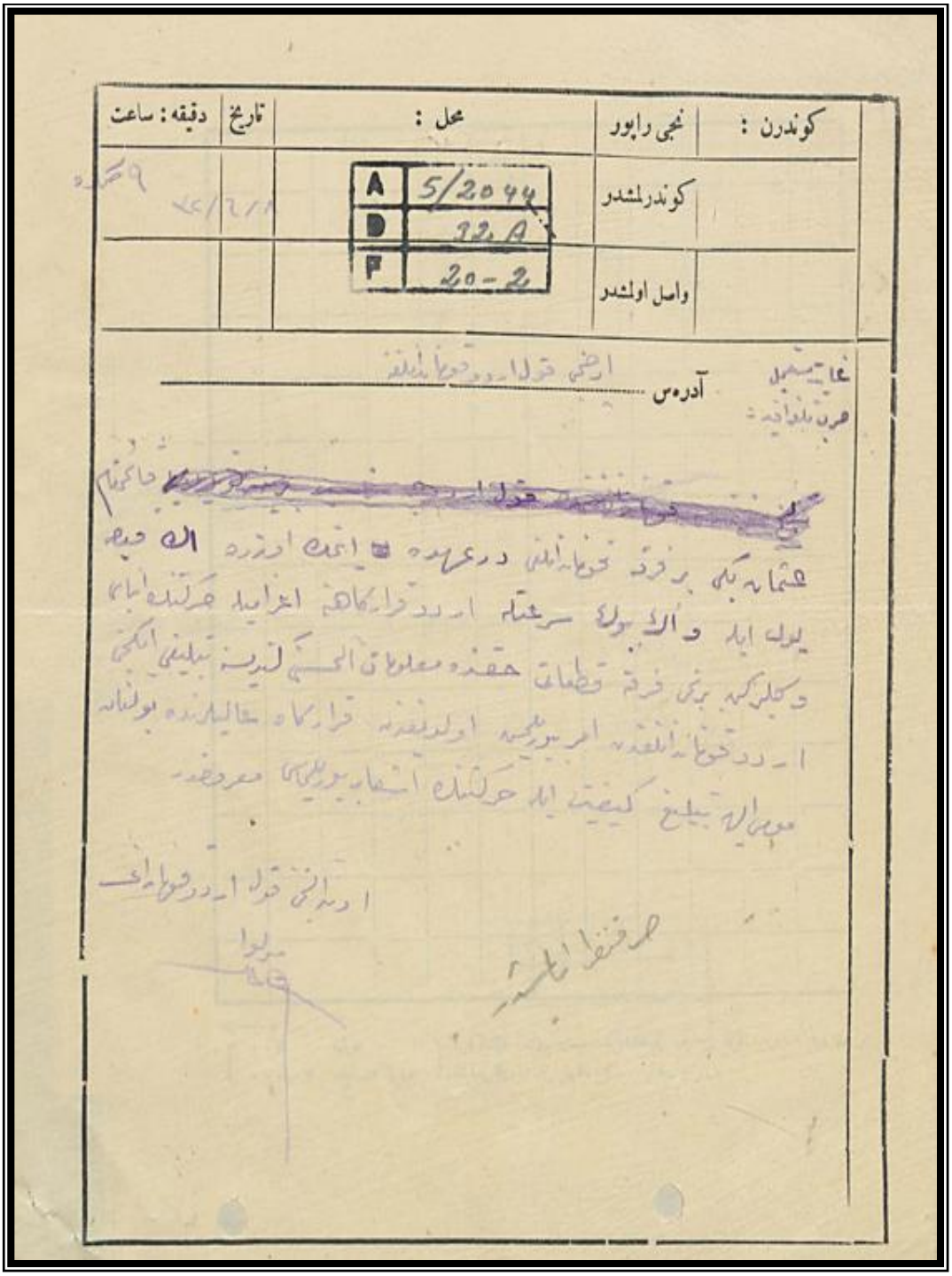
Sâbık Üçüncü Ordu Müfettişi Mustafa Kemal.

EK-9: Gönüllü Milis Abdülbari Ceylan'ın Fotoğrafı[1564]

[1564] Abdülbari Ceylan'ın oğlu Kutbettin Bayav tarafından bize ulaştırılmıştır.

EK-10 Yarbay Osman Bey'in 7'nci Tümen Komutanı Olarak Görevlendirildiğine Dair Belge[1565]

[1565]ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 20-2.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

ORCİD	0000-0002-6197-0890
Adı Soyadı	Oral ATEŞ
Doğum Yeri	
Doğum Tarihi	1980

LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	
Fakülte	
Bölüm	

YÜKSEK LİSANS BİLGİLERİ

Üniversite	Beykent Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Uluslararası İlişkiler

YABANCI DİL BİLGİSİ

İngilizce	YDS (70,00) YÖKDİL (90,00)

İŞ DENEYİMİ

Çalıştığı Kurum	Milli Savunma Bakanlığı
Görevi/Pozisyonu	

İLETİŞİM

Adres	
E-mail	oralates67@gmail.com